واتە

24

کۆواریێکی ڕۆشنبیریی گشتییە
ئەیلوول ٢٠١٢

هەواڵنامەی کتێب

کۆواری واتە
بەهاوبەشی لە نێوان
دەزگای شەفەق لە کەرکووک و
دەزگای ئاراس لە هەولێر
دەردەچێ

هەگبەی ئەلیکترۆنی aras@araspress.com
وارگەی ئینتەرنێت www.araspublishers.com
تەلەفۆن: 00964 (0) 66 224 49 35

واتە بۆ ئەوانەیە کە
دەیانەوێ واتەیەک بدەن بەژیان

هەوالنامەی کتێب

خاوەنی ئیمتیاز: بەدران ئەحمەد حەبیب
راوێژکار: ئەحمەد تاقانە
سەرنووسیار: یوسف لەتیف
نەخشاندن: ئاراس ئەکرەم
هەڵەگری: تریسکە ئەحمەد

عەلائوددین سەججادی:
زانایەکی کلاسیك، پرۆژەیەکی فەرهەنگی

فەرهاد شاکەلی

چەند سەرنجێکی بەرایی

لە لێکۆڵینەوەیەکدا کە چەند ساڵێك لەمەوبەر لەسەر ژیان و کاری ڕەفیق حیلمی نووسیبووم، پرسیارێکم لەو بارەیەوە وروژاندبوو کە ئایا حیلمی خاوەنی پرۆژەیەك بوو، چ فەرهەنگی یا سیاسی؟ وەرامدانەوەی پرسیارێکی لەو چەشنە لەبارەی عەلائوددین سەججادییەوە زۆر ئاسانترە، چونکە هەر لە سەرەتاکانی ژیانی فەرهەنگی سەججادییەوە، هەست بە هەبوونی پرۆژەیەکی وەها دەکرێت، ئەگەرچی هێڵە بنەڕەتییەکانی ساڵانێك دواتر دەردەکەوتن.

لەناو ڕووناکبیرە گەورەکانی کوردی سەدەی بیستەمدا، عەلائوددین سەججادی لە زۆر ڕووەوە جیاواز و تاکانەیە. نەخشی سەججادی لە پێشخستن و گەشەپێدانی فەرهەنگی کورددا هێندە فرەلایەنە و پڕڕەنگە، کە دەبێ بە قوواڵی لێی بکۆڵڕێتەوە. ڕاستییەکەی، کە لە سەرەتاوە ئاوەڵناوی ڕووناکبیرم بۆ سەججادی بە کار هێناوە، هەست دەکەم ئەو وشەیە بە جۆرێك لە خوار پلە و پایەی ئەو ماموستا گەورەیەوەیە. پێم وایە ئاوەڵناو، یا وشەی زانا باشتر دەتوانێت لەگەڵ شێوەی ژیان و کاری سەججادیدا بگونجێت. سەججادی زانا بوو، زانایەکی کلاسیك.

ئامانجێکی ئەم لێکۆڵینەوەیە ئەوەیە ژیان و بەرهەمەکانی سەججادی بە شێوەیەك بخوێنێتەوە کە تێگەیشتن لە وردەکارییەکانی پرۆژە نەتەوایەتی و فەرهەنگییەکەی ئەو پیاوە ئاسانتر بێت بۆ خوێنەرێکی ئەمڕۆ. لەم خوێندنەوەیەدا تەنیا کارە سەرەکییەکانی بە سەر دەکرێنەوە، چونکە بیر و فەلسەفەی خۆی لەواندا بە ڕوونی داڕێشتووە و کردوونی بەو ڕووبار و جۆگەلانەی شەپۆلەکانی بیری دەگەیێنن خوێنەرانی. بە شێوەیەکی تایبەتی کۆمەڵەچیرۆکی "هەمیشەبەهار" لە ڕووی زمانەوانی و تەکنیك و ئێستێتیکەوە شی دەکرێتەوە، وەك نموونەیەکی باڵای بەهرەی داهێنەرانەی سەججادی.

سەججادی کێ بوو؟

لە هیچ نووسینێك و لە هیچ بەرهەمێكدا، سەججادی باسی پاشخانی بنەماڵەكەی و ژیان و خوێندن و پێگەیشتنی خۆی ناكات. ئەم خۆدەرنەخستنە بەشێكە لە فەرهەنگی نووسەران و زانایانی سەدەكانی ڕابوردوو. شاعیر و نووسەر و زانایانی عەرەب و تورك و فارسیش، لەبارەی ژیانی خۆیانەوە هەر وا كەمدوون و كەمنووسن. بەڵام لەپاڵ خۆنزمگری و بێفیزیدا، هۆیەكی دیكەیش هەیە كە سەججادی ڕووناكیی نەخستووەتە سەر ژیانی خۆی؛ ترسان لە قانوون و لە سزای دەوڵەتی عیراق. بەداخەوە ئێستایش، بیستوەشت ساڵ دوای كۆچی سەججادی و بیست ساڵ دوای ئازادبوونی كوردستانی عیراق، دیسان، هێندەی من ئاگادار بم، هیچی تازە لەبارەی ژیانی سەججادییەوە نەكەوتووەتە بەرچاو.

لە چیرۆكی "جەوهەراغا"دا لە یەك دوو جێگەدا باسی باوكی خۆی دەكات و بە ناویش، وەك "نەجم" ناوی دەهێنێت، بەڵام لەسەر زمانی كەسانی دیكەی ناو تێكستەكە (سەججادی ١٩٦٠). لە "ڕشتەی مرواری"یشدا هەندێ ڕووداو دەگێڕێتەوە، كە خۆی ئاگاداریان بووە، یا بەشداریی تێدا كردوون، بێ ئەوەی زانیارییەكی تازەمان لەبارەی ڕابوردوویەوە دەست بكەوێت. ئەو كە باسی دانیشتنێكی خۆی دەكات لەگەڵ پیرەمێردی شاعیردا لە سلێمانی، یا قسەیەكی مجێوری مزگەوتەكەی دەگێڕێتەوە، كە خۆی لێی بیستووە، یا لە كتێبی "شۆڕشەكانی كورد وە كورد و كۆماری عیراق"دا ئەوەمان بۆ تۆمار دەكات كە چۆن بەشداریی كردووە لە بردنەوەی تەرمی شێخ مەحموودی حەفید و لە ناشتنەكەیدا، یا چاوی بە خوالێخۆشبوو مەلا موستەفای بارزانی (١٩٠٣–١٩٧٩) كەوتووە، شتێكمان لەبارەی ژیانی كۆمەڵایەتی و بازنەی پێوەندییەكانیەوە پێ دەگەیێنێت، بەڵام دیسان قۆناغ و بڕگە گرنگەكانی ژیانی بە ناڕوونی دەمێننەوە.

عەلائوددین نەجموددین عوسامووددین سەججادی لە بنەڕەتدا خەڵكی شاری سنەی ناوچەی ئەردەڵانی كوردستانی ڕۆژهەڵاتە و سەر بە بنەماڵەی سەججادییە. بەپێی هەندێ زانیاری، كە ناتوانین زۆریش پشتیان پێ ببەستین، ساڵی ١٩٠٧ لە دایك بووە. هێشتا ڕوالێك بووە كە ماڵ و كەسوكار و شارەكەی خۆی بە جێ هێشتووە و دەستی كردووە بە خوێندنی نەریتانەی مزگەوت. وا پێ دەچێت ئیتر لەوە بەدوا نەگەڕابێتەوە بۆ لایان. ئەم زانیارییە لەگەڵ ئەو دەنگوباسەدا كە سەججادی خۆی لە سەرەتای چیرۆكی جەوهەراغادا دەیگێڕێتەوە، یەك ناگرێتەوە. چیرۆكەكە لە سەرەتای هاوینی ١٩٤٩دا نووسراوە و وەها دەست پێ دەكات: "ئەبێ، هەژدە ساڵ ئەبێت. باوكم بۆی گێڕامەوە وتی..." (سپ:٦٠). ئێمە ئەگەر ئەم قسەیەی سەججادی وەك ڕاستینەیەك وەربگرین، دەبێ بڵێین كە تا ساڵانی (١٩٣٠–١٩٣١)یش پێوەندیی لەگەڵ باوكیدا هەبووە.

نەجموددینی سەججادی، باوکی مامۆستا عەلائوددین، لە سەرەتای ١٩٣٠یەکاندا چیرۆکی کوژرانی جەوهەر (یا جەعفەر) ئاغای شکاك بۆ عەلائوددینی کوڕی دەگێڕێتەوە و دەڵێ: "تافی کوڕێنیم بوو، تازە خەتم دابوو، عومرم لەو وەختەدا حەڤدە هەژدە ساڵان ئەبوو...". ئێمە دەزانین جەعفەراغا ١٩٠٥ لەسەر فەرمانی حوسەین قولیخانی نیزامولسەڵتەنە، کە موزەفەرەددین شای قاجار ساڵی ١٩٠٥ کردی بە حوکمدار یا والیی ئازەربایجان، لە تەورێز (تەبریز) کوژراوە. تا ئێرەیش هەر دەکرێ جێی بڕوا بێت؛ نەجموددینی سەججادی ئەو ساڵە یا ساڵێ دواتر ژنی هێنابێت و لە ١٩٠٧دا عەلائوددینی نۆبەرەیان لە دایك بووبێت. بەڵام کێشەکە لەوێوە دەست پێ دەکات کە مامۆستا سەججادی هەر خۆی لە دوابەشی ئەو چیرۆکەدا ئەوە دەگێڕێتەوە کە ساڵی ١٩٣٧ لە زینوێی شێخی چاوی بە مەحموواغای یەکەپیاوی جەوهەراغا کەوتووە، کە خۆی یەکێك بووە لەو دوو کەسەی لە مردن ڕزگاریان بووە. سەججادی (٧٠:١٩٦٠) دەنووسێت: "لە ساڵی ١٩٣٧دا، لە زینوێی شێخی بووم... من ئەو وەختە هێشتا خەتم نەدابوو، لە دیواخانی پیاوانا بە لالووتەوە ئەیانهێشت دانیشم...". بەپێی ئەو گێڕانەوەیە دەبێ سەججادی لەو کاتەدا ئەوپەڕەکەی ١٧–١٨ ساڵان بووبێت. من ئەو گێڕانەوەیە تا ڕادەیەك بە ڕاست دەزانم، چونکە پێم وایە سەججادی پیاوێکی هێندە وردبوو کە ناکرێ، نە ساڵی ١٩٣٧ی لە خۆیەوە دانابێت و نە تەمەنی خۆی بە هەڵە لە بیر بێت. ئەگەر بمانەوێ لەم قسەیەوە ئەنجامێك هەڵێنجێنین جێی باوەڕ بێت، دەکرێ بڵێین، سەججادی ساڵانی ١٩١٧–١٩١٨–١٩١٩ لە دایك بووە.

ئێمە دەزانین لە کوردەواریدا جیاوازیی یەك ساڵ و دوو ساڵ بۆ دیاریکردنی تەمەنی کەسێك، زۆر ئاسایی و باوە. سەججادی لە بەرگی یەکەمی ڕشتەی مرواریدا (١٣:١٩٥٧) دەنووسێت: "لە سەرەتای ساڵی ١٩٥٠دا موزاحیم ئەمین پاچەچی، نائیب ڕەئیسولوزەرای عیراق بوو. من عومرم ٣٥ ساڵێك ئەبوو..." ئەمەیش بەڵگەیەکی دیکەیە کە ساڵی لەدایکبوونی سەججادی ناکرێ ١٩٠٧ بووبێت، بەڵکە زۆر دواترە.

هەر لەسەر ئەم تیۆرییە (یا ئەم هیپۆتێزە) ڕەنگە بکرێ نەخشەیەکی ساڵانی دواتری ژیانی سەججادی بەم جۆرە بکێشرێت: ساڵی ١٩٣٩ چووەتە بەغدا و لە مزگەوتی نەعیمە خاتوون، لە گەڕەکی مەیدان، بووە بە مەلا، لە بەهاری ١٩٤٠دا بووەتە بەڕێوەبەری گۆڤاری گەلاوێژ، لە کۆتاییی ساڵی ١٩٤١دا، لە لاپەڕەی ٩٧–٩٨ی ژمارە ٩–١٢ی گەلاوێژدا، بۆ یەکەم جار نووسینێك بە ناوی سەججادییەوە لە گۆڤارەکەدا دەبینرێت. بەڵام ئەمە تێکستێکی ئەدەبی نییە، بەڵکە (بۆ زانین)ێکە بۆ خوێنەرانی گۆڤارەکە چۆن پارەی ئابوونە بنێرن و کە ناونیشانیان گۆڕا چی بکەن و ڕێنوێنیی دیکەی لەو بابەتە. لە سەرەتای ١٩٤٤دا یەکەمین تێکستی ئەدەبی، چیرۆکی کالای بالای شا، لە ژمارەی شوباتی ١٩٤٤ی گەلاوێژدا بلاو دەکاتەوە، ئەگەرچی ئەمە بەرهەمی خۆی نییە، بەڵکە چیرۆکێکی بەناوبانگی هـ . ك. ئاندەرسنی دانمارکییە و سەججادی بە شێوەیەکی جوان کورداندوویەتی. نزیکەی دوو ساڵ و نیو لەوەو دوا، لە ژمارەی

تەممووزی ١٩٤٦دا، یەکەمین چیرۆکی بەرهەمی خۆی، ڕۆنەزەنگی حەمەسەن، بڵاو دەکاتەوە. ژیانی دواتری سەججادی ڕوونتر و بەرچاوترە، چونکە سەججادی دەبێتە کەسێکی ناودار و نووسەر و ڕووناکبیرێکی ناسراوی کوردەواری.

من کە هێندە دەچمە بنجوبناوانی باسەکەوە و لێی ورد دەبمەوە، بە ڕاستی هیچ مەبەستم ئەوە نییە ڕاستییەکی مێژوویی بچەسپێنم یا ژیننامەیەك بۆ مامۆستا سەججادی پێکەوە بنێم، بەڵام بە لامەوە سەرنجڕاکێشە، یا گرنگە، ئەوە پێشان بدەم کە بواری لێکۆڵینەوە و ساغکردنەوە و بەڵگەکاری لە فەرهەنگی کورددا چەندە کۆڵەوار و پاشکەوتووە، تا ئەو ڕادەیەی کە لەبارەی ژیانی نووسەرێکی گەورەی وەك سەججادییەوە زانیارییەکی دامەزراوی ئەوتۆمان لە بەردەستدا نییە پشتی پێ ببەستین. سەججادی کەسێك نییە چەند سەدەیەك پێش ئێستا ژیابێت و تۆز و گەردی سااڵن چیرۆکی ژیانی داپۆشیبێت. بەشێکی زۆری نووسەر و ڕووناکبیرانی ئەمڕۆی کوردستان یا سەججادییان ڕاستەوخۆ ناسیوە، یا لە سەردەمی ویدا ژیاون و زۆریان لەبارەیەوە بیستووە و بەرهەمەکانی ئەویان خوێندوونەوە.

ئەم ناڕوونییە لەبارەی ژیانی سەججادییەوە، وەك وتم، پێوەستە بە پاشخانی بنەماڵەکەی و ٢٠–٢٥ ساڵی سەرەتای ژیانیەوە، ئەگەرنا لەو کاتەوە کە دەبێتە بەڕێوەبەری نووسینی گۆڤاری گەلاوێژ، یا کە دواتر نیومانگنامەی "نزار" بڵاو دەکاتەوە، سەججادی یەکێکە لە پیاوە ڕووناکبیر و ناسراوەکانی کورد لە بەغدا و لە ژیانی فەرهەنگی و کۆمەاڵیەتی و تا ڕادەیەکیش سیاسیدا بەشداریەکی چاالکانە دەکات. لە سەرەتای ١٩٥٠کانیشەوە سەججادی جۆرێکی دیکەی ژیان بۆ خۆی هەڵدەبژێرێت؛ ژیانی زانایەکی پڕکار و بەرهەمدار. ئەمە سەرەتای ئەو قۆناغەیە کە سەججادی خۆی بۆ جێبەجێکردنی پرۆژەیەکی فەرهەنگیی دەوڵەمەند و پڕوپەنگ تەرخان دەکات. هەر دەڵێی ویستوویەتی دەیەی ١٩٤٠ەکان بکاتە قۆناغی تاقیکردنەوەی توانستی خۆی و ئامادەکاری بۆ پرۆژەکەی.

سەججادیی ڕۆژنامەگەر

وا پێ دەچێت پێوەندیی سەججادی بە ڕۆژنامەگەرییەوە هەر بە ڕێکەوت بووبێت. ئەو لە مزگەوتەکانی کوردستاندا خوێندبووی و خۆی بۆ ئەوە ئامادە کردبوو ببێتە مەال. بەڵام زۆر ئاشکرایە هەر لە تەمەنی الوێنیدا کەسێکی وریا و چاوکراوە و بەرزویست بووە و هەر زوویش هەستی نیشتمانپەروەری و نەتەوەدۆستیی الی دروست بووە و گەشەی کردووە. ئیبراهیم ئەحمەد: بلە (١٩١٤–٢٠٠١) لە پێشەکیی چاپی دووەمی گۆڤاری گەلاوێژدا (ئەحمەد ٢٠٠٧: ١٠–١١) دەیگێڕێتەوە کە چۆن لە سەرەتای ١٩٤٠دا پێوەندیی بە سەججادییەوە کردووە و ئەرکی چاپ و هەڵەگری و بڵاوکردنەوەی گۆڤاری گەلاوێژی بەو سپاردووە. بەپێی قسەکانی مامۆستا برایم

دەبێ سەججادی لەبەهاری ١٩٤٠ەوە و تا داخستنی گۆڤارەکە، لە پاییزی ١٩٤٩دا، هەموو کارەکانی گۆڤارەکەی ڕاپەڕاندبێت. مامۆستا برایم لەو نووسینەدا ئەوەیش باس دەکات کە سەججادی هەر لە دوو سێ ساڵی یەکەمی کارکردنیدا (١٩٤٠-١٩٤٤) "... هەتا ئەهات لە کوردی نووسیندا بۆ پێشەوە ئەچوو، بەو ئەندازەیەی کە بتوانێ لەم ڕووەشەوە کەلێنێکم بۆ پڕ کاتەوە..." (سپ: ١٦). ئەم گەواهییەی ئیبراهیم ئەحمەد لەگەڵ ئەو ئەنجامگرییەدا کە لە سەرەوە باسم کرد ڕێك یەك دەگرێتەوە.

سەججادی لە ماوەی ئەو دە ساڵەدا ئەزموونێکی گەورە و دەوڵەمەند، لە بوارەکانی ژیانی سیاسی و فەرهەنگی و کۆمەڵایەتییشدا پەیدا دەکات و وەك ڕووناکبیرێك نەخشێکی چالاکانەی گرنگی هەبووە، چ لەناو کۆمەڵی کوردی بەغدادا و چ لە کوردستان. ئەندامی "یانەی سەرکەوتنی کوردان" بووە و پێوەندییەکی بتەوی لەگەڵ ڕووناکبیر و سیاسەتمەدار و ناسراوانی کورد و ناکوردیشدا هەبووە.

وا دیارە سەججادی لەو ساڵانەدا بڕوایەکی ئەوتۆی بە کاری سیاسی نەبووبێت، بەو مەعنایەی کە وەك کوردێك و وەك ڕووناکبیرێك، هێندەی من خۆیندبێتمەوە و بیستبێتم، نەبووەتە ئەندامی ڕێکخراوێکی سیاسیی کوردی یا کوردستانی. ئەگەرنا لە ماوەی ئەو ساڵانەدا دوو ڕێکخراوی گرنگ لە مێژووی سیاسیی کوردستاندا چالاك بوون و بەشێکی زۆری ڕووناکبیرانی ئەو سەردەمە لە ڕیزەکانیاندا ئەندام بوون: حیزبی هیوا و پارتیی دێمۆکراتی کورد(ستان). هەر لەو دە ساڵەدا کە بەڕێوەبەری گەلاوێژ بوو، هاوڕێ و هاوکارێکی زۆر نزیکی مامۆستا ئیبراهیم ئەحمەد بوو، کە تا ساڵی ١٩٤٦ بەرپرسی لقی (ژێکاف) و بە دوویدا لقی حیزبی دێمۆکراتی کوردستان بوو لە کوردستانی عێراق و دواتریش سەکرەتێری پارتی دێمۆکراتی کوردستان بوو. هەروەها ئەوەیش دەزانین کە دۆستایەتی و ئاشنایەتییەکی گەرمی لەگەڵ مەلا مستەفای بارزانیدا هەبووە، کەچی هەرگیز نەبوو بە ئەندامێکی حیزبی. بەڵام لە دواساڵەکانی ١٩٤٠کاندا سەججادی هەنگاوێکی هەڵهێنا کە بە شێوە و بە ناوەڕۆك سیاسی و پێشەنگانە بوو. لە سەرەتای نیسانی ١٩٤٨دا دووهەفتانەی (نزار)ی بە هەردوو زمانی کوردی و عەرەبی بڵاو کردەوە. دیارە هاوکات لەسەر بڵاوکردنەوەی گۆڤاری (گەلاوێژ)یش هەر بەردەوام بوو. نزار سەکۆیەك بوو بۆ پێشکەشکردنی داخوازییە سیاسی و فەرهەنگییەکانی کورد و بۆ هۆشیارکردنەوەی کۆمەڵی کورد لەو سەردەمەدا کە بۆ داواکردنی مافەکانی خۆیان، زمانێکی سیاسیی تازە بە کار ببەن و ڕاستەوخۆ ڕوو بکەنە دەستەڵاتدارانی عیراق و کۆڵۆنیالیستانی ئینگلیز.

نزار لە ماوەی یەك ساڵی ژیانیدا بیستودوو ژمارەی لێ بڵاو کرایەوە. یەکێك لە ئامانجەکانی سەججادی پێشکەشکردنی ئەدەب و فەرهەنگی کورد بووە بە خوێنەری عەرەب یا ئەو کوردانەی نەیاندەتوانی بە کوردی بخوێننەوە. لەپاڵ ئەو ئەرکەدا، سەججادی چەند بیر و داوایەکی گرنگ

و ژیرانەی خستووەتە بەردەم دەستەڵاتدارانی عیراق: خوێندنی مێژووی کورد لە سیستەمی پەروەردەی عیراقدا، دامەزراندنی کۆڕی زانیاریی کورد و دامەزراندنی بەشێك بۆ خوێندنی زمان و ئەدەبی کوردی لە زانکۆی بەغدادا. لە بواری بیری سیاسیدا سەججادی وەك کەسێکی دێمۆکرات هەمیشە بەرگریی کردووە لە تێکۆشەرانی کورد و عەرەب و لە خەباتیان دژی دەستەڵاتدارانی عیراق و کۆڵۆنیالیستانی ئینگلیز و دەنگێکی بەهێز بووە بۆ پشتگریی ماف و ئازادیی دەربڕین.

ئەزموونی سەججادی لە بواری ڕۆژنامەگەریدا ئەزموونێکی سنووردار، بەڵام گەش و دەوڵەمەند و پێشەنگانەیە. لە سەرەتای ساڵی ١٩٤٠ەوە تا کۆتاییی ١٩٤٩ وەك ڕۆژنامەوانێکی چالاك و هۆشیار و وردبین نەخشێکی گرنگ و بەرچاوی هەبووە. لە ماوەی دە ساڵدا گۆڤاری گەلاوێژی بڵاو کردووەتەوە و لە ماوەی یەك ساڵیشدا دووهەفتەنامەی نزار. دەستەڵاتدارانی عیراق و کۆڵۆنیالیستانی ئینگلیز لە ١٤-٨-١٩٤٩دا بڕیاری داخستنی ٢٣٧ گۆڤار و ڕۆژنامەی عیراقی دەردەکەن، گەلاوێژ و نزاریش لەناویاندا بوون (ئەحمەد ٢٠٠٧: ٢٢). ئیتر دوای بڕانەوەی ئەم ئەزموونە، سەججادی جارێکی دیکە لە کاری ڕۆژنامەگەری نزیك نابێتەوە و شێوەیەکی دیکەی ژیان و کاری فەرهەنگی و زانستی بۆ خۆی هەڵدەبژێرێ. ڕاستییەکەی ئێمە دەتوانین بڵێین دەیەی ١٩٤٠کان بۆ سەججادی، دەیەی وردبوونەوە و ئازمایش بوو، بەڵام لە سەرەتای دەیەی ١٩٥٠کاندا دەست دەکاتە ئەنجامدانی ئەو پرۆژە فەرهەنگی و شارستانەتییەی کە هەموو ژیانی خۆی بۆ تەرخان کرد.

هەولێر کتێب

سەججادیی چیرۆکنووس

بەرهەمە زانستی و فەرهەنگی و زمانەوانییەکانی سەججادی هێندە فراوان و بەنرخن، کە زۆر بە دەگمەن وەك چیرۆکنووسێك ناوی دەهێنرێت. ڕەنگە هۆیەکی دیکەیش ئەوە بێت کە سەججادی هەمووی چوار پێنج کورتەچیرۆکی بۆ گەورەسالان و شەش چیرۆکی بۆ منداڵان نووسیون. هەموو ئەمانەیشی لە ماوەی سێ ساڵدا، لەو سەردەمەدا کە بەڕێوەبەر و سەرپەرشتیاری گۆڤاری گەلاوێژ بوو، نووسیوە. تەنیا یەکێك لە چیرۆکەکان پێشتر، دوو ساڵ پێش ئەوانی دیکە، نووسراوە. ئەویش تەرجەمەیە، نەك بەرهەمی خۆی. هەموو چیرۆکەکانیشی هەر لەو گۆڤارەدا بڵاو کردنەوە و دواتر، ساڵی ١٩٦٠، لە کتێبێکدا کۆی کردنەوە، ناوی (هەمیشەبەهار) بوو.

چلەکانی سەدەی ڕابوردوو، بەڕاستی، ئەو دەیەیە بوو کە کورتەچیرۆکی کوردی تێیدا گەشەی کرد و چەسپا و بوو بە کۆڵەکەیەکی بتەوی ئەدەبییاتی کوردی. ڕاستە نەوەی چیرۆکنووسانی چلەکان، نەوەی دووەمی کورتەچیرۆکی کوردی بوو، بەڵام بەرهەمی نووسەرانی نەوەی یەکەم

ئەوەی پێوە دیارە کە ئەوان ئەزموونێکیان نییە و شارەزای کورتەچیرۆکی بێگانەیش نین. دوو تێکستی گرنگی نووسەرانی نەوەی یەکەم "لە خەوما"ی جەمیل سائیب (١٨٨٧–١٩٥١) و "مەسەلەی ویژدان"ی ئەحمەد موختار جاف (١٨٩٧–١٩٣٥) لە لایەکەوە بە ناتەواوی مابوونەوە و لە لایەکی دیکەیشەوە، هێندەی لە ڕۆمانەوە نزیکن، ئەوەندەیش لەوەوە دوورن بە کورتەچیرۆکیان دابنێین. تێکستەکانی پیرەمێرد (١٨٦٧–١٩٥٠) و جەلادەت بەدرخان (١٨٩٣–١٩٥١) چوارچێوەی ئەدەبین بۆ ورووژاندنی سیاسی.

گۆڤاری گەلاوێژ (١٩٣٩–١٩٤٩) و هاوار (١٩٣٢–١٩٤٣) لە پێشخستن و گەشەپێدانی کورتەچیرۆکی کوردیدا نەخشێکی نایابیان بینی. سەرنووسەر و بەڕێوەبەری گۆڤاری گەلاوێژ، ئیبراهیم ئەحمەد و عەلائوددین سەججادی، خۆیان دوو چیرۆکنووسی دیار و توانا بوون. چیرۆکنووسی سێیەمیش شاکر فەتتاح (١٩١٤–١٩٨٨) بوو کە هەموو چیرۆکەکانی ئەو سالانەی لە گەلاوێژدا بلاو دەکردنەوە. چیرۆکنووسە دیارەکانی گۆڤاری هاوار قەدریجان (١٩١٦–١٩٧٢)، عوسمان سەبری (١٩٠٥–١٩٩٣) و نوورەددین زازا (١٩١٩–١٩٨٨) بوون.

گەلاوێژ لەو ڕووەوە زۆر هۆشیارانە و بە بەرنامەیەکی بەرزویستانەوە تێدەکۆشا. بەڕێوەبەرانی گەلاوێژ لەپاڵ هاندانی نووسەرانی کورددا کە چیرۆك بنووسن، پێیان وا بوو باشترین ڕێگا بۆ بەرەوپێدانی هونەری کورتەچیرۆك ئەوەیە تێکست لە زمانانی دیکەوە بکەنە کوردی بۆ ئەوەی ببنە نموونە بۆ نووسەرانی کورد. وەك بەشێك لەو نەخشەیە ماموستا گۆران (١٩٠٤–١٩٦٢) نۆ کورتەچیرۆکی لە عەرەبی و ئینگلیزییەوە کردنە کوردی و لە گەلاوێژدا بڵاوی کردنەوە. دواتریش، ساڵی ١٩٥٣، هەر ماموستا سەججادی ئەو چیرۆکانەی وەك ئانتۆلۆگییەك بە ناوی "هەڵبژاردە لە چیرۆکی کورتی بێگانە" بڵاو کردەوە. لە کۆی ١٠٥ ژمارەی گۆڤاری گەلاوێژ، ١١٤ کورتەچیرۆکیان تێدا بڵاو کراونەوە، لەمانە ٨٢ چیرۆکیان لە زمانانی دیکەوە تەرجەمە کراون و ٣٢ چیرۆکەکەی تریش بەرهەمی نووسەرانی کورد خۆیانن (Shakely 2011: 18).

لە ڕووی ناوەڕۆکەوە، بەرهەمی هەرسێ چیرۆکنووسی ناوداری چلەکانی کوردستانی عیراق، بلە و فەتتاح و سەججادی، زۆر لە یەکەوە نزیکن. خەباتی ئەو سەردەمەی گەلی کورد و گەلانی دیکەی عیراق دژی ڕێژیمی پاشایەتی و کۆڵۆنیالیستانی ئینگلیز لە گەرمەیدا بوو. گەندەڵی بە شێوەیەکی یەکجار فراوان لە سیستێمی کارگێڕی و دەستگاکانی دەوڵەتی عیراقدا تەشەنەی کردبوو. لە کۆمەڵی کوردەواریدا ڕێکخستنی کۆمەڵایەتی لەسەر بنەمای خێڵایەتی بووبووە هۆی چەسپاندنی کۆمەڵێك نەریتی کۆنی وا کە ڕزگاربوون لێیان ئاسان نەبوو، بەڵکە خەباتێکی سیاسی و فەرهەنگی و شارستانەتیی فراوان و دوورودرێژی دەویست.

نزیکبوونەوەی ئەو سێ چیرۆکنووسە لە کێشە سیاسی و کۆمەڵایەتییەکانی ئەو سەردەمە بە

نیازی پێشاندان و چارەسەرکردنیان، زۆر پێوەستی شێوەی جیهانبینیی سیاسی و فەرهەنگی و هونەرییانە. ئێمە دەتوانین هەر وا بە کورتی هەڵوێستی هەرسێ نووسەر بەم جۆرە ڕوون بکەینەوە:

ئەلف: ئیبراهیم ئەحمەد وەك ڕووناکبیرێکی شۆڕشگێڕ دەڕوانێتە مەسەلەکان. کێشەکان بە وردی دەستنیشان دەکات و چارەسەریش، زۆرجار، بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ دەخاتە بەردەستی خوێنەر. ئەو سەرچاوەی هەموو کێشە و گەندەڵییەکان دەباتەوە سەر سیستێمی سیاسیی ولاتەکە و پێی وایە دەبێ ئەو سیستێمە هەڵوەشێنرێتەوە و لە بنەڕەتەوە بگۆڕدرێت. بلە بە زمانێکی جوان، بەڵام ئاسان و سادە، دەنووسێت. تۆ کە چیرۆکەکانی دەخوێنیتەوە، یەکسەر هەست دەکەیت نووسەر شارەزای لادێ و ژیانی جووتیار و لادێنشینان نییە، بە چاوی کەسێکی شارنشین تەماشای شتەکان دەکات. هەستێکی مرۆڤانەی قوواڵی هەیە و ناکۆکیی چینایەتی بە وردی دەبینێت و لایەنگری هەژار و چەوساوە و بێدەستەاڵتانە.

بێ: شاکر فەتتاح زۆرتر لەو کێشە و دەردانە ورد دەبێتەوە کە پێوەستی نەریتە کۆنباوەکانی کۆمەڵگەن. کەمتر لە کێشە سیاسییەکان نزیك دەبێتەوە. بۆ دیاریکردنی چارەسەر، فەتتاح ناچێتە بنجوبناوانی ئاڵۆزییەکان. شارەزای ژیانی لادێ و جووتیاران نییە. ئەو پێی وایە بە گۆڕینی کارمەندێکی خراپ و بەرتیلخۆر و گواستنەوەی لەو شوێنە و هێنان و دانانی کارمەندێکی دەستپاك لە جێگەکەی ئیتر کێشەکە چار دەکرێت. زمانە کوردییەکەی باش نییە و بایەخ بە جوانیی زمان نادات. هەستێکی قوواڵی مرۆڤانەی هەیە و لایەنگری هەژارانە.

پێ: بە پێچەوانەی بلە و فەتتاحەوە، سەججادی یەکجار زۆر شارەزای ژیانی لادێ و جووتیاران و تەنانەت سیستێم و ژیانی خێڵە کۆچەرەکانە. زۆر بە وردی ناکۆکییەکان دەبینێت و دەیانخاتە بەرچاوی خوێنەر. بە قوواڵی دەڕوانێتە کێشەکان و ڕەگوڕیشەیان هەڵدەداتەوە. سەججادی چارەسەر، بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ، دیاری ناکات. بەشێکی زۆری دۆزینەوەی چارەسەر بۆ وردبینی و ژیریی خوێنەر بە جێ دەهێڵێت، بەڵام کێشەکان بە جۆرێك ڕادەنێت، کە ڕێگە خۆش دەکات بۆ ئەوەی خوێنەر بگاتە ئەنجامگرییەکی ڕاست. ئەمیش ناکۆکیی چینایەتی بە ڕوونی دەبینێت و لایەنگری هەژار و ستەمدیتووانە. نرخ و نەخشێکی بەرچاو دەداتە ژن. گەشترین لایەنی چیرۆکەکانی سەججادی زمانە کوردییەکەیەتی. ئەو زمانێکی یەکجار جوان و بەرز و هونەرمەندانە بە کار دەبات. زۆر بە وردی ئاگاداری لایەنی ئێستێتیکیی وشە و ڕستە و دەربڕینەکانە.

سەججادیی نووسەر و زانا

دوای بڕانەوەی دەیەی چلەکانی سەدەی ڕابوردوو، وا پێ دەچێت سەججادی گەیشتبێتە ئەو باوەڕەی کە ئەو دەتوانێت و دەبێت بە شێوەیەکی دیکە بۆ پێشخستنی نەتەوەکەی و بۆ

گەشەپێدانی نیشتمانپەروەری کار بکات. تۆوی ئەم بیرە پێشتریش لە دەروونی سەججادیی لاودا هەبووە. ئەو هێشتا لە تەمەنی هەژدە نۆزدە سالاندا بووە، کاتێك بیستوویەتی یەکێك لە هاوڕێ چەکدارەکانی جەعفەر (جەوهەر) ئاغای شکاك لە زینوێی شێخییە، چووە بۆ لای و بە پەرۆشەوە پرسیاری ئەو ڕووداوە مێژوویییەی لێ کردووە و زانیارییەکانی لای خۆی تۆمار کردوون و لەگەڵ ئەو زانیارییانەدا کە پێشتر لە باوکی خۆی، نەجموددین سەججادی، بیستبوونی، بەراوردی کردوون. ئەمە ئەو کونجکۆڵی و ئەو تۆوەیە کە پاشتر بوو بە سەججادیی کوردیزان و نووسەری مێژووی ئەدەبی و سیاسیی کورد و لێکۆڵەرەوەی ئەدەبی کلاسیکی کوردی و پێشاندەری جوانی و ڕەوانبێژی و وردەکارییەکانی زمانی کوردی.

لەو سەردەمەدا کە هێشتا فەقێ بووە و دواتریش وەك مەلایەك و وەك نووسەر و زانایەك، زۆر ناوچەی کوردستان گەڕاوە و لەگەڵ خەڵکی جۆراوجۆر تێکەڵاوی و ئاشنایەتی و دۆستایەتیی پەیدا کردووە. سەججادی بەم گەڕان و تێکەڵاوبوونەی بناغەیەکی بتەوی بۆ کەسایەتیی زانستیی خۆی داناوە. ئەو شارەزایی و ئاشنایەتییەکی باشی لەگەڵ بەشی هەرە زۆری کەسایەتییە سیاسی و کۆمەڵایەتی و زانستی و ئایینییەکانی کوردستاندا دامەزراندووە، لە ڕایەڵ و ستروکتووری کۆمەڵی کوردەواری ورد بووەتەوە و هەوڵی شیکردنەوەی داوە، گوێی گرتووە لە وشە و دەربڕین و شێوەزمانی ناوچە جۆراوجۆرەکانی کوردستان و هەوڵی فێربوونیانی داوە، قسە و پەند و بەسەرهات و ڕووداوی مێژوویی و کۆمەڵایەتیی بیستووە و تۆماری کردوون و پاراستوونی. بەڵام، من پێم وایە، لە هەموو ئەمانەیش گرنگتر ئەوەیە کە سەججادی زۆر هۆشیارانە چووەتە ناو دڵ و دەروونێ مرۆڤی کورد و پێکهاتەی کۆمەڵی کوردەوە.

ئەگەر سەججادی لە ڕێگەی خوێندنەوە و لێکۆڵینەوە و هاوپرسەکیی زانستییەوە ئەو گەنجینە گەورەیە لەبارەی ئەدەب و زمانی کوردییەوە فێر بووبێت، کە دواتر لە "مێژووی ئەدەبی کوردی" و بەرهەمە زانستییەکانی دیکەیدا پێشکەشی کردوون، ئەوا، بێگومان، هەموو شارەزایی و زانیاری و شیکردنەوە و لێکدانەوەکانی خۆی لەبارەی کوردەواریییەوە لە "ڕشتەی مرواری" و "هەمیشەبەهار"دا خستووەتە بەر دەست و بەر چاوی خوێنەری کورد. بەڕاستی ڕشتەی مرواری، تا ڕادەیەکیش هەمیشەبەهار، ئەو ئینسیکلۆپێدیا گەورە و بەنرخ و زانستی و قوواڵەیە، کە هەر کەسێك بیەوێ کۆمەڵی کورد و بیر و فەلسەفەی مرۆڤی کورد و شارستانەتیی نەتەوەی کورد بناسێت، دەبێ بیخوێنێتەوە. من لە هەموو مێژووی کتێبی کوردیدا تەنیا سێ چوار شاکار دەبینم کە بکرێ لەو ڕووەوە لەگەڵ ڕشتەی مرواریدا بەراورد بکرێن: "شەرەفنامە"ی شەرەفخانی بەدلیسی (١٥٤٣–١٦٠٤)، "مەم و زین"ی ئەحمەدی خانی (١٦٥١–١٧٠٧) و "عادات و ڕوسوومات‌نامەی ئەکرادییە"ی مەلا مەحموودی بایەزیدی (١٧٩٩–١٨٦٧). ئەگەرچی ئەم شاکارانە لە ڕووی ناوەڕۆك و ژانر و ئامانجەوە لە یەکدی جیاوازن.

لە ماوەی دە ساڵدا،١٩٤٠-١٩٤٩، سەجادی هەموو توانست و بەهرە و وزەیەکی خۆی تەرخان کرد بۆ بڵاوکردنەوەی گەلاوێژ و دواتریش نزار. بە تەنیشت ئەوانەیشەوە کورتەچیرۆکی نووسیوە، بەشداریی کردووە لە چالاکیی کۆمەڵایەتی و فەرهەنگی و نیوچەسیاسیدا، بۆ نموونە ئەندامەتیی یانەی سەرکەوتنی کوردان و سەرپەرشتیی چاپکردن و بڵاوکردنەوەی کتێبی چەند نووسەرێکی کردووە و هەندێ ئانتۆلۆژیی بڵاو کردوونەوە. من وای بۆ دەچم، دوای ئەم ئەزموونە جۆراوجۆرانە گەیشتبێتە باوەڕێکی وەها کە نە ڕۆژنامەگەری و نە نووسینی کورتەچیرۆك و نە ئەندامەتی و چالاکیی کۆمەڵەی فەرهەنگی و سیاسی ئەو کارانە نین کە ئەم ژیانی خۆی بۆیان تەرخان بکات. ئەو پێی وا بوو بۆ ئەوەی کۆمەڵی دواکەوتووی ئەو سەردەمەی کوردستان هۆشیار بکرێتەوە و تۆوی نیشتمانپەروەری و نەتەوەدۆستیی تێدا بچێنرێت، دەبێ پێشەنگ و خوێنەوار و ڕووناکبیرەکانی ئامادە بکرێن و باوەڕێکی بتەویان لا دروست بکرێت کە کورد، وەك نەتەوەیەك، خاوەنی زمان، فەرهەنگ، جۆگرافیا، مێژوو، ئەدەبییات و شارستانەتیی خۆیەتی. دەبێ مرۆڤی کورد خۆی بناسێت. دەبێ ڕووناکیی زانست و زانیاری بگاتە نەتەوەکەی، دەبێ بەری عەقڵ و ئاوەز و حیکمەت و فەلسەفەی مرۆڤایەتی لەناویاندا بڵاو بکرێتەوە. ئەمە ئەرکی ڕۆژە فەرهەنگی و ڕۆشنگەرییە بوو کە سەجادی دەیویست ژیانی خۆی بۆ تەرخان بکات، ئەگەرچی زۆر جاك ئەوەیشی دەزانی کە پرۆژەیەکی وەها کاری یەك کەس نییە. بەڵام لە نەبوونی دەستگا و دامەزراوی زانستیی کوردیدا نەیدەویست دەستەپاچە ببێت و چاوەڕوان بێت. دەبوو کاری خۆی بکات و پرۆژەکەی خۆی، هەنگاو بە هەنگاو، بباتە پێشەوە. کاتێکیش، سالانێك دواتر، کۆڕد بوو بە خاوەنی کۆمەڵێ دەستگای زانستی و فەرهەنگی و زمانەوانی، بۆ نموونە بەشی کوردیی زانکۆی بەغدا و کۆڕی زانیاریی کورد، سەجادی هەموو وزە و بەهرە و توانستی خۆی خستە خزمەتی ئەو دەستگایانەوە.

لە سەرەتای دەیەی پەنجاکانەوە سەجادی وەك زانایەك ژیا، زانایەکی کلاسیك کە دەیویست بناغەیەکی بتەوی زانستی بۆ نەتەوەکەی دابڕێژێت. ئەم جۆرە ژیانە لەگەڵ خەباتی پڕ گۆڕان و هەڵدێر و هەوراز و نشێوی سیاسیدا نەدەگونجا، لەبەر ئەوە سەجادی لە سیاسەت و لە خەباتی سیاسی دوورەپەرێز وەستا. بۆ ئەو کوردایەتی ئەو کارە زانستییە بوو کە دەیکرد و خۆی بۆ تەرخان کردبوو. هەروەهایش ژیانی زانایەك لەگەڵ ژیانی شاعیر، ڕۆژنامەوان یا چیرۆکنووسێك جیاوازە، بۆیە سەجادی هەم دوور بوو لە ڕووناکیی خۆدەرخستنەوە، هەمیش خۆی بە نووسینی کورتخایێنی ڕۆژانەوە خەریك نەکرد.

سێ شاکار و شاکارێك

لە ماوەی سێ دەیە و نیودا، لەو کاتەوە کە خۆی بۆ جێبەجێکردنی پرۆژە فەرهەنگییەکەی تەرخان کرد و تا ئەو ڕۆژەی کۆچی کرد، سەجادی کۆمەڵێك کتێبی گرنگ و بەنرخی نووسی

و بـلّاو کـردەوە. لـەم بـەرهـەمـانـە پـێم وایـە تـەنـیـا یـەکێکیـان، هـەمیشەبـەهـار، کـە لـە دوانـزدە کورتەچیرۆك پێك هـاتووە، هـەر پێشتر لە دەیەی چلەکاندا، هـەمووی نووسراوە و ئـامـادە بووە بۆ چـاپ، ئـەگـەرچـی بـلّاوکـردنـەوەکـەی بـە شێوەی کـتـێب تـا سـەرەتـای شەستـەکـان دوا کـەوت. کتێبەکانی دیکە، بەشی هـەرە زۆریان بـەرهـەمی تـوێژینـەوە و لێکۆڵینـەوەی درێژخایێنی زانستین. هـەندێ لـەو کتێبـانـەی سـەجـجـادی تـا ئـەو ڕادەیـە بـایـەخـدارن کـە بـوون بـە سـەرچـاوەی زانستیی دەولّەمـەند و بـنـەڕەتی بۆ تـوێژینـەوە و لێکۆڵینـەوە لـە بـواری بـابـەتـەکـانی سـەر بـە کـوردنـاسـیدا، تـەنـانـەت بۆ ئـەمڕۆیش.

لـەم نووسینـەدا، من تـەنـیـا لـە لای سێ شاکار و شاکارێکی سـەجـجـادیدا ڕادەوەسـتم، کـە پێم وایـە نموونـەی هـەرە بـەرز و بـایـەخـداری بـەرهـەمـەکـانی ئـەون. بـەرهـەمـەکـانی سـەجـجـادی زۆرن و دەکرێ هـەر یـەکێکیان بـە جیا لێی بکۆڵرێتـەوە، بـەڵام پێم وایـە ئـەم چـوارەیـان کـرۆك و گـەوهـەری پـرۆژە فـەرهـەنگی و شـارسـتـانـەتییـەکـەی سـەجـجـادین.

ڕەنگە جێی پرسیار بێت، بۆچی دەنووسم سێ شاکار و شاکارێك و بۆچی ڕێکوڕەوان نـانووسم چوار شاکار؟ وەرامـەکـە، تـا ڕادەیـەك، پێوەسـتی نـاوەڕۆك و شێوەی دارێشتنی بـەرهـەمـەکـانـە، بۆیـە پێم بـاشـە لـە یـەکـدیـیـان جیـا بکـەمـەوە. سێ بـەرهـەمـی یـەکـەم، واتـە مێژووی ئـەدەبی کـوردی، ڕشتەی مـرواری و شۆڕشـەکـانی کـورد وە کـورد و کۆمـاری عیراق، ئـەنـجـام و بـەرهـەمـی کـارکـردنـێکی قـوولّ و درێژخـایـێنـن و نـووسـەر بـەپـێی نـەخشـەیـەکی دوورېـیـنـانـە کـاری تـێدا کـردوون و خـەریکی تـوێژینـەوە و کـۆکـردنـەوەی زانیـاری و خـەریکی خـوێندنـەوەی دەیـان و سـەدان سـەرچـاوە بـووە تـا نووسیونی و ئـامـادەی کـردوون. کتێبی یـەکـەم مێژوویـەکی ئـەدەبییـە و سێیـەمیش مێژوویـەکی سیاسیی نـەتـەوەی کـوردە. بۆ ئـامـادەکـردنی ئـەو دووە، سـەجـجـادی سـالّانی دوورودرێژ پێویستی بـە لێکۆڵینـەوە بـووە و سـوودی لـە سـەدان سـەرچـاوەی کـوردی و عـەرەبی و فـارسی و لـەوەیـە زمـانی دیکـەیش وەرگـرتبێت. هـەروەهـا پـەنـای بـردووەتـە بـەر سـەدان دەسـتنـووس و چـاوی بـە دەیـان کـەسـایـەتیی جیـاوازی فـەرهـەنگی و سیاسی کـەوتـووە. ڕشتەی مـرواری لێکۆڵینـەوە نییـە، بـەڵام ئـەویش بـەرهـەمی کـارێکی پشوودرێژانـەیـە و بـەپـێی نـەخشـەیـەکی درێژخـایـێن ئـامـادە کـراوە.

هـەمیشـەبـەهـار لـەوانی تر جیـاوازە. ئـەمـە ئـەدەبێکی داهێنـراو یـا داهێنـەرانـەیـە، نووسـەر نـەچـووە بـە سـالّان خـەریکی تـوێژینـەوە بێت، بۆ ئـەوەی کـورتـەچیرۆکیك بـنـووسێت، بـەڵکـە لـە مـاوەیـەکی کـورتـدا، کـاتـێ ئـیلهـامێکی بۆ هـاتـووە، دانیشتـووە و چیرۆکـەکـەی نـووسیـوە. لـە ڕووی قـەبـارەیشـەوە دیسان جیـاوازن؛ لـە کـاتێکدا مێژووی ئـەدەبی کـوردی نزیکـەی حـەوتسـەد لاپـەڕەیـە، شۆڕشـەکـانی کـورد ٣٦٤ لاپـەڕەیـە و سـەرجـەمی هـەشت بـەرگـەکـەی ڕشتـەی مـرواری دەگـاتـە ١٥٣٠ لاپـەڕە، هـەمیشـەبـەهـار لـە ١١٢ لاپـەڕە پێك هـاتـووە. لـەگـەڵ ئـەوەیشدا هـەمیشـەبـەهـار، بـەپـێی چێژی من، یـەکێکـە لـە شاکـارەکـانی ئـەدەبی کـوردی.

لایەنێکی یەکجار ورشەداری هەمیشەبەهار ئەو زمانە کوردییە جوان و پاراو و بەرز و هونەرمەندانەیە کە نووسەر بە کاری هێناوە. سەرنجراکێش ئەوەیە کە لە ڕاستیدا هەمیشەبەهار یەکەمین بەرهەم و یەکەمین کتێبی سەججادییە، چونکە ئەم چیرۆکانەی لەنێوان تەممووزی ١٩٤٦ و ئابی ١٩٤٩دا نووسیون، واتە چیرۆکەکانی هەمیشەبەهار، کاڵای باڵای شای لێ دەربچێت کە ئەویش تەرجەمەیە، هەموویان لە ماوەی سێ ساڵ و یەك مانگدا نووسراون. یەکەم بەرهەم و یەکەم کتێبی نووسەرێك لە ڕووی ناوەڕۆك و لە ڕووی زمانەوە هێندە جوان و بەرز بێت، ئەوەمان پێ دەڵێت کە سەججادی خاوەنی بەهرەیەکی چەند گەورە و گەش و بەرز بووە. هەندێ جار کە هەمیشەبەهار دەخوێنمەوە، لە دڵی خۆمدا دەڵێم خۆزگە سەججادی هەر لەسەر نووسینی چیرۆك بەردەوام ببووایە و خۆی خەریکی هیچی تر نەکردایە، بەڵام هەر زوو خۆزگەکەم دەخەمە لاوە، چونکە ئەو شاکارە گەورانەی دواتر نووسیونی لە هەمیشەبەهار کەمتر نین، ئەگەرچی هەر شتێك تام و چێژی خۆی هەیە.

مێژووی ئەدەبی کوردی [چاپی یەکەم ١٩٥٢، چاپی دووەم ١٩٧١]

ئەگەرچی نووسەرانی کورد زۆرجار کارەکانی خۆیان ناو دەنێن مێژووی ئەدەبی کوردی، ڕاستییەکەی ئەوەیە ئەوان مێژووی شیعری کوردییان نووسیوە، نەك مێژووی هەموو ئەدەبی کوردی، کە دیارە ئەمەیش هۆی خۆی هەیە. پێش ئەم کارەی سەججادی چەند نووسەرێکی دیکەیش هەوڵیان داوە بە شێوەیەك، مێژوویەك بۆ ئەدەبی کوردی بنووسن. کارە گرنگەکان لەم بوارەدا ئەمانەن:

یەك: ئەو زانیارییانەی کە مەلا مەحموودی بایەزیدی لە کۆتاییی ١٨٥٠کاندا دابوونی بە زانا و کوردناسی ڕووسیی لە بنەچەدا پۆڵۆنی ئاوگوست ژابا (Jaba 1860). ئەم زانیارییانە پاشان ڕێك خراون و بە شێوەی کتێب بڵاو کراونەوە: جامیع یێ ڕیسالەیان و حیکایەتان ب زمانی کورمانجی، سانت پیتەرسبورگ، ١٨٦٠. کتێبەکە لە پێنج پاژ پێك هاتووە و یەکێکیان بۆ ژیانی هەشت شاعیری کورد تەرخان کراوە. شاعیرەکان ئەمانەن: عەلی حەریری، مەلایێ جەزیری، فەقییێ تەیران، مەلای باتەیی، ئەحمەدی خانی، ئیسماعیل بایەزیدی، میر شەرەفخانی هەکاری و مورادخانی بایەزیدی. گرنگیی ئەم کارە ئەوەیە کە یەکەمین جارە زانیاری لەبارەی ژیان و بەرهەمی چەند شاعیرێکی کلاسیکی کوردەوە بڵاو دەکرێتەوە. زانیارییەکان، زۆرجار، ناتەواون و ورد نین.

دوو: ئەمین فەیزی: ئەنجومەنی ئەدیبانی کورد [ئیستانبوڵ ١٣٣٩ (١٩٢٠)، چاپی دووەم، کۆڕی زانیاریی کورد، بەغدا ١٩٨٣].

ڕاستییەکەی ئەمە ئانتۆلۆگییەکی شیعری کلاسیکی کوردییە. فەیزی لەم کتێبەدا بەرهەمی

پانزده شاعیری کوردستانی عیراق و ئێرانی پێشکەش کردووە. لە پێشەکیی کتێبەکەدا هەندێ زانیاریی گشتیی لەبارەی ژیانی هەندێ لە شاعیرەکانەوە نووسیوە.

یەکێك لە زانیارییە گرنگەکان لەبارەی نالییەوەیە. فەیزی ئەوە جەخت دەکات کە نالی دواساڵەکانی ژیانی خۆی لە ئیستانبوڵ بردووەتە سەر و لە گۆڕستانی ئویسکۆدار نێژراوە. زانیارییەکی گرنگی دیکە ئەوەیە کە دیوانی مەولانا خالید بە فەرمانی سوڵتانی عوسمانی عەبدولمەجید خان، عەبدولمەجیدی دووەم، (١٨٣٩–١٨٦١ سوڵتان بووە) چاپ کراوە.

سێ: ڕەفیق حیلمی: شیعر و ئەدەبییاتی کوردی، بەرگی یەکەم، بەغدا ١٩٤١ [بەرگی دووەم، ١٩٥٦].

ئەم بەرهەمە زیاتر بە ڕەخنەی ئەدەبی، یا لێکدانەوەی ئەدەبی، دادەنرێت، بەڵام زانیاریی مێژوویی تێدایە وەك ژینامەی شاعیرەکان و باسکردنی قۆناغەکانی ئەدەبی کوردی. حیلمی لە هەردوو بەرگەدا کۆمەڵێك شاعیری کلاسیك و تازەیشی پێشکەش کردوون و لە ڕوانگەیەکی زمانەوانی و هونەرییەوە شیعرەکانی خوێندوونەوە.

چوار: هەرەکۆل ئازیزان [جەلادەت بەدرخان]: کلاسیکێن مە، هاوار، هەژمار ٣٣، چریا پێشین [ئۆکتۆبەر] ١٩٤١، ل: ٦–١٤.

بەشێکی زانیارییەکانی ناو ئەم نووسینە لە کتێبەکەی ژاباوە وەرگیراوە و نووسەر خۆیشی ناوی چەند شاعیرێکی دیکەی خستووەتە سەر. لەبەر ئەوەی بەدرخان وتارەکەی خۆی بە ئەلفوبێی لاتینی تورکی نووسیوە، کۆمەڵێ ناو و زاراوەی ئەدەبی شێوێنراون [شیعر بووە بە شهر، شاعیر بووە بە شاهر، عارف بووە بە ئارف، سیفاتێ سەبعە بووە بە سفاتێ سەبهە، غەزەل بووە بە خەزەل، قەدەحی حیرمان بووە بە قەدەهی هرمان...هتد]. هەروەها لە گواستنەوەی نموونەکانی شیعر بە کوردیی خواروودا هەڵەیەکی زۆری کردووە.

مێژووی ئەدەبی کوردییەکەی سەججادی، لە زۆر ڕووەوە، لەوانەی پێشتر نووسرابوون جیاواز بوو. لەم مێژووەدا ژیان و بەرهەمی ٢٤ شاعیری کورد دەخوێنینەوە. نووسەر نموونەی شاعیرانی هەموو دیالێکتەکانی زمانی کوردیی هەڵبژاردووە: لوڕی، هەورامی، کوردیی باشوور و کوردیی باکوور. بەشی زۆری شاعیرەکان کلاسیکەکانن، بەڵام چەند شاعیرێکی سەردەمی تازەیش پێشکەش کراون. بێجگە لەو لێکۆڵینەوانە، سەججادی بە دوورودرێژی لەبارەی مێژووی کورد و کوردستان، نەریتی داستاننووسی، میتۆلۆگیی کوردی و ڕۆژنامەگەریی کوردییەوە نووسیویەتی و مێژووی ئەدەبی کوردیی لەگەڵ مێژووی ئەدەبی میسری، فارسی، چینی، هندی و عیبری و یۆنانی و ڕۆمانیدا بەراورد کردووە.

ئەم بەرهەمەی سەججادی یەکەمین مێژووی ڕاستەقینەی ئەدەبی کوردییە. نووسەر بەم کارەی بنەڕەتێکی یەکجار سەخت و بتەوی بۆ ئەدەبی کوردی و بۆ فەرهەنگی کوردی داڕێشت.

ئێستایش دوای تێپەڕینی شەست ساڵ بەسەر بڵاوبوونەوەی مێژووی ئەدەبی کوردیدا، هیچ لێکۆڵەرەوە و توێژەرێکی جیددی، بیەوێ لەسەر ئەدەبی کوردی کار بکات، ناتوانێ خۆی لە بەکارهێنانی ئەم سەرچاوەیە ببوێرێت.

مێژووی ئەدەبی کوردیی سەججادی لە زۆر ڕووەوە دەکرێ لەگەڵ شەرەفنامەی بەدلیسیدا بەراورد بکرێت. بە نووسینی کتێبی (شەرەفنامە)، شەرەفخانی بەدلیسی (٩٤٩–١٠١٢/ ١٥٤٣–١٦٠٣/٤) یەکەمین مێژووی سیاسیی نەتەوەی کوردی داڕێشت و بنەڕەتێکی پانوپۆڕ و بتەوی بۆ ناسنامەی نەتەوایەتیی کورد دانا. شاکارەکەی بەدلیسی تەنیا تۆمارکردنی ڕووداوەکانی مێژووی کورد یا ژیننامە و شەڕوشۆڕی میر و بەگ و خانەکانی کورد نییە، وەك هەندێ لە ڕۆژهەڵاتناس و کوردناسەکان بۆ سووکایەتیکردن بە کورد و مێژووەکەی دەیڵێن. شەرەفخان هەر لە پێشەکیی شەرەفنامەدا ڕێبازی زانستییانەی کارەکەی و بیرکردنەوەی ورد و دووربینانەی خۆی دیاری دەکات. لە دوو بواردا شەرەفخان زۆر بە ڕوونی هێڵەکانی بیرکردنەوەی خۆی دەکاتە بنەما و نوختەی دەرچوون بۆ نووسینی مێژووی کورد: یەکەم، جیۆگرافیای کوردستان بۆ ئەو، هەموو ئەو ناوچە و هەرێمانەیە کە کورد یا زۆرایەتییەکی کوردی تێدا دەژی، ئیتر لەناو سنووری هەر ئیمپراتۆریایەکدا یا لە کەوشەنی هەر سوڵتاننشینێکدا بێت. شەرەفخان ئەگەرچی خۆی خان و گەورەی میرنشینێکی کورد بوو، بەڵام دوور لە هەموو تەسکبینییەکی ناوچەگەرانە و دوور لە بەرژەوەندیی میرنشینەکەی خۆی بیری لە جیۆگرافیا و سنووری کوردستان کردووەتەوە؛ دووەمیش، بۆ پێناسەکردنی کورد، پێوەری نووسەر ئەوەیە هەموو ئەو خێڵ و تیرە و کۆمەڵانەی خۆیان بە کورد دەزانن و بە یەکێك لە دیالێکتەکانی زمانی کوردی دەدوێن کوردن و بەشێکن لە نەتەوەی کورد. ئەم بیرکردنەوەیەی بەدلیسی هێندە بەهێزە کە بۆ ئەو سەردەمەی ئەو تێیدا ژیاوە یەکجار ورد و پێشەنگانەیە و لەگەڵ تیۆرییە زانستییەکانی ئەمڕۆیشدا تەبا و هاوئاهەنگە.

سەججادییش لە کتێبەکەی خۆیدا ئەو ڕێبازەی شەرەفخانی گرتووە. ئەو مێژووی بۆ هەموو ئەدەبی کوردی نووسیوە، واتە هەموو ئەو ئەدەبەی کە بە زمانی کوردی، بە هەر یەکێك لە زاراواکانی زمانی کوردی، نووسرابێت، ئیتر نووسەرەکە لە هەر ناوچەیەکدا ژیابێت و سەر بە هەر دەوڵەت و ئیمپراتۆریایەك بووبێت. بەم پێناسەکردنەی ئەدەبی کوردی و ئەدیبی کورد، سەججادی بنەمایەکی بۆ ئەدەبی نەتەوایەتیی کورد داڕێشت، کە بوو بە مۆدێلێك بۆ هەموو ئەوانەی دوای ئەو لەگەڵ مێژووی ئەدەبی کوردیدا کاریان کردووە.

گرنگیی کارەکەی سەججادی ئەوە نییە کە زانیارییە ئاشکرا و بەردەستەکانی کۆ کردبێتەوە تا بیانکاتە کتێبێك. ئەو لە لایەکەوە هەموو زانیارییەکی لەبارەی ژیان و سەردەم و شیعری شاعیرانەوە بە پێوەری لۆگیك و ژیری پێواوە، ئەوسا سوودی لێ وەرگرتووە و لە کتێبەکەیدا جێی داوەتێ. واتە ئەو وەك زانایەك بە چاوی گومان و پشکنینەوە لەو زانیارییانەیش کۆڵیوەتەوە کە

پێشتر وەك ڕاستینە تەماشا کراون و خستوونیە ژێر پرسیارەوە. لە لایەکی دیکەیشەوە لە ڕێگەی مێتۆدێکەوە کە زیاتر لە لێکۆڵینەوە کلاسیکییەکاندا بە کار براوە، بە دوای زانیاریی تازەدا گەڕاوە لەسەر ژیان و سەردەمی شاعیرەکان. زانیاریی تازە ئەو ئەنجامگرییانەن کە بە خوێندنەوە و لێکدانەوەی تێکستەکان و بەراوردکردنیان لەگەڵ ڕاستینەکانی مێژوودا گەیشتووە پێیان. دیارە ئەمە وا ناگەیێنێت کە نووسەر لە هەموو ئەنجامگرییەکانیدا گەیشتبێتە ڕاستی و ئەمڕۆ، کە بواری توێژینەوە فراوانتر و ئاسانترە، گومان لە دروستییان نەکەین. هەر بۆ نموونە دەیڵێم، سەججادی زۆر بە وردی لەگەڵ ژیان و سەردەمی مەلای جەزیریدا خەریك بووە و پێی وا بووە جەزیری دەبێ ساڵی ١٤٠٧ لە دایك بووبێت و ساڵی ١٤٨١ کۆچی کردبێت، بەڵام زۆربەی لێکۆڵینەوەکان کە دواتر کراون، ئەوە پێشان دەدەن کە جەزیری نزیکەی نەوەد ساڵێك دوای ئەو مێژووی مردنەی سەججادی داویەتی، لە دایك بووە. نووسەر لە چاپی دووەمی کتێبەکەیدا بەشێك لەو زانیارییانەی ڕاست کردوونەوە، کە لە چاپی یەکەمدا بڵاوی کردبوونەوە.

سەججادی بەوەوە نەوەستاوە کە ساڵ و ڕۆژی لەدایکبوون و مردنی شاعیرەکان بدۆزێتەوە، بەڵکە هەوڵی ئەوەیشی داوە کە هەندێ لە تێکستەکانیان لێك بداتەوە و لایەنە ئێستێتیکییەکان، بەکارهێنانی هونەرمەندانەی زمان و وێنەی شیعری، ڕوون بکاتەوە و بە زمانێکی ڕەوان بۆ خوێنەری شی بکاتەوە. لەم جۆرە شیکردنەوانەدا سەججادی نەك تەنیا ڕووالەتی زمانەوانیی تێکستی خوێندووەتەوە، بەڵکە هەندێك جارێش هێما و سیمبۆڵەکانی کردووەتە بەڵگەیەك بۆ لێکدانەوەی لایەنی سیکۆڵۆگییانەی تێکستەکە و لەوێشەوە بەستنەوەی ئەنجامگرییەکانی بە ژیان و جیهانبینیی شاعیرەوە. ئەمە، هەر بۆ نموونە، لە لێکۆڵینەوەی شیعر و ژیانی مستەفا بەگی کوردیدا بە ئاشکرا دیارە.

ئەگەرچی سەججادی بەشی هەرە گرنگی کتێبەکەی بۆ بەرهەمی شاعیرانی کورد، واتە ئەدەبی نووسراو، تەرخان کردووە، بەڵام هاوکاتیش بایەخێکی یەکجار زۆری داوە بە ئەدەبی زارەکی، ئەدەبی فۆلکلۆری؛ داستان و ئەفسانە و چیرۆك و پەندی پێشینان. ئەو، ئەدەبی زارەکی بە بەرهەمی بیر و ژیری و چێژی جواننناسیی مرۆڤی کورد دادەنێت و پێی وایە ئەم بابەتانە ڕەنگدانەوەی ژیانی کۆمەڵایەتیی گەلن و دەتوانن هەست و بیر و هۆشی مرۆڤی کورد لە چوارچێوەی ژیانی ماددی و فکریی کۆمەڵدا وێنا بکەن.

مێژووی ئەدەبی کوردی شەست ساڵ لەمەوپێش بڵاو کرایەوە. لە ماوەی ئەم شەست ساڵەدا چەند کتێبی دیکە لەبارەی مێژووی ئەدەبی کوردییەوە بڵاو کراونەتەوە، بە کوردی و بە زمانی دیکەیش، بەڵام ڕاستییەکەی ئەوەیە کە هیچ یەکێك لەم بەرهەمانە نەیتوانیوە جێگەی کتێبەکەی سەججادی بگرێتەوە و ببێتە سەرچاوەی سەرەکی لەو بوارەدا. تاکە سەرچاوەیەك کە دەکرێ لە تەنیشت کتێبەکەی سەججادییەوە دابنرێت، "مێژووی ئەدەبی کوردی"یەکەی پرۆفیسۆر مارف خەزنەدارە (١٩٣٠–٢٠١٠).

سەججادی زۆر چاك لەوە گەیشتبوو كە بۆ دروستبوونی نەتەوە و نیشتمانێك و بۆ گەشانەوەی هەستی نەتەوەدۆستی و نیشتمانپەروەری، دەبێ سەرخانێكی پتەوی فكری و مێژوویی و فەرهەنگی و زمانەوانی و رۆحی هەبێت، تا كەسانی نەتەوە باوەڕیان بە خۆیان و بە گەل و نەتەوە و نیشتمانی خۆیان لا دروست ببێت. دەیزانی مێژوو، چ سیاسی بێت و چ ئەدەبی، پاڵپشتێكی گەورەی مەعنەوییە بۆ بنیاتنانی ئەمرۆ و داهاتوویش و دەبێتە هۆی بزواندن و بەهێزكردنی هەستی خۆناسی. نووسینی مێژووی ئەدەبی كوردی بەرهەمی ئەو بیركردنەوەیە و هەڵقەیەكی پتەوی ئەو پرۆژە شارستانەتییە بوو كە ژیانی زانستیی خۆی بۆ تەرخان كردبوو.

ڕشتەی مرواری [بەرگی یەكەم ١٩٥٧، بەرگی دووەم ١٩٥٧، بەرگی سێیەم ١٩٥٨، بەرگی چوارەم ١٩٦٨، بەرگی پێنجەم ١٩٧٢، بەرگی شەشەم ١٩٧٩، بەرگی حەوتەم ١٩٨٠، بەرگی هەشتەم ١٩٨٣]

سەججادی وەك زانایەكی كلاسیكی كورد و ڕۆژهەڵاتی، شارەزای سەرچاوە زۆر و گرنگ و كلاسیكییەكانی زمان، مێژوو، فەرهەنگ و ئەدەبییاتی عەرەبی و فارسی بوو. هەروەهایش لە ڕێگەی ئەو دوو زمانەوە ئاشنایەتییەكی باشی لەگەڵ فەرهەنگ و مێژووی گەلانی دیكەیشدا پەیدا كردبوو. ئەو دەیبینی كە زانایانی ئەو گەلانە هەر لە سەردەمێكی زۆر زووداً، ورد و درشتی ڕووداو و قسە و پەند و چیرۆك و بەسەرهات و زانیارییەكانی كۆمەڵی خۆیان كۆ كردوونەوە و بۆ نەوەكانی دوای خۆیانیان بە جێ هێشتوون. سەججادی دەیویست ڕێك وەك ئەوان بكات. دەیویست هەموو شتێكی كورد كۆ بكاتەوە و تۆماری بكات و لە دەست فەوتانی دەربهێنێت. ئامانجی كۆكردنەوەی گەنجینەی فۆلكلۆر و كەلەپووری كورد تەنیا لەپێناوی ئەوەدا نەبوو كە بیانكاتە كتێب و ڕەفی كتێبی مااڵن و كتێبخانەكانی پێ پڕ بكاتەوە، بەڵكە ئەمەیش هۆیەك و دەستاوێژێك بوو بۆ گەشاندنەوەی بیری نەتەوایەتی و بۆ بەهێزكردنی ناسنامەی مرۆڤی كورد. سەججادی هەوڵی داوە ڕشتەی مرواری گونجاندن و تێكەاڵوكردنی چەند نموونەیەكی ناسراوی ئەدەبی عەرەبی و فارسی بێت: (الأغانی) و هەندێ كتێبی دیكەی ئەبولفەرەج ئەلئیسفەهانی (٨٩٧–٩٦٧)، (گلستان) و (بوستان)ی سەعدیی شیرازی (١١٨٤–١٢٨٣/١٢٩٢)، (العقد الفرید)ی ئیبن عەبد ڕەببیهی (٨٦٠–٩٤٩)، (المستطرف)ی ئەبشەهی (١٣٨٧–١٤٤٧) و (بهارستان)ی شێخ عەبدولڕەحمانی جامی (١٤١٤–١٤٩٢). بەاڵم لە ڕووی ڕێكخستنەوە دەتوانم بڵێم كارەكەی سەججادی لە كاری ئەوان ڕێكوپێكترە. ئەگەرچی سەججادی سوودی لەو سەرچاوانە وەرگرتووە، بەاڵم بەشی هەرە زۆری ڕشتەی مرواری بەرهەمی گەڕان و كۆششی خۆین و بابەتەكان سەر بە كۆمەڵی كوردەوارین.

لە هەشت بەرگی ڕشتەی مرواریدا، سەججادی هەزاران ڕووداوی سیاسی، فەرهەنگی و

کۆمەڵایەتیی کۆمەڵی کوردەواریی کۆ کردوونەوە و بە زمانێکی ئەدەبیی جوان و پاراو دایڕێشتوونەتەوە. ئێمە ئەگەر کەسانی وەك مەحموو پاشای جاف، شێخ ڕەزای تاڵەبانی، مەولەوی، موفتیی زەهاوی، وەسمان پاشای جاف، شێخ مەحمووی حەفید، سەیید ئەحمەدی خانەقا، حەماغای کۆیە، عادیلە خانم، پیرەمێرد و سەدان مەلا و شێخ و حاجی و ئاغای کوردستانمان لە ڕێگەی مێژووی سیاسی و ئەدەبی و کۆمەڵایەتییەوە ناسیبێت، بەڵام لە ڕشتەی مرواریدا لایەنێکی دیکەی ژیان و کەسایەتیی ئەم مرۆڤانە دەخوێنینەوە. ڕشتەی مرواری وێنەی ژیانی ڕۆژانەی ئەوانمان بۆ دەکێشێت و شێوەی ڕەوتار و گوتار و کردار و بیرکردنەوە و هەڵسوکەوتی ئەوانمان پێ دەناسێنێت، وەك نموونەی بیر و فەرهەنگ و شارستانەتیی کورد.

بەشێکی چیرۆك و پەندەکانی ڕشتەی مرواری ئەوانەن کە لە کتێبەکانی ئیسفەهانی و سەعدی و جامی و لە کتێبی دیکەدا بەرچاو دەکەون، بەڵام سەججادی هاتووە هەموو ئەمانەی لە شێوە و ناوەڕۆکدا کورداندووە و کردوونی بە چیرۆك و بەسەرهاتی کوردی. کەسەکانی ناو ئەو چیرۆکانەی کردووە بە کورد و کردوونی بە خەڵکی ناوچە جۆراوجۆرەکانی کوردستان، تا ئەو ڕادەیەی کە تۆ دەیخوێنیتەوە، ڕێك وەك چیرۆك و بەسەرهاتێکی کوردەواری دێتە بەرگوێت و دەکەوێتە بەرچاوت. هەزاران جار ڕستە و دەربڕینی لەم بابەتە دەبینین:

* کابرایەکی موکری لەگەڵ ژنەکەیا دانیشتبوون
* کابرایەك بوو بە میوانی ماڵەکوردێك
* کابرایەکی کورد ژنێکی هێنا
* پیرێژنێکی کورد هەبوو
* ژن و مێردێکی کورد دەوری گەنجییان پێکەوە ڕابوارد
* ساڵێك لە کەرکووك لە مزگەوتی منارەنەخشینە... وتی: من فەقێیەکی خەڵکی ئەو وڵاتی کوردستانەم لایە...
* پیاوێك هەبوو لە شاری سنە زۆر دەوڵەمەن بوو
* ئەمیر تەیموری گورگانی لە کوردەواریدا ڕۆژێك لە ڕاو ئەبێ، تووشی شوانێکی کورد ئەبێ...

سەججادی کە ئەم ڕووداوانە دەکوردێنێت، لە لایەکەوە ئاگاداری ئەوەیە ئەمانە بەشێکن لە گەنجینەی فەرهەنگی مرۆڤایەتی و تەنانەت نووسەرە عەرەب و فارسەکەیش لەوەیە لە خەڵکی دیکەیان وەرگرتبێتن و ئەمیش لەوانی وەردەگرێت. لە لایەکی دیکەیشەوە لەو باوەڕدایە ئەگەر زانیاری و دەنگوباس چوونە ناو کتێبەوە و بە نووسراوی هەڵگیران، ئیتر لای خوێنەر و لای خەڵك دەبنە ڕاستی و جێی باوەڕن. زۆرجار گوێم لە مامۆستا هەژار (١٩٢٠–١٩٩١) بووە دەیگوت: ئێمە دەبێ هەموو شتێکی خۆمان بنووسینەوە. تۆ تا بەیانی قسە بۆ خەڵك بکە، گوێت لێ ناگرن، بەڵام کە بە نووسراوی ببینن، دەڵێن "لە کتێباندا نووسراوە." ڕەنگە ئەم جۆرە

هەوڵنامەی کتێب

کوردایەتییەی سەججادی و هەژار و هاوەڵانیان لە بیرکردنەوە و تێگەیشتنی ئەمڕۆی خوێنەواری کورددا جێی نەبێتەوە، یا هەر گاڵتەیشی پێ بکات، بەڵام بۆ ئەو سەردەمەی پەنجاکان و شەستەکانی سەدەی ڕابوردوو کارکردێکی دیکەی هەبوو.

ئەو کارکردەی باسم کرد، ئێستا لای زۆر خوێنەری کورد بووەتە بەشێك لە ڕاستینەکانی مێژووی سیاسی و فەرهەنگیمان. من پێم وایە بەشێك لەو زانیارییانەی لە مێژووی ئەدەبی کوردیدا لەبارەی ژیان و دیمەن و هەڵسوکەوتی شاعیرانەوە نووسراون، بنەڕەتێکی مێژوویی و ماددییان نییە و سەججادی خۆی پێکی هێناون. بەڵام ئەمڕۆ هیچ نووسەر و لێکۆڵەرێکی ئەدەبی کوردی ناتوانێ خۆی لە هەموو ئەو زانیارییانە نەبان بکات. هاوینی ساڵانی ١٩٨٠ و ١٩٨٢ لە لەندەن دەژیام و هەموو حەفتەیەك دەچوومە سەردانی مامۆستا تۆفیق وەهبی (١٨٩١–١٩٨٤). وەهبی، سەججادیی خۆش نەدەویست و کە ناوی ئەو دەهات بە شێوەیەکی ڕەخنەگرانە باسی دەکرد. جارێکیان وتی: سەججادی لەبارەی هەموو بابەتێکەوە قسەی کردووە و نووسیویەتی. لەبارەی هەموو شتێکەوە ڕا و بۆچوونێکی هەر دەربڕیوە. ئەمەی بۆیە کردووە، بۆ ئەوەی هەر کەسێك شتێکی نووسی یا لێکۆڵینەوەیەکی کرد، ناچار بێت، ڕا و بۆچوونەکەی سەججادییش باس بکات و نووسینەکەی وەك سەرچاوە بە کار بهێنێت و ئیشارەتی بۆ بکات، تەنانەت ئەگەر دڵنیایش بێت کە ڕاست نییە.

لایەنی بەهێزی ڕشتەی مرواری، لای من، تەنیا ئەوە نییە کە بووەتە گەنجینەیەك بۆ پاراستنی فەرهەنگ و بیر و ژیری و ئەزموون و شارستانەتیی کورد، بەڵکە زمانەکەیشیەتی، زمانە کوردییەکەی. سەججادی نەهاتووە هەرچییەکی لە خەڵك بیستبێت و هەرچییەکی خوێندبێتەوە، وەك خۆی بیگوێزێتەوە بۆ ناو هەشت بەرگی کتێبەکەی. ئەو سەرتاپێی ڕشتەی مرواریی بە زمانێکی ئەدەبی و هونەرمەندانە سەرلەنوێ داڕێشتووەتەوە و کردوویەتی بە تێکستێکی ئەدەبی و هونەریی ناسك و جوان و بەرز و لەگەڵ بنەماکانی ڕێزمانی کوردیدا گونجاندوویەتی. لەو شوێنانەدا کە ناوەڕۆکی تێکستەکە وای پێویست کردووە قسەکان بە شێوەزاری ناوچەیی و بە دیالێکتێکی دیکەی کوردی بگوێزرێنەوە، ئەو بەشانەی وەك خۆیان پاراستوون و هەر بەو شێوەزارە هێشتوونیەوە. ئەمەیش هێزێکی دیکەی بەخشیوەتە تێکستەکە و بووەتە هۆی دەوڵەمەندتر و جوانترکردنی.

ڕشتەی مرواری لە کاتێکدا گەنجینەیەکی یەکجار دەوڵەمەند و بایەخداری ئەزموون و ژیری و ئاوەز و بیرکردنەوەی کوردەواریە و سەرچاوەیەکە بۆ ئاشنابوون لەگەڵ جوانی و ناسکی و قووڵیی زمانی کوردیدا، ڕێنوێن و کاتالۆگێکیشە بۆ ناسینی لایەنی جیاواز و جۆراوجۆری جیۆگرافیا و مێژووی کورد و بۆ تێگەیشتن لە دیاردە و ڕاستینە کۆمەڵایەتی و ئانتڕۆپۆلۆگی و سایکۆلۆگی و فەرهەنگی و ئێتنۆگرافییەکانی کورد و نیشتمانەکەی. بەڕاستی ڕشتەی مرواری ئینسیکلۆپیدیایەکە بۆ تێگەیشتن و ناسینی کوردەواری.

شۆڕشەکانی کورد وە کورد و کۆماری عیراق [چاپی یەکەم ١٩٥٩].

لەم کتێبەیشیدا، وەك لە مێژووی ئەدەبی کوردیدا، سەججادی سوودێکی زۆری لە سەرچاوە جۆراوجۆرەکانی مێژووی کورد و مێژووی گەلانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و مێژووی جیهانیش وەرگرتووە. لەپاڵ ئەو زانیارییانەدا نووسەر لێکۆڵینەوەی خۆیشی لەبارەی ڕووداوەکانی مێژووی کوردستانەوە کردووە، بەتایبەت ئەوانەی هاوسەردەمی خۆی بوون، یا بە جۆرێکی ناڕاستەوخۆ ئاگاداریان بووە. لەو بوارەدا گەیشتووەتە کۆمەڵێك ئەنجامگری، کە بوونەتە بنەڕەتی نووسینەوەی مێژوویەکی تازەی کورد و زانیاریی گرنگی پێشکەش کردووە. سەججادی مێژووی کورد وەك زنجیرە ڕووداوێکی پێکەوەبەستراو دەبینێت، کە لە ناوەڕۆکدا بۆ بەدیهێنانی یەك ئامانج، ئەویش سەربەخۆیی کوردستانە، تەواوکەری یەکدی بوون.

نووسەر بۆ پێکهێنانی وێنەیەکی گشتگری ڕاپەڕین و شۆڕشەکان لە مێژووی کوردستاندا، وێڕای گەڕانەوە بۆ سەرچاوە بنەڕەتییەکان لەبارەی مێژووی کوردستان یا ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستەوە، بیر و لێکدانەوە و پشکنینی خۆیشی تێکەڵ بە باسەکان کردووە. هێڵی بنەڕەتیی گێڕانەوەکانی سەججادی ئەو ڕووداو و ڕاستینانەن کە لە مێژووی نووسراوی کورددا جێیان گرتووە و بوونەتە بەشێکی ناسراو و چەسپیوی ئەو مێژووە. بەڵام هاوکاتیش خوێندنەوەی تایبەتی خۆی لەو ڕووەوە دەیگەیێنێتە زانیاری و ئەنجامی وەها کە دەبنە بەشێکی گرنگ و بنەڕەتی بۆ تەواوکردنی وێنەی سەردەمێك یا ڕاپەڕینێك.

کاتێ نووسەر باسی شۆڕشەکانی شێخ مەحموودی حەفید، سمکۆی شکاك، سابلاخ و بارزان دەکات، دەبینین زۆر بە وردی دەچێتە بنجوبناوانی ڕووداو و ڕۆژەکانەوە، بایەخێکی زۆر بەوە دەدات کە ڕاستی و دروستیی باسێك یا گێڕانەوەیەك ساغ بکاتەوە و ئەزموونی ڕاستەوخۆ یا ناڕاستەوخۆی خۆیشی تێکەڵ دەکات. لە ئەنجامدا زانیارییەك پێکەوە دەنێت، دەکرێ وای چاو لێ بکەین کە زیاتر لە ڕاستییەوە نزیکە.

لەگەڵ ئەوەیشدا کە ئەم کتێبەی سەججادی سەرچاوەیەکی بەنرخ و بنەڕەتییە بۆ خوێندنەوە و ناسین و لێکۆڵینەوەی مێژووی کورد، دەکرێ لە سێ ڕووەوە ڕەخنەی لێ بگردرێت:

ئەلف: کتێبی شۆڕشەکانی کورد هێندەی کتێبێکی مێژوویی، ئەوەندەیش تێکستێکی ئەدەبییە. ئەگەرچی لە سەرتاسەری کتێبەکەدا جێگە دراوە بە زانیاری و فاکتێکی زۆر، بەڵام شێوازی داڕێشتن و پێشکەشکردنی باسەکان هەمیشە لایەنی ئەدەبی بەسەریدا زاڵە. بەشی هەرە زۆری ئەو زاراوە و تێرمانەی بە کار هاتوون سەر بە بواری ئەدەب و لێکۆڵینەوەی ئەدەبین، نەك زانستی مێژوو. سەججادی لەم بەرهەمەیشیدا نووسەرێکی ئەدەبییە، نەك

مێژوونووسێکی زانستی.

بـێ: نـووسەر لـە سەرتـاسەری کـتـێبـەکـەدا تـەنـیـا بـە شێوەی گێڕانـەوەی یـەك لـە دوای یـەکـی ڕووداوەکان مێژوو دەنووسێتەوە، بـێ ئەوەی خۆی بە شیکردنەوەوە خەریك بکات. ئەمەیش هـەر ئەو شێوازەیە کە مێژوونووسانی کۆنی کلاسیك، بەتـایبـەت مێژوونووسانی عەرەب، بە کاریان بردووە.

پـێ: نووسەر نەیتوانیوە، وەك لە مێژوونووسێك چاوەڕوان دەکرێت، هـەڵوێستی بێلایەنـانـەی خۆی بەرانبەر ڕووداوەکان بپارێزێت و لە ڕوانگەیەکی بـابـەتییـانـەوە تـەمـاشای مێژوو، تـەمـاشای ئـەو مـێژووە، بـکـات. ئـەو، بـێ پـێچـوپـەنـا، هـەمـوو سەرکـردەیـەکـی کـوردی پـێ پـاڵـەوانـێکی نەتەوایەتییە و هـەموو کردار و داخوازییەکی بەرەی کوردی پێ ڕەوایە.

سەججادی لەم بەرهـەمـەیشدا دیسان ئـامـانجێکی پـەروەردەکارانەی سیاسی و نەتەوایەتیی هـەیـە. ئـەو دەیـەوێ خـوێنـەری کـورد بـە جـۆرێك پـەروەردە بـکـات کـە بـاوەڕی بـە ڕابـوردووی نـەتـەوەکـەی خۆی هـەبێت و هـیـوا و ئـامـانجە سیاسی و کۆمـەڵایـەتییـەکـانـی ئـەمـڕۆی لـەسـەر بنەڕەتی ئەو ڕابوردووە هـەڵبـچنێت. ڕابوردووی خـەباتکارانە و جـەنگاوەرانەی کورد، بـە لای نووسەرەوە، ڕەوایەتی و شەرعییەت دەبەخشێتە بیری سیاسی و هـەستی نـەتـەوایـەتیی ئێستای. لای ئـەو، مێژوو ئـەو زەوینـە سـەختـە و ئـەو بنـەڕەتـە قـایـم و چـەسپاوەیـە کـە کـەسایـەتیی مرۆڤی کوردی لـەسـەر دەڕسکێت، چ وەك تـاکـەکـەس و چ وەك بـەشێك لـە پێکهاتـەیـەکـی فـراوانـتـر، کـە نـەتـەوەیـە.

هەمیشەبەهار [بەغدا ٢٦٦٠ ك–١٩٦٠م]

سەججادی لەم کتێبەدا دوانزدە کورتەچیرۆکی خۆی کۆ کردوونەوە و پێشەکییەکی کورتی بۆ نووسیون و سالّی ١٩٦٠ بلاّوی کردوونەوە. لەو پێشەکییەدا دیسان هـەندێ لە باوەڕە سیاسی و فەرهـەنگییەکانی خۆی دووپات دەکاتەوە. شەش چیرۆکی یەکەمین کورتەچیرۆکی ئاسایین، واتە ئەدەبێکە بۆ خوێنەری ئاسایی و گەورەسالّ نووسراوە. بەلاّم شەش چیرۆکەکەی دیکە ئەدەبی منداڵان و لاوانن. لەو سەردەمەدا ئەدەبێکی تایبەت، یا چیرۆکی تایبەت، بۆ منداڵان و لاوان بە زمانی کوردی لە پلەی نەبووندا بوو.

تەنیا یەکێك لە چیرۆکەکانی هـەمیشەبەهار، کاڵای باڵای شا، لە شوباتی ١٩٤٤دا بلاّو کراوەتەوە (یا نووسراوە). یانزدە تێکستەکەی دیکە هـەمـوویـان لـەنێوان ١٩٤٦–١٩٤٩دا نووسراون و بلاّو کراونەتەوە. کاڵای باڵای شـا، نـووسـەری نـاوداری دانمـارکی هـ . ك. ئـانـدەرسن: H. C. Andersen (١٨٠٥–١٨٧٥) نووسـیویەتی. وا پێ دەچێت سەججادی لە عـەرەبـیـیـەوە، یـا لـە فـارسیـیـەوە، تـەرجـەمـەی کـوردیـی کـردبـێت. بـەلاّم ڕاستیـیـەکـەی ئـەوەیـە کـە

هەندێك دەستكاریی كردووە و بە جۆرێك كورداندوویەتی كە لەگەڵ هەلومەرجی سیاسیی ئەو سەردەمەی عیراقدا بگونجێت.

دەتوانین چیرۆكەكانی هەمیشەبەهار بەپێی مێژووی نووسینیان (كرۆنۆلۆگی) بەم جۆرە ڕیز بكەین:

١. كالای بالای شا: شوباتی ١٩٤٤،

٢. ڕۆنەزەنگی حەمەسەن: تەموزی ١٩٤٦،

٣. لەپێناوی ئافرەتا: ئەیلوولی ١٩٤٦،

٤. شاییەكەی ڕەشەی خەجەلاو: كانوونی یەكەمی ١٩٤٦،

٥. بۆچی نەچووین بۆ كوێستان؟: مارتی ١٩٤٧،

٦. ڕاوەژیشك: مارتی ١٩٤٩،

٧. گورگ و بەرخەكە: نیسانی ١٩٤٩،

٨. بزن و مەیموونەكە: مایسی ١٩٤٩،

٩. جەوهەراغا: حوزەیرانی ١٩٤٩،

٩. ڕێوییەكەی قەمچۆغە: حوزەیرانی ١٩٤٩،

١٠. دووبراكە: تەموزی ١٩٤٩،

١١. سێوەنگ و مام ڕێوی: ئاگوستی ١٩٤٩.

سەرنجڕاكێشە كە لە ساڵی ١٩٤٦دا سێ چیرۆكی نووسیون، لە ١٩٤٧دا تەنیا یەك چیرۆكی نووسیوە، كەچی لە ١٩٤٨دا هیچ چیرۆكێكی نەنووسیوە، بەڵام ساڵی ١٩٤٩ پڕ بەرهەمترین ساڵە، چونكە لەو ساڵەدا، یا لە پێنج مانگی ئەو ساڵەدا، حەوت چیرۆكی نووسیون. دوو لەو چیرۆكانەی لە مانگێكدا، لە حوزەیرانی ١٩٤٩دا، نووسیون.

پێنج چیرۆك و چیرۆكێك

جیاوازیی "كالای بالای شا" لەگەڵ چیرۆكەكانی دیكەدا ئەوەیە، پێشتریش ئەمەم باس كرد، كە ئەمەیان بەرهەمی سەججادی خۆی نییە. بەڵام نازانم هۆی چییە كە نە ئەو كاتەی لە گەلاوێژدا بڵاوی كردەوە و نە دواتریش كە كۆمەڵەچیرۆكی هەمیشەبەهاری چاپ كرد، هەرگیز ئەوەی ڕوون نەكردەوە كە چیرۆكەكەی لە زمانێكی ترەوە تەرجەمە كردووە.

من هەر بۆ بەراورد و وردبوونەوە تەرجەمەی سوێدی و ئینگلیزیی چیرۆكەكەم خوێندەوە. ڕاستییەكەی ئەوەیە كە لە هەندێ بەشی چیرۆكەكەدا دەستكاریی كردووە و پێیشم وایە ئەم

هەولێر كتێبخانەی

دەستکاریکردنە لە بەرژەوەندیی تێکستە کوردییەکەدایە. سەججادی نەهاتووە چیرۆکەکەی ئەندەرسن ڕستە بە ڕستە و بڕگە بە بڕگە بکاتە کوردی، بەڵکە سەرتاسەری چیرۆکەکەی کورداندووە و کردوویەتی بە دەرفەتێك بۆ گەیاندنی پەیامێکی سیاسی و کۆمەڵایەتی و فەلسەفی.

لە چیرۆکەکەی سەججادیدا وەستای فەرەنگی بەڵێن بە پادشا دەدات کە: "ئەم پارچەیە لەو وەختەوە کە دەست ئەکەم بە دروستکردنی تا تەواو ئەبێ، شەشسەد و شەستوشەش ڕۆژ و شەش سەعات ئەخایەنێ." (سەججادی ١٩٦٠: ٣٦). بەڕاستی من تا ئێستایش لەوە نەگەیشتووم سەججادی ئەمەی لە کوێوە هێناوە و ئەم ژمارە سەیرەی بە چ مەبەستێك لە چیرۆکەکەدا داناوە؟ ئایا لە تەرجەمەی فارسی یا عەرەبیی چیرۆکەکەدا، کە من نەمبینیون، ئەمە هەیە؟

کە باس دێتە سەر کۆشك و تەلار و باڵاخانە و زێڕ و زیو و زومڕووت و گەوهەر و مرواری و یاقووت و پیرۆزە، یا دوروشکە و گالیسکە و خێوەت و هەڵسوکەوتی شاهانە، سەججادی هێندە جوانی دەهۆنێتەوە دەڵێی ڕۆژئ لە ڕۆژان لە کۆشکی پادشایەکدا وەزیر بووە. دەبوو ئاندەرسن شارەزایانەتر ئەو دیمەنانەی باس بکردایە، چونکە ئەو خەڵکی ولاتێك بوو، پادشا و کۆشك و وەزیر و گەنجینەی هەبوو، نەك سەججادییەکی کورد، کە نە مەملەکەتی هەبووە و نە پادشا.

گۆڕینێکی زەق و مەعنادار ئەوەیە کە لە کۆتاییی چیرۆکەکەدا ڕوو دەدات. لای ئاندەرسن منداڵێکی بچووك هاوار دەکات: "بەڵام، خۆ هیچی لە بەردا نییە." خەڵکەکەیش وردە وردە قسەی منداڵەکە دووبارە دەکەنەوە. ئاندەرسن لە لایێکەوە دەیەوێ پاکی و بێتاوانیی منداڵ پێشان بدات، کە چیرۆکەکەیشی بۆ منداڵ نووسیوە، لە لایەکی دیکەیشەوە دەیەوێ بڵێ پادشا هێندە زۆردار بوو کە گەورەکان نەیاندەوێرا ڕاستیی ڕووتبوونەکەی ئاشکرا بکەن.

سەججادی، چونکە مەبەستێکی سیاسیی دیاریکراوی هەیە، بە شێوەیەکی زۆر جیاواز ئەم گرێیە دەکاتەوە. پادشا کاڵای تازەی لە بەر دەکات و کەسیش ناوێرێ بڵێ هیچی لە بەردا نییە. بەڵام "لە پاش ماوەیەکی باش بەسەر ئەم کارەساتەدا، ڕۆژئ لە ڕۆژان دوو کەسی وەکو من و تۆ، کە زۆر دۆستی یەك بوون و هیچ پەردەیەك لە بەینیانا نەمابووەوە، دائەنیشن و قسە لەم بەرگە تازەی پادشاوە ئەکەن. یەکێکیان بەوی کەیان ئەڵێ: بە خوا برام! بە زۆڵم دەرئەکەی وەیا بە دوژمنی پادشا وەیا بە هەر شتێکی تر، من هیچم نەدی و هیچیشم بەرچاو نەکەوت! ئەوی تریشیان ئەڵێ: سا بە خوا برا منیش هەروەها." (سپ: ٤٢).

پادشاکەی سەججادی ڕێژیمی پادشایەتیی عیراقە و وەستای فەرەنگییش کۆلۆنیالیزمی بریتانیایە. نووسەر ئەوەیش باش تێگەیشتووە کە بۆ پێگەیشتنی فکر و ڕاستی و بۆ هۆشیاربوونەوە کات پێویستە و باوەڕ پێویستە. لە جێی ئەوەی منداڵێك بکاتە پاڵەوانی وتنی ڕاستی، ئەو خەڵك و گەل دەکاتە پاڵەوان. من پێم وایە ئەمەیان ژیرانەترە. منداڵ پاڵەوان نییە و

که ڕاستیی وتووە، لەبەر ئەوە نییە کە پاڵەوانە و هۆشیارە، بەڵکە لەبەر ئەوەیە کە هۆشیار نییە و نازانێت پادشا زۆردار و خوێنڕێژە. دەبێ بژاردەیەك (نوخبە، ئێلیت) هەبێت، کە ئەو ناوی دەنێ (دوو کەسی وەکو من و تۆ).

سەججادی لەوەیش پتر بیرەکەی خۆی ڕوون دەکاتەوە: "بەرە بەرە لەمانەوە ئیتر خەڵکی تر وێرایان بکەونە سەر ئەوە کە بڵێن هیچیان نەدیوە. تا لە دواییدا هەموو کەس تێگەیشت ئەمە شتێکی درۆ بووە و ئەم وەستای فەڕەنگییە هەڵیبەستووە و هیچ کەس هیچی نەدیوە."

بەشێکی گرنگی پەیامەکەی سەججادی لەو چەند ڕستەیەدا ڕوون دەبێتەوە. هەموو خوێنەرێکی هۆشیاری چلەکانی سەدەی ڕابوردوو دەیتوانی مەبەستەکەی نووسەر باش حاڵی ببێت. بەڵام ئەو، ڕستەی هەرە ڕوون و ئاشکرا هەڵدەگرێت بۆ دوادوایی: "کەواتە پیرۆز بێ کاڵای باڵای شا! وا دیارە هەموو چەرخێك ئەم فیلمە تازە ئەبێتەوە."

چیرۆکی جەوهەراغایش بڕێك جیاوازە. ئەمە تێکەڵاوییەکە لە چیرۆکێکی ئەدەبی و لە مێژوو. ئەم تێکستە تەرخان کراوە بۆ گێڕانەوەی بەسەرهاتی کوژرانی جەعفەر (یا جەوهەر) ئاغای شکاکی براگەورەی سمایل ئاغا (سمکۆ)ی شکاك (١٨٨٧–١٩٣٠). سەججادی لە سەرەتادا پشت بە زانیاری و ئەزموونەکانی باوکی خۆی (نەجموودینی سەججادی، کە لە چیرۆکەکەدا هەر وەك نەجم ناو دەبرێت) دەبەستێت کە بە مندااڵی لێی بیستووە و دواتر ئەوەیشی دەخاتە سەر کە خۆیشی، ساڵی ١٩٣٧، چاوی بە یەکێك لە پیاوەکانی جەوهەراغا کەوتووە و ئەویش ڕووداوی کوژرانەکەی جەوهەراغای بۆ گێڕاوەتەوە.

سەججادی ئەم مێژووەی وەك کورتەچیرۆکێك داڕێشتووە و زۆر جوان ڕووداوەکان دەگێڕێتەوە و تەنانەت هەوڵی داوە باری دەروونیی باوکیشی وێنا بکات. هەر لە سەرەتای تێکستەکەدا نیگارێکی یەکجار جوان و ڕەنگداری کاروانی بازرگانیی کوردەواری و بازاڕی شارۆیرانی کێشاوە، وەك نموونەیەکی فەرهەنگ و شارستانەتیی کورد و پێوەندیی ئابووریی کوردستان بە وڵاتانی ناوچەکە و بە ڕووسیا و ئەورۆپاوە. لەمەیشدا دیسان مەبەست و ئامانجێکی پەروەردەکارانەی سیاسیی هەیە. ئەو دەیەوێ باوەڕێکی بتەو لای خوێنەری کورد دروست بکات، کە نەتەوەکەی خاوەنی شارستانەتی و فەرهەنگ و ڕابوردوویەکی زەنگین و فراوانە. سەججادی بە شانازییەکەوە دەنووسێت: "ئێستە کە ئەکەوێتە بیرم ئەڵێم: عەکاز لە نەخلە و تائیفی عەرەبستان هەبوو، بازاڕی شارۆیرانیش لە قەباغکەندی و میاندواوی کوردوستان."

شانازیکردنی سەججادی تەنیا بەو فەرهەنگەوە نییە، بەڵکە ڕووداوەکەی کوژرانی جەوهەراغا بە دەستی حوکوومەتی ئێرانیش دەکاتە بیانوویەك بۆ پێداهەڵدانی ئازایەتی و بوێریی جەنگاوەرانی کورد. ئەو دوو پاسەوانەی جەوهەراغا کە ڕزگار بوون، خەڵکێکی زۆری

بێتاوانی شاری تەورێزیان کوشتووە: "... بەچوارناڵە بەناو کۆڵانەکانا و بە خەڵك کوشتن لەناو شاری تەورێزدا دەرباز ئەبن. بەڵام هەتا دەرئەچن، وەکو ئەیگێڕنەوە، نزیکەی پەنجا شەست کەس ئەکوژن." نووسەر بەوەوە ناوەستێ کە خۆی شانازی بەو کوشتارەوە بکات، بەڵکە بە زمانی حاجی بابای خاوەن خانیشەوە، کە خەڵکی تەورێزە و ئازەرییە، دەکەوێتە پەسندانی ئەو دوو سوارە: "... ئازایەتی و بەجەرگییەك ئەمانە خستوویانەتە کار تا ئێستا لە هیچ داستانێکا نەبووە وە پاڵەوانی هیچ دەورێك ئەم غیرەتەی نەکردۆتە کار..."

حاجی بابا لە چیرۆکەکەدا نەخشێکی جوانی مرۆڤدۆستانەی هەیە و دەبێتە پاڵپشتێکی گەورە بۆ ئەو کوردانەی بە کاری بازرگانی هاتوونەتە خانەکەی. هەر ئەویشە کە بە زەبری بەرتیل و پێوەندییەکانی خۆی "نەجم" ڕزگار دەکات: "ئەوەندەم زانی دەمەدەمی نیوەڕۆ بوو، حاجی بابا وەکو فریشتەی ئاسمانی بە خۆی و بە دوو جاندرمەوە پەیدا بوو. هەر کە چاوم پێ کەوت وەکو گوڵ گەشامەوە و بۆنی موژدەی ڕزگاریم کرد. یا خوا لە هەموو شوێنێکی تەنگانەدا تۆیش ئاوا حاجی بابایەکت بۆ پەیدا ببێت." بەڵام ئەوەیش ئاشکرایە ئەم دۆستایەتییە گەرم و بتەوەی حاجی بابایش، هەر لەبەر ئەوە نییە کە کوردی خۆش دەوێت یا باوەڕی بە دۆستایەتیی خەباتکارانەی گەلانە، بەڵکە لەگەڵ میوانە کوردەکانیدا بەرژەوەندییەکی ئابووریی هەیە.

چوار چیرۆکەکەی دیکە: ڕۆنەزەنگی حەمەسەن، شاییەکەی ڕەشەی خەجەلاو، بۆچی نەچووین بۆ کوێستان و لەپێناوی ئافرەتا، زۆر لەو دووەی پێشتر باسم کردن بەهێزترن. لەمانەدا سەججادی ئازادانەتر پەرژاوەتە سەر ئەوەی پێگە بە خەیاڵ و فانتازیی داهێنەرانەی خۆی بدات و لە ڕووی زمانیشەوە ڕووداوەکان نەبنە ڕێگر. ناوەڕۆکی ئەم چیرۆکانە هەر ئەو بابەتانەن کە لە چیرۆکی نەوەی دووەمی چیرۆکنووسانی کوردستانی عیراقدا باو بوون؛ پێوەندیی جووتیار و ئاغا، نەریتی دواکەوتووانەی کۆمەڵایەتی، گەندەڵیی دەستەڵات و هاوکاریی نێوان دەستەڵات و ئاغا و دەرەبەگ و... هتد. بەڵام بە تەنیشت ئەو بابەتانەوە جێگە دەداتە زۆر لایەنی دیکەی کۆمەڵایەتی و فەرهەنگیی کوردەواری لە چیرۆکەکانیدا. سەججادی کێشە و بابەتەکان لەناو چوارچێوەیەکی هونەری و زمانەوانیی هێندە جوان و دەوڵەمەنددا پێشکەش دەکات، کە تێکستەکانی دەبنە نموونەی ئەدەبێکی بەرز و پێگەیشتوو. ئەوەی چیرۆکەکانی سەججادی لە بەرهەمی چیرۆکنووسانی دیکەی ئەو سەردەمە جیا دەکاتەوە، پێم وایە، ئەم لایەنە تایبەتانەن:

یەك: زمانی سەججادی لە ڕووی وشە و دەربڕینەوە زۆر دەوڵەمەندە. لە کاتێکدا کە بە چاکی شارەزای زمانی خوێندەوار و ڕووناکبیرانی سەردەمەکەی خۆیەتی، زمانی لادێ و کۆچەری و خەڵکە سادەکەیش زۆر باش دەزانێت و دەیخاتە خزمەتی ئەدەبەکەیەوە.

دوو: بێجگە لە ناسینی کۆمەڵی کوردیی شارەکانی کوردستان، شارەزای ژیان و فەرهەنگ و

بیرکردنەوەی لادێی کوردە، هەروەهایش ئاشنایەتییەکی باشی لەگەڵ نەریت و ژیانی کۆچەر و خیڵەکیدا هەیە. ئەم شارەزاییە هەم بووەتە سەرچاوەیەك بۆ دەوڵەمەندکردنی زمانەکەی و هەم لە هەڵبژاردنی کەس و ڕووداو و پاشخانی چیرۆکەکاندا کۆمەکی دەکات. ئەو، بە پێچەوانەی زۆربەی هەرە زۆری چیرۆکنووسانی چلەکان و پەنجاکانیشەوە، بە چاوی خوێنەوارێکی شارنشین، بە چاوی ئەفەنییەك یا شلەشارییەك، سەیری لادێ و ژیانی خەڵکی لادێ ناکات.

سێ: چیرۆکنووسانی دیکە زۆرتر خۆیان بە وردەکاری و دیمەنی دەرەوەی کەسەکانەوە خەریك دەکەن، بەڵام سەججادی بایەخێکی زۆر بە وردەکارییەکانی دەروون و ناوەوەی کەسەکانیش دەدات، زۆر شارەزایانە ڕووناکی دەخاتە سەر هەستی شاراوە و ناوچە تاریك و نەبینراوەکانی ڕۆحیان. هەر ئەم لایەنەیش وەك تەکنیکێکی چیرۆکنووسی بۆ ڕاکێشانی سەرنجی خوێنەر بە کار دەهێنێت.

ڕۆنەزەنگی حەمەسەن لە زۆر ڕووەوە، وەك بابەت و ناوەڕۆك، چیرۆکێکی نەریتانەی چلەکانە. وەرزێرێکی هەژار، حەمەسەن، بە خۆی و مااڵ و منداڵیەوە، شەووڕۆژ، خزمەتی ماڵی ئاغا دەکەن، کەچی ئاغا چاو دەبڕێتە ئەو تۆزە بەشەی لە خەرمانەکە بەری دەکەوێت. ئاغا، بازرگانی شارنشین، بەڕێوەبەری جەندرمە، پیاوی ئاغا، جاندرمە و کوێخا، هەر هەموویان دەیڕووتێننەوە و ئازاری دەدەن. ئەمە کارەساتی مرۆڤێکی تەنیا و لاواز و بێدەستەاڵتە بەرانبەر هێز و دەستەاڵت و گەندەڵی و زۆرداری و بەرتیلخۆری و چەوساندنەوە.

چیرۆکی ڕۆنەزەنگی حەمەسەن، کە یەکەمین چیرۆکی سەججادی خۆیەتی، زۆر لە چیرۆکی کوێرەوەری و چیرۆکی کەرەلۆتیی (کەرەلووتی؟) مەنووچەری برایم ئەحمەد دەچێت. کوێرەوەری لە ژمارەی نیسانی ١٩٤٥ی گۆڤاری گەلاوێژدا باڵاو کراوەتەوە، واتە یەك ساڵ و دوو مانگ پێش باڵاوبوونەوەی ڕۆنەزەنگی حەمەسەن. بەاڵم کەرەلۆتیی مەنووچەر لە ژمارەی کانوونی یەکەمی ١٩٤٦دا، پێنج مانگ دوای ڕۆنەزەنگی حەمەسەن، باڵاو کراوەتەوە، ئەگەرچی ساڵی ١٩٤٥ نووسراوە. لەوەیە سەججادی چیرۆکی کەرەلۆتیی پێش باڵاوبوونەوەی نەخوێندبێتەوە، بەاڵم دیارە کە چیرۆکی کوێرەوەریی خوێندووەتەوە و کارکردی ئەو چیرۆکەی برایم ئەحمەد لە چیرۆکی ڕۆنەزەنگدا ئاشکرایە. بە الی منەوە، ڕۆنەزەنگی حەمەسەن لە هەموو ڕوویەکەوە لە کوێرەوەری و لە کەرەلۆتیی مەنووچەر بەهێزتر و هونەرمەندانەترە. وەرزێر و دێنشین و هەژارەکانی برایم ئەحمەد بە زمانی خوێنەواری شارنشین دەدوێن و بیر دەکەنەوە. ئەوەی ئەوان دەیڵێن بیر و قسەی نووسەر خۆیەتی خستوویەتیە سەر زمانی کەسەکانی ناو چیرۆکەکە. بەاڵم هەژار و بێدەستەاڵتەکانی سەججادی هیچ زۆر لە خۆیان ناکەن؛ ئەوەی دەیڵێن قسەی خۆیانە و بیری خۆیانە و بە زمانی خۆیان دەریدەبڕن. هەژارەکانی برایم ئەحمەد کۆمەڵێ دروشمی سیاسی و بیری تیۆری دەڵێنەوە، بەاڵم هەژارەکانی سەججادی نە دروشمی

سیاسی دەزانن و نە شارەزای تیۆرین. ئەوان بە هەڵوێست و بیرکردنەوەیان و بە هەڵسوکەوت و کردارەکانیان تاڵییەکانی ژیان دەردەبڕن.

نموونەی وەک کوێرەوەری و ڕۆنەزەنگی حەمەسەن و کەرەلۆتیی مەنووچەر لە ئەدەبی کوردیی چلەکان و پەنجاکاندا کەم نین. بەڕاستی ئەم جۆرە چیرۆکانە بەشێکن لەو خەباتە سیاسییەی کە ڕووناکبیران و سیاسەتکارانی ئەو سەردەمە دژی ڕێژیمی پاشایەتیی عیراق و دژی کۆڵۆنیالیستانی ئینگلیز دەیانکرد، دەربڕینێکی هونەریی ئەو خەباتەن. بەڵام چیرۆکەکانی سەججادی لە بەرهەمی ئەوانی دیکە جیاوازن. لەناو چیرۆکنووسانی چلەکان و پەنجاکان و سەرەتای شەستەکانی سەدەی ڕابوردوودا تەنیا یەک چیرۆکنووسی دیکە هەڵدەکەوێت، کە دەکرێ لەگەڵ سەججادیدا بەراورد بکرێت، چ لە ڕووی زمانەوە و چ لە ڕووی ناوەڕۆکی هونەرمەندانەی چیرۆکەوە، ئەویش حەسەنی قزڵجییە (١٩١٤–١٩٨٥).

شایەکەی ڕەشەی خەجەلاو، چیرۆکی کۆمەڵی دواکەوتووی کوردەواریی سییەکان و چلەکانی سەدەی بیستەمە. چیرۆکی سیستەمی گەندەڵی پاشایەتییە لە عیراقی ئەو سەردەمەدا، چیرۆکی جیاوازیی چینایەتییە. هاوکاتیش وێنەگرتنێکی نەریت و فەرهەنگی کۆمەڵایەتییە. سەججادی دەیەوێ ئەو سیستەمە سیاسییە ڕیسوا بکات و ئەو بنەما سیاسی و کۆمەڵایەتییانەی لە کوردەواریدا سەردەست بوون بخاتە ژێر پرسیارەوە. تێکستەکەی سەججادی دەڕۆستی ئەم ئەرکە هونەرییە هاتووە و چاکیشی جێبەجێ کردووە، بێ ئەوەی یەک وشە و یەک دروشمی ڕاستەوخۆی سیاسی بە کار بهێنێت. سەججادی ئاغا بە گەوج و نەخوێندەوار و گەلحۆ دادەنێت، کە دەبێتە ئەندامی پارلەمانی عیراق و عەرەبی نازانێت و هیچ ئاگایەکی لە کاروباری پارلەمان نییە. بەڵام هەر ئەو ئاغایە دەتوانێت بە پێشاندانی ڕوویەکی درۆزنانەی خۆش و بە چەند پیاڵە چا و هەندێ جگەرە و کەمێ گاڵتە و قسەی خۆش، "مسکێن"ەکانی چواردە گوند بخەڵەتێنێت تا بۆ هەڵبژاردنی داهاتووی پارلەمانی عیراقی دەنگی بدەنێ.

چیرۆکی بۆچی نەچووین بۆ کوێستان، لە گۆشەیەکی دیکەوە دەڕوانێتە کۆمەڵی کوردەواری؛ لە گۆشەی ژیانی خێڵایەتییەوە و ئەو فەرهەنگەی کە سالانی سالی هاتوچۆی گەرمیان و کوێستان دروستی کردووە. سیستەمی خێڵایەتی پێکهاتەیەکی تایبەتی هەیە و بەپێی کۆمەڵێک بنەما و نەریت دەڕوا بە ڕێوە کە تێگەیشتنی بۆ کەسێکی دەرەکی ئاسان نییە. سەججادی بە نووسینی ئەم چیرۆکە لە لایەکەوە ئەوە پێشان دەدات کە خۆی چەندە شارەزای نەریتەکانی ژیانی خێڵایەتییە و ئاشنای بنەماکانی کۆچکردن و هاتوچۆی گەرمیان و کوێستانیانە، لە لایەکی دیکەیشەوە زمان و تێرم و فەرهەنگ و نەریتی خێڵایەتیی لە تێکستێکی هونەریدا بۆ پاراستووین، بێ ئەوەی ئەم ئامانجە کار بکاتە سەر تەکنیک و ناوەڕۆک و شێوەی داڕێشتنی چیرۆکەکە یا هیچ زۆرلەخۆکردنێکی پێوە دیار بێت.

لووتکەی چیرۆکەکانی هەمیشەبەهار و چڵەپۆپەی زمانە کوردییەکەی سەججادی چیرۆکی "لەپێناوی ئافرەتا"یە. لە ڕووی تەکنیك و لێوردبوونەوەی لایەنی دەروونیی پاڵەوانەکان و وریاکردنەوەی خوێنەریشەوە دیسان نموونەی گەش و درەوشاوەی چیرۆکی کوردییە. چوارچێوەی گشتیی تێکستەکە چیرۆکی ئەوین و خۆشەویستیی نێوان دوو ئامۆزایە، سەمسام و گوڵئەندام. بەڵام ئەم چیرۆکە بەستراوە بە دەیان لایەنی دیکەی کوردەوارییەوە: فەرهەنگ و نەریتی خێڵایەتی، شەڕ و ئازایەتی و سوارچاکی، ڕەوشتی بەرز و ڕێزگرتن و خۆشەویستیی نێوان گەورە و بچووك، پارەپەرستی، بنەمای سەختی ناموس و سڕینەوەی بە خوێن و... هتد. سەججادی نەیویستووە کورتەچیرۆکێکی ئاسایی بنووسێت. ئەوە ئاشکرایە ئەو دەیەوێ تێکستێك بئافرێنێت لە داستان و مەلحەمە و ئێپۆسە گەورەکانی دنیا بچێت. هەر لەبەر ئەوەیشە پاڵەوانەکان بە جۆرێك وێنا دەکات زیاتر لە ئافەریدەی نیوە مرۆڤ و نیوە خودا بچن، هێزێکی وایان بە بەردا دەکات کە ناکرێ هێزی مرۆڤی ئاسایی بێت. تۆ سەرنج لە سەمسامی سوورسووری بدە، کە حەوت پاڵەوانی گەورە و بەهێز بە دوای یەکدا دەکوژێت (ئامۆزاکانی خۆی) بێ ئەوەی پشوویەك بدات و لە شەڕی پاڵەوانی هەشتەمدا، جیهانگیری مامی، هەردوویان پێکەوە دەکوژرێن. جیهانگیر حەوت کوڕی بە بەرچاویەوە دەکوژرێن، بێ ئەوەی فرمێسکێك بڕێژێت یا لەو کارەی پەشیمان ببێتەوە. گوڵئەندام حەوت برا و باوکێك و دەستگیرانێکی وەك سەمسام بە بەرچاویەوە دەکوژرێن، بێ ئەوەی شیوەنێك بکات. دوای ئەوەی تەکشی دا بە زەویدا، زۆر لەسەرخۆ "شیرەکەی باوکی، ئەو شیرەی کە سامسامی پێ کوژرا، هەڵیگرت... لەسەر لاشەکەی سەمساما هێنای بە ملی خۆیا و بەسەر لەشەکەدا لار بووەوە و بۆ هەتا هەتایێ باوەشیان کرد بە یەکا." (سپ: ٢٢). ئەم دیمەن و هەڵوێستانە هیی کورتەچیرۆکێکی تازە و مۆدێرنی ئەم سەردەمە نین. ئەمە جۆرێکە لە زیندووکردنەوەی داستانە مێژوویییەکانی وەك گەلگامیش و ئیلیاد و شانامە، بەڵام بە بیر و کەرەستە و زمان و وشە و دەربڕینی کوردانەی ئەمڕۆیین. ئەگەرنا من دڵنیام سەججادی خۆیشی زۆر چاك ئاگاداری ئەوە بووە، کە پاڵەوانەکانی نموونەی مرۆڤی ئاسایی نین و خەڵکی ئەم سەردەمە نین. ئەم جۆرە (پرۆجێکشن: Projection)ـە لە چیرۆك و گێڕانەوە دینی و سیمبۆڵییەکاندا دەخرێتە کار. تۆ کە گوێ لە ڕەوزەخوانی شیعە بگریت، هەست دەکەیت ئیمام حوسەین و هاوەڵانی زۆر لە سەرەوەی مرۆڤی ئاسایین. تاکە کەسێکیان دەتوانێت بە شمشێرەکەی لە چاوتروکاندنێکدا سەری هەزار، دووهەزار کەس لە دوژمنەکانی بپەڕێنێت. ئەم زێدەڕۆیی و هەڵنانە نائاساییانە تەنانەت لە گێڕانەوەی ژیانی سەرکردەی سیاسیی وەك ماوزەدۆنگ، کیم ئیل سۆنگ و شێخ مەحموودی حەفیدیشدا دەبینرێت. وا دیارە گەلان لە هەموو سەردەمێکدا پێویستیان بە پاڵەوانە، پێویستیان بە سیمبۆڵێکە دەستی پێوە بگرن و هێز و وەرەی لێ وەربگرن بۆ خەباتی ئێستا و داهاتوویان.

نووسەر لەم چیرۆکەدا زۆر جەخت لە ئێتیکی شەڕ دەکات. هەر لە سەرەتاوە، تەکش ئەم

بنەمایە ڕوون دەکاتەوە: "ئەو وەختە دنیا وەکو ئێستا بە فرۆفێڵ و قوماربازی نەتەنرابوو... دوژمنی خوێنەخوێشت بووایە ئەبوایە پێت بوتایە کە نیازم خراپە لەگەڵت، خۆت ئامادە کە!" کاتێ تەکش سواری یەکەم دەبینێت، لەبەر ئەوەی لەسەر پێشاوە پەلاماری نادات. هەروەها کاتێك سەمسام و ئامۆزاکانی و مامی شەڕ دەکەن، هەر جارێك یەکێکیان دەچێتە شەڕی سەمسام و هەموو پێکەوە پەلاماری نادەن و یەك قسەی ناشیرینیش لە دەمیان دەرناچێت.

لە ڕووی تەکنیکەوە ئەم چیرۆکەی سەججادی زۆر لایەنی گەشی تێدایە، کە دیارە نووسەر هەم سوودی لە داستانە کلاسیکییەکان و مێژووی ئیسلام وەرگرتووە و هەم لە دەروونناسی و خوێندنەوەی هەستە شاراوەکانی مرۆڤ. پاڵەوانی یەکەمی چیرۆکەکە سەمسامی سوورسوورییە. لەپاڵ کۆمەڵێ ڕەوشتی بەرز و جوان و ناسکدا، لەپاڵ ئەوەدا کە عاشقێکی دڵسووتاوە، پاڵەوان و سوارچاك و شەڕکەرێکی یەکجار بێوێنەیشە. نووسەر لە سەرەتادا تەکش وەك پاڵەوان پێشکەش دەکات: "ئەم تەکشە... وا ناوبانگی دەرکردبوو کە بیانوتایە وا تەکش هات، مناڵ لە بێشکەدا ژیر ئەبووەوە." بەڵام هەر زوو، لە یەکەم ڕووبەڕووبوونەوەدا، بەرانبەر سەمسام دەشکێت و خۆی لە بەرچاو دەکەوێت: "وتم دەك عەمرت نەمێنێ تەکش بۆ خۆت و غیرەتت!" ئەو تەکشە پاڵەوانە، بە جۆرێ دەکەوێتە ژێر کارکردی ئازایی و هێزی سەمسامەوە کە پێی دەڵێ: "من تازە خولامی حەڵقەبەگوێی تۆم، تا سەرم لە ڕێتا بەخت نەکەم ناگەڕێمەوە." بەم جۆرە نووسەر یەکەم پلەی پاڵەوانەتی و یەکەم مەدالیای سەرکەوتن دەبەخشێتە سەمسام.

سەمسام لەناو گێڕانەوەی چیرۆکی خۆیدا بۆ تەکش، هەرگیز پەنا ناباتە بەر خۆهەڵنان، بەڵکە جۆرێك لاوازی پێشان دەدات کە دیارە نیشانەی خاکیبوونیەتی. ئەو باسی پاڵەوانەتیی مام و ئامۆزاکانی دەکات: "حەو کوڕی هەیە، منت چۆن دێ، هەر یەکە لەوان چواری وەکو من ئەخاتە کۆشیەوە." ئەو شەوەیش کە دەچێت گوڵئەندام بهێنێت نیشانەی ترسی پێوە دیارە: "لەگەڵ ئەم هەموو زۆر و باهووەدا کە بەم کوڕەوە دیبووم سەیرم ئەکرد زۆریش ئەترسا. وا دەرئەکەوت مام و ئامۆزاکانی گەلێ لەم بەدەسەڵاتتر بوون." کە گوڵئەندامیش دەهێنێت و دەکەونەوە ڕێ، سەمسام بە تەکش دەڵێ: "... ئەگەر دیت لەشکری هەموو دنیا کۆ بۆتەوە و بە شوێنمانا دێن، هیچ گوێی مەدەرێ و وڵاخی خۆت لێ خوڕە، هیچ نین، هەر پێشم مەڵێ! بەڵام ئەگەر دیت هەشت سوار ئەهاتن، پێم بڵێ! ئەوە ئیتر ڕزگاربوون نییە." ئەم هەموو ئامادەکارییە، بە ڕووالەت، دژی سەمسامە، بەڵام لە دواییدا دەبینین کە ئەو حەوت ئامۆزا پاڵەوانە هەموویان بە دەستی سەمسام دەکوژرێن. بەوەیش مەدالیا و گەورەترین نیشانەی پاڵەوانەتی دەدرێتە سەمسام. ئەمە ئەو تەکنیکەیە کە فێردۆسی (٩٤٠–١٠٢٠) لە شانامەدا بۆ بەرزکردنەوەی ڕۆستەم بە کاری دەهێنێت. لە پێشدا پەسنێکی زۆری دوژمنەکانی دەدات، بەڵام دواتر ڕۆستەم سەر دەکەوێت، بۆ ئەوەی بڵێ لەوانیش پاڵەوانترە، پاڵەوانی پاڵەوانانە.

سەججادی تەنیا پاڵەوانەتی بۆ سەمسام بە کەم دەزانێت، پلەیەکی دیکەشی پێ دەبەخشێت

بۆ ئەوەی بیکاتە بوونەوەرێك، نیشانەیەك زۆر لە سەرووی مرۆڤەوە، پلەی شەهیدی و پیرۆزی. سەمسام هەر لە سەرەتاوە کە تەکش دەناسێت، تا ڕادەیەکی زۆر دڵنیایە کە لەپێناوی عیشقدا دەکوژرێت، بەڵام دیسانیش هەر سوورە لەسەر ئەوەی کە بڕوات. بە تەکش دەڵێت: "برام! من بۆ ناو دەریای خوێن ئەچم، ئەو شوێنە شوێنی هیی وەکو تۆ نییە." دواتریش بۆی ڕوون دەکاتەوە کە مامەکەی چەندە بەهێزە: "مامەکەشم خۆی ناوبانگی ئازایی و دەستوبردی لە هەموو ولاتا دەرکردووە. ئەوەش ئەزانم کە دەستم لێ هەڵناگرێ، بەڵام ناچاریشم هەر ئەبێ بۆی بچم." ئەم هەڵوێستە زۆر لە هەڵوێستی ئیمام حوسەینی کوڕی عەلی کوڕی ئەبووتالیب (٦٢٦–٦٨٠) دەچێت. ئەویش بۆ شەڕێك دەچوو کە سوور دەیزانی دەیدۆڕێنێت، بەڵام لەبەر ئەوەی خۆی بە خاوەنی ڕاستی دەزانی، ناچار بوو، هەر ئەبوو بچێت. نووسەر بە زمانی تەکشیشەوە ئەم پێشهەواڵەی شەهیدبوون دەدا بە گوێی خوێنەردا. ئەو بەیانییەی کە دنیا ڕووناك دەبێتەوە و سەیری جوانیی گوڵئەندام دەکات، دەڵێ: "... بەڕاستی گوڵئەندام گوڵئەندام بوو. گوڵئەندام ئەوەی ئەهێنا کە ئەو سەمسامە جوانەمەرگە سەری خۆی لە ڕێدا دانێ..." تۆ دەبینی بێجگە لە پێشبینیی دانانی سەر، واتە کوژران و خۆبەختکردن، پێشتر ئاوەڵناوی جوانەمەرگ بۆ سەمسام بە کار دەهێنێ. تەکش کە ئەمە دەڵێت هێشتا مامی سەمسام و حەوت کوڕە پاڵەوانەکەی دەرنەکەوتوون، بەڵام دیارە دڵی خەبەری دابوو کە سەمسام سەری خۆی دادەنێت و پێیشی وا بوو، گوڵئەندام هێندە جوان بوو، عیشقی ئەوەی دەهێنا پاڵەوانێکی لاوی وەك سەمسام لەپێناویدا شەهید ببێت. لێرەدا نووسەر جوانی وەك نرخێکی پیرۆز، دەکاتە لایەکی هاوکێشەیەك، هاوکێشەی خۆبەختکردن و شەهیدبوون لەپێناوی نرخێکی پیرۆزدا. جوانی یا عیشق، لەم دیمەنەدا، وەك ڕاستی، نرخێکی پیرۆزی خودایی و ئاسمانییە، ئەوە دەهێنێت مرۆڤ ژیانی خۆی لەپێناویدا بەخت بکات. کاتێك جیهانبەخش و کوڕەکانیشی دەگەن، دیسان سەمسام بە دوو ڕستە مەرگ و شەهیدبوونی خۆی بە تەکش و بە گوڵئەندامیش ڕادەگەیێنێت. ئەو دڵنیایە کە دەکوژرێت، بەڵام پەشیمان نییە.

چیرۆکی لەپێناوی ئافرەتا پڕە لە نرخە جوان و بەرز و قوواڵەکانی کۆمەڵی کوردەواری، بەڵام هاوکاتیش پرە لە ناکۆکی و کەلەبەر و دژگۆیی و نامەنتیق و نەریتی کۆنی شەرمهێن: لە کاتێکدا سەمسام حەوت ئاموزای خۆی دەکوژێ، بەڵام لەگەڵ مامیدا یەك قسەی ناخۆش لە دەمیان نایێتە دەرەوە. جیهانبەخشی مامی سەمسام لەبەر پارە گوڵئەندامی کچی نادا بە سەمسام، بەڵام لەپێناوی شەرەفدا ئامادەیە حەوت کوڕی پاڵەوانی بە بەرچاویەوە بکوژرێن و ئەوجا خۆی بێتە مەیدانەوە بۆ کوشتنی برازاکەی.

تەنانەت وەك تەکنیك و وەك یەکگرتنەوەی ڕاستییەکانیش دەکرێ کەلەبەر و ناڕێکی لە تێکستەکەدا بدۆزینەوە. سەمسام دەڵێ من و گوڵئەندام ئەمە حەوت ساڵە دڵمان پێکەوەیە، کەچی کاتێك تەکش چاوی بە گوڵئەندام دەکەوێت دەڵێ: "تەماشام کرد وا کچێکە لە تەمەنی هەژدە

سالانا...″ بەم پێیە، دەبێ گوڵئەندام هێشتا یانزدە سالان بووبێت کە لەگەڵ سەمسامدا دەستیان بە دڵداری کردووە. یان دەبێ بڵێین تەکش لە تەخمین و قرساندنی تەمەنی گوڵئەندامدا بە هەڵەدا چووە.

ئەو شێوەیەیش کە جیهانبەخش و سەمسام یەکتر دەکوژن، کەمتر لەگەڵ ڕاستیی شەڕی شیر و تیردا دەگونجێت. لە شەڕی تازەدا بە چەکی ئۆتۆمات زیاتر ڕێی تێ دەچێت دوو دوژمن هاوکات یەکتری بپێکن. تەکش ئاوەهای دەگێڕێتەوە: ″لەو وەختەدا کە شیرەکانیان داهێنایەوە، هیچیان دەستیان سەری نەکرد و خۆیشیان بۆ نەپارێزرا.″ ئەوجار، ئایا بە ڕاستی هیچ شەڕکەر و جەنگاوەرێك دەتوانێت بە شیر سەری مرۆڤێك بپەڕێنێت؟ ئەی کەللەیەکی پەڕێنراو دەتوانێت قسە بکات؟ ئەمانە زیاتر لە دیمەنی فیلمی شەڕی یۆنان و ڕۆمای پێش مێژوو دەچن، یا لە چیرۆکەکانی ڕۆستەمی زاڵ. سەججادییش هەر ئەمەی ویستووە. ئەو ئەگەرچی شێوەی کورتەچیرۆکی هەڵبژاردووە، بەڵام لە دڵدا داستانێکی پاڵەوانانەی کلاسیکیی داڕێشتووە. لە داستانێکی وەهادا هیچ شتێك ناکۆك و نامەنتیقی نییە و هەموو شتێکیش دەتوانێ ڕوو بدات.

تەکش تاکە کەسێکە لەم شەڕ و کارەساتە ماوەتەوە. هەر لە سەرەتای چیرۆکەکەوە ئەو خۆی وەها دەناسێنێت: ″ئەم تەکشەی کەوا ئێستە ئەیبینی ئیفتادە و شەل و کوێر بووە...″ هەر دوو دێڕ دواتر بۆ دیاریکردنی سەردەم و کاتی ئەو ڕووداوەی دەیەوێ بیگێڕێتەوە دەڵێ: ″تافی هەرزەکاریمە، تازە خەتم داوە، ئێجگار کە ئاوی خۆمم بیستۆتەوە، کەس لە ژوور خۆمەوە نابینم.″ بەم دوو وێنەیەدا تێدەگەین ئەو باسی کارەساتێك دەگێڕێتەوە کە هەر نەبێ ٥٠–٦٠ ساڵ پێشتر ڕووی داوە. واتە ئەو وەك پیرێك ئەمە دەگێڕێتەوە. چەند جوانیشە، کە قسەکان دەگێڕێتەوە دەڵێ: ڕۆڵە! وەك لەگەڵ گەنجێکدا بدوێت و بیەوێ ئەزموونی نەوەیەك بگەیێنێتە نەوەیەکی دیکە. سەججادییش ڕێك هەر ئەو مەبەستەی هەبووە کە ئەم نەریتە بۆ نەوەی نوێ بگێڕێتەوە و ڕیسوای بکات. بەڵام بە وشەی ڕاستەوخۆ، بە دروشمی سیاسی و بە قسەی تیۆری هیچ ناڵێت، تەنیا لە دوا بڕگەدا کە چکاوی هەموو ئەزموونەکە دەداتە دەستەوە، بە ڕستەیەکی سادە کە خەم و ژیری و ئەزموونی سالانی لێ دەچۆڕێ، بە زمانی تەکشەوە، دەڵێ: ″ڕۆڵە، ئەگەر مامەکەی بیانووی ئەو شیربایە زۆرەی لەو جوانەمەرگە نەگرتایە، بۆچی ئەو کارەساتە بەسامە ڕووی ئەدا؟″

سەرەتای چیرۆك لای سەججادی یەکجار بەهێزە و یەکسەریش خوێنەر دەخاتە داوی عیشقی خۆیەوە، دیارە خوێنەری بەسەلیقە و زماندۆست و جوانیناس. لە یەك، یا دوو یا چەند ڕستەیەکدا بنەڕەتێك دادەمەزرێنێت کە ئیتر تۆ دەزانی ئەمە شتی زۆر گرنگ و جوان و گەورەی بە دوادا دێت و ناکرێت و ناتوانیت دەستبەرداری ببیت و وازی لێ بێنیت. نا، ناکرێ. تۆ ناچاریت لەگەڵی بڕۆیت، ناچاریت گوێی بۆ ڕادێریت تا چیرۆکەکەی تەواو دەکات. من بەپێی بەهێزی و جوانیی سەرەتاکان حەز دەکەم چیرۆکەکان بەم شێوەیە ڕیز بکەم:

١. هێشتا ئەم تۆپ و تفەنگ و هەیتوهووتە دانەهاتبوو، باو هەر باوی شیر و تیر و ڕم و مەتاڵ بوو (لەپێناوی ئافرەتا).

٢. هەموو فەسڵێ فەسڵی خوایە. ئەو ساڵە کە ڕەشەی خەجەلاو شاییەکەی دایکی حەمەی جوانەمەرگی کرد هەر لەم فەسڵەدا بوو (شاییەکەی ڕەشەی خەجەلاو).

٣. بیری منالّی تیژە، تازە پێم گرتبوو، نەوەڵڵا چوار پێنج ساڵان ئەبووم (بۆچی نەچووین بۆ کوێستان؟).

٤. ئەبێ، هەژدە ساڵ ئەبێت، باوکم بۆی گێڕامەوە وتی (جەوهەراغا).

٥. گیارەشی بەهارە، مانّمان لە ئاوایی قەدەفەرە... (ڕۆنەزەنگی حەمەسەن).

٦. نامەخوا ولّات ئەوەندە لە ئاسایش و خۆشیدا بوو لەوانە بوو گورگ و مەڕ لە هەموو سەرکانیاوێکیا پێکەوە ئاویان ئەخواردەوە (کاڵای باڵای شا).

لایەنی هەرە بەهێز لەم چیرۆکانەی سەججادیدا زمانە، زمانی کوردی. ئەگەر دەتەوێ جوانیی زمانی کوردی ببینیت و چێژی لێ وەربگریت، چیرۆکەکانی سەججادی، بەڵام بە تایبەتی و لە پێش هەموویاندا لەپێناوی ئافرەتا بخوێنەوە...! لێرەدایە کە جوانیی زمان دەگاتە باڵاترین پلە، دەگاتە چڵەپۆپە. پیاو دەتوانێ زۆر بە دڵنیاییەوە بڵێت، لەو سەردەمەدا کە سەججادی ئەم چیرۆکانەی بەم زمانە کوردییە جوان و ڕەوانە نووسیوە، لە هەموو کوردستاندا و لەناو هەموو نووسەرانی کورددا هیچ کەسێکی دیکە نەبوو کوردییەکی لە کوردییەکەی ئەو جوانتر و ڕەوانتر بنووسێت. من پێم وایە دەکرێ دوو نووسەری دیکەی ئەو ساڵانە لەو ڕووەوە لەگەڵ سەججادیدا بەراورد بکرێن: لە پەخشاندا پیرەمێرد، بەتایبەت لە وەرگێڕانەکەی ڕۆمانی (کەمانچەژەن)دا و لە شیعریشدا گۆران، ئەگەرچی پیرەمێرد لە هەندێ تێکستدا کورتی هێناوە و زمانێکی لاواز و بێپێزی بە کار بردووە.

سەججادی لە زۆربەی نووسەرانی سەردەمی خۆی زیاتر پێبەستی زمانی ستانداردە، بەڵام دیسانیش زۆر بە وریایی کاتێك قسەکردنی کەسێکی تایبەت یا هیی ناوچەیەکی تایبەت دەگوێزێتەوە، شێوەی قسەکردنەکە دەپارێزێت و زۆر جوان دەیخاتە خزمەت تێکستەکەوە. لە ڕووی ڕێزمانی کوردییەوە، هێندەی سەرنجم دابێت، سەججادی لە دوو شێوەی دەربڕیندا لە ڕێزمانی ستانداردی کوردی لا دەدات و جۆرێك بە کاریان دەهێنێت کە نازانم ئایا هیی ناوچە و زاراوایەکی تایبەتە یا هەر هەڵەیەکە و لێی ئاگادار نییە:

١. لە چیرۆکی کاڵای باڵای شادا دەنووسێت: "...ئەمەیان گەورەتر شتێکە کە..." لەجێی ئەوەی بڵێت گەورەترین شتێکە. ئێمە دەزانین شێوەی باڵای ئاوەڵناو (سوپەرلاتیف: Superlative) لە کوردیدا بەوە دروست دەبێت کە پاشگر(سوفیکس: Suffix)ی (ترین) بخەینە سەر ئاوەڵناو یا دانانی ئاوەڵکاری (هەرە) پێش ئاوەڵناو.

٢. کوردی یەکێکە لەو زمانە دەگمەنانەی کە لە شێوەی گەردانکردنی کردارا ئێرگاتیف (ergative) بە کار دەهێنێت. ئێرگاتیف لە کوردیی سەروودا (کرمانجی) زۆر بەربڵاوە و گۆڕان لە کرداری تێپەڕ و لە دۆخی ڕابوردوودا ڕوو دەدات و کار دەکاتە سەر ناوێش و جێناوێش. لە کوردیی ناوەندیدا تەنیا کار دەکاتە سەر جێناو. لە سەرەتای هەمیشەبەهاردا دەنووسێت: "... کۆم کردنەوە و کردنم بەم بەرگە..." دیارە کرداری یەکەمی بە شێوەیەکی ڕاست بە کار هێناوە، بەڵام لە کرداری دووەمدا نەیپێکاوە و دەبوو بنووسێت (کردمن بەم بەرگە). لە جەوهەراغادا دەنووسێت (گەیاندینیانەوە) کە دەبوو بنووسێت (گەیاندیانینەوە). هەر لەو چیرۆکەدا دەنووسێت (گردتیان)، کە دەبوو بنووسێت (گرتیانیت). لە ڕاوەژێشکێشدا لەجێی (بردیانم) دەنووسێت (بردمیان). لە سێوەنگ و مام ڕێویدا دەنووسێت (گرتمیان)، بەڵام دەبوو بنووسێت (گرتیانم).

ئەگەر ماموستا لە سەرتاپێی تێکستەکانیدا هەر ئەو شێوەیەی بە کار ببردایە کە من پێم وایە لادانە لە ڕێزمانی ستانداردی کوردی، من هەرگیز ئەو مافەم بە خۆم نەدەدا ئەم باسە بهێنمە گۆڕێ. بەڵام لەبەر ئەوەی لە زۆربەی تێکستەکاندا ئەو شێوەیەی خستووەتە کار کە پێم وایە لەگەڵ ڕێزمانی ئێرگاتیفدا دەگونجێت، کەواتە ئەو شارەزای ئەو شێوە داڕێشتنەیە، بەڵام جاروباریش لێی لای داوە.

سەججادی وەك لە زمان و ناوەڕۆکدا هێندە بەهێز و جواننووسە، لە شێوە(فۆرم)ی چیرۆکدا لە چیرۆکنووسانی دیکەی نەوەکەی خۆی تێنەپەڕاندووە. ئەویش هەر پەنا دەباتە بەر گێڕانەوەی ڕاستەوخۆی ڕووداوەکان و لە زۆربەیشیاندا هەر کەسی یەکەم قسە دەکات. لە کاڵای باڵای شادا، چونکە چیرۆکی خۆی نییە، کەسی یەکەمی چیرۆکەکەیش دیار نییە، هەر نووسەر خۆیەتی ڕووداو دەگێڕێتەوە. لە ڕۆنەزەنگی حەمەسەندا، ئەوەی دەیگێڕێتەوە هەر حەمەسەن خۆیەتی، واتە کەسی یەکەمی چیرۆکەکە، کەچی ناوی چیرۆکەکە وا دەنوێنێت وەك ئەوەی یەکێکی دیکە بیگێڕێتەوە. بەڵام چیرۆکی لەپێناوی ئافرەتا ڕیزپەڕە و لەوانی دیکە جیاوازە. لەو چیرۆکەدا شێوەیش تا ڕادەیەکی زۆر سەرکەوتووە و لایەنی خوێندنەوەی دەروونیش داهێنانێکی تازەیە بۆ ئەو سەردەمەی چیرۆکی کوردی.

ئەدەبی منداڵان و لاوان

بە تەماشاکردنێکی بیبلیۆگرافیای کتێبی کوردی، یەکسەر ئەوەمان بۆ دەردەکەوێت کە ئەدەبی منداڵان و لاوان بە زمانی کوردی، ژانرێکی تازەیە و لە ڕابوردوودا بایەخی کەمی پێ دراوە. هەتا ساڵی ١٩٥٠ تەنیا حەوت کتێبی چیرۆکی منداڵان بە کوردیی ناوەندی چاپ کراون. لەم حەوت کتێبە سێیان چیرۆکی فۆلکلۆرین (کەڵەباب، خۆشی و ترشی و خێوی مزگەوت)،

یەکێکیان لە ئینگلیزییەوە کراوە بە کوردی (منداڵەکانی دارستانی تازە) و سێیان چیرۆکی تازەن (خانووی تازە، چیرۆك بۆ منالاّن و هاوڕێی منداڵ) کە شاکر فەتتاح نووسیونی. ئەوی ڕاستی بێت، لەم حەوت کتێبە من تەنیا "منداڵەکانی دارستانی تازە"م بینیوە و خوێندووەتەوە.

ژانرەکانی ئەدەبی کوردی تەنانەت ئەمڕۆیش هێندە ڕوون و ئاشکرا و دیاریکراو نین کە هەموو نووسەرێك و خوێنەرێك سنوورەکانی نێوانیان بناسێت. زۆربەی نووسەرانیش بە تەنگ ئەوەوە نین ئەو سنوورانە بپارێزن. ئەگەر شاکر فەتتاح بە یەکەم کەس دابنێین کە کتێبێکی چیرۆکی بۆ منداڵان بە کوردی نووسیوە (١٩٣٣)، سەججادی دەبێتە دووەمین نووسەری کورد کە بەشێکی چیرۆکەکانی بۆ منداڵان تەرخان کردووە. من لەبەر ئەوەی چیرۆکەکانی شاکر فەتتاحم نەخوێندوونەوە، نایشتوانم چیرۆکەکانی سەججادییان لەگەڵدا بەراورد بکەم. بەڵام دەزانم و دەبینم کە سەججادی چەند بە هۆشیارییەوە ئەدەبێکی نووسیوە، دەکرێ ناو بنرێت ئەدەبی منداڵان و لاوان. خۆیشی سنووری نێوان ئەدەبی منداڵان و ئەدەبی گەورەسالاّنی زۆر چاك ناسیوە و ڕەچاوی کردووە.

ئەگەر سەججادی کورتەچیرۆکەکانی خۆی بۆ گەیاندنی پەیامێکی سیاسی و کۆمەڵایەتی و نەتەوایەتی بە کار هێنابێت، ئەوا ئەدەبی منداڵانی بۆ پەروەردەکردنی منداڵ و لاوی کورد بە کار هێناوە تا نرخەکانی ڕاستی و داد و هاوەردیی مرۆڤانە و ڕاستگۆیی و نیشتمانپەروەری فێر ببن و دژی درۆ و فێڵ و زۆرداری ڕابوەستن. تەنانەت لەم چیرۆکانەدا زمانێکیشی بە کار بردووە کە لەگەڵ زمانی کورتەچیرۆکەکانیدا لە ڕووی هەڵبژاردنی وشە و دەربڕینەوە و لە ڕووی داڕێشتنەوە جیاوازە. دەکرێ ئەو ڕەخنەیە لە زمانی سەججادی بگرین کە لە جێگەیەکدا، لە چیرۆکی دووبراکەدا، منداڵ بە جۆرێك قسە دەکات دەڵێی گەورەسالێکی بەئەزموون و دنیادیتووە، نەك منداڵێکی حەوت یا هەشت سالاّن، کە دەبێ وەك منداڵێك بدوێت و بیر بکاتەوە. شاهۆ، لەو چیرۆکەدا دەڵێ: "... بەتایبەتی ئەم باس و مەسەلەیە لەم قەومی ئێمە کە قەومی کوردە ڕووی داوە؛ هەندێ کەس خێراتەکەمان ئەخۆن و کەچی ئێمەیان بە شتێکی تڕەوە خەریك کردووە... بەڵام داخەکەم، بابە گیان، هەزار فاتیحە پوولێك نایەنێت." (سەججادی ١٩٦٠: ٩٥). ئەم جۆرە زمانە لای نووسەری دیکەیش بەرچاو دەکەوێت. جەلادەت بەدرخان لە چیرۆکی "بەر تەقنا مافووری"دا دوو کچی منداڵی بە جۆرێك هێناوەتە قسەکردن، دەڵێی دوو سەرکردەی گەورەی کوردن و بیر لە پاشەڕۆژی نەتەوەکەیان دەکەنەوە (بەدرخان ١٩٣٢). پیرەمێردیش لە چیرۆکی، یا شانۆنامەی، مەم و زیندا، هەر وای کردووە. زین، کە لەو تێکستەدا کچێکی جرپن و سافیلکەیە، بە جۆرێك باسی ڕزگاریی کورد و کوردستان دەکات، لە کەسێ وایە، ببێ و نەبێ ئەمە کوردێکی شارەزای سیاسەتە و بۆ ڕزگاریی نیشتمانەکەی بەپەرۆشە (پیرەمێرد ١٩٣٤).

هەر لەبارەی ئەم چیرۆکانەوە ئەوەیش سەرنج ڕادەکێشێت کە نووسەر هەر شەش چیرۆکەکەی لە ماوەی شەش مانگی مارت تا ئابی ١٩٤٩دا نووسیون. هەر مانگێك چیرۆکێکی

نووسیوه و له گەلاوێژدا بڵاوی کردووەتەوە. کەچی ئەو شەش کورتەچیرۆکەی بۆ گەورەسالآنی نووسیون، لە ماوەی شەش ساڵدا نووسیونی. تۆ وا هەست دەکەیت، لەپڕ بڕیاری داوە کە خۆی بۆ نووسینی چیرۆکی منداڵان تەرخان بکات. دەبێ چ هۆیەك و چ پاڵنەرێکی ڕۆحی یا سیاسی یا ئێستێتیکی لە پشت بڕیارێکی وەهاوە هەبووبێت؟ دەبێ لەو ماوەیەدا چیی خوێندبێتەوە کە ویستوویەتی و توانیویەتی لە شەش مانگدا، شەش چیرۆك بۆ منداڵان بنووسێت؟

ئەو شەش چیرۆکەی سەججادی کە بۆ منداڵی نووسیون هەم وەك ناوەڕۆك زۆر بەهێز و ئامانجدار و پەروەردەکارانەن، هەم لە ڕووی زمانیشەوە جوان و دەوڵەمەند و بەرزن. زمان لەم چیرۆکانەدا سادەتره، ڕستەکان کورتترن و ئەو مێتافۆرە ڕەنگدار و فرەلایەنانەی لە کورتەچیرۆکی گەورەسالآندا بە کار براون، لەمانەدا نابینرێن. ئەگەرچی لە هەر چیرۆکێکدا یەك بابەتی سەرەکی هەیە کە ناوەڕۆك بە دەوریدا دەسووڕێتەوە، بەڵام هاوکاتیش کۆمەڵێك نرخی دیکەی بەرزی مرۆڤانە و کۆمەڵێك زانیاریی گرنگیش سەرتاپێی تێکستەکە دەڕازێننەوە. ئێمە کە لەم تایبەتمەندییانە ورد دەبینەوە، دەزانین کە نووسەر بە هۆشیاری و تێگەیشتنێکی تەواوەوە زانیویەتی بۆ کێ دەنووسێت و دەبێ چۆن بنووسێت؟

لە چیرۆکی منداڵاندا سەججادی هەمیشە یەك شێواز و یەك تەشکی داڕێشتنی هەیە: کۆمەڵە منداڵێك یاری دەکەن، یا دەخوێننەوە، گرفتێك پەیدا دەبێت یا پرسیارێکیان لا دروست دەبێت و بۆ پرسیار یا چارەسەر پەنا دەبەنە بەر گەورەسالآنێك (باوك، دایك، داپیرەیەك، باپیرەیەك... هتد). ئەو کەسە لە سەرەتادا بڕێك نازیان بەسەردا دەکات، بەڵام ناتوانێ دڵیان بشکێنێت و چیرۆکێکیان بۆ دەگێڕێتەوە و پەندێکیان فێر دەکات کە لەگەڵ یاری، پرسیار یا ناکۆکییەکەی ئەواندا یەك دەگرێتەوە. ڕاستییەکەی، ئەو هەمیشە لەناو چیرۆکەکەی خۆیدا چیرۆکێکی دیکە دەگێڕێتەوە، واتە کارەکەی دەبێتە چیرۆك لەناو چیرۆکدا. گەوهەری چیرۆکەکان ئەو چیرۆکانەی ناوەوەن کە دەگێڕدرێنەوە. واتە ئەگەر ئەوانە لە قاوغی چیرۆکە سەرەکییەکە دەربهێنین، تەنیا هەندێ منداڵی حەپەساو، ناکۆك یا لە یەکدی تۆراو دەمێننەوە، دەوری گەورەسالآنیان داوە و داوای یارمەتی و ڕێنوێنیی لێ دەکەن. ئێمە دەتوانین نەخشەی چیرۆکەکان و کەسەکان و بابەتەکان بەم جۆرە بکێشین:

چیرۆك	منداڵەکان	گەورەسالآ	چیرۆکبێژ	پەند
ڕاوەژیشك	نەوزاد، نەسرین	باوك، دایك	باوك	نابێ خەڵك فریو بدرێن
گورگ و بەرخەکە	ئازاد، کاکی ئازاد	کاکی ئازاد	کاکی ئازاد	زاڵم زەوالّی هەر ئەبێ بۆ بگا...
سێوەنگ و مام ڕێوی	سێوەنگ، تارا	باوك، دایك	باوك	خۆشەویستیی نیشتمان

دووبراکه	هەڵۆ، شاهۆ	دایك، باوك	باوك	چەوساندنەوەی مرۆڤ
ڕێوییەکەی قەمچۆغە	پشکۆ، پووشوو، هەڵۆ، خانزاد، پەریزاد، سەولێ	نەنە پیرۆز	نەنە پیرۆز	فڕوفێڵ هەر ئاشکرا دەبێت
بزن و مەیموونەکە	دانا، نەریمان، نەشمیل، خەرامان، زانا، فلاّمەرز	خاڵە مەنوچەر، دایکی دانا	خاڵە مەنوچەر	درۆ ئاشکرا دەبێت

لە کورتەچیرۆکەکاندا و لە چیرۆکی منداڵانیشدا سەجادی بایەخێکی، لە چاو سەردەمی خۆیدا، گەورە بە ژن دەدات و نەخشێکی گرنگیان پێ دەبەخشێت و بە شێوەی جیاواز یەکسانیی ژن و پیاو جەخت دەکات. لە زۆربەی چیرۆکەکاندا یا خوشك و برایەك یا سێ کوڕ و سێ کچ پێکەوە یاری دەکەن و دەرس دەخوێنن. کوڕ و کچ وەك یەك لای باوکیان خۆشەویستن. تەنانەت لای کۆچەری و لادێییەکانیش ستایشی ژن دەکات: لە ڕۆنەزەنگی حەمەسەندا دوو جار پەسنی خازە دەدات و وەك ژنێکی ژیر ناوی دەهێنێت. لە "بۆچی نەچووین بۆ کوێستان"دا دایکەکە لەگەڵ پیاواندا دادەنیشێت و لەبارەی کاروباری خێڵەوە بڕیار دەدات.

ژیانێکی ئارام و ڕەنگدار

وا پێ دەچێت دوای داخستنی گۆڤارەکانی گەلاوێژ و نزار، سەجادی ئیتر بڕیاری ئەوەی دابێت کە ژیانی خۆی بۆ لێکۆڵینەوە و نووسین لە بواری ئەدەب، مێژوو، زمان و فەرهەنگی کورددا تەرخان بکات. ئەم خۆتەرخانکردنە سەرەتای جێبەجێکردنی ئەو پرۆژە فەرهەنگییە بوو کە لە ماوەی سیوچوار ساڵی داهاتووی ژیانیدا بە ڕێکوپێکی پێوەی خەریك بوو. ئەو هەر لە سەرەتاوە دوور بوو لە کاری سیاسییەوە و هێندەی بیستبێتم و خوێندبێتمەوە هەرگیز نەبووە بە ئەندامی ڕێکخراوێکی سیاسی. بەڵام پێوەندییەکی گەرم و چاکی لەگەڵ زۆربەی سەرکردە و سیاسەتمەدارانی کورد و عیراقدا هەبووە. دۆکتۆر مارف خەزنەدار دەیگێڕێتەوە کە لە ساڵانی سەرەتای پەنجاکاندا، کاتێ لە زانستگەی بەغدا خوێندوویەتی، لەناو خوێندەوار و ڕووناکبیرانی کورددا ئەگەر کەسێك بیگوتایە "مامۆستا"، ئاشکرا بوو کە مەبەستی مامۆستا سەججادییە (خەزنەدار ٢٠١٠).

کاری سەرەکیی سەججادی لە سەرەتای چلەکانەوە و تا دواساڵەکانی ژیانی، بەرنوێژی بوو لە مزگەوتێکی بچکۆلەی نزیك گۆڕەپانی مەیدان لە شاری بەغدا. لە ساڵی ١٩٦٠ەوە لە کۆڵێجی ئادابی زانستگەی بەغدا بووە بە مامۆستای ئەدەبی کوردی و لە ساڵی ١٩٧٢دا بووە بە ئەندامی

کۆڕی زانیاریی کورد لە بەغدا. ساڵی ١٩٧٤ تا ١٩٧٧ ئەمینداری ئەوقاف بووە لە ئەنجومەنی ئۆتۆنۆمی لە هەولێر و لەوە بە دوا خانەنشین کراوە.

هەموو ئەوانەی سەججادییان لە نزیکەوە ناسیوە دوو لایەنی زۆر دیار و گرنگ لە کەسایەتیی ویدا جەخت دەکەن: یەکەم: ڕەوشتێکی یەکجار بەرز کە دەکرێ بە دوورودرێژی لەسەری بنووسرێت و وردەکارییەکانی ڕوون بکرێنەوە و دووەمیش: ڕێکوپێکی و ڕێکخستنی کات و ژیانی ڕۆژانەی، تا بتوانێت خۆی بۆ خوێندنەوە و نووسین تەرخان بکات و بەرهەمەکەیشی ئەو هەموو کتێبە نایابانە بوو کە بۆ نەتەوەکەی و بۆ مرۆڤایەتیی بە جێ هێشتن. لە ڕووی باوەڕەوە کەسێکی موسڵمان و باوەڕدار بووە و کوردێکی نیشتمانپەروەر. پیاوێکی نەترس بوو کە وەك مەلایەك ئەو هەموو بابەتانەی ڕشتەی مرواریی بڵاو کردوونەوە، ئەگەرچی دەیشیزانی لە کوردەواریی ناوەڕاستی پەنجاکاندا لەوە بوو خەڵکیکی زۆر دژی بوەستن و زۆر تاوانی ناشیرین و ناڕاستی بدەنە پاڵ.

پرۆژەیەکی فەرهەنگی

سەججادی، زۆرجار و لە نووسینی جیاوازی خۆیدا، گرنگیی زمان و خوێندن و نووسین بە زمانی کوردی بۆ مانەوە و گەشەکردن و بەهێزبوونی نەتەوەی کورد جەخت دەکات. ئەم جەختکردنە، دیارە، بەرهەمی بیرکردنەوە و ئەزموونێکی قوڵ و درێژخایەنە و سااڵنێکی دوورودرێژ بووەتە دروشمێك و نیشانەیەك بۆ نووسینەکانی. ڕاستییەکەی، ئەو هەبوونی کورد وەك نەتەوەیەك دەبەستێتەوە بە هەبوونی زمانی کوردییەوە. لەو پێشەکییەدا کە لە ١٩٥١/١/٢٥دا بۆ "مێژووی ئەدەبی کوردی"ی نووسیوە، باسی ئەزموون و گومانێکی خۆی دەگێڕێتەوە، چۆن ناچاری کردووە هەبوونی خۆی و ناسنامەی خۆی بخاتە ژێر نەشتەری کۆمەڵێك پرسیاری فەلسەفی و فەرهەنگی: "... لەو زەریای خەیاڵەدا کەوتمە سەر ئەوە کە میللەت مادام میللەت بوو، بێگومان ئەبێ زمان و ئەدەبییات و تاریخی ببێ. ئەگەر نەیبێ بە هیچ ناژمێررێ و هیچ نییە..." ئەم بڕوا بتەوە بە زمان و فەرهەنگ و مێژوو دەبێتە بنەڕەتی ئەو فەلسەفەیەی هەموو ژیان و کارەکانی سەججادی ڕەنگڕێژ دەکات. چەند دێڕێك دواتر دەنووسێت: "بەڵگەی قەومی کە زمانە من هەمە. من لە نەتەوەی قەومێکم کە لە بەرەبەیانی تاریخەوە بەم زمانە کە من قسەی پێ ئەکەم و پێی ئەنووسم، قسە ئەکەن..."

بەرگی یەکەم و دووەمی ڕشتەی مرواری لە ساڵی ١٩٥٧دا چاپ کراون، بەڵام سەرەتای بەرگی یەکەم لە ٢٤-٣-١٩٥٢دا نووسراوە. سەججادی لەو سەرەتایەدا تیۆرییەکەی خۆی پەرە پێ دەدات. لەو سەرەتایەدا سەججادی قسەی دڵی خۆی دەدرکێنێت و خوێنەر تێدەگەیێنێت کە مەبەستی سەرەکیی ئەو، زمانە، زمانی کوردی. لە برگەی یەکەمی ئەو سەرەتایەدا دەنووسێ: "کە زمان نەبوو قەومییەت نییە. کوردیش تا ئێستە بۆیە ماوەتەوە چونکە زمانی هەبووە، ئەگەر زمانەکەی نەبێ مەفهوومی کورد لە فەرهەنگا نامێنێ." (سەججادی ١٩٥٧). بەڵام ئەو پێی

وایە دەبێ زمان پێی بنووسرێت و بخوێنرێت، دەبێ بخرێتە سەر کاغەز. نیو لاپەڕەیەك دواتر دەنووسێت: "زیندووکردنەوە و بووژاندنەوەی زمانی کوردی لەسەر قاقەز کارێکی چ گەورە ئەکاتە سەر مانەوەی قەومییەتی نەتەوەی کورد. [...] هیچ ئامانجێکم نییە تەنیا پاراستنی زمانی کوردی نەبێ، ئەویش بۆ پاراستنی قەومییەتی کورد لەو تەنگوچەڵەمانەی کە گەمارۆی داون. [...] زمانی خۆت بپارێزە و بە زمانی خۆت بخوێنەرەوە، ئیتر خەمی هیچت نەبێ." لە کۆتاییی هەر ئەو بەرگەدا دەنووسێت: "من بۆ دانان و ڕێکخستنی ئەم کتێبە گەلێ شوێن گەڕام و هەڵسوکەوتم لەگەڵ گەلێ کەسی سادە و بەرزا کرد. لە بەری ئەم فرمانەم ئەوەم دەست کەوت کە کۆمەڵە ئەدەبێکی لە وشەی کوردیی پەتیم بۆ هاتە ئەنجام. لەمەوە ئەگەر کتێبێکی وەها نەبووایە ئەو وشانە نەئەچوونە ناو خەزنەی سامانی مانەوەی زمانی کوردی." نووسەر ئەم جۆرە باوەڕانەی لە بەرگەکانی دیکەی ڕشتەی مرواری و لە زۆربەی نووسینەکانی تریشیدا چەند جارە جەخت دەکاتەوە.

لە سەرەتای بەرگی سێیەمی ڕشتەی مرواریدا، (سەججادی ١٩٥٨)، دەنووسێت: "... هەرکەس لە عاستی خۆی ئەبێ هەست بەوە بکا کە بۆ بەرزیی قەومی خۆی ئەبێ بژی؛ بۆ ئەوە بژی کە قەومەکەی بەرز ببێتەوە، قەومیش بەرز نابێتەوە تا خوێندەوار نەبێ، خوێندەواریش نابێ تا بە زمانی خۆی نەخوێنێتەوە." ئەم هاوکێشەیە لای سەججادی دەبێتە بنەمای باوەڕێك و تیۆرییەك کە دەیان جار دووبارە و چەندبارەی دەکاتەوە. چەندپاتەکردنەوەیش خۆی میتۆد و ڕێبازێکی پەروەردەیی و پێداگۆگییە بۆ چەسپاندنی بیرێك لای وەرگر. لە سەرەتای هەمیشەبەهاردا (سەججادی ١٩٦٠: ٤) دەڵێ: "تا ئێمە ئەمە حاڵمان نێت و بێگانە بین لە مێژوو و ئەدەب و ڕازونیازی قەومی خۆمان هەروا وەکو ئەم چەرخانەی ڕابوردوو بە وێنەی ئاردی ناو دڕکان ئەمێنینەوە."

ئەگەرچی لە سەرەتاوە زیاتر گرنگیی زمانی جەخت دەکرد، بەڵام دواتر مەرجی دیکەیش دەخاتە سەر بیرەکانی، وەك خوێندنەوە، خوێندن و هەبوونی ئەدەبێکی نووسراو. لە سەرەتای بەرگی پێنجەمی ڕشتەی مرواریدا، (سەججادی ١٩٧٢: ٤)، ئەم بیرە وەها دەردەبڕێت: "من ئەڵێم نەتەوە کاتێك پێی ئەخاتە مەیدانی نەتەوایەتییەوە کە زمانێك و ئەدەبێکی هەبێت..."

ئەم تیۆرییەی سەججادی و ئەوانەی وەك وی بیریان کردووەتەوە، لەوەیە بۆ ئەو سەردەمە ڕاستییەکی تێدا بووبێت، چونکە دامەزراندنی نەتەوە پێویستی بە بنکە و بنەڕەتێکی بتەو هەیە و زمان و فەرهەنگیش بەشێکی یەکجار گرنگی پێکهێنی ئەو بنەڕەتەن. پێویست ناکات سەججادی شارەزای تیۆرییەکانی ناسیۆنالیزم بووبێت، بەڵام ئەم جۆرە بیرکردنەوەیە لە زانستی سیاسیی ئەمڕۆدا پێی دەگوترێ ناسیۆنالیزمی زمانەوانی (Linguistic Nationalism). هەر ئەم بیرە لای هەژاری شاعیریش، لە شیعرێکدا ساڵی ١٩٤٨ نووسیویەتی، دەخوێنینەوە:

بە کوردی دەژیم، بە کوردی دەمرم

بە کوردی دەیدەم وەرامی قەبرم

بە کوردی دیسان زیندوو دەبمەوە

لەو دنیاش بۆ کورد تێ هەڵدەچمەوە (هەژار ٢٠٠٠: ٢٠–٢١).

دەربڕینەکەی هەژار پەڕگرییەکی لە ڕادەبەدەری پێوە دیارە و ئاشکرایشە کە لەگەڵ مەنتیقی فیزیکیی مردن و لەگەڵ مەنتیقی دینیشدا ناگونجێت، بەڵام بیرەکانی سەججادی بە شێوەیەکی زۆر ئاوەزکارانە و مەنتیقی و ژیرانە داڕێژراون.

محەمەدئەمین زەکی بەگ مێژوو بە بنەمایەکی گرنگی نەتەوە و هەستی نەتەوایەتی دادەنێت. هەر لە یەکەم بڕگەی سەرەتای "خولاسەیەکی تەئریخی کورد و کوردستان"دا ئەوە دەگێڕێتەوە کە چۆن پەیدابوونی بیری تورکایەتی و تورانیزم لە جێی عوسمانی، بووەتە هۆی ئەوەی ئەمیش بۆ بنەچە و ڕەگوڕیشەی نەتەوەکەی خۆی بگەڕێت. هەر ئەم هەستەیش بوو کە نووسینە بەنرخەکانی زەکی بەگی لە بواری مێژووی کوردستاندا بەرهەم هێنان. بەڵام لەپاڵ بایەخی مێژوودا، زەکی بەگ نەخشی زمانیش جەخت دەکات: "بەعزێ لە دۆستان ویستیان کە ئەم کیتابانە یا بە عەرەبی وەیا بە تورکی بنووسم، بەڵام بەڕاستی لام موناسیب نەبوو، کە تەئریخی کورد و کوردستان، لە تەرەف کوردێکەوە و لە هەمووی زیاتر بۆ کورد بە زمانێکی غەیرەکورد[ی] بنووسرێ." (زەکی بەگ ٢٠٠٦: ٣). هەر لەو نووسینەدا زەکی بەگ تەنانەت ڕەخنە لە شەرەفخانی بتلیسی دەگرێت و پێی وایە کە دەبوو شەرەفنامە بە کوردی بنووسێت.

سەججادی خاوەنی پرۆژەیەك و پەیامێکی گشتگر بووە ئەو دەیویست مرۆڤی کورد خاوەنی ناسنامەی تایبەتی خۆی بێت، خۆی بناسێت و شانازی بە خۆی و فەرهەنگ و جیۆگرافیا و زمان و مێژووی خۆیەوە بکات. هەموو کار و نووسینەکانی سەججادی بۆ گەیاندنی ئەو پەیامە و بۆ جێبەجێکردنی ئەو پرۆژەیە بوو. تەنانەت نووسینی نامیلکەیەکی وەك "ناوی کوردی" یا کتێبی "گەشتێك لە کوردستانا" بەشێکە لەو پەیامە. ئەو دەیویست نووسینەکانی، لێکۆڵینەوەکانی، کارکردن و ماموّستایەتییەکەی، ئەندامەتیی لە ئەنجومەنی کۆڕی زانیاریدا، بە کورتییەکەی هەموو هەبوون و ژیان و کارێکی خۆی بۆ ئەو پرۆژە گەورەیە تەرخان بکات.

دەبێ ئەوەیشمان بیر بکەوێتەوە کە سەججادی هەرگیز ناسیۆنالیستێکی بیرتەسك و ئاسۆداخراو نەبوو. ئەو لە ژیانی ڕۆژانەیدا پێوەندییەکی گەرموگوڕی لەگەڵ زانا و نووسەر و ڕووناکبیر و سیاسەتمەدارانی عەرەبیشدا هەبوو. کاتێکیش باسی زمان و ئەدەب و فەرهەنگی عەرەب و فارس و نەتەوەکانی دیکە دەکات، تۆ هەست دەکەیت بە چاوی خۆشەویستی و بەرزنرخاندن و ڕێزەوە تەماشایان دەکات. بەڵام دیارە خۆشەویستیی یەکەمی ئەو زمان و فەرهەنگی کورد بوو.

ڕاستییەکەی ئەوەیە کە پێوەندیی سەججادی لەگەڵ زمانی کوردیدا پێوەندییەکی عاشقانە بوو. هەموو خەون و خەیاڵ و ئاواتێکی ئەو پیاوە پێشکەوتن و خزمەتکردنی زمان و فەرهەنگی کوردی بوو. ئەوەندەی شانازیی بە زمانی کوردییەوە دەکرد، شانازیی بە هیچ شتێکی دیکەوە نەدەکرد. جێی خۆیەتی ئەم لێکۆڵینەوەیە بە قسەی کەسێك دابخەین کە لە دواڕۆژەکانی ژیانیدا سەری لێ داوە:

"وتی: کتێبێکی ترم ئامادەیە لەسەر گیانەوەر و ئەندامەکانیەتی.

وتم: مامۆستا ئەریستۆیش کتێبێکی وای هەیە.

وتی: بەڵێ، بەڵام هینەکەی من بە کوردییە." (سەججادی ١٩٨٧: ١١٤).

چ دەربڕینێك هەیە لەوە جوانتر و دڵسۆزانەتر و عاشقانەتر بێت؟

ئەنجامگری

عەلائوددین سەججادی یەکێکە لە نووسەر و زانا ناوارەکانی کوردی سەدەی بیستەم. لە ماوەی نزیکەی حەفتا ساڵی ژیانیدا، چلوچوار ساڵی بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ لەپێناوی پێشخستن و گەشەپێدانی زمان و فەرهەنگی کورددا کاری کرد. ئەو بەرهەمانەی ئەو پێشکەشی کردن بە کتێبخانەی کوردی، بوون بە سەرچاوەیەك بۆ کاری زانستی و لێکۆڵینەوەی زمان و ئەدەب و مێژووی کورد. هەروەها بوون بە بنەڕەتێك بۆ گەشەکردن و پێشکەوتنی زمانی کوردی و پاراستنی سامانی ژیربێژی و فۆلکلۆر و نەریتی کوردەواری.

هەموو نیشانەکان ئەوەمان لا جەخت دەکەن کە سەججادی هەر لە سەرەتای تەمەنی لاوێنیدا گەیشتبووە ئەو باوەڕەی کە دەبێ ژیانی خۆی تەرخان بکات بۆ ئامانجێك و بۆ بەجێهێنانی پرۆژەیەکی گەورەی فەرهەنگی. وا پێ دەچێت ئەم بڕیارە ئەنجامی ئەزموونێکی دەوڵەمەندی شارەزایی لە ژیان و بیر و فەلسەفەی مرۆڤی کورد و کۆمەڵی کورددا و ئەنجامی ئاشنایەتییەکی قوواڵ لەگەڵ زمان و فۆلکلۆر و هونەر و ڕاستینەکانی کوردەواریدا بووبێت. لە دەیەی چلەکاندا وەك ڕۆژنامەنووسێك بەشداریەکی بەرچاو و کاریگەری هەبوو لە بڵاوبوونەوەی گۆڤاری گەلاوێژ و دووحەفتەنامەی نزاردا. هەر لەو ساڵانەیشدا دوانزە چیرۆکی نووسیون کە لە ڕووی زمان و ناوەڕۆکی هونەرییەوە جوانترین و بەرزترین نموونەی چیرۆکی کوردیی تا ئەو کاتەن.

لە کاتێکدا بەشێکی زۆری ڕووناکبیرانی ئەو سەردەمەی کوردستانی عیراق چالاکانە لە ڕێکخراو و پارتییە سیاسییەکاندا، چ کوردی و چ عیراقی، کاریان دەکرد و زۆری تریش بۆ بەدەستهێنانی پلە و پایە لە کارگێڕییەکانی دەوڵەتی تازەدامەزراوی عیراقدا تێدەکۆشان، سەججادی خۆی لە هەموو ئەوانە دوور گرت و بە ژیانێکی سادە و ساکار، وەك پێشنوێژی

مزگەوتێك، ڕازی بوو. ئامانجی هەرە گەورە و پیرۆزی ئەو پرۆژە فەرهەنگییەکەی بوو، کە ئەوەندەی بۆ داڕێشتنی بنەڕەتێکی سەخت بۆ هەستی نەتەوایەتی و نیشتمانپەروەری لەو سەردەمەدا گرنگ بوو، لەوەیش پتر پرۆژەیەك بوو بۆ دامەزراندنی پاشەڕۆژ و داهاتوویەکی ڕووناك بۆ مرۆڤی کورد و نیشتمانەکەی.

ئەو هەستە نەتەوایەتی و نیشتمانپەروەرییەی ئەمڕۆ لە کوردستاندا هەیە و گەشە دەکات و ئەو پێشکەوتنەی لە بواری زمان و ئەدەب و فەرهەنگی کوردیدا لە ناوەڕاستی سەدەی ڕابوردووەوە و تا ئەمڕۆ بە دی هاتووە، تا ڕادەیەك، قەرزداری ژیان و تێکۆشان و کارەکانی سەججادین. ئەو بە هۆشیاری و دووربینی و بەرچاوڕوونییەکی زۆرەوە ژیانی خۆی خستبووە خزمەتی ئامانجێکەوە کە دەیزانی بۆ ئەو ڕۆژە و بۆ داهاتووی نەتەوە و نیشتمانەکەی کارکردێکی قوول و فراوانی دەبێت.

فەرهاد شاکەلی

سۆللەنتوونا، سوێد

٢٠١٢/٥/١

هەواڵنامەی کۆنگرە

سەرچاوە:

- ئەحمەد، ئیبراهیم – بلە (١٩٥٩): کوێرەوەری، چاپخانەی ئەلنەجاح، بەغدا.
- ئەحمەد، ئیبراهیم (٢٠٠٧): ڕۆژنامەگەریی کوردی و گەلاوێژ، پرۆژەی چاپکردنەوەی گەلاوێژ، ژمارە: ١–١٢، لل: ١–٢٢.
- بەدرخان، جەلادەت عالی (١٩٣٢): بەر تەڤنا مافووریێ، هاوار، هەژمار: ٤، سال: ١ (٣–٧–١٩٣٢).
- پیرەمێرد (١٩٣٤): مەم و زین، داستان، چاپخانەی ژین، سلێمانی؛ چاپی دووەم، چاپخانەی ژین، سلێمانی ١٩٦٨.
- حیلمی، ڕەفیق (١٩٤١): شیعر و ئەدەبییاتی کوردی، بەرگی یەکەم، بەغدا.
- حیلمی، ڕەفیق (١٩٥٦): شیعر و ئەدەبییاتی کوردی، بەرگی دووەم، بەغدا.
- خەزنەدار، مارف (٢٠١٠): بیرەوەریی ٢٥ ساڵ لەمەوبەر: عەلائەدین سەجادی، ڕامان، ژمارە: ١٥٣، لل ٨٥–٨٧.
- زەکی بەگ، محەمەدئەمین (٢٠٠٦): خولاسەیەکی تەئریخی کورد و کوردستان لە زۆر قەدیمەوە تا دەوری ئیمڕۆ، سەرجەمی بەرهەم: چوارەم بەرگ، ئامادەکردنی ڕەفیق ساڵح، بنکەی ژین، سلێمانی.
- سەججادی، عەلائوددین (١٩٥٧): ڕشتەی مرواری، بەرگی یەکەم، چاپخانەی مەعارف، بەغدا.
- سەججادی، عەلائوددین (١٩٥٧– ئەلف): ڕشتەی مرواری، بەرگی دووەم، چاپخانەی مەعارف، بەغدا.

- سەججادی، عەلائوددین (١٩٥٨): ڕشتەی مرواری، بەرگی سێیەم، چاپخانەی مەعارف، بەغدا.
- سەججادی، عەلائوددین (١٩٦٠): هەمیشەبەهار، چاپخانەی مەعارف، بەغدا.
- سەججادی، عەلائوددین (١٩٧٠): نرخ شناسی، چاپخانەی مەعارف، بەغدا.
- سەججادی، عەلائوددین (١٩٧١): مێژووی ئەدەبی کوردی، چاپی دووەم، چاپخانەی مەعارف، بەغدا.
- سەججادی، عەلائوددین (١٩٧٢): ڕشتەی مرواری، بەرگی پێنجەم، چاپخانەی مەعارف، بەغدا.
- سەججادی، عەلائوددین (٢٠٠٠): مێژووی پەخشانی کوردی، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر.
- سەججادی، دلێر عەلائوددین (١٩٨٧): یادی سەججادی، چاپخانەی ئیشبیلیە، بەغدا.
- شریف، عبدالستار طاهر (الدکتور) (١٩٨٩): الجمعیات والأحزاب الکردیة في نصف قرن ١٩٠٨–١٩٥٨، الطبعة الأولی، شرکة المعرفة للنشر والتوزیع، بغداد.
- عارف، حسێن (١٩٨٧): ببلیۆگرافیای چیرۆکی کوردی ١٩٢٥–١٩٨٣، لە بڵاوکراوەکانی گۆڤاری کاروان.
- فەیزی، ئەمین (١٩٢٠): ئەنجومەنی ئەدیبانی کورد، (چاپی یەکەم): چاپخانەی تەرجومانی حەقیقەت، ئیستانبوولْ؛ (چاپی دووەم): کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا ١٩٨٣.
- گۆران (وەرگێڕ) (١٩٩٥): هەڵبژاردە لە چیرۆکی کورتی بێگانە، چاپی دووەم، لە بڵاوکراوەکانی کۆمەڵەی فەرهەنگیی سوێد کوردستان، سوێد.
- نەریمان، مستەفا (١٩٨٨): ببلیۆگرافیای دووسەد ساڵی کتێبی کوردی ١٧٨٧–١٩٨٦، دەزگای ڕۆشنبیری و بڵاوکردنەوەی کوردی، بەغدا.
- هەژار (٢٠٠٠): بۆ کوردستان، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر.

- Andersen, Hans Christian (1990): The Complete Illustrated Stories, Chancellor Press, Milano.
- Azizan, Herekol (1941): Klasîkên me, Hawar, hejmar: 33, rr 6-14.
- Jaba, M. Alexandre (1860): Recueil De Notices et Récits Kourdes, ST. - Pétersbourg.

ناونیشانی کتێبەکە بە کوردی بەم جۆرە نووسراوە:

اسکندر ژابا: جامع یی رسالیان و حکایتان بزمانی کورمانجی، د باژیری پطربورغیدا، د دار الطباعتی اکادمیایی امپراطوریدا، د تاریخا حزار و حشت صد و شستی عیسوی، کو سالا ١٢٧٧ هجرتی یە، اڤی کتابی طبع کرین.

Shakely, Farhad (2011): Faglarna atervänder till bergen, Bokförlaget Tranan, Stockholm.

نەبینراوکردنی زمانی کوردی:
دیوەکەی تری پلانڕێژیی زمان لە تورکیادا

جیۆفری هەیگ

١- پێشەکی

لە ڕۆژی دامەزراندنی کۆماری تورکیاوە، حکوومەتە یەک لەدوای یەکەکان جەختیان لەسەر هەوڵدان کردووە، بۆ ئەوەی کار بکەنە سەر ئەو زمانەی هاوواڵاتییانی تورکیایی قسەی پێ دەکەن و پێی دەنووسن و، چۆن ئەمانە دەکەن. تا ڕادەیەکی زۆر، دیارترینی ئەو هەڵمەتانە ئەوەیە، کە بەگشتی پێی دەگوترێ چاکسازیی زمانی تورکی، کە بریتی بوو لە هەوڵەکانی کەڵەکەکراو لەپێناو پاککردنەوە و بەستانداردکردن و دەوڵەمەندکردنی زمانی تورکی. هەر لە سەرەتاوە، چاکسازیی زمانی تورکی مۆرکی کرداری پایەبەرزی ئاماژەیی و گشتیی دەوڵەتی پێوە دیار بوو. ئەتاتورک خۆی لە پرۆسەکەدا بەشدار بوو، پەیمانگەیەکی نەتەوەیی زمان هاتە دامەزراندن، دامەزراوەی زمانی تورک هاتە دامەزراندن و، دەستوورە یەک لەدوای یەکەکانی تورکیا ئەوەیان چەسپاند، کە زمانی تورکی تەنیا زمانی فەرمییە. کەم لە چاکسازییەکانی تورکیا داوای ئەو ئاگەدارییە درێژخایەن و چڕە گشتییەی چاکسازییەکانی زمانیان بەخۆوە دی.

چاکسازیی زمان، نموونەیەکی باشە بۆ ئەوەی بە پلانڕێژکردنی زمان ناسراوە، کە بریتییە لە "هەوڵەکانی کارکردنە سەر هەڵسوکەوتی ئەوانی تر لەو بوارانەدا، کە پێوەست بەباڵادەستی یان پێکهاتە یان دابەشکردنی وەزیفیی کۆدەکانی زمانەکەیان"، (کوپەر ١٩٨٩: ٤٥). دیارترین پلانڕێژکردنی زمان، نەک تەنیا پلانڕێژکردنی، لەلایەن نوێنەرانی دەوڵەتێکەوە پیادە دەکرێ و ئاراستەی هاوواڵاتییانی ئەو دەوڵەتە دەکرێ. من لە بەکارهێنانی ئەم زاراوەیەدا خۆم بەم جۆرەی پلانڕێژکردنی زمانەوە دەبەستمەوە، ئاشکرایە کە ئەو پێناسەی سەرەوە بۆ پلانڕێژکردنی زمان بەلای کەمەوە دوو لایەن لەخۆی دەگرێ. یەکەم: ئەو هەوڵانەن بۆ دروستکردنی گۆڕانکاری لە

وەرگێڕانی لە ئینگلیزییەوە: عەوف عەبدوڕەحمان

زمانەکە خۆی (وەک گۆڕینی وشەکان، ڕێزمان، ڕێنووس). ئەم لایەنە، بەگشتی بەپلانڕێژکردنی لەش دەناسرێ، چاکسازیی زمانی تورکیش زۆر گرینگیی داوە بەم پلانڕێژکردنی لەشە، دووەم: ئەو پلانڕێژکردنی زمانەیە، کە هەوڵی کارکردنە سەر "دابەشکردنی وەزیفی"ی زمانەکان دەدا لەناو دەوڵەتەکەدا، واتە هەڵبژاردنی ئەو زمانانە یان ئەو دیالێکتانەی هاووڵاتییان بۆ کار یان سیاقگەلی دیاریکراو بەکاریان دێنن. منیش وەک هاوجین (بۆ نموونە ١٩٨٣) ناوی ئەم لایەنە دەنێم پلانڕێژکردنی دۆخ. بۆیە ئەگەر دەوڵەت بڕیارێکی دەرکرد بەوەی گشت خوێندنی حکوومەتی دەبێ لە ڕێی زمانێکی دیاریکراوەوە بن، ئەمە دەچێتە ناو بازنەی پلانڕێژکردنی دۆخەوە، چونکە بژارەکانی بەردەستی هاووڵاتییان لە بەکارهێنانی زمانەکان لە بواڕێکی دیاریکراودا سنووردار دەکا، تورکیا، وەک گشت دەوڵەتانی تر، کار بەپلانڕێژکردنی دۆخ دەکا، بۆ نموونە، سەرباری ئەوەی ڕێژەیەکی بەرچاوی دانیشتووان بەزمانێک یان زمانگەلێکی جیا لە تورکی قسە دەکەن (ئەمە پێش دامەزراندنی کۆمار زیاتر بوو وەک لە ئێستە)، بەڵام تاکە زمان بۆ گشت کارە فەرمییەکان، بەبڕیاری دەوڵەت، تورکییە و زمانەکانی تر بەڕادەیەکی زۆر لە بواڕە فەرمییەکان دوورخراونەتەوە. ئەو زمانەی دیارترین کاریگەریی بەسەرەوە هەبووە بەهۆی ئەم کارانەوە زمانی کوردییە، کە تا ئێستە زمانی گەورەترین کەمینەی تورکیایە.

بەڵام لەو کاتەدا کە هەوڵەکانی تورکیا لە بواری پلانڕێژکردنی لەشدا لە شێوەی ستراتیجێکی ئاشکرا داڕێژرابوایە لە چوارچێوەی پرۆژەی بنیاتنانی نەتەوە، کە هەوڵی داوە بۆ بەدەستهێنانی بەشداریی چالاکی دانیشتووان و بەدەستی هێناو، دیوەکەی تری پلانڕێژیی زمان لە تورکیادا، کە وەدەرنانی زمانە غەیرە تورکەکانە، کەمتر ئاشکرایە: نە پاڵنەرەکان و نە ئامرازە بەکارهێنراوەکانی بەڕوونی بوونیان لەو ڕێنوێنییانەی دەوڵەتدا نییە، کە لەبەر دەستن، لەوەش زیاتر، تا ١٩٩٠ـەکان، هیچ گفتوگۆیەکی ئاشکرا و بەرچاو نەبوو لەسەر ئەم بابەتە و، بێ گومان هیچ شتێک نەبوو بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی ئەو مشتومڕە زۆرەی لەسەر پلانڕێژکردنی لەش هەبوون، لە بەرامبەریشدا، ئاماژە نییە بۆ ئەم لایەنانە لە بواڕە فەرمانەکانی ئەو ئەدەبیاتانەی پێوەستن بەچاکسازییەکانی زمانی تورکیاوە.

ئەم بابەتە هەوڵ دەدا، هاوسەنگییەکە ڕاست بکاتەوە لە ڕێی پێشکێشکردنی کورتەیەک لەوەی دەشێ بگوترێ سیاسەتی دەوڵەت بووە لەمەڕ بەکارهێنان و دۆخی زمانی گەورەترین کەمینەی تورکیا، کە کوردییە[1]. ئەم جۆرە پرۆژانە گەلێک ئاڵۆزترن لەبەرئەوەی، وەک ئاماژەی بۆ کراوە، ئەم جۆرە سیاسەتە بەڕوونی نەبوونی داڕشتنێکی ئاشکرای سیاسییانەی پێوە دیارە، بە شێوەی ناڕاستەوخۆ و پەردەپۆشکراو ئاماژەی بۆ دەکرێ، یان بەشێوەیەکی سیستماتیک ئاماژەیان تێدا نییە بۆ زمانی کوردی، سەرباری جەختکردنی ئەرێنی، یان ئەجیندای بەفەرمی داڕێژراو، یان گفتوگۆی گشتی. لەگەڵ ئەوەشدا جەخت دەکەم، کە سیاسەتێکی فەرمی هەبووە، بەڵام پێویستی بەوەی یاساییانە ناڕاستەوخۆ بێتە داڕشتن، لە ڕێی پشکنینی داڕشتنی دۆکیومێنتە

فەرمییەکانەوە، یان ئەوەی وتاری گشتیی دەوڵەت ددانی پێدا ناوە، لە ناو چوارچێوەیەکی بەرچاوی کاتدا[٢]. ئاماژە بۆ سیاسەتی نەبینراوکردن دەکەم، کە زاراوەیەکە لە سکەتناب–کانگاس (٢٠٠٠: ٣٥٤) وەرم گرتووە. بێ گومان ئەمە سیاسەتێکی دێرینی دەوڵەتە نەتەوەییەکانە بۆ بێدەنگکردنی کەمینەکان، وەک هیراود (١٩٦٣: ٢٢) ئاماژەی بۆ دەکا. بەڵام نەبینراوکردن، بەو واتەیەی من لێرەدا بەکاری دەهێنم، واتەی زیاتر لە تەنیا بێدەنگکردن دەگرێتەوە. دەشێ بە شێوەیەکی نافەرمی بەم جۆرە بیناسێنین:

پێناسی نەبینراوکردن

نەبینراوکردن بریتییە لە لابردن یان شاردنەوەیەکی بەئەنقەستی نیشانە ئاشکراکانی بوونی کولتوورێکی دیاریکراو بەمەبەستی ئەوەی ئەو کولتووره لەبەر چاوان بزر ببێ. بەشێک لە لۆجیکی نەبینراوکردن بریتییە لەوەی سیاسەتەکەی و جێبەجێکردنەکەی بە شاراوەیی بەڕێوە دەچن، لەبەرئەوەی سازدانی ئاشکرای ئەم پرۆسەیە ئەو کولتووره زیاتر دەخاتە بەر چاوانەوە.

بابەتی سەرەکیی ئەم وتارە بڕێتە لەوەی کە سیاسەتێکی نەبینراوکردنی حکوومەتیی جێگیر بەرامبەر بەزمانی کوردی پیادە کراوە. وتارەکە گرینگی دەدا بەخستنەڕووی بەڵگەکانی بەردەست، کە پشتگیریی ئەم بابەتە دەکەن و، جەخت کراوەتە سەر شێوازی گوتاری فەرمیی تایبەت بەکورد لە تورکیا چۆن بووە و چۆنە[٣]. دووەمین بابەت، سیاسەتە فەرمییەکانی پێوەست بەزمانی کوردی دەبێ وەک ئامرازێکی ئۆرگانی سەیر بکرێ لە پلانڕێژیی زمان لە تورکیادا، بە هەمان حەزی هۆمۆجینەکردنی کولتووری تورکیایی ئاو دەدرێ و داهێنانی نەریتێکی دریژخایەنی دەستوەردانی دەوڵەتە لە هەڵسوکەوتی زمانیی هاووڵاتییاندا. لایەنێکی زیاتر هاوسەنگی پلانڕێژیی زمان لە تورکیا بەند نییە بەو هەڵمەتە فرەوانانەی مۆدێرنەکردن و تورکاندنی زمانی تورکییەوە، بگرە پێوەندیی هەیە بەدیوەکەی تری پلانڕێژیی زمانەوە کە بریتییە لە نەبینراوکردنی زمانە غەیرە تورکییەکانەوە.

٢– ڕەگەکانی نەبینراوکردن: ڕۆڵی ناسیۆنالیزمی تورکی لە کۆماری نوێدا

پێش دامەزراندنی کۆماری تورکی لە ١٩٢٣دا، کورد یەکێک بوون لەو کەمینە لەژماردن–نەهاتووانەی ناو ئیمپراتۆریای عوسمانی. پێوەندیی کورد لەگەڵ عوسمانییەکاندا ئاڵۆز بوو، دیارترین سیفەتەکانیشی وەرچەرخانی لایەنداری بوو، سەردەمانێک هاوکار بوون، ئینجا لەگەڵ نێزیکبوونەوەی کۆتایی ئیمپراتۆریای عوسمانی، کە یاخیبوونەکان پەرەیان دەسەند و بەیاخیبوونەکەی شێخ عوبەیدوڵا لە ١٨٧٩دا گەیشتنە لووتکە. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا، بوونی کورد، پێکهاتەی ڕێکخراوەیی ناوەخۆییان، زمان و نیشتمانیان، کوردستان، هەرگیز جێی گومان نەبوونە و بەباشی لە دۆکیومێنتەکاندا تۆمار کراون، بۆ نموونە لە مێژوونامەکەی سەتەی ١٧ی

ئەولیا چەلەبیدا (بڕوانە: بولّوت ١٩٩٧). بێ گومان، هەتا درەنگانێکی سەتەی ٢٠یش، وشەی کوردستان لە بەڵگەنامە فەرمییەکاندا بەتاوان نەدەهاتە ژماردن (بیغەن ١٩٩٩أ: ١١٤)، هەرچەندە لەو کاتەوە لە بەکارهێنانی فەرمیدا نەما (بڕوانە ئەوەی کە دێ). لە کۆتاکانی سەتەی ١٩دا، ڕۆشنبیرانی کورد لە ئیستانبوڵ چەندان کۆمەڵەی سیاسییان پێک هێنا و ژمارەیەک کۆواریان بەزمانی کوردی وەشاند (بڕوانە: شترۆمایەر لەم کتێبەدا). بەمەش دەردەکەوێ، کە لە سەتەی ١٩ و سەرەتاکانی سەتەی ٢٠دا، کورد ئەوەندە بەئاشکرا خۆیان وەک گرووپێکی دیار لەناو ئیمپراتۆریای عوسمانی پێشان داوە، کە ناکرێ بێتە شاردنەوە، بەوەی ڕێکخراوگەلی سیاسی و کولتووریی تایبەت بەخۆیان هەبووە، بۆچوونێکی گشتیی هەیە، کە دەڵێ ناسیۆنالیزمی کورد لەو قۆناخەدا دەستی-پێ-کردووە (وایت ٢٠٠٠: ٥٨-٥٩).

بێ گومان، لە قۆناخێکی هاوشێوەیشدا، ناسیۆنالیزمی تورکی وەک هێزێ سەرەکی لە ئیمپراتۆریای عوسمانیی ڕوو-لە-هەڵوەشانەوەدا دەرکەوت. لە قۆناخی پێش کۆماری ناسیۆنالیزمی تورکیدا، هەڵوێستی ناسیۆنالیستانی تورک لە بەرامبەر کورد، هەرچەندە تەواو ڕوون نەبوو، بەڵام بێ گومان تەواو نەڕێنی نەبوو.بۆ نموونە، بەهاتنی ساڵی ١٩٢٠، گرووپی فەلاحو-ل-وەتەن (گرووپی سەرخستنی نیشتمان)، کە گرووپێکی سیاسی بوو و ئەتاتورک و ناسیۆنالیستەکان باڵیان بەسەریدا کێشابوو، میساقی میللی (تەباییی نیشتمانی)ی دارشت، کە خواستەکانی ناسیۆنالیستەکانی دیار کرد، لەخەباتیان لە پێناو سەربەخۆییدا. وەک شتاینباخ (١٩٩٦: ١٠٩) ئاماژەی بۆ دەکا، تەنانەت لەم میژووە درەنگەشدا تەباییی نیشتمانی ئاماژەی بۆ مافەکانی تورک نەکردووە، بگرە ئاماژەی بۆ مافەکانی گشت "موسڵمانە عوسمانییەکان" کردووە، کە دارشتنێکە بەتەواوی تورک و کورد جیا دەکاتەوە. بەڵگەیەکی تر لەسەر هەڵوێستی دژبەری ناسیۆنالیستە تورکە کۆمار-خوازەکان، لە دیمانەیەکی ئەتاتورکدا ئاشکرا بوو، لەگەڵ ڕۆژنامەوانان لە ئیزمیر لە ١٩٢٣دا. لەو دیمانەیەدا، ئەتاتورک بەئاشکرا باسی ئەگەری دروستبوونی ناوچەگەلی ئۆتۆنۆمیی کوردی لە ناو دەوڵەتی نوێدا دەکا[٤]. بەڵام کەمتر لە ٧٠ ساڵی پێ-نەچوو، تا ١٩٩٠ەکان، پێش ئەوەی جارێکی تر ئەم جۆرە چارەسەرە دووبارە لەلایەن سیاسەتوانێکی تورکەوە بەئاشکرا بدرێ بەگوێی خەڵکدا[٥].

لەگەڵ ئەوەشدا، پاش پەسندکردنی پەیمانی لۆزان لە ١٩٢٣دا (بڕوانە ئەوەی کە دێ)، بۆچوونەکانی ناسیۆنالیستە سەرکەوتووەکان بەرامبەر بەکورد، گۆڕانی بنەڕەتی و یەکجارەکییان بەخۆوە دی: لە بنەوادا، هیچ نیازێک نەبوو بۆ دانان بەبوونی کەمینەی کورد لە دەوڵەتی نوێدا. قوتابخانە و دەزگە کوردییەکان هاتنە داخستن، چالاکییەکانی وەشاندن تا ڕادەیەکی زۆر هاتنە وەستاندن (هەرچەندە لە تاراوگەدا بەردەواملییان هەبوو) و، ئاماژەکردن بۆ کورد، بۆ زمانی کوردی و، وتنی هەر شتێک لەبارەی کوردستان لە بەکارهێنانی فەرمیدا وشکی کرد. شتاینباخ (١٩٩٦: ٣٤٩) ئەم هەڵسەنگاندنە بۆ هەڵوێستی فەرمی لە بەرامبەر کورد پێشکێش دەکا (وەرگێڕاوی خۆمە)[٦]:

"لە کاتی دامەزراندنی کۆمارەوە، بژاردەی سیاسیی تورکیا بەشێوەیەکی سیستمدار هەوڵیان داوە بوونی کورد لەسەر خاکی دەوڵەتی نوێدا، وەک گەلێکی سەربەخۆ لەڕووی ئیتنی و زمانی و کولتوورییەوە ڕەت-بکەنەوە. هەندێ جار بەڵگەی سەیر و سەمەرە هێناونەتەوە بۆ ڕەتکردنەوەی ئەو ڕاستییەی، کە دەڵێ لە ناو سنووری ئەم دەوڵەتەدا بەملیۆنان خەڵک هەن خاوەنی ڕەگی کولتووریی جیاوازن و زمانەکەیان زمانی تورکی نییە، ئەو خەڵکە بە"تورک" ناو-بران، هەرچەندە ئەو ناونانە زارەکی بێ و داڕشتنی سادەی بۆ کرابێ لەڕووی کولتوورەوە، بۆ نموونە ناونانیان بە "تورکی شاخی"."

چی بوو ئەوەی سیاسەتی ئێستەی تورکیای بەرامبەر بەکورد بزواند؟ ئەمە پرسیارێکە فرە ئاڵۆزە و ناشێ لێرەدا بەوردی مامەڵەی لەگەڵدا بکەین، بەڵام تەنیا دوو فاکتەر هەن کە مایەی پێکهێنانی سیاسەتە نوێیەکانن و شایەنی ئاماژەن. یەکەم، بیرۆکەی کەمینە وەک ئەوەی لە پەیمانی لۆزانی ١٩٢٣دا چەسپابوو. دووەم، پڕۆژەی بنیاتنانی نەتەوە، کە ئەتاتورک و ناسیۆنالیستەکان دەستیان پێی کرد، با سەرەتا بەکورتی باسێکی پەیمانی لۆزان بکەین، کە لە ٢٤ی تەموزی ١٩٢٣ لەلایەن نوێنەرانی ناسیۆنالیستە تورکەکان و نوێنەرانی هاوپەیمانانەوە ئیمزا کرا. پەیمانەکە چوارچێوەیەکی نێودەوڵەتیی یاساییی سەپێنەری بۆ دەوڵەتی نوێ پێشکێش کرد، سنووری دیار کرد و گەرەنتیی سەروەریی وڵاتەکەی دا. هەروەها ژمارەیەک حوکمی تایبەت بەکەمینە نا-تورکەکانی- کە بڕیار وابوو ببنە هاووڵاتیی ئەو کۆمارە- تێدا هەبوو، لەوانە مافی بەکارهێنانی زمان (مادەکانی ٣٨-٤٤). بەڵام، ئەمەش خاڵە گرینگەکەیە، "کەمینە" لە ڕوانگەی ئاینەوە هاتە ناساندن: تەنیا ئەو گرووپانەی موسڵمان نەبوون وەک کەمینە مامەڵەیان لەگەڵدا کرا. بەمەش گرینگترین حوکمەکانی پێوەست بەمافی بەکارهێنانی زمان بەسەر کەمینەگەلێکی تا ڕادەیەک بچووکدا هاتە جێبەجێکردن، وەک کریستیانە گریکە ئۆرتۆدۆکسەکان (کە زۆربەیان دواتر بەزۆر لە یۆنان نیشتەجێ کرانەوە)، لەگەڵ ئەو ژمارە کەمە ئەرمەنییانەی لە قەسابخانەکانی پێش-کۆمار قورتار بووبوون و، کریستیانە ئاسووریەکان و جوولەکەکان. بەڵام کەمینەی کوردی بەژمارە زۆر، هیچ ئاماژەیەکی بۆ نەکرا و بەمەش لە هەر پاراستنێکی نێودەوڵەتیی سەپێنەر بێبەش بوو[٧].

بێ گومان ئەم جۆرە بینینە تەسکەی کەمینە گونجاو نییە، لەگەڵ یاسا نێودەوڵەتییە هاوسەردەمەکاندا، بەڵام دەبێ ئەوە لەبیر نەکرێ کە لە کاتی بەستنی پەیمانەکەدا، هاوپەیمانان لەوە دڵنیا بوون، کە بێ گومان ئەو دەوڵەتە نوێیە دەوڵەتێکی موسڵمان دەبێ. ئەگەر ئەوەش بخەینەوە بیری خۆمان کە پێش پەیمانەکە، بەلای کەمەوە یەک ملیۆن ئەرمەنی بەیەکجاری لە نیشتمانی ئەناتۆلیاییی خۆیان هەڵکەندران، ئەوە تێدەگەین، کە خەمی سەرەکیی ئەو قۆناخە بڕێتی بووە لە پاراستنی کەمینە ناموسڵمانەکان. لە کۆتاییدا، وەک لە سەرەوە ئاماژەم بۆی کرد، پێش پەیمانەکە بەڵگەی کەم هەبوون لەسەر ئەوەی، کە کورد دەبنە ناحەز، واتە بەڵگەی کەم هەبوون

لەسەر ئەوەی، کە دەوڵەتی نوێ ناسیۆنالیزمی-ئیتنی دەکاتە کۆڵەکەی سەرەکیی ئایدیۆلۆجیای خۆی. لەگەڵ ئەوەشدا، پەیمانەکە حوکمێکی زیاتر گشتیی لەخۆ دەگرت (مادەی ٣٩) کە پێوەندیی هەبوو بەئازادیی گشت هاوواڵاتیان لە بەکارهێنانی زمانی ڕەسەنی خۆیان[٨]، بەاڵم ئەمە بە بەردەوامی پێشێل دەکرا. ئەم پێناسە تەمەن ٨٠ ساڵەی پەیمانی لۆزان بۆ کەمینە، کاریگەریی درێژخایەنی هەبوو لەسەر سیاسەتەکانی تایبەت بەزمانی کوردی و، سیاسەتەکانی تایبەت بەکەمینە بە گشتی لە تورکیادا. چونکە هەر لەسەر ئەم بنەوایەیە، کە هەندێک لە سیاسەتوانانی تورکیا تا ئێستەش جەخت دەکەن لەوەی "تورکیا کەمینەی تێدا نییە"، بگرە لە بەکارهێنانی فەرمیدا زۆربەی جاران زاراوەی "کەمینە" دەدرێتە الوە (بڕوانە ئەوەی کە دێ)، هەروەها قەدەخەیشە بۆ پارتە سیاسییەکان جەخت لە هەبوونی کەمینە لە تورکیادا بکەن[٩].

لە کاتێکدا کە پێناسی کەمینە لە پەیمانی لۆزاندا کەلێنێکی یاساییی پێشکێش کرد، ئەوە پێویستە لە بنەوا ئیتنۆ-ناسیۆنالیستەکەی ئایدیۆلۆجیای دەوڵەتی تورکیادا بەدوای پاڵنەری سیاسەتەکانی پاشتری تایبەت بە زمانی کوردیدا بگەڕێین. ناسیۆنالیستەکان تەواو لەوە ئاگەدار بوون، کە کۆماری نوێ یەک ناگرێتەوە لەگەڵ هێڵە جیاکەرەوە کارەساتبارەکانی سنوورە ئاینی و ئیتنییەکاندا. ئیسالم کە چەقی بابەخەی دەسەاڵتی ئیمپراتۆریای عوسمانیی پێک دەهێنا، ناسیۆنالیستەکان جەختیان کرد لەسەر جیاکردنەوەی دەوڵەت لە ئاین (ئەگەر بەشێوەیەکی تیۆریش بێ). بۆیە چیی تر ئاین ناتوانێ ڕۆڵی تووخمی کۆکەرەوە ببینێ، کە دەوڵەتە شڵۆقەکە بەیەکەوە گرێ بدا، چارەسەری جێگرەوە بریتی بوو لە کەمێک بیری "تورکایەتی"ی خاوەن پێناسی ئیتنۆ-ناسیۆنالیست. تورکایەتی تا ئەمڕۆش وەک دروستکراوێکی تا ڕادەیەک نادیار ماوەتەوە، کە تیایدا میراتێکی گریمانەیی گشتیی ئیتنی و زمانی وکولتووری گرێدراوە لەگەڵ بیرۆکەی یاساییی هاوواڵتیبوون لە دەوڵەتێکی سەردەمیانەی عەلمانیدا[١٠]. هەرچەندە بیری تورکایەتی داهێنانی، تورکی الوە و، چەند دەیەیەک پێش دامەزراندنی کۆمار دروست بووە، بەاڵم نەیتوانیوە لە ناو زۆرینەی ئەو خەڵکە ئاساییەی دوورن لە بنکە سەرەکییەکان، ڕەگ دابکوتێ. بۆیە پێویست بوو بەزووترین کات یەک بخرێ و بااڵوبکرێتەوە لە گشت قوژبنەکانی دەوڵەتی نوێدا. پرۆگرامە بەناوبانگەکەی چاکسازیی تورکیا دەشێ وەک پرۆژەیەکی نیشتمانیی مەزن سەیری بکرێ بۆ پچڕینی پێوەندی لەگەڵ میرات و نەریتە عوسمانییەکان و لە جێی ئەوان، قیتکردنەوەی ناسیۆنالیزمێکی نوێی تورکی بەئاراستەیەکی ڕۆئاواییەوە، ئەم پرۆسەیە لەالیەن ییغەن (١٩٩٩: ٢٠٢)وە ئاماژەی بۆ دەکرێ، وەک تورک میللی کیملیغینین ئینشاسی (دروستکردنی ئێناسی نەتەوەیی تورک)، ئاشکرایە کە ئامانجی هەوڵەکانی چاکسازی بەشێوەیەکی تایبەت بریتی بوون لە الیەنە دیار و بەرچاوەکانی کولتوور: بەرگی نەریتیی عوسمانی قەدەخە کرا و شێوازی ڕۆئاواییی جلوبەرگ خرایە جێیەوە، ئەلفبێی عارەبی الدرا و ئەلفبێیەکی التینیی هەموارکراو خرایە جێیەوە (١٩٢٨)، شێوازەکانی ناونانی ڕۆئاوایی (بۆ نموونە ناو و ناسناوی کریستیان) و

هاوڵاتی کلتوری

شێوەکانی ناونیشانی کەسیی ئەوان کاریان پێ کرا، هەروەها ڕۆژ-ژمێری ئەورووپایی و، وشە عارەبی و فارسییەکان لە زمان هێنرانە دەر و بەوشەی تورکیی "پەتی" جێیان پڕ کرایەوە، ئەنقەرە کە تا ئەو کاتە شارۆکەیەکی تا ڕادەیەک بچووکی بانییەکانی ئەناتۆلیا بوو، کرایە پایەتەخت لە جیاتی ئیستانبوڵی بارکراو بەچەند سەتەیەکی قورساییی عوسمانی. هەموو ئەو شتانەی کە پێیان وا بوو لەگەڵ ئاراستەی نوێدا گونجاو نین، تا پێیان کرا، لە یادگەی گشتییان سڕییەوە. وتەکانی ئەتاتورک لەبارەی پەیمانی سیڤەر (١٩٢٠)، ئەو پەیمانەی، کە چەند حوکمێکی پێوەست بەدروستکردنی دەوڵەتێکی ئەرمەنی و کوردیی تێدا هەبوو، بەڵام پەیمانی لۆزان هەڵی وەشاندەوە، نیشانەکانی هەڵوێستی توند بوون بەرامبەر بەهێما نەویستراوەکانی ڕابردوو[١١]:

"پەیمانی سیڤەر نیشانەی لەداردانێکی شەرمئامێز بوو بۆ نەتەوەی تورک، کە ئێمە هەرگیز حەز ناکەین لە دەمی دۆستێکەوە گوێمان لە باسکردنی ببێ! هەروەها نامانەوێ لەم کۆبوونەوەیەدا گوێمان لە ئاماژەکردن بێ بۆی. ئێمە ناتوانین پێوەندیی پڕ متمانەی دووسەرە ببین لەگەڵ وڵاتگەلێکدا کە هێشتە پەیمانی سیڤەریان لە مێشکی خۆیان نەسڕیوەتەوە. بە دیتنی ئێمە ئەو جۆرە پەیمانە بوونی نییە."

لە ڕوانگەی پرۆژەیەکی تورکاندنی سەرتاپای وڵاتەوە، بوونی کەمینەگەل دەبێتە یەکێک لەو ئاستەنگە زۆرانەی، کە دەبێ بەسەریاندا تێپەڕی لەپێناو بەدیهێنانی ئامانجی درێژخایەندا[١٢]. تەواو ڕوونە، کە ناسیۆنالیستانی تورک پابەند بوون بەهەڵوێستێکی توندی یەکسان بەرامبەر بەکەمینەکان چونکە پێیان وا بوو، کە نیشانەیەکی ترن لە نیشانەکانی سەردەمی پێش کۆمار. بارکەی & فولەر (١٩٩٨: ١٠) لە عیسمەت ئینۆنۆ دەستەڕاستی ئەتاتورک، ئەم قسانە دەگوازێتەوە:

"ئێمە بەڕوونی ناسیۆنالیستین و.. ناسیۆنالیزم تەنیا فاکتەری یەکگرتنمانە، لە ڕووبەڕووبوونەوەی زۆرینەیەکی تورکدا توخمەکانی تر هیچ جۆرە دەسەڵاتێکیان نییە، ئێمە پێویستە بەهەر نرخێک بێ توخمەکانی تری سەر خاکەکەمان بتورکێنین و، ئەوانەش لەناو-دەبەین کە دژی تورک یان تورکچیەتین."

٣- ستراتیجەکانی نەبینراوکردن تا سالانی ١٩٧٠کان

لە بەشی ڕابردوودا، ئەوەم خستە ڕوو، کە پاڵنەری بنەڕەتی بۆ نەبینراوکردن، پێویستە لە ناو حەزی دروستکردنی نەتەوەیەکی تورکی هۆمۆجینەدا بۆی بگەڕێین، کە لە بەشێکیدا کاردانەوەیەکە لە بەرامبەر لاوازیی ئیمپراتۆریای عوسمانیی فرە-نەتەوەی بنەوا ئیسلامیدا. هەبوونی کولتوورێکی غەیرە تورکی دیار لە ناو کۆماری نوێدا، بەتەواوی دژی بیرۆکەی دەوڵەتی نەتەوەییە. ئەگەر نەشکرا بەتەواوی سیفەتەکانی کولتووری کەمینە بتاوێنرێنەوە، ئەوە چارەسەرێکی جێگرەوە بڕێتییە لە لابردن یان شاردنەوەی هێما بینراوەکانی ئەو کولتوورە. ئەمەش نەبینراوکردنە.

بەڵام چیـیـە ئەو شـتـانەی کـولـتـوورێـک پێک دێنن؟ ئەمـە بابەتی گـفـتـوگـۆیەکی بەردەوامـە، بەڵام بەئاشکرا و بەشێوەیەکی فرەوان باوەڕ وایە، کە سیفـەتە گرینگەکانی جیاکەرەوەی هـەر کولتووریک بریتین لەو لایەنانەی لە کولتووری دراوسـێـیـەکانی جـیـای دەکـەنـەوە. لە دۆخی کورد لـە تورکیـادا، لایەنی حاشاهـەڵنەگر هـەن لە کولتووری مادی، نـەریت و سـیستمگەلی باوەڕ کە کـورد لە تورک جیا دەکەنەوە. بەڵام ژمـارەیەکی زۆریش لەیەکچـوون هـەن، کە ئـاکامی سـەتان سـاڵ بوونـن بەیەکەوە و لە دۆخگەلی جـوگرافـیـایـیی هـاوشـێوەدا و، بەتایبـەتی، لەبـەر بوونی ئـایـنی هـاوبـەش، کـە ئـیسـلامـە[١٣]. لە ڕووی دیمـەنی دەرەکیشـەوە، هـیـچ هـۆکـارێکی جێی پشتبـەسـتن نییە بۆ جیاکردنـەوەی کورد لە تورک. بۆیە بۆ چاوێکی کەم–ئـەزموون کە ئـەمـڕۆ بەڕۆهـەڵاتی ئـەناتۆڵدا گەشت بکا، کەم شت هـەن گوندێکی کورد لە گوندێکی تورک، یان خـەڵکێکی کورد لە خـەڵکێکی تورک جیابکاتەوە.

بەڵام لە بواری زمـاندا، جـیـاوازیـیـەکە بنەڕەتـیـیـە. زمـانـی تورکی سـەر بەکـۆمـەڵەی تورکـیـیـە و، کوردی زمانێکی ئێرانییە، کە بەشێکە لە خێزانی زمانە هیندو–ئـەوروپاییـیـەکان. هـەرچـەندە هـەردوو زمـانـەکـە کـاریگەریی زۆریـان بەسـەر یەکـەوە هـەبووە، ناشـێ جـیـاوازیـیـەکـانـی سـتـراکـتـۆر وەک شـێـوەیەکی تێکەڵ یان دووڕەگی کـوردی/تورکی بێنینە بەر چـاوان و، ئـەم نووسـەرە شـتـی وای نـەدیوە[١٤]، بۆیە هـەرچـەندە ئـەگـەر ڕەگـەزی کوردی لەوانـەیە بەهـۆی ژن و ژنـخـوازیـیـەوە یان لە بواری تری کـولـتـووریدا تێکەڵ بووبێ یان توابێتـەوە لە کـولـتـووریکی دراوسـێـدا، ئـەوە زمـانـی کـوردی بەشێوەیەکی یەکلاکەرەوە لە زمانی تورکی جیایە و سنوورەکانی نێوانیان تەواو ڕوونن. بۆیە زمان ئـەرکی بنەڕەتیی لەسـەرە وەک نیشـانـەیەک بۆ ئـەوەی–تر–بوون. بۆیە مـن لێرەدا وای دەبینم، کـە لە دۆخی تورکـیـادا، زمـانـی کـوردی دیارترین نیشـانـەی کولتـوور و پێناسی کـورده (بەڵام ئـەمـە ئـەوە ناگـەیەنێ، کـە هـەمـوو ئـەوانـەی خـۆیان بەکورد دەزانن پێویسـتـە بەکوردی قسـە بکەن. بڕوانە: فـان برونیسـن (١٩٩٧) بۆ باسـی پرسی ئاڵۆزی پێناسی کوردی). مـن پێم وایە، کـە ئـەمـە وای کـردووە زمان ببێتە ئامانجی سـەرەکیی سیاسـەتی نەبینراوکردن.

٣–١– ١٩٣٠یەکان: تواندنەوەی بەدیمەن

زمانی کـەمینەکانی ئـەناتۆلیا گشـتیان بەخێرایی لە ماوەی ٦٠ سـاڵی ڕابردوودا شـی بوونـەوە و، زۆربـەیان ئێستە ڕووبـەڕووی لەناوچوون دەبنـەوە[١٥]. لەگەڵ ئـەوەشدا، زمـانـی کوردی ئـەوەی سـەلماند، کە سـەرسـەختترە، ئـەگـەر بەهـۆی قـەوارەی گـەورەی کۆمـەڵگـەی قسـەکـەریـەوە نـەبێ (ژمارەیان بە ٧ تا ١٢ ملیـۆن دەخـەملێنرێ). یاخـیـبـووانی کوردیش لە هـەندێ کاتدا مـەترسـیی ڕژدی سـەربازیـیان دروست کـردووە، لـە ١٩٢٠کـانـدا، کـورد کـاردانـەوەیـان هـەبوو بـەرامـبــەر ئـەو ڕێچـکـە تـازەیـەی حکوومـەتی تورک گـرتـیـە بـەر، دواتـر ئـەم کاردانـەوەیە بە سـەرهـەڵدانی شـێخ سـەعـید لـە ناوچـەی دێرسیم (لەو ساتەوە ناوەکەی تورکێنرا و بوو بە تونجەلی) ناسرا.

ڕووداوەکە بڕێتیی بوو لە ئۆپەراسیۆنێکی سـەربازیی گـەورە، تیایدا زیاتر لە ٥٠ هـەزار سـەربازی

تورک بەشدار بوون، کە لەلایەن هێزی ئاسمانییەوە پشتەوانییان دەکرا (ئۆلسن ١٩٩٥)، کارە سەربازییەکە لە ناوچە کوردنشینەکانی تورکیادا بەشێوەیەکی پچڕپچڕ تا ١٩٣٨ بەردەوامیی هەبوو. لە ماوەی ئەو سالانەدا، پلانی نیشتەجێکردنەوەی فرەوانی کوردان هاتە داڕشتن، بەناوبانگترینی ئەو پلانانەش بڕێتییە لە تونجەلی قانونو (١٩٣٤)، کە پێشبینیی نیشتەجێکردنەوەی توخمە "غەیرە-تورکەکان"ی دەکرد لە ناوچەگەلێک کە تورک تیایاندا بالادەستن و، پێچەوانەی ئەمەش ڕاستە. مەبەست لەم هەڵمەتانە بڕێتی بوو لە پەلەکردن لە تواندنەوەی کەمینەی کوردی (شتاینباخ ١٩٩٦: ٣٦١-٣٦٣)[١٦]. هەرچەندە ڕاگواستنی ٥٠ هەزار کەس لە پاش دوا سەرهەڵدانی دێرسیم لە ١٩٢٨دا هاتە تۆمارکردن، بەڵام ئەم پلانانە بەتەواوی جێبەجێ نەکران. شایەنی ئاماژەیە کە لادانی بەدیمەنی کەمینەکان نەریتە لە ئەناتۆلدا. عوسمانییەکان لە میانەی هەڵمەتە سەربازییەکانیاندا، بەزۆر ژمارەگەلێکی زۆریان لە کورد نیشتەجێ کردەوە، لە دەیەکانی یەکەمی سەتەی ڕابردوودا، ژمارەگەلی بەرچاو لە خەڵکی ئەرمەنی و یۆنانی، هەڵبەت لە سایەی دۆخگەلی جیاوازدا، بە تەواوی لە ئەناتۆلەوە ڕاگوێزران[١٧]. بۆیە دیارە کە لە ١٩٣٠یەکاندا، سیاسەتی فەرمی بەرامبەر بە کورد ئامانجی ئەوە بووە، کە دانیشتووانی کورد بتوێنێتەوە، هاوشانی نەهێشتنی کولتوور و زمانی کوردی.

٣-٢- تواندنەوەی کردەنی

سەرباری دۆڕانە تێکشێنەکانی سەربازی، ڕاگواستنی بەکۆمەڵ، بێبەشکردن لە مافی دەربڕینی کولتووری، کولتوور و زمانی کوردی کەللەڕەقانە و بەشێوەیەکی بەرچاو بەزیندوویی مانەوە. بۆ دەوڵەتێکی پابەند بە ئایدیۆلۆجیای کۆمەڵگەی یەکتەختە، بوونی کەمینەیەکی گەورەتر لەوەی شیاوی تواندنەوەی خێرابێ، گرفتێکی تەواو گەورەیە. ئەم گرفتەش بووە مایەی سەرهەڵدانی سیاسەتێک، کە من بە "تواندنەوەی کردەنی" ناوی دەبەم: لە ڕووی فەرمییەوە، کورد بوونیان نییە، ئاماژە دیارەکانی بوونیان سەریان هاتە کوتینەوە و لەو بوارانە لادران، کە دەوڵەت دەسەڵاتی بەسەریاندا دەشکا.

گرینگە ئەوەمان لەبیر بێ، کە سیاسەتی تواندنەوەی کردەنی، ئەوەندەی من بزانم، بە ئاشکرا نەهاتووەتە داڕشتن، یان لایەنی کەم لەو بەڵگەنامانەی لەبەردەستی خەڵکدان بوونی نییە. سیاسەتێکی "پەردەپۆشکردنی سیستماتیکە" (شتاینباخ ١٩٩٦: ٣٦٣) بەو واتەیەی، بۆ نموونە، سەختە زانیاریی باوەڕپێکراو لەسەر سەرهەڵدانەکانی بیست و سییەکانی کوردان دەست بکەون. لە ١٩٢٥ەوە تا ١٩٤٩، ناوچە کوردنشینەکان لە ژێر حوکمی نائاساییدا بوون، بێگومان لە زۆربەی هەشتا و نەوەتەکانیشدا ئەمە هەبوو، بیانییەکان تا ١٩٦٥ ڕێیان پێ نەدەدرا گەشت بۆ ئەو ناوچانە بکەن (باشکایە ١٩٩٧: ٧٨). بۆیە مایەی سەرسامی نییە، کە زانیاریی باوەڕپێکراوی زۆر کەم لەسەر سیاسەتگەلی پیادەکراو بەرامبەر بەزمانی کوردی لەسەر زەویدا هەن، بەڵام، وەک

کیریشچی و وینرۆ (١٩٩٨: ١٤) ئاماژەی بۆ دەکا، "گرووپێکی ئیتنیی بالادەست ددان بەوەدا نانێ، کە سیاسەتێکی تواندنەوەی فەرمی پیادە دەکا، بەهۆی ئەو ئاکامە نەرێیانەی لەو کارە دەکەونەوە".

ئەوەندەی پێوەندیی بەمانەوەی زمانگەلی کەمینەکانەوە هەبێ، ئاشکرایە، کە دەکرێ لەناوچوونیان دەستەبەر بکرێ لە رێی بێبەشکردنیان لە هەموو جۆرە ددانپیانانێکی فەرمی، یان لە هەر رۆڵێک لە دەرەوەی سنووری ناوەخۆییدا. ئەم جۆرە سیاسەتە رەنگە "کاریگەر"تر بێ لە قەدەخەکردنی ئاشکرا، لەبەرئەوەی ئەمەی دوایی زیاتر دەیخاتە بەر چاو و رەنگە ببێتە هۆی بەرەنگاریی ڕاستەوخۆ. سیاسەتەکانی پشتگوێخستنی سیستماتی و بێبەشکردن لە ددانپێدانان لە گەلێک بەشی دنیادا تۆمار کراون. سمۆلیچ (١٩٩٥: ٢٤٢)، گفتوگۆ لەسەر سیاسەتەکانی بەرامبەر زمانگەلی کەمینە لە ئوسترالیا دەکا، لە پاش یەکەمین شەڕی دنیا، دەگاتە ئەوەی گریمانە سەرەکییەکانیان بڕێتین لەمەی خوارەوە:

ئەندامانی گرووپەکانی کەمینە ڕێگەیان پێ درا زمانی خۆیان تەنیا لە هەڵوێستی ناوەخۆییدا بەکار بهێنن، هەروەها لە ناوچەکانی تایبەت بە یانە ئیتنییەکان و رەنگە وەک بەش لە قوتابخانە ئیتنییەکانی پاش دەوامدا. ئەم ڕێبازە بە گشتیی لەسەر ئەو گریمانەیە بنیات نراوە، کە دەڵێ گواستنەوەی زمانی تەمەن کورتە و زمانێک، کە تەنیا لە ماڵەوە بەکار بێ لە نەوەکانی داهاتوودا قڕی تێ دەکەوێ، بەبێ "شڵەژاندنی" پێکهاتەی تاکزمانی کۆمەڵگە بە گشتی.

ئەوەندەی من ئاگەدار بم، هیچ ڕێنوێنییەکی فەرمی نییە، کە بەڕوونی بەکارهێنانی زمانی کوردی قەدەخە بکا و، وەک رومف (١٩٨٥: ٢٥٢–٢٥٣) ئاماژەی بۆ دەکا، هیچ قەدەخەکردنێکی ئاشکرای زمانەکە تا ١٩٨٠کان نەهاتبووە دارشتن (بڕوانە ئەوەی دێ). هەڵمەتگەلێک هەبوون بۆ ئەوەی هاوولاتییان "تەنیا بە تورکی قسە بکەن"، دەوڵەت چەندان پرۆگرامی فرەوانی بەرپا کرد بۆ گەیاندنی سوودەکانی شارستانییەتی تورکی بە بەشە هەرە دواکەوتووەکانی ڕۆژهەڵاتی ئەنادۆل[١٨]، بەڵام دارشتنی فەرمی بۆ گشت ئەم چالاکییانە لە چوارچێوەی "تەنیا تورکی"دا بوون، نەک "نەبوونی کوردی". ییغەن (١٩٩٩: ١٢٣–١٢٤) نموونەیەک دێنێتە بەر چاو، لە مانیفێستۆی پارتی گەلی کۆماری (جەهەپە) وەرگیراوە (تەنیا حزبی سیاسیی تورکیا بوو لە ١٩٢٣ تا ١٩٤٥). لە ١٩٣١دا مانیفێستۆکە دەڵێ ئەندامێتیی ئەو حزبە تەنیا بۆ ئەو هاوولاتییە تورکانەیە کە "بە تورکی قسە دەکەن". ییغەن ئەم دەقە بەوە لێک دەداتەوە، کە دەربڕینی "ویستی ئەو حزبەیە بۆ قۆرخکردنی ئەندامێتیی خۆی بۆ ئەو کەسانەی زمانی دایکیان تورکییە" (ییغەن ١٩٩٩أ: ١٢٤، وەرگێڕانی خۆمە). ییغەن بەردەوام دەبێ و ئاماژە دەکا بۆ ئەوەی، کە دەقەکە قەدەخەکردنێکی ئاشکرای هیچ زمانێکی دیاریکراوی تێدا نییە، بگرە تیایدا شێوازێکی شاراوەتری دەربڕین دەبینین، کە بەهۆیەوە لە کۆتادا بەکوردی قسەکەرەکان بێبەش دەکا لە مافی ئەندامبوون لە تەنیا حزبی سیاسیی تورکیادا. کردەوەی دوورخستنەوە بەبێ ئاماژەی ئاشکرا، تەواو لە بەکارهێنانی

فەرمیدا دیارە، لە سەرتاسەری مێژووی کۆماردا، وەک دەیبینین. ئەمە تەواو ئەوەیە، کە لۆجیکی نەبینراوکردن دەیخوازێ: زمانێک کە لە ڕووی فەرمییەوە بوونی نەبێ پێویست ناکا بەئاشکرا قەدەخە بکرێ بێ گومان قەدەخەکردنی ئاشکرای دەبێتە دداننان بە بوونی ئەو زمانەدا. بۆیە کارەکە زیاد سادە دەکرێت، ئەگەر بگوترێ ئاماژەکردن بۆ کورد و کوردبوون لە سەردەمی کۆماردا نەما. لەڕاستیدا، سیاسەتەکانی دەوڵەت زۆر لە بێدەنگیی کەللەڕەقانە وردتر بوون، لەو هەموو ساڵەدا کۆمەڵێک ستراتیج هاتنە داڕشتن بۆ ئاماژەکردن بۆ پرسگەلی پێوەست بەکورد، لە چەندان دۆخدا، زاراوەی "کورد" و "کوردی" لە بەکارهێنانی فەرمیدا بەر چاو دەکەون، بەڵام ئەوەی گرینگە ئەوەیە، کە بەکارهێنانیان بۆ واتەگەلی دیاریکراوە. لای هەمووان ڕوونە، کە ئەم جۆرە بەکارهێنانە لادانێکی سیستماتیکە لە پێشاندانی پرسی کورد وەک "پرسێکی ئیتنی–نەتەوەیی" (ییغەن ١٩٩٩ب). سەرباری ئەمە، ئەگەر بە هیچ شێوەیەک ئاماژە بۆ "کوردبوون" کرا، ئەوە هاوشانی دەمارگرژیی ئاینی یان دواکەوتوویی یان تەنانەت پێناسی هەڵە دەبێ.

لەگەڵ ئەوەشدا، ڕێوشوێنی ڕاستەوخۆتر هەبوون بۆ نەبینراوکردن، لەوانەیە گرینگترینیان گۆڕینی ناوە ناتورکییەکانی شوێنەکان بێ، کە ناوی گوند، ڕووبار، چیا و شوێنەکانی تری ڕۆئاوای ئەناتۆلی گرتەوە. ئەمڕۆ ناوی گوندگەلێکی لەژماردن نەهاتوو دەبینین وەک گۆلباشی "سەر دەریاچە"، یان یەنی کۆی "گوندی نوێ"، کە ناوی گۆڕاوی گوندی کوردی یان ئەرمەنیی پێشترن. دیارترین نموونەی ئەم کارە ناونانی فەرمیی چیای ئاراراتە، کە بە ئاگری داغی ناونرایەوە. هەروەها یاسا ڕێ نادا ناوی کەسی لە ناوی تورکی بترازێ (هەرچەندە ناوە ئیسلامییە نەریتییەکانی لە بنەوادا عارەبیی وەک عەبدوڵا، ڕێیان پێ دەدرێ)، بەمەش بەکردەنی باوک و دایکان ڕێیان پێ نادرێ ناوی کوردی لە منداڵەکانیان بنێن[١٩]. تا ئێستەش ناونان، جێی مشتومڕە. لە شاری باتمان، کە زۆرینەی دانیشتووانی کوردن، پلانەکانی سەرۆکی شارەوانی بۆ ناونانی شەقامەکان بەناوی کەسانی شۆڕشگێڕەوە، وەک مەهاتما گاندی، لەلایەن پارێزگارەوە ڕەت کرایەوە، کە بەکارهێنانی ناوی کوردیی بۆ شەقامەکان قەدەخە کرد[٢٠]. لە ٢٠٠١دا، سەرۆک وەزیرانی ئەو کاتە، بولەنت ئەجەڤیت، هانی دەسەڵاتی دا بۆ خۆلادان لە بەکارهێنانی ناوی کوردی بۆ شوێنەکان، بەیانووی ئەوەی کە ئەو ناوانە بەشێکن لە پلانێک بۆ دروستکردنی "بزاوێکی دەسکردی جیاخواز[٢١]". لە بواریکی هاوشێوەدا، هەندێ دەربڕینی دیاریکراو قەدەخە کران، لە ناونانی پارتە سیاسییەکاندا، وەک "کۆمۆنیست" یان ئەو ناوانەی جەخت لە جیاوازیی ئیتنی دەکەن. بەمەش ناوەکانی حزبە سیاسییەکانی کورد باڵیان بەسەریاندا کێشاوە وەک هادەپ (پارتی دیموکراتی گەل) هیچ ئاماژەیەکی دیار تێدا نییە بۆ کوردبوون[٢٢]. بێ گومان، ناونان تا ڕادەیەکی زۆر چالاکییەکی ڕەمزییە، یەکێکە لەو بوارانەی تیایدا کولتووری کەمینە دەتوانێ جەخت لە پێناسی خۆی بەدیارترین شێوە بکات، بەبەردەوامی (بۆ نموونە بڕوانە: کۆنستانتینۆڤ ١٩٩٢). بۆیە سەیر نییە، کە ناونان یەکێک لە ئامانجە بنەڕەتییەکانی سیاسەتەکانیی نەبینراوکردن بوو.

بواریکی تر، کە تیایدا بەبەردەوامی هەوڵی خۆلادان لە ئاماژەکردن بۆ کوردی دراوە، تۆژینەوە ئەکادیمییەکانی تایبەتە بە زمان و دیالێکتە ناوەخۆییەکان. لەگەڵ ئەوەی کە دیالێکتە ناوچەییەکانی تورکی بەبەرفرەوانی تۆمار کراون و، زۆربەیان لەو ناوچانەدا قسەیان پێ دەکرێ کە بەرکەوتن لەگەڵ کوردی تیایاندا بەربڵاوە، بابەتی کاریگەریی زمانی کەمینە بەتەواوی پشتگوێ خراوە لە دیالکتۆلۆجیای تورکیدا، تا سەرەتای ١٩٩٠ـەکان (بڕوانە: بۆیشۆتن ١٩٩١: ١٥٢، ١٧٥–١٨٦). هەروەها هەوڵگەلێکیش هەبوون بۆ دووبارە لێکدانەوەی زمانەکانی کەمینە وەک "دیالێکتگەلی تورکی[٢٣]"، کاریکە لە خوارەوە باسی دەکەین. خۆشبەختانە، لە ١٩٩٠ـەکانەوە گۆڕانێکی هەنگاوبەهەنگاو هەیە، ئەوەتا لێتوژان لە هەندێ زانکۆی تورکیدا بەئاشکرا بوونی زمانی کەمینە دیار دەکەن، چەند بڵاڤۆکێک لەو جۆرە هاتنە بڵاوکردنەوە. پێشکەوتنی گەورە لەم بوارەدا بڕێتی بوو لە بڵاوکردنەوەی کتێبەکەی ئەندروز (١٩٨٩) کە کورتەیەکی گشتگیر و زانستییانە و بێلایەنە لەسەر گرووپەکانی کەمینە لە تورکیا، کە لەو کاتەدا وەرگێڕدرایە سەر زمانی تورکی.

سیاسەتی نەبینراوکردن شانبەشانی پرۆژەی بنیاتنانی نەتەوەی تورکی گەشەی کرد، بەتایبەتی لەگەڵ دوو بەشی کەمتر پیرۆزی مێژووی ئەکادیمیاییی تورکیا: تێزی مێژووی تورک و، تیۆریی زمانی هەتاو. لە بنەوادا، تێزی مێژووی تورک هەوڵێک بوو بۆ گێڕانەوەی ڕەچەڵەکی گشت شارستانییە مەزنەکانی دنیای کۆن بۆ سەر تورک. بۆیە ڕاگەیەنرا کە حیتییەکان، میسرییە کۆنەکان و تەنانەت گریکیش لە بنەڕەتدا تورک بوونە. لە بواریکی هاوشێوەدا، تیۆریی زمانی هەتاو ڕایگەیاند، کە زمانی تورکی بڕێتییە لە زمانی ئۆرشپراخە، کە لە کۆتاییدا گشت زمانەکان لەوەوە سەرچاوەیان گرتووە. هەردوو تیۆرییەکە مایەی بەستخۆشیی ئەتاتورک خۆی بوون و پشتگیریی تەواوی دەوڵەتیان بۆ تەرخان کرا، خرانە ناو سەرچاوە سەرەکییەکان، کرانە بەشێک لە پرۆگرامەکانی خوێندن و باڵیان بەسەر تۆژینەوە زانستییەکاندا کێشا لە بوارە پێوەندارەکاندا، بەدرێژاییی ١٩٣٠ـەکان. هەروەها بەشێوەیەکی بەربڵاو کاریان کردە سەر سالانی پێکهێنانی دامەزراوەی مێژووی تورکی و دامەزراوەی زمانی تورکی[٢٤].

دەرکەوتنی تیۆرییەکانی دروستکردن و پشتگیریی ئەفسانەی دەستەجەمعیی ڕەچەڵەکی کۆن و پرشنگدار، یەکێکە لە نیشانە نموونەییەکانی بنیاتنانی نەتەوە و، کیریشچی و وینرۆ (١٩٩٨: ١٠٢–١٠٣) ئاماژە دەکا بۆ ئەوەی لە میانی ئەو قۆناخەدا، ناسیۆنالیزمی تورکی دەستی کرد بە پێشاندانی چەند هێمایەکی ئاینێک. بەڵام شانبەشانی ئامانجەکانی دروستکردن و بەهێزکردنی پێناسی نەتەوەیی، ئەو جۆرە نیشانانەی بنیاتنانی نەتەوە دەبنە هۆی دوورخستنەوەی هەندێ گرووپ کە بە شێوەگەلی زەق جیاوازن (وەک جیاوازیی زمان) لە وێنەی گشتیی نەتەوە. ئەمە بەشێوەیەکی تایبەت لە تێزی مێژووی تورک و تیۆریی زمانی هەتاودا ڕاستە، وەک بێشکچی (١٩٩١) ئاماژەی بۆ کردووە. چونکە بە بانگەشەی ئەوەی کە بنەوا و سەرچاوەی گشت زمان و

کولتوورەکان لە ڕۆژهەڵاتی نێزیکە کە تورکی لێیە، تیۆرییەکان بەڵگەی نیوە زانستییان پێشکێش کردووە بۆ سەلماندنی نەبوونی زمان و کولتوورێکی کوردیی جیاواز لە زمان و کولتووری تورکی. لەگەڵ ئەوەشدا کە هەندێ قسەکەری هاوسەردەم کاریگەریی درێژخایانی دوو تیۆرییەکە بە کەم دەزانن[٢٥]، بەڵام کاریگەرییان بەسەر بەکارهێنانی فەرمیدا سەبارەت بە زمانی کوردی بۆ چەند دەیەیەک بە زەقی دیار بوو. تێزی مێژوونووسیی تورکی وەرچەرخانێکی تری بەخۆوە دی لە ڕێی جێبەجێکردنی پێوانە ئەنترۆپۆمەتریەکانەوە و، شیکردنەوەی بڕی بۆ بەشە جۆرەوجۆرەکانی لەشی دانیشتووانی ئەنادۆڵ (وەک چێوەی کەللەسەر، درێژیی لووت، ڕەنگی چاو و هتد). ٦٤ هەزار کەس ئەو پێوانانەیان بەتەواوی بۆ کرا و ئاکامەکان لە چەندان بەڵگەی فەرمیدا بڵاو کرانەوە لە ١٩٤٠ـەکاندا. ئەو هەوڵانە ئاکامی نەخوازراویان لێ نەکەوتەوە بەوەی "لە تورکیادا یەکەتییەکی ڕەگەزی هەیە[٢٦]".

تێزی مێژوونووسیی تورکی، بەپاڵپشتیی ئاکامی تۆژینەوە ئەنترۆپۆمەتریەکان، ڕێی خۆش کرد بۆ جۆرێک لە تواندنەوەی کردەنیی زیرەکانەتر و بێنرخکەرتر لە نکۆڵیی ئاشکرا لە بوون، پاش ئەوە هەڵوێستی فەرمی وای لێ هات: کۆمەڵێک خەڵک هەیە، کە بەهەڵە بەخۆیان دەڵێن کورد، ئەوان لەڕاستیدا تورکن. ڕەنگە بەناوبانگترین نموونەی ئەم سیاسەتە، کە لەو کاتەوە لەلایەن کۆمەڵانی کوردی تورکیاوە زانرا، بڕێتیی بێ لە سیفەتی "تورکی چیایی"، ئەو ناوەی لە ١٩٣٦دا لەلایەن حاکمی ناوچەی دێرسیم، جەنەرال عەبدوڵا ئەیدۆغان هاتە داهێنان (کیریشچی و وینرۆو ١٩٩٨: ١٠٣). نموونەیەکی نموونەیی بەکارهێنانی فەرمییە بۆ بەشێکی زۆری مێژووی کۆمار. بۆ نموونە سەیری ئەو بەرگە گەورانەی مێژووی فەرمیی کۆماری تورکی بکە، کە لەلایەن دامەزراوەی مێژووییی تورکییەوە کۆ کراوەتەوە و، وەرگێڕاوی فەرمیشی هەیە بۆ زمانە سەرەکییەکانی ئەورووپا (من لێرەدا هەندێ بڕگەم لە نوسخە ئەڵمانیاییەکە وەرگرتووە کە لە سەرچاوەکاندا بەناوی Ges-chichte der Türkischen Republik (1935) هاتووە).

لەو کتێبەدا تەنیا دوو ئاماژە بۆ کورد/ کوردی هەن، هەردووکیشیان ئاماژە بۆ ڕووداوگەلی پێش دامەزراندنی کۆمار دەکەن، هەردووکیان پێوەستن بەچالاکیگەلی ناپاکانەی گرووپە کوردەکان. لەو بەشانەی کتێبەکەدا، کە باسی کۆمار دەکەن، کورد هیچ ئاماژەیەکی ئاشکرایان بۆ ناکرێ. بەڵام بەو بڕگەیەدا کە ئاماژە بۆ سەرهەڵدانەکانی شێخ سەعید لە ١٩٢٠ـەکاندا دەکا، بەم شێوەیە ئاماژە بۆ کورد دەکا (١٩٣٥: ٢٣٩، وەرگێڕانی خۆم، بە جەختەوە):

"(...) دانیشتووانی پارێزگەکانی ڕۆهەڵات کە بەڕەچەڵەک تورکی پاکن، بەڵام هەندێکیان لەژێر کاریگەریی پرۆپاگەندەی سیاسیی دەرەکیدا و بەهۆی سیاسەتە نەگونجاوەکانی سوڵتانەکانەوە دەستیان بەوە کردووە خۆیان بە غەیرەتورک بزانن."

لە ١٩٤٨دا، کتێبێک بەناوی پارێزگەکانی ڕۆهەڵات و مێژووی قارتۆ، دانانی محەمەد شەریف فیرات، هاتە بڵاوکردنەوەی، سەبارەت بەڕەچەڵەکی تورکیی کوردانی ئەنادۆڵ هەندێ بانگەشەی

تێدا بوو، کە بەڕوونی بێ واتە بوون[٢٧]. لە ١٩٦١دا، کتێبەکە دووبارە چاپ کرایەوە، لەلایەن وەزارەتی پەروەردەوە، بە پێشەکییەکەوە لە نووسینی فەرماندەی سوپا، جەنەرالّ جەمال گورسەل. گورسەل نووسیویەتی (لە بێشکچی (١٩٩١: ١٩٦) وەرگیراوە، وەرگێڕانی خۆمە، بەجەختەوە):

"(...) هەموو ڕۆشنبیرانی تورکیا سوودی گەورە وەردەگرن لە خوێندنەوەی ئەم کتێبە، کە ئەمڕۆ چاپی دووەمی بڵاو دەکرێتەوە لەلایەن وەزارەتی پەروەردەی خۆمانەوە. لەبەرئەوەی ئەم کتێبە دەیسەلێنێتەوە، کە هاووڵاتییانمان لە ڕۆهەڵاتی ئەناتۆلدا، کە لەبەرئەوەی بەزمانێک قسە دەکەن، هاوشێوەی تورکی نییە، پێیان وایە، کە لە تورک جیان، ئێمەش لەبەر نەزانیمان وا تێگەیشتبووین، کە تورک نین، ئەوانە تەواو تورکن. ئەم بانگەشانەش بەبەڵگەگەلی حاشاهەڵنەگری زانستی پشتەوانییان لێ کراوە و ناشێ ڕەت بکرێنەوە (...). لەسەر ڕووی زەویدا هیچ ڕەگەزێک نییە خاوەن پێناسی سەربەخۆ بێ بە ناوی "کورد". کورد تەنیا هاووڵاتیی ئێمە نین، بگرە لە هەمان ڕەگەزی ئێمەشن (...)."

فەرهەنگەکان پێوەرێکی نایابیان پێشکێش کرد بۆ بەکارهێنانی فەرمی لە کاتی مامەڵەکردن لەگەڵ بابەتە کوردییەکاندا. تا ١٩٧٩، فەرهەنگی فەرمیی تورکی (تورکچە سۆزلوک) نکۆڵیی لەوە دەکرد، کە کورد لەڕووی ئیتنییەوە لە تورک جیا بن. بڕوانە ئەم پێناسە بۆ کورد "کورد یان کوردی" (وەرگێڕانی خۆمە بەجەختەوە)[٢٨]:

"ناوی گرووپێک، کۆمەڵێکە کە لەڕووی ئیتنیکەوە تورکن، بەڵام زمانی خۆیان گۆڕیوە، (ئێستە) بە شێوازێکی شێواوی زمانی فارسی قسە دەکەن و لە تورکیا، عێراق و ئێراندا دەژین، ئەم ناوە ناوی هەموو تاکێکی سەر بەو گرووپەیە."

ئەگەر کورد تورکگەلێک بن کە "زمانی خۆیان گۆڕیوە"، ئەو پرسیارەی لێرەدا سەر هەڵدەدا ئەوەیە بۆ ناوی کوردییان لە خۆیان ناوە. ژمارەیەک وەڵام بۆ ئەم پرسیارە پێشنیاز کراون، لە ناو وەڵامە هەرە خەیاڵییەکان ئەوەیانە، کە دەڵێ وشەی کورد دەنگی هارینی بەفری بەسەهۆڵ بووە لە ژێر پێی پێلاوی چیانشینەکاندا (باشکایا ١٩٩٧: ٧٩). من ئەوە بۆ خۆینەر جێ دەهێڵم، کە بۆچوونی خۆی لەسەر ئەم جۆرە فاڵگرتنەوە زمانەوانییە دروست بکا.

کارەکە بەڕێکەوت نییە، کە ڕژدترین تابوو لەسەر زاراوەی "کوردستان"ـە، بە واتەی مافی کورد لە زەویدا. لەو کاتەدا فەرهەنگە تورکی ئینگلیزییە زەبەلاحەکەی سالّی ١٨٩٠ی سێر جەیمس ڕێدهاوس، کە بنەوایە بۆ زۆربەی فەرهەنگە تورکییە هاوسەردەمەکان، ناوی کوردستان و پێناسەکەی تێدایە، ئەو ناوە، ئەوەندەی من ئاگەدار بم، لە هیچ فەرهەنگێکی تورکیی نوێدا نییە، کە لە تورکیا بەرهەم هێنرابێ. ئەوەی سەرنجڕاکێشە، لە ڕاپۆرتی ئەو دادوەرەی حوکمی لەداردانی بەسەر سەرکردەکانی سەرهەڵدانی شێخ سەعیدا سەپاند، ئاماژەیەکی ڕوون دەبینین بۆ هەوڵی پلانگێڕان لەپێناو دامەزراندنی "کوردستانێکی سەربەخۆ"دا (ییغەن ١٩٩٩أ: ١٣٠). بەڵام هەموو

ئاماژەیەک بۆ ئەم لایەنە و بەتایبەتی بۆ زاراوەی "کوردستان"، لە تۆمارە فەرمییەکانی دواتر لەبارەی سەرهەڵدانەکەوە دیار نەما، نموونەش ئەو دەقە مێژووییەیە کە لە سەرەوە لێمان وەرگرتووە. بەم دواییانە، ئاماژەی دروستی سیاسییانە بۆ حەزی ناسیۆنالیستانی کورد لە سەربەخۆیی کوردستان بووە (= bölücülük جیاخوازی) یان تەنیا (= terör تیرۆریزم). هەستیاریی تورک بەرامبەر بەکارهێنانی وشەی کوردستان ناونانی ئەو ناوچە کوردییانەی دەرەوەی تورکیاشی گرتەوە، بەتایبەتی لە باکوری عێراق، کە هەرگیز لە بەکارهێنانی فەرمیی تورکیدا بە کوردستان ناوی نەهاتووە (بڕوانە خوارەوە).

۳-۳- بێنرخکردن

جۆرێکی جیا لە تواندنەوەی کردەنی بڕێتییە لە بێنرخکردن. مەبەستم لە بێنرخکردن ئەوەیە، کە ئاماژەی ئاشکرا بۆ کیانەکە بکرێ، بەڵام بە بەکارهێنانی زاراوەگەلێک کە لە پێگەی کەم دەکەنەوە وەک بێبەشکردنی لە سیفەتگەلی ئەرێیی[۲۹]. ئێمە لەڕاستیدا ڕووبەڕووی ئەمە بووینەوە، لە شێوازی ئاماژەرکردن بۆ زمانی کوردی وەک "شێوازێکی شێواوی فارسی". شێوازی ئێستەی بێنرخکردن ڕوویەکی کەمێک جیاوازی پێشان دەدا: ددان بەبوونی کوردیدا دەنرێ، بەڵام بەزمانێکی تەواو نایەتە ژماردن. ئەم دەقەی دێ، لە مانیفێستی فەرمیی وەزارەتی دەرەوەی تورکیا وەرگیراوە، نموونەی هەڵوێستی فەرمیی ئێستەیە[۳۰]:

"ئەوەی وەک "زمانی کوردی" ئاماژەی بۆ دەکرێ، ناشێ بە "یەک زمان" وەسپ بکرێ، نە لەڕووی زمانەوانی و نە لەڕووی کۆمەڵایەتییەوە. چەندان زانیاری ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن، کە چەندان زمان و دیالێکتی لۆکاڵی جیاواز هەن کە بەشێوەی سنووردار لە باشووری ڕۆهەڵاتی تورکیا بەکار دێن، وەک زازاکی، کرمانجی، گۆرانی و هەتا دوایی، کە نێزیکییان لە یەکتری بەقەد نێزیکیی فرەنسەیی و ئینگلیزی و ئەڵمانییە. ئەم دیالێکتە لۆکاڵانە ئەوەندە جیان کە بەهۆیانەوە دانیشتووانی گوندێک ناتوانن لە دانیشتووانی گوندێکی دراوسێ تێبگەن. بۆیە، تورکی بووە تاقە هۆکارێک بۆ لەیەکگەیشتن لە سەرتاسەری وڵات. "

هەرچەندە بانگەشەی ئەوەی، کە کوردی "تەنیا دیالێکتێکە" لە ماوەی دواییدا بەشێوەیەکی ڕێژەیی کراوەتە بۆچوونی فەرمی، بەڵام ئەم بۆچوونە توخمێکی چەسپاوی ناو هەگبەی بێنرخکردنە و، یەکێکە لە چەسپاوترین و ئاشکراترین هێرشە کە لەناو خەڵکدا دەکرێتە سەر زمانی کوردی[۳۲].

لە کاتێکدا کە تواندنەوەی کردەنی و بێنرخکردن، زۆربەی جاران وەک مایەی پێکەنین مامەڵەیان لەگەڵدا دەکرێ، بەڵام هەوڵە بەردەوامە مایەی گاڵتەپێکردنەکانی دەوڵەتی تورک بۆ ناساندنی کورد وەک "تورکی چیایی"، بۆ نموونە، دەشێ ئاکامی وێرانکەریان لێ بکەوێتەوە. تواندنەوەی کردەنی، پاساو دەداتە دەست دەوڵەتەوە بۆ پیادەکردنی پشتگوێخستنی سیستماتیک. ئەگەر گرووپێکی ئیتنی یان زمانێک بە فەرمی بوونی نەبێ، هەر داواکردنێکی مافی دەربڕینی کولتووری بەئاسانی

پشتگوێ دەخرێ. بێنرخکردنیش کاریگەریی پتەوی هەیە لەسەر پیادەکردنی مافی زمان بۆ قسەکەرانی زمانی کوردی. بۆ نموونە، ئەگەر کوردی زمانێکی "ڕاستەقینە" نەبێ، ئەوا ئەستەمە لە قوتابخانەکاندا بگوترێتەوە. بەهەمان شێوە، دەشێ یاساکان لەسەر بنەوای "زمانەکان" بێنە دارشتن و لەو کاتەدا دیالێکتەکان دەکەونە دەرەوەی بازنەی یاساکانەوە. بەلای قسەکەران خۆیشیانەوە، سیاسەتەکانی تواندنەوەی کردەنی و بێنرخکردن سڕینەوەی پێناسن، سڕینەوەی بەها و هاوشانی ئەمانە سڕینەوەی ڕێزلەخۆگرتن. گەلێک لە نووسەران ئاماژەیان کردووە بۆ هەستی قووڵی شەرم لەلای قسەکەران بەزمانگەلی کەمینە بەهۆی زمانەکانیانەوە، ئەم هەستە ڕاستەوخۆ لەڕێی سیاسەتەکانی حکوومەتە پێوەندارەکانەوە بەرەوی پێ دەدرێ[٣٣].

هێرمس و بلانچ (٢٠٠٠) بەردەوام ئاماژە بۆ گرینگیی "نرخدارکردن" دەکا، ئەو کۆمەڵە نرخاندنە ئەرێیانەی بەهاکانی پێوەست بەزمانەوە کە بەشێوەیەکی کۆمەڵایەتیی دێنە گواستنەوە، لە مسۆگەرکردنی مانەوەی ئەو زمانەدا. ئەو زمانەی بەنرخ بێ زیاتر هەلی ئەوەی هەیە بۆ نەوەکانی گەنجتر بگوازرێتەوە و لای قسەکەرانی بچەسپێ، لە کاتێکدا زمانی بێنرخ هەلی مانەوەی تەواو کەمترە. لەڕاستیدا زۆر لە قسەکەرانی کوردی بەبێ ئەوەی هەستی پێ بکەن بۆچوونە نەرێیەکانی دەوڵەتیان پیادە کردووە بەرامبەر زمانی دایکیان، ئەمانە زۆربەی جاران نەیانتوانیوە بیگوازنەوە بۆ نەوەی پاش خۆیان. بۆیە تواندنەوەی کردەنی و بێنرخکردن، هەرچەندە ڕەنگە ئاسانتر لە تواندنەوەی ڕواڵەت چاوەڕێی بکرێن، بەشداریان کردووە لە لەناوچوونی جێگرتری بەکارهێنانی زمانی کوردی لە تورکیادا، لەوەی سەرکوتینەوەی ئاشکرا توانیویەتی بیکا.

٤- سیاسەتەکانی بەرامبەر زمانی کوردی لە ١٩٨٠کان بەسەرەوە

لە ١٩٧٠کاندا، ناجێگیریی مەدەنی لە تورکیا لە گەشەدا بوو و، لە ١٢ی ئەیلوولی ١٩٨٠، سوپا کودەتایەکی ئەنجام دا، کە سێیەمین بوو لە مێژووی کورتی وڵاتەکەدا، پەرلەمانی هەڵوەشاندەوە و تا ١٩٨٣ لە حوکم مایەوە. حکوومەتە کاتییەکەی سوپا بڕیاری دابوو سەری هەموو شێوەیەکی جیاخوازی بکوتێتەوە، هەڵوێستی تەواو توند بوو لە بەرامبەر بابەتگەلی پێوەست بە کەمینەکانەوە. لە ١٩٨٢دا، دەستوورێکی نوێ دەرچوو، شانبەشانی یاساگەلێکی توند لەبارەی بەکارهێنانی زمانەوە. لەم یاسایانەدا ستراتیجی تواندنەوەی کردەنی بەدی دەکرێن، کە لە گرینگترین دەقەکانی یاسادانان لە دەوڵەتدا خۆیان چەسپاندووە، بەڵام ئەم یاسایانە هەنگاوێک لەو بوارەدا تێپەڕین، بۆ یەکەمین جار زمانی کوردی بەتەواوی و یەکجاری قەدەخە کرا، هەڵبەت بەبێ ئاماژەی ڕاشکاو بۆ زمانی کوردی.

ئەم یاسایە لە شوێنانی تردا بەدرێژی باس کراوە[٣٤] و لێرەدا تەنیا بەکورتی ئاماژەی بۆ دەکەین، دەستوورەکە خۆی ڕایگەیاند کە زمانی دایکی گشت هاوواڵتییانی تورکیا تورکییە،

بەکارهێنانی ئاشکرای "زمانگەلی قەدەخەکراو بە یاسا"ی قەدەخە کرد. دواتریش لە شوێنێکی تری دەستوورەکەدا، زمانە قەدەخەکراوەکان هاتنە ناساندن، بەم شێوەیە: هەر زمانێک کە زمانی فەرمیی یەکەم نەبێ، لە دەوڵەتێک کە تورکیا ددانی پێدا دەنێ. بەمەش، بەکارهێنانی زمانەکانی کەمینە وەک کوردی، کە لە هیچ شوێنێک زمانی دەوڵەت نییە[٣٥]، قەدەخە دەکرێ بەبێ ئەوەی ناوی بهێنرێ (لە هەمان کاتیشدا، زمانگەلی وەک ئینگلیزی یان عارەبی دەتوانرێ لە قوتابخانەکاندا بێنە بەکارهێنان). بەم شێوەیەش، زاراوەکانی "کورد"، "کوردی"، یان "کەمینە" لەو یاسا فەرمییانەی بەکارهێنانی زمان ڕێک دەخەن بوونیان نییە. دەستووری ١٩٨٢ بەئاشکرا درێژە دەدا بەو نەریتەی باسمان کرد، لە مانیفێستۆی ساڵی ١٩٣١ی پارتی گەلی کۆماری (جەهەپە): دووری بخەرەوە، بەڵام ناوی مەهێنە. بگرە ئەم زیاتر ڕۆیشت، بەوەی بەکارهێنانی زمانگەلێکی دیاریکراوی بە تاوان دانا.

وەک دەرکەوت، یاساگەلی پێوەست بە زمانە قەدەخەکراوەکانەوە، تەمەنیان درێژ نەبوو. لە سەرەتای ١٩٩٠کاندا، سەرۆک وەزیرانی ئەوسا، تۆرگوت ئۆزال، هەڵوێستێکی کراوەتری پیادە کرد بەرامبەر بە کورد و یاساکانی زمانی لە ١٩٩١دا هەڵوەشاندەوە. لە بنەوادا، ئۆزال دژی گەلێک لەو تابووانە بوو، کە لە سەرەتای دروستبوونی کۆمارەوە باڵیان بەسەر پرسی کورددا کێشابوو. بۆ نموونە لە ١٩٨٨دا، ئەو بەئاشکرا ڕای گەیاند، کە داپیری کورد بووە و تورکیی نەزانیوە لە ١٩٩٢دا، لەوە زیاتر ڕۆیشت و پێشنیازی ڕێگەدان بە پەخشی ڕادیۆ و تەلەڤیزیۆنی بەکوردی کرد و پێشنیازی کرد زمانی کوردی تا ڕادەیەک لە قوتابخانەکاندا بوونی هەبێ (کیریشچی و وینرۆو ١٩٩٨: ١٣٧). وەک ئاکامێکی ئەم دۆخە تاڕادەیەک لێبڕاڵە، سەرەتای ١٩٩٠کان شەپۆلێکی کورتخایەنی فرۆشتنی کتێب و کۆوار و کاسێتی موزیکی کوردیی بەخۆوە دی. ئۆزال تەنانەت خۆی ئامادە دەکرد بۆ ئەنجامدانی گفتوگۆی شەڕ ڕاگرتن لەگەڵ پەکەکەدا، بەڵام مەرگی لەناکاوی لە نیسانی ١٩٩٣ ڕێی لە پێشکەوتنی زیاتر لەم ڕێیەدا گرت[٣٦].

دوابەدوای مەرگی ئۆزال، پێکدادانەکانی نێوان سوپای تورکیا و پەکەکە بەتوندی دەستیان پێکردەوە، لە ئاکامدا وتاری فەرمی بەرامبەر بەگشت بابەتەکانی پێوەست بەکوردەوە، خزێنرانە ناو چوارچێوەی زاراوەگەلی "ئاسایشی نەتەوەیی" بەرامبەر بە"جیاخوازی" و "تیرۆریزم". لەسایەی ئەم وتارەشدا، داواگەلی دوور لە توندوتیژی بۆ زیادکردنی مافەکانی دەربڕینی کولتووری[٣٧] یان بەتەواوی پشتگوێ خران، یان بەپرۆپاگەندای جیاخواز هاتنە ژماردن. ئەوەی لەم پێشهاتانەدا ڕۆڵی بینی بڕێتیی بوو لە کۆمەڵە یاسایەکی "ڕووبەڕووبوونەوەی تیرۆر" کە لە ١٩٩١دا داندرابوون و، پێناسێکی فرەوانی بۆ "پرۆپاگەندەی جیاخواز" پێشکێش دەکرد. لە سایەی ئەم یاسایانەدا، دەربڕینی پێناسێکی دیاری بۆ کورد دەکرا بەوەی بە تیرۆریزم لێک بدرێتەوە واش دەکرا، ئەنجامدەرەکەی سزا دەدرا (بڕوانە: سکوتناب-کانگاس و بوجاک ١٩٩٥، مولەر ١٩٩٦: ١٨١-١٨٥).

بەکارهێنانی فەرمیی حکوومەت تا ئێستە وەک پەنجەرەیەکی نایاب ماوەتەوە، بۆ چاوەدێریکردنی سیاسەتەکانی دەوڵەت بەرامبەر بە کورد. بۆ نموونە، لە ٢٠٠١دا، وەزارەتی ناوەخۆ ڕێنوێنییەکی بۆ تەرەتە، دەزگەی وەشاندنی نیشتمانیی تورکیا، دەرکرد کە لیستێک دەربڕینی لەخۆ گرتبوو، کە نابێ لە وەشاندا بەکار بێن، شانبەشانی "وەرگێڕانی" ئەو دەربڕینانە بۆ سەر زمانی فەرمیی[٣٨] ئەم نموونانەی ڕێنوێنییەکە ڕوونکەرەوەن:

ئەو دەربڕینانەی پێویستە نەگوترێن	ئەو زاراوانەی بەفەرمی بۆیان دانراون
سەرهەڵدان، سەرهەڵدانی کورد، شەڕی ئازادیخوازی نەتەوەیی کورد، خەباتی کورد بۆ ڕزگاری، یاخیبوونی کورد، سەرهەڵدانی چەکدار، شۆڕش	چالاکیگەلی تیرۆریستانە
ئۆپەراسیۆن، ئۆپەراسیۆنی پاککردنەوە	گەڕان بەدوای تیرۆریست و تاوانکاراندا
کوردی، تورکە کوردەکان، ڕەگەزی کورد، هاوواڵاتیی کورد	هاوواڵاتیی تورک
ڕەچەڵەکی کورد، ڕەگەزی کورد، هاوواڵاتییانی بەڕەگەز کورد، خەڵکی بەڕەگەز کورد	هاوواڵاتییانی تورک/ ئەو هاوواڵاتییانەمان کە جیاخوازەکان بەکورد ناویان دەبەن
گوندە چۆڵکراوەکان/ گوندە سووتێنراوەکان	ئەو گوندانەی بەجێ هێڵراون، ئەو گوندانەی خەڵک بەجێیانی هێشتووە
خەڵکی باشووری ڕۆهەڵات، خەڵکی باشووری ڕۆهەڵاتی ئەنادۆل، خەڵکی ڕۆهەڵات و باشووری ڕۆهەڵاتی ئەنادۆل	ئەو هاوواڵاتییانەمان کە لە ڕۆهەڵاتی تورکیادا دەژین
پەرلەمانی کوردی لە تاراوگە	کۆبوونەوەی ژێر کونترۆڵی ڕێکخراوی تێرۆریستی پەکەکە
شەڕی سنووردار	دژە–تیرۆر
سەرکردە/ سەرکردەگەلی کورد	سەرخێڵەکان/ سەرۆک عەشیرەتەکانی باکوری عێراق

هەواڵنامەی کتێب

هەندێ لە بابەتەکانی ناو ڕێنوێنییەکە دەبێ ئێستە ناسراو بن: دوورکەوتنەوە لە هەر دەربڕینێک کە پێشانی بدا کورد خاوەن پێناسی نەتەوەیی جیاوازن، یان ئاماژەکردن بۆ هەر شێوەیەکی نوێنەرایەتیی سیاسیی شەرعیی گەلی کورد. ئاشکرایە، کە ئەمەش شێوازێکی پلانڕێژیی زمانە، کە تۆنەکانی زمانی نوێی ئۆرووێلیان پێوە دیارە و بێ گومان بابەتێکی نایابە بۆ تۆژینەوە. لەگەڵ ئەوەشدا، ئێمە لێرەدا بەدوایدا ناچین.

جێی خۆیەتی ئەم بەشە بەئاڵقەیەک تەواو بکەین، کە وەک هیچ یەکێکی تر نییە لە پێشاندانی ڕۆڵی ڕەمزیی بەهێزی زمان لە بنیاتنانی پێناسی نەتەوەییدا، لە دەرخستنی بابەتە سەرەکییەکانی نەبینراوکردندا، لە ئاداری ١٩٩١دا لەیلا زانا، پەرلەمانتەری تازەهەڵبژێردراوی دیاربەکر، سوێندی یاساییی لە پەرلەمانی تورکیادا خوارد. پاش سوێندخواردنەکە، ڕستەیەکی بە کوردی گوت[٣٩]. ورتەورت و بۆڵەبۆڵ لە پەرلەماندا دروست بوو، هاوشانی بانگی "ناپاک" و "بیگرن" و، کارڕایی یاسایی لە دژی زانا گیرانە بەر. ئەو سەرەتا بەهۆی پارێزبەندییە پەرلەمانییەکەیەوە هاتە پاراستن و، لە قسەکردن و نووسین لە تورکیا و کۆڕە نێودەوڵەتییەکاندا لەسەر مافەکانی کورد بەردەوام بوو. ئەوەبوو لە ١٩٩٤دا، پارێزبەندیی پەرلەمانیی لەسەر هەڵگیرا و درایە دادگە بەتۆمەتی ناپاکی، دواتر تۆمەتەکە گۆڕا بۆ ئەندامێتیی ڕێکخراوێکی سەربازیی نایاسایی. ئەو و ٣ پەرلەمانتەری تر، تاوانبار کرا و سزای ١٥ ساڵ گرتنی بەسەردا درا و هێشتە (٢٠٠٢) تەواوی نەکردووە.

کارەکانی زانا و هاوڕێکانی، گوررێک بوون بۆ ناوجەرگەی سیاسەتی نەبینراوکردن. چونکە نەک تەنیا جەختیان لە هەبوونی زمانی کوردی کرد، بگرە زمانەکەیان گەیاندە پیرۆزترین شوێنی دەوڵەت، بارەگەی دەسەڵاتی جێبەجێکەر، کە لەوێدا جەندان دەیە بوو نکۆڵیی لێ دەکرا، واتە بینراوییان زیاد کرد، لەوەش زیاتر، کارەکانیان بەشدار بوون لە ڕاگەیاندنی دۆخی زمانی کوردیدا: ئەو تەنیا دیالێکتێکی سەرەتایی نییە، کە تەنیا لە ناو ماڵاندا قسەی پێ بکرێ، بگرە زمانێکی تەواوە، دەتوانرێ لە باڵاترین و فەرمیترین بوارەکاندا بەکار بهێنرێ، کە پەرلەمانی تورکیایە. لە کۆتاییدا، کارەکەیان خستنەڕووی سیاسەتی نەبینراوکردنی خستە بەر چاوی ڕای گشتی. کاردانەوەی خێرا و بەردەوام بەرامبەر کارەکانی زانا و هاوڕێیانی ئاماژەیەکی دیارن بۆ کاریگەریی بەرەنگارییەکانی.

٥- زمانی کوردی و ریفۆرمەکانی سیستمی فێرکاریی دەوڵەت: چاکسازییەکانی ٢٠٠٢

گرینگترین بواری مانەوەی درێژخایەنی زمانی هەر کەمینەیەک خوێندنی حکوومەتییە. زۆربەی دەوڵەتە نەتەوەییەکان، بەشێوەیەکی سیستماتیک تا سەتەی ٢٠، زمانەکانی کەمینەیان لە سیستمی فێرکاریی دەوڵەت دوورەدەخستەوە، ئەویش بەپێی ئەو بڕوا هەڵەیەی دەڵێ تاکزمانی پێویستە لە زمانی فەرمیدا، بێگومان پێویستیشە لەپێناو داهێنانی ئەکادیمیایی و هاوواڵاتیبوونی باشدا (بۆ گفتوگۆ و سەرچاوەگەل، بڕوانە: هێرمس و بلانچ ٢٠٠٠: ٢٤٨-٣٢٠). خوێندن هەلی

یەکەمی دەوڵەتە بۆ پاڵپەستۆ خستنە سەر هەڵبژاردنی زمان لەلایەن هاوواڵاتیانەکانی. ئەگەر بتوانرێ زوو منداڵ لە زمانی دایکی بکرێ، ئەوە ئەگەری زاڵبوونیان بەسەر زمانەکەدا لە کاتێکی دواتر تەواو کەم دەبێ، بەمەش چاوەنوارِ دەکرێ بەهێزترین بۆندی نێوان خۆیان و کولتوورەکەیان لەدەست بدەن. وەک بریتن (١٩٩٩: ٩٥) دەڵێ، گومانی تێدا نییە، کە سیاسەتەکانی فێرکردن "یەکێکن لە گرینگترین ئەو سیاسەتانەی لەپێناو تواندنەوەی زمانیدا دێنە بەکارهێنان". سیاسەتەکانی تواندنەوە لە رێی خوێندنی حکوومەتییەوە لە مێژووی چەندان وڵاتدا تۆمار کراون و چەسپاون[٤٠]. لەگەڵ ئەوەشدا، لەم دواییانەدا کورتهێنانی بنەڕەتیی ئەم سیاسەتانە هاتووەتە ڕاگەیاندن، لە گەلێک وڵاتدا شێوازی تر دێنە جێبەجێکردن، کە تیایاندا زمانی کەمینەکان لە پرۆگرامەکانی خوێندندا ددانیان پێدا دەنرێ.

سیاسەتی تورکی بەرامبەر بە زمانی کوردی لە خوێندندا چی بوو؟ بەکورتی، زمانی کوردی بێبەش کراوە و بێبەشە لە هەموو جۆرە دەرکەوتنێک لە سیستمی فێرکاریی حکوومەت، هەر لە قوتابخانە سەرەتاییەکانەوە تا دەگاتە زانکۆ. ماددەی ٤٩ (٢)ی دەستووری تورکی دەڵێ:

"نابێ هیچ زمانێک، جگە لە تورکی، وەک زمانێکی دایک بۆ هاوواڵاتیانی تورکی، لە هیچ دامەزراوەیەکی ڕاهێنان یان خوێندندا بگوترێتەوە. زمانە بیانییەکان لە دامەزراوەکانی ڕاهێنان و فێرکردندا دەگوترێنەوە، دەبێ ڕێنوێنییەکانی ئەو قوتابخانانەی ڕاهێنان و فێرکردن بەزمانی بیانی ئەنجام دەدەن بەیاسا ڕێک بخرێن[٤١]."

لە هەندێ بەشی ئەناتۆلدا، کێشەی منداڵانی "کەمینە"ئەوانەی کە بەزمانی تورکی قسە ناکەن، کێشەی منداڵگەلێکی تاک و پەرتی لێرە و لەوێ نەبوو، بگرە کێشەی پۆلگەلێکی تەواو بوو. دیمەنگەلی سەرنجڕاکێشی ئەم پرسە لە ڕۆمانی "وەرزێک لە هەکاری"ی فەرید ئێدغو ١٩٧٧دا دەست دەکەون، کە باسی ئەزموونی مامۆستایەکی تورک دەکا، کە بۆ قوتابخانەیەک لە هەکاری، ناوجەرگەی ناوچەی کوردنشینی تورکیا، نێردراوە و لەوێدا ڕووبەڕووی پۆلە قوتابی دەبێتەوە کە هیچیان تورکی نازانن. بۆ خۆگونجاندنیش لەگەڵ سیاسەتە باڵادەستەکانی نەبێنراوکردن، زمانی کوردی بەهیچ شێوەیەک لەو کتێبەدا بەئاشکرا ئاماژەی بۆ نەکراوە[٤٢]. سەرکوتینەوە و دیارکردنی زمانی دایکی کەسێک لە سیستمی قوتابخانەدا سەتان هەزار منداڵی کوردی گرتەوە، لە هەردوو بواری ڕۆشنبیری و سۆزداریدا، تەنیا لەڕێی شایەتیی شایەتی بەچاودیدەکاندا بەبیر دەهێنرێنەوە (بڕوانە ئەم بابەتە لە: باڵچی ١٩٩٤، حەسەنپوور ١٩٩٦، گوندوزکانات ١٩٩٧: ١٥٠–١٥١).

لە کۆتاییەکانی ٢٠٠١ و سەرەتاکانی ٢٠٠٢، قوتابییانی ژمارەیەک زانکۆی تورکیا خۆپێشاندانی ئاشتییانەیان ڕێکخست بۆ داواکردنی خوێندنی زمانی کوردی لە زانکۆکاندا[٤٣]. زیاتر لە هەزار کەس بەهۆی خۆپێشاندانەکانەوە هاتنە گرتن و داوای خوێندنی کوردی ڕەت کرایەوە، لەگەڵ ئەوەشدا، پاڵپەستۆی سەر تورکیا بۆ بەدەنگەوەهاتنی داواکارییەکانی ئەندامێتیی یەکەتیی ئەورووپا بوونە هۆی چەند گۆڕانکارییەک. لە ئابی ٢٠٠٢دا، پەرلەمانی تورکیا زنجیرەیەک

چاکسازیی پەسند کرد، لەناویاندا، ڕێگەی دا قسە بەزمانگەلی کەمینە بکرێت لە دەزگە تایبەتەکاندا[٤٤]. بەڵام تەنانەت لەگەڵ ئەم یاسایانەشدا، نەبینراوکردن هەر خۆی دەنواند: لە گشت دەقی چاکسازییەکاندا، هیچ ئاماژەیەک بۆ زمانی کوردی بەهیچ شێوەیەک نەکراوە. هەروەها زاراوەی "کەمینە"ش بەکار نەهێنراوە. بگرە ئاماژە کراوە بۆ "زمان و دیالێکتگەلێک کە لەلایەن هاووڵاتیانی تورکەوە لە ژیانی ڕۆژانەیاندا دێنە بەکارهێنان". بەگوتەیەکی تر، سیاسەتی نەبینراوکردن لەلایەن دەوڵەتەوە بەردەوامە لەوەی خۆی بنوێنێ، تەنانەت لەو دەقانەشدا، کە بەڕووکەش مژدەی گۆڕانکاریی گەورەیان پێیە.

ئەوەندەی پێوەندیی بە ناوەڕۆکی ڕاستەقینەی چاکسازییەکانەوە هەبێ، لەوە ناچێ کە کاریگەرییەکی جێگریان بەسەر بەکارهێنانی زمانی کوردی لە تورکیادا هەبێ و، لەڕاستیشدا توانی دروستکردنی کاریگەریی پۆزەتیڤیان نەبوو لەسەر بەهێزکردنی پێگەی زمانەکە. ڕەخنەگرانیش ئاماژەیان بۆ ئەم لاوازییانەی خوارەوە لە یاسا نوێیەکەدا کرد[٤٥]:

١- فێرکردن بەزمانی کەمینە تەنیا لە دەزگە تایبەتەکاندا ڕێپێدراوە. لە ڕووی کردەنییەوە ئەمە وتنەوەی زمانی کوردی لە شارەگەورەکانی وەک ئیستانبوڵ قەتیس دەکا، کەم لەو کوردانەی کە لە زێدی خۆیان ماونەتەوە دەتوانن بارەی پێویست بۆ دامەزراندنی ئەم جۆرە دەزگەیە کۆ بکەنەوە، هەروەها ئەو فێرخوازانەشیان پێ پەیدا نابێ، کە بتوانن پارەی پێویست بۆ ئەو خوێندنە بدەن.

٢- تەنیا ئەو کەسانەی ٨ ساڵی خوێندنی زۆرەکییان تەواو کردووە لە سیستمی خوێندنی تورکیدا دەتوانن لە پۆلەکانی زمانی کەمینەدا بەشدار بن. واتە قوتابییانی چاوەنواڕکراو تەمەنی سروشتیی فێربوونی زمانیان تێپەڕاندووە، پێش ئەوەی شیاو بن بۆ بەشداری لەم جۆرە خوێندنەدا.

٣- نابێ پرۆگرامەکانی خوێندن بابەتی کولتووری و مێژوویییان تێدا هەبێ. بێسوودیی وانەگەلی زمانی، دوور لە کولتوور و مێژوو، تەواو دیارە. وەک هنتن (٢٠٠١: ٩) ئاماژەی بۆ دەکا، "زمانێک کە دوور لە ناوەڕۆکی نەریتیی کولتووریی خۆی بخوێندرێ ناتوانێ کولتوورێکی نەریتی دەربببڕێ".

٤- تەنیا ڕاهێنەرانی ناو تورکیا ڕێیان پێ دەدرێ لەم جۆرە دەزگەیانەدا وانە بڵێنەوە. ئەمەش ڕێگرە، بۆ نموونە، لە بەشداریی کوردانی سوید کە شارەزاییی فرەوانیان بەدەست هێناوە لە گوتنەوەی زمانی کوردیدا و، لە سوودوەرگرتن لە شارەزاییەکانیان بۆ پرۆگرامەکانی خوێندنی کوردی لە تورکیادا.

ئەم ڕێوشوێنانە بەیەکەوە بۆ ئەوەن، کە بەتەواوی زمانی کوردی دوور لە سیستمی دەوڵەت بهێڵنەوە و، هیچ بنەوایەک بۆ منداڵانی کورد دانامەزرێنن تاکو بتوانێ بە کوردی بخوێنێ و

بنووسێ، ڕێگرن لەوەی کوردی ڕۆهەڵات بتوانن هیچ جۆرە ئۆتۆنۆمییەکی کولتووری پیادە بکەن و، ڕێگرن لەوەی کەسانی (شارەزا) لە دەرەوەی تورکیاوە هیچ کاریگەرییەکیان بەسەر پرۆگرامەکەوە هەبێ.

بۆیە، مرۆڤ بێ گومان دەگاتە ئەو ئاکامەی کە هۆکاری ڕێگەنەدانی تورکیا بە هیچ جۆرە دانانێک بە زمانی کوردیدا لە خوێندنی حکوومەتیدا، بڕێتییە لە پابەندبوونێکی کۆن بە تاکزمانی لە خوێندندا. بەمەش کێشەکە نابێ بەکێشەی ئایدیۆلۆجیایی، بگرە دەبێتە کێشەی بێئاگایی لە پێشکەوتنەکانی تۆژینەوەکانی تایبەت بە فرەزمانی لە فێرکردندا. بەڵام لەڕاستیدا، تورکیا لەم بوارەدا گەلێک پێشکەوتنخوازە. ئەوەتا چەندان قوتابخانەی دواناوەندی لە تورکیادا هەن، کە بەشێکی زۆری وانەکانیان بەتەواوی بە زمانگەلی بیانین (ئینگلیزی، ئەڵمانی، یان فرەنسەیی). بەناوبانگترین زانکۆکانی وڵات تەواوی وانەکانیان بە ئینگلیزین (وەک: ئۆرتا دۆغو تەکنیک یونیڤێرسیتەسی لە ئەنقەرە، یان بۆغازئیچی یونیڤێرسیتەسی لە ئیستانبوڵ). لەوەش زیاتر، نوێنەرانی کەمینەی گەورەی تورکی لە ئەڵمانیا، هەڵمەتێکی بەهێزیان بەرپا کردووە، بە پاڵپشتیی دەوڵەتی تورکیا، داوا دەکەن بواری زیاتر بە تورکی بدرێ لە قوتابخانە حکوومەتییەکانی ئەڵمانیادا[٤٦]. سەیروسەمەرەییە کە هەڵمەتە لە خوێنەر ناشاردرێتەوە: دەوڵەتی تورکیا هانی دانانان بە زمانی کەمینەیەک دەدا لە سیستەمی خوێندنی دەوڵەتێکی تردا، لەو کاتەدا کە گەورەترین کەمینەی زمانیی خۆی بێبەشە لە هیچ جۆرە بوونێک لە خوێندنی حکوومەتیدا. بێ گومان ڕێکخەرانی هەڵمەتی لەپێناو تورکی لە قوتابخانەکانی ئەڵمانیا ڕێگر نابن لەوەی دروشمی هەڵمەتەکەیان بخوازم: "زمانی دایک مافی مرۆڤە".

گومانی تێدا نییە، کە نرخی فێرکردنی زمانی کەمینە و ئەگەری پیادەکردنی لە ناو سیستەمی خوێندنی حکوومەتی بە وردی لەلایەن دەسەڵاتی تورکەوە دانی پێدا نراوە. لە هەندێ بەشی سیستەمی خوێندندا چەندان جۆرە پرۆگرامی خوێندنی فرەزمان بوونیان هەیە. بۆیە دەبێ ڕەتکردنەوەی ڕێگەدان بە بوونی زمانی کوردی لە پرۆسەی فێرکردندا پاڵنەری جیاوازی لە پشتەوە هەبێ.

٦- پلانڕێژیی زمان لە تورکیا: نەریتی دریژخایەنی کۆنترۆڵکردنی بەکارهێنانی زمان لەلایەن دەوڵەتەوە

لەناو پرۆگرامی چاکسازیی کەمالیستدا، چاکسازیی زمانی تورکی پێگەیەکی ناوەندیی هەیە، بێ گومان یەکێک بووە لەو شتانەی ئەتاتورک وەک کەس گرینگیی پێی داوە. ئامانجی ریفۆرمەکان، کە لە ١٩٢٠کاندا دەستیان پێ کرد، بڕێتی بوو لە دروستکردنی زمانێکی ستانداری نەتەوەیی، کە بەزۆرترین ڕادە دوور بێ لە تۆخمی بیانی و، لەبەر دەستی گشت ئەندامانی کۆمەڵگە بێ و، بەئاسانی دەست بکەوێ و، دەوڵەمەند و نەرم بێ بەشێوەیەکی کە بۆ دەربڕینی هەموو بابەتێک

شیاو بێ. هەنگاوی یەکەم و ڕەنگە یەکلاکەرەوەترین، بڕێتیی بوو لە گۆڕینی ڕێنووسی عەرەبی بەئەلفبایەکی هەموارکراوی ڕۆمانی لە ساڵی ١٩٢٨دا. کاریگەریی ڕەمزیی ئەم هەنگاوە هی ئەوە نییە زێدەڕۆییی تێدا بکرێ. ڕێنووسی عەرەبی پێوەندیی پتەوی لەگەڵ زمانی عەرەبیدا هەیە، کە لە نەریتی ئیسلامیدا تەنیا ئامرازی شەرعیی دەقە پیرۆزەکانە. بۆیە ڕێنووسەکە یەکێکە لە بەهێزترین نیشانەکانی ئیسلام، بۆ دەوڵەتێکیش کە زۆرینە تێیدا موسڵمان بن، دەستبەردان لەم ڕێنووسە کارێکی بێ پێشینە بوو. چەند چاکسازییەکی کەمی تر پێشانی دەدەن، کە ئامانجی چاکسازییەکان بڕێتی بووە لە لەکۆڵکردنەوەی گشت میراتییەکانی عوسمانیی موسڵمان. بەڵام چاکسازیی زمانی تورکی بەگۆڕینی ڕێنووس تەواو نەبوو. هەنگاوی دوای ئەو بڕیتی بوو لە گۆڕینی وشەگەل و دەربڕینە عەرەبی و فارسییەکان بە هی تورکیی پەتی. ئەم بوارەی چاکسازی تا ئێستە، بە پلەی جیاواز، بەردەوامە، بەم دواییانە چاکسازییەکان توخمی بێگانەی تریشیان کردە ئامانج (وەک ئینگلیزی). بۆیە بە گشتی دەکرێ چاکسازیی زمان لە تورکیا بکرێتە نموونە بۆ ئەوەی تۆماس (١٩٩١) ناوی ناوە "پاکتاوی زینۆفۆنی": جەخت کرایە سەر داهێنانی زمانێک کە زۆربەی هەرە زۆری تورکی بێ، واتە تا ڕادەیەکی تەواو زۆر لە توخمی بیانی پاک کرابێتەوە.

دروستکردن و چەسپاندنی زمانێکی نەتەوەیی تورکی، بووە توخمێکی سەرەکیی ئەجێندای سیاسیی ئەتاتورک و گشت سیاسەتوانان. لەو کاتەوە. زێدەڕۆیی نابێ گەر بگوترێ زمان بابەتی شانازیی نەتەوەیی و بەڵگەیەکی چەسپاوی سەرکەوتنی کەمالیزم و بااڵدەستییەتی بەرامبەر بە ئیمپراتۆریای عوسمانیی فرەنەتەوە و فرەزمان. لە ئەدەبیاتی فرەوانی زانستیی تایبەت بە پلانڕێژیی زماندا، چاکسازیی زمانی تورکی شانازیی داهێنانی نموونە ستانداردەکانی پێ دەبڕێ بەردەوام لەالیەن زانیارانی بوارەکەوە بەسەرکەوتوو لەقەڵەم دەدرێ. لەم دواییەدا بەوە وەسف کرا کە "وردترین بەشی ئەندازەڕێژیی زمانە لە مێژوودا" (تێکستی سەر بەرگی جی لویس ٢٠٠٢)[٤٧]. بۆیە زمانی تورکی خۆی تەنیا یەکێ لە توخمەکانی ناساندنی تورکیبوون نییە، بگرە سیمبولێکی تەواو بااڵیە لە ناوەوە و لە دەرەوەی وڵاتدا، بۆ سەلماندنی سەرکەوتنی پرۆگرامەکانی چاکسازیی کەمالیست[٤٨].

دوو ئاکام هەن لە چاکسازیی زمان چاوەنواڕ دەکرێن: یەکەم، هەر لە سەرەتاوە دەوڵەت هەستی بەڕۆڵی سەرەکیی زمان کردووە وەک هەڵگر و سیمبولی پێناسی نەتەوەیی. دووەمیش، بیرۆکەی چاکسازیی زمان خۆی لەوەوە سەرچاوەی گرتووە، کە دەوڵەت باوەڕی تەواوی بەوە هێناوە کە لەڕێی سیاسەتگەلی پلانڕێژیی ناوەندییەوە دەتوانێ هەڵسوکەوتی زمانیی هاووڵاتییانی ڕێک بخا. دەبێ تەواو ڕوون بێ کە ئەم دوو توخمە لە پشتی ئەو سیاسەتەوەن، کە من ناوی نەبینراوکردنی کوردیم لێی ناوە. بۆیە لە کۆتاییدا پێشنیاز دەکەم کە نەبینراوکردنی کوردی پێویستە وەک پێکهاتەیەکی چەسپاوی پلانڕێژیی زمانی تورکیا سەیر بکرێ: ئەویش ئۆپەراسیۆنێکە دەوڵەت دەستی داوەتێ، ئامانجەکەشی ئەوەیە هەڵبژاردنی هاووڵاتییان بۆ ئەو زمانەی بەکاری دەهێنن بۆ

چالاکییە جیاجیاکان ڕێک بخا، واتە بڕێتییە لە "پلانڕێژیی دۆخ". بەوتەیەکی تر، پاککردنەوەی زمانی تورکی لە توخمی بیانی و، ناچارکردنی هاوواڵاتییان بۆ ئەوەی تەنیا بە تورکی قسە بکەن، دوو ڕووی یەک و هەمان دامەزراوەن. ڕاستییە سادەکە بڕێتییە لەوەی لە سەرەتای چاکسازییەکان، لە ١٩٢٠ـەکاندا، بەشێکی بەرچاوی دانیشتووانی تورکیا بەزمانێکی جیا لە تورکی قسەیان دەکرد و، دەوڵەت پێویستی بەوە بوو هەڵمەتێک بکا لەپێناو ڕاستکردنەوەی دۆخەکە. بۆیە پلانڕێژیی زمان لەلایەن دەوڵەتەوە، نەریتێکی تەمەنداری تورکیایە، هاوشێوەی وڵاتانی تری نوێ، وەک سینگاپۆر، ئیندۆنیسیا و ئیسرائیل. بەڵام لەبەرئەوەی هەوڵی دەوڵەت بۆ تورکاندنی زمانی وڵاتەکە زۆر زەق و سیمبۆلیک و خۆنوێن بوو، بۆیە هەوڵەکانی دەوڵەت بۆ دەسکاریکردنی هەڵبژاردنی زمان لەلایەن هاوواڵاتییانەوە زۆر بەنهێنی ئەنجام دەدران. لێرەدا، پیادەکردنی پلانڕێژیی دۆخ لەلایەن تورکیاوە، تەواو جیاوازە لەوەی، بۆ نموونە، لەلایەن سینگاپۆرەوە پیادە دەکرا کە تیایدا هەڵمەت لەپێناو "قسەکردن بە چینیی مەندەرینی (لەجیاتی دیالێکتە ناوچەییە چینییەکان)" لەلای جەماوەر جێی بووەوە و، دەوڵەتیش هەوڵی دا ئامانجەکانی بۆ گەلەکەی ڕوون بکاتەوە (بڕوانە: بۆکهۆرست–هێنگ ١٩٩٩).

ئەوەی مایەی سەرسوڕمانە بۆ ئەم نووسەرە ئەوەیە، کە بێدەنگیی فەرمی لەم بوارەی پلانڕێژیی زماندا، ڕەنگدانەوەی لە ئەدەبیاتی زانستیی ناودەوڵەتیدا هەبوو. ئەوەندەی من بزانم، تەنانەت یەک تۆژینەوە لەسەر پلانڕێژیی زمان لە تورکیا ئاماژەی نەکردووە بۆ لایەنەکانی دۆخی پلانڕێژی (ئەمە لە کاری پێشتری ئەم نووسەرەشدا وا بووە، بڕوانە هەیگ ١٩٩٦). بەگوتەیەکی تر، گریمانەی شاراوەی پشت ئەدەبیاتی زۆر لەبارەی پلانڕێژیی زمان لە تورکیا ئەوەیە کە تورکیا دانیشتووانێکی هۆمۆجینەی هەیە لەڕووی زمانەوە و، بۆیە گرفتەکانی پلانڕێژیی زمان کەم کرانەوە لەو لایەنەدا کە پێوەندییان بە تەنیا بە زمانی تورکییەوە هەیە. تا بڵاوکردنەوەی کتێبەکەی سکوتناب–کانگاس و بوجاک (١٩٩٥) لایەنەکەی تری چالاکییەکانی پلانڕێژیی زمانی تورکیا نەخرابووە بەر چاوی کۆمەڵی زمانەوانیی نێودەوڵەتییەوە، بەڵام کارەکەی ئەوان تا ئێستە بەگشتی پشتگوێ خراوە لەو ئەدەبیاتانەی پێوەستن بە پلانڕێژیی زمانەوە لە تورکیا.

ئاکامەکان

بە قسەی نووسەرێک، ئامانجی سیاسەتەکانی تورکیا لەبارەی زمانی کەمینەکان "لەباوەشگرتنی زمانی گشت خەڵک لەناو زمانی تورکیدا" (یاغمور ٢٠٠١: ٤٢١). نووسەری تریش هەن ئاماژە بۆ "سیاسەتێکی تواندنەوە" دەکەن (بڕوانە گوربەی ١٩٩٦: ١٣)، لە کاتێکدا هی تر هەن کەمتر دیپلۆماتین و دەڵێن: دەوڵەتی تورک زمانی کوردی "چالاکانە دەکوژێ" (سکوتناب–کانگاس و بوجاک ١٩٩٥). جا هەر یەکێ لەم ناوانەت پێ خۆش بێ، ئاکامەکە هەر یەکێکە چ لە ڕێی لەباوەشگرتن یاخۆ تواندنەوە یان کوشتن بێ: زمانەکە لەناو دەچێ. هەرچەندە بەدەگمەن ئەمە

بەئاشکرا باس کـراوە لەلایەن نوێنەرانـی حکوومـەتەکـانـی تورکـیـاوە، بـەڵام ڕووپێـوێک بـۆ ئەو سیاسەتانەی بەرامبەر زمانی کوردی لە ٧٠ ساڵی دواییدا بەرپا کراون، بەڕوونی پێشانی دەدا، کە ئاکامی خواستراوی سیاسەتی حکوومەت بڕێتی بووە لە سـەرنگومکردنی زمانەکە، بەتەواوی یان هیچ نەبێ لە بواره گشتییەکاندا بزر ببێ. بۆ ئـەم مەبەستە چەند ستراتیـجێک گیرانە بەر، هەر لە ڕاگواستنی دانیشتووانی کوردزمانەوە لەپێناو خێراکردنی تواندنەوە و، تواندنەوەی کردەنی کە بەفـەرمی ڕابگەیەنرێ کە ئەو زمانە بوونی نییـە، یان بەڵای کەمـەوە لە بنەوادا جیا نییـە لە زمـانی تورکی و، ناوزڕاندن: زمـانەکە هەیە بەڵام زمـانـی تەواو نییـە، بۆیە کـەمتر شـایانی بـەهێزکردن و چەسپاندنە.

ئەگەر سیاسەتەکانی تایبەت بەزمانی کوردی بەیەکەوە وەرگرین و، من جەخت دەکەم کە دەبێ وا بکرێ، دەبینین بـەشـێوەیەک لە شـێوەکان پلانڕێژییـەکن بۆ زمـان: هـەوڵـی ڕژد لەلایەن دەوڵەتەوە بۆ کـارکـردنە سـەر ئـەوەی هاووڵاتیـیـان چۆن زمـان بـەکـار دێـنن. تورکیـا وڵاتێکی خـاوەن نەریتـێکی درێژخایەنی دەستوەردانی دەوڵەتە لە پرسگەلی تایبەت بەزمان، بەڵام لەو کاتەدا کە هـەوڵـی دەوڵەت بۆ کارکردنە سـەر شـێوەی زمـانی نیشتمانـە، زمانی تورکی بووەتە ئـامانجی گرینگیـپێدانی چڕی زانیـاران، پرۆژە تـەواوکـەرەکـان، وەک نـەبینراوکـردنی زمـانـی کـوردی و (زۆربەی زمـانگەلی کەمینەکانی تریش) لە ئەدەبیاتی پێوەنداردا پشتگوێ خراون، لە ناوەوە و لە دەرەوەی تورکیادا. کە ئەمەش جۆرێکی تره لە نەبینراوکردن کە ئەم بابەتە هەوڵی گەڕانەوەی هاوسەنگیی دەدا.

هەوالنامەی کێرێ

پەڕاوێزەکان:

* سـەرچاوە: Conermann, S. & Haig, G. (eds.) Die Kurden: Studien zu ihrer Sprache, G eschichte und Kultur. Schenefeld: EB-Verlag (2003), pp. 121-150

(ڕەنگە بڕگەکانی لاپەڕەکانی ئێرە لەوانەی ئۆریجینالەکە جیا بن)

١- پێویستە جەخت بکرێت لەسەر ئەوەی، کە سیاسەتی نادیارکردن کاری کردووەتە سەر زمانەکانی تری کەمینەکانی ئەناتۆلیا، بۆ نموونە، لاز و چەند شێوازێکی جیاجیای ئارامیی نوێ، لەوانەشە هەندێ خوێنەر هـەست بەوە بکەن، کە ئەم بابەتە بێدادیی بەرامبـەر بەو پرسە کردووە. من باش لەو پرسانە ئاگەدارم، بەڵام جەختکردنم لەسەر زمـانی کوردی لەژێر کاریگەریی بابەتی ئەم بەرگە و بۆ بەرژەوەندیی تۆژینەوەی کەسییە.

٢- زمـانـەوانگەلی تریش گـەیشـتـوونەتە هـەمـان ئاکـام لـەبارەی سـیـاســەتەکـانـی تورکـیـاوە، هـەرچەندە دیتنەکانیان جیاوازن. لە ڕوانگەی مافە زمانییەکانی مرۆڤەوە، ئەو کارە پێشکەوتووەی تۆف سکەتناب- کـانگاس و هاوکـارانی بـەئەنجـامـیـان گـەیاندووە- بـەتایبـەتی بـڕوانە سکەتناب-کـانگاس و بەجـاک (١٩٩٥)، سکەتناب-کـانگاس (٢٠٠٠: ٥١٤-٥٢٢، لێرە و لەوێ) و، سـەرچـاوەگـەلی تر لەوێدا. بـاڵچی (١٩٩٤) و هـاڤـریست (١٩٩٨) بابەتی بـەسـوودیان تێـدایە. لە تۆڕی ئـینتـەرنێـتـیش، چاوەدێریی مـافی مـرۆڤ و لێـبـوردنـی نێـودەوڵەتی دۆکـیـومـێـنتی بەرفـرەوانیـان بڵاو کردووەتـەوە لەسـەر پێـشـێلکردنی مـافـەکـانی ئازادیـی دەربڕین و بەکـارهـێنانی زمـانەکـانـی کـەمـینە لە تورکـیـا. بۆ زیاتر لە نێـزیکەوە

شارەزابوون لەوەی ئاوێنەی هەڵوێستی دەوڵەتی تورکیایە (لەگەڵ هەڵبژاردەیەکی جیاوازی بابەتگەلی هاوشێوە) بڕوانە: ئۆران (٢٠٠٠) و یاغمور (٢٠٠١).

٣- بۆ شارەزاییی فرەوانتر لەبارەی چۆنیەتیی هەڵبژاردنی شێوازی ئاماژەکردن یاخۆ ئاماژەنەکردن بۆ پرسگەلی کوردی لەلایەن دەوڵەتەوە، بڕوانە: یەغەن (١٩٩٩أ، ١٩٩٩ب). بەپێچەوانەی ئەم بابەتە، کارەکەی یەغەن کار لەسەر گوتاری دەوڵەت دەکا، بەرامبەر پرسگەلی کوردی بەگشتی، بەبێ ئەوەی بەتایبەتی جەخت بکاتە سەر بابەتی زمان. هەروەها پێشهاتەکانی دوای ١٩٨٠ هیچ وردەکارییەکیان لەبارەوە نەخراوەتە ڕوو.

٤- ناوەڕۆکی ئەم دیمانەیە، بۆ جاری یەکەم لە کۆواری "ئیکی بینە دۆغرو" لە ١٩٨٧دا بڵاو کرایەوە (شاهین & کاوفیلت ٢٠٠٢: ٢٤٢). هەروەها بڕوانە ییغەن (١٩٩٩أ: ١١٤-١١٥) بۆ بەدەستهێنانی مادەی زیاتر لەمەڕ هەڵوێستی ناسیۆنالیتە کۆمار-خوازەکان بەرامبەر بە کورد.

٥- لە ساڵی ١٩٩٣دا، سەرۆک وەزیرانی ئەوسای تورکیا، تانسو چیلەر، میللەتی سەرسام-کرد کاتێ "نموونەی باسک"ی بۆ کورد خستە-ڕوو، بەڵام ئەم پێشنیازە بووە ئامانجی پشتگوێخستن و ڕەتکردنەوەی تەواو لەلایەن بڕیار-بەدەستانی ئەو کاتەی تورکیاوە.

٦- بۆ گەیشتن بە ئەنجامی هاوشێوە لە ناو چەندانی تردا، بڕوانە: ییغەن (١٩٩٩أ: ١١٠)، بۆزئارسلان (١٩٩٦)، یان سیمەنت (١٩٩٦: ١٤٥).

٧- سەبارەت بە پەیمانی لۆزان و دۆخی گەمیەکان، بەشێوەیەکی تایبەت بگەڕێوە بۆ رومف (١٩٩٣: ١٨١-١٨٢).

٨- بڕوانە مادەی ٣٩: "نابێ هیچ کۆتێک بسەپێنرێتە سەر ئازادیی هەر نیشتمانییەکی تورکیایی لە بەکارهێنانی هەر زمانێک لە کاتی پێوەندیی تایبەت، لە بازرگانی، لە کاروباری ئاینی، لە ڕۆژنامەوانی یان لە هەر جۆرە بڵاوکەوەک یاخۆ کۆبوونەوەیەکی گشتیدا. سەرباری هەبوونی زمانی فەرمی، ئاسانکاریی پێویست پێشکێشی نیشتمانییانی تورکیا دەکرێ بۆ بەکارهێنانی زمانی نا-تورکی بەشێوەی زارەکی لە بەردەم دادگەدا." (لە کۆڵۆمبیا ئینتەرناشنالّ ئەفەیرز ئۆنلاین، بەشی تایبەت بە ڕۆهەڵاتی ناوەڕاست لە. www.ciaonet.org وەرگێڕدراوە

٩- بگەڕێوە سەر یاسای حزبە سیاسییەکان لە ساڵی ١٩٨٣وە، کە لە سکوتناب-کانگاس (٢٠٠: ٥١٥)دا باس کراوە.

١٠- بڕوانە کریشچی & وینرۆ (١٩٨٨: ٢٣): "تا ئێستەش بەتەواوی ڕوون نییە، کە زاراوەی "تورک" بەوردی چی دەگەیەنێ". گفتوگۆی زیاتر لەبارەی بیری "تورکایەتی" لە رومف (٢٠٠٠: ١٧٢-١٧٤) و لە تسێنتروم فور تورکایشتودین (١٩٩٨: ٢٦-٢٨)دا دەست دەکەون، هەروەها کۆڵینەوەیەکی ورد بۆ ڕەگەکانی تورکی لاو و بیرۆکەکە و ڕۆڵی زمان و ئیتنیسیتی و ئاین و نەریت تێیدا، لە داباگ (١٩٩٦)دا هەیە. باسی گشتیتر بۆ ئەم بابەتە لە چەندان کاری ستانداری تایبەت بە تورکیای نوێوە دەست دەکەوێ، وەک کارەکانی شتاینباخ (١٩٩٦)، ب. لویس (٢٠٠٢) یان سویرشەر (١٩٩٣).

١١- وەرگێڕانی منە بۆ بەشێک لە وتارێکی ئەتاتورک لە ساڵی ١٩٢١دا، کە لە ئەتاتورک (١٩٨١: ٢٥)دا هاتووە.

هەولّادەی کتێب

١٢- بڕوانە بۆزئارسلان (١٩٩٦)، کە پێی وایە ئامانجی بالای چاکسازییە کەمالیستەکان ئەوەندەی، کە تورکاندن بوون ئەوەندە مۆدێرنەکردن نەبوون.

١٣- بەڵام سەیری برونسن (١٩٨٩: ٣٩-٤١) بکە، لەبارەی جیاکاریی ناوەخۆیی ئیسلامیی نێوان کورد و تورک.

١٤- بڕوانە هەیگ & ماتراس (٢٠٠٢) بۆ کورتەیەک لەبارەی زمانەوانیی کوردییەوە و، دۆرلەین (١٩٩٦) لەبارەی بەریەککەوتنی زمانی کوردی/ تورکی.

١٥- لەبارەی لاز، بڕوانە کوچەر & گەنچ (١٩٩٨). لەبارەی زمانە ئارامییە نوێیەکانیش بڕوانە یۆنان (١٩٧٨) و جاسترۆ (١٩٩٤). بۆ زانیاریی گشتی لەسەر زمانەکانی کەمینە لە تورکیا، بڕوانە ئەندروز (١٩٨٩)، تسێنتروم فور تورکیشتودن (١٩٩٨) و هەیگ (٢٠٠٣).

١٦- تۆمارگەلی تر (وەک ییغەن ١٩٩٩أ: ١٣٧-١٣٩) ئاماژە دەکەن بۆ ئەو هەنگاوە یاساییانەی بەناوی ئیسکان قانونو (یاسای نیشتەجێکردن) ئەنجام دران. سیاسەتێکی هاوشێوە، لە کوردستانی عێراقدا لەلایەن سەدام حوسێنەوە جێبەجێ کرا، کە بەهۆیەوە بوونی کورد لە ناوچە کوردنشینەکاندا بەهۆی نیشتەجێکردنی بەزۆری عەرەب و تورکمان لەو ناوچانەدا تەنگ دەکرا.

١٧- لەم ماوەیەی دواییشدا، ئەو بەرنبوونەوەی ئاستی ئاوەی ناوچەیەکی فرەوانی باشووری ڕۆهەڵاتی کوردنشینیان گرتەوە، کە بەهۆی پڕۆژەکانی بەرهەمهێنانی وزەی کارۆ-ئاوییەوە بوون، بوونە مایەی ڕاگواستنی بەرفرەوانی دانیشتووان. یۆنگبیرن (٢٠٠١) دەڵێ کە ئەو پڕۆژانە، لە ناو کۆمەڵێ ئامانجی تردا، ئەم ئامانجەیشیان هەیە، ڕاگواستنی دانیشتووان. شەڕی گەریلایانەی نێوان پەکەکە و سوپای تورکیاش بووە مایەی ڕووخاندنی هەزاران گوندی کوردان، بەو هۆیەوە نێزیکەی دوو ملیۆن هاوواڵاتی کە زۆرینەی زۆریان کورد بوون، نیشتمانی خۆیان بەجێ هێشت. نیگۆسیان (١٩٩٦: ٤٢-٤٣) دەڵێ: کە چۆڵکردنی ناوچەگەلی کوردان ئامانجێکی سەرەکیی چالاکییە سەربازییەکانە لەو ناوچانەدا.

١٨- بەتایبەتی بڕوانە: ییغەن (١٩٩٩أ: ١٧٣-١٨٨) لەسەر ڕۆڵی دەزگەی (تورک ئۆجاغی)، کە لەلایەن حکوومەتەوە بەڕێوە دەبرا و، جێگرەوەکەی (هەلک ئێقلەری) لە هێنانی زمان و کولتووری تورکی بۆ ڕۆهەڵاتی ئەنادۆڵ.

١٩- بڕوانە: سکوتناب-کانگاس و بوجاک (١٩٩٥)، باڵچی (١٩٩٤) و هەیگ (٢٠٠٣: ١٧٩).

٢٠- لە بابەتێکی سیمۆن تیسدال وەرگیراوە، گاردیان ٢٥ی کانوونی دووەم، ٢٠٠١.

٢١- ڕاگەیاندنی ڕۆژنامەوانیی ئەسۆشیەیتد پرێس (ئەنقەرە، ٣١ی ئادار، ٢٠٠١).

٢٢- مایەی سەرنجە لێرەدا کە ناوی پەکەکە (پارتی کرێکارانی کوردستان) لە میدیای تورکیدا بەکار دێ، بەڵام پەکەکە وەک گرووپێکی تیرۆریست دێتە ژمارەن، نەک حزبێکی سیاسی. ناوی پەکەکەیش هەرگیز درێژەکەی ناخرێتە بەر چاو بگرە تەنیا بە کورتکراوەیی و بەبێ وەرگێڕانی بۆ تورکی ئاماژەی بۆ دەکرێ.

٢٣- بڕوانە: سەلجان (١٩٩٨: ٩٥-١٠١) لەبارەی هەوڵەکانی زمانوانانی تورکی بۆ دووبارە-شیکردنەوەی زازاکی، کە زمانێکی ئێرانییە و، ناساندنی وەک دیالیکتێکی تورکی.

٢٤- ئەوەی یەکەم بە (کۆمەڵەی پێداچوونەوەی مێژووی تورک) ناسرابوو، بەڵام ئەمەی دوایی بڕێتییە لە (کۆمەڵەی پێداچوونەوەی زمانی تورکی).

٢٥- جی لویس (٢٠٠٢: ٧٢) پێی وایە، کە بەرژەوەندیی تیۆریی زمانی هەتاو "لەگەڵ مەرگی ئەتاتورکدا بەبا چوو"، بەڵام ئەگەر واش بێ، ئەوە ناگەیەنێ کە کاریگەریی تیۆرییەکە پاش مەرگی ئەتاتورک بەردەوام نییە. بۆ نموونە، خەتیبئۆغلّو (١٩٨٦: ٩٧) پێی وایە کە "تورکی کۆنترین زمانی نووسراوی دنیایە" (لویس ٢٠٠٢: ٤٢، ئەمەی گواستووەتەوە) ئەمەش ئاشکرایە کە زادەی گیانی تیۆریی زمانی هەتاوە، وەک هەوڵەکانی پێشاندانی زمانی زازاکیی ئێرانی وەک "دیالیکتێکی تورکی".

٢٦- ئەم تۆژینەوانە بە وردەکارییەوە لە بێشکچی (١٩٩١: ١٢٢-١٢٨)دا هاتوون و، زۆربەیان لەسەر کتێبەکەی عەفەت ئینان بنیات نراون: (کاراکتەرە ئینترپۆلۆجییەکانی گەلی تورکیا و مێژووی تورکیا، نیشتمانی ڕەگەزی تورکی ئەنادۆڵ (تۆژینەوەیەک ٦٤ هەزار کەسی گرتووەتەوە). ئەنقەرە، دامەزراوەی مێژووی تورک.

٢٧- دۆغو ئیللەری ڤە ڤارتۆ تاریهی. ئیستانبوڵ: چاپخانەی شاکا، ١٩٤٨. بۆ زانینی وردەکاری، بڕوانە: بێشکچی (١٩٩١: ١٩٤-١٩٨).

٢٨- "کورد: کۆمەڵە خەڵکێکن، کە زمانێکی فارسیی سەقەت قسە دەکەن لە تورکیا و عێراق و ئێراندا دەژین"، (فەرهەنگی تورکی ١٩٧٩). ئەنقەرە، کۆمەڵەی زمانی تورکی (چاپی هەموارکراوی شەشەم، ساڵی ١٩٧٤). فەرهەنگەکانی دواتر، یان ئەوە بوو وشەی کورد و داتاشینەکانیان فەرامۆش کردووە (ئەوانەی لە قوتابخانەکاندا پاش پیادەکردنی ئەم ڕێچکەیە بەکار دەهێنران)، یان هەڵوێستێکی نەرمتریان دەگرتەبەر و نەیاندەگوت کورد بەڕەچەڵەک تورکن. ئەوەی پیادە دەکرێ ئەمەیە (وەرگێڕانی خۆم): "کورد گرووپێکن کە لە چەند وڵاتێکی ڕۆژهەڵاتی نێزیک و ناوەڕاستدا پەرت بوونە ئەو کەسەی سەر بەم گرووپەبێ پێی دەڵێن کورد، زمانی کوردی: ئەو زمانەیە کە کوردەکان قسەی پێ دەکەن و بە نەریت لە فارسییەوە نێزیکە". (پوسکولئۆغلّو، عەلی -١٩٩٤، فەرهەنگی ئەرکاداشی تورکی. ئەنقەرە: چاپخانەکانی ئەرکاداش). ئەمڕۆشی لەگەڵدا بێ کورد بە هیچ شێوەیەک لە فەرهەنگەکاندا وەک "کەمینە" نەهاتوونەتە ناساندن.

٢٩- سووکایەتیکردن بە کورد، لە گشت بوارە فەرمییەکاندا نیشانەیەکی باوە، وەک پێغەن (١٩٩٩أ) ئاماژەی بۆ دەکا. لەوانە، بەشێوەیەکی نەریتی لە کاتی ئاماژەکردن بۆ کورد و کێشەی کورد زاراوەگەلی "دواکەوتوو"، "دەمارگیریی ئاینی"، "قاچاخچیەتی" و.. هتد، دێنە بەکارهێنان. لەم دواییانەشدا زاراوەگەلی "تیرۆریزم" و "قاچاخیکردن بەمادەی هۆشبەر"، بازاڕیان گەرم بوو.

٣٠- بڕوانە: http://www.mfa.gov.tr/grupa/faq/default. htm. ئەو زانیارییانەی لەبارەی کوردییەوە گواستراونەتەوە، دەکرێ لە سایەی ئەم ناونیشانەدا: "باشووری ڕۆهەڵاتی ئەنادۆڵ و تیرۆریزم" بێتە دۆزینەوە.

٣١- ئەم هەڵسەنگاندنی جیاوازیی زۆری نێوان دیالێکتە کوردییە جیاجیاکان، هیچ بەڵگەیەکی واقعی نییە پشتی بگرێ. من پێم وایە کە بواری جیاوازی لەناو قسەکەرانی دیالێکتی کرمانجی، کە دیالێکتی زۆرینەی کوردی تورکیایە (چەند ملیۆن کەسێک) هیچ زیاتر نییە لە جیاوازییەکانی ناو هەر زمانێکی تری سروشتی کە لە ناوچەیەکی هاوشێوەی ناوچەی ئەمان فرەوان بێ هەیە، بگرە لە زۆربەشیان کەمترە. دەبێ ئەوەش لەبەر چاو بگری کە وەشانی تەلەڤزیۆنی کوردی هەیە، ژمارەیەکی زۆر بڵاڤۆک

بەکوردیی کرمانجی هەن، لەوانە کتێبگەلی دەق و، فەرهەنگ. هەموو ئەمەش تا ڕادەیەکی زۆر نەگونجاو دەبێ، ئەگەر یەکەتییەکی زمانیی بەرچاو لە سەرتاسەری ناوچەکەدا نەبێ. ئەوەشی کە دەڵێ دانیشتووانی گوندێک "ناتوانن پێوەندی بکەن" لەگەڵ دانیشتووانی گوندەکەی ئەولایانەوە تەواو بێ بنەوایە، مەگەر خەڵکی گوندەکەی ئەولایانەوە بەزمانێکی تەواو جیاواز قسە بکەن، لەڕاستیشدا کوردی گوندگەلێک کە سەتان کیلۆمەتر لەیەکتری دوورن، دەتوانن بە کوردی پێوەندی بەیەکەوە بکەن، وەک شیەت (٢٠٠٣: xvi) جەخت دەکا، بەڵام لەبەر ئەو دۆخەی بەسەر تورکیادا زاڵە، زۆربەی کات پێیان باشترە ئەوە نەکەن.

٣٢- باڵچی (١٩٩٤: ٣٨-٣٩) ئاماژە دەکا بۆ ئەوەی کە لە ١٩٩١دا بەکار هاتووە لەلایەن گۆکهان ماراش، وەزیری کاروباری کولتووریی ئەو کاتە، بۆ پاساوهێنانەوە بۆ قەدەخەکردنی ئەو نووسینانەی بە کوردی لەسەر کاسێتەکانی موزیکی کوردیدا نووسرابوو.

٣٣- بۆ گفتوگۆ، بڕوانە: هنتن (٢٠٠١: ٩)، بۆ کۆڵینەوەی پرسەکانیش بڕوانە: بۆنەر (٢٠٠١) یاخۆ ئێدواردز (١٩٩٢).

٣٤- بۆ نموونە بڕوانە: سکوتناب-کانگاس و بوجاک (١٩٩٥)، رومف (١٩٨٥)، رومف (١٩٩٣)، هەیگ (٢٠٠٣: ١٧٩-١٨٣)، هارڤیست (١٩٩٨: ١٥١-١٦٢) و باڵچی (١٩٩٤: ٣٥-٣٧).

٣٥- دواین پێشهاتەکان لە عێراقدا ئەگەری بوونی زمانی کوردی بەزمانی دەوڵەتیان زیاد کرد. هەرچەندە حکوومەتی تورک تەواو ئەوەی ڕوون کردووەتەوە، کە تەنانەت ئەگەر دەوڵەتی کوردی داشبمەزرێ ئەوان ددانی پێدا نانێن.

٣٦- لەبارەی بەشداریی ئۆزال لە دارشتنی سیاسەتەکانی تورکیا لەبارەی کوردەوە، بڕوانە: گوربەی (٢٠٠٠: ٦٥-٦٧).

٣٧- تێبینیی ئەوە بکە کە پەکەکە خۆی، پێش گرتنی ئۆجەلان لە ١٩٩٩دا، گرینگییەکی زۆری بە زیادکردنی مافی دەربڕینی کولتووری نەدەدا زیاتر جەختی لە بەدیهێنانی ئامانجگەلی سیاسی و ناوچەیی نەدەدا (کە لە کۆتاییدا وەهم بوون). لەڕاستیدا ئۆجەلان پێی وا بوو، کە کولتووری نەریتیی کورد کولتوورێکی دواکەوتووە و زمانی کوردی لەم دۆخەی ئێستەیدا گونجاو نییە. ئەو بەردەوام زمانی تورکیی بۆ گواستنەوەی بیری خۆی بەکار دەهێنا ئەم ڕاستییە بەردەوام لەلایەن سەرچاوە فەرمییەکانی تورکەوە وەک بەڵگە لەسەر کەمێتیی زمانی کوردی بەکار دەهێنرا. بۆیە زۆر مایەی سەرسوڕمانە، کە ئەو کەسەی خۆی بە پاڵەوانی گەلی کورد دەزانی، خۆی بەشدار بوو لە سووکایەتیکردن بە کولتووری کورد.

٣٨- ڕێنوێنییەکە لە (http://www.haberturk.com/)ـەوە دەرچووە و بە ئیمەیڵ لەلایەن ئینستیتیۆی کورد لە واشنتۆن، لە ١٠ی نیسانی ٢٠٠١دا، وەرگێڕدراوە و بڵاو کراوەتەوە. هەروەها لە ٦ی نیسانی ٢٠٠١دا، هەبوونی ئەو ڕێنوێنییە و چەند بەشێکی، بابەتی بڵاوکۆکی پرێس (ئیستانبوڵ) بوو.

٣٩- راپۆرتی دژبەیەک هەن لەبارەی ناوەڕۆکی لێدوانە کورتەکەی زانا. بەگوێرەی ئەمنستی ئینتەرناشنڵ، وەرگێڕانی قسەکە بەم شێوەیە: "من ئەم کارەم لە سایەی هەڕەشەدا کردووە، من لەمەودوا تێدەکۆشم بۆ ئەوەی خەڵکی تورک و کورد ئاشتییانە و لەناو چوارچێوەیەکی دیموکراتیدا بەیەکەوە بژین". ئەو

هەوالنامەی کتێب

دەقەشی لەلایەن دادگەی تەناهیی دەوڵەت لە ئەنقەرە بەکار هات بۆ تاوانبارکردنی زانا، دەڵێ: "من کوردم، هەتاهەتایە بە کورد دەمێنم. من ئەم سوێندە بەزۆر و لە سایەی هەڕەشەدا دەخۆم، بەڵام هێشتە کوردم و بە کوردی دەمێنم". (لە راپۆرتی شاندی گرووپی یاسایی بۆ تورکیا لەبارەی گرتنی پەرلەمانتاران و ئەو ئیجرائاتانەی بۆ قەدەخەکردنی پارتی دیموکراتی کراون، وەرگیراوە، کە لە:http:// kurdistan.org/leyla/crimetospeak. html دەست دەکەوێ). کۆنووسی ئەو دانیشتنەی پەرلەمان تەنیا ئاماژەی بۆ ئەوە کردووە، کە زانا بە"زمانێکی نەناس" قسەی کردووە.

٤٠- سەبارەت بە سیاسەتەکانی ئەمەریکای باکور بەرامبەر بە زمانە هیندییەکانی دانیشتووانی ڕەسەنی ئەمەریکا بڕوانە: هینتن (١٩٩٤). بۆ سیاسەتەکانی نەرویج بەرامبەر کەمینەی سامی بڕوانە: ماگا (١٩٩٥: ٢٢٠). لەبارەی سیاسەتەکانی فرانکۆ بەرامبەر کەتەلۆنی و باسکییەکانی ئیسپانیاش بڕوانە: میلەر و میلەر (١٩٩٦). بە شێوەیەکی گشتیش و بۆ دۆکیومێنتی بەربلاوتر بڕوانە سکوتناب-کانگاس (٢٠٠٠).

٤١- وەرگێڕدراوی ئەوەیە کە لە بەشی تایبەت بە تورکیای مالپەڕی هیومان رایتس وۆچدا هاتووە (www.hrw.org.press/2002/08/turkeyqa041902.htm)

٤٢- لە بنەڕەتدا بە ناونیشانی (ئۆ "ئەو") بلاو کرایەوە، ئێستە کتێبەکە باشتر بەناوی فیلمەکە ناسراوە "هەکاریدە بیر مەقسیم: وەرزێک لە هەکاری". لە فیلمەکەشدا ئاماژەی ڕاستەوخۆ نییە بۆ کورد و بۆ زمانی کوردی، ئەم نەریتە لە تازەترین ئاماژە فەرمییەکاندا بۆ فیلمەکە بەردەوامیی هەیە. بۆ نموونە، ئەو بەشەی تایبەتە بە سینەمای تورکی لە مالپەڕی فەرمیی بەڕێوەبەرایەتیی گشتیی ڕۆژنامەوانی و ڕاگەیاندنی تورکیادا، وەسپی ئەم فیلمە دەکا بەوەی باسی "کێشە و ململانەکانی ڕۆشنبیرێک دەکا، کە جاری یەکەمیەتی ڕووبەڕووی ژیانی سەختی هەکاری لە باشووری ڕۆهەلاتی ئەنادۆلدا دەبێت" gov.tr/REFERENCES/TURKISH-CINEMA-2001.htm.www.byegm

٤٣- بڕوانە ڕاپۆرتەک لە زوددۆیچە تسایتونگ ٢٠٠٢/١/٣١، ل١١، بە ناونیشانی "Der Aufschrei der Sprachlosen".

٤٤- لایەنە گرینگەکانی تری چاکسازییەکان، بڕێتین لە هەڵگرتنی سزای لەداردان لە کاتی ئاشتیدا و، هەڵگرتنی ئەو کۆتانەی لەسەر ئازادیی دەربڕین هەبوون ـ بڕوانە: ڕاپۆرتی کۆمیسیۆنی ئەوروپایی لەسەر هەنگاوەکانی تورکیا لەپێناو بەئەندامبوون، بڕۆکسل، ٢٠٠٢/١٠/٩ (بەتایبەتی بڕگەی ١-٢) کە لەم ناونیشانەدا دەست دەکەوێ :http:// europa.eu.int/comm/enlargement/report 2002/tu_en.pdf هەروەها وەرگێڕاوی ئینگلیزیی تەواوی دەقەکەش لە /tuerkischebotschaft. de/de/ archiv/2002 p0508022.htm.www//:http دەست دەکەوێ.

٤٥- بۆ زانیاریی زیاتر، بڕوانە: بێرنروتەر (٢٠٠٢).

٤٦- لە چەندان شوێندا، لە سەرتاسەری ئەڵمانیا، کۆبوونەوە کران بۆ پشتگیریی هەڵمەتی زیادکردنی وانەی تورکی لە قوتابخانەکانی ئەڵمانیا و، نوێنەرانی هەردوو وڵاتیان تێدا ئامادەبوون. بۆ نموونە، کۆبوونەوەی قوتابخانەی ماکس تاو لە کێل، لە ٢ی ئاداری ٢٠٠١، وەزیری پەروەردە و زانست و تۆژینەوە و کولتووری هەرێمی شلیزڤیگ-هۆلشتاین، خاتوو ئێردسیک-ڕاڤ، ئامادەی بوو لەگەل بەڕێز

ئەریاڵچین کۆنسوڵی گشتیی تورکیا لە هامبۆرگ، ئامادەی بوون.

٤٧- چاکسازیی زمانی تورکی لە چەندان تۆژینەوەی زانستیدا خراوەتە بەر لێکۆڵینەوە، وەک: هەید (١٩٥٤)، شتووەرڤالد (١٩٦٣)، لەڤەند (١٩٧٢)، هازای (١٩٧٤)، بازین (١٩٨٣)، برندمۆن (١٩٩٠)، هەیگ (١٩٩٦) و جی لویس (٢٠٠٢).

٤٨- لەگەڵ ئەوەشدا، پرسەکە بەو شێوەیە نییە کە هەموو کۆمێنتکەران دەیسەلمێنن، کە دەڵێن گشت لایەنەکانی چاکسازیی زمان و بەرهەمەکانی هەمیشە ئەوە نەبووە، کە چاکسازیکەران ویستوویانە _ بڕوانە: جی لویس (٢٠٠٢) بۆ تازەترین هەڵسەنگاندنی ئەم پرسانە. هەروەها، زۆرینەی زۆر کۆکن لەسەر ئەوەی کە چاکسازیی زمان سەرکەوتنی سەرتاسەریی بەدەست هێناوە.

سەرچاوەگەل:

Andrews, P (ed.) 1989 .Ethnic groups in the Republic of Turkey .Wiesbaden: Reichert.

Atatürk, M .K .1981 .Aus Reden und Gesprächen .Heidelberg: Groos .[German translation of: Citations de Mustafa Kemal Atatürk, Réunies et traduites par kil Aksan .Publié par le Ministère des Affaires Etrangères de Turquie, á l_occasion du centenaire de la naissance de Mustafa Kemal Atatürk .Ankara, 1981].

Balci, C .1994 .Die türkische Schulsprachenpolitik und die Lage kurdischer Kinder in den Schulen .Unpublished "Abschlu_arbeit" (Lehramt): Universität Bremen.

Barkey, H .J., Fuller, G .F .1998 .Turkey_s Kurdish question .Boston: Rowman & Littlefield.

Ba_kaya, F .1997 .Paradigman_n _flas_ .Resmi ideolojinin ele_tirine giri_ .Bat_l_la_ma, Ça_da_la_ma, Kalk_nma .Istanbul: Doz.

Bazin, L .1983 .La réforme linguistique en Turquie .in: Fodor, I & .Hagège, C .(eds) .Language reform. History and future, Vol .1 .Hamburg: Buske, 155-177.

Bernreuter, M .2002 .Forderungspaket zu muttersprachlicher Erziehung in der Türkei .Nützliche Nachrichten .Dialog und Verständigung statt Gewalt und Zerstörung 2002/4: 4-5.

Be_ikçi, _ .1991 .Türk Tarih Tezi, Güne_-Dil Teorisi ve Kürt sorunu .Bilim yöntemi Türkiye_deki uygulama .Ankara: Yurt .[first published 1978]

Boeschoten, H .1991 .Aspects of language variation .in: Boeschoten, H., Verhoeven, L .(eds) .Turkish linguistics today .Leiden: Brill, 150-176.

Bokhorst-Heng, W .1999 .Singapore_s Speak Mandarin Campaign: Language ideological debates in the imagining of the nation .in: Blommaert, J .(ed).Language ideological debates .Berlin: Mouton, 235-265.

Bonner, D .2001 .Garifuna children_s language shame: Ethnic stereotypes, national affiliation, and transnational immigration as factors in language choice in southern Belize .Language in Society: 81-96.

Bozarslan, H .1996 .Political crisis and the Kurdish issue in Turkey .in: Olson (ed), 135-153.

Brendemoen, B .1990 .The Turkish language reform and language policy in Turkey .in: Hazai, G .(ed). Handbuch der türkischen Sprachwissenschaft, Teil 1. Wiesbaden: Harrassowitz, 454-493.

Breton, A .1999 .The cultural yield on languages and linguistic assimilation .in: Breton, A .(ed) .Ex-

ploring the economics of language .Ottawa, Ontario: Canadian Heritage, 89-115.

Bruinessen, M .v .1989 .Agha, Scheich und Staat .Politik und Gesellschaft Kurdistans .Berlin: Berliner Institut für Vergleichende Sozialforschung.

Bruinessen, M .v .1997 .Kurden zwischen ethnischer, religiöser und regionaler Identität .in: Borck, C., Savelsberg, E., Hajo, S. (eds) .Ethnizität, Nationalismus, Religion und Politik in Kurdistan .Münster: Lit, 185-216.

Bulut, C .1997 .Evliya Çelebis Reise von Bitlis nach Van .Ein Auszug aus dem Seyahatname .Wiesbaden: Harrassowitz.

Chyet, M .2003 .Kurdish-English dictionary .Ferhanga Kurmancî-Inglîzî .New Haven: Yale University Press.

Ciment, J .1996 .The Kurds .State and minority in Turkey, Iraq and Iran .New York: Facts on File.

Cooper, R .1989 .Language planning and social change .Cambridge: Cambridge University Press.

Dabag, M .1998 .Jungtürkische Visionen und der Völkermord an den Armeniern .in: Dabag, M & .Platt, K. (eds) .Genozid und die Moderne .Band 1. Strukturen kollektiver Gewalt im 20. Jahrhundert .Opladen: Leske/Budrich, 153-205.

Dorleijn, M .1996 .The decay of ergativity in Kurmanci .Language internal or contact induced? Tilburg: Tilburg University Press.

Edwards, Mihi 1992. Mihipeka: early years .in: Ihimaera, Witi (ed) Te ao M_rama .Contemporary M_ori writing .Volume 1: Te whakahuatanga o te ao .Reflections of reality .Auckland: Reed, 62-79.

Geschichte der Türkischen Republik .1935 ._stanbul: Devlet Matbaas_ .[official translation of the Turkish original, prepared by the Turkish History Society]

Gündüzkanat, K .1997 .Die Rolle des Bildungswesens beim Demokratisierungsprozess in der Türkei unter besonderer Berücksichtigung der Dimli- (K_rmanc-, Zaza-) Ethnizität .Münster: Lit.

Gürbey, G .2000 .Peaceful settlement of Turkey_s Kurdish conflict through autonomy? in: Ibrahim, F& .Gürbey, G. (eds) .The Kurdish conflict in Turkey .Obstacles and chances for peace and democracy. Münster: Lit, 151-158.

Haig, G .1996 .Sprachkontakt und Sprachpurismus am Beispiel der türkisch-osmanischen Sprache .in: Harder, A & .Schmidt-Radefeldt, J .(eds) .Europäische Sprachen im Kontakt .Rostock: Universität Rostock, 59-89.

Haig, G .2003 .Sprachenvielfalt und Sprachenpolitik am Rande Europas: die Minderheitensprachen der Türkei .in: Metzing, D .(ed). Sprachen in Europa .Sprachpolitik, Sprachkontakt, Sprachkultur, Sprachentwicklung, Sprachtypologie .Bielefeld [Bielefelder Schriften zu Linguistik und Literaturwissenschaft]: Aisthesis, 167-186.

Haig, G., Matras, Y .2002 .Kurdish linguistics: a brief overview .Sprachtypologie und Universalienforschung /Language typology and universals 55(1): 3-14.

Hamers, J., Blanc, M .2000 .Bilinguality and bilingualismus .Cambridge: Cambridge University Press. (Second, revised Edition)

Hassanpour, A., Skutnabb-Kangas, T & .Chyet, M .1996 .The non-education of Kurds .International Review of Education .Special edition: The education of minorites:.379 - 367 [edited by Normand Labrie

and Stacy Churchill].

Hatibo_lu, V .1986" .Ba_kan"a yanl__ denmi_ti .in: Özel, S .et al .Atatürk_ün Türk Dil Kurumu ve sonras_ ._stanbul: Bilgi Yay_nevi, 9-22.

Haugen, E .1983 .The implementation of corpus planning .Theory and practice .in: Cobarrubias, J& . Fishman, J .(eds) .Progress in language planning .The Hague: Mouton, 269-289.

Havrest, L .1998 .Sprachpolitik, Sprachenrecht und Sprachplanung im geteilten Kurdenland .Wien: Passagen.

Hazai, G .1974 .Linguistics and language issues in Turkey .in: Fishman, J .(eds) .Advances in language planning .The Hague: Mouton, 127-161.

Héraud, G .1963 .L_Europe des Ethnies .Paris: Presses d_Europe .[2. Edition]

Heyd, U .1954 .Language reform in Modern Turkey .Jerusalem: Israel Oriental Society.

Hinton, L .1994 .Flutes of fire .Essays on Californian Indian languages .San Bernardino: Borgo.

Hinton, L .2001 .Language revitalisation: An overview .in: Hinton, L & .Hale, K .(eds) .2001 .The green book of language revitalization in practice .New York: Academic, 3-18.

Jastrow, O .1994 .Der neuaramäische Dialekt von Mlahsô .Wiesbaden: Harrassowitz.

Jongerden, J .2001 .Resettlement and the reconstruction of identity: The case of the Kurds in Turkey. The Global Review of Ethnopolitics 1(1): 80-86.

Kiri_çi, K., Winrow, G .1998 .The Kurdish question and Turkey .An example of a trans-state ethnic conflict .London/Portland, Oregon: Frank Cass.

Konstantinov, Y .1992 .Minority name studies in the Balkans: the Pomaks .Folia Linguistica 26(3-4): 403-433.

Kutscher, S., Genç, N .S .1998 .Arde_en narrates - Ardes_eni na isinapinenpe .A collection of Laz spoken texts with glosses and translations into English, German, Turkish .München: Lincom.

Levend, A .1972 .Türk Dilinde geli_me ve sadele_me evreleri .1972 .Ankara: Ankara Üniversitesi Bas_mevi .[TDK YayInlarI 347]

Lewis, B .2002 .The emergence of modern Turkey .Oxford: Oxford University Press [3rd .edition].

Lewis, G .2002 .The Turkish language reform .A catastrophic success .Oxford: Oxford University Press.

Magga, O .H .1995 .The Sámi language act .in: Skutnabb-Kangas & Phillipson, R (eds)., 219-233.

Miller, H., Miller, K .1996 .Language policy and identity: the case of Catalonia .International Studies in the Sociology of Education, 6: 113-128.

Muller, M .1996 .Nationalism and the rule of law in Turkey: The elimination of Kurdish representation during the 1990_s .in: Olson (ed) , 173-199.

Nigosian, A .1996 .Turkey_s Kurdish problem in the 1990_s: Recent trends .in: Olson (ed)., 38-49.

Olson, R .1995 .The Sheikh Said rebellion: Its impact on the development of the Turkish air force .The Journal of Kurdish Studies 1: 77-83.

Olson, R .(ed) .1996 .The Kurdish nationalist movement in the 1990_s .Its impact on Turkey and the Middle East .Kentucky: University Press of Kentucky.

Oran, B .2000 .Linguistic minority rights in Turkey, the Kurds and globalization .in: Ibrahim, F& .

Gürbey, G .(eds) .The Kurdish conflict in Turkey .Obstacles and chances for peace and democracy. Münster: Lit, 151-158.

Rumpf, C .1985 .Das türkische Sprachenverbotsgesetz (SprVG) .Informationsbrief Ausländerrecht: 251-256.

Rumpf, C .1993 .Minderheiten in der Türkei und die Frage nach ihrem rechtlichen Schutz .Zeitschrift für Türkeistudien 6(2): 173-209.

Rumpf, C .2000 .Ehre und Würde - was die türkische Rechtsordnung davon hält .in: Türkei- Programm der Körber-Stiftung (ed) .Ehre und Würde - _eref ve onur .Deutsch/Türkisches Symposium 1999. Hamburg: Körber-Stiftung, 161-175.

_ahin, M., Kaufeldt, R .2002 .Daten und Fakten zu Kurden und Kurdistan .Eine Chronologie .Köln: Pro Humanitate.

Selcan, Z .1998 .Grammatik der Zaza-Sprache: Nord-Dialekt (Dersim-Dialekt) .Berlin: Wissenschaft und Technik.

Skutnabb-Kangas, T .2000 .Linguistic genocide in education, or worldwide diversity and human rights? Mahwah, New Jersey: Erlbaum.

Skutnabb-Kangas, T., Bucak, S .1995 .Killing a mother tongue - how the Kurds are deprived of linguistic human rights .in: Skutnabb-Kangas & Phillipson (eds), 347-370.

Skutnabb-Kangas, T., Phillipson, R (eds) .1995 .Linguistic human rights: Overcoming linguistic discrimination .Berlin: Mouton.

Smolicz, J .J .1995 .Australia_s language policies and minority rights: a core value perspective .In: Skutnabb-Kangas & Phillipson (eds)., 235-252.

Steinbach, U .1996. Die Türkei im 20. Jahrhundert. Schwieriger Partner Europas. Bergisch Gladbach: Lübbe.

Steuerwald, K .1963 .Untersuchungen zur türkischen Sprache der Gegenwart, Teil I .Die Sprachpolitik seit 1928. Berlin: Langenscheidt.

Thomas, G .1991 .Linguistic purism .London: Longman.

White, P .2000 .Primitive rebels or revolutionary modernizers? The Kurdish national movement in Turkey .London: Zed.

Ya_mur, K .2001 .Languages in Turkey .in: Extra, G & .Gorter, D .(eds).The other languages of Europe .Demographic, sociolinguistic and educational perspectives .Clevedon: Multilingual Matters, 407-427.

Ye_en, M1999.a .Devlet söyleminde Kürt sorunu ._stanbul: Ileti_im.

Ye_en, M .1999 b .The Kurdish question in Turkish state discourse .Journal of Contemporary History 34(4): 555-568.

Yonan, G .1978 .Assyrer heute .Kultur, Sprache, Nationalbewegung der aramäisch sprechenden Christen im Nahen Osten .Hamburg: Gesellschaft für Bedrohte Völker.

Zentrum für Türkeistudien (ed.) 1998 .Das ethnische und religiöse Mosaik der Türkei und seine Reflexionen auf Deutschland .Münster: Lit.

Zuercher, E .1993 .Turkey: a modern history .London: Tauris.

پرسی کورد
کێشەگەلی کەمینە نەتەوەییەکان

دوکتۆر شوکری محەمەد سەگبان

پۆرتریتێکی شکاو:
سەرچلێک لەبارەی ژیان و بەرهەمەکانی دوکتۆر محەمەد (شوکری سەگبان)ەوە
(١٨٨١-١٩٦٠)

هەولێر کتێبخانەی گشتی

محەمەد شوکری سەگبان بەگوێرەی زۆربەی سەرچاوەکان لە ساڵی١٨٨١[1] لە پاقرمادەنی سەر بە دیاربەکر لە دایک بووە. کۆلیجی پزیشکی لە پاریس، بەرلین و ڤیەننا تەواو دەکات. لە کۆلیجی پزیشکی ئەستەمبۆڵ مامۆستا بووە و هاوکات سەرۆکی کۆمەڵەی نەخۆشییەکانی پێست و فەرەنگی بووە. لەبارەی قۆناغی ژیانی سیاسیی شەگبانەوە بەر لە مەشرووتە ١٩٠٨ هیچ سەرەداوێکی وامان لە بەردەستدا نییە. بەگوێرەی کتێبی (پرسی کورد)ەکەی خۆی بێت دەبێ لە ساڵی ١٨٩٦ تێکەڵاوی ژیانی سیاسی بووبێت یان هەر هیچ نەبێت لەو ساڵەوە هەستی بەشداریکردنی ژیانی سیاسیی تێدا ڕوابێت. بەداخەوە ئێمە هیچ سەرەداوێکی وامان لە بەردەستدا نییە تا بزانین ئاخۆ لەم ساڵانەدا کە هێشتا هیچ ڕێکخراوێکی کوردی بوونی نەبووە، ئاخۆ لەو ساڵانەدا تاوەکو مەشرووتەی ١٩٠٨ کە دەکاتە نزیکەی (١٢) ساڵ لە کام کایەی سیاسیی کاری کردووە.

شوکری بەگوێرەی نووسینی خۆی بێت دەبێت یەکێک بووبێ لە سیاسییە وتاربێژە چاکەکان، بۆیە دەبینین لە کاتی دامەزراندنی جەمعیەتی کورد تەعاون و تەرەققیی کە لە ٢ی تشرینی یەکەمی ١٩٠٨ دامەزراوە، لە هەڵبژاردنی بیرۆی بەڕێوەبەرایەتی جەمعیەتدا دوای نەعیم بەگی بابان زۆرترین دەنگی بەدەست هێناوە، لەگەڵ ئەوەشدا لە بنەماڵەیەکی ناسراو و دەسترۆیشتوو نەبووە و

[1] وەرگێڕانی لە فرەنسییەوە: د. نەجاتی عەبدوڵڵا

تەنیا وەک خۆی گوتەنی" سۆزی گەرمایی ڕۆحم دڵی ئەوانەی گەرم دەکردەوە کە هەر نەشیان دەناسیم". شوکری لە دامەزراندنی کۆمەڵەی هیڤیا قوتابییانی کورد لە ئەستەمبۆڵ کە لە دوادواییەکەی تەموزی ١٩١٢ دامەزرا وەکو پزیشکێکی نیشتمانپەروەر لە ئەستەمبۆڵ یارمەتی و کۆمەکی مادی و مەعنەویی ئەم کۆمەڵەیە دەکات تەنانەت لەسەر ئەرکی خۆی ژوورێکی بۆ بارەگای کۆمەڵەی هێڤی بەکرێ گرتووە. دواتر هەڵگیرسانی ئاگری جەنگی یەکەمی جیهانی هەموو چالاکییەکی سیاسیی کوردی دەوەستێنێ و بەهەموو پێوانەیەک بێت دەبێ ئەم ساڵانە هەر لە ئەستەمبۆڵ یان لە تورکیا نەچووبێتە دەرەوە.

قۆناغی دووەمی ژیانی سیاسیی سەگبان لە دوای ئاگربەسی مۆدرۆس دەست پێدەکات وەختایەک لە ١٧ی کانوونی یەکەمی ساڵی ١٩١٨ لە ئەستەمبۆڵ (جەمعیەتی تەعالی کوردستان) دادەمەزرێ، سەگبان یەکێک بووە لە دامەزرێنەرانی ئەم کۆمەڵەیە. ئەم ڕێکخراوە هەر لە دوای دامەزراندنییەوە لەناو خۆیدا دوو باڵی ناکۆکی تێدا ڕوا بوو: باڵی سەربەخۆخواز (بنەماڵەی بەدرخانییەکان و بەشێکی زۆری ڕووناکبیرەکان) و باڵی کۆنسێرڤاتۆر (بنەماڵەی شەمدینانی). نیسانی ١٩٢٠ جەمعیەتی تەعالی کوردستان کەمتر لە دوو ساڵ دوای دامەزراندنی دوو کەرت بوو و باڵی بنەماڵەی بەدرخانییەکان و بەشێکی بەرچاوی ڕوناکبیرانی کورد لە جەمعیەتی تەعالیی کوردستان جیا بوونەوە و کۆمەڵەیەکی نوێیان بەناوی (جەمعیەتی ئیجتیماعی کورد) دروست کرد و باڵی سەید عەبدولقادر شەمزینانی بەناوی (کۆمەڵەی کورد و کوردستان) دێژەیان بە کاری سیاسیی خۆیان دا. دوکتۆر شوکری سەگبان لەم دوو کەرتبوونەدا وەکو زۆربەی ڕوناکبیرەکانی ئەوسا، وەک: مەمدوح سەلیم، د. عەبدوڵڵا جەودەت، نەجمەدین حوسێن و زۆری تر بەگەڵ کۆمەڵەی ئیجتیماعی کورد کەوت. لەگەڵ کۆتاییی ساڵی ١٩٢٢، دوای ئەوەی هێزەکانی موستەفا کەمال ئەستەمبۆڵ دەگرنەوە هەموو کۆمەڵە و ڕێکخراوە کوردی و کەسایەتییە نیشتمانپەروەرەکان لە ئەستەمبۆڵ هەڵدێن، شوکری یەکێک لەوانە بوو کە ولاتیان جێ هێشتووە و شیمانەی زۆر ئەوەیە لە دوادواییەکەی ساڵی ١٩٢٢ و سەرەتای ساڵی ١٩٢٣ گەیشتبێتە قاهیرە و لەوێ لە قاهیرە نامیلکەی (کوردەکان چیان لە تورکەکان دەوێ؟) بەتورکی عوسمانلی بڵاو دەکاتەوە. دواتر دەگەڕێتەوە بەغدا و تاوەکو حوزەیرانی ١٩٢٧ هەر لە بەغدا دەمێنێتەوە و دواتر سەفەری پاریس دەکات و سەری بەرلین و بڕۆکسێل و لەندەن دەدات. لە پاریس پێوەندی لەگەڵ نوێنەرانی ڕووسەکان دەگرێ و داوای یارمەتییان لێ دەکات بۆ شۆڕشی کورد. لە ئەوروپا ڕاستەوخۆ دەچێتە بەیرووت بۆ بەشداریکردن لە کۆنگرەی دامەزراندنی خۆیبوون کە لە ٥ی ئۆکتۆبەری ساڵی ١٩٢٧ لە لبنان بەسترا و وەک یەکێک لە دامەزرێنەرانی یەکەم کۆنگرەی دامەزراندنی خۆیبوون ناوی هاتووە[٢]. دوای کۆنگرە دەگەڕێتەوە بۆ بەغدا و بەگوێرەی سەرچاوە شۆفارییەکانی حکوومەتی فرەنسا کە لەبارەی ناوی ئەندام و لقەکانی خۆیبوون بۆ زانیاریی خۆیان کۆیان کردووەتەوە، سەگبان دوای دامەزراندنی خۆیبوون لە بەغدا وەکو سەرۆکی لقی خۆیبوون لە بەغدا ناوی

هاتووه[3]. دواتر دوای تێکشکانی شـۆڕشی ئارارات لە سـاڵی ١٩٣١-١٩٣٢ کـە خـۆیبـوون سەرکردایەتیی دەکرد بە یەکجاری وەی دەڕوخێ و ئیدی هیچ باوەڕێکی بە سەرکەوتنی شۆڕشی کورد نامینێت. سەری پاریس دەدات و لە پاریس لە چاپکراوەکانی چاپەمەنیی زانکۆی فرەنسی بە زمانی فرەنسی نامیلکەی (پرسی کورد: کێشەگەلی کەمینە نەتەوەییەکان) ئەم کتێبەی کە لێرەدا کراوە بە کوردی بـە فرەنسی بلاو دەکاتەوە. سـەگبان لەم کتێبـەدا خـەتێکی ڕاست و چەپ بەسـەر مێژووی ٣٧ سـاڵەی خەباتی کوردایەتیی خۆی دادەهێنێ و زۆر بەداخـەوە لەم کتێبـەدا بەمەبەستی تایبـەتیی خـۆی هـەر تەنیـا بۆ ئەوەی تورکـەکـان ڕێگەی گـەڕانەوەی بدەن بۆ تورکـیـا نـەک هـەر بەنووسـین خـەتێکی ڕاست و چـەپی بەسـەر هـەمـوو مـێـژووی خـۆیدا هـێنا بگرە زیاد لەوە زۆربەی ڕاستییە مێژوونییەکانیشی ئاوەژوو کردووەتەوە هـەر تەنیـا بۆ ئەوەی کەمالیستەکان بیبـەخشن و بگەڕێتەوە تورکیا.

دوای بلاوبوونەوەی ئەم کتێبە بە فرەنسی، هـاوڕێ و دۆستە نزیکەکانی کاروانی کوردایەتی زۆر بەتوندی بەرپەرچی ئەم نامیلکەیەیان دایەوە. یەکێک لەوانە ڕەفیق حیلمی بوو (١٨٩٨-١٩٦٠) کە زوو سـاڵی ١٩٣٥بە نامـیلکەیەک بـە زمـانی تورکی بەناوی (کـورد مـسـئلەسی صـفـحـاتن- لە لاپەڕەکانی پرسی کورد-ەوە)[4] وەڵامی دایەوە و زۆر بـەتوندی هێـرشی کـردە سـەر و ڕەخنەی لەم کارە گرت. بەهـەمان شێوە، مەمدوح سـلیم (١٨٨٠-١٩٧٦)یش لە نامـەیەکدا کە سـاڵی ١٩٣٤ لە ئەنتـاکیـاوە بـۆ جـەلادەت بەدرخـانی ناردووە زۆر بـەتوندی دژی بلاوکـردنەوەی ئەم کـتـێـبـۆلکەیە دەوەسـتێ : " ئەو کتێبـۆلکەیەم کە شـوکری سـەگبان لە فرنسـای لە چاپ داوە، بەدەست کەوت، دیارە دەبێ بەدەست ئێوەش گەیشـتبێ. دوکتۆر ئەم کـتێبـەی هـەروا لە قەیرانێکدا، لە پڕ، یا وردە وردە، هـەرچییەک بێ، ناشێ بەتەواوی هۆش و ئاوەزییەوە نووسیـــبێ و بلاوی کردبێتەوە. دوکتۆر دەڵێ لە سیاسـەت و سیاسـەتکاری دەکشـێمەوە.، بەڵام ئەمـــە کشـانەوە نـــییە، خۆکوژییە. بریا لەتاو دەردەست نەکردنی ئەم مەبەستەی کە تا ئێستا لە دووی هـەڵوەدابوو و ئەم سـەر و ئەوسـەری بۆ دەکرد، خـۆی کوشـتبا.. ئەمن نـازانم ئاخۆ تێ سـرەواندنێکی ئەوها گـوورچـکبڕ لە سیاسـەتی نەتـەوەکـەیدا نازانم پێـویست بـوو؟! ئەمـە جـۆرە سـادەلەوحـــیـــیـــەکـە، لە خـــۆو لە بـرادەرانی هاوسـەنگەر بەدەست دوژمنەوەدان بەوڵاوە دەبێ چی تر بێ؟ خـولاسـە کارەکە شتێکی تا بێژی دزێو و قێزەونە، پێویستە بیر لە چارەسـەرێک بۆ غـایەنەتییە یەک لـە دوو یەک و تەوس و ئابرووبەرەکانی بکرێتەوە"[5].

دوای بلاوکردنەوەی کتێبی (پرسی کورد) لە فرەنسا بە فرەنسی، دەگەڕێتەوە بۆ بەغدا و لە خولی حەوتـەمی ئەنجوومـەنی نوێنەرانی عێراق (٢٧ی شوباتی ١٩٣٧-٢٦ ی ئابی ١٩٣٧) وەکو نوێنەری لیوای هـەولێر[6] هـەڵبژێردراوە. سـاڵی ١٩٣٩ لە سـایەی نووسـینی ئەم کتێبـەوە سوود لە بەخشینی (١٥٠)یەکان وەردەگرێ و تورکـەکـان ڕێگەی پێ دەدەن بگەڕێتـەوە بۆ تورکـیـا و تـا سـاڵی ١٩٦٠ لە تورکیا دەمێنێتەوە و دواجار لە ئەستەمبوڵ بەیەکجاری ژیانئاوایی دەکات.

بەرهەمە چاپکراوەکانی:

١-ناميلکەی کورد چييان له تورک دەوێ، قاهيره، ١٩٢٣، (٢٣ لاپەرە).

٢- زنجيره وتاری (يکی اسلام عالمنده مليت جريانلری) به زمانی تورکی عوسمانلی، گۆواری (ديارى کوردستان)، بەغدا، ١٩٢٥، ژ: ٣، ب:١، لا: ٢٢-٢٣.، ژ: ٥، ب:٢، لا: ٢٢-٢٣.، ژ ٦، ب:٣، لا: ٢٢-٢٣.، ژ: ٧، ب: ٤، لا: ٣٧-٣٨.، ژ: ٨، ب:٥، لا: ١٧-١٨.، ژ: ١٠، ب:٦ لا: ٢٥.، ژ:١١-١٢، ب: ٧، لا: ٣٠-٣١.، ژ١٣-١٤، ب:٨، لا: ٣٤-٣٦.، ژ١٥، ب:٩، لا:١٩-٢١.، ژ: ١٦، ب:١٠، لا: ١٩-٢١.

3- La question kurde: des problèmes des minorités, Paris: Les Presses Universitaires de France, 1933, (41p) [7]

-4 _lk devirlerinde frenginin Pyréto-chimio-thérapie ile tedavisi = le traitement de la syphilis primo-serondaire par la pyréto-chimiothérapie, _stanbul, 1943, (7p).

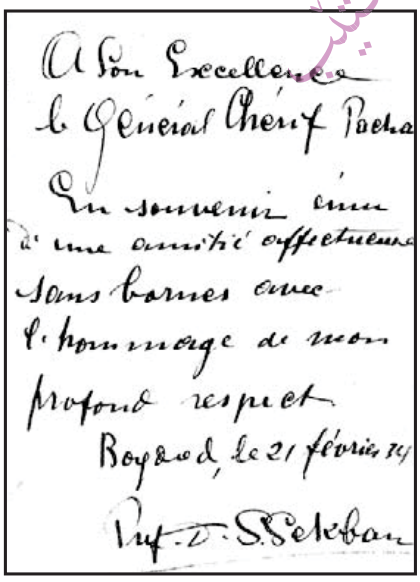
5- Trombositlerin te_ekkülü hakk_nda = A propos de la formation des trombocytes, Türk T_p Cemiyeti Mecmuas_, cilt 10 no.12-1943_den ayr_ bask_, [_stanbul : yayl.y.], 1943, (8p).

6- A propos de la suppression totale de la blennorragie et de la syphilis par la thérapeutique moderne", Modern tedaviyle belso_uklu_u ve frenginin ortadan büsbütün, kald_r_lmas_na dair, Dokuzuncu Millî Türk T_p Kongresine serbest tebli_, _stanbul, 1946, (7p).

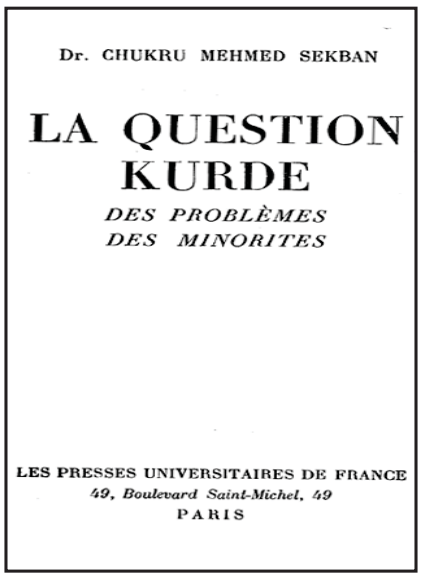
هەولنامەی کتێب

دوکتۆر شوکری محەمەد سەگبان

دەستخەتی نووسەر لە پێشکەشکردنی کتێبەکەی بە فرەنسی بۆ شەریف پاشا

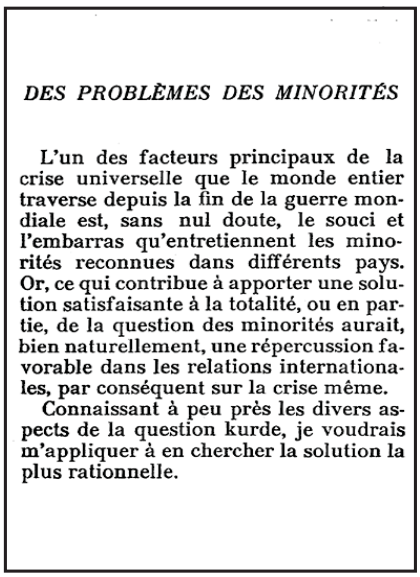

Dr. CHUKRU MEHMED SEKBAN

LA QUESTION KURDE

DES PROBLÈMES DES MINORITES

LES PRESSES UNIVERSITAIRES DE FRANCE
49, Boulevard Saint-Michel, 49
PARIS

بەرگی ناوەوەی کتێبەکە بە فرەنسی ١٩٣٣

DES PROBLÈMES DES MINORITÉS

L'un des facteurs principaux de la crise universelle que le monde entier traverse depuis la fin de la guerre mondiale est, sans nul doute, le souci et l'embarras qu'entretiennent les minorités reconnues dans différents pays. Or, ce qui contribue à apporter une solution satisfaisante à la totalité, ou en partie, de la question des minorités aurait, bien naturellement, une répercussion favorable dans les relations internationales, par conséquent sur la crise même.

Connaissant à peu près les divers aspects de la question kurde, je voudrais m'appliquer à en chercher la solution la plus rationnelle.

لاپەڕەی یەکەمی کتێبەکە بە زمانی فرەنسی

هەولێر ئەرشیفی کتێب

کێشەگەلی کەمینە نەتەوەییەکان

یەکێک لەو فاکتۆرە سەرەکییانەی ئەو تەنگژە جیهانییەی کە لەوەتەی کۆتاییی جەنگی جیهانییەوە سەرلەبەری جیهانی پێدا دەڕوات، بێگومان ئەو نیگەرانی و سەرگەردانییەیە کە بەردەو ڕووی کەمینە نەتەوایەتییەکان دەبێتەوە کە لە چەندان وڵاتی جیا جیادا دانیان پێدا نراوە. جا ئەوەی کە هاریکار دەبێ لەوەی چارەسەرێکی ڕازیکارانە بۆ تەواوی یان بەشێکی کێشەی کەمینە نەتەوەییەکان بدۆزێتەوە بێگومان ئەنجامی قبووڵکراوی دەبێ لەسەر پێوەندییە نێودەوڵەتییەکان و لە ئەنجامیشدا بۆ سەر تەنگژەکە خۆیشی.

بەو پێیەی کە لە نزیکەوە لە چەندان لایەنی هەمەچەشنەی کێشەی کورد ئاگادارم، دەمەوێ هەوڵ بدەم بۆ ئەوەی چارەسەرێکی لە هەمووان عەقلانیتری بۆ بدۆزمەوە. بۆ ئەوەی بیرۆکەیەکی تەواومان ببێ و دواتر حوکمێکی ڕەوا لەسەر ئەوە بدەین کە پێشکێشی دەکەم، پێم وایە دەبێ سەرەتا دەست بکرێ بەوەی شیکردنەوەیەکی کورتە باسێکی مێژوویی گەلی کورد باس بکرێ.

لێکۆڵینەوە نوێیەکان و دواین دۆزینەوە ئارکیۆلۆجییەکان ئەوەمان پێ نیشان دەدەن کە کورد لەوەتەی ٥٠٠٠ ساڵ دەبێ لەو دەرو ناوچانە ژیاون کە ئێمە ڕاهاتووین لەسەر ئەوەی بە کوردستان ناوی ببەین. ڕاستییەکەی بەگوێرەی پرۆفیسۆر سپایسەر*، ئەنجامی هەڵکۆڵینە ئارکیۆلۆجییەکانی زەهاو کە لە نزیک سلێمانی لە عێراقدا دۆزراونەتەوە و هی پاشای لۆلووەکانە

بە ناوی ئانوو–بانیی، هەبوونی کوردانی "گۆتی" لەم ناوچەیە لە ساڵەکانی ١٨٠٠–١٩٠٠ ی پێش زاین دەسەلێنێ.

دوو بەردی تری سەرەتای سۆمەری کە مێژووەکەیان دەگەڕێتەوە بۆ بیست سەدە پێش زاین، دووپاتی بوونی کورد "کارداکا"** دەکەنەوە لە کوردستانی ئێستەدا[٨]. لەسەر بەردێکی تری ئارکیۆلۆجی کە لەلایەن مێجەر س.ژ. ئەدمۆندز لە دۆڵی دەربەندی گاور***، لە نزیک قەرەداغ (سلێمانی) دۆزراوەتەوە، وردەکاریی جەنگی لۆلووەکان (شانشینی کوردان) دەگێڕێتەوە کە لەگەڵ ئەکەدییەکان لەژێر سەرکردایەتیی نەرامسینی پاشای ئەکەدییەکان، جێگرەوەی سەرگۆن پاشای بەناوبانگ، لە ٢٨٠٠ ساڵ پێش زاین تۆمار کراون[٩].

لە ماوەی نێوان دەورانی نیشتەجێبوونی کوردەکان لەو دەر و ناوچانەی ئێستەیاندا و داگیرکردنی ولاتەکەیان لەلایەن میدییەکان، نزیکەی ماوەی دوو هەزار ساڵ لەگەڵ ئاشوورییەکاندا لە شەڕدا بوون. میدییەکان ئەو گەلە ئاریەی کە لە باشوور–ڕۆهەلاتی زەریای خەزەر پەڕیوسە بوون لە (سەدەی نۆیەم – سەدەی دەیەمی پێش زاین) هاتوون کوردستانیان داگیر کردووە و ئیمپراتۆریایەکیان دروست کردووە کە ناوەندەکەی کوردستان بووە. مادەکان لە دەورانی دەسەلاتداریی خۆیاندا هەمیشە لە جەنگێکی بەردەوامدا بوون لەگەڵ ئاشوورییەکان. دواجار چۆکیان بە ئاشوورییەکان دادا و خستیانە ژێر دەسەلاتی خۆیان و بە ولاتی مێدیایان وەلکاند.

دواتر، میدییەکان لە ساڵی ٥٥٦ی پێش زاین لەلایەن فارسەکان داگیرکران، کورد بەوەی، وەکو هاوبەش یا وەکو بەکرێگرتە لە ڕیزی سوپای فارس ئالیکاریان کردووە بڕێک سەربەخۆییی خۆیان پاراستووە و بەشداریشیان لە گەورەکردنی ئیمپراتۆریای فارسدا کردووە. پێکەوە ژیانی کورد و فارس تاوەکو ڕووخانی ئیمپراتۆریای فارسی لە ساڵی ٦٥٢ بەردەوام بوو. بوونی کورد لە کوردستان بەر لە هێرشی میدییەکان لە ڕێگەی ئەو بەردە ئارکیۆلۆجیانە سەلێنراوە کە ڕوناکییەکی تەواو دەخەنە سەر بنچینەی گەلی کورد.

ڕاستییەکەی، کوردەکان بەر لە دامەزراندنی شانشینی ماد کە کورد پێی وایە نەوەی میدییەکانن ئاگاداری سەروکاری مێژووی خۆیان نین. وەک چۆن ئەوەی میدییەکان ئاری بوون، کوردەکانیش خۆیان بە ئاری دادەنێن. باوەڕی میللی بەوەی گەلی کورد لە بنچینەی ئاری بن، هەرەوها بڕێک لە زانا ئەوروپی و ئەمەریکاییەکانیش بیروڕای جیاوازیان هەیە کە نایانەوێ تەنیا لەو نوختە خاڵەوە لە مێژووی گەلی کورد بکۆڵنەوە.

بەڵام بەدەر لەو سەرگوزشتە مێژوویییانەی کە جێنشینبوونی گەلی کورد لە هەرێمی ئێستەیاندا دەگێڕنەوە بۆ زیاتر لە ٢٢٠٠ ساڵ پێش گەیشتنی میدییەکان بۆ ولاتەکەیان، بەڵگەنامە ئارکیۆلۆجییەکان ئەوە دەسەلێنن کەوا میدییەکان بەپێچەوانەی باوەڕی هەڵەی کوردەکانەوە،

حـاکـمـڕانـی ئەوان نەبوون، بەڵکو تەنیـا چەند غـەوارەیـەک بوون کـە لـە سـۆنگەی ڕێکخـراوە نایابەکـانیـان، ئەوان ئەو کوردانـەیان خستـووەتـە ژێر دەسـەڵاتی خـۆیان و ئـیـمـپـراتۆریـای مـادیان دامـەزراندووە کە لەلایەن کوردەکانیشـەوە پشـتگیری کراون. ئێستـە دەزانین کە مـیـدییەکان تەواو ١٨٠٠ سالّ دوای ئەوەی کە کوردەکان جێنشین بوون هاتوون.

کە وابوو، لەبەر ڕوناکی ئەم ڕاستییە تەواو زانستییانەدا، کوردەکان بەهـیـچ شێوەیـەک ئاری نین و بەهـەمـان شـێـوە سـامـی یش نین. کوردەکان بەگـوێرەی بانگەشـەی بـرێک لە زانا ئەڵمـانـەکان لە بنچینەی تۆرانین. ڕاسـتییـەکەی، ئەگـەر نیـازمـان بێ لە نەخشـەی جـوگرافیـی ئێستـە بکۆڵینەوە دەتوانـین لەسـەر ئەو نەخـشـەیە بـە ئاسـانـی بەشـوێن ڕێچکەی پەرت و بڵاوی گـەلی کـورد لـەناو ئاسـیـادا بچین، بـە ئاسـانـی دەتوانین بگەینە ڕاسـتی و دروسـتی ڕاست ڕوانینـی نووسـەرە ئەڵمانەکان.

نەخشـەی هـەرە نوێ و لە هـەمووان بەدەستاوێژتر ئەوەی نووسـەری خولاسـەیـەکی مێژووی کورد و کوردستانە و یەکەم بەرگی سالّی ١٩٣١ بلاّو کرایەوە.

بە بەدواداچوونی دابەشبـوونی کورد لەسـەر ئەم نەخشـەیە، تێبینیی ئەوە دەکرێ کـە کوردەکان لە ئاسـیـای نـاوەڕاست، لە دەوروبـەری پێـدەشـتی قـەرەقـووم بە دوو ئاڕاسـتـەوە دەرچوون. لە لایەک، بەرەو باشوور هـاتوون و ئەفغانستانیـان بڕیـوە و لەوێدا گرووپێکیـان لەژێر شێوەی کۆمەڵە ماڵێک لە نزیک هـیـرات بەجێ سـهـێـشـتـووە، پاشـان لە نزیک بلوجسـتـان ژمـارەیـەکی هـەرە گـەورەیان لە دەوروبەری خـەلات بەجێ هـێـشـتـووە. پاشـان ئـەم ڕەتلە بەرەو ڕۆئاوا، بە کـەناری زەریـای عـومـان داچوون و بۆ خـۆیان لە بەندەر عـەباس جێگیـر بوون. گـرووپێکـی چکۆڵە لێـیـان جـیـا بوونەوە و لە نزیک کرمان نیشتەجێ بوون.

ئەوانـەی کـە لـە سـەروبەندی دەرچوونیـان بە ئـاراسـتـەی ڕۆئاوا دەرچوون، ئـاپۆرەی باکـووری ئێرانی ئێستەیان دا بە شێوەی چەند ماڵیی هۆزە کوردییەکان لە نزیک مەشهەد لە نێوان تەهران و زەریای خـەزەردا بـەناو سـەرووی ئەو چـیـایانەدا چوون کە بـە کـەناری زەریای خـەزەرەوەن، تاوەکو سنووری باشوور–ڕۆئاوای قەوقاز. لەوێوە لـە لایەکەوە بە دەستەجەمعییەکی هاوڕەگەز هـەڵکشان و هـەمیشـە زنجیرە چـیـایـەکانی ڕۆئاوای ئێران یان وەکو شوێنی نیشتەجێبوونی خۆیان وەرگرتبوو تا گـەیشتنە بەندەر شـەهر لە کـەنداوی فارس، لە کاتێکدا بەشـەکەی تریان، ئەو گەلانەی کە لە دەر و ناوچەکـانی کوردسـتـان جێگیر بوون بۆ هـەمیشـەیی لەناوچە چـیـاییـیـەکـانی ئەدەنە و دەروبەری ئەنقەرەدا جێگیر بوون.

وادیارە کوردەکان لە سۆنگەی شیمانەیەکی زۆرەوە لەبەر خراپی ڕەوشی ئاو وهـەوا نەیانتوانیوە لە ئاسیای ناوەڕاستدا بژین و دەستیان کردووە بەوەی بە ئاڕاستـەی زنجیرە چیایەکاندا بڕۆن بۆ خۆپاراستنیان لەدەست پەلاماری ئاسانی گەلانی تر و چوونە ئەو دەر و ناوچانەیان هـەڵبژاردووە

که ئێمه وا لەم کتێبەدا نەخشەکەی دیاری دەکەین.

گومانی تێدا نییە کە شالاوە هەمەچەشن و زۆر و زەوەندەکان، دەست بەسەرداگرتنی کورد بەسەر گەلانی تر و دەست بەسەرداگرتنی گەلانی تر بەسەر کورد، قاتوقڕی، نەخۆشی پەتا بەقووڵی ڕەوشی ڕەسەنایەتیی جوگرافی ئەم گەلەیان گۆڕیوە، بەڵام ئەوەش ڕاستە کە هیچ هێرشێک کوردەکانی لە شوێنی خۆیان هەڵنەقەڵاندووە.

هەروەها ئەوە جێگەی ئیشارەت پێدانە کە بەتەواوی نازانین لە چ دەورانێکی مێژوودا، بەشێک لە تورکەکان پەڕیوەی ئاسیای ناوەڕاست بوون کە، لانکەی هاوبەشی ئەم دوو گەلەیە لە ڕۆهەڵاتی کوردستانەوە تاوەکو سنووری لیدی****.

بوونی تورکەکان لە ئەنادۆلی ناوەڕاستی ئەمڕۆ کە دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمە هەرە دوورەکانی مێژوو و شیمانەی بنچینەی تورانی بوونی کوردەکان دیار دەکات. لەوانەشە، هۆکاری هاوشێوە کۆچی ئەم دوو گەلە ئامۆزایەیان تاوەکو دواین شوێنی نیشتەجێی ئێستەیان دیاری کردبێ.

لە ڕوانگەی ئانترۆپۆلۆجییەوە، سەختە جیاوازی لە نێوان تورکی پاک، ناسراو بە تورکمان و کورد بکرێ.

من بەر لە دەسااڵ دەرفەتی ئەوەم بۆ هەڵکەوت لە عێراقدا لەم پرسە بکۆڵمەوە. من ئەوە دووپات دەکەمەوە کە هیچ نیشانەیەکی جەستەییم بەدی نەکرد بۆ ئەوەی بتوانرێ لە یەکتر جیا بکرێنەوە. ئەوە گومانی تێدا نییە کەوا ژیانی چیایی کوردەکان وای کردووە کە سروشتیان کەمێک وشک و ڕەق بێت.

هەرچی تایبەتە بەزمانی کوردی، نازانم تا چ ڕادەیەک لەگەڵ زمانی تورکیدا هاوبەشە، بەڵام خزمایەتیی لەگەڵ زمانی فارسیدا ئاشکرایە. بەهەر حاڵ ئێمە لەسەر ئەوە کۆکین کە ئەم دوانەی دوایی، بەقەد ئەوەی کە بڕێک لێکچوونیان هەیە، وێڕای ئەوەش کە هەر یەکیان زمانێکی سەربەخۆن. ئەوە گومانی تێدا نییە کەوا زمانی کوردی زمانێکی هیندۆ–ئەوروپییە. باوەڕکردوو بە نووسەرانی خاوەن متمانە لەبارەی ئەم باسەوە، لەو باوەڕەدان کە، میدییەکان، گەلی ئاری، لە کاتی حاکمیەتی خۆیان لە کوردستاندا، زمانی خۆیان هێناوە و لەگەڵ زمانی ڕەسەنی گەلی کورد تێکەڵیان کردووە. ئەوە لێرەوەیە کە خزمایەتیی زمانی کوردی لەگەڵ زمانی فارسیدا سەرچاوەی گرتووە.

لەو کاتەوەی کە زانایانی کورد، تورک و فارس دەستپێشخەری ئەوەیان کردووە لێکۆڵینەوەی دروست لەسەر مێژووی خۆیان بکەن، زانا بێگانەکانیان سەراسیمە کردووە بۆ ئەوەی کەمێک زیاتر خۆیان بە لێکۆڵینەوەی ئیتنۆگرافی گەلانی ئاسیایی سەرقاڵ بکەن. لە لایەکەوە، ئەو هەڵکۆڵینانەی دەستیان دراوەتێ و ئەو پرۆژانەی لەم شوێنانە کراون بەم زووانە چاکتر ئەو خاڵانە ڕوناک دەکەنەوە کە هێشتا لە تاریکیدا ماونەتەوە. کێ دەزانێ چ موژدەیەکی ئارکیۆلۆجی لە

ئاستانەی جیهانێک کە لەژێر پێیەکانماندا شاردراونەتەوە بۆمان لە بۆسەدایە.

سەرگوزشتەی مێژووی گەلی کورد لە نێوان ڕوخانی ئیمپراتۆریای فارس ساڵی ٦٥٢ و پێوەلکانی کوردستان ساڵی ١٥١٤ بە نێوانگیری زانا ئیدریسی بەتلیسی بە ئیمپراتۆریای عوسمانی هاریکاریمان دەکات بۆ تێگەیشتنی ئەو تێزەی کە ئێمە لێرەدا دەیخەینە بەرچاو.

ئەم پیاوە زانایە زیرەکە بە ئاگابوو لە هەڵوەشاندنەوەی حکوومەتە کوردییەکان و ئەو ناکۆکی و دووبەرەکییەی کە کەوتبووە نێوان سەرۆکی حکوومەتەکان و ئەو ڕەوشە کارەستبارەی کە لە سۆنگەی فراوانخوازی و هەژموونی سەفەوییەکان و دەستێوەردانیان لە کاروباری حکوومەتە کوردییەکان خراپتر شلۆقاو و ناجێگیر بوو بوو، دەیەویست ڕزگاریان بکات. بۆ چارەسەرکردنی هەموو ئەمانە، ئەو وای پێ باش بوو کە هەموو کوردستان بە دەوڵەتی عوسمانییەوە بلکێنێ کە بە تۆکمەیی ڕێکخراوە ناوەخۆییەکانی، سوپا هەمیشە سەرکەوتووەکەی و لە سەرووی هەموو ئەمانەش بە شارستانی مکومی هەموو جیهانی بۆ خۆی سەراسیمە کردبوو.

سوڵتان سەلیم (یاوز) پێشنیازی ئیدریس بدلیسی هاوڕێکەی قبووڵ کرد. ئەوە بەم شێوەیە بوو کە دەورانی ئاشتی، ئاسایش و مەزنیی یەکەتیی کوردەکان و پێوەندیی بەهێزیان لەگەڵ تورک بەدی هات. هەرزوو، لە ماوەی کەمتر لە سەدەیەکدا، لە سایەی یەکەتیی سروشتیی هاوخوێنیی ئەم دوو گەلە، تورک بەردەوام هەڵکشانی شکۆمەندانەی خۆیان بەرەو ڕۆهەڵات وەک چۆن بۆ ڕۆئاوا دەبرد و بەحەماسێکی زۆر بێهاوتا یەکێک لە ئیمپراتۆرە هەرە گرینگەکانی جیهانیان دروست کرد. ئیمپراتۆریای عوسمانی لە دەورانی زێڕینی خۆیدا دەسەڵاتی بەسەر سێ کیشوەری کۆندا ڕادەگەیشت، لە نێوان زەریای خەزەر و زەریای هیندی لە ڕۆهەڵات، لە جەزایر و کەناری ئەتلەنتیکەوە بۆ ئەدریاتیک لە ڕۆئاوا، لە باکور زەریای ڕەش لەگەڵ ئەو هەرێمەکانی دەوروبەری تاوەکو دیوارەکانی ڤیەننا، لە کاتێکدا لە باشوورەوە، تەواوی نیمچە دوورگەی عەرەبی و ئەفریقای باکوری بەخۆوە گرتبوو تاوەکو بیابانی عەرەبی. بەم شێوەیە ئەم یەکەتییە وای کرد تامی خۆشی و شەوق و شۆری شانازی لە هەموان ئەفسووناویتر و لە هەموان ویستراوتری جیهان بکەن. دواتر تاڵیی ئەوەشیان چەشت کە ببینن ئیمپراتۆریایە شکۆمەندەکەیان کەوتووەتە ناو تێکشکان لە سۆنگەی فەرامۆشکردنی بەهرە وەرگرتنی زانستی کە ئەو دەوڵەتانەی لە کێشەی بەردەوامدا بوون لەگەڵیدا بایەخیان پێ دەدا.

دەتوانین بڵێین پێکەوە ژیانی ژیانی سیاسی، لە باشترین هەلومەرجدا تا ئاگربەستی جەنگی گەورە بەردەوام بوو. ئەو کوردانەی کە لە ئێران دەژیان تاوەکوو دواین دە ساڵە ژیانی نیمچە کۆچەری و دەرەبەگایەتییان پاراستبوو. ڕۆحی ژیانی گۆشەگیری، ناوچەگەرێتی باڵی بەسەر ڕەوشی ئێراندا کێشا. ئەوەی مایەوە ئەم ڕۆحیەتەی ژیانی گۆشەگیرییە، ئەم ناوچەگەرییە تەنیا تایبەتیی کوردەکان نەبوو. کورد تەنیا هەرێمی خۆی دەناسێ و لە دەرەوەی هەرێمی خۆی، جیهان بۆ ئەو بێگانەیە.

کورد کەڵکەڵەی پێوەندیگرتنی نییە.، ئەوانەی کە لە بەشی ناوخۆیی لە قوتابخانە بەرزەکانی تورکیا بوون ، زۆر چاک گرۆبەندی قوتابییانی هەندێک لە ویلایەتەکانیان لە بیرە. ئەو شوێنانە شوێنی بیری نەتەوایەتی (ناسیۆنالیتێ) نەبوون کە کۆی دەکردنەوە، بگرە شوێنی لەدایکبوون یا هاوژیانیی قوتابخانەی ناوەندی بوون لە چەند هەرێمێکدا کەوا لە یەک گرووپدا کۆی دەکردنەوە. ئەلبانییەک، تورکێکی پاک بە گۆشەگیری دەژیان و پێوەندییان لەگەڵ کوردەکانی گرووپەکەیاندا هەبوو.

دەبێ لەناو ئەو ڕووداوانەی کە لە هەمووان گرینگتر لە ئێرانسدا بەڕێوە چوون دوای ئاگربەست، ئاماژە بە بزووتنەوەی سمکۆ (ئیسماعیل ئاغا) بکرێ. ئەم بزووتنەوەیە هیچ سروشتێکی نەتەوایەتیی نەبوو و بگرە تەنیا ئامانجی ئەوەبوو هۆزگەلی زیاتر بخاتە ژێر دەسەلاتی خۆیەوە. بۆیە، ئەگەر بمانەوێ مەیل و سایکۆلۆجیای گەلی کورد کورت بکەینەوە، هیچ لەوە باشتر نییە ئەوە دەربڕین کە ئەم چەند وشەیەی کە من لە کتێبی خولاسەی مێژووی کورد و کوردستانی نووسەری بەناوبانگی ئەو نەخشەیەم وەرگرتووە کە بەر لە ئێستە ناوم هێنا." کوردەکان بۆ بەرگریکردن لە هەقی خۆیان و مانەوەی ئازادیی خۆیان، کوشت و کوشتاریان کردووە، خۆیان بە کوشت داوە، تالانیان کردووە و تالانیش کراون".

لێرەدا ئازادی بەمانای سەربەخۆیی نایەت، بەڵکو ئەوە زیاتر بە مانای مل نەدانە کە لای کورد زۆر بلاوە. کورد هەرگیز ڕێگە نادەن کەوا هەستی عیزەتی نەفسیان لەلایەن خەڵکی ترەوە بریندار ببێ، هەتا ئەگەر ئەوە نرخەکەی ژیانی خۆشی بێ. کوردەکان بە هیچ کلۆجێ زەلیلی قبوولّ ناکەن. کورد هیچ کات هەستی نیشتمانیی سەربەخۆیی خۆیان ڕانەگەیاندووە. خۆ ئەگەر بڕێک لە سەرۆکەکانیشی خواستی ئەوەیان هەبووبێ دەسەلاتی خۆیان لەسەر هەرێمێکی بەرفراوانتر درێژ بکەنەوە، ئەوا هەرگیز ئەوەیان لە سۆنگەی هەستێکی نەتەوەییان نەبووە.

بۆ نموونە، سوڵتان سەلاحەدین، بە بەهرە و ئاکاری بەرز و جەسووری خۆیەوە کە هەموو موسڵمانان بە گشتی و تۆرانییەکان بە تایبەتی شانازیی پێوە دەکەن، ئیمپراتۆریایەکی بەهێزی دروست کرد، بەڵام هەرگیز خەونی ئەوەی نەبوو کە بیکاتە ئیمپراتۆریایەکی کوردی هەر وەک چۆن بە هەمان شێوە بەم دواییانە، سەدەیەک بەر لە ئێستە، ئەوکاتەی کە کەریم خانی زەند بوو بە (شا) ی بەهێزی ئێران، بیری لەوە نەکردەوە کە شانشینێکی کوردی لە ئێراندا دروست بکات.

بەڵام کورد بەشداریان لەگەڵ گەلانی تردا کردووە و بەڕێوەبردنیان لەلایەن ئەوانەوە هەمیشە شتێکی نایاب بووە. ئەمەیان مۆنتالیتەی کورده لە وەتەی چل و هەشت سەدەدا . پێ لەسەر مێژووی کورد داناگرم کە وەچەی ئێمە شایەتحاڵیەتی، بگرە چەند نوختەخاڵێک دیاری دەکەم کە من بە کەسیی خۆم لە نزیکەوە تێیدا بەشدار بووم.

٣٧ ساڵ بەر لە ئێستە ئەو کاتەی کە من بەلای سیاسەتی گشتیدا شکامەوە و هۆشیاری

نەتەوەییم تێدا ڕوا بوو. دوای مەشرووتەی عوسمانی لە ساڵی ١٩٠٨، لە کاتی دامەزراندنی جەمعیەتی تەعاون و تەرەققیی کورد[١١] من بە پەلەتاو بەدوای یەکەمین بانگەوازی کۆبوونەوەی بڕێک لە بەگزادە کوردەکانم وەچووم. من یەکێک لە چاکترین وتارخوێنەکانی ئەو کۆبوونەوانە بووم. لە کاتی هەڵبژاردنی بیرۆی بەڕێوەبەرایەتی، دوای نەعیم بەگی بابان، من زۆرترین دەنگم بەدەست هێنا لە کاتێکدا کەوا من نە بەگزادە بووم و نە لە بنەماڵەیەکی گەورەش بووم. بەڵکو سۆزی گەرمایی ڕۆحم، دڵی ئەوانەی گەرم دەکردەوە کە هەر نەشیان دەناسیم.

پاشان دوای ئەوەی کە بڕوا–ثقة–ی هەمووانم وەرگرت هیچ کەس هیچی لای من نەدەشاردەوە. من ئەوە دووپات دەکەمەوە کە هیچ یەکێکیان لەوانە بیری لە کەمترین ئیمتیاز نەدەکردەوە بۆ کورد. بەڵام هەموو بە تێکڕایی لەسەر ئەوە یەک ڕا بووین کەوا دەبێ ڕیفۆرمێک لە شەش ویلایەتە ڕۆهەڵاتییەکاندا بکرێ. ئەوەیان ئەو ڕیفۆرمە بوو کە داوا دەکرا: ناونانی حاکمانی بە توانا و شەرافەتمەند، ڕاکێشانی چەند ڕێگە و بانی سەرەکی و چاکسازیکردنی دادگەکان بۆ ئەوەی دادپەروەرییەکی چاکی تێدا پیادە بکرێ.

لەو باوەڕەدا نیم کەوا ئەندامانی کۆمەڵەی قوتابییانی کورد (هێڤی) کە لە پێش جەنگی بالقان دامەزرا بە تەواوی بیریان لە جیاکردنەوەی کوردستان کردبێتەوە. چونکە من بەتەواوی باوەڕی ئەوانم بەدەست هێنابوو کە هیچ یەکێکیان هێمایەکی وای بۆ نەکردم. ئەمە واتای ئەوە نییە کەوا هیچ کوردێک نەبووە بیر لە دروستکردنی دەوڵەتێکی کوردی بکاتەوە. هەتا ئەگەر هەش بووبن، دانیان پیادا نەدەنا یان زۆر بەڕاشکاوی بیرکردنەوەی دڵی خۆیان ڕانەدەگەیاند. بەشێکی ئەم ناسیۆنالیستە کوردانە کەوا باوەڕێکی تەواویان بە پێویستی بوونی دەوڵەتێکی کوردی هەبوو لە ماوەی خەباتکردنیان بۆ ئەم ئامانجە لەناو چوون.

ڕێزگرتوو وەکو پەرەنسیپ لە باوەڕی سیاسیی هەر کەسێک، من ڕێگە بە خۆم نادەم لێرەدا گفتوگۆی ئەوە بکەم داخۆ ئەم باوەڕە وەڵامدەرەوەی حەقیقیی گەلی کورد بووە. هەڵبەت بەڕێزگرتن لەبەرامبەر گیانی پاک و بێگەردی ئەو کوردانەی کە قوربانی نیازپاکیی خۆیان بوون لە ماوەی خەباتکردنیاندا بۆ ئازادی نیشتمانەکەیان سەر دادەنەوێنم.

هەرچی لەبارەی چالاکیی ڕێکخراوە سیاسییەکانە لە ماوەی ئاگربەستی جەنگی جیهانی، هیچ سیاسەتوانێکی کورد بە ڕاستی قەناعەتی ئەوەی نەبوو کە پێویستە کوردستان لە تورکیا جیا بکرێتەوە. من بۆ خۆم کە وەک ناسیۆنالیستێکی کورد ناوم دەبەن، بەهیچ شێوەیەک لە هەموو ژیانمدا بیرم لە جیاکردنەوە نەکردووەتەوە لە تورکیا. ئەوە لەبەر ئەوە نەبووە کە من خوازیاری سەربەخۆیی کوردستان نەبووم، بگرەس لەبەر ئەوە بوو کە، ئارەزوویەکی ئاوەها داوایەکی مەحاڵ یا بێهوودە بوو. من تەواو قەناعەتم لەلا دروست بوو کە جیاکردنەوەی کوردستان لە تورکیا نە لە ڕووی مادی و نە لە ڕووی مەعنەوییە و ژیاو نییە. هەموو ئەوانەی کە لەگەڵ مندا کاریان کردووە لە ویژدانی خۆیاندا هەمان باوەڕیان هەبوو.

پێویستە بە بێلایەنانە لە مێژووی کورد بکۆڵرێتەوە و شی بکرێتەوە، لێکۆڵینەوەیەکی ورد بۆ زانینی نهێنییەکانی پەرەئەستاندنی و پاشان چەند ڕاستییەکی واقیعی بەرەنجام بکەین لە پێناو پلانێکی ئاکسیۆن بۆ کورد.

دارشتنی پلانێکی چالاکینامەی سیاسیی دژ بە ئامادەگیی میراتی، دژ بە هەڵکەوتوویی و ڕۆحیی گەلی کورد کە مەحکومە بە شکستی زۆر کارەساتبار. ئەم ڕاستییە نابێ بەهیچ شێوەیەک لای ئەوانەی کەوا سەرکردایەتیی چارەنووسی ئەم گەلەی ئێمەیان لە بن دەستە شاردراوە بێ. من بەڵگەم لە بن دەستە کە، هەتا لە تەنگەتاوترین کاتی تورکیاشدا، هیچ یەکێکیان لە ڕاستیدا مەیلی جوداخوازیان نەبووە.

بەڵام ڕەوشی سیاسی لەو سەردەمەدا پێویستی بەوە دەکرد کە وەکو جوداوازخواز ڕەوتار بکەیت. وا دیاربوو کەوا نومایندەکانی هێزە هاوپەیمانەکان لە ئەستەمبوڵ ئاگایان لە قووڵایی بیرکردنەوەی ئێمە هەبووبێ. چونکە وێڕای داخوازینامەکانی مافە هەمیشەییەکانی گەلی کورد و تاوانبارکردنی ئێمە، کەچی ئەوان بە بەردەوام هەر سڵیان لە ئێمە دەکردەوە. ئەوان پێیان وابوو کە هەر کات هەژموونی ئەوان نەما، کوردەکان بەگەڵ تورکەکان دەکەونەوە. ڕاستییەکەی هەتا ئەمڕۆش هەست بە شوێن کارەکانی ئەم درۆدۆنگییە دەکرێ لە ئاڕاستەی سیاسیی بڕێک لە هێزە گەورەکان لەم بەشەی جیهاندا.

ڕووداوەکانی دواتر ئەوەیان بەدیارخست کەوا دامەزراندنی دەوڵەتێکی سەربەخۆی کوردی دەبێتە کارەساتێک، بەڵایەک بۆ سەر قازانجی ڕاستەقینەی بەرژەوەندییەکانی گەلی کورد. من بۆ خۆم لەوە بەدوور دەگرم کە لێرەدا لێکدانەوەی پێویست بەدەستەوە بدەم کە حوکمدانێکی ئاوەها پێویستیەتی وێرای هەڵوێستی ڕاشکاوانەم کە پێی ڕاهاتووم و گرتوومە بەر، کەچی ئەوە بەسەر خۆمدا فەرز دەکەم لەم بارەیەوە شاراوە بم بۆ ئەوەی هەموو چەشنە بەدحاڵیبوونێک بەدوور بگیرێ.

لە سەرێکی تردە، ئاوەڕۆی ڕەوتی ئابووری و سیاسیی تەواوی جیهان بەرەو یەکگرتوویی (کۆنفیدراسیۆن) دەڕوات تەک جیابوونەوە.

پرۆژەی پان–ئەوروپا، کۆنفیدراسیۆنی دەوڵەتانی کێشوەر–ی بەڕێز ئا، بریاند[12] سەر دەکەوت ئەگەر دوو شارستانی ناکۆک، شارستانی سەرمایەداری و ئەوەی کۆمۆنیزم لە سەرکەوتنی کۆتاییدا کێبەرکێیان نەکردبوایە. ڕاستییەکەی، ئەو دەوڵەتانەی کە لە دوای لێک هەڵوەشاندنەوەی ئیمپراتۆریایەکی تر لە دایک بوون ناچاربوون کە هاوپشتێکی بچکۆڵە دروست بکەن بۆ جێگرتنەوەی کۆنە ئیمپراتۆریای هابسبۆرگ بە ئامانجی پاراستنی بەرژەوەندییە سیاسی و ئابوورییەکانیان.

ئەی کەوایە کێن ئەو خەڵکانەی کە کارو باری خۆیان واز لێ دەهێنن بۆ سیاسەتی کوردی؟

هۆیەکەی ئەمە چییە؟

من لە نامەیەکی کراوە کە ساڵی ١٩٢٣ لە قاهیرەدا بڵاوم کردەوە ئەو هۆیانەی چالاکی سیاسیی کوردەکانم خستبووە بەرچاو کە نامەوێ هیچی تر بگەڕێمەوە سەریان.

بگرە دەمەوێ لێرەدا ئەو گفتوگۆیە وەبیر بهێنمەوە کە لە نێوان بەڕێز نەجمەدین حوسێن[١٣]، وەفدی جەمعیەتی تەعالی کورد لەلای کۆمەڵەی بەرگری لە شەش ویلایەتەکە و بەڕێز شەمسەدین، ئەندام پەرلەمانی ئەرتەغۆل، کە لە یەکەم دانیشتنیدا بەسەرۆکایەتیی ئەلیاس سامی ئیف، ئەندام پەرلەمانی مووش پێکهات. منیش هەروەها داوەتی ئەم کۆبوونەوە کرابووم. سەرۆک داوای لە نەجمەدین کرد داخۆ بەرنامەی کۆمەڵەکەیان چییە. ئەمیان دەستی کرد بەوەی ئارمانجی چالاکییەکانی بڵێتەوە، ئەگەر ڕێگەم پێبدەن بەم شێوەیە بڵێم بۆ تۆرانییە کورد زمانەکان، بەهیچ شێوەیەک شتێکی وا تایبەتیی تێدا نەبوو جگە لە بەکارهێنانی زمانی کوردی لە خوێندنی قوتابخانەکان لە کوردستاندا.

ئەو بابەتانەی تر کە ئیشارەی پێدان تۆرانییە تورک زمانەکانیشی دەگرتەوە. شەمسەدین بەگ بە تووندی دەموسدەست وەڵامی دایەوە، با ئێستە مەسەلەکەمان بکەینە یەک بۆ ڕزگارکردنی سەرتاپای وڵات لەو مەترسییەی پێیدا تێپەڕ دەبێت، دواتر ئێمە دان بەبەکارهێنانی زمانەکەتان دادەنێین. بەڕێز نەجمەدین دەربڕی زمانحاڵی خواستە هاوبەشەکانی هەموو کورد بوو. وەکی تر، منیش ئەو کاتەی خواستەکانی خۆمانم لەو نامەیەدا دەربڕی کە تازە ئاماژە پێی دا (لە لاپەڕە ٢٢) پێم لەسەر دانپیانانی زمانی کوردی لە خوێندنسدا داگرتبوو، کە ئەمە تاوەکو بەر لەم چەند ساڵەی دوایی ئیدیالێک بوو بۆ هەموومان.

ئایا ئەوە نیاز و مەبەست بوو؟ من باوەڕ ناکەم. بڵێی ئەوە لە ئەنجامی بیرکردنەوەیەکی دوور و درێژ و قووڵ سەرچاوەی گرتبێ، ئەمەشیان باوەڕ ناکەم. چەندانێکی وەک من، لەو باوەڕەدابوون کە ئێمە ناتوانین ئاستی شارستانیی کورد بەرز بکەینەوە بەبێ بەکارهێنانی زمانەکەیان لەناو پەروەردە و فێرکردندا. هەندێکی تر لەو باوەڕەدان کە وەختایەک زمانی خۆیان بەکار نەهێنن، ئەوا زۆر بە ئاسانی دەتوێنەوە.

پاشان، با بەڕاشکاوی بدوێین، بۆچی ئەم مەترسیی تواندنەوەیە؟ چ گەلێک بە دەستەجەمعی یان بەشێکی لە ڕەوتی مێژوودا تواونەتەوە؟ گەلانێک هەن هیچ شوێنەوارێکی خۆیان بەجێ نەهێشتووە. زۆربەی ئەڵمانەکانی زەوییەکانی دەوروبەری ڕێن***** (ڕێنانەکان) Rhénans بڕێتین لە سێلتی****** بە ئەڵمانی کراو. ئەوانە بنچینەی خۆیان ناناسنەوە. ئایا ئەمڕۆ ڕەوشیان چاکتر دەبوو ئەگەر هەر وەکو سێلت بمابوونایەوە؟

لەلایەکی ترەوە، گەلێکی بەهێز دەزانێ چۆن گەلێکی لاواز بتوێنێتەوە بەبەکارهێنانی وەسیلەگەلی نەرم و نیان، هاوسۆزی لەگەڵیان و لە خۆیسیان جیا ناکاتەوە. لەم ڕەوشانەدا

بەرژەوەندیی کەسەکان و بەهەمان شێوە بەرژەوەندییەکانی کۆمیونیتە زۆر باشتر پارێزراو دەبن. ڕەوشی لاوازەکان کە لەلایەن بەهێزترەوە هەڵدەلووشرێ لە هەموو دەورانێکدا چاک بووە. تەنیا ئەوەندە بەسە کە زەبروزەنگ بەکار نەهێنرێ.

زیاد لەوە، دەوران بەردەوام بە چەندین شێوەی جیاواز گەلان هەلدەمژێ، ئەوە دیاردەگەلێکی کۆمەڵایەتییە کە بێ وەستان بەردەوام دەبێ. بەڵام ئەمە حاڵەتی کوردەکانی تورکیا نییە. ئامانج لەوێدا تواندنەوەی کوردەکان نییە، بگرە تەنیا یەکخستنی دوو گەلی هاوڕەگەزە.

وا باوەڕ دەکرێ کەوا زمان بە تەنیا بەس بێ بۆ دروستکردنی نەتەوەیەک (ein Einstaendige Volk) . ئەوەمان لە بیر کردووە کە وەک ماکس هایلبیدت بۆهیم******* لێکی دەداتەوە بۆ دروستکردنی یەکەیەکی نەتەوەیی، ئەوە پێویستە کە ئەم یەکەیە لەسەر زمان، ڕەگەز، خاک (Landschaft)، ترادسیۆن، چارەنووس و دەوروبەر، خێزان (هۆز–Sippe) و مەزهەب دابمەزرێ. ئەوە هارمۆنیا و هاوسەنگیی هەژموونی یەکگرتووی ئەم هەموو توخمە جیاوازانەیە لەسەر یەکتر کە، نەتەوەیەکی لێ لە دایک دەبێ.

بەڕێز م. هـ. بۆهیم بەڕێوەبەری Deutschtum، ئەوە زیاد دەکات کەوا زمان لە ڕیزی یەکەم و دواییدا دێت. زمان دەبێتە هۆی شیمانەگەلی زۆر و بەرەو ڕووی زۆر مەترسی دەبێتەوە (So mag die Sprache zwar das ersteund lezte sein-in ihren ungeheuren Moeglichkeiten liegen aber auch ungeheuren Gefahren).

بەر لە ئێستە گوتم کەوا خوێندن بە زمانی کوردی تا بەر لەم چەند ساڵانەی دوایی ئیدیالێک بوو. لەوەتەی ئاگربەست سلێمانی لە عێراق و لەوەتەی زیاتر لە هەشت ساڵە لە هەموو هەرێمەکاندا زمانی کوردی لەو دەر و ناوچانەدا، زمانی خوێندن هەر بەکوردی یە. ئەنجامەکانی فێربوون بەم هۆیەی خوێندن بەهیچ شێوەیەک هیچ نین.

با گریمانەی ئەوە بکەین کەوا مامۆستایەکانی قوتابخانەکان وەک پێویست وان، کتێبی قوتابخانەکان هیچ خەوشێکیان نییە و حکوومەت بە زیادەوە پارێزگاری لە قوتابخانە دەکات و دەستەی مامۆستایان لە ڕادەبەدەر حەماسیان هەیە و هەموو ئەمانە بێ خەوش بن.، بەڵام ئەم دەرچووانەی قوتابخانەکان کاتێک خوێندنی قوتابخانە تەواو دەکەن چی دەخوێننەوە؟. هیچ. تا ئەمڕۆ، بەدەر لە کتێبی قوتابخانەکان، بەئاستەم هەر دە دوانزە نامیلکە و کتێبێک چاپ کراون. دەبێ دان بەوەدا بنرێ کە ئەمە هیچ بەرژەوەندییەکی پراکتیکیی تێدا نییە. هیچ هیوای ئەوەش نییە کە دواتر شتگەلێک بەو دەرچووە قوربەسەرانەی قوتابخانەی سەرەتایی بگات بۆ خوێندنەوە، کە وایە هیچ بەرەوپێشوەچوونێک لە کولتوور بەدی ناکرێ.

کە وابوو چۆن گەلی کورد (وەک گەلێکی زۆر دواکەوتوو لە بواری شارستانی) دەتوانێ ئەوە قەرەبۆ بکاتەوە کە لە دەستی داوە بەبێ پەروەردەکردنی منداڵەکانی بە زمانێک و بە کتێبخانەیەک

کە هەتاوەکو بۆ پێویستییە هەرە گرینگەکانی سەردەمیش دەست نادەن. لێرەوە تا سەدەیەک زمانی کوردی ئەگەر لە باشترین ڕەوشی جیهانیشدا پەروەردە بکرێ، بەوە ڕاناگات بگاتە ئاستی دەوڵەتیی–کولتووری "Kulturstaaten".

لە بڕێک لە وڵاتاندا هەتا بیر لەوە دەکرێتەوە کە خوێندن لە قوتابخانە تایبەتییەکاندا بە زمانێکی زۆر زیندوو بێ بۆ ئەوەی بەبەردەوامی کێڵگەی ڕۆحیی پسپۆڕی پێ زاخاو بدەن. لەو دەمانەی کە گەلان بۆشاییەکانی ئاسمان تەی دەکەن و بەری سەرکەوتن و شادی دەچننەوە وەک ماریشال بالبۆ، بە خۆی و بەگەشتە زەریاوانییەکەی بەناو ئۆقیانووسدا، ئێمە خۆمان وا نیشان دەدەین بەوەی خۆمان بە ڕەگەکانمانەوە دەبەستینەوە و لە ناو تاریکاییدا دەژین.

گەلی کورد وا پێدەچێ ئەوەی لەلا باشتر بێ کە لەلایەن نەوەیەکی کۆنپارێز حوکمڕانی بکرێن کە هیچیان وەک میراتی چاک بەجێ نەهێشتووە. بە پێچەوانەوە، بێگومان دادپەروەرانەتر دەبێ کاتێک لەلایەن نەوەکانی دوارۆژەوە حوکمڕانی بکرێن.

درەختێکی قەدبڕاو کەمێک لە سەرووی زەوی و بەردەوام بەسبڕاوی بژی لەگەڵ سەوزبوونی چڵی چکۆڵەی سەرمابردوو لە لاتەنیشتەکانییەوە هیچ نرخێکی نییە، هەر شایەنی ئەوەیە لە ڕەگەوە هەڵبکێشرێ و دەربکێشرێ. لە کاتێکدا، قەدی درەختێکی زاڵبوو بە چڵی بەهێز و لقی پڕاو پڕ بە گەڵا و پەلکی سەوزی یەک شێوە، ڕازاوە لێرەو لەوێ بەگوێرەی وەرزەکان، بە گوڵی جوان یا بەری بەتام، دەبێتە سۆنگەی بایەخ پێدانی خاوەنەکەی و هەتا بێگانەکانیش. خۆ ئەگەر بەهۆی سەرمایەکی سەخت یا بەهۆیەکی ترەوە، ئەو درەختە وشک بوو، ئەوا هەموو ئەوانەی هاوپێوەندن لەگەڵی دڵگران دەبن و فرمێسکی هاوپێوەندە هەرە نزیکەکانی وا پێدەچێ بۆ چاکبوونەوەکەی بڕژێ. لە کاتێکدا ڕەگەکەی تەنیا بۆ داربڕینەوە چاکە.

ئێمە دەزانین درەختێکی لە ڕواڵەتدا جوان، بەڵام کە بەپێچەوانەی بایۆلۆجی ئاسایی ڕووەکەکان، شەو و ڕۆژ ئۆکسجینی هەوا هەڵدەمژێ و بە بێ وچان ترشی کاربۆنی دەداتەوە و میوەی ژەهراوی دەبەخشێتەوە، بێگومان ئەوە چارەنووسی بڕینەوەیە. ئەوەی کە نامۆ و جێگەی داخخواردنە ئەو نەتەوانەن کە بایەخ بەو جۆرە درەختانە دەدەن و دەترسێن لەسەر زەوی لە جەستەی پاڵکەوتووی نزیک بکەونەوە بۆ ئەوەی خۆیان لە مەترسیی خنکان ڕزگار بکەن. ژیانی گەلان لە چەند ڕوانینێکدا لەم درەختە دەچێ.

لەلایەکی ترەوە، پەیڕەوکردنی پیتی لاتینی کە لەسەر ئەلفبێی لاتینی بینا کراوە یەکێک لە وەسیلە هەرە خێرایەکانی فێربوونی گشتی و بڵاوکردنەوەیەتی بەناو هەموو تورکیادا. ئەو هەڵمەتە نایابەی کە دواتر لە ڕێگەی قوتابخانەی شەوان کرا، بەشێوەیەکی زۆر زیاد ژمارەی نەخوێندەوارەکانی لەناو وڵاتدا کەم کردەوە. هەموو ئەم ڕیفۆرمە بنچینەییانە و ئەو ئامانجانەی دەیانەوێ بیپێکن بەتەواوەتی ئێمە دوور دەکاتەوە لەوەی بیر لە بەکارهێنانی زمانی کوردی

بکەینەوە لەناو پەروەردەدا. ئەنجامەکە وەک ئەوەی چاوەڕوان دەکرا وابوو. بەم شێوەیە گەلی کوردیش خۆی پەروەردە دەکات. هەموو خەباتی ئێمە، هەموو ئەو خواستانە تەنیا یەک تاقە ئامانجیان لە بەرچاو گرتبوو ئەویش ئامانجی ڕزگارکردنی کورد بووە لە کۆتی نەزانی و هەژارییەکەی.

ئەو گەلەی کە خۆی فێر دەکات دەکات و بە میتۆدە مۆدێرنەکان خۆی پێ دەگەیەنێ بەردەوام خۆی دەوڵەمەند دەکات.

دەبێ دەستپاکانە دان بەوە دابنێین کە باوەڕی ئێمە لەبارەی پێویستی پەروەردەوە (فێربوون)ی گەلی کورد بەهۆی زمانی خۆی دوای ئەم ڕاستییە پێگەیشتووانە هیچ شوێنێکی نابێتەوە. بەو پێیەش کەوا ڕای گشتی ئەم باوەڕەی وەرنەگرتووە و لای قبووڵکراو نییە بۆیە بە باشمان زانی دەستبەرداری ئەم باسە ببین.

من لە پێشدا باسی چارەنووسی کوردەکانی تورکیا دەکەم. ئەمەش لەبەر ئەم دوو هۆیانەی خوارەوە:

یەکەمیان: کۆماری تورکیا تاقە دەوڵەتە کە زانیویە بە سیاسەتێکی نایابی حەکیمانە و دووربینانە پرسی چارەنووسی کەمینە نەتەوەییە یۆنانییەکانی خۆی چارەسەر بکات. گۆڕینەوەی دانیشتوانە تورکەکان لە یۆنان و دانیشتوانە یۆنانییەکان لە تورکیا بێگومان زۆر سەخت بوو، بەڵام یەکجار دووبارە جێگیربوونەوە و گەڕانەوەقازانجی بێ شوماری دەبێ بەوەی کە دەگەڕێنەوە ناومالّی خۆیان. لەوساوە، حکوومەتی تورکیا و یۆنان بەرنامەی سیاسەتی پێگەییوی جوامێرانەیان دەچنەوە.

دووەمیان: کوردەکان لە تورکیا ژمارەیان زۆرترە.

بەڵام ڕەنگە ئەوان پێمان بڵێن وەک دەڵێن ئێمە کەمینە نەتەوەی کورد ناناسین لای ئێمە. ئەمە باسی ئێمە نییە لێرەدا. ڕاستە کە لە هەموو بۆنەیەکدا دەوڵەتدارە تورکەکان بە ئاشکرا و بەدەنگی بەرز ڕایان گەیاندووە کە " توخمی کورد لەگەڵ نەتەوەی تورک حوکمڕانیی تورکیا دەکەن" بەڵام ئەمە ڕاگەیاندنێکی یەکلایەنەی یەکەتیی سیاسیی تورکی-کوردە کە لەوتەی چوار سەدە دەبێت وەستانی بۆ نییە. من پێم وایە کە کوردیش دەبێ وەکو هاوبەش، بەهەمان ئاواز بەتەواوی ویستی خۆی و هۆشیار بۆ پێداویستی ئەم یەکەتی سیاسییە و هەروەها یەکەتییە نیشتمانی ڕابگەیەنێ. هەروەک ئەوەی چوار مانگ نابێ بەر لە ئێستە یەکێک لە پیاوە هەرە گەورەکانی دەوڵەت، لە کاتی قسە و باسی لەبارەی دووبارە ڕێکخستنەوەی یەکێک لە نەتەوە هەرە گەورەکان دەیگوت: " بنچینەی دەوڵەت تەنیا یەکەتیی ڕەگەزە"

بۆیە کورد بەو پێیەی لە هەمان ڕەگەزی تورکەکانن، بە یەکبوونیان، نەتەوەی نوێی تورک دروست دەکەن کە خاوەنی ڕۆحێکی زیندوو دەبێ و لەوە بەدوا دڵی ئەوانە گەرم دەکاتەوە کە تەنیا بۆ یەک

تاقه ئیدیال لێ دەدات. هیچ شتێک نییە ڕێگە لە یەکبوون بگرێ و بەم زووانە ئەم دوو گەلە ئامۆزایە یەک دەگرن. سەربار، تێکچڕژانی داوونەریت، هاوکات لەگەڵ یەکانیەتی ئاین، یەککگرتوویی ئابووری لە نێوانیاندا، هاوشێوەیی داوودەزگەی بەڕێوەبەری و یاسایی لەناو یەک بۆتەدا لەوەتەی چەندین سەدەیەکەوە بەشێوەیەک کە بڕێک جار بە ئاستەم دەتوانین یەکیان لە ئەوی تریان جیا بکەینەوە. ملکەچ لەژێر سەروەرێتی ئیمپراتۆریای عوسمانیدا، نەوە دوای نەوە لەژێر هەژموونی هەمان ترادسیۆن و هەروەها هەمان چارەنووسیی بەختیاری و ناخۆشی، شادی و میحنەتی هاوبەشدا بوون و بەتایبەتیش هەمان پێکەوەژیانی کولتووری. ڕۆلی برایەتی لە چەک******** بێگومان لەم هاوپەیمانیەتەدا بالادەست بووە. ئەم تێکەڵاوبوونە یەکبینیەی تورک و کورد ڕێگەی پێدوان و ڕێگەیان پێ دەدا سوودی ئەوەیان ببێ خاسیەتی تایبەتیی خۆیان لەناو گەنجینەیەکی هاوبەش کە هەمان نەتەوەی لێ پێک دێت تێکەڵاو بن.

لە ڕاستیدا: تورک، کورد، لێرەدا تەنیا ناوی یەکەمین و تۆرانی ناوی بنەماڵەکەیانە.

هەستی ڕەگەز و شانازیی تۆرانیبوون بەرەو دواڕۆژێکی درەوشاوەتریان دەبات لەوەی ڕابردوو.

جیا لەوە، فاکتۆرگەلی یەکانیەتی سیاسیی و نیشتمانیی ئەم دوو گەلە، وەک هاوکاریی ئابووری، یەکانیەتی ڕەگەزی و ئاینی، کۆمەڵنیتەی کولتوور، هتد.، هەروەها فاکتۆرێکی تری زۆر بەهێزتر هەیە ئەویش کەسایەتیی بەرزی «غازی» یە.

بەڕاستی، ئەوە جێگەی شادومانییە، ئەوە سەرمایەیە بۆ نەتەوەیەک کە سەرکردەیەکی وەک غازی موستەفا کەمال لە لووتکەی حوکمڕانیدا بێت. کەس ناتوانێ نکوولی لەو چاکسازییە مەزنانە بکات کە لە تورکیادا کردوویە. ئەوە شکۆمەندییەکە بۆ ئەوکە هەرگیز سیس نابێ و بەهیچ کلۆجێ لەگەڵ زەمەن ناسڕێنەوە.

وەک هەموو مرۆیێکی وەفادار، کاریگەر بە شوێن پایەی قوواڵ و بە شەیدایی لەبەرامبەر کارە گەورەکانی بە ڕێزەوە دەچەمێمەوە بەو هیوایەی کە ئەوانە بۆ وەچەی دواڕۆژ بە خێر و خۆشی بشکێنەوە.

من لە شوێنی خۆمەوە بە شیاوی دەزانم بانگەوازێکی گەرم ئاڕاستەی دەستەبژێری گەلی تورک بکەم کە بە تەواوی لەو پەیامە شەریفە دەگات کە کەوتووەتە سەر شانی من، کە برێتییە لە سڕینەوەی یادەوەرییە بە سوێیەکانی ڕابردوویەکی نزیک لە بیر بکەن بەو جۆرەی کە تێیدا ڕووداوە هەرە خوێناوییەکان و هەرە شەرمهێنەکان مێژووی هاوبەشیان دووکەرت کردبوو و دووبارە وڵات ڕێک بخەنەوە، لەژێر چاودێریی بەرزی غازی، ڕۆحی کڵپەسەندووی نەتەوەی نوێی تورک، بەهرە لە خێر و خۆشی کۆمارەکەیان وەربگرن.

بەم شێوەیە لەژێر ڕوناکی ئەم بیرکردنەوە ڕاشکاوانەیەدا، بەبێ ڕای پێشوەختانە و هەروەها بەبێ هیچ پشتە–نیازێک بانگەوازی برایانی هاوخوێنم، کوردەکانی تورکیا دەکەم، بەشوێن ئەو

ڕێچکەیەوە بچن کە سەرکردەی بەناوبانگیان، موستەفا کەمال پاشا، بەشێوەیەکی هەرە شایان بۆی دیاری کردوون، کە ئارامی ڕۆح و خۆشگوزەرانیی تێدا دەبینن‌ەوە.

لێرەدا مەبەستم لە بەشوێنداچوونی ڕێچکەی سەرکردە و پیاوی چارەنووسیازی تورکیا ئەوەیە: دابڕانی حەتمی و سیستماتیکییانەیە لەگەڵ ڕابردوو، کە تاقە یەک ئیدیال بۆ سەرلەبەری نەتەوەیەک پەروەردە دەکا بە ئاڕاستەی دووبارە دارشتنەوەی ڕوحانییەت و مۆنتالیتیەکەی دەبووژێنێتەوە، دووبارە ڕێکخستنەوەی ولات و دەوڵەمەندکرنی نەتەوە بەوەی بەبەرفرەوانی سوود لە بەهرەی نوێی زانستە هاوچەرخەکان وەربگرێ و بەم شێوەیە تورکیای نوێ دەخاتە ناو گرووپی دەوڵەتی–کولتووری "Kulturstaaten".

پێم وایە ئێستە بەم پیشاندانە کورتەم لە هەمان کات بەئەرکی سەرشانی خۆم هەڵساوم بەرانبەر ئەو هاوخەباتکارانەم کە بەوە گوناهباریان دەکردم، تورکیام بەجێ هێشتووە دوای ئەوەی بەشداریم لە جۆشدانی ناسیۆنالیزمی کوردی کردووە.

بەو هیوایەی کە خوێنەرانی ئەم کورتە بەرچاوخستنە وای ببینن کە بەدەر بێ لە هەموو بیرکردنەوەیەکی پێش وەختە، بەبێ ئەوەی بوونی واقیعگەلێکی هەمیشەیی لە ژیانی نیشتمانیدا لە یاد بکەن. لەم هەلومەرجانەدا، بێگومانم لەم ڕەوشەدا هەتا دوژمنانی سەرسەختم بواڕێکی تێدا هەر دەبینن‌ەوە بۆ ئەوەی پتر سینگفراوانتر بن.

هەرچی سەبارەت بەو کوردانەیە کە لە دەرەوەی تورکیادا دەژین، بەڕاشکاوی ڕاهاتووی خۆمەوە دەڵێم تەنیا ئەوەیان بۆ هەیە بەژیری لەگەڵ هەموو ئەو ڕەگەزانە بژین کە ئەو دەوڵەتانە پێک دەهێنن کە تێیاندا دەژین، هیچ چەشنە گیروگرفتێک بۆ حکوومەتە تایبەتییەکانیان دروست نەکەن، بگرە بەپێچەوانەوە تەواوی ویستی چاکەیان دەربخەن و بەشداری لە پێشخستنی ئابووری و کولتووری ولاتەکەیان بکەن.

ئەوەیان چاکترین و شیاوترین چارەسەرە کە بتوانین بۆ چارەسەرکردنی کێشەی کورد بیخەینە ڕوو.

هیوادارم کەوا گەلانی خاوەن پێوەند بەم زووانە بەرهەمی پێگەییو بچنن‌ەوە.

هەرچی سەبارەت بە خۆمە، لە ئاسۆیەکانی باشترین دواڕۆژ بۆ کۆنە هاوخەباتکارەکانم لەودیو سنوورەکان ڕادەمینێم، لە کۆششی تورکیا بەرەو خۆشگوزەرانیی ئابووری، کۆمەڵایەتی و سیاسیی و دەڵێم مالئاوا********* ژیانی سیاسیم.

تەواو

پەراوێزەکان:

١– لەناو هەموو ئەو سەرچاوانەی ئێمە بشکنیومانە تەنیا حەمید بۆزئەرسلان سالّی ١٨٧٠ی بۆ

لەدایکبوونی سەگبان داناوە. بڕوانە Hamit Bozarslan, Le problème nationale kurde en Turquie kémaliste لا: ١٢٢. ڕاستییەکەی گەرچی کاتالۆگی کتێبخانەی نیشتمانیی پاریس، کتێبخانەی کۆنگریسی ئەمەریکی و کتێبخانەی نیشتمانیی تورکیاش هەر ساڵی ١٨٨١یان بۆ لەدایکبوونی داناوە، بەڵام من لام وایە ساڵی ١٨٧٠ زۆر زیاتر لە ڕاستییەوە نزیکترە. شوکری لە کتێبی "پرسی کورد"ەکەی خۆیدا کە ساڵی ١٩٣٣ لە پاریس چاپ کراوە دەڵێ بەر لە ٣٧ ساڵ کەوتووەتە ناو کاری سیاسییەوە، ئەمە واتە شوکری لە ساڵی ١٨٩٦ چووەتە ناو دنیای سیاسەتەوە کە ئەوکات تەمەنی هەر چواردە ساڵان بووە کە ئەمە گومان دەخاتە سەر ئەوەی مێردمندالێک لە تەمەنی (١٤) ساڵی بچێتە ناو دنیای سیاسەتەوە، هەرچۆنێک بێت با ئەم گومانە بۆ سەرەداوەکانی دواڕۆژ بەجێ بهێڵین، وەرگێر.

2- La Ligue national kurde Khoyboun, Documents receillis, annotés et présentés par Jordi Tejel Gorgas, Etudes Kurdes, N_ hors série III-juin 2007, Paris, p.8.

3- Ibid, p 36

٤- رفیق حلمی، کورد مسئلەسی صفحاتن، ١٩٣٥، (٨٥ ص). ساڵی ١٩٥٤ نووسیاری کتێبەکە خۆی نامیلکەکە دەکات بە عەرەبی و بە زنجیرە لە ڕۆژنامەی عەرەبی (الایام) بڵاوی دەکاتەوە و پاشان ساڵی ١٩٥٦ وەکو کتێبێکی سەربەخۆ ساڵی ١٩٥٦ هەر لە بەغدا بڵاوی دەکاتەوە، بڕوانە: رفیق حلمی، مقالات، بغداد، ١٩٥٦، ٨٠ ص.

٥- ڕۆهات ئالاکۆم، خۆیبوون و شۆڕشی ئاگری، شوکور مستەفا کردوویە بەکوردی، دەزگای ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٠، لا : ٨٥

٦- ئەحمەد حەمەد ئەمین هۆمەر، ئەندامە کوردەکانی ئەنجوومەنی نوێنەرانی عێراقی لە ڕۆژگاری پاشایەتیدا (١٩٢٥-١٩٥٨)، هەولێر، ٢٠٠٠، لا: ٣٢-٣٣

٧- پرسی کورد: کێشەگەلی کەمینە نەتەوەییەکان، لە بڵاوکراوەکانی چاپەمەنی فرانسی، پاریس، ١٩٣٣، (٤١ لاپەرە)، ئەمە وەرگێڕانی ئەم کتێبەی بەردەستانە، وەرگێر.

* Prof. Speiser

** Kardaka

8- (Thureau-Dangin)

*** Derbendigaver

9- Archéologie dans le Kurdistan. Geographie Journal Major C.- J. Edmonds.

**** Lydie

١٠- لا: ١٣٨

١١- جەمعیەتی تەعاون و تەرەققیی کورد بەشێوەیەکی ڕەسمی ڕۆژی ٢ی تشرینی یەکەمی ١٩٠٨ لە ئەستەمبۆڵ لەلایەن کۆمەڵێک تێکۆشەری کورد وەک ئەمین عالی بەدرخان، شەریف پاشای خەندان، دامادزوکفل پاشا، سەید عەبدولقادر شەمزینانی و زۆر نیشتمانپەروەری تر دامەزراوە و سەید عەبدولقادر شەمزینانی بووە بە سەرۆکی ئەم جەمعیەتە. ئەم کۆمەڵەیە ویڕای ئەوەی کە، لە مێژووی

کورتی خۆیدا توانی چەند یانەیەکی کوردی کولتووری و هۆشیاری لە زۆربەی شارە کوردییەکانی ئیمپراتۆریای عوسمانی بکاتەوە کەچی هەر زوو لەگەڵ ڕەوتی پان-ناسیۆنالیستی تورکخوازانەی ئیتحادییەکان پێکدا هەڵپژران و دواجار نەیتوانی لەڕووی سیاسییەوە جگە لە سەرەتایەکی کورت بۆ ژیانی ڕێکخراوەیی چیتر لە دوای خۆیەوە بەجێ بهێڵێ. لە دوادواییەکەی ساڵی ١٩٠٩ بە یەکجاری کۆتایی بە ژیانی ئەم ڕێکخراوە هات، وەرگێڕ.

١٢-Aristide Briand (٢٩ی ئاداری ١٨٦٢-٧ی ئاداری ١٩٣٢). پیاوی سیاسیی فرەنسییە و چەندین جار و لە چەندان حکوومەتی جیاجیای فرەنسی وەزیری کاروباری هەندەرانی فرەنسا بووە . لە ٥ی سێپتەمبەری ١٩٢٩ لە بەردەم دانیشتنی دەیەمی ئەنجوومەنی کۆمەڵەی گەلان کە لە جنێڤ کۆ بوونەوە لە ئاخاوتنێکی بەناوبانگدا داوای پرۆژەی (پێوەندی فیدرالی) کرد لە نێوان دەوڵەتە ئەورپاییەکان و پرۆژەی پان-ئەوروپانیزمی خستە ڕوو، وەرگێڕ.

١٣- نەجمەدین حوسێن کەرکووکی (١٨٨٦-؟) برا گەورەی ئەسیری شاعیر بووە، یەکێک لە ڕۆژنامەنووس و سیاسەتوانە دیارەکانی دوای مەشرووتەی ساڵی ١٩٠٨ەو لە کۆواری (ڕۆژی کورد) و (هەتاوی کورد) و (ژین) گەلێک بابەتی نووسیوە. یەکێک لە دامەزرێنەرە کارایەکانی جەمعیەتی تەعالی کوردستان (١٩١٨) و پارتی دیموکراتی کورد (١٩١٩) و کۆمەڵەی ئیجتیماعی کورد (نیسان-ئایاری ١٩٢٠) بووە. یەکێک لەو کەسانە بوو کە ئەندام بووە لە کۆمەڵەی پاراستنی شەش ویلایەتەکە. لە ٢٨ی ئەیلوولی ١٩٢٢ لە دەستی کەمالیستەکان ئاوارەی بولگارستان دەبێت و تاوەکو ساڵی ١٩٢٨ هەر لە بولگاریا بووە و دواتر لە جەنگی جیهانی دووەم ئیدی سۆراخی بڕاوە کە بەهەموو پێوانەیەک وا پێدەچێ لە ساڵانی جەنگدا فەوتابێ، بڕوانە: عەبدوڵڵا زەنگەنە، ڕۆژی کورد گۆڤاری جڤاتی " هیڤیی" قوتابییانی کورد ١٩١٣- ئەستەمبوڵ، بنکەی ژین، سلێمانی، ٢٠٠٥، ل:٩٥-٩٦.

***** Rhin

****** سێلتەکان Celtes (کلت یان سێلتا بە لاتینی Celtae) بڕێتییە لە شارستانییەتێکی دەورانی پێش مێژووی گەلانی هیندۆ-ئەوروپایی. گرووپێکی هۆزە چادرنشینە جەنگاوەرەکانی هیندۆ ئەوروپایی بوون و بە درێژاییی سەدەکانی ٧٠٠ ی پێش زاین تاوەکو درێژەی سەدەی چوارەمی پێش زاین نفوزێکی زۆر و بەهێزیان هەبوو و هەر لە بەریتانیاوە تاوەکو ئاسیای بچووکیان لەژێر دەستدا بوو، وەرگێڕ.

******* (Max Hildebert Boehm ١٦ی ئاداری ١٨٩١-٩ی نۆڤەمبەری ١٩٦٨). پیاوی سیاسیی ئاڵمان، ناسیۆنالیست، سۆسیۆلۆگ و ڕۆژنامەنووس بوو، وەرگێڕ

******** fraternité d'armes: موخاة في السلاح: مەبەست لەوە زیاتر برایەتییە لە پێکەوە بەشداربوون لەڕووی سەربازییەوە، وەرگێڕ.

********* بای بای

شۆڕشی شێخ سەعیدی پیران
١٩٢٥

لە بەڵگەنامە نهێنییەکانی هەردوو وەزارەتی دەرەوەی بەریتانیا و فرەنسادا

ئەڵقەی نۆیەم

بەڵگەنامەی ژمارە:٤١

١٩٢٥/٢/٢٦

شۆڕش لە کوردستاندا

فڕۆکەکانی تورکیا بۆمبارانی ئاوێک دەکەن

پەرلەمانتارە کۆمارییەکان داوای حوکمی عورفی دەکەن بۆ ترابزۆندە و کۆنستانتینۆپل

لەندەن، ٢٥ی شوبات- لە کۆنستانتینۆپل داوا دەکرێ کەوا شۆڕشی کوردەکان بەخێرایی تەشەنە دەکات.، یاخیبووەکان نیازیان وایە دەوڵەتێکی کوردیی سەربەخۆ دابمەزرێنن و حوکمڕانی خەلافەت بگێڕنەوە. ژمارەی لایەنگیرەکانی شێخ سەعید، کە سەرۆکایەتی شۆڕشەکە دەکات و بەناوی ئیسلامەوە جارِی جەنگی داوە دژ بە تورکیا، ژمارەی لایەنگیرەکانی بە ٧٠٠٠ کەس دەخەملێندرێ. بەگوێرەی پەیامێک کە لە کۆنستانتینۆپلەوە بە ڕۆژنامەی (Echang telegraph) گەیشتووە، فڕۆکەکانی تورک ئاوایی هاتین کە سەرۆکی شۆڕشی تێدایە بۆمباباران کردووە. بەگوێرەی ڕاپۆرتی قوماندانی فڕۆکەوانیی تورک، دانیشتوانی هاتین توشی تۆقین بوون.

ڕاگەیەندراوێک لە ئەنگۆرەوە

ئەنگۆرە، ٢٤ی شوبات- ئاژانسی ئەنادۆل ئەم یادداشتنامەیەی خوارەوەی بڵاو کردەوە. ئەو

وەرگێڕانی لە فرەنسییەوە: د. نەجاتی عەبدوڵڵا

کەسەی ناو نراوە بە شێخ سەعید، دەرفەتی لە سادەلەوحی و نەزانیی گەل قۆستووەتەوە و لەژێر پەردەی بیانووی ئاینی ڕاپەڕینێکی چەکداریی لە ناوچەی گەنجە، پاولۆ و ئەلعەزیزدا تەقاندووەتەوە. حکوومەتی تورک هەنگاوگەلی پێویستی گرتووەتە بەر بۆ گێڕانەوەی ئەمن و ئاسایش و حوکمی عورفی لە ناوچەیلی ناوبراودا ڕاگەیاندووە. پارتی میللی لە کۆبوونەوەی ٢٤ی شوباتی خۆیدا، هاوپشتیی تەواوی خۆی بۆ ئەو هەنگاوانە دەربڕی کە لەلایەن حکوومەتەوە گیراونەتە بەر.

بزووتنەوەکە پەل دەهاوێژێ

لەندەن، ٢٥ی شوبات- بەگوێرەی هەواڵنێری ڕۆژنامەی (تایمس) پەرلەمانتارەکانی سەر بە پارتی کۆماری دەترسێن کەوا ئەم بزووتنەوەیە دژ بە کۆماری تورکیا پەل بهاوێ.، بۆیە داوا لە حکوومەتی ئەنگۆرە دەکەن بەهەمان شێوە حوکمی عورفی لەسەر تەرابزۆندە و کۆنستانتینۆپل-یش ڕابگەیەنێ. بەگوێرەی هەواڵنێری ڕۆژنامەی (دەیلی نویز) شێخ سەعید لەلایەن سەد و پەنجا ئەفسەری سوپای عوسمانی کە لەلایەن حکوومەتی ئەنگۆرە قاچاخن، کۆمەگی دەکرێ. هەواڵەکانی گۆڕەپانی ڕاپەڕینەکە پێک ناکۆکن. بەگوێرەی هەندێکیان ڕاپەڕیوەکان لەلایەن تورکەکانەوە گەمارۆ دراون و بەگوێرەی هەندێکی تر، بزووتنەوەی ڕاپەڕینەکە هەموو ڕۆژ بەرفرەوانتر دەبێت. ڕۆژنامەی (دەیلی نویز) سەرنج بۆ پرسێک ڕادەکێشێ کەوا گۆڕەپانی شۆڕشەکە کەوتووەتە سنووری نێوان میزۆپۆتامیا و عێراق. ڕۆژنامەکە ترسی لە دەرهاویشتەکان هەیە لەوەی لە میزۆپۆتامیا لەو کاتەی کە گفتوگۆ لەسەر پرسی سنووری ویلایەتی مووسڵ دەکرێ و وا پێدەچێ ئەمە ئەوە بگەیەنێ کە تورکیا ناچار بێت دژ بە شۆڕشگێڕەکان لەشکرکێشی بکات و هەلەکە بقۆزێتەوە بۆ ئەوەی لە نوێوە ناوچەی مووسڵ داگیر بکاتەوە.

***

بەڵگەنامەی ژمارە:٤٢

وەزارەتی کاروباری هەندەران

شیفرە خوێندنەوە

ژمارە ١٣٧

بەڕێوەبەرایەتیی کاروباری

سیاسی و بازرگانی

ئەنگۆرە، ٤ی ئاداری ١٩٢٥

لە ڕێگەی کۆنستانتینۆپلەوە ڕۆژی ٦ی مانگ، سەعات ٤٠: ٢٢ خولەک ڕەوانە کراوە

ڕۆژی ٧ی مانگ، سەعات ٤ :١٠ خولەک گەیشتووە.

دەگەڕێمەوە سەر تێلێگرامی ژمارە (١٣٢)ەم.

سەرکۆمار، کە بەخۆی بەسیفەتی سەرۆکی گشتیی هێزە چەکدارەکان بەشوێن ئەو هەنگاوە سەربازییانەوەی دەچێ، کە دەگیرێنە بەر و داوای لێ کردم کە دەبێ بە چ بایەخێک پشت بەزانیارییەکانی بەڕێوەبەری ئاسنە ڕێی حەلەب ببەستڕێ. " هیچ، من وەڵامیم دایەوە، چونکە کۆمیسێری باڵا لە سووریا خۆی دەشێ ئاگادار کرابێتەوە".

ڕاگەیەندراوی لە بەیروتەوە

موژین

***

بەڵگەنامەی ژمارە:٤٣

وەزارەتی کاروباری هەندەران

شیفرە خوێندنەوە

ژمارە ١١٤

بەڕێوەبەرایەتیی کاروباری

سیاسی و بازرگانی

هەوالنامەی کێبڵ

ئەنگۆرە، ٢٥ی شوباتی ١٩٢٥

لە ڕێگەی کۆنستانتینۆپلەوە ڕۆژی ٢٨ی مانگ، سەعات ١٥ ڕەوانە کراوە

ڕۆژی ٢٨ی مانگ، سەعات ١٩ :٤٠ خولەک گەیشتووە.

ڕۆژنامەکان بەو پشێوییەیان زانیوە کە لە ناوچەی خارپووت ڕوویان داوە. حکوومەتی تورک بەپێچەوانەوە ڕاپەڕینەکە (کاری تێ نەکردووە)، بەڵام ئەمڕۆ لەگەڵ بەرفراوانبوونی بزووتنەوە چەکدارییەکە، کە ناوچەی باکوری دیاربەکری گرتووەتەوە حکوومەت بڕیاری داوە دەستبەکار بێ. چەندین هەنگاو هەڵگیراون بۆ خنکاندنی ئەم بزووتنەوەیە کە وا باوەڕ دەکرێ سروشتی ئاینی و میرنشینیی هەبێت و "لەوانەشە، لەلایەن بێگانەشەوە پشتیوانیی لێ بکرێت، بەڕێوەبەری سیاسیی ئاوا دەڵێ".

ڕاگەیەندراوی لە بەیروتەوە

موژین

***

بەڵگەنامەی ژمارە:٤٤

وەزارەتی کاروباری هەندەران

شیفرە خوێندنەوە

ژمارە ١٤١

بەڕێوەبەرایەتیی کاروباری

سیاسی و بازرگانی

ئەنگۆرە، بەبێ مێژوو، بەبێ کات

لە ڕێگەی کۆنستانتینۆپلەوە ڕۆژی ٧ی ئاداری ١٩٢٥، سەعات ٢٢ :٣٠ خولەک ڕەوانە کراوە

ڕۆژی ٨ی مانگ، سەعات ٤ گەیشتووە.

ژێنێرال کەمالەدین سامی پاشا، بالوێزی تورکیا لە بەرلین، لە سۆنگەی بزووتنەوە (چەکداریەکە) بانگ کراوەتەوە و ئەم بەیانییە گەیشتە ئەنگۆرە. بەدڵنیاییەوە ئەمە پیاوێکی بەهێزە بۆ بەجێهێنانی داپڵۆسێنەوەکە، بەڵام ئایا بەڕاستی پێویست بەوە دەکات ئەم سەرکردایەتیکردنە بەو ببەخشرێ؟ ئەو بۆ خۆشی پێی وانییە.

لەگەڵ ٣٠ هەزار کەس کە ڕەوانەی گۆڕەپانەکە دەکرێن، تەعبیئەکردنەکە کەمتر لە ٥٠٠٠٠ پیاو دەبێ، زۆر لەو ژمارەیە زیاتر کە پێویستە. بەڵام حکوومەت نایەوێ بەرەو ڕووی مەترسی ببێتەوە و ئەوە بۆیە ڕووداوەکە بە گەورەیی دەبینێ و لە بەرامبەر هیچ شتێکدا بۆ خنکاندنی هەموو کاردانەوەیەک پاشەکشە ناکات. گواستنەوەی سەرباز لە ڕێگەی هێڵی ئاسنینەوە ئەمرۆ دەستی پێکرد، بەڵام بۆ ماوەیەک دەوەستێ تاوەکو لە چەند ڕۆژی دادێ زۆر چالاکانەتر و بەبێ وەستان دەست پێ بکاتەوە.

موژین

***

بەڵگەنامەی ژمارە:٤٥

وەزارەتی کاروباری هەندەران

شیفرە خوێندنەوە

ژمارە K ٦٦

بەڕێوەبەرایەتیی کاروباری

سیاسی و بازرگانی

بەیرووت، ٢٥ی شوباتی ١٩٢٥ سەعات ١٢

ڕۆژی ٢٥ی مانگ، لە سەعات ٥٥ : ١٤ خولەک گەیشتووە

(کونسوڵی) ئەدەنە ئاماژە بە بڵاوکردنەوەی داواکردنی ئیحتیات دەکات بۆ دەستەکانی ١٣١٠ تا ١٣١٥ ، داواکردنی ئەفسەرانی ئیحتیات و دەست بەسەر ئەسپ و ماشین دا گیراوە. ئەم تەعبیئەکردنە مۆتیڤەکەی لە سۆنگەی ڕاپەڕینی ویلایەتە ڕۆژهەڵاتییەکاندا بووە. بە گوێرەی تێلێگرامەکانی چاپەمەنیی کۆنستانتینۆپل، ڕاپەڕین دووبارە لە کوردستان بۆ سەربەخۆیی کوردستان لەژێر دەسەڵاتی یەکێک لە شازادەکانی بنەماڵەی ئیمپراتۆری هەڵگیرساوەتەوە.

تکایە بیگەینە وەزارەتی جەنگ

سارال

***

بەڵگەنامەی ژمارە: ٤٦

سەرکردایەتیی گشتیی ئەرکانی سوپا

نهێنی

بەیرووت ٢٦–٢٧

وەرگێڕاوی تێلێگرامێکی شیفرە خوێندەوە

ڕۆژی ١ی ئاداری ١٩٢٥ سەعات ١١ : ٤٥ خولەک گەیشتووە

بەیرووت، ٢٨ی شوباتی ١٩٢٥ لە سەعات ١٦

AFL و وەزارەتی جەنگ

سەفەری کۆمیسێری باڵا بۆ تەرابلووس بوو بەمایەی حەماسەتێکی بێوێنە. سووریا ئارامە (لەسەر سنووری باکور، سێ دەستدرێژی لەلایەن باندە بچکۆلەکان یان تاوانکارەکان ڕوویان داوە.

شۆڕشی کوردستان وا دیارە بەرفراوان دەبێ، تورکەکان بە فڕۆکە بۆمبارانی ئاواییەکانی شێخ سەعیدیان کرد و تورکەکان هێزەکانیان لەژێر سەرکردایەتیی کیالون (م) پاشا، قوماندانی دووەم فیرقەی پیادە لە بتلیس کۆ کردووەتەوە. لەشکرگەلێک نەسیبین–جەزیرەی ئیبن عومەریان بەجێ هێشتووە. لە ویلایەتەکانی ڕۆهەڵاتی حوکمی عورفی ڕاگەیەندراوە. لەسەر زەوییەکانی پێنجەمین ناوچەی سەربازیی قۆنیە، تەعبیئەکردنی سەرنج ڕاکێشی دەستەکانی ١٣١٠ تا ١٣١٥ کراوە.

هەواڵنامەی کێبڕکێ

AFFAIRES ÉTRANGÈRES — TÉLÉGRAMME A L'ARRIVÉE — DUPLICATA

DÉCHIFFREMENT

89

E. 311. 3.

D=

N° 114 R

ANGORA, le 25 février 1925 -

Transmis par CONSTANTINOPLE le 28 à 15 heures

reçu le 28 - 19 h.40

1/3/25.

Les journaux vous ont appris les troubles survenus dans la région de Kharpout. Le Gouvernement turc ne s'en était pas autrement (ému) mais, aujourd'hui, en présence de l'extension du mouvement qui a gagné la région nord de Diarbékir, il est décidé à agir. Des mesures vont être prises pour étouffer ce mouvement qu'on croit être de nature religieuse et dynastique et "peut-être, ajoute le Directeur politique, soutenu par l'étranger."

Communiqué à Beyrouth./.

MOUGIN

LA RÉVOLTE DANS LE KURDISTAN

La flotte turque bombarde un village

Les députés républicains demandent l'état de siège pour Trébizonde et Constantinople

Londres, 25 février. — On mande de Constantinople que la révolte des Kurdes se développe rapidement ; les mutins auraient l'intention de créer un Etat kurde indépendant et de restaurer le califat. On estime à 7.000 le nombre des adhérents du cheik Saïd qui se trouve à la tête de la révolte, et qui a déclaré la guerre à la Turquie au nom de l'Islam.

D'après un message de Constantinople à l' « Exchange Telegraph » la flotte turque aurait bombardé le village d'Haten, où se trouvent les chefs de la révolte. Suivant le rapport du commandant de la flotte turque, la population d'Haten aurait été prise de panique.

Un communiqué d'Angora

Angora, 24 février. — L'*Agence d'Anatolie* publie la note suivante :

Le nommé Chich Saïd, abusant de la crédulité et de l'ignorance du peuple et sous le couvert de prétextes religieux, a provoqué un soulèvement dans la région de Guendje, Bolo et El Aziz. Le gouvernement turc a pris les mesures requises pour rétablir l'ordre et a proclamé l'état de siège dans la dite région. Le parti populaire, dans sa réunion du 24 février, a pleinement approuvé les mesures prises par le gouvernement.

Le mouvement s'étend

Londres, 25 février. — D'après le correspondant du « Times », les députés appartenant au parti républicain craignent que ce mouvement contre la République turque ne s'étende ; ils demandent au gouvernement d'Angora de proclamer également l'état de siège à Trébizonde et à Constantinople.

Selon le correspondant des « Daily News », le cheik Saïd serait secondé par cent cinquante officiers de l'armée ottomane proscrits par le gouvernement d'Angora. Les nouvelles du théâtre de la révolte sont contradictoires ; selon les uns, les insurgés auraient été cernés par les Turcs ; selon les autres, le mouvement de révolte gagne chaque jour du terrain.

Les « Daily News » attirent l'attention sur le fait que le théâtre de la révolte se trouve à la frontière de la Mésopotamie et de l'Irak. Ce journal craint des complications en Mésopotamie au moment où l'on discute la question de la frontière du vilayet de Mossoul, et semble vouloir insinuer que la Turquie, obligée d'expédier des troupes contre les insurgés, profitera de l'occasion pour envahir à nouveau la région de Mossoul.

BEYROUTH 26 - 27

REPARTITION

2 A.E.Cabinet
1 A.E.Dir.Politique
5 S M A
1 Colonel Wallner
1 Dossier du Ministre
1 Officier de service

Traduction d'un Télégramme Chiffré
reçu le 1er Mars 1925 à 11 H.45

Beyrouth le 28 Février 1925 à 16 Heures

A.F.L. à Guerre

Le voyage à Tripoli du Haut-Commissaire a provoqué un enthousiasme sans précédent.-

La Syrie est calme;é

Sur la frontière nord 3 agressions par petites bandes ou malfaiteurs.-

2°/Le soulèvement dans le Kurdistan parait prendre de l'extension.-Les Turcs ont bombardé par avion les villages du cheik Said et concentrent des troupes sous le commandement Kialun (im) pacha-commandant la 2e division d'Infanterie de Bitlis .- des troupes ont quitté MISSIBIL - DJEZIREH - IBN - OMAR.- Dans tous les vilayets orientaux l'état de siége a été proclamé.é

Sur le territoire de la 5e région militaire de Konieh se fait une mobilisation partielle intéressant les classes 1310 à 1315 .-

.....

AFFAIRES ÉTRANGÈRES
DÉPARTEMENT

Nf E 939 97

TÉLÉGRAMME A L'ARRIVÉE

132

DUPLICATA bis

D—

N 137

E 911.9
CH

BEYROUTH, le 4 mars 1925,

Transmis par CONSTANTINOPLE le 6 22.40

reçu le 7 à 4 h.10

Je me réfère à mon télégramme N° 132.

Le Président de la République, qui suit personnellement, en qualité de généralissime, les mesures militaires prises, me demande quelle importance il faut attacher aux renseignements du Directeur du Chemin de fer Alep. "Aucune, lui ai-je répondu, car le Haut-Commissaire en Syrie aurait lui-même prévenu."

Communiqué BEYROUTH./.

MOUGIN

هدية النادي للكتاب

AFFAIRES ÉTRANGÈRES

DÉCHIFFREMENT

TÉLÉGRAMME A L'ARRIVÉE

DUPLICATA

B

E. 311.3. R

N° 141 ANGORA, S.D. S.H.

Transmis par CONSTANTINOPLE, le 7 Mars 1925 à 22 h 30

reçu le 8 " à 4 h.

Le général Kemal Eddine Sami-Pacha, Ambassadeur de Turquie à Berlin, appelé en raison du mouvement (insurrectionnel) est arrivé ce matin à Angora.

C'est certainement l'homme à poigne qu'il faut pour mener la répression. Mais sera-t-il bien nécessaire de lui donner ce commandement? Lui-même ne le pense pas.

Avec les 50.000 hommes qui vont être envoyés sur les lieux, la concentration sera au moins de 50.000 hommes, beaucoup plus qu'il n'en faut. Mais, le Gouvernement ne veut pas courir d'aléa: c'est pourquoi il voit grand et ne reculera devant rien pour étouffer toutes les réactions.

Les transports par chemins de fer ont commencé aujourd'hui, mais s'arrêteront pour reprendre plus activement et sans arrêt dans quelques jours ./.

MOUGIN

لە عەممانەوە بۆ ئامێدی
یان
گەشتێک لە کوردستانی باشووردا

عەلی سیدۆ گەورانی*

بەشی پێنجەم

ئەمەش پاشماوەی وتارەکەی شا فەیسەڵە کە پێشتر ئاماژەی پێ درا، بەم جۆرەی دەهێنینەوە و دوای ئەوەش قانوونی زمانە ناوخۆییەکان دەخەینەوە بەرچاوان.

" گومانی تێدا نییە هەر یەکە لە ئێوە دەزانن کە دەوڵەتی عێراق کەرتکردن و جوێکردنەوە قبووڵ ناکات و ئەو بە کۆی گشتییەوە بووەتە یەک بەشی دابەشنەکراو. ڕێڕەوی حکوومەتی نیشتیمانی هەر لە دامەزرانییەوە تا ئێستا و تا هەتا هەتاشە هەر دەمێنێ، دادوەری لەناو تاکەکانی گەلدا بڵاو دەکاتەوە و ئارەزووەکانی دابین دەکا تا هەموویان دەبنە کارگە بۆ چاکەی نیشتیمان و قازانجی، لەمانە قانوونگەلێکی داناوە بەپێی ئەوە ئازادیی فێربوونی بە زمانە ناوخۆییەکان داوە و هەروەها ئاخاوتن بەو زمانانە لە دادگاکاندا. کورد بە زمانی خۆی دەخوێنێ و فێر دەبێ و هەروەها عەرەبیش و تورکیش، واتە هەر یەکە بەو زمانە فێر دەبێ کە زۆرینەی لیوایەکی پێ دەدوێ. داوونەریت و ئاینزاکانیش هەروەک پێشتر کراوە ڕێزیان لێ دەگیرێ. باری سیاسیی وڵاتەکەشم چەسپاوە و دەستنیشان کراوە و بواری ئەوە نەماوە دەستکاری بکرێ و بگۆڕرێ. لەبەر ئەمە پێویستە تاکەکانی گەل هاوکاری لەگەڵ حکوومەت بکەن بۆ جێبەجێکردنی ئەرکی گشتی. ئەگەر کەسێکی لارێ لەم ڕێبازە نموونەییە بینرا ئەم لارێبوونەی وەک لارێیی کوڕی نووح دەبێ کە باوکی بانگی کرد. من کە ئەمانەم گوت بۆ دڵنیایی گەلەکەم بوو لەو پایە سیاسییەی وڵات بەدەستی خستووە ، تەنیا هەڵمالینی قۆڵی دڵسۆزی نەبێ بۆ گەشە پێدانی نیشتیمان لە بوارەکانی ئابووری و کشتوکاڵ و بازرگانیدا، هیچی ترتان لەسەر نییە، بۆ ئەوەی هەنگاوە سیاسییە فراوانەکانی لەگەڵ ڕاپەڕینی کۆمەڵایەتییدا تەبا بێ ".

وەرگێڕانی لە عەرەبییەوە: ئەحمەد تاقانە

قانوونی

زمانە ناوخۆییەکان – ژمارە (٧٤) ی ساڵی ١٩٣١

ڕۆژنامەی فەرمی " الوقائع العراقية " لە ژمارە ٩٨٩ ی ١ ی حوزەیرانی ساڵی ١٩٣١ دا (قانوونی زمانە ناوخۆییەکانی) لەسەرەوە ئاماژە بۆکراوی بڵاو کردەوە، ئەمەش دەقەکەیەتی:

ئێمە مەلیکی عێراق فەرمان دەدەین دوای پەسندکردنی ئەنجومەنی نوێنەر و پیاوماقوولان بە دانانی ئەم قانوونە:

مادە (١) حوکمەکانی ئەم قانوونە لەو قەزایانەدا کاری پێ دەکرێ کە لە ماددە ٣،٢ دا ناویان براوە.

مادە (٢) زمانی کوردی لەم قەزایانەی خوارەوەدا دەبێتە زمانی دادگاکان:

لیوای مووسڵ أ ـ ئامێدی، ب ـ زاخۆ، ج ـ زێبار، د ـ ئاکرێ.

لیوای هەولێر أ ـ کۆیە، ب ـ ڕانیە، ج ـ ڕەواندز.

لیوای کەرکووک أ ـ گل، ب ـ چەمچەماڵ.

لیوای سلێمانی أ ـ سلێمانی، هەڵەبجە، ج ـ شارباژێڕ.

مادە (٣) دەشێ زمانانی کوردی یان عەرەبی یان تورکی ببنە زمانی دادگاکانی ئەم قەزایانەی خوارەوە:

أ– دهۆک، ب– شێخان، ج– هەولێر، د– مەخموور، هـ– کەرکووک، و– کفری. بڕیاری دادگاش بە باوترینی ئەو زمانانە دەدرێ.

مادە (٤) لەو قەزایانەدا کە لەسەرەوە ناویان هێنرا، دادگاییکراو لە هەر باریکدا بێ بۆی هەیە:

أ– دادگایی بکرێ و بڕیارەکەی بە عەرەبی پێ ڕابگەیەنرێ، ئەگەر زمانی ماڵەوەی عەرەبی بێ.

ب– "مورافەعە" سەرزارەکییەکان بۆ کوردی و عەرەبی و تورکی وەردەگێڕرێ و ڕوونووسی بڕیارەکەی دەدرێتێ. هەر کەسێکیش بۆی هەیە ، دەعواکەی یان داواکردنی بۆ دادگاکان لەو قەزا ناوبراوانەی سەرەوەدا یان بۆ ئەو دادگایانەی دەسەڵاتیان فرەوانترە، بە کوردی یان بە عەرەبی یان بە تورکی ئاراستە بکا.

مادە (٥) لەم قەزایانەی خوارەوەدا کە دەشێ پێوەندییەکان " نووسراوەکان"ی فەرمانگە هونەرییەکان و نووسراوەکانی نێو ناوەندەکانی لیواکان و وەزارەتەکان و نێو ناوەندی لیوای مووسڵ و قەزاکان بەعەرەبی بێ، زمانی فەرمی کوردی دەبێ.

لیوای مووسڵ ١– ئامێدی، ٢– ئاکرێ، ٣– دهۆک، ٤– زاخۆ، ٥– زێبار.

لیوای هەولێر ١– هەولێر، ٢– مەخموور، ٣– کۆیە، ٤– ڕانیە، ٥– ڕەواندز.

لیوای کەرکووک ١– چەمچەماڵ، ٢– گل.

هەواڵنامەی کتێب

لیوای سلێمانی ١- سلێمانی، ٢- هەڵەبجە، ٣- شارباژێڕ.

ماده (٦) زمانی خوێندن له هەموو قوتابخانه بەرایی و سەرەتاییەکان لەو قەزایانەدا که لەم قانوونەدا ڕوون کراونەتەوه بە کوردی یان به عەرەبی یان به تورکی دەبێ بەپێی ئەو زمانەی تێیاندا باوه.

ماده (٧) هەر کەسە و دەتوانێ سەر له شوێنه فەرمییەکان بدا به زمانی عەرەبی و وەڵامیشی پێ وەربگرێ. هەموو نووسراوەکانیشی به یەکێک لەو زمانانەی له ماده پێنجدا هاتووه و هەر بەو زمانەش وەڵام دەدرێتەوه.

ماده (٨) زمانی کوردی لەو قەزایانەی لیواکانی سلێمانی و کەرکووک و هەولێردا که لەم قانوونەدا ڕوون کراوەتەوه بەم شێوەیەی ئێستایدا. له ڕۆژی جێبەجێکردنی ئەم قانوونەوه تا ئەو ساڵەی خەڵکی ئەم قەزایانه شێوه زمانێک هەڵدەبژێرن و لەسەر بەکارهێنانی ڕێک دەکەون، دەشێ شێوەزاری ئەم لیوایانه له قەزاکانی لیوای مووسڵدا بەکار بهێنرێ.

مادەی (٩) هەموو وەزیرەکان، هەر یەکەیان بەپێی دەسەڵاتی خۆی ڕاسپێررراون ئەم قانوونه جێبەجێ بکەن.

بەغدا له ٢٣ ی مایسی ساڵی ١٩٣١ ی ڕێکەوتی ٦ ی موحەڕەمی ساڵی ١٣٥٠

جەمال بابان وەزیری داد	عەبدوڵڵا دەڵۆجی وەزیری ناوخۆ	موزاحیم پاچەچی وەزیری دەرەوه
جەمیل ڕاوی وەزیری بەرگری	ڕۆستەم حەیدەر وەزیری دارایی	عەبدولحوسەین وەزیری مەعاریف

نووری سەعید

سەرەک وەزیران و جێگری وەزیری ئابووری و هاتوچۆس

فەیسەڵ

***

بەشی نۆیەم

سلێمانی - هەولێر

له ٢٦ ی تەممووزی ساڵی ١٩٣١ دا سلێمانیم بەرەو هەولێر جێهێشت، بەسەر کەرکووکدا ڕەت بووم و لەڕێدا فەرمانبەرێک که لەگەڵماندا بوو ئاماژەی بۆ ئاوێک کرد بەلایدا ڕەت بووین گوتی: "

شێخ مەحموود کەتیبەیەکی لە سوپای عێراقی لە سەردەمی دواشۆڕشدا لە ناوچەیەکدا گەمارۆ دا، ئاوی خواردنەوەی جگە لەمەی تێدا نەبوو، هەندێک لە پیاوانی شێخ پێشنیازی ژاراویکردنیان کرد، ئەو ڕەتی کردەوە ".

شەوێکم لە کەرکووک بەسەر برد و سەرلە بەیانیی ٢٧ بەرەو هەولێر بەجێم هێشت، بە ئۆتۆمبێلێک ڕووبەرەو باکوری ڕۆئاوا بردینی بەناو دەشتگەلێکدا کە لەلایەن سروشتی زەوییەکانی و پشت بە باران بەستنی چێنراوەکانی زۆر لە دەشتەکانی بەلقای خۆرهەڵاتی ئوردن دەکرد، و بە فراوانیی ئاوەدانی و زۆریی دانیشتووانی لێی جیاوازە. گەورەترینی گوندەکانیشی کە پێیاندا ڕەت بووین تا ڕووباری زاب " زێی گچکە " ئاڵتوون کۆپری"یە و کەوتووەتە سەر ئەم زێیە ناسراوە کە لەم ناوەدا بە " زێی پردێ " ناسراوە (واتە شارۆچکەی پرد – ئاڵتوون کۆپری) (١) وشەی زاب– یش فارسییە لە دوو وشەی (زا – و – ئاب) پێکهاتووە و واتە: ئاو یان ڕووباری زا. ناوبانگیشی لە ناو کتێباندا فرەوانترە لەوەی لەناو کوردانداپە.

ساڵی ٧٥٠ ی زاین، لەسەر ئەم ڕووبارەدا ئەبوومووسلیمی خوراسانی بەسەر مەڕوانی کوڕی محەمەدی دواجێنشینی (خەلیفە) ی ئومەوییاندا سەرکەوت و دەوڵەتی ئومەویی لەناو برد. ئەم سەرکەوتنەش کاریگەرییەکی نەرێنیی لە ژیانی سیاسیی عەرەبدا هەبووە، کە دانیشتووانی ڕۆهەڵات لە جگە لە عەرەبەکان، دەوڵەتی عەباسییان کە لەسەر شانی ئێرانییان و لەسەر سنووری ولاتیاندا دامەزرا، کردە بیانوو بۆ ئەوەی بە شێوەیەکی سیاسی ولاتیان ڕێکبخەن، ئەنجامەکەی ئەوە بوو چەندین دەوڵەتی ئیسلامی لە ئاسیای بچووک و ئێران و ناوەڕاستی ئاسیادا لە کورد و فورس و دەیلەم و تورک پێک بێت و بەوەش ئەستێرەی عەرەب ڕووی لە ئاوابوون کرد و ئینجا بەهاتنی تەتەر بۆ بەغدا کشانەوەیەکی تەواو بەخۆیدا کشایەوە. پانیی ئەم ڕووبارە لێرە (٧٠) یاردە و درێژییەکەی (١٩٠) میلە و لە چیاکانی لاهیجانەوە لە کوردستانی خۆرهەڵاتەوە هەڵدەقوڵێ.

بەسەر پردێکی درێژدا چووینە ناو شارۆچکەکە و ئەو تاکە شەقامەمان بڕییەوە کە لە باکوری خۆراوایەوە بەرەو باشووری ڕۆهەڵات بە ناویدا دەڕوا و خانووەکانیانمان بینی کە لەسەر بەردگەلی نزمدا بنیات نراوە بە کۆمەڵیانەوە دورگەیەک پێکدەهێنن ڕووبارەکە دەورەی داوە. شارۆچکەکەش ناوەندێکی بازرگانیی قەزای کۆیەیە کە ناردەکانی ئەم و ناردەکانی " تەقتەق " بەبەلەم بۆ بەغدا دەگوێزرێنەوە. دانیشتووانە تورکمانەکەی پاشماوەی سەربازە تورکەکانن کە موعتەسیم لە سەدەکانی ناوەڕاستدا پەیدای کردوون. دوای ئەوەی نیو سەعات لە شارۆچکەدا ماینەوە بەسەر پردێکی تەوە لێی دەرچووین و درێژەمان بە ڕێکردنی بەرە و باکوری خۆراوامان دا، تا گەیشتینە (هەولێر)، کە (٦٤ میل) لە کەرکووکەوە دوورە. لەوێ لەگەڵ هەندێک لە مامۆستایانی قوتابخانەی (ئامادەیی ناوەندیدا) کۆبوومەوە و لەگەڵیاندا چووم بۆ سەردانی کوچک مەلا ئەفەندی " ئەبو بەکر " لە تەلاری دەرەوەی شاردا. مەلا لە بنەماڵەیەکی دەسڕۆی کوردەکانی شار و دەوڵەمەندانیەتی، پیاوێکی کاملّی کورتەبالا، تەکیەیەکی دامەزراندووە وانە بە فەقێکانی دەڵێتەوە و لە سامانی

تایبەتییەوە خەرجیی بۆ بڕیونەتەوە. لە تەلاری مەلاشەوە گەڕاینەوە یانەی فەرمانبەران، لەو یاریگای " تێنس " ەدا کە ئەندامانی یانە دروستیان کردبوو، چاوم بە قازییەکی کورد کەوت جبە و عەمامەکەی دادەنێ و " ڕێکت " ەکە بەدەستەوە دەگرێ و بە خۆشییەوە دەچێتە ناو وازییەوە.

سەرلە ئێوارە چووم بۆ تەماشای تیپی نواندن بزانم چی دەکەن کە تازە لە بەغداوە هاتبوون و ئارەزووی گەل بەرامبەریان وەک ئارەزووی خەڵکی سلێمانی بوو، زۆربەیان ناڕەزاییان بەرامبەر هاتنیان دەردەبڕی چونکە نواندن بە زمانی کوردی نەبوو، هەروەها ئەم جۆرە نواندنانە لاوان بەرەو بەدڕەوشتی دەبا و داهاتیان هەڵدەلووشێ. ڕۆژی دووەم بە بازاڕی شاردا ڕەت بووم و دەستکردە مسەکانم بینی کە زۆربەیان دەفری ناو ماڵ بوون ئینجا لامدایە خانەی حکوومەت، کە بینایەکی پتەوی جوان بوو، فەرمانگەی دیگەی حکوومەتی بەخۆوە گرتبوو و کاروباری فەرمیی تێدا بە کوردی و عەرەبی بەڕێوە دەچێ. لێرەشەوە بە قوتابخانەدا ڕەت بووین و لەبەرامبەری تەلاری حکوومەتدا بوو و ئینجا گەڕاینەوە بۆ مالّی مامۆستا ڕەفیق حیلمیی برادەرمان کە لەم سەردانانەدا هەر لەگەڵمدا بوو و لە مالّیدا لە دوو گۆرانیبێژی بەناوبانگەوە گوێمان لە گۆرانیی کوردی بوو، یەکێکیان مەلا کەریم بوو و گۆرانییەکانی بەشێوەزاری کوردیی باشوور و ئەوی دییان عەزیز ئاغا بوو گۆرانییەکانی بەشێوەی کرمانجیی باکور بوو.

هەوڵنامەی دڵنیا

هەوڵێری مێژوویی

هەوڵێر لە ناوەڕاستی دەشتێکی بەرینداید و بە بەرزاییی گەورە و گچکە دەورە دراوە و چیاگەلی کوردستان بەری گرتووە و ئەگەر ئەو قەڵایە نەبوایە کە لەشەڕ گردێک دروست کراوە و کەلاوەکانی شاری خواوەندان " عەشتار " دەشارێتەوە، لە توانستدا نەدەبوو لە دوورەوە ببینرێ. ئەم شارەی ئێستا دوو بەشە، سەروو، کە قەڵا دەگرێتەوە و خواروو ئەویش بەشی ئاوەدان و ئاپۆرەکەیەتی و دانیشتووانی سێ ئەوەندەی دانیشتووانی بەشی سەرووە و زمانی سەرەکیی شارۆچکە کوردییە، بەڵام زمانی هەندێک لە دانیشتووانی، تورکیی ئازەرییە. لە قەڵا بەولاوەش شوێنەواری تری تێدا نییە و هەندێک شوێنەواری ئیسلامی لەبەشی خوارەوەدا هەیە، زۆربەی دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی موزەفەرەددین گوێکبۆری ـ ی یەک لە میرەکانی سوڵتان سەڵاحەدینی ئەیووبی. مێژووی هەوڵێر زۆر کۆنە و دەگەڕێتەوە سێ هەزار ساڵ لەمەوبەر و ناوەکەی لە وشەی " ئەربا ئیلۆ " ی ئاشوورییەوە وەرگیراوە، واتە شاری چوار خواوەندان. لە سەردەمە جوداکانی دەمی فەرمانڕەواییی ئاشووری و میدی و فورس و پرتییەکاندا هاتووە و دوای ڕووخانی ئاشوورییانیش بووەتە پایتەختی هەرێمێک لە مێژوودا بە " ئەدیابین " ناسراوە.

لە ساڵی ٨٣ ی پ. زایینیشدا، تیگرانی یەکەمی شای ئەرمینیا هێرشی بردووەتە سەر ئەدیابین و ئەربێللا، بەڵام پرتییەکان بە هاوبەشی لەگەڵ ڕۆمان ئەم بێ چاوەڕووە تازە پێگەییوەیان دوای دە ساڵ لە چوونە ژوورەوە دەرکردووە (ئەمەش ئەو دەستەواژەیە مێجەرسۆن پەسنی پێ دەکا) .

لەساڵی ٦٢ ی پ. زاینیشدا تیگرانی پێنجەم، ئەو شایەی ئیمپراتۆر " نیرۆ " ی ڕۆمانی لەسەر ئەرمینیای دامەزراندبوو، هەلی لەوێ نەبوونی ولکاسیۆس–ی یەکەمی شای پرتی ـ ی بە هەل قۆزتووەتەوە و هێرشی بردووەتە سەر و خەڵکەکەی لە ڕادە بەدەر تەنگەتاو کرد و بۆ ولکاسیۆس ـ یان نووسی و سکالای بارودۆخەکەیان لەلا کرد و هەڕەشەی چوونە پاڵ ڕۆمانەکانیان لێ کرد ئەگەر لەم زۆرداره ڕزگاریان نەکا و ولکاسیۆس بەپەلە بە هانای سکالایانەوە هات و جەنگی لەگەڵ ئەرمینیا و ڕۆمان ڕاگەیاند و (مانوباز) ی شای ئەدیابینی بە سەرکردە دانا و تیگرانی دەرکرد و هێرشی بردە سەر ولاتەکەی. ئەدیابین دوای ئەوە وەک خاڵێکی ناکۆکی مایەوە تا فورسەکان دەرکەوتن و دەسەلاتی پرتی و ڕۆمانەکانیان تێدا لەناو برد.

دوای ئەوە ئەسکەندەری مەکدۆنی لە دەشتەکەیدا بەسەر دارا " داریۆس " ی شای فارسدا سەرکەوت و گرێی کوردیی کردەوە کە دەگوترا ئەوەی بیکاتەوە دەبێتە گەورەی ئاسیا. ئینجا ئەردەشیری ساسانی گەڕاندییەوە و لە ڕۆژگاری ئەودا پەرەی سەند و بازرگانیی فراوان بووەوە و بەوجۆرە مایەوە تا عەرەب لە سەرەتای ئیسلامدا هاتن و هێرشیان بردە سەر فارس و ڕووخاندیان. کاتێک سەلاحەدین ولاتەکەی فرەوان کردەوە و دەوڵەتی ئەتابەگیی زەنگیی بە جەنگ و پێکهاتنەوە لەناوبرد، هەولێر لەو ولاتانە بوو کەوتە دووی سوڵتان و لەشکرێکی نارد بەشداریی لە شەڕی حتین ـ ی بەناوبانگدا کرد و سوڵتانی تێدا بەسەر دەوڵەتانی خاچپەرستاندا سەرکەوت.

گرنگیی بازرگانیی هەولێر

حکوومەتی عێراق هەوڵ دەدا لە ڕێی ڕەواندز و ساوجبلاغ "مەهاباد " ەوە هەولێر بە شاری تەورێزی ئێرانەوە ببەستێتەوە. بۆ ئەوەی گوازتنەوەی کالای عیراقی عەرەبی و کوردستانی باشوور بۆ تەورێز و باکوری خۆراوای ئێران ئاسان بکات و ئەوانەشی لێوە بهێنێ کە عێراق بازرگانییان پێوە دەکا لە بەروبووی ئازەربایجان و خۆرهەلاتی کوردستان. ئەم ڕێیە هەولێر بە لێوارەکانی سووریاشەوە دەبەستێتەوە و بەمەش بازرگانییەکەی گەشە دەکات و بازرگانیی عیراقی پێ دەبووژێتەوە.

لیوای هەولێر

یەکێکە لە لیوا کوردە دەوڵەمەندە فرەوانەکان و لەلایەن بەڕێوەبەرێتییەوە بەم جۆرەی خوارەوە بەسەر قەزا و ناحیەکاندا دابەش بووە:

قەزا	ناحیە
هەولێر " ناوەندی لیوا "	قوش تەپە، شەقلاوە، دێراحەریر
مەخموور	مەخموور، گوێڕ، کەندیناوە
ڕەواندز	باڵەک، برادۆست

ڕانیە ناودەشت، چناران

کۆیە (کۆی سنجەق) تەقتەق

دابەشکردنی کارگێڕی بەو شێوەیەی سەرەوە زۆر ئاسانکاری بۆ خوێنەر دەکا بۆ زانینی ئەو شوێنانەی لەم گەشتەدا باسیان لێوە دەکرێ.

شەقلاوە ٢٩ی تەموز

ئەم بەیانییە هەوڵێرم بەرەو شەقلاوە بەجێ هێشت لەگەڵ شێخ حەسەنی بەڕێوەبەری قوتابخانە سەرەتاییەکەی و مامۆستا ڕەفیق حیلمی و لاوێکی تر، بەئۆتۆمبێلێک کە بە دەشتی هەوڵێردا بەرەو باکوری خۆرهەڵاتی بردین، تا گەیشتینە شیوی بەستۆرە کە ناحیەی شەقلاوە لە سنووری هەوڵێر و دەشتەکان لە چیاکان جودا دەکاتەوە. یەکەم گوندیش لە چیادا لێمان دەرکەوت " بانەمان " و قەڵاکەی بوو، ماڵەکانی لەنێوانی ٢٠ ـ ٣٠ ماڵ دەبوو و ئاوەکەی زۆر " قسڵ " ی تێدایە، شوفێرەکە بۆ ئۆتۆمبێلەکەی بەکار نەهێنا و لەترسی بوونی خوێگەلی تر ئێمەش لێمان نەخواردەوە.

دوای ئەوە ئۆتۆمبێلەکە هەر بەسەر چیای (پیرمام) ی بە دارمازوو و داربەڕوو داپۆشراودا سەردەکەوت کە بەرزییەکەی دەگاتە ٢٧٧٧ مەتر و چواردە پێچی پێمان کرد تا گەیشتینە خاڵێک دەیڕوانییە چیای خانزاد–ی دیسان بە دارمازوو و داربەڕوو داپۆشرابوو، ئینجا دەستمان بە شۆڕبوونەوە کرد بەرەو دۆڵی " کۆڕێ" کە لە دۆڵە ئاوەدانەکانە و ژمارەی گوندەکانی ١٧ گوندن و ماوان و کۆڕێ–م لێ ناسین و گوندێک و گوندێک ماوەی نیو سەعات لەیەک دوور نین و هەموشیان سەوزن و دارستانی چڕ داپۆشیون و ئاوی سازگاریان بە نێودا دەڕوا. بینەر لە خۆرهەڵاتی ئەم دۆڵەدا چیای " سەفین " دەبینێ کە لە چیا نزیکەکانە و بەو زنجیرە سەرەکییە دادەنرێ کە چیای پیرمام ـ ی لێ دەبێتەوە و بەرزترین لووتکەی دەگاتە ١٩٧٠ مەتر و دەڵێن پڵنگی لێیە، بەڵام بەدوایدا نەچووم، کورد بەفر کۆدەکەنەوە بۆ بەکارهێنانی هاوین. هەر لێرەشەوە دۆڵی "کۆڕێ " دەست پێ دەکات و لە گوندی دێرێ لە خۆراوادا کۆتایی دێ. گوندی کۆڕێمان ڕەت کرد و دوای چەند چرکەیەک گەیشتینە گوندی " گردەچاڵ " و لەوێوە تا شەقلاوە سۆسن و سماق بەزۆری بە دیار دەکەوتن و شێوەی بەردەکان گۆڕان و ڕەنگیان سوور بوو بۆیە کورد بەم چیایە دەبێژێ (سوورک) واتە چیای سوور. بەلاپاڵیدا و بە لاپاڵی (چیارەش)دا ڕەت بووین ئینجا سەعات ١١:٣٠ چووینە ناو شەقلاوە و یەکسەر چووینە سەردانی سەید عەبدوڵڵای کوڕی سەید عەبدولقادری یەک لە ناودارانی کوردستانی باکوری بەڕێوەبەری ناحیەکە، بە ڕوویەکی خۆش پێشوازییی لێ کردین و بەخێرهاتنێکی گەرمی کردین ئینجا ڕێمان لێ خواست سەر لە " قادر بەگی میران " ی پیاوماقوولّی ناحیەکە بدەین و بە دەنگمانەوە هات و دوای ئەوەی گەلێکی زۆر لێ کردین بگەڕێینەوە بۆ نانی نیوەڕۆ. بەناو دارەکاندا ڕۆیشتین و گوێمان لە قەوانی کوردی دەگرت تا

گەیشتینە مالّی پیاوماقوولّ و خزمانی لە حەوشەیەکی چوارگۆشەدا پێشوازییان لێ کردین، لە ناوەڕاستیدا دەریاچەیەک دروست کرابوو و بە جۆگەلەیەکدا ئاوی سازگاری بۆ دەهات، دارێک لە جۆری " عزب " سێبەری بۆ کردبوو دەڵێن تەمەنی (٥٠٠) ساڵە و تیرەکەی لە نێوان مەترێک و دوو مەترە و دوای حەسانەوە مامەکانی پیاوماقوولّ هاتنە لامان کە عەزیز بەگ و عەلی بەگ بوون و دوای ئەوانیش عومەر بەگی کوڕی کە تەمەنی (١٣) ساڵانە. پێیان گوتم عەزیزبەگ مێژووی بنەماڵەکەی باش دەزانێ، هەلی ئامادەبوونیم قۆزتەوە و تکام لێ کرد ئەوەی لەبارەی مێژووی بنەماڵەکەیانەوە دەیزانێ بۆمی باس بکا و میهرەبانیی نواند و ئەم زانیارییانەی بۆ باس کردم:

" بنچینەی بنەماڵەکەمان دەچێتەوە سەر ئەردەڵانییان، لە نیشتیمانیانەوە لە کوردستانی ئێران بەر لە ٤٥٠ ساڵ کۆچیان کردووە و یەکەم کۆچەریشیان (ئەمبێز) بووە، بەهۆی ناکۆکیی لەگەڵ خزمێکییەوە کۆچی کردووە و هاتووەتە کوردستانی باشوور و لە " بالیسان " ی (٣٠) کیلۆمەتری دوور لە شەقلاوەدا نیشتەجێ بووە. سێ کوڕی بووە گەورەکەیان (مەحمەل) و دووەمیان (یووسف) و گچکەکەیان (ئاودەڵ) بووە. بابەکە توانیویەتی دەسەڵاتی خۆی لە خاکی عەشیرەتی (خۆشناو) لە ناحیەی شەقلاوەدا فرەوان بکا. کە کۆچی دوایی کردووە عەشیرەتەکە بوونە سێ بەش و دوای سێ کوڕەکە کەوتوون و دواتر پێیان گوترا: میرمەحمەلی و میر یووسفی و میرئاودەلی و هەر لەوساوە سەرۆکایەتیی هەموان بەدەس میر مەحمەلی براگەورەوە بووە. لەسەردەمی عوسمان بەگی باپیریشماندا محەمەد پاشای کۆرەی میری ڕەواندز هێرشی بردووەتە سەر (بالیسان) و باپیرمانی گەمارۆ داوە، هانای بۆ بابانەکان بردووە، کە هەلی ساردیی قووڵی نێوانیان و میری ڕەواندزی قۆزتووەتەوە، بەڵام بەر لە گەیشتنی فریاگوزاریی بابانەکان ئازووقەی تەواو دەبێ و تەنیا بەو مەرجەی سەروەریی بەسەر عەشیرەتی خۆشناودا بپارێزێ، خۆی بەدەستەوە دەدا، کە گەڕانەوە بۆ ڕەواندزیش میر بۆنی (غەدر) لە باپیرمان دەکا فەرمان دەدا لەگەڵیدا تووند بن، کە دەگەنە شارۆچکە دەیکوژێ، مولّکەکانیشی دەخاتە سەر میرنشینییەکەی و مەحموود بەگی کوڕی عوسمان–یش لە تۆڵەکردنەوە لە میری ڕەواندز وازناهێنێ و یارمەتیی لەشکری تورکی دوژمنی میر دەدا و شەقلاوە دەگەڕێنێتەوە بەڵام تورکەکان دەستیان بەسەر کوردستاندا داگیر کرد و لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەدا میرنشینییە کوردییەکانیان لەناوبرد و ڕژێمەکانیان هێنایە گۆڕێ و لە سەردەمیاندا هیچێکی وا ڕووی نەداوە شایەنی باس بێ ".

مخابن چونکە میران قادر بەگ لە دەرەوەی شارۆچکە بوو نەمانبینی. گەڕاینەوە و گەیشتینە مالّی سەید عەبدوڵلای خانەخوێمان و لە دەرگەی باخچەکەیدا چەند کەسێکمان لە دەستوپێوەندەکانی بینی جلوبەرگیان لە جلی کوردەکانی شەقلاوە جودا بوو و پێشمان کەوتن بۆ ناو باخچەکە، کە سەید عەبدوڵلا و عەزیز بەگی کوڕە تەمەن (١٨) ساڵییەکەی پێشوازییان لێ کردین و دوای کەمێک حەسانەوە نان دانرا و لەسەر خواندا هەر یەکەو کاسەیەکی دۆی لەبەردەمدا بوو کە خواردنەوەی نەتەوەیی کوردستانە، هەرکوێیەک چوویت و لێی مایتەوە دەیبینی. لەبەر

ئەوەی خۆشتر وایە باسی خواردن بکرێ، بە پرسیاری جوگرافی لەبارەی ناحیەکەوە قسەم دەست پێ کرد، ئەمە وەڵامەکانیانە:

شەقڵاوە

ناوەندی ناحیە و شارۆچکەیەکە لەلاپاڵی چیای سەفین و ژمارەی دانیشتووانی خۆ لە ١٨٠٠ کەس دەدا، ١٥٠٠ یان کوردی خۆشناون و ٣٠٠ یان کلدان و دیانن. خەڵکەکەی هاوینان دەچنە باخچەکان و کار لە وشککردنەوەی میوە و دروستکردنی مربا و زستانان دەگەڕێنەوە ماڵە. میچ نزمەکانیان، شارۆچکەکە ئەگەرچی چیاییە، دانیشتووانی ئەوەندە دانەوێڵە دەچێنن بەشی ئازووقەیان بکا. بەناوبانگترینی بەروبوومی شەقڵاوە بزن و دارە، کە بۆ هەولێریان دەنێرن، بەڵام مووی مەڕ ، زۆری گل دەدەنەوە، کلدانەکان دەیبەن و جلی کوردیی نەتەوەییی لێ دروست دەکەن و لە شارۆچکەکەدا لە قوتابخانەیەکی سەرەتاییی کوردانی پێنج پۆلی بەولاوە هی تری لێ نییە و ٨٠ قوتابی و ٤ مامۆستای هەیە و دەڵێن لە چیاکانی نزیک شارۆچکەکەدا کانزای لێیە لێیان نەکۆڵراوەتەوە، بەبایەخترینیان نەوت و خەڵووزی بەردین و قورقوشم ـ ن. ناودارترین شارۆچکەش لە باکوری ڕۆهەڵاتی شەقڵاوەدا ڕەواندزە، زۆرم ئارەزوو لە سەردانی هەبوو بەڵام لەبەر نارێکیی ڕێی هاتوچۆی ئۆتۆمۆبێل، نەمتوانی و لەگەڵ ئەوەشدا هەوڵم دا زانیاریی تەواو لە بارەی قەزاکەیەوە لە کەسانێک وەربگرم کە زانیاریی فراوانیان هەبوو.

شەقڵاوە – ڕەواندز

ئەوەی مەبەستی ڕەواندز بێ، لەلای باکوری خۆرهەڵاتییەوە شەقڵاوە جێ دەهێڵێ و بە سیساوەی یەکەم گوندی ئاوەداندا ڕەت دەبێ، کە دەکەوێتە دەشتێکی فرەئاو و دارستان چڕ و درەختی عەرعەر چیاکانی دادەپۆشن، دانیشتووانی لە عەشیرەتی خۆشناون، ژمارەی ماڵەکانی (١٥٠) ماڵە و سەرۆکیان عەبدوڵڕەحمان بەگی برازای میران قادر بەگە. ئینجا دوای نیو سەعات بەتەک حەریرەوە ڕەت دەبێ کە دەکەوێتە تەختاییەکی زەوی لەلاپاڵی شاخی (چیاڕەش) و ژمارەی ماڵەکانی ٢٠٠ ماڵە و دەی ئەم ماڵانە ئاشوورین و ئەوی تر خۆشناون و کۆی ژمارەی ماڵە خۆشناوەکان بە دوو هەزار دادەنرێن و ئەم گوندە مێژوویەکی پرشنگداری هەیە، کە بەر لەوەی سوڵتان سولەیمانی قانوونی عێراق داگیر بکا، شارۆچکەیەکی گەورە بووە، میرانی کوردی سۆران کردوویانەتە پایەتەختی خۆیان و سولەیمان بەگی یەک لە میرەکانی سەردەمی عوسمانی بووە و چەندین جار جەنگی تورکی کردووە و بەزاندوونی و حکوومەتی بەغدا بە فڕوفێڵ نەبێ نەیتوانیوە لەناویان ببا، کە خزمەتکارەکەیان ڕاسپاردووە حەجکردنی ماڵی خودای لا پەسند بکا، کە ئەوەی کرد و ڕووی کردە بەغدا تورک گرتیان و ژاریان لە خۆراکی کرد و مرد، کە هەواڵەکە گەییە خانزادی خوشکی، خزمەتکارەکەی کوشت و تەرمەکەی نایە ژێر بناغە و بنیاتی لەسەر نا، ئینجا

بڕیاری بەرگریکردنی تورکانی دا و دەستی بەسەر ڕەواندز و شەقلاوەدا گرت و لە قەڵایەکەوە یاخیبوونی ڕاگەیاند، کە لەسەر چیای حەریری بنیات نابوو و دانیشتووان بەنۆرە خواردنیان بۆ بردووە. شەقلاوەش دەدرێتە پاڵ (شا قولی بەگ) ی باپیری کە یەکەم بنیاتنەری بووە و ناوی ئێستای لەناوەکەیەوە وەرگیراوە.

کۆرانی سەید تەها بە جلی نیشتیمانیی تایبەت بەعەشیرەتی شکاکی کوردییەوە

لە کۆی ئەوانەدا کە باسی بۆ کردم، لە چیای حەریردا پەیکەری کەسێک هەیە هێشتا ڕاستییەکەی نەزانراوە. دوای گوندی حەریر ڕێیەکە بەرەو دۆڵی گەلی عەلی بەگ شۆڕ دەبێتەوە، واتە دۆڵی عەلی بەگ کە دۆڵێکی جوان و ئاوی زۆر و سازگارە، زێی ڕەواندز یەک لە لکەکانی زێی گەورەیە. درێژیی دۆڵەکە ٢٣٠ میلە، ئەو ڕێیەی ئێستای بە ١٧ میلیدا دەڕوا. ئینجا بەسەر چیای سپیلک– دا ڕەت دەبێ، کە بەرزاییەکەی دەگاتە ١٢٢٣مەتر لە سەر ڕووی دەریاوە، ئینجا دەگەڕێتەوە بۆ دەشتی باتاس کە بە کشتوکاڵ و ئاوزۆری بەناوبانگە شۆڕ دەبێتەوە، ئەم ڕێیەش دارستان و مێرگی زۆر لێیە. بەر لەوەی ڕاگوزار بگاتە باتاس لەدووریی پێنج خولەکی باکوری ڕێگەکەوە گوندێکی گچکە دەبینێ ناوی "باپشتیان " ە، ئەم گوندە شانازی بەوەوە دەکا کە نیشتیمانی باپیرانی محەمەد پاشای میری ڕەواندزە، ژمارەی ماڵەکانی دەگاتە ٥٠ ماڵ و ڕێگاکە لەوێوە دەبێتە دوو لک و لکێکیان بەرەو باکور بۆ دیانان دەچێت و ئەوی دی دوای ئەوەی بە گوندی جوندییان ـ دا تێدەپەڕێ، بەرەو ڕەواندز دەچێ لە باشوور. لە باپشتیانەوە ڕێیەکی کە جودا دەبێتەوە دەگاتە دوو گوند لە دەشتی باتاس کە دێراحەریر ـ ی ناوەندی ناحیەکەیە و گوندی باتاس، زۆرینەی دانیشتووانی یەکەمیان ئاشوورین و دووەمیان کوردن.

ڕەواندز

ناوەندی قەزایە، لە دووریی ٧٥ میل لە هەولێرەوە لە لاپاڵی چیایەکی لاکێشەییدایە، لایەکانی لە ناو چیا بەرزە بە دارستانی گوێز و بەڕوو داپۆشراوەکاندا دوور دەکەونەوە. ئاوی زۆر لێیە و

باخـچـەکـانـی دەدێرێ، کـە کـەم مـاڵ هـەیە تێـیـدا نەبـێ. دانـیـشـتـووانی لە عـەشـیـرەتـە کـوردە جوداجـوداکانن، کـەمـی وایان تێدایە کێشـەیان لە نێودا نەبـێ، هـەندێک لەم عـەشیـرەتانە لە ناوچـەی هـەکـاریی کـوردسـتـانـی باکـورەوە کۆچـیـان کـردووە و لایـەنگیـرانـی سـەید تەهای شـەمدینانین و هـەندێکیـشـیـان لە " سنە و سـابلاخ " ی کـوردسـتـانـی خـۆرهـەلاتەوە هاتوون. ژمـارەی مـاڵەکـانی شارۆچکە دەگاتە ٥٦٥ ماڵە کورد و لەگەڵ حـەوت ماڵە جـوو. شارۆچکەکـەش پێوەندیی بە ئێرانەوە هـەیە و مـازووی بۆ هـەنارده دەکـات و مـافـووری لـێ هـاورده دەکـات و پێشـبـینیی ئەوە دەکرێ دوای تەواوبوونی کردنەوەی ڕێی خۆشکراوی نێوانی ئێرە و شـارەکانی کوردستانی ڕۆهـەلات و باکور و ئازەربایجان باری بازرگانیی باشتر بێ.

شـارەوانـیـیـەکـەی کۆگـایەکی دروست کـردووە ئاوی لـێ بـە پاڵپەسـتـۆی با بەسـەر حـەوزگـەلێکی بچـووکی جـودا جـودادا دابەش دەکرێ، هـەر حـەوزە و چـەند مـاڵێک سـوود لە ئاوەکـەی دەبـین. ئەم حـەوزانە بە بۆڕی بە کۆگا گشـتـیـیـەکـەوە بەسـتراونـەتەوە. ڕەواندز دەبێتە دوو بەش: (١) قـەڵا (٢) گوند، واتە: دێ ئەمـەش پێشـتـر باسی لێـوە کرا، بـەڵام قـەڵا، ڕووسـەکان لە جـەنگی جـیـهـانـیـدا سووتاندوویانە و خەڵکەکە بایەخیان بە نۆژەنکردنەوەی نەدابوو تا دەست بە کردنەوەی ڕێی گشتی کرا و بە ناویدا ڕۆیی. ماڵە نوێیەکانی لە ٥٠ ماڵ پتر نین، لە نێو دار مێوە و تووداً بنیات نراون.

ڕەواندز ڕێڕەوی عەشایەری کورد

عەشیرەتگەلی کوردی ڕەوەند بە ڕەواندزدا ڕەت دەبن، هاوین لە چیاکانی دەوروبەردا بەسـەر دەبەن یان بەولاتردەوە دەڕۆن و دەچـنـە ناو سنوورەکانی ئێران و لە کـوردسـتـانـی خـۆرهـەلاتدا دادەنیشن، ئینجا کە سەرما تووشـتـر دەبێ دەگەڕێنەوە نیشتیمانی خۆیان، ئەو عەشـیرەتانەی پێیدا تێدەپەڕن، سـوورچی و خەیلانی و بۆڵی و ئاکۆ و بـاڵەک و ڕێشمـەیی و هـەرکی – ن. ئەمـانەی دوایی بە هێز و سـامـانیان بە ناوبانگترینی عـەشـیـرەتەکانن و ژمـارەی چەکدارانیان تێدا لە ٦٠٠٠ کەمتر نییـە، بەپێی: مـفصل تـاریخ العراق " جـوگـرافیـای تێکڕایی عێراق " ژمـارەی مـاڵەکانی سـوورچی بە سێ هـەزار مـاڵ دادەنرێ و خەیلانی بە دوو سـەت و پەنجا مـاڵ و بۆڵی بە دوو سـەت و ئاکۆ بە هـەزار مـاڵ دادەنرێن. لەو پـەڕی باکوری قـەزای ڕەواندز لە ناحـیـەی برادۆسـتدا دوو عـەشـیـرەتی برادۆست و شێروان دادەنیشن کە سـەرژمێریان نزیکەی هـەشت هـەزار کـەس دەبن.

تاقگەی بێخاڵ

لە باکـوری ڕۆئاوا و سـەعـات و نیـوێک دووری لە ڕەواندز، تاقگەی بێـخـاڵ لە پاژنەی درەخـتـێکی گەورەوە هـەڵدەقوڵێ و بە خوڕییەکی گەورەوە دێتە خوارەوە بۆ ناو دۆڵێک قووڵاییـیـەکەی ١٣٠ مەترە، لەم مـاوەیـەدا بە پێنج چیادا ڕەت دەبێ و پێنج تـاقگە پێکدەهێنێ و لە ناو دۆڵەکەدا هـێدی دەبێتەوە و تێکەڵ بە ڕووبـاری ڕەواندز دەبێ. مـسـتـەر هـاملتن – ی ئەندازیاری بەریتـانـی لە لێـدوانێکدا

گوتوویەتی ئەم تاقگەیە بەشی بەرهەمهێنانی ئەوەندە کارەبایە دەکا بەشی مووسڵ و هەولێر و ڕەواندز بکا.

بەناوبانگترینی گیانلەبەرانی ڕەواندز بزنە کێوی و کەروێشک و پڵنگ و ڕێوین، کە ئەمانە گیانلەبەرانێکن دانیشتووان قازانجی باش لە ڕاوکردنیاندا دەبینن و بۆیە هەر خەریکی ڕاوکردنیانن.

ڕەواندز لە سەردەمی عوسمانیدا پایەتەختی میرنشینییەکی کورد بووە و کۆر محەمەد پاشا، یەک لە میرە بەناوبانگەکانی بووە، چەندین قەڵای بنیات ناوە و ئاوی پێ گەیاندوون و تۆپی بۆ داناون کە تا ئێستا ماون و ناوی ئەویان لەسەرە. کاتێک کە عێراق و کوردستانی باشوور کەوتوونەتە بەر دەستی ئینگلیزەکان، ئەم قەڵایانەیان نوێژەن کردووەتەوە و دواتر حکوومەتی عێراق سوودی لێیان بینیوە و کردوویانەتییە مەخفەر و بەرهەڵستیی بزووتنەوەکانی کوردی لێیانەوە کردووە، هەر کاتێک ویستبێتیان شۆڕشی لە دژ بەرپا بکەن. ئێستا بەر لەوەی دەست بە باسکردنی کورتەیەک لە میرنشینیی ڕەواندز بکەم، وای بەباش دەزانم ئەم گوندانە لەبەر گرینگییان پەسن بکەم.

باڵەکان: گوندێکی گەورەیە لە دووریی دوو سەعاتی باکوری ڕەواندز، لە سەر یەک لە لکەکانی زێی گەورەدایە و ژمارەی ماڵەکانی دەگاتە ٥٠٠ ماڵ و دانیشتووانی لە عەشیرەتی باڵەک ـ ن (١) و سەرۆکیان مەلا یووسف ئاغایە و لە کشتوکاڵ و مەڕومااڵت پەروەردە کردن بەولاوە کاری تریان نییە، ئەم گوندە شانازی بەوەوە دەکا پشتگیریی میر عیسای کوڕی کەڵووس ـ ی دامەزرێنەری میرنشینیی کوردیان کردووە کە بووەتە هۆی سەرکەوتنی بەسەر دوژمنانیدا و چەسپاندنی پێی لە میرنشینییەکەیدا.

هاودیان: ئەمیش گوندێکی گەورەیە، لە دووریی سێ سەعاتەڕێی باکوری ڕۆئاوای ڕەواندزدا، لە لاپاڵی چیای بەڵەکییاندایە. ژمارەی ماڵەکانیان ٢٠٠ ماڵ دەبن و سەرۆکێکیان هەیە نازناوی " بەگۆک " ە و نیشتیمانی کەڵۆس ـ ی دامەزرێنەری میرنشینیی سۆرانە " میرنشینیی ڕەواندز " نەک " یەهوودییان " وەک لە پەڕاوێزی شەرەفنامەدا نووسراوە، خەڵکەکەی کاریان کشتوکاڵ و ڕاوکردنی ئاژەڵە کێوییە. گوندەکە گەلێک ئەشکەوتی لێیە و لە ناویاندا خانووگەلی کۆنی لێن، بە هەموویانەوە گوند پێکدەهێنن ".

ئاکۆیان: گوندێکی گەورەیە لە دووریی یەک سەعات لە خۆرهەڵاتی ڕەواندزەوە، لە ناو دوو گردانداید و ژمارەی ماڵەکانی لەنێوان (١٨٠ ـ ٢٠٠) ماڵدایە، باخەکانی گوێز و خۆخ " هەشتاڵوو " و هەنار و توو دەیانڕازێنێتەوە و خەڵکەکەی کە لە ئاکۆیانن، کاری ڕەزەوانی و ڕاوە گیانلەبەری کێوی دەکەن. لە نزیکی ئەم دێیەشدا گوندی فەقێیان هەیە، کە لە باشووری ڕەواندزدایە و لەسەر لاپاڵی چیای " گورگ ؟؟! " دا کە بەرزاییەکەی دەگاتە ٣٢٧٣ مەتر و باخ و ڕەزی تریێ زۆرە و

ژمارەی ماڵەکانی دەگاتە ١٢٠ ماڵ و ئافرەتێک سەرۆکایەتییان دەکا ناوی فاتمە خان – ە لە چل و پێنج ساڵی تەمەنیدایە، دەربەندی ئاکۆیان گوندەکە بە ڕەواندزەوە دەبەستێتەوە.

دیانە: گوندێکە لە دووریی سەعات و نیوێکی خۆرهەڵاتی ڕەواندز، لە دەشتێکی بەرینی بە چیا دەورەدراودایە، ئاوی کەمە و کەشی گەرم، ئینگلیزەکان کردوویانەتە فڕۆکەخانەی خۆیان و کردوویانەتە ناوەندێکی ئاسوورییان و سوپای ئاسووریی پەیوەست بە خۆیان و ژمارەی ماڵەکانیان دەگاتە ٥٠٠ ماڵ و ئەفسەرێکی ئینگلیز کاروباری بەڕێوە دەبا لە پلەیی میرالای، هەروەها پۆلیسی بەریتانی، ژمارەی تیپی ئاسووریی تێدا ١٥٠٠ سەربازن. حکوومەتیش ئێستا بەتەمایە وا بکا ڕێیەکەی پێدا بچێتە ئێران.

میرنشینیی سۆران

میرنشینییەکی کوردە لە سەدەی دوازدەی زایندا لە ناوچەی ڕەواندزدا هەڵکەوتووە و مێژووی پەیدابوونی دەگەڕێتەوە بۆ کەسێک ناوی کەڵۆس بووە؟، لە گوندی هاودیاندا پەیدا بووە، کە مردووە سێ کوڕی جێ هێشتووە کە: عیسا و ئیبراهیم و شێخ وەیس بوون. عیسا دیارترینی براکانی بووە، ناوبانگی دەرکردووە و بە گوندە دراوسێکانیشدا بڵاوبووەتەوە و ئینجا بۆ(ئاوان) ی ناوەندی ناحیە پێشڕەویی کردووە، بۆ ئەوەی حاکمە زۆزدارەکەی لەناوببا، لە ڕێدا خەڵکی باڵەکان لەگەڵی دەکەون و بە میری بانگ دەکەن و بەخت یاوەری دەبێ و حاکمی لە قەڵاکەیدا گەمارۆ دەدا، ئینجا بە زۆر دەیکاتەوە و بەوەش دوژمنەکەی لەناودەبا و لە هەموو ناوچەکەدا دەبێتە خاوەن دەسەڵات و شارۆچکەی حەریر دەکاتە پایەتەختی خۆی و دوای ئەوە دەست بە چەسپاندنی بناغەی میرنشینییەکەی دەکات، کە لە مردن نزیک دەبێتەوە ئامادەکاریی بۆ هەموو شتێک کردووە.

دوای ئەو، حەوت میر لە بنەماڵەکەی فەرمانڕەوایان کرد، دواترینیان میر عیزەدین شێری کوڕی سەیدی کوڕی شا عەلی بەگ بووە. لە سەردەمیدا، ساڵی ٩٤١ ی کۆچی/ ١٥٣٤ ی زاین، سوڵتان سولەیمانی قانوونی هاتووەتە هەولێر و میرنشینیی سۆرانی خستووەتە سەر هەولێر و میر عیزەدین شێری کوشتووە و جڵەوی کارەکانی داوەتە دەست میرێکی ئێزیدی کە ناوی حوسێن بەگی داسنی بووە. بەڵام هەر کە سوڵتان دەگەڕێتەوە لە عێراق، سۆران ڕادەپەڕن و میرنشینییەکەیان دەگەڕێننەوە، ئەوەش لە سەردەمی میر سەیفەددینی کوڕی میر حوسێنی کوڕی پیر بوداق بووە، کە حوسێن بەگی داسنیی خراپ بەزاندووە، دوای ئەوە سەرەڕای هێرشەکانی میرە کوردەکانی دراوسێ و دەست تێوەردانی هەردوو حکوومەتی تورکیا و ئێران، سۆران سەربەخۆیی خۆیان پاراستووە، لە سەردەمی قولی بەگی کوڕی سولەیمان بەگدا دەسەڵاتی سۆران کەم بووەتەوە و حەریریان لەدەست دەرچووە و لەبەر سەختییەکەی، شەقڵاوەیان کردووەتە پایەتەختی خۆیان، کاتێک سولەیمان بەگی کوڕی چووەتە جێی، سنووری میرنشینییەکەی فرەوانتر کردووە و ساڵی ٩٩٤ ی کۆچی حەریری گەڕاندووەتەوە و دوای ئەوە فەرمانڕەوایی

سۆران لە هەڵچوون و داچووندا بووە تا ئۆغوز بەگ دەیگرێتە دەست و لەبەردەمی هێرشەکانی بابانداپاشەکشێ دەکا و پایەتەختەکەی بۆیان جێ دەهێڵێ و ڕەواندز دەکاتە ناوەندی میرنشینییەکەی. ساڵی ١٨١٠ ی زاین، مستەفا بەگی کوڕی ئۆغوز بەگ فەرمانڕەوایی ڕەواندزی گرتە دەست و هەمیشە لەگەڵ بابانەکاندا لە جەنگدا بووە و لە سەردەمیدا، دەسەڵاتی سۆران دەستی بە فرەوانبوونەوە کردەوە، کچێکی لە بابانەکان خواست، بۆ ئەوەی ئەو جەنگانەی نێوانیان ڕابگرێ و کاتی ئەوەی ببێ میرنشینییەکەی ڕێکبخا.

میر محەمەدی گەورە

ئەم مستەفا بەگە ساڵی ١٢٢٩ ی کۆچی، میر محەمەدی کوڕی بانگ کرد کە ئەوساکە میر بووە لە چۆلێرگ و لەبەردەمی جەماوەرێک لە خانەدان و گەورەپیاوان دەستی بۆ لە میرنشینییەکەی هەڵگرت و خۆی چووە گوندی ئاکۆیان و لە قەڵای "دمدم" دانیشت تا لە ساڵی ١٢٣٨ ی کۆچیدا مرد.

ژیانی میر محەمەد و کارەکانی

میر محەمەد ساڵی ١١٩٨ ی کۆچی لە ڕەواندز لەدایک بووە و لەسەردەستی مەلا ئەحمەدی یەک لە زانا ناودارەکانی کوردستان ڕۆشنبیریی بەدەست هاورد و کە میرنشینیی سۆرانی بەدەستەوە گرت لە تەمەنی سی و یەک ساڵیدا بوو و فەرمانڕەواییەکەی بە بنیاتنانی قەڵایەکی سەخت لە سەر گردێکی بەرزی دەوروبەربتەوی لە باکووری شارۆچکەدا دەست پێ کرد و پڕی کرد لە تەقەمەنی و تۆپ. ئینجا سوپایەکی لە سوارچاکان و پیادە مەشق پێ کردووە و بە چاکترین چەکی سەردەمی خۆی چەکداری کردوون. هەندێک لە کارەکانی:

(١) عەبدوڵڵا ئاغای بە بەڕێوەبەری گەنجینە دامەزراندووە، ئینجا کوشتوویەتی.

عەبدوڵڵا ئاغا لە سەردەمی مستەفا بەگدا بەڕێوەبەری گەنجینە " خەزنەدار " بووە، کە دەستی لە فەرمانڕەوایی هەڵگرت مەرجی ئەوەی بۆ میر محەمەدی کوڕی دانا کە لە پۆستەکەیدا بیهێڵێتەوە، ئەویش بەڵێنەکەی بەجێ هێنا بەڵام لەبەرئەوەی عەبدوڵڵا ئاغا زۆر هاتوچووی تەمەرخان بەگ و یەحیا بەگی مامەکانی دەکرد دڵی لێی کرمێ بوو بە تایبەتی دوای ئاگەدارکردنەوەی چەند جارەی بە سەرلێ نەدانیان، بەگوێی نەکرد، بۆیە فەرمانی کوشتنی دا و لە خاچ درا.

(٢) لەشکرکێشیی ساڵی ١٢٣٠ ی کۆچی بۆ سەر هەردوو مامەکەی.

میر ڕۆژی یەکی موحەڕەم سوپایەکی لە پیادە نارد بۆ هاودیان بۆ جەنگی هەردوو مامی، تەمەرخان بەگ، کە کشایەوە قەڵای شێتنە و گەمارۆی ڕاگەیاند و لە بیست و هەشتی هەر ئەو مانگە دوای کوشتارێکی گەورە قەڵاکەی کردەوە و مام و مەحموود بەگی ئامۆزای بەدیل گرت و کوشتنی. دوای ئەوە دەستی بەسەر " ڕۆستێ " دا گرت و میرەکەی کوشت و هێرشی بردە سەر

یەحیا بەگی مامی و قەڵای "سیدەکان " ی گرت و خۆی و عوسمان بەگی کوڕی کوشت. دوای کوشتنی هەردوو مامی کەس نەما مەترسیی بۆ پەیدا بکا و ڕووی کردە فرەوانکردنی میرنشینییەکەی.

(٣) ساڵی ١٢٣١ ی کۆچی سوپای ناردووەتە سەر برادۆست و لیتان و شیروان

دوای ئەوەی لە ناوخۆ دڵنیا بوو میر لەم ساڵەدا بەرەو باکور، بۆ ناوچەی برادۆست پێشڕەویی کرد، کە بەدەست مەحموود بەگی کوڕی سەلیم خان بەگی خاوەنی قەڵای هەرکیلا و حەسەن بەگی خاوەنی قەڵای سەرداوەوە بوو، دەستی بەسەر عەشیرەتەکانیاندا گرت و دوای جەنگێکی سەخت هەردوو قەڵاکەی گرت و بەرەو کەرتەکانی لیتان و شیروان چوو، قەڵاکانی گرتن و بەمەش کەرتگەلێکی بە کانزا و پیاوی ئازا دەوڵەمەندی هێنایە ناو میرنشینییەکەی. برادۆست ناوەندێکی دەوڵەمەند بوو بە کانزاکانی مس و قورقوشم، کە میر لە دروستکردنی تۆپ و تفەنگ و هی تر لە ئامێر و ئازووقەی جەنگیدا بەکاری دەهێنان.

(٤) دەرکردنی بابانەکان لە لیوای هەولێرەوە

میر ئەوەی بەبەرچاوەوە گرتبوو دوای ئەم سەرکەوتنە میرنشینییەکەی فرەوانتر بکا، دەستی بە ئامادەکردنی چەک و کەلوپەل بۆ سوپایەکی زێکوپێک ئامادە بکا و بە دزییەوە نامەی بۆ میرانی هەولێر و کۆیە و حەریر نارد و بە بەڵێن و پەیمان پێوەندیی پێیانەوە کرد، کە دەبوو بابانەکان دەرکەن و بچنە ژێر ڕکێفی میرنشینییەکەی و ئەم خۆئامادەکردنە سێ ساڵی خایاند و لە کۆتاییدا ساڵی ١٢٣٨ ی کۆچی دەرکەوت و چووە حەریری پایەتەختی باوباپیرانی و بەبێ جەنگ لە بابانەکانی داگیرکردەوە و ڕێڕەوەکەی درێژە پێ دا بۆ خاکی خۆشناو و داگیری کرد، ئینجا چووە دێرێ و قەڵاکەیی بەبێ جەنگ گرت، کە دیسان بەدەست بابانەکانەوە بوو. لە موحەرەمی ساڵی ١٢٣٩ ی کۆچی سوپاگەلی سۆران پێشڕەویی بەرەو هەولێر کرد و پردێ " ئاڵتوون کۆپری " شی گرت. لە مانگی " سەفەر" دا کۆیە بەبێ جەنگ کەوت و بابانەکانی لێ دەرچوون. لە جومادیی دووەمدا میر ڕانیەی گرت و زێی بچووکی دیسان کردەوە سنووڕێک، میرنشینیی سۆرانی لە میرنشینیی بابان جودا دەکردەوە. دوابەدوای ئەم سەرکەوتنە، حکوومەتی ئێران، هەروەها خان " فەرمانڕەوایان" ی موکری و چیهری و هەکاری لە کوردستانی باکور و ڕۆهەلاتدا پیرۆزبایان بۆ میر نارد.

لە ناوچوونی بەهدینان و فرەوان بوون بەرەو باکوری زێی گەورە

ساڵی ١٢٤٧ ی کۆچی میر سوپایەکی گەورەی نارد ناوچەی بادینان و لە زێی بادینان " زێی گەورە " پەڕییەوە و پێی نایە ناوچەی عەلی بەگی داسنی و دوای جەنگ گرتی، ئینجا لە ڕێڕۆیشتنەکەیدا بەردەوام بوو بۆ مووسڵ، محەمەد بەگی والیی ترسا و گەمارۆی ڕاگەیاند. بێ ئەوەی کات بە گەمارۆدانی بە فێڕۆ بدا بەجێی هێشت و ڕووی لە ئامێدی کرد، دوای ئەوەی

فەرمانی بە سەربازانی دا، گوندەکانی تالان بکەن، کە گەیشتە ئامێدی سوپاکەی کرد بە سێ بەشەوە و بەشێکی بە سەرکردایەتیی مووسا بەگ هێشتەوە بۆ گەمارۆی ئامێدی و بەشێکیشی بە سەرکردایەتیی شاڵی بەگ نارد بۆ زاخۆ و بەشێکیشی بە سەرکردایەتیی ڕەسوڵ بەگی برای نارده شنگار "سنجار"، ئامێدی دوای گەمارۆی سێ مانگ کەوت و مووسا پاشای بە حاکم لەسەری دانا و هەروەها زاخۆ و شنگاریش کەوتن.

مامۆستا حوسێن حوزنی موکریانی لە کتێبی " میرانی سۆران " یدا دەڵێ پێوەندییەک لە مانگی تشرینی ساڵی ١٨٣١ ی ڕێکەوتی ١٢٤٧ ی کۆچی لە نێو میر و محەمەد عەلی پاشای والیی میسردا ئەنجام درا کە بە لەشکری میسرەوە دەرچێ بۆ سووریا و ئەدەنە و سوپای میریش بەرەو ماردین و دیاربەکر پێشڕەوی دەکا، واتە ڕێککەوتن هەبوو ولاتی کوردان و شام و میسر لە تەنی دەوڵەتی عوسمانی دابڕن. لە مایسی ساڵی ١٨٣٢ ی زایندا دوای کەوتنی ئامێدی و زاخۆ نووسراوی محەمەد عەلی پاشا گەیشتە میر. لە تەمووزی ئەو ساڵەدا ئیبراهیم پاشای میسری گەییە حیمس و نامەی بۆ میر نووسی و نامەکەی لە نزیکی مووسڵ پێی گەیشت.

لە سەرەتای ساڵی ١٨٣٣ ی زایندا میر ڕووی کردە ئاکرێ و زێبار و قەڵای ئاکرێی مانگێک گەمارۆ دا و دەستی بەسەردا گرت و ئیسماعیلی میری لێ دەرکرد و دوای ئەوەی کاروباری ڕێکخست سوپاکەی نارده سەر جزیرەی ئیبن عومەر " جزیرەی بۆتان ـ بوختان " و لەگەڵ ئازیزاندا لە جەنگێکی سەختدا بەیەکدا چوون و جزیرەی لێ وەرگرتن و پێشڕەویی بۆ قەڵای" ئەرووخ " کرد و دوای جەنگێکی گەرم داگیری کرد ناسەفامگیریی ناوچە داگیرکراوەکانی باکوری زێی گەورە ناچاری کرد دووبارە بگەڕێتەوە و کاروبارلە ئاکرێ و زاخۆ و دهۆک دابین بکات و بیانخاتە سەر میرنشینییەکەی و دوای ئەوە گەڕایەوە حەسەن کێف " حوسن کێف " و میرە بەدرخانییەکانی تۆقاند و هەڕەشەی لە ماردین و نوسەیبین کرد، لەو دەمانەدا میری ئامێدی هەلی قۆزتەوە و لە میر یاخی بوو و میر ناچار بوو لە ماردین ـ هەوە بگەڕێتەوە ئامێدی و داگیری بکاتەوە و سەعید پاشای میری لەکار بخات و بەوەش میرنشینیی بادینان " بەهدینان " لەناو ببات.

دەمی نوشوستی

لە نێوان ساڵانی ١٨٣٣ و ١٨٣٤ ی زایندا، ڕەشید پاشای سەدرئەعزەمی عوسمانی بەسەر هێزێکی گەورەوە هاتە تەلەعفەر " تەل ئەعفەر " کە ناحیەیەکی تورکمانە و لە ناحیەکانی سەر بە مووسڵە، بۆ لەناوبردنی ئەو میرنشینییە کوردانەی لە کوردستاندا لێیان دەترسان هەڕەشە لە دەسەڵاتی دەوڵەتی عوسمانی بکەن. بەتایبەتی لە پلەی یەکەمدا مەبەست میرنشینیی ڕەواندز بوو، چونکە بە داگیرکردنی میرنشینییە گچکە کوردەکان هێزی پەیدا دەکرد. مەترسییەکەی لەلای بابی عالی " ئەستەمبوولی پایەتەخت " دا لەوەدا بەرجەستە بوو کە لەگەڵ محەمەد عەلی پاشای میسریدا لەسەر دابڕینی ولاتە کوردییەکان و عەرەبییەکان لە تەنی دەوڵەتی عوسمانییەوە ڕێک

کەوت. سەدر ئەعزەم بە بلیمەتی و ئەزموونی سیاسیی خۆی توانیی هەندێک لە میرە کوردە ڕەقیبەکانی میر بۆ لای خۆی ڕابکێشێ و بیانخاتە پاڵ هێزەکەی خۆیەوە و میر یەکسەر کشایەوە ڕەواندز و دەستی بە خۆ ئامادەکردن کرد بۆ بەرەنگاربوونەوەی تورک. بەڵام سەدر ئەعزەم کە بە هێزی کوردانی دەزانی بۆ جەنگ نەچووە پێش و زانایانی بۆ لای خۆی ڕاکێشا، بۆ ئەوەی سەرکەوتنی تەواو بەدەست بهێنێ و قایلی کردن ناڕەزایی بەرامبەر هەڵوێستی میر، کە دژی خەلیفە " جێنشین " ی نێرراوی خودایە، بوەستن و فەتوایەکی لە مەلا محەمەدی خەتێ دەرکرد کە دەیگوت: " هەر کەسێک جەنگ لەگەڵ لەشکری جێنشین بکا بێ بڕوایە و تەڵاقی لە ژنی دەکەوێ ".

ئەم فەتوایە کاریگەریی گەورەی بەسەر سەرباز و لایەنگرانی میرەوە هەبوو و لێی تەکینەوە و بڵاو بوونەوە و دوای ئەوە سەدر ئەعزەمی سەرکردەی لەشکرکێشیی عوسمانی بۆ میری نووسی و بەڵێنی دایێ ئەگەر لەگەڵیدا بچێتە ئەستەمبوولْ، بۆ نواندنی گوێڕایەڵی لە ئاست جێنشیندا، فەرمانێکی بۆ بە دەرکردن دەدا لە میرنشینییەکەیدا بمێنێتەوە، ئەم فێڵەی بەسەردا ڕەت بوو و چووە ئەستەمبوولْ و نەگەڕایەوە، ئەمیش وەک کەسانی تر بەڵێنەکانی سوڵتان و وەزیرەکان فریویان دا و کوژرا، بێگومان مەلا محەمەدی خەتێ کە فەتواکەی دەرکرد بەم ئەنجامەی نەدەزانی و نەیدەزانی تورک ئەم و زانا موسڵمانەکانی تر بۆ گەیشتنە ئامانجەیلێک بەکار دەهێنن، خۆیان لەوە بێدەسەڵاتترن لەڕێی شمشێرەوە بیانگەنێ. ئەوەی زۆر جێی داخە ئەوەی بەدوای مێژووی کورددا دەچێ دەبینێ هەندێک لە پیاوە ئایینییەکان دەسەڵاتیان بەسەر پیاوانی سیاسەتەوە هەیە و هەندێکیان بوونەتە هۆی نەهامەتییان، نەک لەبەر ئەوەی ئەوەیان مەبەست بێ بگرە کوێرانە بەو لایانەدا دەبرێن. ئەم میرنشینییەش کە بەم جۆرە فرەوان دەبێ، ئینجا بێ ئەوەی پیریی پێوە دیار بێ، یان هێزێک لە هێزەکان ڕێ لە پێشکەوتنی بگرێ لەناودەچێ، مەگەر بە فەتوای شێخێکی هەڵخەڵەتێنراو بگاتە ئەم ئەنجامە!

ڕەواندز دوای ئەوە، سەرەڕای هەوڵێکی زۆری تورکەکان بۆ لەناوبردنی یەکجارەکیی، بەدەست میرگەلێکی بنەماڵە فەرمانڕەواکەدا مایەوە، دواترینی ئەوانەی بەدەستیانەوەیان گرت، ڕەسوولْ پاشای برای میر محەمەد پاشای گەورە بوو، کە ساڵی ١٢٩٨ی کۆچی لە ئەرزەڕۆم کۆچی دوایی کرد، کە لەگەڵ لەشکری ئەحمەد موختار پاشا، بۆ بەشداریکردنی شەڕەکانی ڕووس – تورک چووبوو. بەمردنی ئەمیان میرنشینیی سۆران لەناوچوو و دوای ئەوە ڕاستەوخۆ تورک حوکمیان کرد و چەند ساڵێک کردیانە موتەسەرریفییەت و ئینجا بە قائیمقامییەت. بە کەوتنی عێراق بەدەست ئینگلیزەوە لە جەنگی جیهانیدا ڕەواندزیش لەگەڵ شارەکانی تری باشووری کوردستان کەوتە دەستیان و ئەمڕۆکە ناوەندی قەزایە.

پەڕاوێز:

١. عەشیرەتی باڵەکیش لە ٦٠ گوند دادەنیشن کۆی ماڵەکانیان لە ١٢٠٠ ماڵ کەمتر نییە (خلاصة تاریخ الکرد و کردستان).

ڕێگە پێڕەوکراوەکانی سنووردارکردنی زاوزێ لە وان: ئافرەتی کورد وەڵامی باوکسالاری دەداتەوە

میکی سوزوکی هیم و ئایشە گوندوز هوشگور

کورتەیەک

ئەو پەڕاوانە لێکۆڵینەوەیەکە بۆ لێکدانەوەی ڕێگە پێڕەوکراوەکانی ڕێگرتن لە سک و زا لە نێوان ئافرەتانی کۆچبەری کوردی لادێ و شار لە وان لە تورکیا. وان یەکێکە لە پارێزگەکانی ڕۆهەڵاتی تورکیا کە دانیشتوانی زوان-کوردی نێدا چڕە و زاوزێی تێدا بەردەوامە سەرەڕای دابەزینی خێرای ئاستی زۆربوون لە وڵاتەکەدا. بۆ ئەوەی لێکۆڵینەوە لە داینامیکی کۆمەڵایەتی لە پشت جیاوازیی ئاست و ئاڕاستەی سک و زا بکەین، ئەو پەڕاوانە پشکنین لە ئەزموونی زاوزێی ئافرەت لە گەڕەکە کۆچبەرەکان دەکەن لە سۆنگەی فێمینیزمەوە.

پیاوان و ئافرەتانی ئەم لێکۆڵینەوەیە ڕووبەڕووی نائارامییەکی زۆری کۆمەڵایەتی-ئابووری بوونەتەوە بەهۆی ڕاگواستنە وێرانکارییە گەورەکەی ساڵانی ١٩٩٠ لە وڵاتەکە. لە ژینگەیەکی نائارامدا، گەیشتنی ئافرەت بەشوێنە گشتییەکان و بە خزمەت و چاودێریی تەندروستی لەبارەی سک و زا بەشێوەیەکی زۆر کۆسپی هاتووەتە پێش.

ئەو لێکۆڵینەوەیە گفتوگۆ لەسەر بەرزیی جێگیری ئاستی زاوزێی ئافرەتی کۆچبەری کورد دەکا کە پێوەندیی بەشێوەیەک لە سیستەمی باوکسالاری هەیە کە بە جۆرێک خۆی ڕێک خستووە ئازادی ئافرەت سنوودار دەکا و بەشێکی سەرەکییە بۆ دیاریکردنی مافەکانی زاوزێ.

پێشەکی

وەک هاتە گوتن ئەو پەڕاوانە گفتوگۆ لەبارەی شێوازەکانی ڕێگرتن لە سکپڕی دەکەن لەناو ئەو ئافرەتە کوردە کۆچبەرانەی لە لادێ و شاردان لە پارێزگەی وان لە ڕۆهەڵاتی تورکیا.

وەرگێڕانی لە ئینگلیزییەوە: هێمن هادی

لە ڕێگەی لێکۆڵینەوەی دۆخەکان و نموونەکان، داینامیکی کۆمەڵایەتی لە پشت نایەکسانیی هەرێمی لەسەر ئاستی لەدایکبوون لە تورکیا، لە ڕوانگەی فێمینیستییەوە شیکردنەوەی بۆ هاتووەتە کردن و هەروەها دۆخی کۆمەڵایەتیی ئافرەتی کورد کە دەوڵەمەندە لە سک و زا، هاتووەتە پێشنیازکردن وەک جێگرەوەیەک بۆ وێنەیەکی دیموگرافی بۆ دۆخە کولتوورییەکەی.

ناجێگیریی ئابووری و بەردەوامیی زیادبوونی نائارامیی سیاسی، دیاردەیەکی دنیاییە و کاریگەرییان لەسەر هەموو کەسێک لە دنیادا هەیە بەتایبەت ئەوانەی پێشووتر بێبەشن بەهۆی دوورخستنەوەیان لە ژیانە ئاساییەکەی خۆیان و سنوردارکردنی هەلە نوێکانیان.

ئەو پەڕاوانە سەختیی دۆخی زاوزێی ئافرەتی کۆچبەری کورد لە ماوەی ٢٠ ساڵی ڕابردووی ناجێگیریی سیاسی لە هەرێمەکە تاوتوێ دەکەن کە بەشێکە لە چیرۆکە گەورەکەی وڵاتەکە. لەدایکبوونی منداڵ لە تورکیا بەبەردەوامی ڕووی لە کەمی بووە لە ماوەی نیو سەدەی ڕابردوودا، بەڵام بەشێوەیەکی یەکسان بووە. کۆی تێکڕای لەدایکبوون لە ٢٠٠٨دا لە وڵاتەکە ٢,١٥ بووە، بەڵام لە ڕۆهەڵاتی وڵاتەکە لە هەمان ساڵدا ٣,٢٦ بووە (زانکۆی هاجەتەپە، پەیمانگەی لێکۆڵینەوەی دانیشتوان، ٢٠٠٩: ١٢).

تورکیا ڕووبەڕووی دابەزینێکی خێرای ڕێژەی لەدایکبوون لە ساڵانی ١٩٧٠ و سەرەتای ١٩٨٠دا بووەوە. لەگەڵ ئەوەشدا ڕێژەی لەدایکبوون لە هەشت پارێزگەی ڕۆهەڵاتی وڵاتەکە ڕووی لە زیادی کرد (ئاگری، باتمان، دیاربەکر، هەکاری، شانلیورفە، سیرت، شرناخ و وان) ئەو کاتەی ناکۆکیی نێوان پارتی کرێکارانی کوردستان (پەکەکە) و هێزەکانی تەناهیی تورکیا، ژیانی زۆر لە هاوولاتییانی ڕۆهەڵاتی تێکدا بە تایبەت لە لادێیەکاندا لەنێوان کۆتای ساڵانی ١٩٨٠ و ١٩٩٠دا (یوجەشاهین، ئوزگور، ٢٠٠٨).

لە وان بۆ نموونە کۆی تێکڕای لەدایکبوون ڕووی لە کەمی کرد لە ٥,٢ بۆ ٤,٩ لە نێوان ساڵانی ١٩٨٠ و ١٩٨٥دا، بەڵام لە ٢٠٠٠دا بەرز بووەوە بۆ ٦,٠ (پەیمانگەی دەوڵەت بۆ ئامار، ٢٠٠٢:١٢).

لە چەند ساڵی ڕابردوودا ژمارەیەک لە زانایانی کۆمەڵایەتی لێکۆڵینەوەیان لەسەر نایەکسانیی هەرێمەکانی تورکیا کرد لە ڕێگەی بەکارهێنانی نیشاندەری دیموگرافی لە وڵاتەکە. لێکۆڵینەوە ژمێریارییەکان ئەوە پێشان دەدەن کە نایەکسانی لەدایکبوون لە تورکیا نەک تەنیا هاوشێوە خۆی دەنوێنێ لەگەڵ دابەشکردنی هەرێمەکان لە نێوان ڕۆئاوا و ڕۆهەڵاتدا، بگرە لەگەڵ جیاوازییە نەتەوەییەکانیش لە نێوان ئەوانەی کە بەتورکی قسە دەکەن (زوانی ڕەسمیی وڵاتەکە) لەگەڵ ئەوانەی کە بەکوردی قسە دەکەن وەک زوانی دایکیان. بەکارهێنانی زوانی کوردی لە شوێنە گشتییەکان هاتووەتە قەدەغەکردن لە ڕێگەی دەستوور لە نێوان ١٩٨٢ و ١٩٩١دا و هەروەها بە سنووردارکردنی مایەوە تا ئەم دواییە. بەگوێرەی شیکەرەوە کۆچ، هانجیۆگلو و جاڤلین (٢٠٠٨:٤٥٢)، کۆی تێکڕای لەدایکبوونی کورد و تورک ٤,٠٧ و ١,٨٨ بووە لە ٢٠٠٣دا. لەگەڵ ئەوەشدا شیمانە

هەیە جیاوازییەکانی ڕەگەز لەگەڵ نایەکسانیی هەرێمی، ئابووری–کۆمەڵایەتی و پەروەردەیی بەیەکدابچن. بەدەربڕینێکی تر، ڕێی تێ دەچێ هاوواڵتیانی کورد زیاتر لە بەشێکی کەمتر پێشکەوتووی تورکیا لە ڕۆهەڵات لە ڕووی کۆمەڵایەتی و ئابووری لە دۆخێکی هەژاردا بژین و لە هەلەکانی پەروەردەیی و خوێندن بێبەش بن (کۆچ ئەت، ٢٠٠٨: سیرکەچی، ٢٠٠٥) کە جیاوازییەکی گەورەی کۆمەڵایەتی–ئابووری لە نێوان کوردەکان خۆیاندا هەیە (ئیشک، پینارجیۆگلو، ٢٠٠٦). بۆیە سەختە هۆکارێکی دیاریکەر پێناسە بکەی بۆ ڕوونکردنەوەی جیاوازیی لەدایکبوون لە وڵاتەکەدا.

هەندێک لە لێکۆڵینەوەکانی پێش ئێستە بەرزیی ئاستی لەدایکبوون لەناو ئافرەتانی کورد لە ڕێگەی دابڕانی کولتووری لە پرۆسەی نوێ و تازەباودا ڕوون دەکەنەوە. لێکۆڵینەوەی سوتای یاڤوش لەسەر زیادبوونی ڕێژەی منداڵبوون لەناو گرووپە زوان جیاوازەکاندا، جیاوازییەکی گرینگی دۆزییەوە. ئەویش شیمانەی دروستبوونی منداڵبوونی سێیەمە نەک تەنیا لە نێوان ئافرەتانی کورد و تورکدا، بگرە لە نێوان ئەو ئافرەتانەی کە کوردن و بە زوانی تورکی قسە دەکەن و ئەو ئافرەتە کوردانەی زوانی تورکی نازانن. لە کاتێکدا شیمانەی دروستبوونی منداڵبوونی سێیەم لەناو ئەو ئافرەتە کوردانەی کە بە زوانی تورکی قسە دەکەن بەشێوەیەکی بەرچاو دابەزی لە دوای ١٩٩٣دا، بەڵام ڕێژەکە لەناو ئەو ئافرەتە کوردانەی کە تورکی نازانن، بەشێوەیەکی گەورە لە نێوان ١٩٩٣ و ١٩٩٨دا زیادی کرد. دۆزینەوەی یاڤوش بەڵگەی گرینگ دێنێتە پێشەوە کە بوون بە کەمینەی نەتەوایەتی، کاریگەریی لەسەر هەموو ئافرەتێکی کورد وەک یەک نابێ. ئەو لە گفتوگۆکەی پشت بە بیردۆزی پەرشوبڵاوی دەبەستێ کە بڕێتییە لە تێکەڵاوبوونی نایەکسان یاخۆ دابڕانی یەکسانیی دانیشتوانی زوان کورد لەناو پرۆسەی کۆمەڵایەتی–ئابووری و کولتووریی نوێ و تازەباوی گشتیگیردا کە ڕێگر بووە لە وەرگرتنی زانیاری و بەهاکان لەبارەی ڕێکخستنی لەدایکبوون و هەروەها هۆیەک بووە کە ڕێژەی دابەزینی زاوزێی دواخستووە (ئاڤوش، ٢٠٠٨: ٣٣٢). هاوشێوە، مورات یوجەشاهین و مورات ئوزگور لێکۆڵینەوەیان لەسەر جیاوازییەکانی منداڵبوون لە پارێزگەکاندا کردووە لە ڕێگەی وردبوونەوەیەکی تایبەت لەسەر زیادبوونی ڕێژەی منداڵبوون کە ماوەیەک پێش ئێستە لە هەشت پارێزگەکەی ڕۆهەڵاتی وڵاتەکە ئەنجامیان داوە. ئەوان گفتوگۆ لەسەر ئەوە دەکەن کە دابڕانی کولتووری کە بەهۆی بەکارهێنانی زوانی ناوەخۆیی و پێوەری نەریتەکان–باوکسالاری کە بە بێ هاوتا بۆ دانیشتوانی کورد هاتووەتە هەژمارکردن، بڕێتین لە کۆسپی گەورە لە بەردەم پەرشوبڵاویی ڕەفتاری تازەی زاوزێ لە کۆمەڵگەکە (٢٠٠٨: ١٥٣).

هەرچۆنێک بێ، تا چ پلەیەک ئافرەتی کورد لە ڕووی کولتوورەوە دابڕاوە، جێگەی گفتوگۆیە و ڕای جیای لێ دەکەوێتەوە. زۆرینەی ئەوانەی کە تورکی نازانن لە تورکیا بڕێتین لەو ئافرەتە کوردانەی لە ڕۆهەڵاتی وڵاتەکەدا دەژین (سمیتس، گوندوز–هۆشگور، ٢٠٠٣: ٨٤٠).

نەبوونی زانیاری لەسەر زوانی ڕەسمیی وڵات کە تورکییە، بەشێوەیەکی گشتی ئاماژە

بەبێبەشبوون لە زەوینە دەکا کە هەر خۆشی بەبێبەشبوون دێتە هەژمارکردن. هەروەک سمیتس، گوندوز–هۆشگور (٢٠٠٣) گفتوگۆ دەکەن، زوانی تورکی تەنیا ڕێگەیەکی گواستنەوەی زانیاری نییە، بگرە زوانێکی گەورەشە بۆ کەمینەیەک لە ئافرەتان لە تورکیا. لەگەڵ ئەوەشدا ڕوون نییە ئایا ئافرەتانی کورد بەردەوام دەبن لە ڕووی کولتوورەوە کە بە دابڕاوی بمێنێنەوە سەرەڕای ئەو پشێوییە سیاسییە و ئەو گۆڕانە کۆمەڵایەتییە خێرایەی لە ڕۆهەڵاتی وڵاتەکە لە ساڵانی ١٩٨٠ەوە دەستی پێ کردووە. لە ڕاستیدا زۆربەی پیاوان و دوو لەسەر سێی ئافرەتانی کورد لە ڕۆهەڵاتی تورکیا، زوانی تورکییان زانیوە لە کۆتای ١٩٩٠دا (سمیتس،گوندوز–هۆشگور، ٢٠٠٣: ٨٤٠) و هەروەها نێزیکەی هەموو ئافرەتێک لە ڕۆهەڵات بەلایەنی کەم ڕێگەیەکی نوێیان بۆ ڕێکخستنی منداڵبوون زانیوە لە سەرەتای ٢٠٠٠ەوە (زانکۆی هاجەتەپەن پەیمانگەی لێکۆڵینەوەی دانیشتوان، ٢٠٠٤: ٦١).

بەو پێیە ئەو توێژینەوەیە لێکۆڵینەوە لەو پرسیارەی داهاتوو دەکا: ئایا بەرزیی ڕێژەی منداڵبوون لە ئافرەتانی کورددا جۆرێکە لە بەردەوامی لە جێبەجێکردنەکانی نەریتی منداڵبوون بەهۆی دابڕانی کولتوورییەوە یاخۆ ئەنجامی نایەکسانیی ئابووری–کۆمەڵایەتیی ڕەگەزییە؟

زۆرجار هەردوو داینامیکی دووری و سۆز لە ڕەگەزەکان و ئەندامانی کۆمەڵ شێوازێک بۆ لەدایکبوون دەکێشن (باندراگە، ١٩٨٧). هێشتا ڕێگەکانی زاوزێ لەناو ئەو ئافرەتە کوردانەی منداڵیان زۆر دەبێ، زۆر بە کەمی لێکۆڵینەوەی دەروونناسی لەسەر کراوە (بۆیاجیۆلو، تورکمان، ٢٠٠٨). بۆ ئەوەی ئەو بۆشاییی زانیارییە پڕ بکرێتەوە، ئەو پەڕاوانە لێکۆڵینەوەی ئەو دۆخانە پێشان دەدەن و تێشک دەخەنە سەر ئەو ژیگە کۆمەڵایەتییەی کە ژیانی زاوزێی ئەو ئافرەتە کۆچبەرە کوردانەی لە واندا گرتووەتەخۆ. لە لێکۆڵینەوەکەدا دوو بابەتی دیاریکراو هاتە لێکۆڵینەوە:

١– ئاخۆ چۆن ئافرەتی کورد پێڕەوی ڕێگەکانی ڕێکخستنی منداڵبوون دەکەن؟

٢– چی ئەو ئافرەتە کوردانە دەوەستێنێ لە کۆنترۆڵکردنی سک و زا؟

شێوازی لێکۆڵینەوەکە (میتۆلۆجی)

ئەو لێکۆڵینەوەیە شیکارییە و لەلایەن پێڕەوکەرانی بیرۆکەی فێمینیزمی ئاماژەی پێ کراوە. فێمینیزم کە بڕێتییە لە ڕێبازی داکۆکیکردن لە مافەکانی ئافرەت، ناوکەکەی لەو پەیمانە سیاسی و ئەخلاقییەی بەرامبەر مافی ئافرەت هەیە و خۆی لە ئەزموونی ئافرەت دەبینێتەوە. ئەو بابەتە لە ڕێگەی تیۆرییەکانی فێمینیزم بۆ خوێنەر گواستراوەتەوە کە باس لە بەرپرسیاریەتیی ئافرەتان دەکا (رامازانۆگلو، هۆلاند، ٢٠٠٢: ٧، ١٦). لەگەڵ ئەوەشدا ئەو لێکۆڵینەوەیە هەوڵێک نییە بۆ دابینکردنی زانیاریی تایبەت و ورد لەسەر ئافرەتان لە جێگەی زانیاریی چڕ لەسەر پیاوان، بگرە هەوڵێکە لەسەر شارەزایی لە دیدی فێمینیزمەوە (هاردینگ، ١٩٨٦: ١٣٨) کە نایەکسانی لە ڕووی ڕێکخستنەوە لە پێوەندیی نێوان هەردوو ڕەگەز ڕوون دەکاتەوە و وامان لێ دەکا بتوانین کار بۆ "گۆڕینی گواستراوە" بکەین بەرەو زیاتر پێوەندیی مرۆیی لە نێوان ئافرەت و پیاودا (ئەرتورک،

٢٠٠٤). ئەو لێکۆڵینەوەیە لەلایەن ژمارەیەک توێژینەوەی داکۆکیکار لە مافی ئافرەت بزوێنراوە و رووی کراوەتەوە. ئەوە پێشان دەدەن کە زاوزێی مرۆڤ تەنیا لە ڕووی کۆمەڵایەتییەوە ڕێک نەخراوە، بگرە لە ڕووی تیرەگەریشەوە ڕێک خراوە کە دەسەڵات بەدەست پیاو بووە واتە باوکسالاری بووە (ئێدهۆم، هاریس، یۆنگ، ١٩٧٨: فۆلبەر، ١٩٨٣:گینزبێرگ، ڕاپ، ١٩٩١: گرینهاڵف، لی، ١٩٩٥:هاریسن یۆنگ، ١٩٨١، هێرن، ١٩٨٧، ماکلارن، ١٩٩٠، ئۆبراین، ١٩٨١: پێتچێسکی، جود، ١٩٩٨: ڕیچ ١٩٨٦). شیکەرەوەکان و گفتوگۆکان چڕ کراونەتەوە لە ئەزموونی ئەو ئافرەتانەی کە دیمانەیان لەگەڵدا کراوە و گرینگیی تایبەتیش دراوە بەو ڕێگەیەی کە زاوزێی لێ هاتووەتە دەرکەوتن لە پێوەندیی نێوان هەردوو ڕەگەزدا. پێشوەختە هەموو پرۆسەی لێکۆڵینەوەکە ڕوون کراوەتەوە و قبوولّ کراوە لەلایەن ئەو ئافرەتانەی کە دیمانەیان لەگەڵدا کراوە. ئەو توێژینەوەیە بەرهەمی هەوڵی بەئاگایانەیە بۆ کارێکی هاوبەش لەو ئافرەتانەی ئازایانە هەوڵیان دا دەنگیان ببیسترێ و وایان لە ئێمە کرد حەز بکەین لە ژیانیان تێ بگەین. وەک میتۆدێک یاخۆ ستراتیجێک ئەو شێوازەی لە لێکۆڵینەوەی ئەو دۆخانە هاتووەتە هەڵبژاردن بۆ ڕوونکردنەوەی چەند دۆخێکی کەسیی دیاریکراو بووە کە ناگونجێن لەگەڵ ئەو شێوازانەی شی کراونەتەوە لە توێژینەوەکانی پێشووتردا، هەروەها سەرنجیش ڕادەکێشێ بۆ هەندێک دیاریکەری کۆمەڵایەتیی تایبەت و پرۆسە کە یارمەتی دەدا بۆ پێدانی مانا بە چەند زانیارییەکی پەرشوبڵاو لە چەند داتایەکدا. توێژینەوەی ڕێکخراو و بە وردیی دیاریکردنی دۆخەکان دەتوانێ ئەو گشتیگیرییە قبوولّکراوە پێشوەختەیە پووچەڵ بکاتەوە و دەستنیشانی ئاراستەی نوێی لێکۆڵینەوەکە بکا (گلیزەر، شتراوس، ١٩٦٧). بەشێوەیەکی تایبەتی کاتێک لە بۆچوونێکی فێمینیزمەوە بابەتێک دێتە ئاراستەکردن، دەگونجێ دۆخەکانی لێکۆڵینەوەکە کێبەرکێ لەسەر توێژینەوەیەکی کلاسیکی بکەن کە ئافرەت تێیدا نوێنەرایەتی دەکا بۆ ئەوەی دووپات لەسەر ئامادەکارییە کۆمەڵایەتییەکانی سیستەمی باوکسالاری بکاتەوە لە ڕێگەی بە چڕی پێشاندانی دۆخی ڕوونکردنەوەی نایەکسان لەسەر ڕەگەز. زانیارییەکان لە دیمانەی چڕ کۆ کراونەتەوە لە ڕێگەی لیستێک لە پرسیاری کراوە لەبارەی کۆچکردن، پێوەندییە کۆمەڵایەتییەکان، هاوسەربەندی، بەخێوکردنی منداڵ و سنووردارکردنی لەدایکبوون.

دیمانەکان لەگەڵ ٤٠ ئافرەتی کۆچبەری شار و لادێنشین لە گەڕەکی دۆلوچە هاتووەتە ئەنجامدان لە شاری وان لە نێوان شوبات فێبرایەر و حوزەیران یۆنیۆی ٢٠٠٨دا لە دوای دوو مانگ لە لێکۆڵینەوەی تاقیکاری لە بەهاری ٢٠٠٧دا. گەڕەکی دۆلوجە یەکێکە لە گەورەترین گەڕەکە هەڕەمەکییەکانی وان، قەرەباڵغە بەژمارەیەکی زۆر لە خانووی قوڕی بچووک و چەند خانووێکی کۆنکریتی چەند تەبەقێک. گەڕەکەکە لە نێزیکەی ٢,٥٠٠ مااڵت و ٢٠,٠٠٠ دانیشتوان پێکهاتووە. گەڕەکەکە لەژێر گردێکەوە لە باشووری کۆتای شارەکە بااڵو دەبێتەوە کە بەرەو شارەدێی چاتەک و پارێزگەی سیرت و شیرناخ دەچێ کە زۆربەی دانیشتوانی گەڕەکەکە لەوێوە هاتوون. هەردوو کۆچبەری بەزۆر کە لە ساڵانی ناکۆکی و ڕاگواستن لە نێوان ساڵانی کۆتای ١٩٨٠ و١٩٩٠ بۆ گەڕەکەکە هاتوون و ئەو کۆچبەرانەی بە ئارەزووی خۆیان هاتوون و لە

گەڕەکەکە نیشتەجێ بوون لە کاتێکی زووتردا، لە گەڕەکەکەدا کۆ بوونەتەوە. ناوچەیەکی زوان کوردییە و ناسراوە بەپاڵپشتیکردنی دانیشتوانی بۆ ژمارەیەک پارتی نەتەوەیی کوردی.

خزمەتگوزاریی گشتی لە گەڕەکی دۆلوچە لە کۆتای ساڵانی ١٩٩٠دا هاتە دابینکردن دوای هاتنی کۆچبەرێکی زۆر بۆ گەڕەکەکە. ئەمڕۆ هەردوو پاسی گشتی و تایبەتی بچووک خەڵک لە هەموو گۆشەیەکی گەڕەکەکە هەڵدەگرن و بۆ بازاڕ و ناوەڕاستی شارەکە هەموو ١٠ و ١٥ خولەکێک دەیانگوازنەوە. لە ١٩٩٦دا یەکەم قوتابخانەی سەرەتایی لە کۆتای باشووری گەڕەکەکە هاتە دروستکردن کە دیمانەیەکی زۆری تێدا هاتە ئەنجامدان.

لە کاتی توێژینەوەکەدا دوو قوتابخانەی سەرەتایی و یەک قوتابخانەی دواناوەندی لە گەڕەکەکەدا هەبوو. نەخۆشخانەیەکی گشتیی دایکان لە کۆتای باکوری ناوچەکەدا هەبوو کە تەنیا ١٠ خولەک دەخایەنێ بە پاس لە کۆتای باشووری ناوچەکەوە بۆی و ئافرەتان دەچوون بۆ ئەو نەخۆشخانەیە بۆ لەدایکبوونی منداڵ و نەخۆشییەکانی تری ئافرەتان. نۆرینگەیەکی حکومی (ساغلیک ئۆجاغی) لەم دواییە لە بەهاری ٢٠٠٨ لە گەڕەکەکە کرایەوە. بەشدارانی دیمانەکە لە ڕێگەی چەند پرسیارێکی کورت و نموونەی تیۆری هاتنە دیاریکردن. دیمانەکە بە بەرفین، دایکێکی ٣٨ ساڵەی حەوت منداڵ، دەستی پێکرد. ئەو ژنە لەلایەن سەرۆکی گەڕەک (موختار) هاتە ناساندن.

لێکۆڵینەوەکە ئامانجی ئەوە نەبووە وەڵامی گشتگیری و نوێنەرایەتیکردنی نەکردووە. لە ڕاستیدا ئەوەی هاتووەتە ئەنجامدان نموونە وەرگرتن نەبووە، بگرە وەرگرتنی چەند دۆخێک بووە بۆ مەبەستی تیۆری، نەک ئامار، بۆ توێژینەوە لە ئامادەکارییەکانی ئەو ناوەندە کۆمەڵایەتییەی کە ئافرەتی کۆچبەری کورد سک و زای تێدا دەکا. بەم شێوەیە بەشداران بەهەڕەمەکی نەهاتنە دیاریکردن، بگرە لێکۆڵینەوەکە چەند ئامانجێکی هەبوو کە بڕێتی بوو لە دیاریکردنی ئافرەتی تەمەن جیاواز، زانیاری لەسەر زوانی تورکی و جۆری کۆچبەری لە پرۆسەی ڕێکخستن و دانانی پێشنیازەکان لە کاتی کۆکردنەوەی زانیارییەکان. پرسیارەکان بە زوانی تورکی دەکران، بەڵام دیمانەکان لەگەڵ ئەوانەی تورکی زوان نەبوون، لە ڕێگەی وەرگێڕەوە دەهاتە ئەنجامدان کە دیاریکردنیان بەئارەزووی بەشداران بوو و زۆربەیان کچی بەشداران بوون.

دیمانەکان بەگشتی لە ماڵی بەشداران هاتە ئەنجامدان و هەموویان دەنگەوە تۆمار کران لە ڕێگەی تۆمارکەری دوای وەرگرتنی مۆڵەتی بەشداران. دیمانەکان نیو تا سێ سەعاتی خایاند. ١٥ لە بەشداران زیاتر لە جارێک سەردانیان کرا بۆ ڕوونکردنەوەی گرێیەک لە دیمانەی پێشووتردا یاخۆ بۆ پرسیارکردنی زیاتر.

خەسڵەتەکانی بەشدارانی دیمانەکە

تەمەنی ناوەندی بەشداران بڕێتی بوو لە ٣١ ساڵ کە لە نێوان ١٨ تا ٥١ ساڵ بوون. زوانی دایکی هەموو بەشداران دایەلێکتی کرمانجیی زوانی کوردی بوو. حەوت لە ٤٠ی بەشداران کەمێک یاخۆ

تورکییان نەدەزانی قسەی پێ بکەن. پلەی خوێندەواریی بەشداران زۆر نزم بوو. ٢٣ لە بەشداران نەخوێندەوار و دوو لەسەر سێیشیان هەر نەچووبوونە قوتابخانە. شەش لە بەشداران قوتابخانەی سەرەتاییان جێ هێشتبوو، شەشیان قوتابخانەی سەرەتاییان تەواو کردبوو کە پێنج ساڵە و دووانیشیان سێ ساڵی ناوەندییان تەواو کردبوو. هیچ لە بەشداران نەچووبوونە قوتابخانەی دواناوەندی. هەموو بەشداران گوتیان کە ژنی ماڵەوەن. زۆربەی هاوسەرەکانیان لە کەرتی ناڕەسمی و تایبەت کاریان دەکرد. تەنیا سێ لە بەشداران هاوکاریی دەستەبەریی کۆمەڵایەتییان وەردەگرت. بۆیە زۆربەی بەشداران پشتیان بە جۆرێک لە دڵنیاییی تەندروستی دەبەست کە دەدرا بە هاووڵاتیی کەم دەرامەت و پێی دەگوترا "یەشیل کارت" واتە کارتی سەوز. پێنج لە بەشداران دڵنیاییی تەندروستییان نەبوو. نێزیکەی هەموو بەشداران کۆچبەری تازە بوون کە خودی خۆیان ڕووبەڕووی کۆچکردن بووبوونەوە، بگرە هەندێکیان زۆر بە منداڵی کۆچیان کردووە. ٢٥ لە بەشداران ئەو کۆچبەرانە بوون کە بە ئارەزووی خۆیان کۆچیان کردبوو لەگەڵ باوانیان بۆ گەڕان بە دوای پێشخستنی دۆخی کۆمەڵایەتی-ئابووری یاخۆ لە کاتی هاوسەربەندی هاتبوونە کەڕەکەکە لەگەڵ هاوسەری تازەیان کە پێشوەختە لە شارەکە دەژیان. بەشدارانی تر کۆچبەری دۆخی ناکۆکی بوون. لە زۆربەی دۆخەکاندا جۆری کۆچکردنی بەشداران و هاوسەرەکانیان وەک یەک بوون.

ژیگەی نائارام و کۆنترۆڵی شوێنی بەسەر ئافرەتدا

پێش لێکۆڵینەوە لە ڕێگە پێڕەوکراوەکانی زاوزێ لەلایەن ئافرەتانی دۆڵوچە، ژیگەی کۆمەڵایەتیی ئەو ئافرەتانە پێویستە تاوتوێ بکرێ. لەگەڵ ئەوەی ناستنامەی کوردی بە ڕەسمی هاتە ناساندن لە ماوەی چەند ساڵی ڕابردوودا، زۆر لە کۆچبەری کورد لە لادێکانی ڕۆهەلات هێشتا لە ژیگەیەکی نائارام دەژین بەهۆی ناجێگیریی سیاسیی درێژخایەن، ڕاگواستنی بەکۆمەڵی کتوپڕ، ئەنجامەکانی وێرانکردنی مایەکی و زیانەکانی دەروونی (ئیچدیگو، ڕۆمانۆ و سیرکەجی، ١٩٩٩). دێتە گوتن ڕاگواستنی دەوڵەت زۆرجار لاوازیی تایبەت دروست دەکا و کاریگەریی زۆری لەسەر ژیانی تاک و کۆمەڵگە بەگشتی دەبێ (هۆلتسمان و نیزام، ٢٠٠٤:١-١٠). لێکۆڵینەوەکە ئەوەشی دۆزییەوە کە ئەو بەشدارە کۆچبەرانەی بەزۆر کۆچیان کردووە، پێدەچوو زیاتر بێبەش بن لە ڕووی مرۆڤایەتی، ئابووری و کۆمەڵایەتی لەو کۆچبەرانەی بە ئارەزووی خۆیان کۆچیان کردووە، بەڵام لە هەمان کاتدا ڕاگواستنی گشتی کاریگەریی لەسەر گشت کۆمەڵگەی کۆچکەران هەبووە. ڕاگواستنی بەکۆمەڵ شێوەی میکانیزمی تۆڕی سەلامەتیی نەریت دیاری دەکا و زۆر لە کۆچبەران هێشتا لە دۆلوچە لە ژیگەیەکی زۆر نائارام دەژین. یەکەم، لە ئەنجامی چۆڵکردنی لادێکانیان. نەک تەنیا ئەوانەی ڕاگوازران، بگرە زۆر لەو کۆچبەرانەی بە ئارەزووی خۆیان هاتبوون، خانوویان لە لادێ لەدەست دابوو کە لە ڕووی مایەکییەوە سوودیان لێ دەبینی. کۆچبەران بۆ نموونە زەوی، بەروبوومی خاکەکیان و سامانی ئاژەڵیان لەلای ئەو ئەندامانەی خێزان بەجێ دەهێشت کە لە لادێ بەجێ مابوون. لە ڕووی دەروونیشەوە ماڵەکانیان لە لادێ لە کاتی تەنگژەکاندا پەناگەیان بوو

(بوگره و کیدەر، ٢٠٠٣: ئەردەر، ١٩٩٨). دووەم، ڕاگواستنی بەکۆمەڵ هەڵوەشانەوەی تیرەی خێراتر کرد کە وەک میکانیزمێکی کۆنی تەناهیی کۆمەڵایەتییە (ئوزەر، ٢٠٠٣). تیرە چینێکی بەرەی باوکە کە لە گرووپی جۆرەوجۆر لە خزم پێک هاتووە کە ئەوانیش لە چەند ماڵباتێک پێک دێن. ڕەچەڵەکی هاوبەشی ئەندامانی تیرەیەکی دیاریکراو شتێکی پێشبینیکراوە، بەڵام لە ڕاستیدا زەحمەتە بۆ ئەو شتە بیگەڕێنیتەوە (یاڵچین–هێجمان، ٢٠٠٦:١٣٥).

بۆیە بەئەندامبوونی کرداری لە عەشیرەتدا هەرئەوها نادرێ بگرە پێویستی بە پتەوکردنی بەردەوامیی دروستکردنی پێوەندیی خزمایەتی، برادەرایەتی و دراوسێیەتیی هەیە (یاڵچین–هێجمان، ٢٠٠٦، ١٨٢). بۆ پیاوان و ئافرەتانی دۆڵوچە، پێوەندیی خزمایەتیی باوانی بەتایبەت نێوان مام و کوڕەکانی، بەردەوام دەبێ لە کاریگەرییەکانی، بەڵام ئەوەی دەردەکەوێ کە تیرە چیتر کارەکانی خۆی ناکا وەک ڕێکخراوێکی دیاریکەری ڕێباز بۆ ژیان جگە لە هەستکردن بە ناسنامەیەکی فشەڵ. سێیەم، هەستکردن بە یەکگرتنی تایفایەتی هەرئەوەتە بوونی هەیە لەناو هاوواڵاتییانی دۆڵوچە.

پێوەندیی نێوان بەشێکی دیاریکراوی دراوسێ خزمەکانی ناوچەکە تا ڕادەیەک دوور بوو. یەکێک لەو هۆیانە بڕێتی بوو لە نامتمانەیی دوولایەن لە نێوان دراوسێکان کە لە کاتی کێشەکان دروست بوو و پاڵی بەلادێیەکانەوە نا دەوڵەت یاخۆ پارتی کرێکارانی کوردستان (پەکەکە) هەڵبژێرن. شتێکی تر دەبینرێ ئەویش لەیەکنەچوونی گەڕەکەکانە بە بەراورد لەگەڵ هاوواڵاتییانی لادێ کە زۆربەیان خزمایەتیی باوکایەتی بەیەکەوە دەیانبەستێتەوە. خەڵکی لادێ نەیانتوانی لە کاتی ڕاگواستندا بەیەکەوە کۆچ بکەن و بڵاو بوونەوە بۆ هەر شوێنێک کۆچیان بکردبا. لەبەر ئەمە ناوچەکە پێک هاتووە لە ماڵباتی کۆچبەر لە لادێیە جیاکانی وان و پارێزگاکانی دەوروبەر.

هاوواڵاتییانی دۆڵوچە بەگشتی هەستێکی هاوکاری و یەکەتیی هاوبەشیان لەژێر چەتری ناسنامەی کوردایەتی لە دژی دەوڵەت هەیە. لەگەڵ ئەوەشدا لە ژیانی ڕۆژانەدا، ئەو دراوسێیانەی پێوەندیی خزمایەتییان نییە کەمێک یەکتر دەبینن و بەردەوام دووبەڕێزی دەکەن لەیەکتر.

لە هەلومەرجێکدان کە هەتا دراوسێکانیش وەک بێگانە یەکتر دەبینن، ژنانی دۆلوچە بەتوندی پاسەوانی دەکرێن لەلایەن ئەو خزمانەی کە ناموس و ئابووڕی یەکترن. ناموس بڕێتییە لە ئاوێتەی ئابڕوو تێکەڵ بە داوێنپاکیی ئافرەت کە ئابڕووی پیاوی پێوە بەندە (سیڤەر، یوردا‌کول، ٢٠٠١، ٩٧٣). دەتوانرێ بە مانای بوونی ئەخلاقی و جەستەیی ئافرەت بێتە پێناسەکردن. بۆیە پیاو ڕەنگە بڵێ کە هاوسەرەکەی، دایکی، خوشکی و کچی ناموسی ئەون. ئابڕووی پیاو بەئاسانی دەڕووشێندرێ بە داوێنپاکی و پیسیی ئافرەتانی خزمی، چونکە بەندە پێیانەوە. ئابڕووی پیاوان بەئاسانی زیانی بەر دەکەوێ لەگەڵ بوونی پێوەندیی سێکسی، جەستەیی، زارەکی و خەیاڵیی پیاوی تر بەئافرەتی نێزیک لەخۆی وەک دایک، خوشک، کچ و هاوسەر. بۆیە ئافرەت پێشبینیی ئەوەی لێ دەکرێ سنووردێک بۆ جووڵەکەی دابنێ بۆ ئەوەی ڕووی خۆی هەڵنەمااڵێ

بەرامبەر پیاو لەلایەکدا: پیاو بێ سەروتن چاودێریی جووڵە و هەڵسوکەوتی ئافرەتان دەکا لەلایەکەی تردا. لە کۆنەوە لە زۆر بەشی تورکیادا، هەڵسوکەوتی ئەو ئافرەتانەی هێشتا لە تەمەنی زاوزێکردندان بە سنووری کۆمەڵایەتیی دیاریکراو جڵەویان لێ گیراوە (بۆ نموونە لە لادێ یاخۆ گەڕەک) و بوونیان لە دەرەوەی ئەو سنوورانە پێویستی بە هاوەڵە بۆ ئەوەی پاسەوانییان بکا ئەگەرنا ئابڕوویان دەتکێ (دیلانی، ١٩٩١).

هێشتا لەناو ئەو بەربەستە کۆمەڵایەتییانەدا بە بەراورد لەگەڵ شتی تردا، لە هەڵسوکەوتدا ئازادن (ئەرمان، ١٩٩٧: فالەرز و فالەرز، ١٩٧٦). ئەو ئافرەتانە سێکسیان هەڵدەقۆستەوە تا لە سوودی خۆیان بەکاری بێنن و پەرە بە تۆڕی ئۆتۆنۆمی خۆیان لەگەڵ ئافرەتانی تر بدەن. ئەو هاوەڵانە نەک تەنیا هاوبەشن لە خۆشی و ناخۆشیدا، بگرە زانیاری دەگۆڕنەوە و هاوەڵی یەکتر دەکەن ئەو کاتەی دەیانەوێ بچنە دەرەوە بەبێ هاوسەر و کەسوکاری هاوسەرەکانیان (سیرمان، ١٩٩٥). شارەزایی بۆ پێشخستنی تۆڕی کۆمەڵایەتیی خۆیان، بەتایبەت تۆڕی ناخزمایەتی کە زیاتر جێگرەوەیە بۆ تۆڕی خزمایەتی، ڕۆڵێکی یەکجار گەورەی لە بڕیاردان لە خۆشگوزەرانییان هەیە لە چوارچێوەی ئامادەکارییەکانی ژیانێک لە سیستەمی باوکسالاری کە هاوسەربەندی لەگەڵ کەسێکی بێگانە دەکەن (کاندیۆتی، ١٩٨٨). بەپێچەوانەی ئافرەتە کۆچبەرە لادێیی و سادەکانی تری پارچەکانی ولاتەکە، ئافرەتەکانی دۆلوچە بەلایەنی کەمەوە پێویستییان بە وریاییەکی زۆرە تا لە گەڕەکەکە بسوڕێنەوە (کۆنسەیل سانتە، سۆفرەکۆ و ئەدوسەر، ٢٠٠٧: ٧٧–٨، ٩٨). لە گەڕەکەکە سنووری کۆمەڵایەتی و بەربەستەکان بۆ زۆربەی ئافرەتان، خانوو، حەوشە و چەند ڕیزە خانووێک و باڵەخانەیەک دەگرێتەوە. زۆربەی کاتەکان ئەو ئافرەتانە وریا دەکرێنەوە لەلایەن هاوسەر و خزمانی هاوسەرەکەی بەقەدەغەکردنی هاوکاریی دوولایەنە و هاوەڵبوون لەگەڵ ئافرەتی تری مااڵباتی تر. بۆیە بێبەشن لە پەرەپێدانی تۆڕە ئۆتۆنۆمییەکەیان لەگەڵ ئافرەتانی تردا. هەر لە چوارچێوەی ژیانی ئەو هاوسەرانەی لەگەڵ یاخۆ لە نێزیک ماڵی باوکی پیاوەکە دەژین، هاوەڵی ڕۆژانەی ئەو ئافرەتانەی دۆڵوچە هەمیشە سنورداراە بۆ خوشکە شوونەکراوەکان، کچی برا، خوشکی هاوسەر و ژنی برا کە لەگەڵیان دەژین یاخۆ دراوسێیانن. بەگشتی ئەو ئافرەتانەی هاوەڵی ئافرەتەکە دەکەن، خزمانی نێزیکی هاوسەرن یاخۆ ئەو ژنانەی هاوسەربەندییان لەگەڵ خزم کردووە کە شێوەیەکی باوی نییە لە بەشدارانی دیمانەکەدا.

بەم شێوەیە ئۆتۆنۆمیی ئەوان پێوەندیی سنووردارای هەیە لەگەڵ ئافرەتانی تر کە ئەوەش ناتەواوە. ئەو ئافرەتەی لەگەڵ خزمی هاوسەرەکەی پێوەندییەکی باشی هەیە، بەشێوەیەکی زۆر پشت بە هاوسەرەکەی دەبەستێ ئەگەرنا لە ڕووی کۆمەڵایەتییەوە دابڕاو دەبێ.

لەگەڵ ئەوەشدا گەڕەکی دۆڵوچە بەهۆی نێزیکی لە ناوەڕاستی شار، بە ئاسانی بەکارهێنانی ئۆتۆمۆبێلەکانی گواستنەوەی گشتی و زۆریی دانیشتوانی کورد زوان، لە ڕووی تیۆرییەوە ڕێی تێ دەچێ هەر ئافرەتێکی کۆچبەری کورد بتوانێ بچێتە هەموو شوێنێکی شارەکە بەتەنیا.

زۆربەی بەشداران، بەتایبەت ئەوانەی بەتورکی قسەیان دەکرد، دووپاتیان کردەوە کە بڕوایان بەخۆیان هەیە بچنە هەموو شوێنێک بەتەنیا، بەڵام دەبێ هاوسەرەکانیان مۆڵەتیان پێ بدەن. هاوکات چوونە دەرەوە بەئازادی تەنیا هی پیاوە. ئامادەبوونی ئافرەت لە شوێنە گشتییەکان بەبێ هاوەڵی نێر بەشێوەیەکی بەردەوام لێکۆڵینەوەی لەسەرە و چاودێری دەکرێ و خاو و سارد دەکرێتەوە بە بەدگۆیی و پاشملە قسەکردن و سەرزەنشتی دراوسێ. مەگەر پیر، نەوەک پیاوان لە گەڕەک نامێننەوە لە ڕۆژدا، بگرە دەچنە شار بۆ کارکردن. پیاوان لە چایخانە چاوەڕێی کرێکارییەک دەکەن پێیان بدرێ ئەگەرنا تێی دەسوڕێنەوە.

خەڵک بە گەڕەکەکە بۆ ناو شار تێپەڕ دەبن، شیمانەی هەیە دراوسێ، خەڵکی گوندەکە یاخۆ گوندەکانی دراوسێی خزمانی هاوسەری بن. هەموویان دەتوانن چاودێریی ئەو ئافرەتە بکەن بۆ هەر کەوێ بچێ و وریاداری بدەنە هاوسەری و باوانی و ڕووبان بشکێنن بۆ ئەو "ڕەفتارە ناشیرنە"ی ئەنجامی داوە کە شیمانە هەیە ناموسیان بخاتە مەترسییەوە. ئافرەتانی گەڕەک تەنیا دەتوانێ بەبێ ترسی سەرزەنشتکردن و لۆمەکردن بچێتە دەرەوە ئەوکاتەی کە هاوەڵێکی گونجاو و پەسندکروای لەگەڵدایە و هاوسەرەکەشی ڕێگەی پێ داوە.

هێشتا بەدەستهێنانی مۆڵەتی پیاو لە گەڕەکی دۆڵوچە کارێکی ئاسان نییە، چونکە زۆربەی پیاوان هەستەوەرن بەرامبەر قسەی پاشملە کە دەتوانێ ناموسیان بتکێنێ.

هەوڵدان و نوچخواردن لەڕێکخستنی وەچەخستنەوە

پرسیاری ئاخۆ ئافرەتانی کۆچبەری کورد منداڵبوون قەدەغە دەکەن و چۆن دەیکەن، لەم بەشەدا دێتە لێکۆڵینەوە. دێتە گفتوگۆکردن کە بەشداران حەز دەکەن و هەوڵ دەدەن بۆشایی بدەن لە نێوان لەدایکبوونی منداڵەکان و سنووردێک بۆ ژمارەیان لە ماوەی ژیانی هاوسەریدا دابنێن. هێشتا بەهۆی چاودێریی سیستەمی کۆمەڵایەتیی باوکسالاری بەسەر چوونەدەرەوەی ئافرەت بۆ شوێنە گشتییەکان، پرۆسەیەکی درێژە لە تاقیکردنەوە و هەڵە بۆ زۆربەی بەشداران دوای ئەوەی چوونە شار.

حەز بۆ سنووردارکردن و ماوەدان لە منداڵبوون

تەنیا چوار لە بەشدارانی ڕاپرسییەکە داوای منداڵی زۆریان کرد کە هەر "چەند خوا بیانداتێ"، هەموو بەشدارانی تر بڕیاریان دابوو ژمارەی منداڵەکانیان کەم بێ لە کاتێک لە ژیانیاندا.

ژمارەی دووبارەبوو و نموونەیی لە منداڵبوون لەناو بەشداران بڕێتی بوو لە دوو (کوڕێک و کچێک) و چوار (دوو کوڕ و دوو کچ). زیاتر لە سێیەکی بەشداران، زۆربەیان بە گەڕانەوە بۆ دواوە، پێیان وابوو دەتوانن دوو منداڵ پەروەردە بکەن بەو شێوەیەی دەیانەوێ. نێزیکەی نیوەی بەشداران داوای چوار منداڵ و زیاتریان دەکرد بۆ ئەوەی لە تەمەنی گەورەییدا ئارامییان پێ بدەن و لەناو براکانیشدا هاوکاریی دوولایەن هەبێ دوای مردنیان. زۆربەیان گوتیان "ئەگەر دۆخی ژیانمان

باشتر بوایە" کە دوودڵ بوون لە چۆنیەتیی بەخێوکردنی منداڵەکانیان و دابینکردنی خەرجییەکانی قوتابخانە: گرینگ نییە چوارەم منداڵت ببێ، بەڵام گرینگە چاودێرییان بکەی و بەخێویان بکەی. ئەوە کارێکی هەڵە و گوناهە منداڵێکت ببێ و لەوێ بەجێی بێڵی. تاک پێویستیی خۆی هەیە. پێویستی بە جل و بەرگ، پێڵاو و خۆراک هەیە. ببووڕە هێنانە دنیای منداڵی چوارەم، نابێتە پیاوی تەواو... ئەوەی دەمویست تەنیا کچێک و کوڕێک بوو، بەڵام سوپاس بۆ خوا دوو کچ و دوو کوڕم هەیە... زۆرە. سوپاس بۆ خوا، بەس. بەس. بەس...(ماکبولە، تەمەن ٢٦، زوان تورکی، بەئارەزووی خۆی کۆچی کردووە لە باشکالە، ساڵی کۆچ ١٩٨٤، دایکی چوار منداڵە).

جێگەی تێبینییە کە پێنج لە بەشداران وای بۆ چوون کە سنووردارکردنی منداڵبوون گوناهە. زۆربەی ئەوانی تر گوتیان کارێکی ناڕەوایە ئەگەر منداڵت بێ و نەتوانی بەجوانی پەروەردەی بکەی. بۆ ئەوەی بتوانی بەرپرسیارەتیی باوکایەتی جێبەجێ بکەی، زۆربەی بەشداران ئەوەیان دەربڕی کە نەک تەنیا لە ڕێگەی سنووردارکردنی ژمارەی منداڵبوون دەتوانی ئەوە بەدەست بێنی، بگرە پێویستە ماوە لە نێوان کاتەکانی لەدایکبوونی منداڵەکاندا هەبێ. لە سۆنگەی شارەزایی و چاودێریکردنیانەوە گفتوگۆی ئەوەیان کرد کە ماوەدان بەمنداڵبوون باشترە بۆ بەخێوکردنی منداڵەکان و ئارەزووی خۆیان دەربڕی بۆ بەخێوکردنی منداڵەکان یەک بەیەک: منداڵێکی تر دوای ئەوەی منداڵەکەی تریان دەچێتە قوتابخانە.

دووبارەبوونەوەی سکپڕیی نەخوازراو بەبێ گوێدانە زانیاری و بەکارهێنانی ڕێگەکانی قەدەغەکردنی منداڵ

بەپێچەوانەی هیوا و ئاواتەکانیان، زۆربەی بەشداران دووچاری سکپڕی بوونەوە و زیاتر لە منداڵێکیان بوو لەوەی دەیانویست تەنیا هەندێکیان نەبن کە تازە هاوسەربەندییان کردووە یاخۆ گرفتیان لە سکپڕی هەبووە. ژمارەی ناوەند لە سکپڕی و منداڵی ژیاو لەناو بەشداران بڕێتی بوو لە ٦,٣ و ٤,٥ بەڕیز. نێزیکەی نیوەی کۆی بەشدارانی سکپڕ (١٢٨–٢٥١) لە ماوەی ساڵێکدا لە دوای منداڵبوونی پێشوو، سکیان بۆ دروست بووەوە. بۆیە ٤٣٪ی سکپڕییەکان هاتە گوتن کە نەویستراو بووە. زۆربەی بەشداران پەشیمان بوونەتەوە بەهۆی ناتەواوی لە شیری مەمک و هێواشی گەشەکردن کە شیمانە هەیە منداڵی گەورەتر دووچاری ببنەوە بەهۆی خێرایی و زوو سکپڕبوون.

تا مەودایەکی زۆر باوەڕ وایە کە شیری مەمک زیان بە منداڵی شیرەخۆر دەگەیەنێ ئەگەر ئافرەتەکە سکی پڕ بێ. بۆیە دەست لەشیردان بە منداڵەکە هەڵ دەگرن ئەو کاتەی هەست بە سکپڕیی نوێ دەکەن (ئەرگەنەکۆن–ئۆزەلجی ئەت ئال، ٢٠٠٦).

بەپێچەوانەی ئەو حەزە سروشتییەی لە تورکیادا هەیە (کافلاک، ئەت ئال، ٢٠٠٦، ٩) زۆربەی سکپڕییە نەخوازراوەکان بەردەوام بوون و دەبوونە ئەنجامی منداڵبوون سەرەڕای پەستبوون، پەشیمانی و چەند هەوڵێک بۆ ئەنجامدانی لەبارچوون (بۆ نموونە بازدان، هەڵگرتنی باری زۆر و

خـواردنـی ئەو ڕووەکـانەی کـە گـوایە دەبـنە هۆی منداڵ لەبارچوون). لەگـەڵ ئەوەشـدا چـواریەکی بەشداران دانیان نا کە بیریان لە لەبارچوون کردووەتەوە بەلایەنی کەم جارێک لە ١٠٧ سکپڕیی نەخوازراو. تەنیا شەش سکپڕی لە دوو لە بەشداردا سکەکەیان لە نۆرینگەی تایبەتدا ڕواندووە.

دووبارەبوونەوەی سکپڕیی نەخوازراو ڕوویان داوە نەک تەنیا بەپێچەوانەی حەزی بەشداران بۆ مـاوەدان لە منداڵبـوون و سنووردارکـردنـی ژمـارەی منداڵ، بگرە هـەروەها سـەرەڕای هـەبوونی زانیاری و هەوڵدان بۆ کۆنترۆڵکردنـی ژمارەی منداڵ هەر ڕێگەی لێ نەگیراوە. هەموو بەشداران ئاگەدار کرانەوە لەبارەی ڕێگە کۆن و نوێکانی قەدەغەکردنی منداڵبوون کە لە شـارەکەدا هـەن وەک بەستنی فالوب، قـەدەغەکـردن لە ڕێگەی دەم، دانانـی ئامێـر لە ناوەوەی منداڵدان، دەرزی لێدان، کۆندۆمی پیاوان، ڕاگرتنی شیردان و کێشانەوە. زۆربەی بەشداران پێشتر لەبارەی ڕێگەکانی قەدەغەکردنی منداڵ لە ئافرەتانی تری خانەوادەکەیان فێربوون یاخۆ سەردانی ئەو پەرستارانەیان کـردووە کە سـەردانی ئافرەتـانی گەڕەکـەکـانیـان کـردووە پێشـووتر و چۆنیـەتیی قـەدەغەکـردنی منداڵبوونیان بە وریاییەوە لە کۆتای ١٩٩٠دا فێر کردوون. وا دەردەکەوێ کە ڕۆڵی سەردانیکردنی پەرسـتـاران گـەورە بووە لە بـڵاوکـردنەوەی زانیـاری لە چۆنیـیـەتیی قـەدەغـەکـردنی منداڵ و دروستکردنی هەستی گەیشتن و سـوودوەرگرتن و هەوڵی دۆزینەوەی ڕێگە بۆ کۆنترۆڵکردنی زاوزێ لەناو ئافرەتانی دۆڵوچە.

سـەرەڕای بوونی ڕێگەکـانی قـەدەغـەکـردنی سکپـڕی، ١٣ بەشـدار بەهیچ شـێـوەیـەک هـەوڵی قـەدەغـەکردنی منداڵبـوونیان نەدابوو لە کـاتی دیمانەکەدا. لەو کـاتەدا بەلایەنی کەم دوو لە سێی بەشـداران ڕێگەیەکی قـەدەغـەکـردنیـان بـەکـار هێنـابوو، بەتایبـەت ڕێگەی پێـشکەوتوو. لەناو بەشـداراندا ئەو ئافـرەتە تورک زوانە کـوردانەی لە کـاتێکی زووتردا بەئازادیی خـۆیان کـۆچیـان کردبوو، زیاتر ڕێگەکانی قەدەغەکردنی منداڵبوون و ڕێگەی نوێیان لەم بارەیەوە بەکار دەهێنا.

لە نێوان بەشداراندا ئەو تورک زوانانەی بە ئارەزووی خۆیان کۆچیان کردبوو، زیاتر شێوازەکانی ڕێگرتن لە سکپڕییان دەگرتە بەر و ڕێگەی نوێشیان بەکار دەهێنا. ١٤ لە ١٦ی ئەو تورک زوانانە کە دەکاتە ٨٧,٥٪ ڕێگەکانی قەدەغەکرنی منداڵبوونیان بەکارهێنابوو و ١٣ لەوانـە کە دەکاتە ٨١,٣٪ ڕێگەی نوێی قـەدەغـەکـردنی سکپـڕییـان گـرتبـووە بەر. ٦ لە ٩ کـەس لەو کـۆچبـەرە بەشـدارانەی بەئارەزووی خـۆیان کـۆچیـان کـردبوو و تورک زوان نەبوون کـە دەکـاتە ٦٦,٧٪، ڕێگەکـانی قەدەغەکردنی سکپڕییان پێڕەو کردبوو و ڕێگەی نوێی قەدەغەکردنەکییان بەکار هێنابوو.

زۆربەی بەزۆر کـۆچ پێکراوە تورک زوانەکـان لە کـاتی دیمانەکـاندا ڕێگەکـانی قـەدەغـەکـردنی سکپـڕییـان بەکـار دەهێنا و لە ڕابردوودا ئەنجـامـیـان دابوو، بەڵام هـێـشـتـا ئەوان زیاتر ڕێگەی کێشانەوەی ئەندامی نێرینە لە ناوەوەی ئافرەتدا بەکاردێنن لە ڕێگەکانی تری ڕاگرتنی سکپڕی.

شـەش لە حـەوت ئەو تورک زوانانەی بەزۆر کـۆچیـان بۆ ناوچەکـە کـردبوو کە دەکـاتە ٨٥,٧٪ لە کاتێکی زووتردا ڕێگەکانی قەدەغەکردنی سکپڕییان بەکار هێنابوو و سێ لەوان کە دەکاتە ٤٢,٩٪

ڕێگەی تازەی ڕاگرتنی سکپڕبوونیان بەکار هێنابوو.

ئەوانەی تورکییان نەدەزانی و بەزۆر کۆچیان پێ کرابوو، کەمتر حەزیان لە قەدەغەکردنی منداڵبوون بوو. تەنیا یەک لە هەشتیان ڕێگەکانی قەدەغەکردنی سکپڕییان ئەنجام دەدا و ڕێگەی نوێیان دەگرتە بەر بۆ وەستاندنەکە. بژارەی ڕێگەکان دەوەستا لەسەر زوان و کۆمەڵی کۆچبەرەکان.

ئەو ڕێگەیەی زۆر بەکار دەهات و دووبارە دەبووەوە لەناو ئەو تورک زوانانەی بە ئارەزووی خۆیان کۆچیان کردبوو بریتی بوو لە بەکارهێنانی کۆندۆم بەڕێژەی ٨ لە ١٦ و ڕێگەی دانانی ئامێر لەناو منداڵدان (IUD) بەڕێژەی ٨ لە ١٦ لە کاتێکدا ڕێگەی تری ئافرەتانەیان بەکار دەهێنا وەک حەب بەڕێژەی ٦ لە ١٦ و دەرزی بەڕێژەی ٦ لە ١٦.

بەپێچەوانەوە هەموو تورک زوانە بەزۆر کۆچ پێکراوەکان تەنیا یەکیان نەبێ، ڕێگەی پیاوانی بەکاردەهێنا وەک کێشانەوەی ئەندامی نێرینە لە کاتی فڕێدانی تۆو بەڕێژەی ٤ لە ٧ و ڕێگەی کۆندۆم بەڕێژەی ٣ لە ٧دا.

بەدەربڕینێکی تر، هیچ کەسێکیان نەبوو لەوانەی تورکییان نەدەزانی کۆندۆم بەکار بێنێ. زیاتر حەزیان لە بەکارهێنانی ڕێگەکانی ئافرەتان بوو بۆ سنووردارکردنی سکپڕی. ڕێگە تازە زۆر دووبارەبووەکەی قەدەغەکردنی سکپڕی لەناو ئەوانەی خۆیان کۆچیان کردبوو و تورکییان نەدەزانی، بریتی بوو لە بەکارهێنانی ئامێری ناو منداڵدان بەڕێژەی ٤ لە ٩ و حەب بەڕێژەی ٣ لە ٩ دا. تەنیا یەک بەکارهێنەری ڕێگەکانی قەدەغەکردنی سکپڕی لەناو بەزۆر کۆچکردووە تورک زوانەکان هەبوو و ئەویش دەرزیی بەکار دەهێنا.

بەکارهێنانی ڕێگەی نوێی ئافرەتان لە قەدەغەکردنی سکپڕی ئاماژە بۆ توانی ئافرەت دەکا، چونکە ڕێگەی تازەی ئافرەتان پێویستی بە گەیشتنی ئافرەتان هەیە بە خزمەتی تەندروستی.

بۆیە سەرکەوتنی ئەو کۆچبەرە تورک زوانانەی بەئازادی خۆیان کۆچیان کردووە لە گەیشتن بە خزمەتگوزاریی تەندروستی و هەوڵدانی جۆرەوجۆر لەسەر ڕێگەکانی قەدەغەکردنی سکپڕی، ئاماژە بە توانی ئەوان دەکا لەلایەکدا و هەروەها کەمیی بەکارهێنانی ڕێگە نوێکانی قەدەغەکردن لەناو کۆچپێکراوەکان بەتایبەت ئەوانەی تورکی قسە ناکەن، پێشنیازی لاوازی و ناسکیی دۆخیان دەکا. لەگەڵ ئەوەشدا زۆربەی ئەوانەی ڕێگەکانی قەدەغەکردنی سکپڕییان بەسەرکەوتووانە بەکار دەهێنا، ڕێگەکانیان زۆر دەگۆڕی. ئەوەش پێشنیازی بڵاوبوونەوەی ناڕازیبوون، بەردەوامنەبوون و سەرنەکەوتن لە بەکارهێنانی ڕێگەکانی قەدەغەکردن دەکەن کە بوونەتە هۆی سکپڕیی نەخوازراو. بۆیە زۆربەی ئەو بەشدارانەی زیاتر لە ڕێگەیەکی قەدەغەکردنیان بەکار دەهێنا بەپێچەوانەوە دووچاری دووبارەبوونەوەی سکپڕیی نەخوازراو بە تێکڕای ٤,٦ جار بوونەتەوە.

ئەوەی دەبێتە ئەنجام لێرەدا بریتییە لە بێ بەرهەمی و ناکاریگەریی قەدەغەکردنی سکپڕی لەناو زۆربەی بەشداراندا کە دەیانگوت: هەموو ڕێگەیەکم گرتە بەر. ڕێگەی دەرزی لێدانی سێ مانگیم

بەکار هێنا. ئەڵقە (کۆیل)م بەکارهێناوە. حەبم بەکارهێناوە. بەکارم هێنا، چی بوو ناوەکەی؟ حەبەکەیان لە دەست بوو. هەروەها کۆندۆمیشمان بەکارهێنا... داوای نەشتەرکاریی بەستنی بۆڕی هێلکەدانم کرد. پزیشکەکان گوتیان "تەمەنت بچووکە. بەرگەی منداڵبوون و نەشتەرکاری ناگری". خواش ئەوەی خستە دڵم: "باوابێ. با منداڵت بێ کچێ". ئەوەی قسەی سیرین بوو، ٢١ ساڵ، تورکی زوان، کۆچی کردووە بە ئارەزووی خۆی بۆ تاتوان، ساڵی کۆچ ١٩٩٢، دایکی سێ منداڵ بوو".

کۆسپەکانی بەردەم ئافرەت لە کاتی ڕێکخستنی سکپڕی

بەشداران دەربان خست کە چەند دۆخێک هەیە ڕێگرە لەبەردەم ماوەدان لە نێوان سکەکان و سنووردارکردنیان بەشێوەیەکی سەرکەوتوو. ئەو کۆسپانە زۆرجار جیاوازن لە نێوان سکێک بۆ سکێکی تر. هاوکات چەند چیرۆکێکی دووبارەبوو لەلایەن بەشدارانەوە هاتە گوتن.

لەم بەشەدا خەسڵەتی ئەو دۆخانەی قەدەغەکردن تێیدا نووچی خواردووە دێتە شیکردنەوە بۆ ئەوەی لێکۆڵینەوە لەبارەی کۆسپەکانی بەردەم کۆنترۆڵکردنی وەچەخستنەوە لە بەشداراندا بکا.

دۆخی یەکەم/ زوو شووکردن: "هیچم نەدەزانی ئەو کاتەی چوومە ژیانی هاوسەربەندی"

مۆژدە تەمەنی ١٣ ساڵ بوو ئەو کاتەی چووەتە ژیانی هاوسەربەندی لە کاتی ژن بەژنی کە دیاریکرابوو لەلایەن باوکی و باوکی هاوسەرەکەی کە بە دایالێکتی کرمانجی پێی دەگوترێ بەردێل. بەردێل بڕێتییە لە گۆڕینەوەی خوشک یان کچ لە نێوان دوو پیاودا کە زۆرجار لەبریی مارەییی بووک دەبێ. مۆژدە زۆر منداڵ بووە بەجۆرێک نازانیوە کە هاوسەربەندی ویستووە یاخۆ نا، بەڵام لەبەر ڕێزی باوکی هاوسەربەندییەکەی قبووڵ کردووە.

مۆژدە لە ساڵی یەکەمی هاوسەربەندییەکەیدا لەگەڵ دایکی هاوسەرەکەی دەخەوت، بەڵام کە ژیانی هاوسەریی مۆژدە بەکرداری دەستی پێکرد، مۆژدە چەند منداڵێکی لە دوای یەک بوو. بەر لە تەمەنی ٢٠ ساڵی چوار منداڵی هەبوو.

"ئەوکاتە هیچم نەدەزانی. ئەو کاتەی هاوسەربەندیم کرد، قەت بەخەیاڵمدا نەدەهات چەند منداڵم ببێ و ئایا منداڵم دەبێ. نەمدەزانی ئافرەت دەکرێ زوو سکی پڕبێ دوای ئەوەی هاوسەربەندی دەکا. زوو سکم پڕبوو، دوای ساڵێک لە چوونە ژیانی هاوسەری. نەمدەزانی دوای سکپڕی، ئافرەت دووبارە سکی پڕ دەبێتەوە ئەگەر خۆی بەدوور نەگرێ و ڕێگەکانی قەدەغەکردن نەگرێتە بەر. ئەوەشم نەدەزانی. لە دوای منداڵی یەکەم سکم پڕبوو. ئەویش هەڵەی من بوو، چونکە بیرم لەمە نەکردبووەوە. تەنیا ئەگەر زۆر بیرم لێ بکردایەوە ئەو شتەم دەزانی... دوای ئەوەی منداڵی دووەمم بوو، دڵەڕاوکەم بۆ دروست بوو بەوەی منداڵێکی ترم دەبێ، بەڵام نەمدەزانی چی بکەم. کەس پێی نەگوتم بچمە لای پزیشک یاخۆ کارێک بکەم بۆ قەدەغەکردنی وەک بەکارهێنانی حەب یاخۆ کۆیل لە منداڵدانم بچێنم. منداڵی دووەمم بووە هەشت مانگ، دووبارە سکم پڕ بووەوە. ئەو منداڵەیشم

بوو. هاوسەرەکەم چوو بۆ خزمەتی سەربازی. ئەو کاتەی هاتەوە لە پشووەکەی، سکم دیسان پڕ بوو. لەدواییدا پەرستارەکان هاتن بۆ ئەوەی بمانبینن... ئەو کات فێری ڕاگرتنی سکپڕی بووم و چووم بۆ نەخۆشخانە (موژدە، تەمەن ٢٦ ساڵ، تورک زوان، کۆچبەرێک بوو بە ئارەزووی خۆی لە چاتەک هاتبوو، لە ساڵی ١٩٩٤ کۆچی کردبوو، دایکی چوار منداڵ بوو).

نەک تەنیا موژدە، بگرە لە زۆربەی بەشداران، ژیانی زاوزێ زۆر بەخێرایی دەستی پێ دەکرد. تەمەنی ناوەند بۆ یەکەم هاوسەربەندی لە بەشداراندا بڕێتی بوو لە ١٦ ساڵ، ئەوەش زۆر کەمترە لە تێکڕای تەمەنی نیشتمانی کە ٢٢,٩ ساڵە بەگوێرەی ئاماریکی پەیمانگەی تورکیا لە ٢٠٠٩دا.

تەمەنی یەکەم منداڵبوون لەناو بەشداراندا بڕێتی بوو لە ١٦,٩ ساڵ بەشێوەیەکی تێکڕا هەروەک پارچەکانی تری تورکیا بەپێی زانیارییەکانی زانستگەی هاجەتەپە بۆ لێکۆڵینەوە لە دانیشتوان لە ساڵی ٢٠٠٤دا.

ئەو ئافرەتەی تازە هاوسەربەندیی کردووە لە دۆلوجە، پێشبینیی ئەوەی لێ دەکرێ لە ماوەی یەک ساڵدا سکی پڕبێ، چونکە دەبێ توانی زاوزێی خۆی بسەلمێنێ. سکپڕی لە زۆربەی بەشداراندا ڕووی داوە بەرلەوەی هەست بە توانی سێکسکردن و زاوزێیان بزانن و هەلی بیرکردنەوەیان هەبێ لە دروستکردنی منداڵ.

دۆخی دووەم/ کۆتەکانی سەپێنراو لەسەرئازادی هاتوچۆکردن: "کچە دەزانێ، بەڵام ناتوانێ بچێ".

هاڤە (تەمەن ٣٢ ساڵ، زوانی تورکی نازانێ، بەزۆر بۆ چاتەک کۆچی کردووە، ساڵی کۆچ ١٩٩١، دایکی شەش منداڵە) کە لەلایەن یاسەمین (تەمەن ١٩ ساڵ، تورک زوان کە بەزۆر کۆچی کردووە بۆ چاتەک لە ساڵی ١٩٩٥ و دایکی یەک منداڵە) کە بەشداریکی تربوو لە دیمانەکە و خەسووی کچی برای هاڤە بوو.

یاسەمین کاری وەرگێڕانی بۆ هاڤە کرد، چونکە ئەو زوانی تورکی نەدەزانی. هاڤە یەک لەبارچوون و سێ مردنی کۆرپەی هەبوو لە ڕابردوودا.

هاڤە لە کاتی دیمانەکەدا سکی پڕبوو بەمنداڵی حەوتەم. هێشتا دەیگوت کە حەزی هەبووە تەنیا یەک یاخۆ دوو منداڵی هەبوایە بەهۆی ئەوەی ناتوانێ حەوت منداڵ بەخێو بکا. ئەو کاتەی چووە وان لەگەڵ دایک و باوکی پێش هاوسەربەندی، فێری قەدەغەکردنی سکپڕی بوو. کەمێک دوای پێکهێنانی ژیانی هاوسەری لە گوندی چاتەک، بەهۆی ناکۆکییەکانی شوێنەکە بۆ وان کۆچی کرد.

هاڤە نەیتوانی پێوەندییەک باشی لەگەڵ منداڵاتی هاوسەرەکەی دروست بکا و هەروەها پێوەندییەکی نێزیکی لەگەڵ خزمانی بەرەی هاوسەرەکەشی نەبوو. خزمەکانی خۆی لە گەڕەکێکی تر بوون و زۆر نەیانی دەبینی. بەگوێرەی قسەکانی یاسەمین "ئەو کەسی نەبوو". هاڤە گوتی ئەو لەبارەی قەدەغەکردنی سکپڕی زانیوە و ویستوویەتی سوودیان لێ ببینێ لە دوای لەدایکبوونی

هەوالنامەی کۆمەڵ

سێیەم منداڵ، بەڵام نەیتوانیەوە بچێتە نۆرینگە.

یاسەمین ڕوونی کردەوە: هاڤە لە ڕێگەکانی قەدەغەکردنی سکپڕی دەزانێ، بەڵام نازانێ بچێتە هیچ شوێنێک. کەس بە پێویستی نازانێ لەگەڵی بچێتە نۆرینگە. ئەگەر حەبی قەدەغەکردن بخوا، ئەی دوای مانگێک تەواو نابێ؟ دواتر کێ بۆی دەکڕێ؟ ئەو لە ڕێگەکانی قەدەغەکردن دەزانێ، بەڵام ناتوانێ بچێتە هیچ لایەک. کێ بیبا؟ ئەو ناتوانێ بچێتە نەخۆشخانەی منداڵبوونیش.

دوای یەک دوو منداڵبوون، زۆربەی بەشداران هەوڵی ڕێگەکانی کۆنترۆڵکردنی سکپڕی دەدەن. لەگەڵ ئەوەشدا وەک لەسەرەوە هاتووە، چوونە نۆرینگە بۆ دەرەوەی گەڕەکەکە کارێکی ئاسان نەبوو بۆ ئافرەتانی دۆلوچە. ئەوان نەیان دەتوانی بە بنکە تەندروستییەکان بگەن بەبێ هاوکاریی ئافرەتە هاوڕێ خزمە دراوسێکانیان کە لەگەڵیان دەچوونە نۆرینگە تەندروستییەکان و ئاگایان لە منداڵە وردەکانی یەکتر دەبوو ئەو کاتەی لە ماڵ نەدەبوون. زۆربەی بەشداران یەک تا دوو ئافرەتی خزمی دراوسێ یاخۆ کچێکی ڕووڵی هەبوو کە داوای هاوکاریی لێ بکا ئەو کاتەی لە ماڵ دەچووە دەر. لەو تەمەنەدا هێشتا کێشەی چوونەدەرەوەیان هەیە هەروەک لە سەرەتای ساڵانی هاوسەربەندییان کە ئەو کاتەی کۆنترۆڵی ناوچەیی و شوێنی بەسەریاندا تووندتر بوو. بۆیە ژمارەیەک لە بەشداران سکیان پڕبوو لەسەریەک ئەو کاتەی لە هەوڵی گەیشتن بەدەرفەتێکی یاسایی بوون بۆ ئەوەی بچنە نۆرینگە بۆ لێدانی پێکووتەی منداڵ.

لە ڕاستیدا تەنیا دوو بەشدار هەبوون بە هاڤەوە کە نەیانتوانیبوو سوود لە دەزگە تەندروستییەکان ببینن، چونکە وەک ئافرەت بێبەش بوون لە هەموو ئەو ڕێگایانەی پێویستن بۆ گەیشتن بەشوێنە گشتییەکان کە بڕێتی بوون لە زانینی زوانی تورکی، خوێندەواری، ڕێگەدانی هاوسەر و لەسەرووی هەمووشیانەوە گەیشتن بە ئافرەتە خزمە دراوسێکانیان. ئەو دۆخانە لە ژمارەدا زۆر نەبوون، بەڵام بایەخێکی گەورەی هەبوو بۆ ڕوونکردنەوەی ئەو بەرەنجامانەی لە بێبەشبوونی ئافرەتی کۆچبەری کورد بەهۆی سیستەمی فەرمانڕەواییی پیاوەوە دەبینرێ کە زۆربەیان ئازادی جوواڵە و هاتوچۆ سنووردار دەکەن.

دۆخی سێیەم/ دووبارەبوونەوەی کاریگەرییە لاوەکییەکان: "بوون بە ئافرەت کارێکی سەختە".

سیبەل و هاوسەرەکەی پلانیان دانا کە منداڵێکی تریان نەبێ تا منداڵی یەکەمیان دەبێتە دوو ساڵ و فێرە دانیشتنی سەر قادە دەبێ. سیبەل شیری مەمکی بە کچەکەی دا بەڕێکی و هاوسەرەکەشی لە کاتی فڕێدانی تۆودا لە کاتی سێکس ئەندامی نێرینەی خۆی دەکێشایەوە بەمەبەستی ڕێگرتن لە سکپڕی، بەڵام هێندەی پێ نەچوو سکی پڕ بووەوە.

لەگەڵ ئەوەشدا بەردەوامبوون لەسەر بەکارهێنانی هەمان ڕێگە و دواتر چوار منداڵی تریان بوو لە ماوەی پێنج ساڵدا بەو منداڵەشەوە کە دوای لەدایکبوون بەکەمێک مرد. دایکی سیبەل و کەسە نێزیکەکانی داوایان لە سیبەل کردبوو ئامێری قەدەغەکردنی سکپڕی لە ناوەوەی منداڵدانی دابنێ

و دەیانگوت: "تەماشای تەمەن گەورەکان مەکە. مرۆڤ لە تەمەنی تۆدا تەنیا دوو تا سێ منداڵ گەورە دەکا. ئەوە جێگەی داخە لەو تەمەنە".

کچە ئامێرەکەی بۆ ماوەی سێ ساڵ بەکار هێنا. ئەو هەرکاتێک سێکسی بکردبا دووچاری ئازارێکی سەخت دەبووەوە، بەڵام لەسەر بەکارهێنانی ئامێرەکە بەردەوام بوو. پزیشکە ئافرەتەکەی بڕیاری دا ئامێرەکەی ناو منداڵدانی سیبەل دوای تاقیکردنەوەی پزیشکی لابدا. سیبەڵ دواتر دەرزی بەکار هێنا، بەڵام زۆر نەخۆش کەوت بۆیە چیتر بەکاری نەهێنا. هاوسەرەکەی جارێکیان کۆندۆمی بەکار هێنا، بەڵام ئەویش ئازاری بۆ ژنەکە دروست دەکرد.

سیبەل گوتی:"کۆیل نەخۆشی و ناڕەحەتی بۆ بەکارهێنەر دروست دەکا. دەبێتە هۆی شێرپەنجە و نەخۆشیی تر. هەندێک خەڵک قەڵەو دەکا و هەندێکیش لاواز. هەندێک دووچاری خوێنبەربوون دەبنەوە. نازانم، بەڵام هەموو جۆرە نەخۆشییەک دروست دەکەن. بوون بەئافرەت شتێکی زۆر قورسە، وەک پیاو نییە".

گەڕانەوە بۆ ڕێگەی لام کە قەدەغەکردنە لەڕێگەی شیردان بەمنداڵ و ڕێگەی کێشانەوە. سەرەڕای ئەوە، دوو منداڵی تریان بوو. دواتر سیبەل ڕێگەی بەستنی منداڵدانی هەڵبژارد.

"ئەو کاتەی کە شەشەم منداڵ بووە ساڵ و نیوێک، چوومە نەخۆشخانەی لەدایکبوون بۆ ئەوەی منداڵدانم ببەستم. پزیشک گوتی "تۆ سکت هەیە". هاوسەرەکەم گوتی "فرێی بدە". بەڵام نەمکرد. ئەو گوناهە ناکەم. بەنەشتەرکاری منداڵەکەم بوو. ئینجا منداڵدانم بەستایەوە. چیتر منداڵم نابێ. بابەس بێ.

(سیبەل، تەمەن ٣٦، زوان تورک، لەوانەوە بەئارەزووی خۆی کۆچی کردووە، ساڵی کۆچ ١٩٩١ و دایکی حەوت منداڵە).

وازهێنان لە قەدەغەکردنی سکپڕی بەهۆی کاریگەریی لاوەکی شتێکی باو بوو لەناو بەشداراندا. هەموو بەکارهێنەرانی دەرزی وازیان لە بەکارهێنانی هێنا دوای یەکەم یاخۆ دووەم دەرزی بەهۆی ناڕەحەتییەوە وەک وەستانی شیری مەمک، بای سک و ئازاری پشت.

نۆ لە دوازدەی بەکارهێنەرانی ئامێری ناو منداڵدان ئامێرەکەیان دەرهێنا بەهۆی نەخۆشیی حەوزەوە. چوار لە یازدەی بەکارهێنەرانی حەب وازیان لە خواردنی هێنا بەهۆی زۆری خوێن بەربوون و ئازاری گەدەوە.

لە ڕاستیدا ١٥ لە بەشداران کە دەکاتە ٦٠٪ی ئەوانەی پێویستییان بە ڕێگەکانی قەدەغەکردن هەبوو وەک ئەوانەی منداڵیان نەدەویست، سکیان پڕ نەبوو، هەرچەندە لە تەمەنی سەرووی سکپڕبوون نەبوون و لە ڕووی سێکسەوە چالاک بوون. ئێستە لە هەوڵی دۆزینەوەی ڕێگەی باشترن بەهۆی سەرنەکەوتنی ڕێگەکانی پێشووتر و حەزنەکردن لەو ڕێگایانەی بۆ قەدەغەکردن بەکاریان دەهێنا.

پێنج لە بەشداران لە هەوڵی ئەوەدا بوون منداڵدانیان ببەستنەوە لە کاتی منداڵبوونی دووەمدا.

هەندێکیان پێیان وابوو کە ڕێی تێ ناچێ نەشتەرکاری بکەن لە کاتێکدا منداڵی وردیان هەیە و پێویستە ئاگایان لێیان بێ.

سیبەل بەستانی منداڵدانی بۆ کرا ئەو کاتەی کچە گەورەکەی قوتابخانەی سەرەتایی لە هەشت ساڵیدا بەجێ هێشت. سوپاسی کچەکەی کرد بۆ هاوکاریکردنی، چونکە پێویستی بەپشوویەکی زۆر هەبوو لە دوای نەشتەرکارییەکە و دەیگوت: "هەڵەی ئەو نییە کە قوتابخانەی بەجێ هێشتووە. خەسووم پیرە و لە جێگە کەوتووە. چەند مانگایەکمان هەیە. نەشتەرکاریم کردووە. ناتوانم شتی قورس هەڵبگرم. کچەکەم هەموو کارێکی ناوماڵ دەکا".

دۆخی چوارەم/ ئەو هاوسەرەی بەشێک لە بەرپرسیارەتیی قەدەغەکردنی سکپڕی هەڵناگرێ: "هاوسەرەکەم نە منداڵی دەوێ نە خۆشی دەپارێزێ لە سکپڕبوون".

ئەسمانور یەکجار منداڵی لەبار چووە، چوار سکی لەبار بردووە و پێنج منداڵیشی بووە لە ماوەی ١٦ ساڵی ژیانی هاوسەری. حەب، ئامێری لەناوەوەی منداڵدان، دەرزی، ڕێگەی کێشانەوە و کۆندۆمی بەکار هێناوە، بەڵام ئەو دووبارە و سێبارە هەر سکی پڕ دەبوو. ئەسمانور گژوگیای پزیشکی لەگەڵ هەموو سکپڕییەک بەکار هێناوە، بەڵام بەهیچ شێوەیەک کاری نەکردووە.

ئەسمانور سکی پڕبوو دوای دوو لەباربردن، هاوسەرەکەی مامەڵەی لەگەڵدا خراپ بوو و دەیگوت "لەبەرچی خۆت نەپاراستووە لە سکپڕی؟ لەبەرچی وا دەکەی؟ برۆ کۆیل ببەستە!"

دوای لەدایکبوونی پێنجەم منداڵ بە کەمێک، ئەسمانور چووە نەخۆشخانە بۆ بەستنی منداڵدانی، بەڵام پزیشک قبوولی نەکرد، چونکە هێشتا گەنج بوو.

ئەسمانور لە هەمان ساڵدا دوو منداڵی تری لەبار برد. هاوسەرەکەی لێی تووڕە بوو دوای چوارەم لەباربردن و بۆ ماڵی باوکی ناردییەوە و گوایە پێی گوتووە "بچۆوە ماڵی باوکت! تۆم ناوێ. زۆر بەسەختی هەوڵی کار دەدەم. کاری زەحمەت دەکەم. خەرجیم لەخۆم، منداڵەکان و ماڵ بڕیوە. هەمووی دەدەی بە لەباربردن؟! تۆزێک سکت پێم بسووتێ.

ئەسمانور قسەکانی هاوسەرەکەی بەنادڵپەروەرانە دادەنا، بەڵام بەرگەی تووڕەیی و سوکایەتییەکانی گرت بۆ ڕزگارکردنی هاوسەربەندییەکەی و دەبێژێ: هاوسەرەکەم بیری لەوە نەکردووەتەوە کە ئەو منداڵانەمان بەتەنیا نەبووە. شتێکی خراپ بوو، چونکە هیچ پارەیەکمان نەبوو. هەندێک جار دانم بەوە دادەنا کە ئەو ڕاست بێ. ئەو دەیگوت "هەروەک ئەوە وایە کە پارە بە گسک کۆ بکەمەوە".

ئەسمانور گوتی، بەڵام ئەو سکی بەمن ناسوتێ: ئەو ژنە چوارجار کورتاجی هەبووە، بەڵام نەیتوانیوە تەنیا دەرمانیش بکڕێ. هەرگیز وا بیری نەدەکردەوە. دەبوایە بەرگە بگرم. چی بکەم؟ بەڵام چونکە هێشتا خۆشم دەوێ و لەبەر منداڵەکانم، بەرگەی دەگرم.

(ئەسمانور، تەمەن ٣١ ساڵ، تورک زوان، بەئارەزووی خۆی لە گەڤەشەوە کۆچی کردووە، لە

ساڵی ١٩٩٧ کۆچی کردووە و دایکی پێنج منداڵە).

دۆخی ئەسمانور بڕێتییە لە نموونەی خۆبەدوورگرتنی پیاو لە بەرپرسیارەتیی زاوزێ. هاوسەری ئەسمانور و زۆر لە هاوسەران بەگشتی کۆکن لەسەر ماوەدان لە منداڵبوون و دەیانەوێ ژمارەی منداڵەکانیان سنووردار بکەن لەبەر خراپیی دۆخی ئابووری.

لەگەڵ ئەوەشدا وەک هاوسەری ئەسمانور، زۆر لە هاوسەران خۆیان لە ڕێگەکانی قەدەغەکردنی سکپڕی بەدوور دەگرت. هەندێک لە ئافرەتانی بەشدار لە دیمانەکە داوایان لە هاوسەرەکانیان کرد کۆندۆم بەکار بێنن ئەو کاتەی نەیانتوانیوە ڕێگەکانی قەدەغەکردن بگرنە بەر بەهۆی تەندروستی یاخۆ کاریگەریی لاوەکییەوە. هێشتا هاوسەرەکانیان بەپاشی دەدەن کۆندۆم بەکار بێنن یاخۆ تەنیا هەندێک کات بەکاری بێنن. بۆ نموونە مۆژدە (لە دۆخی یەکەم) کۆندۆمی بە هاوسەرەکەی دا و گوتی "ناتوانم بەرگەی منداڵێکی تر بگرم. تۆش ناتەوێ. منداڵەکانمان هێشتا بچووکن. تۆ هیچ ناکەی. هەر هیچ نەبێ ئەوانە بەکار بێنە". هاوسەرەکەی گوتی "گاڵتەم لەگەڵدا دەکەی؟! تۆ وات دەوێ.

بەشدارێکی تر بەناوی (گیوللو تەمەن ٣١ ساڵ، تورک زوان، لە چاتەکەوە بە ئارەزووی خۆی کۆچی کردووە، ساڵی کۆچ ١٩٦٣ و دایکی چوار منداڵە).

گیوللو گوتی "هاوسەرەکەم نە منداڵی دەوێ نە خۆشی دەپارێزێ. ئەو جۆرە پیاوەیە کە هەموو کات تەنیا بیر لە خۆی دەکاتەوە".

ئەنجام: ڕێی تێ دەچێ بەرپرسیارەتیی قەدەغەکردنی سکپڕی بگرێتە ئەستۆ بەبێ هیچ مافێک؟

ژمارەیەک لە لێکۆڵینەوەی مێژوویی، مرۆناسی و فێمینیستی لەسەر زاوزێی مرۆڤ پێشنیازی ئەوە دەکەن کە سنووردارکردنی منداڵبوون بەهیچ شێوەیەک دەسکەوتی بیری پێشکەوتوو و تەکنەلۆجیای تەندروستیی زیندەوەرزانی نییە (ماک کۆرماک، ١٩٨٢، ماکلارن، ١٩٩٠).

لە کاتێکدا خەڵکی لە چەرخە کۆنەکاندا هەوڵیان داوە باشتر زاوزێ یاخۆ سنووردارى بکەن بەهۆی چەند بەرژەوەندییەکی کەسی یاخۆ کۆمەڵەکەیان، بەڵام ئافرەت هەموو کاتێک هەوڵێکی زۆری داوە بۆ ئەوەی توانی بەسەر جەستەی، سێکسکردن و زاوزێ بشکێ لەناو چوارچێوەی بەهاکانی کۆمەڵ و ئارەزووەکانی هاوەڵ و ئەندامانی تری ماڵبات.

کۆنترۆڵکردنی زاوزێ بڕێتییە لە پرۆسەی فێربوون بۆ هەموو کەسێک، چونکە ئافرەت بەتایبەتی زۆرجار پاڵی پێوە دەنرێ بەنەخوێندەواری بمێنێتەوە لەبارەی جەستەکەی، سێکسکردن و وەچەخستنەوە. سەرەڕای ئەوەش ئافرەت ناکرێ بە نەزانی بمێنێتەوە بەهۆی بوونی زنجیرەیەک کردار و سووڕی جەستەیی وەک بێنوێژی، کرداری سێکسکردن، سکپڕی، لەبارچوون، منداڵبوون و شیردان.

لەگەڵ ئەوەشدا فێربوون بۆ کۆنترۆڵکردنی جەستەی خۆت پرۆسەیەکی ئۆتۆماتیکی نییە بۆ

زۆربەی ئافرەتان، بەڵام پێویستی بە هەندێک هەوڵ و خۆڕۆشنبیرکردن هەیە لەلایەن ئافرەتەوە لە کۆمەڵێکدا کە پیاو بااڵدەستە. ئەوەش لە کاتێکدا کە سیستەمی باوکسالاری سیستەمە هەڕەمییەکانی تر دەبڕێ وەک تۆڕ، ڕەگەز و نەتەوە. هەرچۆنێک بێ باوکسالاری کاریگەریی لەسەر ئەو ئافرەتانە هەیە کە بەشێوەیەکی جیا دامەزراون لە سیستەمە کۆمەاڵیەتییە هەرەمەکییەکانی تر کە جیان لەیەکتر.

پڕۆسەکە سەخت و درێژترە بۆ ئەو ئافرەتە بێبەشانەی لە هەوڵی بەدەستهێنانی کۆنترۆڵن بەسەر زاوزێکردنیان. بۆ ئافرەتانی دۆلوچە بەتایبەت، کۆنترۆڵکردنی زاوزێکردنیان زۆر درێژتر و پڕۆسەکە قورستر سەرەڕای بوون و بەرجەستەبوونی ڕێگەکانی قەدەغەکردنی سکپڕی. ئەوە بەهۆی نەخوێندەواری و نەریتەوە نییە. لە کاتی خراپیی دۆخی ئابووریدا زۆربەی ئافرەتان هەوڵ دەدەن ژمارەی منداڵەکانیان سنووردار بکەن بۆ ئەوەی خۆراک، بەرگ و خوێندییان بۆ دابین بکەن.

ئافرەتانی ئێرە لەبارەی کاریگەرییە الوەکییەکانی قەدەغەکردنی سکپڕی دوودڵن، بەڵام زانیارییەکی باشیان هەیە لەسەر ڕێگەکانی قەدەغەکردن و بوێرن لە پراکتیزەکردنی قەدەغەکردن. ئەوەش مانای ئەوەیە کە ئەوان لە ڕووی کولتوورەوە دانەبڕاون لە زانیاری و ڕێگەی تازە لەسەر ڕێکخستنی زاوزێکردن. لەگەڵ ئەوەشدا گەیشتن بە ئامانجەکان بۆ ئەوان ئاسان نەبووە، هەروەک لە دۆخی چوارەمدا ڕوون کراوەتەوە کە ئەوان لە خۆیانەوە بەرپرسیارەتیی ڕاگرتنی سکپڕییان هەڵدەگرت لە کاتێکدا ئەوان بێ بەشبوون لە مااف و ڕێگەکانی کۆنترۆڵکردنی زاوزێ. ئافرەت هەوڵێکی زۆر دەدا بۆ ئەوەی بگات بە خزمەتی تەندروستی تا هەوڵی ڕاگرتنی سکپڕی بدا. ئافرەت نەک تەنیا بێبەش بوو لە ئازادیی جووڵەکردن، بگرە نەیاندەتوانی بگەن بەو ئامراز و خزمەتگوزارییانەی بەهۆیەوە دەگەنە شوێنە گشتییەکان- تۆڕی ئافرەت کە ڕێگەیەکی کۆنی بەهێزکردنە بۆ کۆنترۆڵکردنی ئافرەت لە شوێنەکاندا، هەروەها خوێندنی ڕەسمی کە ڕێگەیەکی تازەی پڕ تواناکردنە کە ئافرەت لە هاوسەربەندیی زوو دەپارێزێ، دەرفەتێک بە ئافرەت دەدەن بۆ ئەوەی زوانی تورکی و شارەزاییی پێوەندیکردن فێر ببێ و ماف بە ئامادەبوونی ئافرەت بدەن و یارمەتی دەربن بۆ گەیشتنی ئافرەت بەشارەزایی لە شوێنە گشتییەکاندا. تەنانەت لە سیستەمی باوکسالاری یەکجار تاکڕەودا، ئافرەت بەتەواوەتی ملکەچ نییە.

ئافرەت زۆرجار سازش لە سیستەمی باوکسالاری دەکا بۆ ئەوەی بگا بە بەختەوەری لە سیستەمەکەدا. هەرچەندە تەمەن بچووک و سادە، نائاشکرا و بێ بەرنامەن و دووچاری نووچخواردن دەبنەوە (کاندیۆتی، ۱۹۸۸). سەرەڕای بوونی ئامرازە کۆنەکانی توانی ئافرەت وەک تۆڕی ئافرەت و خوێندن کە لێی بێبەش بوون، ئافرەتانی دۆلوچە چالاکانە هەوڵیان دا بۆ بەدەستهێنانی بەختەوەری بەبێ ئەوەی لە پێوەندیی ڕەگەزیی سیستەمی باوکسالاری دەربچن. ئافرەتان لە بەشداریکردنی ئەو گفتوگۆ و وتارانەدا لەزیادبووندان کە سیستەمە کالسیکییەکەی باوکسالاری تێک دەدا، بەڵام هێشتا ئەو بەها باوکسالارییانە ماون و هەر بەشێکن لە

سیستەمەکە. وەک لەسەرەوە ئاماژەی پێ کراوە، ئەو وتارە کلاسیکییەی پێشوو هەبوو، گۆڕا بۆ وتارێکی ئازاد کە دووپات لەسەر بەرپرسیارەتیی تاک لەسەر کردەوە دەکاتەوە. ئەوەش ئەمڕۆ ڕوو دەدا بەهاوبەشی لەگەڵ بیرۆکەی تازەی بەرپرسیارەتیی باوان کە دەوڵەت پاڵپشتی دەکا. بۆیە ئافرەت بەهێواشی ئەو ژیگە کولتوورییە دەچێنێ کە شەرعییەت بە کردەوەکانیان دەدا.

دووەم، زۆربەی ئافرەتان کاردانەوەیان دەبێ لەگەڵ چاودێریی توندی سیستەمی باوکسالاری و خۆیان دەگونجێنن لەگەڵ بەخێوکردنی چەند منداڵێکی ورد بەسوودوەرگرتن لە پێوەندیی دایک–کچ. لەگەڵ گەورەبوونی کچ، دایک نەک تەنیا پشوو دەدا لە چەند کارێکی ناومااڵ، بگرە دەتوانێ زۆرجار بچێتە دەرەوە بەهۆی ئەوەی کچەکەی ئاگای لە منداڵە بچووکەکان دەبێ یاخۆ لەگەڵ خۆی دەیبا وەک هاوەڵ.

بۆ نموونە هاڤە لە دۆخی دووەم، نە ئافرەتی خزمی هەبوو پشتیان پێ ببەستێ و نە کچی گەورەی هەبوو هاوکاریی بکا. سیبەل لە دۆخی سێیەم توانی منداڵدانی خۆی ببەستێتەوە، چونکە کچە گەورەکەی قوتابخانەی بەجێ هێشت و هاوکاریی دایکی لە کاری ناومااڵ دەست پێ کرد، ئەوەش دوای ئەوەی چەند ڕێگەیەکی قەدەغەکردنی سکپڕی گرتە بەر و سەری نەگرت. هاوکاریی بەئەمەکیی کچ، ئافرەتی بەهێز کرد. هاوکاتِ ئافرەت بەگوێرەی خوێندەواریی کچەکەی، توانی زیاتر دەبوو لەو سیستەمەدا. کچ بۆ یارمەتیدانی دایکی قوتابخانەی بەجێ دەهێشت. بۆیە لە پشت ئەو سۆزەی لە پێوەندیی دایک– کچ هەبوون، سیستەمی باوکسالاری دووبارە دێتەوە بەرهەم. لە کۆتادا ئەو ئافرەتە زوان تورکانەی بەئارەزووی خۆیان کۆچیان کردبوو، وا پێدەچێ زۆر سەرکەوتووتربن لە ئافرەتانی تر لە بەکارهێنانی ڕێگەکانی کۆنترۆڵکردنی سکپڕی لەو لێکۆڵینەوەیەدا. شیمانە هەیە بەڵگە بێ لەسەر هەوڵەکانیان بۆ زیادکردنی سەرچاوە سنووردارەکانی زانینی زوانی تورکی و ماوەیەکی درێژ لە نیشتەجێبوون و ئەزموون لە شارەکە بەبەراورد لەگەڵ کۆچبەرەکانی تر. هەوڵە لاوازەکانیان بۆ کۆنترۆڵکردنی سکپڕی کە هیچ مەترسییەکی نییە لەسەر سیستەمی باوکسالاری، هانی دەداو پێشڕەوییان دەکا ئافرەتانی تر بۆ بەکارهێنانی ڕێگەکانی ڕاگرتنی سکپڕی.

لەگەڵ ئەوەشدا پێویستە بێتە گوتن کە ئافرەتانی دۆلوچە زیاتر دووچاری سەختی دەبوونەوە لە کاتی بەکارهێنانی ڕێگەکانی ڕاگرتنی سکپڕی لە زۆربەی ئەو ئافرەتە شارنشینانەی لە تورکیا کە زوانی دایکیان تورکییە، چوونەتە قوتابخانە، لە بیستەکانی تەمەنیان هاوسەربەندییان کردووە و توانیویانە لە خزمەتگوزاریی تەندروستی سوود وەربگرن دوور لە هاوکاریی هاوسەرەکانیان لە ڕێگەی بەکارهێنانی جیاوازیی ڕەگەز و سوودوەرگرتن لە یارمەتیی ژنانی تر (ئۆلسن–پرازەر، ١٩٧٦). وەک لەسەرەوە گفتوگۆی لەسەر کراوە، ئەو دۆخەی دۆلوچە بەهۆی ڕێگەپێنەدانی ڕەگەزیی کۆمەڵایەتییەوە بووە لەوەی دابڕانی کولتووری بێ. قەدەغەکردنی ئافرەتانی دۆلوچە لە شوێنە گشتییەکان، وەک گفتوگۆی لەسەر هاتووەتە کردن، بەهۆی کولتووریانەوە نەبووە، بگرە

بەهۆی چڕبوونەوەی بێبەشی لە بواری کۆمەڵایەتی–ئابووری، نەتەوەیی، ناسەلامەتیی ژیگە و کاردانەوەی پیاو بۆ شتەکان بووە.

بەگوێرەی ئالان جۆنسن (٢٠٠٥) خولیایە نەگونجاوەکەی پیاو بۆ کۆنترۆڵکردن، ترس، کێبەرکێ و یەککگرتن بڕێتییە لە هێزی بزوێنەری بنەڕەتی لە سیستەمی باوکسالاری.

بۆ ئەوەی بەسەر ترس لە دۆڕاندن زاڵ بێ، پیاو لە کۆمەڵی باوکسالاری زۆرجار هەوڵی زۆر دەدا بۆ گەیشتن بە کۆنترۆڵ بەسەر ئافرەتدا. ژمارەیەک لەو لێکۆڵەرەوانەی لەسەر فێمینیزم دەنووسن، ئاماژەیان بەوە داوە کە مەیلێکی زیادبوو هەیە لە ڕێکخستنی ئەخلاقی و کۆنترۆڵکردن بەسەر ئافرەتدا لە چوارچێوەی ئەو مەترسییە هەستپێکراوانەی لە کۆسپەکانی کۆمەڵی باوکسالاریدا هەن (جایەوەردینە، ١٩٨٦: سپیڤاک، ١٩٨٨: ئەرتورک، ١٩٩٦، ٢٦).

پیاوانی دۆلوچە ورد دەبوونەوە لە کۆنترۆڵکردنی ئافرەت و دووبارە کێشانەوەی سنووری باوکسالاری. ڕێگەنەدانی ئافرەت لە بینینی پیاوی تر، بەشێکی بنەڕەتی بوو لە پیاوەتی لە گوندەکە. بەهەر شێوەیەک بێ پارێزگاری لە ناموس پێویستی بە چاودێریی وردتر هەیە لە شار بەهۆی نێزیکی ژیگەی ئافرەتەکە لە پیاوانی تر، نادیاریی سنووری گرووپەکان و ژیگەی نائارام بەهۆی ڕاگواستن و لەدەستدانی کۆمەڵەکانیان.

ناموس لە چاوانی پیاوی دۆلوچە لە مەترسییەکی جێگیری شیمانەکراودایە

وەک بیرۆکەیەکی نەگونجاو لەگەڵ یەکدا کە دەگاتە بڕیاری کۆنترۆڵکردنی منداڵبوون، پیاوانی دۆلوچە قبووڵی بەشداریکردنیان نییە لە هەڵگرتنی بەرپرسیارەتی. لە کاتێکدا پیاوان مامەڵە لەگەڵ هەموو کارەکان دەکەن کە پێوەندیی بەچوونە بۆ شوێنە گشتییەکان هەیە، هاوکات زۆربەی پیاوان پێشبینیی ئەوە دەکەن کە هاوسەرەکانیان بەڕێگەکانی ڕاگرتنی سکپڕی بگەن و بەکاری بێنن. ئەوەش سەرەڕای ئەو ڕاستییەی کە کۆندۆم هیچ کێشەیەکی تەندروستی دروست ناکا و ئافرەت ئاگاداره و دەناڵێنێ بە کاریگەرییە لاوەکییەکانی ڕێگەکانی کۆنترۆڵکردنی سکپڕی و بە بەردەوامی نشستی لە ڕێگەگرتن لە سکپڕی هێناوە.

هەرچەندە بەشداریکردنی پیاو لە کۆنترۆڵکردنی منداڵبوون قسە هەڵدەگرێ، لەبارەی مافی زاوزێی ئافرەت، ئەوەش ئاماژە دەکا بۆ خێرا گەیشتن بە ڕێگەکانی ڕاگرتنی سکپڕی. دواتر هاوسەری هەر چوار بەشداره ئافرەتەکان زانیارییان لەسەر ڕاگرتنی سکپڕی لە نۆرینگەوە وەرگرت و بەڕێکی کۆندۆمیان بەکار هێنا و دواتر سەرکەوتوو بوون لە خۆ بەدوورگرتن لە سکپڕیی نەخوازراو. بەڵگەکان وا دەری دەخەن کە پیاوانی دۆلوچە ئەوانەی لە ڕووی چین، نەتەوە و پلەی خوێندەواری هاوبەشن، لەگەڵ هاوسەرەکانیان دەتوانن لە خزمەتگوزاریی تەندروستی و ڕێگەکانی ڕاگرتنی سکپڕی سوودمەند بن و کۆنترۆڵی زاوزێش بکەن بەبێ هیچ سەختییەک کە ئافرەتەکانیان ڕووبەڕووی بوونەتەوە، ئەوە ئاماژەشە بۆ جێگیری سک و زا لە سیستەمی باوکسالاریدا.

لە کۆتادا ئەو پەڕاوە دووپاتی ئەوە دەکاتەوە کە بیرۆکەی زاوزێ بە فرەوانی لە پێوەندییە کۆمەڵایەتییەکان جێگیر بووە و شێوەیەکە لە باوکسالاری لە هەموو کۆمەڵگەکاندا و بەندە بە دۆخی سیاسی–ئابووریییەوە. ئەگەر ئافرەت سەختی چێشتبێ و ئێستاش هەوڵی کۆنترۆڵکردنی جەستەی خۆی و زۆربوون بدا بەشێوەی جیا بەدرێژایی مێژوو و لەناو کولتوورە جیاکاندا، ئەوە بەهۆی زاڵبوونی ڕەگەز، چینی کۆمەڵایەتی و بەدەستهێنانی بەرژەوەندی لەلایەن هێزی ناوخۆ و ناودەوڵەتیی سیاسی بووە (باندارا ج، ۱۹۹۷:۱۷۱).

لە ڕاستیدا مافی زاوزێ هێشتا یەکێکە لە مافە کێشە لەسەرەکان کە بەڵگەی دنیایی لەسەر هەیە. بۆ ئەوەی لە ڕووی مێژوویی و کولتووری شێوە جیاکانی زاوزێ تێبگەی، سەرەڕای ئارەزووی دنیاییی ئافرەت و هەوڵی کۆنترۆڵکردنی زاوزێیان، وا دەردەکەوێ باوکسالاری ڕۆڵێکی گەورەتری هەبێ لە خوێندەواری، کارکردن و بۆچوون لەسەر شێوازی منداڵ پەروەردەکردن. بە دەربڕینێکی تر هێشتا باوکسالاری گرینگیی خۆی هەیە.

سەرچاوەکانی وتار

-Bandarage. Asoka (1997).Women, population and global crisis: A political - economic analysis. London and New Jersey: Zed Books.

Boyaciolu, Aslihan Öün, & Türkmen, Ayfer (2008). Social and cultural dimensions of pregnancy and childbirth in Eastern Turkey. Culture, Health & Sexuality,10(3), 277-285.

Bura, Aye, & Keyder, Çalar (2003). New poverty and the changing welfare regime of Turkey: Report prepared for the United Nations Development Programme. Ankara: United Nations Development Programme.

Conseil Sante, SOFRECO, & EDUSER (2007) Saglik Arama Davranisi Arastrmasi (A research on health seeking behaviour). Ankara: Saglk Bakanligi Ana Çocuk Sagligi ve Aile Planlamas Genel Müdürlüü ve Avrupa Komisyonu Türkiye Delegasyonu.

Delaney, Carol (1991). The seed and the soil: Gender and cosmology in Turkish village society. Berkeley, Los Angeles and Oxford: University of California Press.

Edholm, Felicity, Harris, Olivia, & Young, Kate (1978). Conceptualising women. Critique of Anthropology, 3, 101-130.

Erder, Sema (1998). Köysüz Köylü Göçü (Migration of villagers without village). Görü-, 34, 24- 26.

Ergenekon-Ozelci, P., Elmaci, N , Ertem, M ., & Saka, G. -(2006). Breastfeeding beliefs and practices among migrant mothers in slums of Diyarbakir, Turkey, 2001. European Journal of Public Health, 16(2), 143- 148.

Erman, Tahire (1997). Squatter (gecekondu) housing versus apartment

هەولێرەوە بۆ کتێب

housing: Turkish rural-to-urban migrant residents perspectives. Habitat International, 28(1), 91-105.
Ertürk, Yakn (1996). From the "Cold War" to the "Hot Peace" - Women at the centre of conflict. NSTRAW, Women and Human Settlements in Conflict Zones. Proceedings Round Table Second United Nations Conference on Human Settlements HABITAT II Istanbul, Turkey. (pp. 25-33) Santo Domingo: United Nations International Research and Training Institute for the Advancement of Women.
Ertürk, Yakn (2004). Considering the role of men in gender agenda setting: Conceptual and policy issues. Feminist Review, 78, 3- 21.
Fallers, Lloyd A., & Fallers, Margaret C. (1976). Sex roles in Edremit. In J. G. Peristiany (Ed.) ,Mediterranean family structure (pp. 243- 260). Cambridge and New York: Cambridge University Press.
Folbre, Nancy (1983). Of patriarchy born: The political economy of fertility decisions. Feminist Studies, 9 (2), 261- 284.
Annual .The politics of reproduction .Ginsburg, Faye, & Rapp, Rayna (1991) Review of Anthropology, 20, 311- 343.
Glaser, Barney G., & Strauss, Anselm L.(1967) The discovery of grounded theory: Strategies for qualitative research. New York: Aldine Publishing Company.
Greenhalgh, Susan (1995). Anthropology theorizes reproduction: Integrating practice, political economic, and feminist perspectives. In Susan Greenhalgh (Ed.), Situating fertility: Anthropology and demographic inquiry (pp. 3- 28).Cambridge: Cambridge University Press
Greenhalgh, Susan, & Li, Jiali (1995). Engendering reproductive policy and practice in peasant China: For a feminist demography of reproduction. Signs, 20(3), 601- 641.
Hacettepe University Institute of Population Studies (2004). Turkey Demographic and Health Survey, 2003. Ankara: Hacettepe University Institute of Population Studies, General Directorate of Mother and Child Health Family Planning, Ministry of Health, T. R. Prime Ministry State Planning Organization and European Union.
Hacettepe University Institute of Population Studies (2009). Turkey Demographic and Health Survey, 2008, Preliminary Report. Ankara: Hacettepe University Institute of Population Studies, General Directorate of Mother and Child Health Family Planning, Ministry of Health, T. R., Prime Ministry State Planning Organization and European Union.
Harding, Sandra (1986). The science question in feminism. Ithaca and London: Cornell University Press.

Harris, Olivia, & Young, Kate (1981). Engendered structures: Some problems in the analysis of reproduction. In Joel S. Kahn, & Josep R. Llobera (Eds.), The anthropology of pre-capitalist societies (pp. 109-147). Hmpshire and London: Macmillan.
Hearn, Jeff (1987). The gender of oppression: Men, masculinity and the critique of marxism. New York: St. Martin's Press.
Holtsman, Steven B., & Nezam, Taies (2004). Living in limbo: Conflict-induced displacement in Europe and Central Asia'.Washington, D. C: TheWorld Bank.
Içduygu, Ahmet, Romano, David, & Sirkeci, Ibrahim (1999). The ethnic question in an environment of insecurity: The Kurds in Turkey. Ethnic and Racial Studies, 22(6), 991- 1010.
Isik, Ouz, & Pnarcolu, Melih M. (2006). Geographies of a silent transition: A geographically weighted regression approach to regional fertility differences in Turkey. European Journal of Population, 22, 399- 421.
Jayawardena, Kumari (1986). Feminism and nationalism in the Third World. London: Zed Books.
Johnson, Allan G. (2005). The gender knot: Unravelling our patriarchal legacy. Philadelphia: Temple University Press.
Kandiyoti, Deniz (1988). Bargaining with patriarchy. Gender and Society, 2 (3), 274- 290.
.Kavlak, Oya, Unsal Atan, Senay, Saruhan, Aynur, & Sevil, Umran (2006). Preventing and terminating unwanted pregnancies in Turkey. Journal of Nursing Scholarship, 38(1), 6-10.
Koç, Ismet, Hancioglu, Attila,& Cavlin,Alanur (2008). Demographic differentials and demographic integration of Turkish andKurdish populations in Turkey. Population Research and Policy Review, 27(4), 447- 457.
MacCormack, Carol P. (1982). Biological, cultural and social adaptation in human fertility and birth. In Carol P. MacCormack (Ed), Ethnography of fertility and birth. London: Academic Press .
McLaren, Angus (1990). A history of contraception: From antiquity to the present day. Oxford: Blackwell.
O'Brien, Mary (1981). The politics of reproduction. Boston, London and Henley: Routledge & Kegan Paul.
Olson-Prather,Emelie (1976). Family planning and husband - wife relationships in Turkey. Journal of Marriage and the Family, 38(2), 379-385.
Özer, Ahmet (2003). Dou'da Airet Düzeni ve Brukanlar (Tribal Order and the Brukans in the East). Ankara: Elips Kitap.
Petchesky, Rosalind P., & Judd, Karen (Eds.) .(1998). Negotiating reproductive rights: Women's perspectives across countries and cultures. London and New York: Zed Books.

Ramazanolu, Caroline, & Holland, Janet (2002). Feminist methodology: Challenge and choices. London, Thousand Oaks and New Delhi: Sage Publications.
Rich, Adrienne (1986). Of woman born: Motherhood as experience and institution. New York and London: W. W. Norton & Company.
Sev'er, Aysan, & Yurdakul, Gökçeçiçek (2001). Culture of honor, culture of change: A feminist analysis of honour killings in rural Turkey. Violence against Women, 7(9), 964- 998.
Sirkeci, Ibrahim (2005). Exploring the Kurdish population in the Turkish context, An International Journal of Demography, 56(1- 2),. 149- 175.
Sirman, Nükhet (1995). Friends and foe? Forging alliancewith otherwomen in a village ofWestern Turkey. In Sirin Tekeli (Ed.), Women in modern Turkish society: A reader (pp. 199- 218). London and New Jersey: Zed Books.
Smits, Jeroen, & Gündüz-Hogör, Ayse (2003). Linguistic capital: Language as a socio-economic resource among Kurdish and Arabic women in Turkey. Ethnic and Racial Studies, 26(5), 829- 853.
Smits, Jeroen, & Gündüz-Hogör, Ayse (2006). Effects of family background characteristics on educational participation in Turkey.International Journal of Educational Development, 26, 545- 560.
Spivak, Gayatri Chakravorty (1988). Subaltern studies: Deconstructing historiography. In Guha Ranajit, & Spivak Gayatri Chakravorty (Eds.), Selected subaltern studies (pp. 3- 32). New York and Oxford: Oxford University Press.
State Institute of Statistics (2002). Provincial indicators 1980- 2003. Ankara: SIS Press.
Turkish Statistical Institute (2009). Haber Bülteni: Evlenme ve Boanma istatistikleri, 2008 (News bulletin: Statistics of marriage and divorce, 2008). No. 110. 26. 06-2009. Available online at. http://www.tuik.gov tr/ PreHaberBultenleri. do?id=4077 [Accessed on 27.10.2009]
Yalçn-Heckmann, Lale (2006). Kürtlerde Airet ve Akrabalk likileri (Tribe and kinship among the Kurds). letiim Yaynlar. Translated by Gülhan Erkaya. Istanbul.
Yavuz, Sutay, (2008). Fertility decline in Turkey from the 1980s onwards: Patterns by main language groups. PhD Dissertation. Hacettepe University Institute of Population Studies. Unpublished.
Yüceahin, M. Murat, & Özgür, E. Murat (2008). Regional fertility differences in Turkey: Persistent high fertility in the Southeast. Population, Space and Place, 14, 135- 158.

مێژوویەکی ئافرەتان

ن: فردیک ئەنگلس

بەشی یەکەم

جیاوازی مەشێ و مەشیانێوە[1]

هەواڵنامەی کێبڕکێ

دەستپێک

ئافرەت: تا ئەو ئاستە مێیینەیە کە خۆی بڕوای پێیەتی..... سیمۆن دی بۆڤیێ.

منیش زۆر سەیرە لام؛ پیاوێک ژیانی خۆی لە پێناو ئازادی وڵات و نەتەوەکەیدا بەخت بکا و بۆ خۆیشی مافی نیوەی کە" ئافرەتە" زەوت کردبێت.

ئاگەداری ئێش و ئازارەکانی دایکم بووم و، ئێستاش ئاگاداری ئەو ناڕەواییانەم لە سەرجەم دنیادا و بەتایبەتیش لە وڵاتە دواکەوتووەکاندا و لە پێش هەموویانەوەش لە کوردستاندا، بەرامبەر جنسی دووەم!! "مێیینە" دەکرێ. ئاگەداری رفاندن، زۆرەملێ لێکردن، مەمک و لووتبڕین، بەردبارانکردن و خۆکوشتنی ناچارانەشیانم. خۆشبەختانە ماوەیەکە نووسین و گوتوبێژ لەسەر زۆر لێکردن و ستەمکاری لە ئافرەتان، لە رووداوەوە خەریکە دەبێتە دیاردە. بەواتای ئەوەی ئەگەر پێش چەند ساڵێک کەسێک لە کۆڕ و کۆمەڵێکدا یان بە نووسینێک لەسەر گرفتی ئافرەتان دوابێ، ئەوڕۆ بە راست یان بەدرۆ، زۆر کەس، بەتایبەتیش پیاوان بوونەتە فێمینیست و داکۆکی لە مافی ئافرەتان دەکەن. وەلێ بەلای بەندەوە گرفت لەوەدایە کە هەردوو لایەن "نێر و مێ" باسی ماف دەکەن، نەک هاوتاییکردنەوەی تەرازووە لەنگەکە و گێڕانەوەی هاوتاییە سروشتییەکەی سەرەتای ژیان, راستگۆیانە دەڵێم سۆز، زۆر زێدەتر لە خۆڕۆشنبیرکردن پاڵنەری تێڕامان و خوێندنەوەم بوو لەسەر

---

[1] وەرگێڕانی لە ئەڵمانییەوە: کەریم مەلا ڕەشید

گرفت و کێشەی ئافرەتان. ئێمەی "نێرینە" مافی سروشتی و زکماکی "مێینە"مان زەوت کردووە، هێندێکمان هەست بەو زەوتکارییە ناکەین و هێندێکمان هەستی پێ دەکەین و بێ هەڵوێستین و بەشێکیشمان وەک نەریتێکی باو دەقمان پێوە گرتووە و ئافرەت بە هاوتای خۆمان نازانین و هەشن، وا دەزانین ئەوە بڕیاری خواوەندە. ئەز دڵنیام ئەوە نە بڕیار و فەرمانی ئەو خوایەیە کە بڕوامان پێیەتی و نە سروشتیش سەپاندوویەتی، ئەوە نەریتێکی چەقبەستووی مرۆڤکردە و دەبێ وەلاینێین و تەرازووە لاسەنگەکە هاوتا بکەینەوە. ئەویش هەر بە قسە ناکرێت، بگرە دەبێ بە کردەوە بێت. دیارە ئەوڕۆ لە وڵاتە پێشکەوتووەکانی رۆئاوادا فەرهەنگێکی گەورە لەسەر ئەرک و ماف و مێژووی ئافرەت لە بەردەستدایە، دەشتوانم بڵێم کەوتنم بەسەر پەرتووکەکەی مێرلن فرێنچ "From Dawn to Eve"دا بەواتای لە ئێوارەوە تا بەرەبەیان، کە لە سێ بەرگدا چاپ کراوە و زێدە لە هەزار ڕووپەڕە، هاندەرێکی گەورەبوو بۆ ئەم بەرهەمە. پەرتووکەکەی دوکتۆر فرێنچ بەدواداچوونێکی زانستییانەی مێژووی ئافرەتانە لە سەرانسەری دنیادا، لە زووترین کاتەوە هەتا ئەمڕۆ، ئەم زنجیرە نووسینەش هاوشێوەی ئەوەی دوکتۆر "فرێنچ"ە. دوکتۆر فرێنچ بیرۆچکەی ئەو کتێبەی لە گرێبەستێکی ئامادەکردنی بەرنامەیەکەوە بۆ تەلەڤزیۆنی بەریتانی بە هزردا هاتووە و دوای گرێبەستەکە دە ساڵی تریش خەریکی کۆکردنەوەی زانیاریی زیاتر بووە بۆ ئەو بەرهەمەی و دەیان کەسیش یاریدەدەری بوون. دوکتۆر فرێنچ ناپشارێتەوە و بە ئاشکرا لە پێشەکیی کتێبەکەیدا دەڵێ "ئەم پەرتووکە لە روانگەی خۆمەوە نووسراوە - روانگەی فێمینیستێک" منیش بە راشکاوی دەڵێم لەم بەرهەمەدا سوودێکی زۆرم لە پەرتووکەکانی دوکتۆر فرێنچ وەرگرتووە و سەرچاوەیەکی سەرەکیی هەرە گرنگن بۆ ئەم بەرهەمە، لێرەدا دەبێ ئەوەش بڵێم کە من وەک دوکتۆر فرێنچ تەنیا بەدواداچوونێکی مێژووییم نەکردووە، بگرە هەوڵم داوە لە دووتوێی ڕووپەڕە نووسراوەکانی مێژوو، میسۆلۆجیا، ئاین و بەڵگە ئارکیۆلۆجی و شیکردنەوە ئەنسرۆپۆلۆجی/ مرۆڤناسییە وە لە هۆکاری ملکەچکردنی ئافرەتاندا، ئەنجامێک بەدەستەوە بدەم، لەوێشەوە ڕوو بکەینە چارەسەر. هیوادارم ئەم بەرهەمە لەگەڵ کەموکوڕییەکانیشیدا، سوودگەێن بێت.

ئەم زنجیرە نووسینە پێشکێشە بە دایکم و هەموو ئەو دایکانەی کە کوێرەوەری و ستەمیان لەپێناوی بەختەوەریی نەوەکانیاندا چێشتووە و، ئێمەی پیاویش پاداشتمان بەوە داونەوە کە، کردوومانەتە "ئەوی تر" و ناسنامەی خوشک و کچ و ژنی فلان پیاومان بەسەردا سەپاندوون. پێشکێشە بەهەموو ئەو شۆڕەئافرەتانەی لە پێناو یەکسانی و هاوتایی جێندەردا، خەبتاون و دەخەبتێن.

پێشەکی

لە ناوەڕاستی سەتەی نۆزدەمدا، ساڵی (١٨٤٨) لە (سێنێکا فۆڵس, نیویۆرک Seneca Falls, New-York) کۆمەڵێک ئافرەت لە یەکەم کۆبوونەوەیاندا، داوای مافی دەنگدانیان کرد. لەسەر ئەو

بنەمایەی کە نێر و می بەیەکسانی ئافرێندراون (ئێزدان یان سروشت دروستی کردوون) و ئەم داواکارییەش، ئەوکاتە تەنیا بۆ ژنانی سپی پێست بوو.

دوای کۆتاییی شەڕی ناوخۆ/ سیڤیلی ئەمەریکا, ئافرەتان لە هەندێک کاری دەرەوەی ناومالّدا بەتایبەتی لە بواری خزمەتگوزاریی سۆشیالیدا وەک سکرتێری و نێرس/ نەخۆشەوان (خزمەتگوزاری خەستە)... هتد، کەوتنە کارکردن.

لەناو کۆمەڵگەشدا، Free Love – ئازادیی خۆشەویستی و، داواکاری ژنان بۆ هاوتایی بە پیاوان بەرامبەر یاسا؛ وەک ئازادیی شووکردن، مافی ژن لە داواکاریی جیابوونەوە لە هاوسەرەکەی، ئازادیی جووتبوون، رۆڵی ئەرێنی"پۆزەتیڤ"ی جووتبوونی ئازاد لە کۆمەڵگەدا، بێ ئەوەی بۆ بەرهەمهێنانی منداڵ بێت و لە هەمووشیان زیاتر، پرسیاری هاوتایی ئاوەزی نێر و مێ بوو، چەند پرسیارێکی ئاگرینی تری وروژاند.

خۆ ڕێکخستنی ئافرەتان لەسەندیکا و کۆمەڵ و ڕێکخراو لەژێر ناوی جیاجیادا و بگرە جووڵانەوەی "فێمینیزم"یش بە هەموو پەل و ڕەوتە جیاوازەکانییەوە، کاردانەوەی ناهاوتایی نێوان مێیینە و نێرینەیە، کاردانەوەی ستەمکاریی نێرینەیە لە مێیینە کە لە دێرەوە لە کۆمەڵگەکاندا سەری هەڵداوە و، هەتا ئەورۆش لە پێشکەوتووترین و دێمۆکڕاسیترین کۆمەڵگەدا، ماوەتەوە و بە ئاسانی هەستی پێ دەکرێ.

هەتا ئێستا ئافرەت کوشتن بۆ هۆکاری جیاواز لەناو هەموو کۆمەڵگەکاندا بە کەم یان زۆر بڕەوی ماوە، هەرچەندە دەتوانین بڵێین لە هەندێک ووڵاتدا وەک ڕووداوە، وەلێ لە هەندێکیشیاندا دیاردەیە. لە وڵاتە ئیسلامییەکانیشدا ئافرەت کوشتن بۆ کڕینەوەی شەرەف، بووەتە نەریت. لەبەرئەوەی پیاوی موسڵمان، لە نەریتی کۆنی عەرەبەوە هەموو شەرەفی بە "عەورە"ی مێیینەی خێزانەکەیەوە بەستووەتەوە. ئەوجا کاتێک کە کێژێک یا ژنێکی کورد بۆ هەر هۆیەک بەدەستی کەسوکاری، یان هاوسەرەکەی دەکوژرێ, پاساوی کڕینەوەی شەرەف دەکەنە هۆی کوشتنی و لە میدیاکاندا دەبێتە بابەتی ڕۆژ و یەکێک ئاین تاوانبار دەکا و یەکێک نەریتی خێڵەکی و یەکێکی تریش دەسەڵات.

بێ ئەوەی بەرنامەیەک یان پێشنیازێکمان هەبێت، هەموومان چاومان بڕیوەتە دەسەڵات بۆ چارەسەری ئەو دیاردەیە، ئەویش بەدەرکردنی یاسایەکی تایبەت، وەک ئەوەی گرفتەکە لە بوون و نەبوونی یاسادا بێت !!. نەخێر؛ هۆکار، بوون و نەبوونی یاسا نییە، هۆکار، گرفتی هزرییە و ریشەیەکی مێژوویی هەیە.

هەندێک لایەنی کوردستانی سەرزارەکی باسی یەکسانی نێر و مێ دەکەن، وەلێ بە ئاوڕدانەوەیەک لە بەرنامەکانیان بۆمان دەردەکەوێ کە، لەو بارەیەوە هیچیان لە هەگبەدا نییە، ئەوەندەی ئاگەدارم هەتا ئێستا لە هیچ لایەنێکەوە بەرنامەیەکی زانستییانە وەک پێشنیازێک بۆ چارەسەر و نەهێشتنی ستەمکاری لەسەر ئافرەتان ئاراستەی پەرلەمانی کوردستان نەکراوە. ئەوە

باسی هاوتاکردنەوەیان بە نێرینە هەر مەکە.

ئەگەر کەمایەتییەکی لێ دەربکەی" هاوتایی نێر و مێ" لە ئاستی بیرکردنەوەی پیاوی رۆهەڵاتی بەدەرە، لەبەرئەوەی هەرسکردنی هاوتایی دوو سێکسەکە پێوەندیی تەواوی بە زانیاریی زانستییانەی ئافراندن و هەڵکەوتەی بایۆلۆجی و فیزیکی و سایکۆلۆجیای هەردوو سێکس و بەشداریی مێژوویی هەردوو لایان لە بەرەو پێشچوون و پێکهێنانی ئەو شارتانییەتەی ئێستا هەیە. هەتا زانیارییەکی زانستییانەی باشمان لەسەر مێژوو و هەڵکەوتە بایۆلۆجی و سایکۆلۆجی و فیزیکییەکەی خۆمان نەبێت بە نێر و مێوە، ناتوانین بە بەرنامەیەکی کاریگەر بۆ بنبڕکردنی نەریتی ملپێکەچکردن و کوشتنی ئافرەت داڕێژین و لەوێوە هەنگاو بەرەو هاوتاکردنەوەیان بە پیاوان لە ئەرک و مافدا بنێین، هەڵبەت ئەمەش پێویستی بە هۆشێکی رۆشن و کراوەیە کە زیاتر لە رێگەی خوێندنەوە و فێرکردنەوە مرۆڤ دەیگاتێ[٢].

فیلۆسۆفیا و جێندەر

زۆر لە فەیلەسووفانی دێرین، بێ رووبەرکردنەوەیەکی زانستییانە، دابەشبوونی جۆرەکان بۆ یەکەی نێر و مێ، بێ کەم و زیاد، بە پێویستییەک دەزانن بۆ بەرهەمهێنانەوە. بە بۆچوونی پلێتۆ، لە سەرەتاوە، نێر و مێ و نێرەمووک هەبوون، هەریەکەیان دوو روو و چوار پەل و چوار پێ و دوو لەشی پێکەوەلکاویان هەبووە. لە سەردەمێکی تایبەتدا بوونە دوو بەش و لەو کاتەشەوە هەر بەشەیان بەدوای ئەوی تریاندا دەگەڕێ، دواتر خواکان بڕیاریان داوە کە مرۆڤ دروست بکرێت بە جووتبوونی دوو بەشە لێکدابڕاوەکە. ئەرستۆتالیش لەم لێکدابڕانەی روون نەکردووەتەوە، بەپێی فیلۆسۆفیاکەی ویش ماتەر "مادە" و "پێکهاتە/ فۆرم" دەبێ لە هەموو ئاکارێکدا هاوکاربن، ئەگەر پڕەنسیپە کارا و ناکاراکانیش جیابنەوە بۆ دوو یەکەی سەربەخۆ " نێر و مێ".

هیگڵ؛ هەوڵێکی لۆجیکییانەی داوە بۆ رووبەرکردنەوەی جیاوازیی رەگەزی "نێر و مێ"، بەڵای وایەوە سێکسوالێتی ئەو نێوەندەیە کە، کەسەکە لە رێگەیەوە هەستی تەواوی لا دروست دەبێت کە سەر بە چەشن "genre"ێکی تایبەتییە، هەستی چەشنایەتی لە کەسەکەدا لە ئەنجامی سەرهەڵدانی هەستێکی لاسەنگی راستینەی خۆیەوە دروست بووە وەک ئارەزوویەک بۆ دۆزینەوەی مانای خۆی لە کەسێکی تری سەر بەتوخمی خۆیدا، ئەویش لەیەککگرتندا لەگەڵ ئەم کەسەی تر، بۆ ئەوەی خۆی تەواو بکات و خۆی تێکەڵاوی هاوتوخمەکەی بکاتەوە و بە جووتبوون نەوەی نوێ بخاتەوە. دواتر دەڵێ، بۆ ئەوەی جووتبوونەکە بەجێ بهێندرێت دەبێ دوو جنسی جیاواز هەبێت.

بێگومان رووبەرکردنەوەکەی هیگڵیش هەرچەندە لۆجیکیانە و زانستییانەشە وەلێ سەلێندەر/ رازیکەر نییە، لەبەرئەوەی بۆ بەرهەمهێنانەوە مەرجی بوونی دوو توخمی جیاوازی داناوە، کە ئەمە لە زۆر کاتدا مەرج نییە، هەر بۆ نموونەش، چەشنە نێرەمووکەکان لە زیندەوەرە نزمەکانی، وەک کرم، سێکسی جیاواز نین و زاوزێش دەکەن، هەروەها بوونەوەرە یەک گردیلەکان کە بەلەتبوونی

خۆیان، خۆیان بەرهەم دەهێننەوە.

لەبارەی رۆڵی هەردوو توخمەکە؛ پیاو، زۆر بڕوای جیاوازی هەبووە، لە سەرەتاوە لە پڕۆسەی نوێبوونەوەدا ئاگەداری رۆڵی خۆی نەبووە، پیاوان لەو بڕوایەدا بوون کە رەوانی پێشینیانیان لە شێوەیەکدا دەچێتەوە ناو جەستە و جارێکی تر لەدایک دەبێتەوە. ئەو کاتەی لە خستنەوەی وەچەدا پیاو لە رۆڵی خۆی بەئاگا هات کە پێش سەرهەڵدانی سیستەمی باوکسالاری بوو، جارێ خاوەنیێتی وەچەکانیدا، وەلێ هێشتا پێویست بوو رۆڵێکیش بەدایک بدات، بەڵام تەنیا رۆڵی هەڵگرتن و خواردنپێدانی تۆوی زیندووی پێ درا کە تەنیا لەلایەن باوکەوە دروست کراوە. ئالێرەدا پرسیارێکمان دێتە پێش، سیستەمی پاتریارکی (پیاوسالاری/ باوکسالاری) بۆ سەری هەڵدا، ئاخۆ خاوەنداری بوو، وەک مارکسیستەکان دەڵێن؟ ئەز لێ دەگەڕێم خوێنەرەوە بۆخۆی لە ئەنجامدا وەڵامێک هەڵێنجێت.

بەبڕوای ئەریستۆتاڵ، ئاوڵەمە – fetus، لە بەیەکگەیشتنی تۆوی نێرینە و خوێنی مێیینە دروست دەبێ و ئافرەت تەنیا بەکەرەسەیەکی ناچالاک بەشداری دەکات، لەکاتێکدا نێرینە، هێز و چالاکی و جووڵە و ژیان، پێشکێش دەکات.

فیلۆسۆفیاکەی ئەریستۆ، واتای، ئاساندنی دوو تۆوی جیاواز دەگەیەنێ، یەکێکیان لاواز کە ئەوەی مێیینەیە و ئەوی دیکەیان بەهێز کە ئەوی نێرینەیە و هەتا ئێستاش بەردەستایێتی پیاوسالاری دەکات. زانستی سەردەم سەلماندوویەتی کە هیچ لایەک لە گەمیتەکان" خانەی زاوزێ – هێلکە و سپێرم" دەستێکی بالاتری نییە و لە یەکگرتندا هەردوولایان خەسڵەتە تایبەتییەکانی خۆیان لە هێلکە بەپیتکراوەکە egg fertilized لەدەست دەدەن. دوو گریمانەی کۆنیش هەن کە تەنانەت لەسەر بنەما سادەکانی بایۆلۆجییش پووچ دەبنەوە، یەکەمیان پاسیڤیێتی/ ناکارایی مێیینەیە لە هەڵگیرسانی تروسکەی ژیاندا. لە ڕاستیدا تروسکەی ژیان خەسڵەتی تایبەتیی هیچ لایەک" نێر یان مێ" نییە، نیوکلیس/ نێوکی هێلکە نێوەندی جموجۆڵێکی زیندووە هاوتای نێوکی سپێرم. هەڵەی دووەمیش ئەوەیە کە گریمانەی دووەم، دژی یەکەمیان دەوەستێتەوە کە ڕێگە لە پێکەوە ژیانیان ناگرێت، بەواتای ژیانی بەشێکی زیندوو لەگەڵ بەشێکی مردوودا. ڕاستییەکی سەلێندراو و حاشاهەڵنەگرە کە بەردەوامبوونی جۆرەکان بەهۆی مێیینەوەیە، لەبەرئەوەی ئاوڵەمە خەسڵەتی باوک و دایکی تێدایە و دەیانگوێزێتەوە بۆ نەوەی داهاتوو بە "نێر و مێ"وە. نابێ ئەوش لەبیر بکەین کە هێلکە گەنجینەی خۆراکیشی تێدایە و هۆکاری سەرەکیی بڕەوە بە دروستبوونی گردیلەکانی ئاوڵەمە. ماتێریاڵێک کە زیندوو نین و لە زەردێنەی هێلکەدان.

فیلۆسۆفیای ماتێریالیزمی مێژوویی Theory of Historical Materialism، ڕووناکیی خستووەتە سەر گەورەترین ڕاستی: مرۆڤ جۆرێکی ئاژەڵ نییە، بگرە ڕاستییەکی میژوویییە، کۆمەڵگەی مرۆڤایەتی تا ئاستێک دژی سروشتە؛ بەواتای ئەوەی پاسیڤانە/ ناکارایانە خۆی ناداتە دەست سروشت، بگرە هەتا بتوانێت هەوڵی کۆنترۆڵکردن/ دابینکردن و ژێردەستکردنی دەدات. بەپێی

ئەو تیۆرییە ناتوانرێ تەنیا وەک زیندەوەرێکی رەگەزی، بیر لە ئافرەت بکرێتەوە. بەئاگایی ئافرەت لە بوونی خۆی تەنیا بەهۆی رەگەزەکەیەوە نییە، بگرە کاردانەوەی ئاستێکی هۆشەکییە کە لەسەر تەک و بەرتەکی رێکخراوەی ئابووریی کۆمەڵگەکە وەستاوە و ئەویش لە خۆیدا ئاستی تەکنۆلۆجیای مرۆڤی ئەو سەردەمە دەردەخات.

ئینگلس Engels: لە بنەچەی خێزان و خاوەنییەتی سەربەخۆ و دەوڵەتدا، مێژووی ئافرەت بەشێوەی کارەوە دەبەستیتەوە. بەبڕوای وی، لە سەردەمی بەردیندا کە خاوەنییەتی زەویوزار تایبەت نەبووە و ئامرازی کشتوکاڵ زۆر سەرەتایی بوون، هێزی ئافرەت بەس بووە بۆ باخچەوانی. لە سەرەتای دابەشکردنی کاریشدا لە نێوان دوو رەگەزەکەدا، دوو چینی جیاواز، وەلێ هاوتا دروست بووە..... دوای دۆزینەوەی مس و تەنەکە و ئاسن و سەرهەڵدانی خاککێڵان، باخچەوانییەتی بەرفراوانتر بوو و پێویستیی بە شان و بازووی بەهێزتر هەبوو، پیاوان پیشەی خۆیان لە ڕاوکردنەوە گۆڕی بۆ کشتوکاڵ و لەو کارەشدا پەنایان بۆ هاوکاریی یەکتر بردووە و ئافرەتیان کردووەتە کۆیلە..... و هتد. هەرچەندە بەدواداچوونەکەی ئینگلس لە ڕووی مێژووییەوە هەتا ئاستێک پیکاوییەتی، وەلێ نەیتوانییوە هۆکاری ژێردەستەیی ئافرەت روون بکاتەوە. ئینگلس، تەنها لە گۆشەنیگای کارێگەریی مادەی بێجووڵە و هۆش و دەوروبەرەوە بی بەڵگەی سەلێنەریش سەرهەڵدانی خاوەنییەتی تایبەتی کردووەتە هۆکاری چەوساندنەوەی ئافرەت. هیچ بایەخێکی بە" زات" ویست و حەزی مرۆڤ و هۆش و توانای بیرکردنەوەی نەداوە. بە واتایەکی تر هەموو گۆڕانکارییە کۆمەڵایەتییەکانی بە گۆڕانکاری لە ئامرازی وەبەرهێنانەوە بەستووەتەوە وەک ئەوەی مرۆڤ بۆخۆی داهێنەر و گۆڕانکەری ئەو ئامرازانە نەبووبێت[٣].

ئەز لەو بڕوایەدام کە، جگە لە ویستی دەسەڵات، هەتا ئێمە بەو راستییانە ئاشنا نەبین کە لە بەرهەمهێنانەوەدا هیچ لایەنێک" نێر یان مێ" لە ڕووی بایۆلۆجییەوە بەڵادەست نییە و هەتا ئاشنای مێژووی مرۆڤ نەبین لە سەرەتاوە و هۆکارە راستییەکانی سەرهەڵدانی پیاوسالاریمان لەلا روون و ئاشکرا نەبێت، ناتوانین هەرسی هاوتایی نێر و مێ بکەین و ناتوانین بەرنامەیەک داڕێژین و لەو بوارەدا مێژوو چەند هەنگاوێک بگێڕینەوە دواوە و مافە سروشتییە زەوتکراوەکانی ئەوی تر "ئافرەتان" بگێڕینەوە. ئەمەش تەنیا کەنەفتی کۆمەڵگەی کوردستانی نییە بە تەنیا بگرە گرفتی زۆربەی کۆمەڵگەکانی سەر ئەم گلۆبەیە.

تێنەگەیشتنمان لە فیزیۆلۆجیا و سایکۆلۆجیا و مێژوو و.... چی و چیی ئافرەت، دەستەوەستانی کردووین هەرسی هاوتایی نێر و مێ بکەین و بەرنامەیەکی بۆ داڕێژین. هەتا ئێستاش ئەو فیلۆسۆفیا بایۆلۆجییە کۆنە ئەندرۆجینیانە– بەواتای تێڕوانین لە چاوی پیاوەوە، لەناو کۆمەڵگە رۆهەڵاتییەکاندا باون، هەتا ئێستاش کە ئافرەتێکی کورد بابەتێکی جوان دەنووسێت، دەڵێن" پیاوێک بۆی نووسیوە" ئەمەش ئەوپەڕی بێمتمانەییە بە ئافرەت. ئەمە ڕێک ڕوانگەی فەیلەسووف شۆپنهاوەرە کە ئافرەت بە کورتبین و منداڵێک سەیر دەکات کە گەورە نابێت

و دەڵێت" ئەوان نزمترن لە پیاو لە بواری دڵپاکی، ئارداری/ عەدالەت و هۆشیشدا، بەهۆی کەمتواناییی بیرکردنەوەیانەوە"[٤]. لە هەمان کاتیشدا دەبینین زۆرجار پیاوی کورد شانازی بەوەوە دەکەن کە ئافرەتی کورد باری شانی ئاسانترە و ئازادترییشە لە ئافرەتانی گەلانی دراوسێ !. بەڕای من، ئەمە جێگەی شانازی نییە، خۆ ئافرەتی کوردیش هەر ژێردەستەیە و, جیاوازییەکە هەر ئەوەندەیە کە زنجیری پای تۆزێک درێژترە لە ئەوانەی ولاتانی هاوسێی، ئەمە جێگەی شانازی نییە، ئەمە خەسڵەتی کۆمەڵگەی شوانکارە و کشتوکاڵکارەیە و هیچ پێوەندیی بە هۆشمەندی پیاوی کوردەوە نییە. شانازی پیاوی کورد لەوەدا دەبێت کە مێیینەش هاوتای خۆی ببینێت لە ئەرک و مافدا.

ئەز: زۆر بەهەڵەی دەزانم ئافرەتێک بێت وەک "ئافرەت" داوای مافی ئافرەتان بکات و وەک مرۆڤێک داوای گێڕانەوەی مافە زەوتکراوکانی نەکات، یان پیاوێک بێت داوای مافی ئافرەتان بکات. ئەگەر "ئافرەت و پیاو" مرۆڤن، ئیتر بۆ باسی مافی ئافرەتان دەکەین، بۆ باسی ئەو مافە ناکەین کە، مرۆڤێک لەوی تری زەوت کردووە؟ بۆ باسی ئەوە ناکەین کە، وەک مرۆڤ، بەشێکمان بەشێکی ترمان دەچەوسێنینەوە؟

بەبڕوای من؛ کاتێک پیاو دەڵێ" مافی ئافرەتان" وەک ئەوە وایە، رەگەزچییەک/ رێیسیستێک، بڵێت "مافی پێسترەشەکان" لەبەرئەوەی دەیکاتە ئەوی تر، بەواتای ئەوەی، بەهەمان ئەو شێوەی رەگەزچییەکی سپیپێست سەیری پێسترەشێک دەکات و لە خۆیی جیا دەکاتەوە، پیاویش، ئافرەت، لە خۆی جیا دەکاتەوە و دەیکاتە ئەوی تر "جنسی دووەم مێیینە" و بەهاوتای خۆیی نازانێ لە هیچ بوارێکدا.

ئەز لەم نووسینەدا مەبەستم بەرگری، یان هێرشبردنە سەر هیچ بیرێکی رامیاری یا ئاینێکی تایبەت نییە، بگرە بەدواداچوونێکی زانستییانەی مێژووی ئەوانەیە ناومان ناون "ئەوی تر" ، ئەوانەی کە هەزاران ساڵە پیاو کردوینێتیە ژێردەستەی خۆی، بە هیوای بەشداریپێکی سوودمەند بە پرسەکەیان، پرسی ئەوانەی هەتا هەنووکەش، ستەمی پیاوسالارییان لەسەرە و مافە سروشتییەکانیان زەوت کراوە و کراونەتە کاڵایەک لە خزمەتی پیاودا.

زۆرجاران لەنێو کۆڕ و کۆمەڵی پیاواندا دەبیستین کە، هەرگیز، نێر و مێ، هاوتا نابن لەبەر جیاوازیی هەڵکەوتەی فیزیکی و ئاوەز و سۆزی دەروونی و... چی و چی. ئەوە باوەڕێکی کۆنە و کاڵفامییەکی تەواوە، بەڵای ئەوانەوە مەبەست لە هاوتایی نێر و مێ، هاوتایی هەڵکەوتەی فیزیکی، هێزی بازوو و بگرە سۆزی دەروونیش بگرێتەوە کە لەڵای مێیینە بەرزترە، لێ وەک کەموکوڕییەکیش بەسەریاندا دەشکێننەوە. گومان لەوەدا نییە کە نێر و مێ لە هەندێک بواری فیزیکییەوە جیاوازن، وەلێ بەها و پیادەکردنی ئەو بەهایانەی لەسەر ئەو بنەمایە هەڵچندراون کولتوورین. هەتا ئێستا و لەو بڕوایەشدام لە داهاتووشدا هیچ بەڵگەیەک لە بواری زانستدا بەدەستەوە نەیەت بیسەلمێنێ کە، ئاوەزی پیاو لە ئاوەزی ئافرەت باڵاتربێ، نابێت ئەوەشمان

لەبیربچێت کە هەندێک گریمانە جەخت لەسەر ئەوە دەکەنەوە کە پیاو بەهۆی ئەوەی بۆ ماوەیەکی دوور و درێژ راوچی بووە، لەبەر ئەوە تەنیا بەشێکی مێشکی بەکاردێنێت، وەلێ لەبەرئەوەی ئافرەت کاری هەمەجۆرەی کردووە، هەردوو بەشەکەی مێشکی بەکار دێنێ. جا لەبەرئەوەی سۆزداری، نواندنی هەستێکی دەروونییە و لە هۆشمەندییەکی بالاوە سەرچاوە دەگرێ، ئەوکات ئەگەر لایەنی فیزیکی زیندەوەر، وەک مەچەک و ماسولکەی گەورەتر و بەهێزتر پێوەری ماف بن، دەبێ مافی مرۆڤ بەگشتی لە زۆربەی ئاژەڵ کەمتربێ !!. بۆ دەبێ لاوازیی فیزیکی ئافرەت بە کەموکووڕی پێناسە بکرێ بەرامبەر پیاو، لە کاتێکدا پیاوان خۆیان لە هەڵکەوتەی فیزیکیدا یەکسان نین و ئافرەتیش هەن لە هاوسەرەکانیان بەهێزترن؟

ئاینەکان بەشێوەیەکی گشتی و بەتایبەتیش جولەکایەتی و مەسیحایەتی و ئیسلام. لەبارەی ئاوەز و هزرەوە ئافرەتیان لە هەندایەکی نزمتری پیاواندا داناوە. لەبەر ئەوەشە لەو کۆمەڵگەیانەدا کە تیولۆجیای ئەو ئاینانە سەرچاوەی یاسان، قارسکردنی مافی مێینە و نا هاوتاییان بە نێرینە، لە یاسا و بوارەکانی سۆشیالیدا، جێگەی پرسیار نەبووە و نییە. بە پێی ئەو ئاینانە، ئیشی ژنان خزمەتی مێرد و پاککردنەوەی ناوماڵ و چێشت لێنان و بەخێوکردنی منداڵە. جیگیربوونی یاسای وەرگیراو لە رێسای ئاینییەوە جا هەر ئاینێک بگرین، دەبینین زۆر کاراش بووە لە گۆڕانی داوونەریتی زۆرینەی کۆمەڵگە جیاوازەکانی ئەم گلۆبەدا. لێ راستە پیاو بۆ شتنەوەی تاوانەکانی خۆی هەموو ئۆباڵی پیاوسالاری و ناهاوتاییی چێندەری لە کۆمەڵگەدا لە ئەستۆی ئاینەوە، یان وەک هەندێک، لە ملی بیر و باوەڕێکی تایبەتی هەڵبەستێ و خۆی پێ رووسوور بێ ؟ من پێم وا نییە.!! من گومانم لەوەدا نییە پیاوسالاری پەتایە، پەتایەکی سۆشیالییە، ئەگەر لە سەرەتاوە لەسەر بنەمایەکی سۆشیالیی تایبەتی یا ئابووری یان هەر داخوازییەکی دیکە سەری هەڵدابێ لە کۆمەڵگە جیاوازەکاندا و دواتریش زاڵبووبێتە سەرکۆمەڵگەکانی مێسالاری (ئەگەر مێسالاری هەبووبێ.) جا بەڕای من، هەنگاوی یەکەمی لەناوبردنی ئەم پەتایە لە دەستنیشانکردنی هۆکاری سەرهەڵدانی پەتاکەوە دەست پێ دەکات، بێگومان ئەوەش بێ هەڵدانەوەی لاپەڕەکانی مێژوو ناکرێ.

بەشی یەکەم

کاتێک لاپەڕەکانی مێژوو هەڵدەدەینەوە، بەدەگمەن نەبێ، رووداوەکان هەمووی لە دەوروبەری پاڵەوانێتی پیاوان و چالاکییەکانیان دەخولێنەوە و، ئافرەت لە مێژوودا پەراوێزخراوە، وەک ئەوەی بەشداریی لە پێگەیشتن و بەرەوپێشچوونی بە مرۆڤبوون و مرۆڤایەتیدا نەکردبێ، یان بەهەموو درێژاییی مێژوو لە ئارادا نەبووبێ. زۆربەی خەڵک (ژن و پیاو) شتێکی ئەوتۆ لەبارەی ئافرەتەوە نازانن. رەنگە زۆربەشمان زانیارییەکی ئەوتۆمان لەبارەی پیاویشەوە نەبێت.

لەوانەیە زۆرکەسیش بپرسن؛ ئافرەت مێژووی لە کوێ بوو؟ لێ بەدڵنیاییەوە دەڵێم، ئافرەت

مێژوویەکی پرشنگدارتری لەوەی پیاو هەیە. ئافرەت مێژووی هەیە، مێژووی دروست کردووە، بەڵام نەیان هێشتووە نە مێژووی خۆی بزانێت نە لێکدانەوەیەکیشی بۆ مێژوو چ ئەوەی خۆی و چ ئەوەی پیاو هەبێت. بەڕای من بۆ خۆناسین، چ ئافرەت چ پیاو پێویستیی بە بڕێک زانیاری لەسەر مێژووی مرۆڤ هەیە، یەکەم: بۆ ئەوەی خۆی بناسێ و دووەمیش: بۆ ئەوەی بزانێ بۆ لایەکی جێندەر بووەتە کۆیلە و لایەنەکەی تر بووەتە سەروەر ؟ بۆ ئازادکردنی ئافرەتیش مێژووەکەیان زۆر گرینگە و دەستی لێ هەڵناگیرێت. دڵنیام زانیاری لەسەر مێژوویان، ژیانیان دەگۆڕێت. لێ وەک " گێردا لێرنەر" دەڵێت(بەداخەوە زۆرینەی کارە تیۆرییەکانی فێمینیستی سەردەمیش، لە" سیمۆن دی بۆڤێ"وە هەتا ئێستا نامێژوویی بوون و پشتگوێخستنی زانستی مێژووییی فێمینیزم بوو.)

Gerda Lernar, The creation of Patriarchy p 3

بنەچە.. دایە مەشیانێ و باوە مەشێ

زیاتر لە سەتەیەک لەمەوبەر، داروین، بنەچەی مرۆڤی بە گیانلەبەرێکی نزمتر‌ەوە بەستەوە. داروین میکانیزمی – هەڵبژاردنی سروشتیی، پێشنیاز کرد بۆ روونکردنەوەی گۆڕانکارییەکان "ئیڤۆلووشن" ئەو بۆچوونەکەی لەژێر ناوی" بنەچەی توخمەکان لە ڕێگەی هەڵبژاردنی سروشتییەوە" ساڵی ١٨٥٩ بڵاو کردەوە. بۆ روونکردنەوە و سەلماندنی تیۆرییکەی زۆر جۆری گژوگیا و ئاژەڵی زیندوو و پاشماوەی مردوو و وشکبووەوەی کردە بەڵگە، هەرچەندە داروین تەنیا لە دوابەشی نووسینەکەیدا نووسیبووی کە" دەبێ ڕۆشنایییەکی زیاتر بخرێتە سەر بنەچەی مرۆڤ و مێژووەکەی" مەبەستەکەی ئاشکرا بوو. لە نووسینێکی ترێدا لەژێر ناوی" باپیرانی مرۆڤ و هەڵبژاردن لەسەر بنەمای پێوەندیی جنسی"دا، جگە لەوەی کە بەڕاشکاوی گوتی بنەچەی مرۆڤ ئاژەڵە، ئاماژەی بەوەش دا کە سەرەڕای هەڵبژاردنە سروشتییەکان، هەڵبژاردنی جنسی دیوێکی تری گرینگی رەوتی بەرەوپێشەوە چوون بووە. لە سەردەمی بڵاوکردنەوەی "بنەچەی توخمەکان"دە، بیری گۆڕانی مرۆڤ، بووەتە جێگەی بایەخێکی هەمیشەیی، سەرسڕمان و بیری دژ. بابەتەکە گرینگییەکی تایبەتیی هەیە کە خۆی دەکێشێتە ئەودیو حەزی زانستییەوە. بابەتەکە خەڵک سەرسام دەکا و جگە لە رابردوو، ئێستاش زۆرجار کاردانەوەیەکی نەرێنی توندی لێ دەکەوێتەوە. هەر لە سەرەتاوە لەناو ڕۆشنبیراندا بەپیرەوەچوونێکی باش لە تیۆرییەکەی داروین کرا، وەلێ کاتێکی زۆریشی ویست کە بەشێوەیەکی گشتی پەسند بکرێت. بەڵام دەبێ ئەوەش بزانین کە هەتا ئەمڕۆش لەگەڵ ئەو هەموو زانیاری و پاشماوەی ئێسک و پرووسکی هۆمیناید/ شێوە مرۆڤ کە لە بەردەستدایە، گرووپی ئاینی هەن کە نەفرەت لە بیری گۆڕانکاری بایۆلۆجی دەکەن. لەگەڵ ئەو زمانە سادەیەشدا کە داروین تیۆرییەکەی پێ دارشتووە و زۆر رازیکەرانەش بووە، وەلێ تێگەیشتنی تیۆرییەکەی" پێشکەوتنی بایۆلۆجی لە ڕێگەی هەڵبژاردنی سروشتی و جنسییەوە لەنێو توخمەکاندا" لەبەر کەمی یان نەبوونی بەڵگەی ئارکیۆلۆجی

وەک ئێسکوپرووسکی دۆزراوەی شێوەمرۆڤ" هۆمیناید" کارێکی ئاسان نەبووە.

تیۆرییەکەی داروین هەر لە سەرەتاوە رەنگدانەوەیەکی سۆشیالیشی هەبوو. باری سۆشیالی و تێگەیشتنی سەردەمەکەی، کرانەوەیەکی بەرووی تیۆرییەکەدا هەبوو، وەلێ باوەڕی ئاینی بەتایبەتیش لەبارەی ئافرێاندن "دروستبوون" بە هەموو قورسایی خۆیەوە جەمسەری دژایەتی لێ گرت. بەشێوەیەکی گشتی کرانەوەیەک لەسەر دیاردەی بەرەوپێشچوون "ئیڤۆلووشن" لەنێو رۆشنبیرانی نێوەڕاستی سەتەی نۆزدەدا هەبوو، بۆ نموونە" والاس، ١٨٥٥" هەمان بۆچوونی داروینی هەبوو لەسەر گۆڕانکاریی بایۆلۆجی، ئابووری، رامیاری و پێشکەوتنی کولتووری. کە زۆرجار "رەگەزپەرستی بایۆلۆجی" پێوە دیار بوو، لەو روانگەیەوە پیاوە سپیپێستەکانی ئەورووپای رۆئاوا خۆیان وا دەبینی کە لە تۆپەڵاکی گۆڕانکارییە سۆشیالی و بایۆلۆجییەکاندان، ئەو بڕوایەش لەو کاتەوە سەری هەڵدابوو کە رۆئاوا باقیمەندی دنیای دۆزییەوە و هەتا سەردەمی داروینیش هەر باوبوو. بیرمەندێکی تری کە بە بەربلاوی پشتگیری لە تیۆرییەکەی داروین دەکرد "سپێنسەر" بوو، ئەویش وەک داروین سەیری گۆڕانکارییە بایۆلۆجی و سۆشیالییەکانی دەکرد. بەڵام بۆچوونی دژبڕواکانیان لەسەر بنەچەی مرۆڤ لە روانگەی ئاینییەوە سەرچاوەی گرتبوو. تیۆرییەکەی داروین، رووبەرووبونەوەیەکی زانستییانە بوو لەسەر بنەچەی مرۆڤ، هیچ زەمینەیەکی پیرۆزی و دەستی ئاسمانی تێدا نەبوو، لەبەر ئەوەش تیۆرییەکەی راستەوخۆ بوو بە دژەکاری کولتووری ئاینی و میتیۆلۆجیای باوی سەردەمی خۆی. وەلێ وردە وردە، بیرۆکەی ئیڤۆلووشن دەبوو خۆی لەگەڵ میتیۆلۆجیای سەردەمدا بگونجێنێت، لەبەر ئەوەش رەنگە جێگەی سەرسامی نەبێت کە هەندێک وێکچوونی ئاینیی تێکەڵ کرا.

هەروەکو چۆن لە سێ ئاینە ئاسمانییەکەدا، دایە "حەوا" لە پەراسووی باوە " ئادەم" دروست کراوە، ئاواش لە گریمانە زانستییانەکانی بنەچەی مرۆڤدا، پیاو– لە جیاتی هەردوو جنسەکە" نێر و مێی مرۆڤ" بەزەقی دیارە. لە زمانی ئینگلیزیدا، زاراوەی، پیاو – Man، کە دەشێ لە جیاتی مرۆڤ بەکار بهێندرێت، رەنگدانەوەی کولتووری رۆئاوایە بۆ ئاماژەکردن بە نێرینە، نەک مرۆڤ. لە راستیشدا زۆر بە کەمی ئاماژیەکی راستەوخۆ بە ڕۆڵی ئافرەت دراوە لە مێژووی بەرەوپێشچوونی مرۆڤدا. ئەو پشتگوێخستنەی ئافرەت ئەگەر بەپێی پاشخانی کولتووری لە روانگەی هەندێک لێکۆڵەرەوەوە شتێکی ئاسایی بێت، ئەوە بێگومان زانستێکی لاوازە، لەبەرئەوەی لێکۆڵینەوە و بەرەنجامەکانی ناشێت راستبن کاتێک چالاکیی نیوەی کۆمەڵگەکە پشتگوێ دەخرێت.

داڕشتنی شێوەی زووی ژیانی سۆشیالی و چالاکییەکانی مرۆڤ، لە شێوەی پیاو و پیاوە راوچییەکەدا، وەک پاڵەوانی سەرەکیی پڕۆسەی پێشکەوتن، وەک رۆڵی"ئادەم"ە، و تەنیا خزمەتی دابەشکردنی مرۆڤ لەسەر بنەمای سێکس دەکات.

دەزانین کە هەموو کۆمەڵگەیەکی مرۆڤایەتی لەو هەوڵەدایە کە لە بوون و شێوەی ژیانی خۆی تێ بگات، ئەفسانە رەسەنەکانیش بەشێکن لەو هەوڵە، پێوەندییان لەگەڵ شێوەی ژیاندا هەیە و

ڕێنوێنکارێکی هەڵسوکەوتی سۆشیالیشن. دەتوانین بڵێین ئەمڕۆ میللەتە پێشکەوتووەکانی ڕۆئاوا، میسیۆلۆجیایەکی پێشکەوتووتریان دارشتووە کە دابینی حەزی زانینی بنەچەی مرۆڤ دەکات و چۆن هەڵسوکەوتیش بکات. بە واتایەکی تر، لەو میسیۆلۆجیایەدا، تا ئاستێک ڕووناکییەک خراوەتە سەر بنەچەی مرۆڤ و شێوەی هەڵسوکەوتی.

هەرچەندە داروین بەشێوەی سەرەکی سەرقاڵی بنەچەکان بووە، وەلێ لەو بڕوایەدام باش زانیبێتی کە پێشنیازی تیۆریایەک دەکات لە ئەنجامیدا مرۆڤ بیری لەبارەی بوونی خۆی دەگۆڕێتەوە. لەبەر ئەوە دەتوانین تێ بگەین بۆ هێندە لە کتێبەکەیدا" بنەچەی مرۆڤ ١٨٧١" بایەخی بە مۆراڵی سەردەمە دێرینەکان داوە.

لەگەڵ ئەوەشدا کە بینیوێتی هێندێک هەڵسوکەوت و پێوەندیی نێوان تاکەکان ئاسانترن بۆ وەرگرتن لە هەندێکی تریان، وەلێ چوارچێوەی تێگەیشتنی بۆ" ئیسیک" بڕوابوون بووە بە گۆڕان و ئەگەرەکان/ ئیحتیمالات. زۆر یان کەم ئەویش وەک فەیلەسووف "هێربەرت سپێنسەر" پێشنیازی ئەوەی کردووە کە بەپێی کات، ڕووی داوە کە هێندێک کۆمەڵگە بەختەوەرتر بووبن لە هێندێکی تر، سەرکەوتووتر بووبن و مۆراڵێکی پێشکەوتووتریشان هەبووبێت. ئەم گریمانەیەی داروین بوو بە بنەمای بۆچوونێک کە دوایی لە ئەوروپادا بە" سۆشیاڵ داروینی" ناسرا. سۆشیاڵ داروینی بڕێتی بوو لە دەستە بڕوایەک کە سپێنسەریش هێندەی داروین بەشداریی تێدا کردووە. ئەو میسیۆلۆجیا نوێیەی ڕۆئاوا بە دەوری خۆی بووە هۆکارێک کە داگیرکارە ڕۆئاواییەکان خۆیان لە پلەی پێشڤەچوندا باڵاتر ببینن لە خەڵکی ووڵاتە داگیرکراوەکان. بەڵام دەبێت ئەوە بزانین کە سۆشیاڵ داروینی هیچ پێوەندییەکی بە پڕۆسەی پێشکەوتنی بایۆلۆجییەوە نییە. سەلماندنی پێشکەوتنی بایۆلۆجی، بەرهەمی لێکۆڵینەوەی چەند "جیلێک" لێکۆڵینەوەی جێنێتیک و ئەنسرۆپۆلۆجیایە. لەبەر ئەوەش ڕێسیزمی بایۆلۆجی و ئێتنی لە ڕووی زانستەوە هیچ بایەخێکیان نەماوە.

بێگومان داروینیش هەتا ئاستێک بەرهەمی کۆڵتوور و نەریتی باوی سەردەمی خۆی بووە، لەبەر ئەوەش سەیر نییە کە تۆزێک ڕێسیستی و گریمانەی سێکسیستیش لە نووسینەکانیدا بەدی بکەین، یان داشکاندنێکی بەلای بیر و باوەڕی باوی سەردەمی ئەوەی ناسراوە بە سەردەمی" ڤیکتۆریەن – ڤیکتۆریا" تێدابێ. ئەوە قورساییی کۆڵتووری سەردەمەکەی بووە لەملی ئالاوە، وەلێ لە کارە بایۆلۆجیاکەیدا ڕەنگی نەداوەتەوە. بایۆلۆجیای داروینی Biological Darwinism لێکدانەوە و پەرەپێدانی زۆری تێدا کراوە بەلام بێگومان بەشێوەیەک کە داروینی/ داروینیزمی زۆر دڵگیر کردووە بەتایبەتیش لە لای چینی بۆرژوا، هەروەها گونجاویش بووە لەگەڵ باوەڕی کێبڕکێکردن-- دەزگای ئازادی سەربەخۆ لەناوەوەی وڵات و کۆڵۆنیالیزم لەدەرەوە. ..... نانسی تانەر ل٥

لەسەر بنەمای بۆچوونەکانی(هیربەرت سپینسەر، ئی بی تایلەر، لوی هێنری مۆرگان) کە پێیان وابووە کۆمەڵگەکان لە سەردەمی درندەییەوە گواستوویانەتەوە بۆ سەردەمی بەربەریزم و لەوێشەوە بۆ سەردەمی شارستایەنی و هەروەها لەسەر بنەمای گریمانەی ئەنسرۆپۆلۆجیای ئەو

سەردەمە کە کۆمەڵگەکانی بەشێوەیەکی هێڕاڕکی دابەش کردووە، وا زانراوە کە گرێکوێرەی بنەچەی مرۆڤ کراوەتەوە. سۆشیاڵ داروینیزم، بۆچوونی "هۆکسلی" شەڕ لەگەڵ سروشتدا، گۆڕی بۆ شەڕ لەسەر بازاڕ، ئەمەش حەسانەیەکی زانستانەی تایبەتی دایە دەست وڵاتە پێشەسازە پێشکەوتووەکانی ئەو سەردەمە، داردەستی کێبڕکێیەکی بێ یاسا و بێ بەزەییانە لەسەر بازاڕ. ئەو سەردەمە سەردەمی بووژانەوەی پیشەسازی لە ڕۆئاوای ئەورووپا و کۆلۆنیالیزەکردن و چەوساندنەوەی هەموو وڵاتانی تری دنیا بوو.

مانەوەی گونجاوترین– The survival of the fittest کە لە داڕشتنی سپێنسەر بوو و دواتر داروینیش هەڵیگرتەوە، سەرنجی کۆمەڵگەی ئەو سەردەمەی ڕاکێشا و ئێستاش باوی ماوە، داروین وەک میتافۆرێک بۆ هەڵبژاردنی سروشتی بەکاری هێنا، وەلێ لەلایەن سۆشیال داروینییەکانەوە مانایەکی تری پێ درا و بوو بە بیرۆکەیەکی نوێ کە لە ڕێگەیەوە بیری میسۆلۆجیایەکی نوێ و دەستەیەک هەڵسوکەوتی تازەبابەت سەری دەرکرد. ئەو میسیۆلۆجیا نوێیەی بنەچە– سۆشیۆکولتووری و بایۆلۆجیایە "مانەوەی گونجاوترین" دوو شتی ناتەبای تێکەڵ کرد. یەکەمیان ئەوەبوو کە گشت مرۆڤی سەردەم دەگەڕێتەوە بۆ یەک ڕەچەڵەک" ڕەچەڵەکی، هۆمۆساپیێنس ساپیێنس "Homo sapiens sapiens"، دووەمیش ئەوەبوو کە دوابەدوای ئەوە پاساوێکی دا بە ئیمپریالیزمی ڕۆئاوا بۆ فراوانکردنی کۆلۆنیاکانی و ڕاپێچکردنی سامانە سروشتییەکانی کۆلۆنیاکان و چەوساندنەوەی دانیشتووەکانی، بێ گومان ئەوەش بوو بەهۆی ئەوەی کۆمەڵگە ڕۆئاواییەکان زۆرتر و زووتر پێشکەون، کاتێکیش کۆمەڵگە ڕۆئاواییەکان لە بواری تەکنۆلۆجیادا پێشکەوتن تێکەڵکردنی ئەو دوو شتە نەگونجاوە بو بەهۆی سەرهەڵدانی سەرمایەی گەورە، شاری فرەوان، سەرهەڵدان و جیاوازی گەورەی چین و توێژی کۆمەڵگەی تێکەڵ و عەلمانی. تیۆریی پێشڤەچوونی مرۆڤ/ ئیڤۆلووشن لەگەڵ سۆشیال داروینیزمدا بوو بە میسۆلۆجیای بنەچە و زۆر بەخێرایی لە ڕۆئاوادا پەرەی سەند. وەلێ ئەمڕۆ سۆشیال داروینیزم بەشێوەیەکی گشتی وەک تیۆرییەکی ڕابردوو سەیر دەکرێت و حیسابی تیۆریایەکی زانستی بۆ ناکرایت. بەڵام ئەو ڕاستییەش هەیە کە ئەو تیۆرییە هێندە قووڵ بە مێژوو و کولتووری ڕۆئاوادا ڕۆچووە هیشتان کاریگەری لەسەر بیروباوەڕی ئیڤۆلووشن ماوە کاتێک کار دەگاتە سەر داڕشتنی ئایدیۆلۆجیای پێوەندیدار بەبنەچەی مرۆڤەوە. بۆ نموونە، دەبینین کە کاریگەریی تێڕوانینی سێکسوالیێتی سەردەمی "ڤیکتۆریەن"ی بەریتانیا دیارە بەبۆچوونی داروینەوە کە لەسەر چۆنیێتی هەڵبژاردنی جنسی– sexual selection – دەدوێت. ئەو تەنیا باسی کێبڕکێی نێرینەی مەل و ئاژەڵەکان ناکات لەسەر جووتبوون لەگەڵ مێیینەکاندا، بگرە باسی گرینگی پشکی مێیینەکانیش دەکات لە هەڵبژاردندا و دەڵێت" مێیینەکان زیاتر خۆشییان لێ دێت یان بەباشتری دەزانن لەگەڵ ئەو نێرینانەدا جووتبن کە دەنگیان خۆشترە یان زیاتر خۆیان دەنوێنن..... ئەو نێرینانەی زیاتر خۆیان دەنوێنن یان دەنگیان خۆشترە، پشکی یەکەمیان هەیە لە جووتبووندا" نانسی تانەر ل۷.

بەهەرحاڵ؛ کاتێک داروین لە هەڵبژاردنی جنسی مرۆڤ دەدوێت، پشکی سەرەکی دەداتە نێرینە و دەڵێت؛ ئەوە جوانی ئافرەتە کە سەرنجی نێرینەکان رادەکێشێت. هەروەها دەڵێت " پیاو لە لەش و ئەقڵدا لە ئافرەت بەهێزترە و لە سەردەمی درێندەیێتیی خۆیدا– درێندەیێتیی مرۆڤدا، لە هەموو درێندەیەک زیاتر مێیینەی خۆی دەستبەسەر کردووە؛ لەبەر ئەوەش جێگەی سەرسڕمان نییە کە دسەڵاتی هەڵبژاردنی بەدەست هێناوە"..... سەرچاوەی پێشوو، هەمان لاپەڕە

دەتوانین بڵێین زۆر لێکۆڵەرانی تیۆرییەکەی داروین لەبارەی هەڵبژاردنی جنسی مرۆڤ هەتا کۆتاییی سەتەی پێشوو و بگرە ئێستاش، لەسەر بیریارییەکەی وی کۆکن کە دەڵێ جوانی ئافرەتە دەبێتە هۆکاری هەڵبژاردنی لەلایەن پیاوەوە. ئەوجا کاتێک ئێمە ئافرەت لەو گۆشەنیگایەوە ببینین کە بۆ هەڵبژاردنی پیاوە، زۆر ئاساییشە ئافرەت بە شتێکی پاسیڤ/ ناکارا ببینین و لەوێشەوە گریمانەی ئەوە دابنێین کە بە درێژایی هەزاران ساڵی مێژوو، بەشداری لە پێشڤەچوونی مرۆڤایەتیدا نەکردووە. گومانی تێدا نییە کە گریمانەی بەشدارنەبوونی ئافرەتان لەلایەن داروینەوە بەهۆی کاریگەریی نەریتی باوی سەردەمی" ڤیکتۆریەن"ی بەریتانیا بووە کە تێیدا پاسیڤانە لە ئافرەت روانراوە و مامەڵەی لەگەڵدا کراوە. هەتا ئەمڕۆش ئەو بۆچوونانە لە نووسینەکاندا لەسەر ئافرەتان، رەنگ دەدەنەوە. بەڵام وردە وردە بیر و باوەڕەکان گۆڕانکارییان بەسەردا دێت و لەگەڵ راستیی دۆخی ژیاریی کۆمەڵگەدا پێک دەگەنەوە. ئێستاش ئەو کاتەیە کە ئێمە بەدوای ڕۆڵی ئافرەتاندا بگەڕێین شان بەشانی پیاوان لە پڕۆسەی پێشڤەچوونداً.

چەمکەکەنی بەرەوپێشچوون لە هەموو جۆرەکاندا جێگەی تێڕامانە، بەتایبەتیش لە مرۆڤدا، ئەوەش لەبەر ئەوەیە کە جۆری ژیانی سۆشالیمان کردووەتە بە مرۆڤ و لە ئاژەڵ جیای کردووینەوە. مرۆڤ توانایەکی زۆر گەورەی هەیە بۆ فێربوون. هەرکەسە سەر بە هەر کولتوورێک بێت، بەشێوەیەکی کەم یان زۆر پێوەستە بەو کولتوورە و پێوەندییە کۆمەڵایێتییەکانی و دەبێ لەگەڵ دەوروبەردکەیدا خۆی بگونجێنێت.

کۆمەڵگەکانی توخمی مرۆڤ زۆر جیاوازن، لە کۆمەڵگەیەکی بچووکی راوچییەوە هەتا کۆمەڵگەی شارستانی زۆر پێشکەوتوو و پیشەساز و خاوەن دەوڵەت دەگرێتەخۆ. مرۆڤ پشتبەست بووە بە فێربوون و کولتوور بۆ ئەوەی سەرەتاییترین رێگەی مانەوە لە ژیاندا بدۆزێتەوە، چۆن خۆراک پەیدا بکات، چۆن نەوە بخاتەوە و خۆراکی بداتێ، سەرنجی هاوبەشێکی جنسی راکێشێت، ئەزموونی کارسازی وەرگرێت، سەرپەرشتیی دروستکردنی جێگەی حەوانەوە و نیشتەجێبوون بکات، کۆبوونەوەی سۆشیالی ئەنجام بدات، فێری بازرگانی، ریچوال و سیاسەت ببێت.

کولتوور: لە شێوە داڕێژراوە سۆشیالییەکەیدا، لە شێوەی ژیاریی کۆمەڵگەیەکی ناو کووخێکی سەرەتاییەوە هەتا گوندی بچووک و گەورەترین شار و دەوڵەت، ئاگادارمان دەکاتەوە. لە هەندێک کۆمەڵگەدا ئافرەت زێدە لە جارێک هاوسەری دەگرێت/ شوو دەکات، لە هەندێکی تردا پیاو لە هەمان کاتدا چەند ژنێکی هەیە. هەتا ماوەیەکی کورتی لەمەوبەر، تاکە هاوسەرگیری (هەتا مردن

لێکمان جیا دەکاتەوە) باو بوو. ئێستا جیابوونەوە و سەرلەنوێ هاوسەرگیرییەکی تازە، باوە. ئەوجا پرسیاری سەرەکی لەبارەی ئیڤۆلووشنی مرۆڤەوە ئەوەیە، چۆن ئەو پلاستیکییە گەورەیە هاتووەتە ئاراوە؟ چۆن ئەو توانا گەورەیەی مرۆڤ لە فێربوون، دوان و لێکحاڵیبوون، هاتووەتە پێشێ؟

کردە سۆشیالییەکان، وەک ئیسک و پرووسک بۆمان جێ نەماون، زمان، خۆشەویستیی دایک، گۆڕانکارییەکانی دەوروبەر، سیستەمی خزمایەتی، بڕوا، گەمەی منداڵان و..... هتد، وشک نابنەوە و ئارکیۆلۆجی نایاندۆزێتەوە. لەبەر ئەوە بۆ تێگەیشتنی ژیانی" هۆمینایدـ" ئەوانەی پێش ئەوەی ببنە مرۆڤ لە سەردەمێکی زۆر کۆن و جێگەیەکی دوورییش ژیاون، بە هزرماندا دێت، وەک شێوەیەکی سادە و ساکاری خۆمان هێمایان بکەین. وەلێ بەداخەوە هەتا ئەم زووانە ئەو هێمایە لە پراکتیکدا بڕێتی بووە لە هێماکردنی کرداری نێرینەیەکی پێگەیشتوو، پیاوێکی راوکەر.

ئەم زنجیرە نووسینە، بڕێتییە لە بەدواداچوونێکی مێژوویی زانستییانەی ژیانی مرۆڤ بە هەردووک جنسەکەیەوە " نێر و مێ" بە گەورە و بچووکیەوە. چونکە پێشکەوتنی ژیانی سۆشیالی و زانست رێگەمان بۆ دەکاتەوە زۆر پرسیاری نوێ بکەین. پرسیاری تایبەتی لەبارەی رۆڵی هەر یەک لە جنسەکانەوە، پرسیاری ئەوەی بە دێژایی پرۆسەی ئیڤۆلووشن، چۆن ماملێیان لەگەڵ یەکدیدا کردووە؟ بێگومان ئەویش پشتبەست بە زانیارییەک کە پێشتر لە بەردەستدا نەبوو و ئێستا هەیە. لەو زانیارییانەوە دەتوانین کار و کارایی هەردوو جنسەکە بێنینە بەرچاو و چۆنیش بەپێی کات، گۆڕاوە. هەڵبەت دەبێ ئیعتیبار بۆ رۆڵی هەردوو جنسەکە بکەین، ئەگەر وەها نەکەین کە هەتا ئەم زووانە باو بووە، کارەکەمان لاسەنگ و ناتەواو و دەبێت. بەڵام کاتێک ئێعتیبار بۆ هەردوو جنسەکە دەکەین، دەتوانین بە وردی هەنگاوەکانی گۆڕانکارییەکان لە سەرەتای ژیانی شێوە مەیموونەکەی داپیر و باپیرمانەوە لە هۆمینایدەوە هەتا دەگاتە ئێستا هەڵچنینەوە. ئەوجا ئەگەر رۆڵی ئافرەتـ" وەک دەڵێن" پاسیڤ بووە، کە بەبڕوای بەندە وەها نییە، ئەوا پلێتۆ گوتەنی" ئەوانیش هەر مرۆڤن و دەبێ باش ماملێیان بکەین" ئەی ئەگەر وەها نەبوو ؟ ئەی ئەگەر رۆڵی ئەوان زۆر لەوەی نێرینە زیاتر بووبێت، بڵێین چی؟ چۆن قەرەبوویان بکەینەوە؟

هۆمینایدس

مەیموونە گەورەکانی ئەفریقیا بە دوو جۆری "چیمپانزی chimpanzee" ناسراون، جۆرێکیان هەروەک چیمپانزی ناسراوە و ئەوی تریان بە" بۆنۆبۆ bonobo " لەگەڵ دوو بن جۆر" subspecies " ی گۆریللا. توێژینەوەی نوێ گەیشتووەتە ئەو ئەنجامەی کە مرۆڤ ٩٨,٤٪ ی" DNA" × یەکەی هاوبەشە لەگەڵ ئەوەی چیمپازیدا. هەڵکەوتەی ماسوولکە و سیستەمی هەستە دەمار و هێسک و ددان و جۆری خوێنیشی لە چێمپانزییەوە نزیکترە. یەکەم جار خاتوو جەین گووداڵ Jane Goodall ساڵی ١٩٦٠ لە تەنزانیا لێکۆڵینەوەی لەسەر ئەو مەیموونانە کرد و هەتا ئەو دەمە هیچ

لێکۆڵینەوەیەکیان لەسەر نەکرابوو، دوای ئەوەی خاتوو گووداڵ لێکۆڵینەوەی خۆی لەسەر چیمپانزییەکان بڵاو کردەوە، دەرکەوت کە تەنیا لە ڕێگەی ئەو ئاژەڵانەوە دەتوانرێت لە مێژووی سەردەمی زووی مرۆڤ تێ بگەین. لە دوای لێکۆڵینەوەکەی دوکتۆر گووداڵەوە هەتا نووسینی ئەم بابەتەش لێکۆڵینەوە لەلایەن بایۆلۆجیستەکانەوە بەردەوامە و هەتا ئێستا هەموویان هاوڕان لەسەر هەڵسوکەوتی مەیموونە گەورەکان" چیمپانزی و بۆنۆبۆ" و بەلایانەوە جیاوازییەکی گەورە لە هەڵسوکەوتیاندا هەیە. چیمپانزییەکان لە ناوچەیەکی سنووردارا دەژین و سنوورەکەش زۆر بە دڕی لەلایەن نێرینەکانەوە پارێزگاری لێ دەکرێت. نێرینەکانیان کە گەورەش بوون هەر لەو ناوچەیەدا دەمێننەوە و مێینەکانیان دەگوێزنەوە ناوچەیەکی تر. نێر و مێیەکان پێکەوە ناژین بگرە بەجیا لە کۆمەڵەیەکی هێڕارکیدا دەژین. نێرەکان مێیینەکان ملکەچ دەکەن ئەگەر پێویست بێت بەزۆرلێکردنیش. نێر و مێیەکانیان لە شێوەیەکی پۆلیجێنیدا دەژین بەواتا هەر یەکەیان لەگەڵ چەند نێر یان مێییەکی تردا جووت دەبێت. وەک دەرکەوتووە چیمپانزییەکان لە ڕووی تێگەیشتنی قسەوە توانای منداڵێکی ساوای مرۆڤیان هەیە و هەریەکەشیان کەساییەتی تایبەتی و توانای خۆی هەیە. دەتوانن زمانی هێما فێربن و لەگەڵ یەکتری و مرۆڤیشدا بەکاری بهێنن و منداڵەکانیشیان فێر بکەن. خواردنی سەرەکیی چیمپانزی میوە و گژوگیایە وەلێ حەزیشیان لە گۆشتی کاڵە و لە پێناویشیدا بێ بەزەییانە دەکوژن. مێینەکانیان پێوەندییەکی تۆندیان لەگەڵ منداڵەکانیاندا هەیە، وەلێ نێرینەکانیان گوێ بە منداڵ نادەن. چیمپازییەکان حەزیان لە ژیانی سۆشیالییە و کۆمەڵگەکانیان لە نێوان ٨٠ ١٠٠ دایە. لە بارەی هەست و سۆزەوە زۆر لە مرۆڤەوە نزیکن، تووڕە دەبن، ئێرەبەری دەکەن، هەست بە تەنیایی و پەنهانی دەکەن، لاوازەکانیشیان دەپارێزن و شتیش لەگەڵ یەکتریدا بەش دەکەن.٥

جۆرەکەی تریان؛ بۆنۆبۆ، لە هەندێک ڕووەوە لەگەڵ چیپمپانزییەکاندا جیاوازن، لەشیان تۆزێک بچووکترە و هەتا ساڵی ١٩٢٩ وەک بەشێکی جیاواز نەناسرابوون، لێکۆڵینەوەش لەسەریان درەنگتر لە چیمپانزییەکان دەستی پێ کردووە. بۆنۆبۆ تەنیا لە بەشی باشووری ڕوباری کۆنگۆدا دەژین" کۆنگۆی دیمۆکرات". کۆمەڵگەی بۆنۆبۆ زۆر کەمتر هێڕارکییە و لەلایەن مێینەکانیشەوە بەڕێوە دەبرێت، بۆنۆبۆکان بەدەگمەن نەبێت ناکووژن، کێشەکانی نێوانیان بە زۆر شێواز و جۆرەوجۆریی سێکس، چارەسەر دەکەن.

لەبەرئەوەی ئەو دوو جۆرە مەیموونانەی لەسەرەوە باسمان کردن دوای دابڕانی لایەنی مرۆڤ لێیانەوە گۆڕانکارییەکی بەرەو پێشەوەیان بەسەردا نەهاتووە، زانستکاران لە تیۆریدا وای دادەنێن کە وەک یەک لێیانەوە نزیک بین. بەهەرحاڵ؛ چیمپانزی مرۆڤ نییە و مرۆڤیش جیمپانزی نییە. چیمپەکان ٤٨ کڕۆمۆسۆمیان هەیە کە دەکاتە ٢٤ جووت. وەلێ مرۆڤ ٤٦ ی هەیە کە دەکاتە ٢٣ جووت. ئاگادارین زۆر جیاوازیی ترش هەن لە نێوان مرۆڤ و مەیموندا، جا لێرەوە دەگوێزینەوە بۆ لێکدانەوەی پێشکەوتنی مرۆڤ لە پێش چەند ملێۆن ساڵەوە، لەو سەردەمەوە کە لە خزمەکانی

دوور کەوتووەتەوە.

دەزانین کاتێکی تایبەتمان بۆ دەستنیشان ناکرێت کە تێیدا مرۆڤ بەدەرکەوتبێت، سنووردێکی دیاریکراو لە نێوان مرۆڤ و مەیموندا نییە. پێنج تا حەوت ملیۆن ساڵ لەمەوبەر گۆڕانێکی بنجی و لەوانەشە کوتوپڕ بەسەر جۆرێک لە مەیموندا هاتووە و لێی رزگار بووە، دوابەدوای ئەوە گۆڕانکاریی تریش یەک بەدوای یەکدا هاتوون و مەیموونی دووپێ کە بە هۆمیناید ناو نراوە هاتووەتە ئاراوە. گۆڕانکارییەکان لە جەستەی هۆمینایددا بەردەوام بوون هەتا بووەتە " هۆمۆساپیەن". گۆڕانکارییە بنجییەکان زیاتر گۆڕانکاریی "جین"ەکان بوون و لە ناوچەیەکی رۆهەڵاتی ئەفریقیادا رووی داوە. بۆ ماوەی سێ ملیۆن ساڵ گۆڕانکارییەکان لە هۆمینایددا تەنیا لە ئەفریقیا رووی داوە و لەو ماوەیەشدا لە ئەفریقیا دوور نەکەوتوونەوە لەگەڵ ئەوەشدا کە شێوە مەیموون لەو سەردەمەدا لە ئاسیا و ئەوروپاش ژیاون. لە سەردەمێکدا، لە نێوان " ١ ١,٨" ملیۆن ساڵ پێش سەردەمی ئێستا کۆمەڵێک لەو هۆمینایدانە کە بە" هۆمۆ ئێرێکتوس" ناو نراون ئەفریقیایان بەجێ هێشتووە و بەسەر زەویندا بڵاو بوونەوە. دواتر لە نێوان"١٠٠,٠٠٠–٢٠٠,٠٠٠" پێش ئێستادا، کۆمەڵێک خەڵک کە ئەم جارە وەک" هۆمۆ ساپیەنس Homo sapiens " ناو براون بە سەرانسەری زەویندا بڵاو بوونەوە، هەتا ئەو کاتە کۆمەڵەکەی پێشوو "هۆمۆ ئێرێکتوس" ئاسەواریان نەماوە. ٦ لەبەر ئەوە وا بڕوا دەکرێ کە مرۆڤ و مەیموون بگەڕێنەوە بۆ دایک و باوکێک و پێش نزیکەی پێنج تا حەوت ملیۆن ساڵ لەمەوبەر، لێک جوێ بووبنەوە.

ئەو ئاژەڵە شیردەرە هەڵکشاوانە، پێش ئەوەی بچنە شێوەی مرۆڤەوە، گۆڕانکاری گەورە بەسەر کۆئێسکی لەشیان"سکێلێتن skeleton" دا هاتووە. بەتاڵی ئێو ئێسکیان کورتتر و فراوەنتر بووە، قاچەکانیان درێژتر بوون، دەم و ددانیشیان گۆڕانی بەسەردا هاتووە. لێ گۆڕانکاریی گەورەتر لە فیزیۆلۆجیای مێیینەکاندا ڕووی داوە. مێیینەی ئاژەڵە شیردەرە بەرزەکان بەتایبەتی مێیینەی مرۆڤ، بەواتای" ئافرەت" لە بەشی سیستەمی"سێکس"دا ئامێرێکی تایبەتی هەیە(قیتکە/ میتکە clitorises) کە، تەنیا رۆڵی چێژتنی سێکس دەبینێ، هەڵبەت ئەمە هاندەرێکیشە بۆ لەبیرکردنی ئێش و ئازاری منداڵبوون و بەرەوپیرچوونەوەی جووتبوون و نوێکردنەوەی توخم. جگە لەوەش مێیینەی مرۆڤ بەرینایی نێو ئێسکەکانی کەمەری والاترە لە ئاژەڵەکانی دیکە، بۆ ئەوەی یاریدەی لەدایکبوونی منداڵێکی سەرزلتر بدات، کە مێشکێکی گەورەتری تێدایە ، جیاوازییەکی تری ئافرەتان لەگەڵ مێیینەی ئاژەڵە شیردەرەکانی تردا ئەوەیە کە، ئافرەت، وەرزی تایبەتیی سێکسی نییە یان لەدەستی داوە و دەتوانێ هەرکاتێک بیەوێ لە سێکسدا کارابێ. هەندێک سکۆلار وەهای بۆ دەچن کە بە تەنیا گۆڕانکاریی لەشی مێیینەیە، بووەتە هۆی بە مرۆڤبوون. بەواتای، ئەگەر ئەو گۆڕانکارییانەی لەشی مێینە نەبوایە، ئێمەی مرۆڤ لەئارادا نەدەبووین. مێرلن فرێنچ بەرگی یەکەم ل ٩, ١٠

پسپۆڕەکان کۆنترین دووپێی زیندەوەری شێوە مەیموون بە مەیموونی باشوور و هەروەها"

ئاوستراڵوپیدیکوس" ناو دەبەن. ئێسکوپرووسکی توخمی هۆمینایدHominid کە نێزیکەی چوار ملیۆن و نیو ساڵان لەمەوبەر ژیاوە و لەسەر دوو پێ ڕۆیشتووە و، ئاستێکی هەڵکشاوتر بووە لە مەیموون، لە ساڵی ١٩٧٤ دا لە ناوچەی" هەدار" لە ئەسیوپیا دۆزرایەوە، لەبەرئەوەی ئێسکەکان ئێسکی مێیینەیەک بوون و لەو کاتەشدا ئارکیۆلۆجیستەکان بەدەم کارەوە گوێیان لە گۆرانییەکی تیپی بیتڵس بەناوی" لوسی" ڕاگرتبوو ئەو مێیینەیەیان ناو لێ نا لوسی Lucy. دۆزراوەکەی هەدار کە ئێسکی نزیکەی سیازدە کەس بووە دەگەڕێتەوە بۆ ٣,٢ ملیۆن ساڵ لەمەوبەر. لەوەش کۆنتر ئەو ئێسکانەن لە ناوچەی" ئەفار" هەر لە ئەسیوپیا ساڵی ١٩٩٢ دۆزراونەتەوە. بەپێی ئەو دۆزراوە ئارکیۆلۆجییانە، پێش نزیکەی چوار ملیۆن و نیو ساڵ لەمەوبەر، هۆمیناید لەسەر دوو پێ ڕۆیشتوون. لوسی: بالای ٣,٥ پێ بووە و لەسەر دوو پێ ڕۆیشتووە، تەمەنی لە نێوان ١٩ – ٢١ دا بووە و کێشیشی ٣٠ کیلۆ بووە. سمتەچۆڵەی لوسی وەک مێیینەی مرۆڤی سەردەم بووە، وەلێ سەروچاوێکی مەیمونییانەی هەبووە. ئێسکوپروسکی لوسی– لوسییەکان، مشتومڕێکی گەورەی لەنێو ئەنسرۆپۆلۆجیستەکاندا ناوەتەوە لەسەر ئەوەی کامیان بەرەو مرۆڤ ڕای کێشاوە، مێشکی گەورە یان لەسەر دوو پێ وەستان؟ وەلامەکەی لە ئێسکی لوسی هەڵێنجراوە، لەسەر دووپا وەستان بووەتە هۆکاری ئەو پێشکەوتنە، لەبەرئەوەی ئێسکەکانی لوسی ئەوە پیشان دەدەن کە توانیویەتی لە درەخت بێتە خوارێ و لەسەر دوو پێ بڕوات پێش ئەوەی مێشکی گەورەتر بووبێت٧

بەشێوەیەکی گشتی هۆمینایدەکان، بالایان لە چوار پێ تێ نەپەڕیوە و سەنگیشیان نزیکەی ٢٧ کیلۆ بووە. دەستیان درێژ و مێشکیان تۆزێک لە مێشکی مەیموون گەورەتر بووە. سکۆلارەکان ڕایان وایە کە مرۆڤ لەمانەوە هەڵکشاون یان لەمانەوە جیابوونەوە و بوونە "هۆمۆهابیلس Homo habilis" ؛ کە بەر لە ٢,٦ ملیۆن ساڵ ژیاون و مێشکیان گەورەتر بووە و بەلایەنی کەمەوە یازدە جۆر ئامرازی کارکردنیان دروست کردووە بۆ هەڵکۆڵینی خاک و بڕینی گۆشت.... هتد و لەوەش دەچێت لە ئاگر نەترسابن کە دواتر دەستێکی بالای داوەتە مرۆڤ بۆ خۆپاراستن و پێشکەوتن. هەر ئەمانە کە شارەزاکان بە "هۆمۆ Homo" ناویان دەبەن، پێشی دوو ملیۆن ساڵ لە ئەفریقیاوە بەرەو باشووری ئاسیا و باکوری ئیورپێسیا کەوتوونە ڕێ.

مرۆڤی سەرەتایی کە ئێستا بە زمانی زانست بە" هۆمۆساپیانس Homo sapiens " ناسراوە، لە نێوانی دووسەت تا سەت هەزار ساڵ لەمەوبەر، مێشکیان چوار ئەوەندەی "هۆمۆهابیلس"ی کێشاوە. ئێمەی مرۆڤیش کە بە زمانی زانست بە" هۆمۆساپیانس ساپیانس -Homo sapiens sapi ens" ناسراوین، هەرچەندە مێشکمان زۆر گەورەتر نەبووە لە ئەوەی" هۆمۆهابیلس" لێ نزیکەی هەشتا تا نەوەت هەزار ساڵ لەمەوبەر، لە ئەفریقیا، جلوبەرگمان دروست کردووە و خەریکی دروستکردنی خانووبەرە بووین و دەستمان داوەتە ڕاووشکار.

نزیکەی چل ساڵان لەمەوبەر، بایۆکیمیستەکان – ئەوانەی لە بواری بایۆکیمیدا کار دەکەن، دەستیان دایە لێکۆڵینەوەی پێوەندیی جینەکان بە پێشکەوتنی فیزیکی و ئاوەزی مرۆڤەوە.

لێکۆڵینەوە لەسەر "دی ئێن ئەی" کە ترشەڵۆکی نێو نێوک/ نیوکلّی خانەیە و خەسڵەتەکانی دایک و باوک دەگوێزێتەوە بۆ نەوەکانیان، وەهای دەرخستووە کە مرۆڤ نزیکەی پێنج ملیۆن ساڵ لەمەوبەر لە مەیموونەکانی ئەفریقیا جیابووەتەوە، لێکۆڵینەوەیەک لەسەر "دی ئێن ئەی" دەربارەی ئەو خەسڵەتانەی تەنیا لە دایکەوە دادەکەون، ١٤٧ کەسیان لە سەرانسەری دنیادا کردۆتە نموونەی لێکۆڵینەوە "سامپڵ" لێکۆڵینەوەکە لەلایەن زانکۆی کالیفۆرنیاوە ئەنجام دراوە و ئەنجامەکەی وا دەگەیەنێ کە رەچەڵەکی هەموو مرۆڤ، دەگەڕێتەوە بۆ یەک توخمی "مێیینە". جا ئەگەر ئەو خاتوونە "حەوای" قورئان، "ئیڤ"ی تەورات یان "مەشیانێ"ی ئاوێستابێ.!!.

ئەم لێکۆڵینەوەیەی زانکۆی کالیفۆرنیا کە بە لێکۆڵینەوەی گرووپی "بێرکلی" ناو نراوە، وای دەردەخا کە ئەو ژنە (داپیرەی رەچەڵەکی مرۆڤ) لە نێوان "١٤٣ تا ٢٨٥" هەزارساڵ لەمەوبەر لە ئەفریقیا ژیابێت، (بەواتای مرۆڤ لە ئەفریقیاوە سەری هەڵداوە و بەدنیادا بڵاوبووەتەوە.)٨ روونکردنەوەکانی سەرردەم دەربارەی جیاوازی جینەکان دەڵێ: گۆڕانکارییە جینییەکەی بووەتە هۆی هاتنەکایەی هۆمۆساپیانس لە سەرەتاوە لە یەک تاکەکەسدا رووی داوە، چەند نەوەیەک/ جیلێکی بردووە بۆ بەرهەمهێنانی کۆمەڵێکی بچکۆلەی هەڵگری ئەو جینە یان جینانە. دوای ئەوەی ئەو کۆمەڵگەیە گەورە بووە، نزیکەی ٧٠,٠٠٠ ساڵ لەمەوبەر گەڕانەوە دوایەکیان کەمبوونەوەیەکی بەسەردا هاتووە، رەنگە ئەو گەڕانەوەیە روونا کییەک بخاتە سەر وێکچوونی هەموو مرۆڤ. دوای زیادبوونەوەی هۆمۆساپیانەکان و دوورکەوتنەوەی کۆمەڵی بچووک لەیەکتری هێندێک گۆڕانکاریی جێنێتیکی جیابەجیا لەناویاندا رووی داوە، ئەو گۆڕانکارییە بچووکانە گوایە هەر لە ئەفریقیا رووی‌داوە پێش ئەوەی بە سەرجەم زەویندا بڵاو ببنەوە- رەنگە دواتر رووی دابێت، هەتا ئێستا روون نەکراوەتەوە. کێژەکانی ئەو تاکەکەسە کە "دی ئێن ئەی"یەکەیان بەنێو نەوەکانیاندا هاتووەتە خوارێ و ئێمەش کە ئەمڕۆ لە ژیاندابن، بە" نێر و مێ"وە، هەرچی شێوەی لەش و بەژنوبالا و رەنگێکمان هەبێ، نەوەی دایکێکین کە پێی دەڵێین" ژن/ ئافرەت"٩.

بۆ ماوەیەکی زۆر بڕوا وابوو کە ئێمە نەوەی مرۆڤی نیاندرتاڵین، وەلێ زانیاری جێنێتیکی سەردەم/ نوێ، دەری خستووە کە ئێسک خانەی تێدایە کە زوو لەناو ناچێ و هێندێک جار دەتوانرێت تۆزێک" دی ئێن ئەی" لێ وەربگیرێت. ئەگەر ئاژەڵێک پێش هەزار ساڵ مردبێت، ئەگەری ٧٠٪ ی- دۆزینەوەی دیی ئێن ئەیی تێدا هەیە، کەچی لە ساڵی١٩٩٧ دا، شارەزایانی جێنێتیک سەرکەوتوو بوون لە دەرهێنانی دی ئێن ئەی لە ئێسکی مرۆی نیاندرتاڵ کە پێش ٣٠ هەزار ساڵ مردووە. جۆری "دی ئێن ئەی"یەکە زۆر جیاوازبوون لەگەڵ زۆرینەی مرۆی سەردەم و بەو پییەش مەحاڵە پێشینانی ئێمە بن. لەبەرئەوەش نیاندرتاڵ ئێستا بەشێوەیکی دووپێ Homo erectus ناسراون کە توانای بەرگریی سەرمایەکی زۆریان هەبووبێت و پێش سەردەمی گەیشتنی هۆمۆساپیان بۆ ئەوروپا لە ئەفریقیاوە ئەوان "نیاندرتاڵ"ەکان کۆتایان هاتبێت.

وەک دەزانین، مێژوو بڕێتییە لە نوسراوەی رووداوەکانی رابردوو، لێ هەتا سەردەمی دۆزینەوەی

نووسین، پێنج هەزار ساڵ لەمەوبەر، شێوە مرۆڤ "هۆمیناید" سێ ملیۆن ساڵی بەسەر بردووە. کەواتە ئەوەی نووسراوە تەنسا بڕێتییە لە فراکسیۆنێک (تروکەیەکی چاو)ی مێژوو. وەلێ زانستی ئارکیۆلۆجی، بەبەشەکانی (ئانسرۆپۆلۆجی و پالیۆنتۆلۆجی) یەوە (ئانسرۆپۆلۆجی مانای لێکۆڵینەوە لەسەر مرۆڤ وەک بەشێکی ئاژەڵ و پالیۆنتۆلۆجی- مانای لێکۆڵینەوەی ئێسک و پرووسک) تا رادەیەک جۆری ژیاری پێشینانمانی بۆ روون کردووینەوە. لەو رێگەیانەوە وەک دەرکەوتووە بەشی زۆری رابردووی مرۆ، باوکاییەتی نەزانیوە، منداڵ وەک بەچکەی ئاژەڵێک دایکی خۆیان ناسیوەتەوە و دایکانیش هەروەها. نەخش و نیگار و هەڵکۆڵدراوەکانی ناو ئەشکەوتەکان کە هەتا ئێستا دۆزراونەوە و دەگەڕێنەوە بۆ پێش نزیکەی حەوت هەزار ساڵ، وێنەی جووتبوونی ئاژەڵ لە وەرزی بەهاردا و زگپڕییان لە وەرزی هاویندا بەدیار دەخەن. ئەمەش ئەوە دەگەیەنێ کە، لەو سەردەمانەوە ڕۆڵی نێرینە لە زاوزێدا، لای مرۆڤ ناسرابێت.

کەواتە بۆ ماوەی سەت تا سێ سەت هەزار ساڵی ژیانی مرۆڤ باوکاییەتی بوونی نەبووە و، دایکان بەرپرسی ژیان بوون و هەردوو ڕۆڵی دایک و باوکیان بینیوە. لەبەر ئەوەشە مرۆی سەرەتایی توانای زاوزێی ژنانیان لە نوێکردنەوەی کۆمەڵگەدا زۆر بە هەند وەرگرتووە. وەک دەزانین لە هەموو جۆرەکانی ئاژەڵی شیردەردا، مێیینەکان ئاگەداریی بێچووەکان دەکەن، لێ وەک دەرکەوتووە ئەم ڕەوشتە، ڕەوشتی "دایکاییەتیی" ڕەوشتێکی بایۆلۆجی زگماکی نییە، بگرە ئەنجامی فێربوونە. بە تاقیکردنەوە دەرکەوتووە، ئەو ئاژەڵانەی لەبەر دایکیان زۆر بە منداڵی هەڵگیراون، دایکاییەتی کۆرپەکانی خۆیان ناکەن.

لەوانەیە دایکانی مرۆڤی سەرەتایی، وەک مەیموون منداڵەکانیان بەکۆڵەوە گرتبێ و خواردنیان پێشان دابن و دوژمن و دۆستیان پێ ناساندبن و فێری خۆخەڵساندنیشان لە تەنگژە کردبن. وەک دەرکەوتووە، لەناو چێمپازییەکاندا، دایک منداڵەکەی فێری پێوەندیی سۆشیالی دەکا و، بێچووە نێرەکان فێردەکەن خواردن لەگەڵ نێرو مێی گەورەدا بەش بکەن، کەواتە پێوەندیی نێوان دایک و فرزەند "منداڵ" بنەمای سەرەکیی کۆمەڵگەی ئاژەڵە، لەنێو هەندێک ئاژەڵی کێوی شیردەردا، نێرینەکان لە تەمەنی هەرزەکاریدا ئەگەر بە ڕەزامەندیی خۆیان لە کۆمەڵگەکە دوور نەکەونەوە، ئەوا بەزۆر دەریان دەکەن، "بابوون" کە جۆرێکی مەیموونن نێرەکانیان پێکەوە بە کۆمەڵ دوور لە مێینەکان دەژین. ئەمە تا رادەیەک ئەوەمان بۆ دەسەلێنێ کە باوک لە سەرەتاوە ڕۆڵی لە پەروەردەکردنی زارۆڵەدا نەبووە.

لەو شێوە مرۆڤانەی پێشتر باسمان لێوە کردن و بە "هۆمیناید" ناومان بردن، لە بەر کەمتوانایی فیزیکی، لەوانەیە لە کاتی ڕووناکیدا و لە نزیک دەوروبەری خۆیانەوە، بەشوێن خۆراکدا گەڕابن کە بە زۆری بەروبوومی ڕووەک بووە. لێ دەبێ بۆ خۆپاراستن و فێرکردنی منداڵەکانیان، سیستمێکی لێکحاڵیبوونی دەنگی یان هێمایی پەلوپۆ هاوێشتنیان هەبووبێ، هەروەک چێمپازییەکانی ئێستا کە یەکتری لە مەترسی دەوروبەر حاڵی دەکەن.

بێگومان له کاتی کەموکورتیی خۆراکدا، ناچار بوون زیاتر له دەوروبەری خۆیان دووركەونەوە. ئەمەش له راستیدا دوو داخوازیی گەورەی خستووەته پێش دایکان، لەبەرئەوەی تەنیا ئەوان خەریکی پەروەردەی منداڵ بوون. یەکەم داخوازی ئەوە بووە؛ چۆن منداڵەکەی کە رۆژانە سەنگی له زیادبووندایە، بەکۆڵییەوە بۆ ماوەیەکی زۆرتر راگرێ. دووەم داخوازی ئەوە بووە؛ چۆن بتوانێ دەوروبەرێکی زیاتر بپشکنێ بەشوێن خۆراکدا و له سەرچاوەی ئاوەوە دوور بکەوێتەوە. سکۆڵارەکان بڕوایان وایە کە ئەم دوو داخوازییە بوونە هۆی داهێنانی ئامرازی سەرەتاییی له کۆڵگرتنی منداڵ و گواستنەوە و داکردنی ئاو، شتێک له شێوەی "مەتارە" و، دواتریش داهێنانی کەندوو (عەمبار) کە توانیویانە خۆراکی چەند رۆژێکی تێدا هەڵگرن و رۆژانە بەدووی خۆراکدا وێڵ نەبن و مۆڵەتی داهێنانی کەلوپەلی تریان هەبێ. ئالێرەدا پرسیاری ئەوە دێتە پێشێ ئاخۆ ئەوە کاریگەریی دەوروبەری ماتیریاڵیی ساردوسڕە لەسەر مرۆڤ بۆ ئەو داهێنانانە وەک فیلۆسۆفیای ماتێریاڵی "مارکسیزم" دەڵێ، یان له داهێنانی هۆشی مرۆڤە؟

لەوە دەچێ دابەشبوونی کار لەنێو جێندەردا، له کۆمەڵگەکاندا له سەردەمی دۆزینەوەی کەندووکردنی ئاو و خۆراکدا سەری هەڵدابێ، لەبەرئەوەی له کۆمەڵگە زۆر سەرەتاییەکاندا، پیاوان بە دەگمەن خەریکی کۆکردنەوەی خۆراک بوون. ئافرەتان بەرپرسی کۆکردنەوەی خۆراکی هەموو کۆمەڵەکە بوون، نێرینەکان ناو بەناو راوی مەڵێک یان ئاژەڵێکی بچووکیان کردووە و لە ٨٠ ٪ ی خۆراکیان لەلایەن ئافرەتانەوە دابین کراوە. ئەمەش ئەوە دەگەیەنێ کە له سەرەتای ژیانی بەکۆمەڵدا نێرینەکان لەسەر رەنجی شانی ژنان ژیاونەوە. ئەز لەو بڕوایەدام هۆکاری ئەو زەلانەوەیە دایکاییەتی بووە کە نێرینەکان له منداڵییەوە فێر بوون دایکاییەتییان بکرێت و بە چەوساندنەوەیەکی هۆشدارانەی نازانم، بێگومان ئەمە چەوساندنەوەیەکی بێ ئاگایانە و غەریزییە. لەبەرئەوەی هێشتا ئەو شێوە مرۆڤە هێندە هۆشی نەبووە بیر له چەوساندنەوە بکاتەوە، هەروەها سایکۆلۆجیای مرۆ بۆی روون کردووینەتەوە کە منداڵ هەر له سەرەتای لەدایکبوونییەوە بەشێوەیەکی غەریزی هەوڵی بەکارهێنانی دایک و باوکی دەدات.

لەنێوان ١٠٠ تا ٢٠٠ هەزار ساڵ لەمەوبەر مرۆڤ دەستی داوەتە دروستکردنی پەناگەی بەکۆمەڵ/ گوند (خانوو و بەرەی سەرەتایی) کە سیستمێکی کەوانەیی هەبووە و، ئاگریان له نێوەندی پەناگە کەوانەییەکەدا کردووەتەوە بۆ دوورەپەرێزکردنی ئاژەڵی درندە و برژاندنی گۆشت وئامادەکردنی خۆراک، بەڵام ئەم پەناگانە کاتی بوون و مرۆڤ هێشتا زۆر دوور بووە له نیشتەجێبوون.

هەر لەو سەردەمەدا مرۆڤ دەستی داوەتە راووشکار و دروستکردنی ئامرازی جۆرەوجۆر، له پەلوپۆ و تویکڵی دار و ئێسک/ ئێسک و پرووسک و بەردی تیژکراویش. بەڵام له هەمووی گرینگتر ئەوەبووە کە توانای وتووێژیان پەیدا کردووە. دیارە وتووێژە سەرەتاییەکان لاساییکردنەوەی مەیموون و مەل بوون بۆ ئاگادارکردنەوەی یەکتری له مەترسییەکی تایبەتی. لێکۆڵینەوە لەسە رکۆمەڵگە سەرەتاییەکان، وای دەردەخەن کە، لەکاتێکدا مێیینەکان خەریکی کۆکردنەوەی

خـواردەمـەنـی بوون، پیـاوان زۆرجـار چاودێریی منداڵیـان کـردووە، وەلـێ ژنان بەرپرسـی منداڵان بوون. دایک، رووەک و ئاژەڵی سـوودمـەند و زیانبـەخـشی نـیـشـانی منداڵەکـانی داوە و فـێـری خـۆپاراسـتنی کردوون. بەشـێوەیەکی گشـتی لە کۆمـەڵگە بچکۆلە سـەرەتاییـیـەکاندا، هاوکاری، هۆکاری مانەوەیان بووە، لەگەڵ ئەوەشدا ژنان زۆربەی کارەکانیان ئەنجام داوە.

دیارە ئەورۆ کـۆمـەڵگەیەک چەند سـەرەتاییش بێت وەک پێـشـینانی هەزاران سـاڵەیـان ناژین و مۆدێرنیزە، بە کەم یا بە زۆر دەستێکی گەیاندوونێ، لـێ هەتا ئێستاش لە ئەفریقیا و ئوسترالیا و نیـو گـینی و هـێندێک شـوێن لە بـاشـووری ئەمـەریکا، کـۆمـەڵگەی دوورەپـەرێز هەن کـە، لەسـەر کولتووری سەردەمی بەردیندا دەژین.

جێندەر لە کۆمەڵگە سەرەتاییـیەکانی سەردەمدا

لە کـاتێکدا کـە زۆربەی دانیـشـتـووانی ئەم زەوینە لە چەرخی بیست و یەکدا دەژین، کـە چەرخی تەکنۆلۆجیـا و گەیشتن بە ئەسـتێرەکانە، لـێ هەتا ئێستاش هێندێک کۆمـەڵگە هەن، لە بێشەکانی ئەمەریکای باشوور و ئەفریقیا و ئوسترالیا، لە سەردەمی بەردیینداا ماونەتەوە. لێکۆڵینەوە، لەسەر کۆمەڵگەکانی"کونگ Kung" لە بیابانەکانی کالەهاری ئەفریقیا و "ئمبووتی Embuti "یەکانی زائیر و بەشـێک لە دانیـشـتـووە رەسـەنەکـانی ئوسـتـرالیـا زیاترە وەک، هـێندێکی تر لەو کـۆمـەڵگە ناسراوانەی هەتا ئێستاش ژیانی سەرەتاییان تێ نەپەڕاندووە.

کونگەکانی کالەهاری

لەنێو کونگەکانی کالەهاریدا، ئافرەتان رۆژانە خەریکی خـۆراک کۆکردنەوەن کە بەشـێوەی سەرەکی بڕێتییە لە بەروبوومی وەک گوێز و رەگی هێندێک رووەک. پیاوەکانیان بەزۆری خەریکی ملـۆموشن و، لە هەفتـەیەکدا تەنیا نـێزیکەی دوازدە هەتا بیست سـەعات کاردەکـەن کە ئەویش بڕێتـیـیە لە ڕاوکردنی هەندێک ئاژەڵی وردی وەک مـارمـێلکە و سـەرمـازەڵە. لەو کۆمـەڵگەیەدا کـەس کار ناکات هەتا ژن نەهێنێ یان شـوو نەکا، لەگـەڵ ئەوەشدا هەمـوو منداڵ و پیـر و پەککەوتەیەکـیش بەباشی سەرپەرشتی دەکرێن و بەڕێوە دەبرێن.

لەو کۆمەڵگەیەدا، کچان لە نێوان تەمەنی ١٥ و ٢٠ سـاڵیدا شـوو دەکەن و کوڕانیش لە تەمـەنی ٢٠ و ٢٥ سـاڵیدا ژن دەهێنن، یەکـەمین هاوسـەرگـیری لەم تیـرەیەدا لەلایەن دایک و باوکـەوە رێک دەخرێ و، زاوا لەگەڵ خێزانی ژنەکەیدا دەژی بۆ ماوەی پێنج تا دە سـاڵ و، لەو ماوەیەدا رەنجبەری بنەماڵەی هاوسـەرەکەیەتی.

گـزی جنسـی لەلایەن هـەر هاوسـەرێکەوە روو بدا لەزۆر حـاڵدا دەبێـتـە هۆی جـیـابـوونەوە. پیاوەکانیان ئەگەر لە راودا ئـاژەڵێک بکووژن لەسـەر نەریتی خـۆیان بـەسـەر ڕاوچییـەکاندا بەشی دەکەن، ڕاوچییـەکەی ئاژەڵەکـەی کوشـتووە، بەشـی ماڵە خـەزووری دەدات و ئەوجا بەشـێکی دەداتە

ژن و منداڵەکانی خۆی. لەم کۆمەڵگەیەدا تەنیا پیاوان رۆڵی سەرەکییان هەیە لە ئایندا و هەر ئەوانیش سەرچاوەی ئاوەکانیان قۆرخ کردووە. جگە لەوە نێر و مێی کونگ لە هەموو بواریکدا یەکسانن و خاوەنی کەساییەتی خۆیانن.

کۆمەڵگەی ئیمبووتی لە زائیر

ئیمبووتییەکان کورتەباڵا مرۆڤن و باڵایان لەژێر مەتر و نیوێکدایە و هەتا ئێستاش لەنێو دارستانەکانی ئەو وڵاتەدا، لە کۆمەڵگەیەکی" یەکسان/ ئیگالیتاری egalitarian" (مێ هاوتای نێر) دەژین، کرۆکی کۆمەڵگە یەکسانەکەیان لەسەر دایکایەتی و راووشکار بەندە. لەو کۆمەڵگەیەدا، ئەوەی خۆی بە پیاو دەزانێ دەبێتە راوکەر، پیاوەکانی تر، خۆیان دەکەنە، سوحبەتچی/ کلاون، سوحبەتچی لەو کۆمەڵگەیەدا، پلەیەکی باشیان هەیە، سوکووچرووک نین. لەو کۆمەڵگەیەدا، ئافرەتان جگە لە کۆکردنەوەی گژوگیا و میوە، شان بەشانی پیاوەکان بەشداریی راووشکاریش دەکەن.

لە کۆمەڵگەی ئیمبووتیدا، لەناو کاملەکاندا نەبێ، سێکس گرینگیی پێ نەدراوە. لێ رێکخستنی سێکس لەناویاندا، شێوەیکی ئاسایی نییە. کاتێک کچ لە رووی سێکسییەوە پێ دەگا، دەتوانێ لە خانووی"ئلیمە elima" دا بژی.

شەوانە کوڕان دێنە بەر دەرگای ئلیمە و دەپارێنەوە، بۆ چوونە ژوورەوە، کچان و سەرپەرشتکارەکانیان، لە بەردەرگا دەوەستن و دەکەونە کەڵکەڵە و فریودانی کوڕان و پێداکێشانیان. زۆرجار، کچان بە قامچی لە کوڕان دەدەن و رێگەیان دەدەن بڕۆنە ژوورەوە و، ئەو شەوە بە دەست لەملانێ دەبەنە سەر. ئەو دەست لەملانێیە وەک لێکۆڵەران باسی لێوە دەکەن، دەست لەملانێیەکە لەوەی ژن و مێرد کەمترە. جووتبوونیش لەو دەستە ملانێیەدا، بە هێندێک پارێزگارییەوە پەسندە. لێ هەتا ئێستاش هیچ کچێک لە "ئلیمە"دا سکپڕ نەبووە. لە کۆمەڵگەکەیاندا، ژن هێنان و شووکردن ئارەزوومەندانەیە، لێ ئەو کۆمەڵەی ژنەکەی بۆ دەچێ، دەبێ ژنێکی تر لە جیاتیی، بۆ ئەو کۆمەڵەیە بنێرێتەوە کە ژنەکە جێی هێشتووە، بەواتای ژن بە ژنەی نێوان دوو تیرە یان خێڵ (لەلای خۆشمان ژن بە ژنە هێشتان باوی ماوە).

ئەو ژنەی منداڵی دەبێ، بۆ ماوەی سێ ساڵ، سێکسی لێ یاساخ دەکرێ، ئەوەش گوایە لەبەر خاتری منداڵەکەیە، کە دەبێ سێ ساڵان دایک پەروەردەی بکا و شیری بداتێ. لەو سەردەمەدا مێردەکەی، بۆی هەیە لەگەڵ کچێک یان ژنێکی مێرددارداردا سێکس بکات. من لێرەودا بە ناچاری دێمەوە سەر فیلۆسۆفیای کۆمیۆنیزم و دەپرسم، ئەم ناڕەواییکردن و زەوتکردنی مافی مێیینە "دایک" لە جووتبوون و بالادەستیی نێرینە "باوک" لە هەمان بواردا، چ پێوەندییەکی هەیە بە کۆمەکبوونی سامان و دەوڵەتەوە؟ خۆ ئەو کۆمەڵگەیە هێشتا سەرەتاییە و نە سامان و نە دەوڵەت لە ئارادا نین. ئەی بۆ مافی جووتبوون لە دایک زەوت کراوە و مافێکی رەهای جووتبوونیش دراوەتە باوک؟

منداڵی ئمبووتی له تەمەنی دوو ساڵیدا بۆنەیەکی تایبەتی باوک ناسینی بۆ ئاماده دەکرێ، لەو بۆنەیەدا بۆ یەکەم جار، دەخرێتە باوەشی باوکییەوە، باوک دەمی منداڵەکە بە مەمکی خۆیەوە دەنێ، کاتێک منداڵەکە لە مژینی مەمکی باوکیەوە هیچی ناچێتە ناو دەم، هاوار دەکا دایە "ئێما ema" ئەو کاتە باوک تۆزێک خواردن بەدەمیەوە دەکا و فێری دەکا بڵێ بابە "ئێبا eba".

لە کۆمەڵگەی ئیمبووتیدا کێبڕکێ نییە، تەنیا هاریکاری هەیە، لە گەمەکردنیشدا، بردنەوە پەسند نییە.

گیروگرفتی نێوان ژن و پیاو، بە بۆنەیەکی تایبەتی کە نێویان ناوە "مۆلیما molima"، چارەسەر دەکەن. ئەو بۆنەیە کە بڕێتییە لە بلوێرلێدان و گوایە تەنیا بۆ پیاوانە، ژنان خۆیانی تێ هەڵداوێن و پیاوان تاوانبار دەکەن بەوەی کە بلوێر و بۆنەی "مۆلیما" لە داهێنانی ئەوان بووە و پیاوان لێیان دزیون و، دەست دەکەنە گاڵتەکردن بە "کێر"ی پیاوان و، پیاوانیش دەکەونە گاڵتەکردن بە "خوێنی مانگانە"ی ئافرەتان. هەردوو لا "نێر و مێ" گاڵتە بە یەکتری دەکەن، وەلێ دۆڕاو لە ئارادا نییە.**

دانیشتووە رەسەنەکانی ئوسترالیا

بە هەمان شێوە وەک دانیشتووە رەسەنەکانی ئەمەریکا، دوای داگیرکردنی ولاتەکەیان، لەلایەن سپیپێستانی ئەوروپاوە، بەشێکی زۆریان بە پەتای نامۆ بەوان کە سپیپێستان بردیانە ناویان مردن. ئەوەشی نەمرد، داگیرکاران تەنگیان پێ هەڵچنین و ناچاری کشانەویان کردن بۆ ئەو شوێنانەی کە ژیانی تێدا ئەستەمە، بەشێکیان هەتا ئێستاش بەشێوەیەکی تەندروست لەو ناوچە ستەم ژینانەدا دوور لە شارستانی ژیان دەبەنە سەر. دانیشتووە رەسەنەکانی ئوسترالیا خاوەنی ئاینێکی ئاڵۆزن، ئاینەکەیان دەڵێ "خەونەکانتان هەموو شتێکتان بۆ روون دەکاتەوە"، خەونەکانیان پێیان دەڵێ، دنیای مەتیریاڵی/ فیزیکی لەلایەن خواوەندەکانەوە دروست کراوە کە، توانای رەوانی "سپیریتی" داوەتە بەرد و لمب و جۆگەلە ئاو و رووەک. خەونەکانیان رووداوەکانی سەردەم و داهاتوویان بۆ دەستنیشان دەکا و، پێیان رادەگەیەنێ کە پیاوێک یان ژنێک سەرکردایەتییان دەکا (نێر و مێ) بە هاوتای یەک بگرێ. [ئەوەی لەم کۆمەڵگەیانەدا بەلای منەوە سەرنج راکێشە، ئاینە ئێگالیتاریییەکەیانە، تۆ بڵێی، ئایا هەموو کۆمەڵگە سەرەتاییەکان ئێگالیتاری بووبێ؟]

هەروەک کۆمەڵگە سەرەتاییەکانی ئیمبووتی و کونگەکان، ژنانی دانیشتووە رەسەنەکانی ئوستراليا زۆربەی کاری کۆمەڵگەکەیان لەسەر شانە، لە پەیداکردنی خۆراکەوە بەکۆکردنەوەی بەروبوومی گژوگیا و درەخت و راووشکار و ئامادەکردنی خۆراک و پەروەردەی منداڵیشەوە. پیاوەکانیان، لە دەوروبەری نزیک نیشتگەکەیان ئەگەر راوێکیان دەست نەکەوێ، دوور ناڕۆن بۆ راووشکار. ئەگەر پێاوێک "خشۆکێکی گەورە – لە شێوەی قۆڕی و سەرمازەڵە"دا بکوژێ، ئەوا بەدرێژاییی باقیمەندی رۆژەکە، خەریکی فیشاڵ و خۆ پفکردن دەبێ.

ریچارد گۆڵد: دەربارەی دانیشتووە رەسەنەکانی ئوستراليا دەڵێ، هەردوو توخمەکە (نێر و مێ)

سەربەرزن بەخۆیان و لەو بڕوایەشدان کە بەشێکن لە گەردوونێکی هەماهەنگ، بەلای ئەوانەوە هاوسەرییەتی بریتییە لە ڕێکخستنی ئابووری دوو لایەن کە بەسوودی هەردوولا دەگەڕێتەوە و، هاریکاری یەکتریش داخوازییەکی هەرە گرینگە بۆ مانەوەی هاوسەری. لە کۆمەڵگەکەیاندا پیاو گرینگترە وەلێ ژنەکان دەزانن کە ئەوان زۆر پێویستن، هەرلایەنەش بە ڕۆڵی خۆی دڵخۆشە.

لێکۆڵینەوە لەسەر نێتیقەکانی (دانیشتووە ڕەسەنەکان) ی ئوسترالیا دەری خستووە کە ژنان ئاستێکی نزمتر لە پیاوانیان هەیە. لە کولتووری ئەواندا کاتێک کوڕ دەبێتە هەرزەکار، دایکی بۆی لە دووی هاوسەرێک دەگەڕێ کە تەمەنی زۆر لە تەمەنی کوڕەکە بچووکتر بێت، زۆرجارانیش کیژێکی شیرەخۆرەیە و هیچ لایان ئازاد نین لە هەڵبژاردنی هاوسەرەکەیان. لێ هەردوولا پێش هاوسەربوون و لە هاوسەریشدا ئازادن لەگەڵ هەرکەسێکی تردا جووت بن. لەگەڵ ئەوەشدا کە ئازادیی سێکس لە کاتی هاوسەریشدا بەربڵاوە، هەندێک پیاو لەسەر ئەوە لە ژنەکانیان دەدەن، بەڵام ژنە نێتیقەکانی ئوسترالی وەک ژنانی دنیای سێیەم نین، ئەوان دەست دەکەنەوە و بەگژ پیاوەکانیاندا دەچنەوە، ئەگەر لێدانەکەش قورس بێت ئەوا پیاوەکانیان جێ دەهێڵن. لە کولتووری ئەواندا بۆ ئەوەی فێری ژیانێکی باشی هاوسەری و هونەری خۆشەویستی بن، زۆرجار کوڕە لاوەکان پێش بە هاوسەربوون لەگەڵ ئەو کەسەی بۆیان دەستنیشان کراوە، ژنێکی پیر مارەدەکەن و کیژەکانیش شوو بە پیاوێکی بەتەمەن دەکەن. شایانی باسە کە لەو کۆمەڵگەیەدا فرەژنیش باوە

Marilyn French V 1 p 20

ئەوەی زۆر سەرنج ڕاکێشە بەلای منەوە ئەوەیە کە نێتیقەکانی ئوسترالیا، جێگەی تایبەتی و سیستمێکیان هەیە بۆ حەوانەوەی ژنانی بێدەرەتانان، لەپیرو پەککەوتە و نەخۆش و بێ مێردەوە و ئەوانەش کە لە ستەمکاری مێردەکانیان ڕادەکەن – هەرچەندە ستەمکاریی پیاو لەسەر ژنان زۆر دەگمەنە، کەچی سەیر ئەوەیە سیستمەکەیان زۆر لەوانەی وڵاتە ئەوروپاییەکانیش لەپێشترە.

شوێنی حەوانەوەی ژنان کە بە زمانی خۆیان پێی دەڵێن "جیلیمی jilimi" بۆ هەموو ئافرەتێک هەیە سەردانی بکا و تێیدا بژی بۆ هەرماوەیەک بیەوێ و، بۆشی هەیە بڕواتە دەرەوە بۆ بەسەربردنی کات لەگەڵ هەرکەسێکدا بیەوێ. هیچ پیاوێکیش بۆی نییە بە نزیک کامپەکەشدا ڕابووڕێ. (ئەوەی ڕاستی بێت لە کوردستاندا نەک شێڵتەر "شوێنێکی پارێزراو" بۆ ئافرەتان هەتا ئێستاش نییە بگرە ڕاکردنی ئافرەت لە مێردێکی ستەمکار و گەڕانەوە بۆ ماڵی باوانیشی بە شەرمەزاری بۆی دەگەڕێتەوە.) ئەو کۆمەڵگەیانەی لەسەرەوە باسمان لێوە کردن نموونەی کۆمەڵگەیەکی زۆر سەرەتایی بوون کە هەتا ئێستاش لەسەر کۆکردنەوەی بەروبوومی ڕووەک و سووکە ڕاووشکاری ڕۆژانەیان دەژین، ئەو کۆمەڵگانە هەتا ئاستێک ڕۆشنایی دەخەنە سەر جۆری ژیاری ڕابردوومان و ئەرک و مافی هەردوو لایەنی نێر و مێی ئەو سەردەمانەیان تا ئاستێک بۆ ڕوون کردووینەتەوە.

جێندەر لە سەردەمی هۆرتیکولتوور / سەرەتای کشتوکاڵدا

پلەیکی هەڵکشاوتر لە کۆمەڵگە سەرەتاییەکان، کۆمەڵگەی سەرەتای دەستپێکردنی کشتوکاڵە "هۆرتیکولتوور" کە هەتا ئێستاش نموونەیان زۆرە لە کیشوەری ئەمەریکادا، وەک (باری Bari و ناسکاپی Naskapi) و "تلنجیت Tlingit"ەکانی ئالاسکاش. لێ دەبێ ئەرک و مافی لایەنەکانی جێندەر لەو کۆمەڵگەیانەدا چۆن بێت؟

بە بۆچوونی ئارکیۆلۆجیستەکان، مرۆ، نزیکەی ٣٥ هەزار ساڵان لەمەوبەر دەستی داوەتە گوندنشینی و گۆزە و گڵێنە دروستکردن. مێژووی یەکەمین کۆمەڵگەی ناسراوی کشتوکاڵ کارە – هۆرتیکولتوور، دەگەڕێتەوە بۆ پازدە هەزار ساڵ لەمەوبەر کە لە دەوروبەری رووباری "نیل" لە میسر دۆزراوەتەوە و لە ماوەی چوار پێنج هەزار ساڵدا کشتوکاڵ زۆر پەرەی سەندووە. کشتوکاڵی سەرەتایی"هۆرتیکولتوور" کە بە ئامرازی سەرەتایی لە بەرد و ئێسک لە شێوەی پاچ و خاکەناز، دروست کراوە، بەزۆری پیشەی ژنان بووە[١٠].

ئاشکرایە کشتوکاڵ داخوازی کارکردنێکی زۆرتر و جێنشینبوونی هەیە. وەک دیاریشە بەپێی کات کشتوکاڵ شۆڕشێکی لەژیانی مرۆدا بەرپا کردووە و بووەتە هۆی گۆڕانکاریی سەرجەم ژیانی مرۆڤ.

ئەوەی هەتا ئێستا ئاشکرایە، مرۆڤ لە سەردەمی بەردینی دووەم "پالیۆلیتیک"دا کە چل هەزار ساڵ لەمەوبەر بووە، چەکی سەرەتایی لە بەرد و ئێسک و پرووسکی ئاژەڵ و دار دروست کردووە، جا لەبەرئەوەی بەڵگەی مرۆڤی بەکۆمەڵ کوژراو کە بگەڕێتەوە بۆ ئەو سەردەمە نەدۆزراوەتەوە، وا بڕوا دەکرێ کە ئەو چەکانە هەر بۆ راووشکار بەکار هاتبن.

کۆمەڵگەی باری/ بێری: کۆمەڵگەی باری، کە بەهۆی قەلاچۆکردن و ئەو نەخۆشییانەی داگیرکارە ئەوروپاییەکان گەیاندیانە ناویان، ئێستا لە وڵاتی ڤەنزوێلا ژمارەیەکی کەمیان لە ناوچەیەکی بچووکی شاخاوی وچڕە جەنگەڵدا قەتیس ماون و هەتا ئێستاش لەسەر جۆری ژیاریی سەرەتای کشتوکاڵ بەردەوامن. لەو کۆمەڵگەیەدا کۆیلەیی نییە و سەرۆکیشیان نییە، بگرە لە زمانەکەیاندا وشەیەکیش نییە مانای سەرۆک ببەخشێ. لە کۆمەڵگەکەیاندا کە لەسەر کشتوکاڵێکی سەرەتایی و راو دەژین، کەس خاوەنی زەوی نییە. هەموو ڕێز لە مافی یەکدی دەگرن، دابەشکردنی کار لەناویاندا زۆر لاستیکییە. هاوکاری یەکتر دەکەن لە کاری کشتوکاڵی و راو و دروستکردنی خانووبەرەدا. پێکەوە ئاگاداریی منداڵەکانیان دەکەن و لەناو ئەواندا کاری بەرزونزم نییە.

سێکس لای ئەوان شتێکی ئازادە و سنووردار نییە بە مەرجێک لە نێوان خزمی پلەی یەکەمدا نەبێ. هاوسەریەتی لەناویاندا زۆر بەردەوامە، لێ لە هەمان کاتیشدا جیابوونەوە و کۆتا هێنانی هاوسەریەتی زۆر ئاسانە، شایانی باسە ئەوەش بڵێین کە ئاین لەو کۆمەڵگەیەدا هێشتا سەری هەڵنەداوە.

ئەو کەلوپەلانەی لەنێو گۆڕی دانیشتووە رەسەنەکانی ئەمەریکا، لە نێوچەی کینتاکی دۆزراونەتەوە، دەریانخستووە کە جیاوازیی ئیش لە نێوان ژن و پیاوی ئەو دانیشتووانەدا نەبووە، هەردوولا هەموو کارێکیان کردووە، ژنانیش وەک پیاوەکان بەشداریی راوی ئاژەڵی گەورە و شەڕی نێوان تیرەکانیان کردووە. لەو گۆڕانەدا کە نێوانی سێ تا چوار هەزار ساڵ کۆنن، ژن و پیاو وەک یەک نێژراون، بێگومان ئەمەش دیاردەی کۆمەڵگەیەکی، یەکسان/ ئیگالیتارییە.

مژدەگێڕێکی فرەنساویی سەتەی حەڤدە باسی کۆمەڵگەی "مۆنگتانای – ناسکەپی" رۆهەڵاتی کەنەدا دەکا و دەڵێ: ئەو خێڵانە کە هەوارەکانیان لە هاوین و زستاندا دەگواستەوە، هاوینان بە کۆکردنەوەی رووەک و چنینەوەی میوەوە و زستانانیش بە راووشکار ژیانیان دابین دەکرد، هەموو کەسێک لەناویاندا ئیشی دەکرد و هەردوولا، نێر و مێ، پێکەوە داریان دەبڕی، ئاگاداریی منداڵیان دەکرد و تەڵە و فاقەیان دەنایەوە. زۆرجارانیش ژنان دەچوونە راو و پیاوەکان لە ماڵەوە خۆراکیان ئامادە دەکرد. لەناویاندا هاوسەریەتی نەبووەتە هۆی سالاری هیچ لایەکیان و لە رووی سێکسیشەوە ئازادن و گواستنەوەی کامپەکان بۆ کوێ و لە چ کاتێکدا بگوێزرێنەوە ژنان بڕیاری لەسەر دەدەن. مژدەگێڕەکە لەسەری دەڕوا و دەڵێ، لەم کۆمەڵگەیەدا زۆر بە قێزەوە دەڕواننە کەسێک بیەوێ خۆی بەسەر ئەوانی تردا بسەپێنێ، هیچ شتێکیش بەزۆر بەسەر منداڵێکیشدا ناسەپێنن و ژن و پیاو بۆیان هەیە ببنە رابەری ئاینەکەیان.

کۆمەڵگەی ئیرۆکوا Iroquois لە باکوری ئەمەریکادا، هەتا ئەو کاتەی ئەوروپاییەکان گەیشتنە ئەوێ کۆمەڵگەیەکی ماتریلینیاڵ Matrilineal بوو، بە واتای بەلای دایکدا داشکابوو. لەناویاندا "مێیینە" مافی یوسۆفرەکت " Usufructی هەبووە. (یوسۆفرەکت، مافی بەکارهێنانی زەویوزار دەگرێتەوە بەڵام خاوەنییەتی نییە.) ئەو جۆرە مافە تایبەتە بە کۆمەڵگەی ماتریلینیاڵ. هاوسەریەتیش "ماتریلۆکەڵ matrilocal" بووە، بە واتای پیاو گواستوویەتییەوە بۆ لای خێزانی هاوسەرەکەی "زاوا بووک".

لە کۆمەڵگەکەیاندا کە زێدە لە دووسەت کەس پێکەوە لە گوندێکدا ژیاون دابەشکردنی خۆراک بەدەست ژنان بووە، ژمارەیەکی هاوتاش لە ژن و پیاو کاری ئاینییان بەڕێوە بردووە. کۆمەڵگەکەیان بڕێتی بووە لە چەند تیرەیەک، هەر تیرەیەک وەک نەتەوەیەک سەیر کراوە و، نوێنەرێکی خۆی ناردووە بۆ دیوانی پیران کە، هەموو بڕیارێکیان لەدەستدا بووە. لەگەڵ ئەوەشدا کە هەموو نوێنەری تیرەکان پیاو بوون وەلێ ژنەکانیان توانای لادانی سەرۆکی فێدێڕاسیۆنەکەشیان هەبووە ئەگەر بەدڵیان نەبووبێ. هیچ سەرکردەیەکیان نەیتوانیوە بڕیاری شەڕکردن بدات بەبێ وەرگرتنی رای ئافرەتانی کۆمەڵگەکەیان. تۆ بڵێی لەبەر ئەوەبووبێ کە کۆنترۆڵی خۆراک بەدەست ژنانەوە بووە..... نووسەر ؟

جێندەر لە کۆمەڵگەی کشتوکاڵکاردا

داهێنان و رازاندنەوەی گۆزە و گڵێنە، لە کۆمەڵگەکاندا دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی جیاواز، وەلێ نزیکەی چواردە هەزارسااڵن لەمەوبەر بووەتە هونەرێکی بەربااڵو لە سەرانسەری کۆمەڵگەکاندا.

پسپۆڕەکان لەو بڕوایەدان کە لە سەرەتاوە ژنان دەستیان داوەتە کشتوکاڵ بە ئامرازی سەرەتایی و دروستکردنی گۆزە و گڵێنەش بۆ هەزاران ساڵ هەر پیشەی ئەوان بووە. (لە راستیدا لە کوردستان و زۆر کولتووری تری سادەدا هەتا ئێستاش ئەو کارە دروستکردنی گۆزە و گڵێنە، تایبەتە بە ئافرەتان)

لە وێنە و نیگارکێشانی سەر بەرد و نێو ئەشکەوتەکان کە دەگەڕێنەوە بۆ زێدە لە سی هەزار ساڵ لەمەوبەر جێدەستی بەشداریی ئافرەت دیارە، لە ئەشکەوتی "پیچ مێڕل" لە فرەنسا جێگەپێی دایک و منداڵێکی تێدایە. هێندێک شێوەکاریی کە لە هیندستان دۆزراونەوە و سەروەشتیان دەگەڕێتەوە بۆ دە هەزار ساڵ لەمەوبەر، بەزۆری ژنان دیارن و زۆر کەم پیاویانی تێدا بەدی دەکرێ. وێنەکان بەزۆری وێنەی ژنی سکپڕ و شیردان بەمنداڵ و، جموجۆڵی ژنان لەتەپکەنانەوە و شت هاڕین و ماسی گرتن و خۆراک ئامادەکردن پیشان دەدەن. یەک لەو نیگارە کێشراوانە ژنێک دەردەخا، بەرچنەیەکی بەشانەوەیە و دوو منداڵی هەڵگرتووە و بەسەر سەریشیەوە ئاژەڵێکی هەڵگرتووە. ژنێکی تر شاخی ئاسکێکی گرتووە و بەدوای خۆیدا رایدەکێشێ.

دوو شێوەی تریش هەن کە ئارکیۆلۆجیستەکانی گەیاندووەتە ئەو بڕوایەی سەرۆکی ئەو کۆمەڵگەیە ژن بووبێ. سەرچاوەکە باسی دوو شێوەکەی نەکردووە..... مێرلن فرێنچ بەرگی یەکەم ل ٢٨، ٢٩

نەخشێکی تر کە لەوانەی دەوروبەری گەورەترە و بە "mother goddess" ناو نراوە، ژنێک پیشان دەدا منداڵێک لەنێوگەڵیدا هاتووەتە دەر. جگە لەمانە هێندێک نەخشی ریالیستانەی تریش هەن کە کاری جووتبوونی نێوان جێندەر نیشان دەدەن.

نەخشەکان نێر و مێ پیشان دەدەن باوەشیان پێکدا کردووە، وەلێ هیچ لایەکیان لەسەرەوە نین، ئەمەش مانای هاوتایی دەگەیەنێ. ئەم نەخشانە زۆر جیاوازن لە نەخشی جووتبوون لە کولتووری پاتریارکیدا کە زۆرینەیان دەری دەخەن، مێیینەکە، بە سوکایەتیپێکردنەوە ملکەچی جووتبوون کراوە و بەدەگمەن لە نەخشونیگاری کولتووری پاتریارکیدا حەزی هەردوولای تێدا دەردەکەوێ. لە کولتووری پیاوسالاریدا، نەخشە سێکسییەکان هەموو کات دەری دەخەن کە نێرینە گەورەترە لە ئافرەت، نێرینەکان جلەکانیان لەبەردایە و مێیینەکان رووتن، ئەم جۆرە نیگارانە نێر و مێ دەخەنە دوو ئاستی جوداوە، یەکێکیان بەرز کە نێرینەکەیە و، ئەویتریان نزم کە مێیینەکەیە.

شوێنەواری شاری "چەتاڵ هویوک Catal Huyuk"، لە ئەناتۆلیا/ تورکیای ئێستا کە دەگەڕێتەوە بۆ نزیکەی ٦٥٠٠ – ٧٠٠٠ پێش سەردەم و، ژیانیان بە کشتوکاڵێکی سەرەتایی "هۆرتیکوڵتوور" و

ئاژەڵ بەخێوکردن دابین کردووە و دانیشتوانی شارەکە خۆی داوە لە ٥٠٠٠ کەس، شارەکە وەک شانە هەنگێک دروست کراوە، بێ کۆڵان و شەقام و بازاڕ، خانووەکانیان کە هەمووی یەک شێوازی هەبووە، هەریەک بڕێتی بووە لە یەک ژوور و، بە پەیژە لەسەربانەوە دابەزیونە ناوی. لەلای دیواری ڕۆهەڵاتی ژوورەکەدا سەکۆیەکی گەورەی نووستنی تێدا بووە، هەر لەژێر ئەو سەکۆیەشدا، ژنی مااڵەکە دوای مردنی نێژراوە، هێندێکیان لەگەڵ منداڵەکانیاندا نێژراون کە لەوانەیە ئاماژەیەک بێت بۆ بەسەرمندااڵ چوونەوە. لە بەشێکی تری ژوورەکەدا سەکۆی نووستن، پیاو یان منداڵی لەژێردا نێژراوە، وەلێ پیاو و منداڵ قەت پێکەوە نەنێژراون. نەبوونی شوێنێکی گشتی لە شارەکەدا و وێکچوونی خانووەکان بە سەکۆی نووستنیشەوە، سکۆاڵرەکانی خستووەتە ئەو بڕوایەوە کە، لەو شارەدا سەرکردە و دەسەاڵت "سوڵتە" نەبووە و ژنانیش خاوەنی مااڵ و منداڵەکان بوون. لەو کۆمەاڵگەیەدا کە نێزیکەی هەزار ساڵ تەمەنی هەبووە، لەوە دەچێ لە کولتووریاندا، مێیینە لە نێرینە لەپێشتر بووبێ، وەلێ هیچ دیاردەیەکی مێسالاریی تێدا بەدی نەکراوە.

مەریبا گیمبووتاس Marija Gimbutas، پسپۆڕیکە لێکۆڵینەوەی لەسەر کۆمەاڵگە دامرکاوەکانی ڕۆخی دەریای ئیجە و ئەدریاتیک کردووە – لە چیکوسلۆڤاکیاوە هەتا ئۆکرانیا. لە لێکۆڵینەوەکەیدا دەاڵێ (لە نزیکەی حەوت هەزارساڵ پێش سەردەمەوە، شارۆچکە وگوندنشینەکانی ناوچەکە، هەزاران ساڵ بە ئاشتی و ئارامی لەسەر کشتوکاڵێکی سادە و بەخێوکردنی ئاژەاڵ ژیاون. هیچ گوندێک شورەی بەدەوردا نەکێشراوە، هیچ دیاردەیەکی شەڕوشۆڕیش بەدی ناکرێ.)

بەبۆچوونی بەشێک سکۆاڵر، کۆمەاڵگەی ئیگالیتاری و ماتریلینیالی هەرگیز لەئارادا نەبوون، وەلێ دۆزینەوەی شوێنەواری ژینگەی هاوشێوەی ئەوەی ئەناتۆاڵ لە ڕۆخەکانی دەریای ئیجە و ئەدریاتیک و، لە گردەکانی "سیلبوری و ئاڤبوری و ڕۆئاوای ناوچەی کێنت" لە بەریتانیا کە دەگەڕێنەوە بۆ زیاتر لە شەش هەزار ساڵ. بۆچوونی ئەو سکۆاڵرانە پووچ دەکاتەوە. لەبەرئەوەی لە هەموو کۆمەاڵگەکانی ئەناتۆاڵ و ڕووخەکانی ئیجە و ئەدریاتیک و ئەوانەی بەریتانیاش، نەک هەر شێوەکارییەکان بگرە هونەری ئارکیتێکتووریشیان شێوەی فیزیکی لەشی مێینەی لەخۆ گرتووە.

پاشماوەی ژینگەی هەمەشێوە لە دوورگەی "مااڵتا"ش دۆزراوەتەوە کە دەگەڕێتەوە بۆ هەمان سەردەم و، پەرستگە و گۆڕە هەاڵبەستراوەکانیشیان لە شێوەی ئەندامی جێنیتاڵی مێیینەدا دروست کراون. ئەوانەی ناوچەی کێنت، لە ئاسمانەوە لە دیمەنی ژنێک دەچێ دانیشتبێ.

جگە لەمانەش ئەو شێوەکارییانەی دەگەڕێنەوە بۆ پێش ٦٠٠ ساڵ پێش سەردەم و لە کوردستان و بابل و فەلەستین دۆزراونەتەوە، هەمووی دەربارەی ژنانە و نیگارێکی پیاوی تێدا نییە.

بەهەمان شێوەش، بە هەزاران میل دوور لەو کولتوورانەوە، لە کیشوەری ئەمەریکا، شێوەکارییە دۆزراوەکان کە دەگەڕێنەوە بۆ پێنج هەزار ساڵ لەمەوبەر، لە سێ هەزار ساڵەی یەکەمیدا بەدەگمەنێش پیاوی تێدا بەدی ناکرێ. دەزانین کۆمەاڵگەی دانەمرکاو هەردەمە و نادەمێک بار لێک دەنێن و کۆچ دەکەن، گیروگرفتی خاوەنیەتی زەویوزار و سنووریان نییە و هەموو بەشدارن لەوەی

هەبێت لەو دەوروبەرە کاتییەی تێیدا دادەمرکێن و، داوونەریتیش لەناویاندا جێگری یاسایە. وەلێ کۆمەڵگەی دامرکاو کە سنوورێکی تایبەت بەخۆی هەیە و رۆژانە ژمارەی ئەندامەکانی لە زیادبووندایە، پێویستی بە ستڕکتوورێکی سۆشیاڵی هەیە بۆ چارەسەرکردنی گیروگرفتەکان. ئەمەش بووەتە هۆی هاتنەکایەی نێوەندێک بۆ کۆمەڵگەکە و، وردە وردە جێگە چۆڵکردنی داوونەریت بۆ یاسا. بەواتای دروستبوونی کۆمەڵگەی تێکەڵ و ئاڵۆز.

وەک بەڵگە ئارکیۆلۆجییەکان دەریان خستووە هەتا سەردەمی مێژووی تۆمارکراو، ژنان کرۆکی کۆمەڵگەکانی مرۆڤ بوون. لێرەدا ئەو پرسیارە خۆی دەسەپێنێ کە، بۆ دەبێ لە هەموو مێژووی نووسراودا ژنان نەک هەر رۆڵیان دیار نییە، بگرە وەک ئەوە وایە هەر لە ئاراشدا نەبووبن؟

پەراوێزەکان:

١. مەشێ و مەشیانێ ناوی دایک و باوکی گشت مرۆڤن لە ئاینی پیرۆزی مازدانیانیزم "زەردەشتایەتی"دا

٢. بە بڕوای من زاراوەی "ئافرەت" زاراوەیەکی رەسەنی کوردییە و لە ئافڕاندنەوە وەرگیراوە نەک لە وشەی "عەورەت"ی عەرەبی.

٣. ئەم بابەتە رەوانشاد مەسعوود محەمەد لە کتێبی مرۆڤ و دەوروبەردا بە جوانی ڕوونی کردووەتەوە

* دی ئێن ئەی. کورتکراوەی زاراوەی "دیۆکسی رایبۆ نیوکلیک ئەسید deoxyribonucleic acid"ە کە ترشەڵۆکی نێو نێوکی خانەی لەشە

4 - The Essential Schopenhauer, On women, p 165- 183

5- Big History, from the BIG BANG to the present, by Cynthia Stokes Brown p 34, 35

6- Big History p 40

7- Big History p 43

٨- مێرلین فرێنچ ل ١٢ بەرگی یەکەم

9-Big History p 68

١٠- کشتوکاڵ کە بە ئامرازی سەرەتایی و لەسەر ڕووبەرێکی بچووک ئەنجام بدرێت پێی دەگوترێ، هۆرتیکولتوور و، کاتێک بە ئامرازی پێشکەوتووتر و لەسەر ڕووبەرێکی بەرفرەوان ئەنجام درا دەبێتە، ئەگریکولتوور.

** بۆ زانیاریی زیاتر لەسەر کۆمەڵگە سەرەتاییەکانی کالەهاری و زائیر، دەتوانن ئەم سەرچاوانە بەسەر بکەنەوە

Richard B. Lee, Population Growth and the Beginning of Sedentary Life among the Kung Bushmen 1972.

Marjorie Shostak, Nisa: The life and World of a Kung Woman. Harvard University press 1981.

سەرچاوە سەرەکییەکانی ئەم زنجیرە نووسینە

Silver Moon Sun, and Witches. 1987

Barbara Lesko, the Remarkable Women of Ancient Egypt 1987.

Sarah B. Pomeroy, Women in Hellenistic Egypt: From Alexander to Cleopatra 1984.

هەواڵنامەی کێبڕکێ

Sir William Tarn, Cambridge Ancient History, Vol.10 1970.
George Dorsey, Man's Own Show: Civilization (New York: Harper& Brothers, 1931)
Bernard Batto, Studies on Women at Mari (Baltim0re, Md: Johns Hopkins University press, 1974
Gernot Wilhelm, the Hurrians, translated from German by, Diana L .Stein 1994
Marilyn French, From Eave to Dawn, vol.102& 3. 2002
Ancient Civilizations, General Editor: Professor Greg Woolf, First publishing 2005
Chinese women: past&present, by Easter S. Lee Yao 1983
Women in early Imperial China, by Bret Hinsch, 200
On becoming human, Nancy Makepeace Tanner. Cambrbidge Univesity press 1981
The creation of patriarchy.Gerda Lerner. Oxford University press 1986
In defense of Atheism Michel Onfray, translated by Jeremy Leggatt. 2005
Sex,Time and Power, Leonard Shlain. How womens sexualty shaped Human Evolution 2003.
Big history, from the BIG BANG to the present, by Cynthia Stokes Brown.New York, NY 2008
Grassroots by Jennifer Baumgardner and Amy Richards .. 2005
Richard A. Gold, Yiwara: Foragers of Australian Desert ...1969
Georg Bancroft, History of the United States of America, From the Discovery of the Continent vol1-1967.
Catal Huyuk: A Neolithic Town in Anatolia, by, James Mellaart (New York: McGraw-Hill,...1967)
Marija Gimbutas, Gods and Goddesses of Old Europe (Berkeley: University of California press ...1974
Michal Dames, the Silbury Treasure (London: Thames and Hudson ….1976
Anton, Ferdinand, Women in pre-Colombian American…….. .1973.
Anderson, Karen. Commodity Exchange and Subordination: Montagnais-Naskapi and Huron Women 1600-1650,".....1986
Simone De Beauvoir . Second Sex, copyright Alfred, A, Knopf Vintage Book Edition, 1989
Richard B Lee, Population growth and bigining of sadentry, life among the Kung Bushmen 1972
Marjorie Shustak, Nisa: The life and world of Kung women. Harvard University press 1981
Carol Beckwith and Angela Fisher, African Ceremonies II (New York: Harry N. Abraham Inc 1999
Robert S. McElvaine, Eves Seed.....2001
Myth0logy, the illustrated anthology of world myth and storytelling, general editor, C Scott Littlton... 2002.
Encyclopedia of the ancient Greek world, David Sacks, revised edition by Lisa R. Brody ..2005
Political and and social life in the great age of Athens, edited by John and Kitty Chisholm. Open Univerty.1978.
All you need to know, from Zeus's Throne to the Fall of Rome, by Carolline Taggart. Michael O'Mara Books Limited 2010.
Keuls Eva C. The reign of the phallus: Sexual politics in Ancient Asthens. New York: Harper & Row, 1986
The secret history of Mongol Queens by Weatherford 2010
بنەچەی خێزان و خاوەنداریەتی تایبەت و دەوڵەت، نووسینی، فردریک ئەنگڵس

ڕۆهەڵاتناسی
بەتێڕوانینێکی ڕۆهەڵاتییانە

د. موحسین محەمەد حوسێن

بەشی شەشەم

بەشی سێیەم -١ (٤-٤)

ڕۆهەڵاتناسیی کەی دەستی پێ کردووە؟

ئەو گەڕیدە و جوگرافیاناس و زانایانە، ئەدەبێکی جوگرافیایی دەوڵەمەندیان بەرهەم هێناوە، ئەگەرچی زۆر لە دەستنووسەکانیان ون بووە. زانیاریی گرینگیان لەبارەی هەرێمەکانی دەوروبەری دەریای نێوەڕاست(دەریای ڕۆم) پێشکێش کردووە، هەروەها لەبارەی ئەفریقیا و ئاسیا و هیندستانیشەوە.

زانیارییان لەبارەی ناوچە و وڵاتانی کەنارەکانی زەریای هیندی خستووەتە ڕوو، سەرباری ئەوەی جارێ بوونی چەند شارستانێتییەکی ڕۆهەڵاتی دووریان دا، نەخاسمە لە چین و مالیزیا.

ئەم نووسینانە، نیشانەی بایەخی هەردوولایە بەیەکتری، بایەخەکەش بەپلەی یەکەم بۆ هاوسێیەتی دەگەڕێتەوە، هاوسێیەتیش، جۆرێک لە پارێز و هەستیاری دروست دەکات کە لەوانەیە زەمینەی ململانێ و پێکدادان خۆش بکات. هاتنەپێشی بارودۆخێکی وا، ئاسایی بوو، چونکە واباوە بەهێز لە بیانووان دەگەڕێ و شەڕ بە بێهێز دەفرۆشێ، زەرووریشە هەردووکلا یەکتری بناسن، تا کاریان مەیسەر بێ و سەرکەوتنی لایەنی بەهێز مسۆگەر بێ. نامانەوێ درێژەی بدەینێ و بچینە نێو وردەکاری ئەو هەموو شەڕوشۆڕ و خوێنڕشتنەی نێوان هەردوولا، پێش ئەوەی دنیا بەو شێوە باوەی ئێستا دابەش بکرێ (ڕۆهەڵات و ڕۆئاوا، باکور و باشوور)، ناکۆکی و شەڕی

وەرگێڕانی لە عەرەبییەوە: عەبدوڕەزاق عەلی

خوێناوی له نێوان دەوڵەتانی ڕۆهەڵات خۆیاندا ڕوویان داوە، لە بەرەی ڕۆئاواش هەروا بووە، وەک دەزانرێ. ئەمە لە ڕۆژگارێکدا کە پەرژینی سەر سنووران نەبوو، تخووبی نێوان دەوڵەت و پارزەوینەکان وا ڕوون و دیار نەبوون. بۆیە ئەوەی ڕووی داوە، هیچ پێوەندیی بەو بابەتەوە نییە کە ئێمە باسی دەکەین. ڕاستییەکەی، هەموو ناکۆکییەکان لە نێوانی دوو لایەنی هاوسەنگدا ڕوویان دەدا، زۆرانبازییەکان چ پێوەندیی بەوەوە نەبوو کە بە(ڕۆهەڵات و ڕۆئاوا) دەناسرێ، ئاخر ئەمانە دوو چەمکی تازە داهێنراو و هاوزەمان لێڵن. زەحمەتیشە بزانرێ سنووری ئەمیان لە کوێ تەواو دەبێ و سنووری ئەوی تریان لە کوێوە دەست پێدەکات[1].

تیێری هێنتچThierry Hentch دەڵێ ڕۆهەڵات بوونی نییە لە سشەری ئێمەدا نەبێ، ئێمەی ڕۆئاوایی، ڕۆئاوا، بیرۆکەیەکی لە هەناوماندا، وەک ژۆن بیرۆکەی لایەنی جیاوازیش وا لە هەناومانداید، وەلێ هەست ناکەین پێویستمان بەوە بێ بیناسین. دواتر هێنتچ دەپرسێ: ئێمە کێین؟ ڕووەکەی تری ڕۆهەڵات؟ ئەویتری ئەویتر[2].

خۆ ئەگەر لە پاریس و لەندەنەوە تەماشای بەڵکان بکەین، دەپرسین: باشە ئینتیمای بۆ ڕۆهەڵاتە یان ڕۆئاوا؟ پرسێکی، پێوەستە بە هات و ئامانجەکان، بگرە بەکەسەکانەوە، هیچ کات سنووری جیۆسیاسییەکان، سنووری دابڕ نین تا ئەو سنوورانە بەکۆمەڵە هێڵێکی وەهمی کێشرابن کە لۆجیکێکی جوگرافیانەی دروستە[3]، بۆیە بەکارهێنانی دەستەواژەی ڕۆهەڵات و دواتر ڕۆئاوا، مەترسیدارە، چونکە ئەوی تر بەگوێرەی پێداویستییەکانی خۆی ئامادەی کردووە. نەسیب سەمیر ئەلحوسەینی دەپرسێ: بەم لۆجیکە بێ، ئەدی ئێمە بۆچی ڕۆئاوای چین نەبین[4].

بەم شێوەیە، چەمکی ڕۆئاوا، چەمکێکی ئاڵۆز و هاوزەمان ڕوونیشە وەک عورەوی پێی وایە[5]. هێشتا چەمکی ڕۆئاوا تازە مەیدانی جوگرافیای بەتەواوی جێ نەهێشتبوو، "چیتر ڕۆهەڵات و ڕۆئاوا مانای وەک دوو لایەنی بەرجەستە نەمانەوە هێندەی بوونە دوو چەمکی میتافیزیکی"[6]. بەم مانایە، ڕۆئاوا، لە دەرەوەی زەینی ئێمە، بوونی نییە، بۆیە هەر دەبێ بگەینە ئەو شتەی نێو زەینمان، تا دواجار– لە کۆتوبەندی هزری ڕاهاتوومان قوتارمان بێ. هەرچۆنێک بێ، باری جوگرافیا، سەرباری خەسڵەتەکانی تر، ڕۆڵێکی دیاریان گێڕاوە لە بەرجەستەکردنی دوو دنیای جیاواز لە یەکتر لە زۆر ڕووەوە[7].

هێندێک کەس لەو باوەڕەدا بوون، ئەو شێوازە بیروباوەڕە چەسپیوانەی چەمکە سەرلەبەر شوێنییەکانی(المفاهیم المکانیة کلیا) وەک ڕۆهەڵات یان ڕۆئاوا، لەبارەی ئەو خەڵکانەوە هەیانە کە لە هێندێک شوێنی جوگرافیایی دیاریکراودا دادەنیشن، ڕۆڵی "شوێن" لە وێناکراوی کۆمەڵایەتیی ژیانمان یان هەڵسوکەوتی ڕۆژانەماندا جێگیر دەکات، ئاخر کاتێک فەزا بارگاوی دەکرێ بەواتە، مەعریفییانە وێنا دەکرێ، دەمێک دنیا بۆ دەقەرگەلێک دابەش دەکرێ، ئەو خەڵکەی لە ناوچە جیاوازەکاندا دادەنیشن، سەروتازە بەجۆرێک وێنا دەکرێنەوە کە خزمەت بەئامانجە سیاسییەکان

بکات[8]. لێرەدا بایەخی هەرە زۆری گوتاری شوێنانی (الخطاب المکانی) دەردەکەوێ... کەواتە، جیاکردنەوەی ڕۆهەڵات و ڕۆئاوا، هێندەی ئەو ئەفسانانە کۆنە کە خەڵکەکە لە دێرزەمانەوە باوەڕیان پێ کردبوون.

دەگەڕێینەوە سەر ئەوەی لە بواری دەستپێکی ڕۆهەڵاتناسیدا گوتمان، نووسەران هەن، هەوڵی گەڕیدە و جوگرافیناسە کۆنەکانی ئەغریق و ڕۆمان، بەڕۆهەڵاتناسی دەزانن و هەر ئەوەش هۆکاری سەرنجڕاکێشانی دەوڵەتانی ئەوروپای ئەوێ ڕۆژێیە بەئاراستەی دوورگەی عەرەبی، بۆ نموونە، کتێبەکەی "هیرۆدۆت"ی مێژوونووسی سەدەی پێنجی پێش زاین، "تیوفراست، شاگردی ئەرستۆ، کە زۆر بەجوانی باسی خەسڵەت و جوانییەکانی وڵاتانی عەرەب دەکەن، نەخاسمە ئەمەی دووەمیان و کتێبەکەی "مێژووی ڕووەک"، سەرباری "تلینی" مێژوونووسی سەدەی یەکەمی زاین کە ناوی زۆربەی خێڵ و گوندەکانی دوورگەی عەرەبی تۆمار کردووە لەو کتێبەیدا کە ناوی لێ ناوە "مێژووی سروشتی"، هەروەها کارەکانی "سترابۆ"ش.

بۆیە یەکێک لە ڤەکۆڵەران دەڵێ، تۆوی ڕۆهەڵاتناسی لەو ماوانەدا بوو، واتە چەند سەدەیەک پێش زاین، وەلێ پێویستی بەپاڵپێوەنانو گەشەیەک هەبوو، ئەم دەرفەتەش تا سەرهەڵدانی ئیسلام نەڕەخسا، کاتێک ئیسلام ڕووی لە ڕۆئاوا کرد، ڕۆئاواش، ناچار بوون لێی وەکۆڵن تا بیناسن[9]. ئێمەش دەڵێین: ئاخۆ بایەخدانی زووبەزووی ڕۆئاوا و دەرکەوتنی سەرەتاکانی ڕۆهەڵاتناسی هەر لە کۆنەوە، پێوەندیی بەململانێی ئاینییەوە نییە، یان ئەوەی پێی دەگوترێ "تەبشیر" یان "تەنسیر"؟ ڕاستت دەوێ، لاوازیی ڕۆهەڵات، دنەی ڕۆئاوای دەدا، پێچەوانەکەشی ڕاستە. واتە؛ ئەم بایەخدانەی پێشینان بەڕۆهەڵاتناسی، پێوەندیی بەیاردەی ڕۆهەڵاتناسییەوە نییە وەک دیراسەتکردنی لەبارابوون و چییەتی ئەوی تر. ئاخر ئەم دیاردەیە لە سەرەتادا، بەهەموو شێوەیەک، بەڕووی ئیسلام و پرکێشی و بەرفرەوانبوونیدا وەستایەوە، تەنانەت گەیشتە تانەلێدان لە ئەسڵی بیروباوەڕەکە، ڕۆئاواش لاوازیی ڕۆهەڵاتی ئیسلامی قۆستەوە دەستی بەدوژمنکاری کرد، لەوانە تەبشیر بۆ ئاینی مەسیحی. چونکە ئێمە پێشتر زۆر لەسەر ئەم بابەتە ڕۆیشتووین، لێرەدا درێژەی نادەینێ، وەلێ دەگەڕێینەوە و دەڵێین، بڵاوکردنەوەی ئاینێک لە ڕێگەی تەبشیرەوە، لە زەبری چەک باشترە.

خۆ قۆستنەوەی لاوازیی بەرانبەر لە بڵاوکردنەوەی ئایندا، ئەوە مافی هەرلایەکە، لایەنگرانی ئاینگەل و تەنانەت لەنێو مەزهەبەکانی ئاینێکیشدا بەگشتی، لەم ڕووەوە، هیچیان دەستیان نەپاراستووە.. ئاخر ناچێتە عەقڵەوە، بتوانرێ بیر و باوەڕێک لە نێو خەڵکێکی بەهێزدا بڵاو بکرێتەوە، ئەگەر ئەو بیر و باوەڕە هێندە بەهێز نەبێ کە بتوانێ لەنێو لایەنگرانی ئاینێکی تردا جێی خۆی بکاتەوە، ئەم جێکردنەوەیەش، سااڵنێکی دوور و درێژی پێویستە، قوربانیی گەورەی گەرەکە، هێزی بیر و باوەڕ جارجارێک لە هێزی چەک واوەترە. ڕاستییەکەی، موسڵمانان کەوتنە شەڕەوە لەگەڵ دنیایەک کە قەناعەتی بەبیر و باوەڕی موسڵمانان نەبوو. دیسان، کڵێسا لای

خۆیەوە لە ئەنجامی پێشڕەوییە سەربازییەکانی موسڵمانان، هەستی بەمەترسییەکی زۆر دەکرد، بەتایبەتی لە حەوزەی دەریای ناوەڕاستدا، لای سەرووی نەبێ، لە هەلومەرجێکی وادا هەلومەرجی شەڕوشۆڕ مەحاڵە لە بەرانبەرەکەت تێ بگەی، هەرلایە و تێڕوانینێکی لەبارەی بەرانبەرەکەیەوە لای خۆی چێ کردبوو، بەدڵنیاییشەوە، تێڕوانینەکان شاش و نابابەتی بوون[١٠].

بۆچوونێکی تر هەیە دەڵێ، ڕۆهەڵاتناسی لە سەدەی هەشتەمی زاینەوە دەستی پێ کردووە، کاتێک تا دەهات لە باوەشی کڵێسا و بەڕێنوێنی ئەو گەشەی دەکرد و بەهەموو تواناشەوە سوودی لێ وەردەگرت و ئەو سەردەمە، کڵێسا تا بڵێی بەرانبەر ئیسلام و پێغەمبەرەکەی"د.خ" گرژ بوو، هەرچی بنەما و ڕێنوێنییەکانی هەیە، بوونە بارێکی قورس بەسەر عەقڵی ئەوروپاییەوە و تا ماوەیەکی درێژیش نەیانتوانی ڕەوا و ناڕەوا(!) لێک جیا بکەنەوە، ڕەنگە تا ئێستاش ئەوەیان دەرهەق بەعەرەب و مسوڵمانان پێ نەکرا بێ(!).

بۆچوونێکی بێگومان هەڵەشەیە، بەڵام ئەوەی گرینگە، بوونی بۆچوونێکی تازەیە لەبارەی سەرهەڵدانی ڕۆهەڵاتناسییەوە، کە نووسەری ناوبراو "د. یەحیا موراد" دەیخاتە ڕوو. ئێمەش دەڵێین، دوکتۆر موراد تەنیا مەبەستی کتێبەکانی یۆحنا دیمەشقی و نووسەرە قیبتییە میسرییەکانی هاوسەردەمی نەبوو، بگرە مەبەستی ئاستی پێوەندییەکانی ڕۆئاوا و موسڵمانان بوو لە وڵاتی ئەندەلوس پاش فەتحکردن. هەر مێندەی ڕۆئاوا، تێکەڵی موسڵمانان بوو لەوێ، ئیتر هزروانانی وێندەر، دەستیان بەناحەزی و هێرشکردن کرد. ئەو ناحەزییەی هەردوولا، تا ئەمڕۆش بەردەوامە(!). واتە؛ بەرەنگاربوونەوەی دانیشتووانەکە ئیسپانییەکان بەدژی بوونی ئیسلامی، بەکاری دوژمنکاری دێتە ژماردن!.

هەرچی ئەوەی ناوی لێ دەنێ دەمارگیریی کوێرانەی کڵێسا، کارێکی ناڕەوا بوو. باشە دەبوو کڵێسا پشتیوانی فاتیحەکان بکات یان تەماشاکەر بێ؟ دواتر نووسەر دەڵێ بەزمانی ڕێنوێنیکار وا باشتر بوو بۆ کڵێسا، شوێن ڕاستی بکەوێ لە هەر لایەکەوە بێ(!)، لەوانەیە د. موراد مەبەستی ئەوە بێ، کڵێسا، داوا لە لایەنگرانی بکات، واز لە ئاین و کولتوورەکەی خۆیان بێنن و ببنە موسڵمان، تا پێیان بڵێن شوێن ڕاستی کەوتوون و سەرچاوەی ڕاستینەیان دیوەتەوە، وەلێ ئیسپانییەکان بەگوێرەی لۆجیکی دروستی دوکتۆریان نەکرد و بگرە بەپێچەوانەوە جووڵانەوە. بەمەش، ئیسپانییەکان دەرفەتێکیان لە دەست دا کە فاتیحەکان بۆیان ڕەخساندبوون و خۆیان و کڵێساکەیان کەوتنە نێو ئۆردووی ڕۆهەڵاتناسانەوە، بەرژەوەندیی ئیسپانیا لەوەدا بوو وەک وڵاتانی ئەمبەر جەبەل تاریقیان بکردایە، وەک مەغریب و مۆریتانیا و جەزائیر و سەنیگال.

هەر ئەو نووسەرە دەڵێ: ئەوروپاییەکان لەسەر دوژمنکاریی موسڵمانان بەردەوام بوون، چونکە ڕۆهەڵاتیان نەدەناسی(!)، هەرچەندە لە ئەندەلوس لە تەک موسڵمانداندا دەژیان، وەلێ کینەی ئاینی و دەمارگیریی توند، بواری پێ نەدەدان بیرێک لە ڕاستینە بکەنەوە و پشتەوەی ببینن.

ڕاستییەکەش هەر وابوو، ئەگەرچی زۆر کەسیان سەردانی ڕۆهەلاتیان کرد، موسڵمانیان لە نێو مااڵی خۆیاندا ناسی و لە هەڵسوکەوت و داوونەریتیان دەکۆڵینەوە[11].

هەر لەسەر ئەم نەزمە، دوکتۆر سامەڕائی نووسیویەتی دەڵێ: ڕۆهەلاتناسی، بۆ ڕۆژگاری شەڕگەلی ئسپانییەکان دەگەڕێتەوە کە دەیانویست ولاتەکەی خۆیان بسێننەوە، سااڵی ٤٧٨ک/١٠٨٥ز لە "تولەیتڵە(تۆلیدۆ Toledo)ی باشووری ڕۆئاوای مەدریدەوە دەستی پێ کرد، ئەوەبوو بزاڤی تۆبە و لێخۆشبوون لە کڵێسای کلۆنی[12]، پەیدا بوو، ڕاهیبگەلێک بەسەرۆکایەتی پوترسی بەڕێز[13]، بوونە سەرکاری کڵێساکە، هەر لەم دێرەوە بزاڤی تەنسیری ئیسپانیایی دەستی پێ کرد، بە سروودەکانییەوە تا بووە نەسرانییەکی کاتۆلیکیی ڕۆمیی بێگەرد، چونکە ئەو ڕاهیبانە پێیان وابوو نەسرانییەتی ئیسلامی شێواوە و بڕێک جێدەستی ئیسلامی پێوە دیارە، هەر بۆیە دەستیان بەشەڕگەلی خاچپەرستانە کرد بەدژی نەسرانی و ئیسلامەکانی ئیسپانیا پێکەوە[14].

ئیبنو ئەسیری جەزری (٦٣٠ک/١٢٣٢ز) ڕای دەگەیەنێ کە شەڕی ئەفرەنجییەکان(خاچپەرستان) لە وڵاتی ئەندەلووسەوە(ئیسپانیا) دەستی پێ کرد، لە دەسپێکی قسەکانیدا دەڵێ، سەرەتای سەرهەڵدانی دەوڵەتی ئەفرەنگی و ئەستووربوونی بازووی و بەڕێکەوتنی هێزەکانی بەرەو دنیای ئیسلام و دەستبەسەراگرتنی بڕێک شوێن سااڵی ٤٧٨ک، کاتێک (تولەیتڵەیان گرتەوە، ٤٨٤ چوونەوە نێو دوورگەی سقلالییە، ڕوویان لە ڕۆهەلات کرد و وەک ئیبنو ئەسیر دەڵێ[15]، ناکۆکی نێوان موسڵمانیان بەدەرفەت زانی و سااڵی ٤٩١ پەلاماری شام یان دا، ئەوی ڕاستی بێ، لاوازیی مسوڵمانان، بووە هێز بۆ ڕۆئاوای مەسیحی، ئەم ڕاستیەشییان نەدەزانی تا ڕووداوەکانی ناوچەکە پەردەی لەسەر ناکۆکیی نێوان موسڵمانان و بێهێزیان لادا، وەک چۆن بەهۆی نێزیکی و هاوسێیەتییەوە، دەرکیان بەو ڕاستییە کرد لە ئەندەلووس و وڵاتەیلی ڕۆم. مەسەلەیەکی ئاسایی بوو بەگوێرەی لۆجیکی مێژوو خەڵکی ئیسپانیا هەوڵی سەندنەوەی وڵاتەکەیان بدەن، دەمێک بەدەست حاکمەیلێکی بێدەسەاڵتەوە بێ، کاتێک ناکۆکیی توند کەوتە نێوان کوڕانی شا گیتشە Wittiza(92ھ/٧١٠ز مردووە) و سەرکردەی لەخۆڕازی ڕۆدریکRodrigo هێزێکی ئەوتۆشیان نەبوو بتوانێ ڕێ لە سوپای موسڵمانان بگرێ لە سەردەمی خەلیفەی پێنجەم ئەمەوییەکان، وەلید کوڕی عەبدولەلیکدا(٨٦ – ٩٦ک/ ٧٠٥ – ٧١٤ز).

دەگەڕێینەوە بۆ قسەکانی ئیبنو ئەسیر لەبارەی شەڕەکانی ئەفرەنگییەکانەوە، یەکێک لەو کەسانەی سەرقاڵی لێکدانەوەی دیراسەکەی ئیبنوئەسیرە دەڵێ، ئەم مێژوونووسە هۆکارەکانی سەرکەوتنی شەڕەکانی ئاشکرا کردووە، ئەویش ناتەبایی و لێکترازانی موسڵمانان و چاوچنۆکیی فەرمانڕەوایانی عەرەب و موسڵمانانە، ئەوانەی باخەی دەوڵەتی ئیسلامیان ڕۆ ناوە[16].

ڕاستت دەوێ، ئەم توێژەرە تەنیا نیوەی ڕاستینەی دەرخستووە، ئەوەی پێوەندیی بەلایەنی ئیسلامەوە هەیە و خۆی لە لایەکەی تر، لایەنی مەسیحی، بواردووە. ئاخر خاچپەرستان لە

ئەندەلووس یان شان یان سقللییە مەحاڵ بوو بتوانن هێرش بکەنە سەر ئەو جێیانە، گەر دەرکیان بەخاڵە لاوازەکانی موسڵمانان نەکردایە، هەروەک چۆن موسڵمانان نەیانتوانی پەلاماری ئەو وڵاتانە بدەن، پێش ئەوەی لەلایەنە لاوازەکانی مەسیحییەکان وەکۆڵن.

دەپرسین: پێوەندیی ئەو شەڕ و پەلامارانە و پەلامارەکانی بەرانبەر بەدرێژایی مێژوو، چییە بە ڕۆهەڵاتناسییەوە؟ ئاخۆ هێرشەکانی ئەورووپاییەکان بۆ جەنگەڵستان و شوێنە دوورەدەستەکانی پارزەوینی ڕەش، هەردوو ئەمەریکا، ئوستراليا و شوێنەکانی تر ڕۆهەڵاتناسین؟ ئەوانە غەزوون، یان چییان ناو دەنێی ناو بنێ (داگیرکردن، کۆلۆنیالی، دەستبەسەراگرتن..تد). ئەوانە غەزوو بوون لە پێناو سامان و فرەوانبوون و زەلیلکردنی گەلانی تردا بێ ئەوەی پێویستی بەڕۆهەڵاتناسی بێ، واتە؛ ئەو غەزووانە، دوورونێزیک پێوەندییان بەو دیاردەیەوە نەبووە کە دواتر ناوی لێ نرا ڕۆهەڵاتناسی.

لێرەدا، بۆچوونێک هەیە بۆچوونی هێندێکە لەبارەی سەرەتاکانی ڕۆهەڵاتناسییەوە، خودانی ئەو بۆچوونە پێیان وایە، شەڕگەلی خاچپەرستان، پاڵنەری ڕۆهەڵاتناسی بوون. ئەڵبەت ئەو وێنەیەش زانراوە کە لە ماوەی چوار سەدەی دوای بڵاوبوونەوەی ئیسلامدا لە زەینی ئەورووپاییەکاندا چەسپی بوو، لەبارەی جێگیربوونی موسڵمانان لە خاکەیلی پیرۆزی فەلەستین، سرووشتی ئەو ئاینە و لایەنگرانی، کەسێتی خودانی بانگەکە"د.ح" و ڕووداوەکانی پاش فتووحات،ی سەرباری تەماع و چاوتێبڕینی پاشا و بەگزادەکانی ئەورووپا لەو خاکانەی کە هەنگوین و شیریان لێ دەچۆڕا، لە پاڵ پشتیوانی پاپا و چاولێبوونی فیودالەکان، نەخاسمە لە ڕۆئاوای ئەورووپا، چاوبرسێتی بەگزادە و بازرگان و خودان کەشتییەکانی ئیتالیا.

ئەم وێنەیەی زەینی ئەورووپاییەکان، لەلایەن ئەو سوارچاک و کاهین و ڕاهیبانەوە کۆ کرابووەوە و ڕێک خرابوو کە تازە لە خاکی پیرۆز گەڕابوونەوە، ئەوانەش کە زانینی ڕاستییان بەلاوە گرینگ نەبوو و لێشیان نەکۆڵیبووەوە، هێندەی چاویان لە دەستبەسەرگرتنەوەی ئەو خاکە بوو. ئەو وێنایە، بەردەوام دەدرا بەچاو و گوێی ئەورووپاییەکاندا کاتێک لە شەوانی درێژی زستانی وڵاتەکانیاندا بەدیار ئاگردانەوە دادەنیشتن و گوێیان بۆ حیکایەتەکانی ڕۆهەڵات و ئیسلام و پێغەمبەر"د.خ" شل دەکرد. ئەو وێنا دروستکراوە گەیشتە قوتابخانە و دێرەکان، بەجۆرێک کە بچێتە عەقڵی ئەو گەنج و ڕوالانەشەوە. تا دواجار ئەو وێنایە وا چەسپی و هێندە کاریگەر بوو، ئیتر زەحمەت بوو ئەورووپاییەکان گوێ لە هەر زانیارییەکی تر بگرن با ڕاستیش بێ، بگرە نیوەناچڵیش بوایە[17].

سروود و چیرۆک و داستانی میللی و حەکایەتگەل، مێشکی کاهینان و نووسەران و خەڵکەکەی ئاخنیبوو. بەهێزترین و بەربڵاوترین سروودیان، (سروودەکەی ڕۆڵان The Song of Roland) بوو کە پێش شەڕگەلی خاچپەرستان بەماوەیەکی کەم بڵاو کرایەوە، دروست لە ساڵی ١٠٨٠ی زایندا، ئەم

سروودە، ئەوروپاییەکانی خستبووە جۆش و خرۆش و هەستیانی بەدژی موسڵمانان دەبزەواند، لە هەموو بۆنەکاندا دەیانگوتەوە و وەک سروودی نەتەوەیی ئاینی لێ هاتبوو. سروودەکە بۆ زمانە ئەوروپاییەکان تەرجەمە کرا، لە فرەنسا و ئیتالیا و وڵاتانی تر، بەسەر زاری هەمووانەوە بوو. تا وای لێهات، پەیکەرتاشان، پەیکەریان بۆ ڕۆڵان و هاوڕێکەی (ئۆلیڤێ) دروست کرد و لە دەروازەی سەرەکیی کڵێساکانی ئەوروپادا دانران. سروودەکە باسی ئەو هێرشەی موسڵمانانی دەکرد کە لە پشتەوە کردیانە سەر سوپاکەی شارلمانی پاشای فرەنسا لە شەڕێکدا لە ئیسپانیا، کاتێک سوپاکەی شارلمان لە شەڕی چیاکانی ئەڵپرانس دەگەڕایەوە. ئەوەبوو کۆمەڵێک لە سوارچاکانی موسڵمانان (عەرەبە نەبەزەکان) وەک فەرا دەڵێ لە دواوە پەلاماری هێزەکەیان داکە لە ژێر فەرماندەیی برازای شارلماندا بوو، تەفروتونایان کردن، ئەو هەواڵە سوارچاکانی سەرلەبەری ئەوروپای خەمبار کرد. جا سروودەکە، باسی ئازایەتی و نەبەزیی ڕۆڵاند و برادەرەکانی دەکات[18]. سروودەکە گوزارشتی لە شەڕی سەندنەوەی خاکی ئیسپانیای دەکرد کە نیو سەدە پێش ئەوە (١٠٣٢زاینی دەستی پێ کردبوو[19]، باسی گیانی شەڕگەلی خاچپەرستانیشی دەکرد.

بلاوکردنەوەی ئەو وێنە و سروودانە، بوونە پاڵنەرێک بۆ هەموو ئەوانەی بەرژەوەندییان لەوەدابوو خەڵکەکە شەڕگەلی خاچپەرستانیان قبوڵ بێ و خەڵکەکە ساز و جۆش بدەن تا خۆبەخشانە چەک هەڵگرن و وێنەی خاچ بەشانیاندا هەڵواسن و شەڕ بکەن، ببنە سووتەمەنی، ئاخر ئەو وێنەیەی لە ئەوروپا دروستیان کردبوو، دنەی هەمووانی دەدا ڕوو لە ڕۆهەڵات بکەن، سەرباری ئەو وێنانەی مەسیحییەکانی ڕۆهەڵات بۆ خەڵکەکەی ئەوروپایان دەگواستەوە. دەشێ ئەو وێنانە بەم جۆرە کورت بکرێتەوە: محەمەد"د.خ"، پیاوێکە بیروباوەڕی نەسرانیانەیە (ئەوها)، بێوەژنێکی دەوڵەمەندی هێناوە، فێی لەگەڵدا بوو (ئەوها)، هەموو ئامانجی پلیشاندنەوەی مەسیحییە لە ڕێی شەرعییەتدان بەئازادییەکی بەرفرەوانی سێکسی، وەک بڵێی ڕۆهەڵاتی ئیسلامی گۆڕەپانی بەرەڵایی بێ (!) و بووەتە حەمامێک، موسڵمانان هەرچی لەزەت یان ئەوەی خوا پێی ناخۆشە بەجۆرێکی (سادۆ مازۆکیانە) دەیکەن. وێنەگەلێکی زەینی و لە پاڵیاندا بڕێک تابلۆ کە بەدستوپەنجەی شێوەکارانی ئەوروپا نەخشێنرابوون، ئەو شانۆنامە و ڕۆمانانەی لە شارەکانی ئەوروپا پێشان دران، پاشا و شازادە و گەورەپیاوانی فیودالی و کڵێسا، هانی خەڵکییان دەدا بەدژی پرسێکی دەرەکی تا بچن و شەڕ بکەن، هێرش بکەنە سەر موسڵمانان، بەمەش، چەندان چۆلەکە بەبەردێک دەکوژن، بێ ئەوەی هیچیان لە کیس بچێ.

ئیسلام، توانیی خۆی لەبەر ئەو شاڵاوە سەربازییانەدا ڕاگرێ، بووە سەرئێشەیەکی وا بۆ ئەوروپا، سەرەڕای ئەوەی هەمیشە لە ململانێدا بوون، کەچی ئەوروپا پێی چارەسەر نەکرا، وەلێ لەلایەنی هزرییەوە، پرسەکە زۆر ئاڵۆزتر بوو، ئیسلام باوەڕی بە"سێکوچکە" نییە، بگرە گاڵتەی پێ دێ، باوەڕی بەبەرجەستەبوونی خواش نییە، ئیسلام (سرووشتی خوایانە)ی مەسیح ناسەلمێنێ، یان هەڵکەوتەی لەخاچدانی، وەلێ ئەوە دەسەلمێنێ کە مەسیح لە پاکیزەیەک بووە (بێ ئەوەی هیچ

مرۆڤێک دەستی بۆ بەرێ)، دیسان لاریشی نییە لە پێغەمبەرێتی و ناردنی لەلایەن خواوە دەسەلێنێ[٢٠].

بەڵام لەبارەی هۆکاری بڵاوبوونەوەی ئاینی ئیسلام بەو خێراییە سەرسوڕهێنە، ئەمەیان دەگێڕایەوە بۆ کاریگەریی محەمەد"د.خ"، کە بەشێوازی خۆی و هەڵنان، توانی شەڕکەری وا دروست بکات، داروبەردی کڵێساکانی ڕۆهەڵات و ئەفریقیا بەسەر یەکەوە نەهێڵن.ئەمانە جیا لەو وێنە زۆر خراپ و بێزەوەرانەی کە لەبارەی ئیسلام و موسڵمانانەوە لە نێو "ئەدەبی میللیدا" خۆڵقێنرابوون، لە سۆنگەی ئەو ئەدەب و فۆلکلۆرەوە، ئەو هەوڵانە سەریان هەڵدا کە داوای لە خەڵکەکە دەکرد بچنە شەڕی ئەو (بەرەڵایانە). ئەو وێنانە، کاری لە عەقڵ وئاوەزی پیاوانی لاهووتیش کردبوو.

گیلبەرت نۆگەنت Gulbert de Nogent (ساڵی ١١٢٤ز مردووە)، ڕاپۆرتێکی کورتی لەبارەی پێغەمبەرەوە"د.خ"، دوای خۆی بەجێ هێشت، ئەو ڕاپۆرتە دادەنرێ بەیەکەمین ژیاننامەی ئەوروپایی لە دەرەوەی ئیسپانیا (ئیسلام ئەندەلووس) نووسرابێ. زانیاریی نێو ڕاپۆرتەکە لەسەر زاری خەڵکەکەوە وەرگیرابوو، واتە ئەوەی حەکایەتخوانان گێڕاویانەتەوە، دەڵێ: ئەوەی نووسیویەتی ناتوانێ بڵێ چەندی ڕاستە، چونکە تەسەی خەڵکە، بەڵام دەتوانێ بڵێ (تۆژەر مافی خۆیەتی بەخراپە باسی پیاوێک بکات کە خراپەکانی هەموو سنووڕێکیان تێ پەڕاندووە)[٢١].

هەربۆیە، سۆدێرن، بەو سەردەمە دەڵێ، سەردەمی نەزانی، واتە؛ سەردەمی ڤەکۆڵین و ڕۆهەڵاتناسی نەبوو. چونکە دوور بوو لە گیانی زانستیانەی ئازاد یان ئەکادیمی یان تۆژینەوەی ئینسانی.

سۆدێرن دەڵێ: ئیسلام، بەلای ئەوروپای سەدەکانی نێوەڕاستەوە، مەترسیدارترین هۆکاری تۆقاندن و بێزارکردن بوو، لەسەر هەموو ئاستەکان... تەحەدییەک، دەبوایە بەردەوام بەدووی نهێنییەکانییەوە بی، ئاخۆ قەدەر چ ڕۆڵێکی پێ سپاردووە؟ بڵێی ئیمارەتێک بێ لە ئیمارەتەکانی ڕۆژی دوایی(قیامەت) یان قۆناخێکە لە پێشڤەچوونی دوور و درێژی چارەنووسگەلی مەسیحییەت؟ دیسان لەبارەی ئیسلامەوە پرسیار دەکرا: ئاخۆ هەرتەقەیەکی نێو مەسیحییەتە؟ گرووپێکی لادەر یان ئاینێکی تازەیە؟ داهێنانێکی ئینسانییە یان کارێکی ئیبلیسانەیە؟ بڵێی شاڵاوێکی ڕیسواکردنی مەسیحییەت بێ؟ یان ڕێکخراوێکی شایستەی ڕێز و بایەخە و دەبێ بدوێنرێ[٢٢].

سەرەڕای ئەو وێنانە، ئەوەی جێی سەرنجە، نامەی پاپا گریگۆریۆسی حەوتەمە کە ساڵی ١٠٧٦ز، ناردوویەتی بۆ شازادەیەکی موسڵمان لە جەزائیر بەنێوی ئەلناسر ئەلحەمادی، واتە پێش دەستپێکی شاڵاوگەلی یەکەمی خاچپەرستان بە نێزیکەی بیست ساڵان، لە نامەکەدا دەڵێ، "شتێکی باش کە کۆمان دەکاتەوە، هەردوولامان، جیاواز لە گەلانی تر(لەوانەیە مەبەستی ئاینگەل بێ)، باوەڕمان بەخوایەکی تاک و تەنیا هەیە، با بەشێوازی جیاوازیش بێ، ڕۆژانە دەیپەرستین و

ڕووی تێ دەکەین وەک خالیق و ڕێبەری ئەم گەردوونە[٢٣].

د. ئەلبیرت حۆرانی پێی وایە، ڕەنگە بڕێک بەرژەوەندیی دیاریکراو وای لە پاپا کردبێ بەو زمانە گەرم و دۆستانەیە بنووسێ، لەوانە، هەردوولا ڕکابەرێکی هاوبەشیان هەبوو، یان پاپا دەیویست کۆمەڵگە مەسیحییەکانی باکوری ئەفریقیا بپارێزێ کە ڕوویان لە کزی کردبوو.. یان هۆکارگەلێکی تر، هەرچۆنێک بێ، ئەو دەستەواژانە داننانە بەوەی کە موسڵمانان وەسەنس نین، دیسان، بایەخی نامەکە لەوەدایە، پێش قۆناخێکی هەرە سەختی دوژمنایەتیی نێوان هەردوولا نووسراوە، کە قۆناخی شەڕگەلی خاچپەرستانە[٢٤].

ئەمەش بەڵگەی ئەوەیە، ماوە یەک لەدوای یەکەکانی سەرەتای سەرهەڵدانی ئیسلام و کشانەوەی مەسیحییەت لە شام و میسر و باکوری ئەفریقیا و دواتر فەتحی ئەندەلووس، خەڵکێک هەبووە کێشەماڵی بیر و باوەڕی ئیسلامیان کردووە و ویستوویانە تێی بگەن، مەسیحییەکان، بەردەوام تێڕوانینێکی فرەلایەنەیان بەرانبەر ئیسلام هەبوو هەر لە سەرسوڕمان و ترسەوە تا دەگاتە دانپێدانانێکی بەژانوژوو بەنێزیکی ڕۆحییانە، وەک بەنامەکەی پاپا گریگۆریۆسی حەتەومەوە دیارە.

ڕۆدی پارت (1983 Rudi Paret مردووە)، پێی وایە دەستپێکی ڤۆکۆڵینە ئیسلامییەکان لە ئەوروپا بۆ سەدەی دوازدە دەگەڕێتەوە، کاتێ یەکەمین جار ماناکانی قورئان وەرگێڕدرانە سەر زمانی لاتینی، هەر لەو ماوەیەدا، یەکەمین قاموووسی لاتینی عەرەبی بەڕاسپاردەی دێری کلۆنی پەیدا بوو، تا سەدەی حەڤدەش، ئەوروپاییەکان، پشتیان بەو تەرجەمەیە دەبەست. هەروەها پوترسی گەورە، ڕاهیبی کلۆنی، کتێبێکی لە وەڵامدانەوەی موسڵمانانداً بەچوار بەرگ نووسی کە سێ بەرگی لێ چاپ کراوە[٢٥]. یۆهان فۆک، دەڵێ، بیرۆکەی تەبشیر نەک بیرۆکەی تێگەیشتن لە بەرانبەر –، پاڵنەری سەرەکیی سەرقاڵی کڵێسا بوو بۆ تەرجەمەکردنی قورئان و فێربوونی زمانی عەرەبی. ئاخر هەرجارێک لە سەرکەوتنی سەربازییانە بێئومێد دەبوون، بۆیان ڕوون دەبووەوە کە سەندنەوەی خاکە پیرۆزەکانی مەسیحیگەل، نەک موسڵمانان لە ئاینەکەیان پەشیمان ناکاتەوە، بگرە بەپێچەوانەوە هێندەی تر سوورتریان دەکات[٢٦].

دوای ئەوەی نەیانتوانی بگەڕێنەوە و جێگیر ببنەوە، پاشماوەی سوپاکەیان، پاش شاڵاوگەلێک کە دوو سەدەی خایاند، وردە وردە بەنائومێدی خاکی فەلەستینیان جێ هێشت. ئەوانەی گەڕانەوە گەیشتنە ئەو بڕوایەی ململانێی سەربازی لە تەک موسڵماناندا، بێ ئاکامە، هیچ چار نییە، دەبێ هەوڵی تر بدەن تا لە نێوەڕۆکی ئیسلام تێ بگەن و لاوازی بکەن، بەرەنگاری ببنەوە، زەبر لە گیانی موقاوەمەتی موسڵمانان بدەن لە ڕێی گومانخستنە سەلار بیر و باوەڕیان، ئەمەش مانای بالادەستبوونی ئەو گرووپانە بوو کە لە بنەڕەتدا دژی چارەسەری سەربازی بوون. ئەم گرووپانە پێیان وابوو، دەبێ لە ڕووی هزرییەوە بەرەنگاری موسڵمانان ببنەوە، بۆیە بەلای خەڵکێکەوە،

کۆتایی شەڕگەلی خاچپەرستان، سەرەتای ڕۆهەڵاتناسییە[٢٧]. کەواتە بیروڕای تر هاتنە ئارا کە پێیان وابوو دەبێ دیراستگەلی تازە بکەن تا لە بەرانبەر تێ بگەن، ئەم بۆچوونە، ڕەوایی خۆی سەپاند و پاڵپشتییەکی دامەزراوەکانی ئەو ڕۆژگارەشی گرەنتی کرد. ئەوەبوو قوتابخانەکانی زمانە زیندووەکانی ئەو سەردەمە، کە ڕۆجەر باکۆن Roger Bacon و ڕیمۆند لول Reymond Lull و خەڵکی تریش دەوروبەری ١٢٥٠ ز، دایانمەزراندن، وردە وردە بەرەکەیان دەردەکەوت، بوونە بەشێک لە پڕۆگرامە فەرمییەکانی کڵێسای ڕۆئاوا، نەخاسمە پاش ئەوەی کۆڕبەندیی کڵێسایی ڤییەننا ساڵی ١٣٢١ بڕیاری دا قوتابخانەگەلێک لە شارەکانی پاریس، ئۆکسفۆرد و بۆلۆنیا(پایەتەختی دەڤەرێکە بەو ناوە، لە دامێنی چیاکانی ئەتنەین) و ئەزینیۆن(فرەنسا) و سەلامنکای سەر سنووری ئیسپانیا لەگەڵ پورتوگال. لەم قوتابخانانەدا بڕیار درا، چەندان زمانی کۆن بخوێنرێ، ئەوانیش زمانەکانی، عەرەبی، عیبری و ئیغریقی(یۆنانی کۆن) بوون. وەلێ ئەم پرۆژە شارستانییە ڕووناکیی نەبینی، ئاخر مامۆستای شارەزا و پارەی پێویستیان دەستنەکەوت، بۆیە شکستی هێنا[٢٨].

هەروەها، هەوڵی زۆر خرانەگەڕ تا دەستیان بگاتە زانستگەلی لای موسڵمانان، وەک ماتماتیک، پزیشکی، فەلسەفە و زانستە سرووشتییەکان. هەوڵەکانیان بەهەوڵی عەرەب دەچوو وەختایەک موسڵمانان کەلەپووری ئەغریقی کۆنیان تەرجەمەی زمانی عەرەبی دەکرد، نەخاسمە لە سەردەمی مەئمووندا خەلیفەی ڕووناکبیری عەباسیدا. ئەم بزاوە ساڵی ١١٣٠ لە ئەوروپا دەستی پێ کرد، زۆربەی هونەرەکەش بۆ سەرۆکی قەشەکانی تولەیتڵە دەگەڕێتەوە. پێشەنگی ئەو نووسەرانەی دەستیان بەوەرگێڕان کرد بەقورئان و کتێبە زانستی و فەلسەفییەکانەوە، ڕاهیبێکی ئیتالیلیی بوو بەنێوی، جیرارد دی کریمۆنا (Gerard de Cremona 1114-1187 ز)، ڕووی لە تولەیتڵە کرد، لەوێ فێری زمانی عەرەبی بوو، دەستی بەوەرگێڕان کرد، بەڵام زۆربەی ئەو کتێبانەی تەرجەمەی کردن، دەستنووسە عەرەبییەکەیان دیار نەماون، وەلێ کۆپییە لاتینییەکانی مانەوە، جیرارد تا مرد هەر لە تولەیتڵە مایەوە، تەرجەمەکانی سەدەی شازدە تا سەدەی بیست (ڕەنگە دواتریش)، لە شارەکانی، بندوقیە، ڕۆما، ستراسبۆرگ، بال (سویسرا)، پاریس، ئۆکسفۆرد، لیشبۆنە، نۆرمبۆرگی ئەڵمانیا، چاپ کران[٢٩].

لەنێو گەورە پیاوانی ڕۆئاوادا چەند کەسێتییەک پەیدا بوون کە بەشێوازێکی تر بایەخیان بەکەلەپووری ئیسلامی دەدا، فەردریکی دووەمی پاشای سقلیە خۆی فێری عەرەبی کرد، جلوبەرگی وەک موسڵمانانی دەپۆشی، سەرقاڵی زانستە ئیسلامییەکان بوو و خستییە خزمەت لاتینییەکانەوە لە (پالێرمۆ)ی پایەتەختی سقلیە، پێش ئەوەی بچێتە ئەڵمانیا و ساڵی ١٢١٥ ببێتە ئیمپراتۆر، دیسان خۆی و کوڕەکەی، مانفرێد، چەندان کتێبی تەرجەمەکراویان لە عەرەبی و یۆنانییەوە بۆ لاتینی بەخشییە زانکۆکانی بۆلۆنیای ئیتالیا و پاریس، زانکۆی ناپۆلی دامەزراند و کردی بە ئەکادیمیا و پردی پەڕینەوەی زانستگەلی ڕۆهەڵات بۆ ڕۆئاوا.

وەلێ بزاڤی وەرگێڕان لە ئیسپانیا لە هەمووان بەهەڕمێنتر بوو، کاتێک ئیسپانییەکان، تولەیتڵەیان گرتەوە، لە یەکێک لە مزگەوتەکاندا، کتێبخانەیەکی نایابی تێدا بوو، ئیسپانییە عەرەب زمانەکان و جووان، پێکەوە سەرقاڵی خوێندنەوە و کەڵکوەرگرتن بوون لە کتێبەکانی[٣٠].

بایەخی ڕۆئاوا تا دەهات بەبەرهەمی عەقڵی ئیسلامی لە هەڵکشاندابوو، تا وای لێهات ڕۆئاوایی کەمێک بەویژدانەوە باسی لەو بەرهەمانە دەکرد، نەخاسمە دوای ئەوەی دەرکیان کرد، شارستانیگەلێک لە دەرەوەی ئەورووپا هەیە، هیچ نەبێ لە هی ئەوان کۆنترە و خاکەکەیان فرەوانتر و خەڵکەکەشیان زۆرترە، خەڵکی ئەو ناوچانە لە دەرککردنی زۆر ڕاستینەدا لە پێش ئەورووپاوەن، گەیشتنە ئەو ڕاستییەی، هەڵوێستیان بەرانبەر موسڵمانان، هەڵوێستێکی بەویژدانانە نییە، هۆکارەکەش، نەزانی خۆیانە[٣١]. ئاخر نەزانی، زۆر جاران مرۆڤ بەرەو دەمارگیری پاڵ دەنێ، ئەو دەمارگیرییە بێزەوەرەی بووە گرینگترین هۆکاری پەنابردن بۆ چەک.

دوای ڕەوینەوەی دەمارگیری، ئەورووپایی دەرکی کرد، بڕێک لەو زانستەی فێری بووە، هی ڕۆهەڵاتە، بۆیە کەوتنە هەوڵی زانینی زیاتر و ئاشکراکردنی ڕاستینەکان بەگیانێکی زانستییانەی جیاواز لە پێشوو، نەخاسمە لە سەردەمی ڕێنیسانسدا Renaissanc ، کە پێشتر باسمان کرد، ئەوەبوو لەگەڵ ڕۆژگاردا، لەژێر کاریگەریی لاهووت و هەژموونی کڵێسا و پاپا دەرچوون. نەخاسمە پاش دۆزینەوەی ڕێگەی "ڕەئسی ڕەجائی سااڵح" و دەستگەیشتنیان بەکۆمەڵە ناوچەیەک کە هێشتا مرۆڤ پەی پێ نەبردبوون، دڵنیابوونیان لە خرێ(بازنەیی) زەوی، هەڵوێستی کەهەنووت و کڵێسای لاواز کرد و بووە کۆتایی مەزەندەی بەتلیمۆس کە زەوی تەختە و جێگیرە، هەروەها بزاڤی ڕواڵەتییانەی ڕۆژ. کەواتە، زەوی سەنتەری گەردوون نییە، ڕێگە بۆ گومانکردن لە بڕێک زانیاریی نێو ئینجیل کرایەوە، بگرە هێندێک زانیاریی حاشاهەڵنەگر کە لە مێشکی خەڵکدا چەسپیبوون، هەڵتەکی. لاوازیی لۆجیکی لاهووتی، زەوینەی بیرکردنەوەی زانستییانەی خۆش کرد[٣٢]، بیری خەڵک لە ترسێکی نادیار قوتاری بوو، بۆیە کەوتنە خۆ، تا لە دەرەوەی ڕنوێنییەکانی لاهووت، سەروتازە بیر لە دەوروبەر بکەنەوە، چاویان بەهەموو ئەو شتانەدا گێڕایەوە کە پێیان وابوو ڕاستن، دەرکیان کرد، هیچ شتێک ڕاست نییە گەر بەتەجرەبە نەسەلێندرێ، ڕاستینە(حەقیقەت) هەیە، بەدەر لە هەست و سۆز و مەزەندەی ئێمە، هیچ ڕاستینەیەک نییە تەنیا لە زانستگەلدا نەبێ کە سروشتی دیاردە سروشتی و دواتر کۆمەڵایەتییەکان ڕوون دەکاتەوە. بۆیە زانینی پێوەندیی نێوان ئەو دیاردانە بووە زەرووڕەت، لە پاڵ ئەو دۆزینەوانەی لە ئەنجامی تێبینی و تەجرەبەکردن وەردەگیرێن[٣٣].

زانین و گەیشتن بەڕاستینەکان تەنیا بەمەزەندە، وەهمە، ئەوەی بەچاو دەبینرێ، هیچ نییە، بەشێک یان سەرەتای زانینی ڕاستینە نەبێ و ناشێ بۆ گەیشتن بەڕاستینە(حەقیقەت)، تەنیا پشت بەبینین ببەستین، لەوانەیە ئەوەی دەیبینین، چاوخەڵەتێنە بێ، تەنانەت عەقڵی مرۆڤیش، لە دەرککردنی ڕاستینەکانی دەوروبەریدا زۆر جاران کورت دێنێ.

سەرچاوە و ژێدەر و پەراوێزەکان

(١) جورج فراديبه، شرق وغرب _ نحو تفاهم متبادل، ترجمة: محمد ابراهيم زكي، مؤسسة سجل العرب، القاهرة، ١٩٨٤، ص١٩.

(٢) تييري هينتش، الشرق المتخيل – رؤية الآخر في الوجدان السياسي العربي، ترجمة: غازي برو – خليل أحمد خليل، دار الفارابي، القاهرة، ٢٠٠٥، ص٧.

(٣) م. ن، ص١١.

(٤) نسيب الحسيني، الغرب المتخيل، رؤية الآخر في الوجدان السياسي العربي، ترجمة: غازي برو _ طبعة المجلس الأعلى للثقافة، دار الفارابي، القاهرة، ٢٠٠٥، ص٢٦.

(٥) المصدر نفسه، ص٣٦ وأنظر: محمد نورالدين أفاية، المتخيل والتواصل، مفارقات العرب والغرب، دار المنتخب العربي للدراسات والنشر، بيروت ١٩٩٣، ص٩١ _ ١٠٢.

(٦) نسيب الحسيني، مذكور، ص٣١٣.

(٧) ماجدة الزين، بحثها: رحلات في قرن التاسع عشر، مجلة الفكر العربي، بيروت، العدد٥١، السنة التاسعة، ١٩٥١، ص٢١٣.

(٨) في هذا الشأن ينظر: ارفن جميل شك، مذكور، ص٥٣.

(٩) د. يحي مراد، معجم، دار الكتب العلمية، بيروت، ٢٠٠٤، ص٣٨.

(١٠) يوهان فوك، تأريخ الاستشراق، ترجمة: عمر لطفي العالم، دار قتيبة، دمشق، ١٩٩٦، ص١٣.

(١١) د. يحيى مراد، مذكور، ص٣٩.

(١٢) دير كلوني _ Cluny أنشأته حركة الآباء البنديكتيين المسيحية، في تلك البلدة الفرنسية الواقعة على الحدود مع ألمانيا عام ٩١٠/، وقد أخذت الحركة تتسع الى أن أصبحت مثلا يحتذى به في مجال الاصلاح الديني، وقد قامت على أساس الاستقلال التام عن السلطات الكنسية والدنيوية، بالاتصال المباشر مع البابا، والمباد\أ_ باصلاح النظام الكنسي، ثم اصلاح الباباوية نفسها من المفاسد والشرر التي علقت بها، (ج. ج. كولتون، عالم العصور الوسطى في النظم والحضارة، دار المعرفة، الاسكندرية، ١٩٨٩، ص١٧٢)، وسرعان ما انتشر دستور رهبان كلوني في كل مكان من أوروبا، وصار للحركة نفوذ ضخم، وبفضل الملك الألماني هنري الثالث، تم اصلاح كثير من الأديرة، وصارت الأديرة الكلونية مقصد المتحمسين والمخلصين من رجال الكنيسة كلها، (د. قاسم عبده قاسم، ماهية الحروب الصليبية، عالم المعرفة، الكويت، ١٩٩٠، ص٧٩)، وصار الدير يسير وفق منهج مستقل، فذاعت شهرته، وتدفقت عليها الهبات والأعطيات، وأصبحت فروعها المنتشرة/ مراكز للنشاط التثقيفي، وساهمت في اغناء الثقافة الأوروبية، ادوارد بروي، مذكور، ج٣، ص١٨)

(١٣) ولد ١٠٩٢ ومات ١١٥٧م، وهو غير بطرس الناسك الذي قاد الحملة الصليبية الشعبية الخائبة، وبطرس المحترم (أو المبجل) هذا أوعز الى أنصاره ترجمة القرآن، لأول مرة، الى اللغة اللاتينية عام ١١٤٣م على

هەولێر لە نامەی کتێب

أرض اسبانية، (يوهان فوك، تأريخ الاستشراق، مذكور، ص١٣) (الفرا، الاسلام والغرب، مذكور، ص٧٣).

(١٤) د. قاسم السامرائي، الاستشراق بين الموضوعية والانفعالية، دار الرفاعي، الرياض، ١٩٨٣، ص٢١.

(١٥) ابن الأثير الجزري، الكامل في التأريخ، طبعة دار صادر، بيروت، ١٩٥٦، ج٣، ص٢٣.

(١٦) د. فيصل السامر، ابن الأثير، منشورات وزارة الثقافة والاعلام، دار الرشيد، بغداد، ١٩٨٣، ص٤١.

(١٧) ريتشارد سوذرن، صورة الاسلام في أوروبا في العصور الوسطى، ترجمة: د. رضوان السيد، دار المدار، طرابلس، ليبيا، ط٢، ٢٠٠٦، ص٦٥ _ ٦٦.

(١٨) الفرا، مذكور، ص٢٩ _ ٣٠.

(١٩) ئيبري هنتش، مذكور، ص٥٦.

(٢٠) ريتشارد سوذرن، مذكور، ص٤٠.

(٢١) المصدر نفسه، ص٦٨. وأنظر: مكسيم رودنسون، تراث الاسلام، عالم المعرفة، الكويت، ١٩٨٧، قسم (١)، ص٣٤.

(٢٢) ريتشارد سوذرن، مذكور، ص٣٧.

(٢٣) د. ألبرت حوراني، مذكور، ص١٩.

(٢٤) المصدر نفسه، ص٢٠.

(٢٥) د. بدوي، موسوعة، مذكور، ص٦٩.

(٢٦) يوهان فوك، مذكور، ص١٤.

(٢٧) عبدالجليل شلبي، صور استشراقية، نقلاً عن د. محمد أمين حسن، المستشرقون والاسلام، مذكور، ص٢٤.

(٢٨) ريتشارد، مذكور، ص١١٩ _ ١٢٠.

(٢٩) د. يحيى مراد، مذكور، ص٣٠٤.

(٣٠) دي بور، تأريخ الفلسفة في الاسلام، مذكور، ص٤١٧.

(٣١) ريتشارد، مذكور، ص٣٥ _ ٧٠.

(٣٢) د. فؤاد زكريا، التفكير العلمي، عالم المعرفة، الكويت، العدد (٣)، ١٩٧٨.

(٣٣) د. محمد عبدالكريم الوافي، منهج البحث في التأريخ، منشورات جامعة قاريونس، بنغازي _ ليبيا، ١٩٩٠، ص٩٢.

هەولێر نامەی کتێب

مارتن لۆتەر کینگ
بزووتنەوەی مافەکانی خەڵک

کۆمەڵێ نووسەر

بەشی دووەم

بەشی سێیەم

سێلما ١٩٦٥

هەوالنامەی کتێب

نووسینی: فینسنت ڕۆشل

(لە مۆنتیگەمری و پێرمەنگهام) هێزیان لە سەرکەوتەکانیانەوە هەڵێنجا، شارەزاییشیان لە ئەزموونە سەرنەکەوتنەکانەوە (وەک ئەزموونی ئەڵبانی ١٩٦٣)، هیچ شتێکیش لە ستراتیجییەتی کاری ناتوندوتیژی لە مارتن لۆتەر کینگ و هەڵسووڕاوانی بزووتنەوەی مافە مەدەنییەکان بە شاراوەیی نەماوە. لە نێوان ساڵانی ١٩٥٥ و ١٩٦٤ دا دەستکەوتی بەبایەخ بەدەست هێنرا. بەڵام لەو ماوەیەدا داننان بە مافی ڕەشەکان لە هەڵبژاردندا تەرخان نەکرابوو و گشتگیر نەبوو.

شێوەی دەستووری ئەمەریکی کە بۆ پانزەهەمین جار هەموار کرا، ساڵی ١٨٧٠ بڕیاری لەسەر درا، وەک بنەما جەختی لەسەر مافی ڕەشەکان لە هەڵبژاردندا کرد. کەچی ویلایەتە باشوورییەکان لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا دەستیان بە جێبەجێکاریی یاسادانان کرد، ڕەشەکانی لەو مافانە بێبەش کرد کە دەستوور پێیانی دابوو. ئەمە ئەوەیە کە پێیان گوتبوو قانوونەکانی " جیم کراو "، ئەم جیم کراوەش کەسایەتییەکی ئەفسانەییە، بە هێمای ئەو جۆرە سیاسەتانە دادەنرێ. بەپێی ئەمە هەندێک ویلایەتی باشوور باجی هەڵبژاردنیان سەپاند (Poll Tax) بۆ ئەوەی دەنگدەر بتوانێ

وەرگێڕانی لە عەرەبییەوە: ئەحمەد تاقانە

ناوی خـۆی لە لیسـتەکـانی هەڵبـژاردندا تۆمـار بکا، ئەم باجـەش تا سـاڵی ١٩٦٥ لە تەکسـاس و ئەرکەنساس و میسیسیپی و ئەلاباما و ڤیرجینیا وەردەگیرا، لە هەندێک ویلایەتی باشووردا داوا لە ڕەشەکان دەکرا دەقی تەواوی دەستووریان پێ ببیستن. ئا بەم جۆرە هەندێک لە قوتابییانی زانکۆ بە بیانووی تاقیکردنەوەکانی نەخوێندەوارییەوە بە ناشایستە دادەنران.

"ڕابیتەی نیشتیمانی بۆ پێشکەوتنی پێستڕەنگینان" (N.A.A.C.P) لە جەنگی دووەمی جیهانییەوە ئەم گرفتەی گرتە ئەستۆ و ژمارەی دەنگدەرە ڕەشەکان لە "دیکسی" (کۆی ئەو ویلایەتانەی باشوور کە ڕێژیمی کۆیلەیەتیی جێبەجێ کردووە)، ئەویش بە هۆی چالاکیی قانوونیی لەبەردەمی دادگا فیدراڵییەکان و پەرۆشیی بۆ دوورخستنەوەی یەک لە دوای یەکی ئەو تەگەرانەی ڕێی لە ڕەشەکان دەگرت بۆ چوونی بەرەو سندووقەکانی دەنگدان.

مافی ڕەشەکان لە هەڵبژاردندا بەلای مارتن لۆتەر کینگەوە دۆزێکی سەرەکی بوو. لە ئایاری ١٩٥٧دا لە گوتاری یادی لینکۆڵن–دا کە لە سەرەتای کۆڕەوی بەرەو واشنتندا خوێندییەوە، گوتی: " تاکو من بەهێز و بەشێوەیەکی یەکجارەکی مافی هەڵبژاردنم نەبێ، من خۆمم لەدەستدا نییە.. ئەو سکاڵایەی زۆرتر پێویستە بیخەینە بەردەستی سەرۆکی ویلایەتە یەککگرتووەکان و هەر ئەندامێک لە کۆنگریس، ئەوەیە کە مافی هەڵبژاردنمان بدرێتێ. ئەم مافەمان پێ ببەخشن و ئێمە پەیمان دەدەین کە ئەنجومەنی شاندەکان بە نیازچاکان پردەکەینەوە و پیاوێلێک دەگەیەنینە کۆنگریس بەیانێکی "باشوور" واژۆ ناکەن چونکە هەر هەموویان دڵسۆزدەبن بۆ بەیانی دادوەری. مافی دەنگدانمان بدەنێ و دادوەرێلێک دەخەینە سەر کورسییەکانی دادگاکانی باشووردەوە دادوەرانە حوکم بکەن و بەزەیی بزانن و حوکمی ویلایەتە باشوورییەکان دەدەینەدەست دادوەرانێک نەک هەر تەنیا هەستی مرۆیانەیان هەبێ، بگرە ڕووناکیی خوداییشیان هەبێ ".

ڕەگەزپەرستی لە ویلایەتەکانی باشووردا

کینگ هەرگیز لە بیری ناچێتەوە کە، کەنەدی لە هەڵبژاردنەکانی ١٩٦٠ دا بەرامبەر بە نیکسن بە جیاوازیی ١١٢ ,٨٨١ دەنگ بردییەوە. بە چاکەی ئەو دەنگانەی ڕەشەکانەوە بوو کە سێ چارەکی دەنگەکانیان لە پشتگیریی ئەودا بوو. کەنەدی پشتگیریی چالاکییەکانی کینگی کرد لە کاتێکدا نیکسن تەواوێک کۆمەڵی دەنگدەرە ڕەشەکانی خستە پشتگوێ. یەکەم چالاکیی "کۆنگرەی سەرکردە مەسیحییەکان لە باشوور" (S.C.L.C.) ڕێکخستنی هەڵمەتێک بوو بۆ تەرخانکردنی مافە مەدەنییەکان و تۆمارکردنی ڕەشە باشوورییەکان لە لیستەکانی هەڵبژاردندا. چالاکوانان دەچوونە مااڵن بۆ ئەوەی باوەڕ بە ڕەشەکان بهێنن بە پێویستیی تۆمار کردنی ناوەکانیان لە لیستەکاندا. لەمەشدا تووشی چەندین تەگەرەی قانوونی بوون. ئەم خشتەیە بیرۆکەیەکمان دەداتێ لەبارەی ئەو پێشکەوتنەی لەماوەی ئەو قۆناخەدا هاتووەتە دی.

ناوی ویلایەت	ساڵی ١٩٦٠	ساڵی ١٩٦٤
تەکساس	٪٢٣	٪٤٦
ئەرکەنساس	٪٣٠	٪٤١
لویزیانا	٪٢٢	٪٣١
مسیسیپی	٪٤	٪٦
ئەلاباما	٪١٤	٪١٩
فلۆریدا	٪٢٦	٪٤٥
جۆرجیا	٪٢٢	٪٣٦
کارۆلاینای باشوور	٪١١	٪٣٠
کارۆلاینای باکور	٪٢٥	٪٤٢
تێنیسی	٪٥٩	٪٦٤
ڤیرجینیا	٪١٩	٪٢٥

ڕێژەی ڕەشە تۆمارکراوەکان بەگوێرەی ژمارەی ئەو ڕەشانەی لە تەمەنی هەڵبژاردندان لە باشوور (بەڵای ئێلیز مارینستداس)

بەڵام کینگ یەکسەر هەستی بەوە کرد کە ئەو ئامادەکارییانە بەس نین. ڕێژەی ٧٢٪ ی ڕەشەکان لە تەمەنی هەڵبژاردندان لە پێنج ویلایەتی باشووردا، بەکارهێنانی ئەم مافەیان لێ قەدەغە کراوە: کارۆلاینای باشوور و جۆرجیا و لویزیانا و ئەلاباما و مسیسیپی. دەبووایە پەنا ببرێتە بەر جموجوولێ ڕاستەوخۆ لە پێناوی سەندنەوەی قانوونێک لە حکوومەتی فیدراڵی، کە بەکارهێنانی ئازادانەی مافی هەڵبژاردن بۆ ڕەشەکان دابین بکا.

ناوەندی بزووتنەوە شاری سێلما بوو کە ڕەشەکان نیوەی دانیشتووانی پێکدەهێنن و لە دووریی هەشتا کیلۆمەترەوەیە لە مۆنتیگەمری، لەسەر سنووری ئەلاباما. بزووتنەوەی ناتوندوتیژیی قوتابیانی ڕەشپێست (S.N.C.C.) لە ١٩٦٣ وە بۆ بڕیاردانی مافی هەڵبژاردن تێدەکۆشا. لەکاتێکیشدا کە بزووتنەوە هەر لە شوێنی خۆیدا بوو، ساڵی ١٩٦٤ سەرکردەکان بانگەوازێکیان ئاڕاستەی مارتن لوتەر کینگ کرد.

جێم کلارک ـ ی وتەبێژی لایەنگرانی جۆداوازی، سەرۆک شارەوانی بوو لە سێلما، لە لێدووانێکدا گوتبووی: "ئەگەر بڕیاری خۆپیشاندانتان دابێ، پێویستە بەر لە هەموو شتێک بەسەر لاشەمدا ڕێ بکەن". جۆرج والاس– ی ڕەگەزپەرستی ناسراوی حاکمی ئەلاباماش قسەی کردە

سەربار و گوتی: "بەڕێوە نارۆن، من ڕێیان لێ دەگرم". ئەم دوو لێدوانانە کەشێکی کارەساتاوییان بەسەر بارودۆخەکەدا هێنا. بەڵام کینگ بەبیریدا هاتەوە چۆن ڕەوشتی "بوڵ" کۆنوری کێوی لە پێرمەنگهام بەشداریی لە سەرخستنی جموجووڵدا کرد و هەروەها بەبیریدا هاتەوە چۆن ڕەوشتی نەرمی سەرکردەی پۆلیس لە ئەڵبانیدا بەشداریی لە خنکاندنی جموجووڵەکە کرد، کە بە وریاییەوە خۆی لە هەڵسوکەوتی توندوتیژ لادا لەگەڵ خۆپیشاندەراندا.

لە شوباتی ١٩٦٥دا کە یاریدەرانی کینگ ڕایانگەیاند سەرۆکایەتیی ڕێپێوانێک دەکا لە سێلماوە بۆ مۆنتیگەمری ٧ی ئادار بەڕێ دەکەوێ، کاروبار گەیشتبووە ڕادەیەکی زۆر تەنگژاوی. سێلما لە شوباتەوە ڕێپێوانی بەرەو تەلاری داد دەبینی داوای تۆمارکردنی ناوی ڕەشەکانی لە لیستەکانی هەڵبژاردندا دەکرد. گەلێک کەس گیران، یان لێیان درا و کینگ–یش لەگەڵ ڕالف ئەبرنائیی هاوڕێیدا گیرا چونکە باجدانیان ڕەت کردەوە، بەرزبوونەوەی ڕادەی گرژی، سەرۆک جۆنسنی هان دا بە ئاراستەی دەرکردنی بڕیارێکی کۆماری لەبارەی مافی هەڵبژاردنەوە بێتە ناوەوە، لەبەشێکی نووسینی ئەو سەردەمەدا کۆواری " تایم " گوتوویەتی: " جیم کلارک هێزی دینامیکیی بزووتنەوەی پێکهێنا "، کە بزووتنەوە لاوازدەبوو لەگەڵ لایەنگرانیدا بە ئەنجامدانی کاری دڕندانەی نوێوە دووبارە دەیژیاندەوە،. لە دەمی خۆپیشاندانێکدا "جیمی لی جاکسن"ی لاوی ڕەشپێست لە هێرشێکی پۆلیسدا گیانی لەدەست دا، کە هەوڵی پاراستنی دایکی و باپیری دەدا.

دوابەدوای ئەم کارە تاوانبارانەیەوە پێشەوا ڕەشەکان پێشنیازی بیرۆکەی ڕێپێوانێکیان کرد بۆ مۆنتیگەمریی پایتەختی ئەلاباما، بۆئەوەی داوا لە جۆرج والاسی حاکمی بکەن سنوورێک بۆ دڕندایەتیی پۆلیس دابنێ و مافی هەڵبژاردن دابین بکا. حاکم دەمودەست فەرمانێکی بە قەدەغەکردنی ڕێپێوان دەرکرد.

سێلما لە بەرەوڕوو بوونەوەی واشنتندا

ڕۆژی دەستنیشانکراوی ڕێپێوانەکە بۆ مۆنتیگەمری سێ سەت و پەنجا کەس لە ڕەشەکان کۆبوونەوە. ئەو ڕۆژە کینگ لەوێ نەبوو. خۆپیشاندەران لەگەڵ پۆلیس لەیەکیان دا، ڕووبەڕووبوونەوەکان توند بوون. بەلای کەمەوە ٦٧ کەس بریندار بوو، حەڤدەیان شکانیان لە کاسەسەر، یان لە ئەندامانیاندا هەبوو. ڕۆژنامەی "لۆمۆند" ئەو هاواری ئازارەی جۆن لویس–ی بزووتنەوەی قوتابییانی ناتوندوتیژی دوای خۆپیشاندانەکە لە کەنیسەی سێلما کردبووی بڵاوکردەوە: "من تێناگەم سەرۆک جۆنسن چۆن پێی کرا سەربازی ئەمەریکی بۆ ڤێتنام و کۆنگۆ بنێرێ و بۆچی ناتوانێ بیانێرێتە ئەلاباما".

ئەم کاردانەوەیە لەلایەن چالاکوانێکی ناتوندوتیژییەوە کە وەک پێچەوانەی یەک دیارە، ویستوویەتی پەردە لە ڕووی ئەوە هەڵماڵێ کە قانوونە فیدراڵییەکان پێی ناکرێ سزا بە دەسەڵاتدارانی ئەلاباما بگەیەنێ. ئەو ئەمریکییانەی هەموو هێزە سەربازییەکانیان لە ڤێتنام

پیشان دەدەن وەک دەسەوسان دیارن لەبەردەمی ڕووداوەیلێکی ناوخۆ، کە لە یەکێک لە ویلایەتەکانی ئەو یەکەتییە ڕوودەدا. ئەو ڕووداوانە دەنگدانەوەی قووڵی لە گشت جیهاندا هەبوو. تەون (تۆڕ!)ەکانی تەلەڤزیۆن و ڕادیۆ هەواڵەیلی دیمەنێلێکیان لە توندوتیژی بڵاوکردەوە کە ویلایەتە یەکگرتووەکان لەم ساڵانەی دواییدا بەخۆیەوەی بینیوە و نموونەی نەبووە. کە هەڵمەتێکی ڕاگەیاندنی فرەوانی بۆ بزووتنەوەکە پێکهێنا.

لەسەر ئەمە قازیی فیدراڵی لە مۆنتیگەمری بڕیارێکی بە قەدەغەکردنی ڕێپێوانەکە دەرکرد:" تا هەندێک لە دۆزە دەستوورییەکان ڕوون دەبنەوە ". سەرسامی خۆپیشاندەرانی داگرت، چونکە دادوەرە فیدراڵییەکان بەگشتی پێدەچوو سۆزداریان لەگەڵ بزووتنەوەی مافە مەدەنییەکاندا هەبووبێ. سەرۆک جۆنسن کارە تووندوتیژییەکانی گوناهبار کرد، کە پۆلیس ئەنجامیان دابوو و بانگەوازێکی بۆ "هێوربوونەوە و ژیری و ڕێز لە قانوون و ئارامیی گشتی گرتن دەرکرد". لە ڕاستیدا داوای ئەنجام نەدانی ڕێپێوانەکەی دەکرد. کینگ بەبیریدا هاتەوە کە گوێڕایەڵی بۆ فەرمانی دادوەرێکی فیدراڵی فەرمانی بە سەرنەکەوتنی بزووتنەوەیەکی ئەڵبانی دا، بۆیە بڕیاری دا چاو لە فەرمانەکە بپۆشێ و ڕۆژی سێشەمە سەرکردایەتیی ڕێپێوانەکە بکا. بانگەوازێکی ئاڕاستەی پێشەوا ڕۆحییەکان کرد بۆ بەشداریکردن لە ڕێپێوانەکە. هێزەکانی حاکم والاس ڕێپێوانەکەی ڕاگرت هەر وەک لە ڕێپێوانی پێش ئەمە کردبووی. کینگ پاشەکشەی پەسند کرد.

ڕۆژی شەمە لە ٣ ی ئادارا هەندێک لە ڕەگەزپەرستانی سپڵما هێرشیان بردە سەر کۆمەڵێکی بچووکی سپییەکان بۆ بەشداریکردن لە ڕێپێوانەکە هاتبوون، جایمز ڕیب– ی قەشەی سپی لە "بۆستن" هوە هاتبوو و تەمەنی ٣٦ ساڵ بوو کاسەسەری شکابوو و هەر بەو بریانە ژینی بەجێهێشت. خۆپیشاندانی ناڕەزایی لە هەموو لایەکی وڵات دەستی پێ کرد کە، تەنانەت لە واشنتن، دە هەزار کەس و پازدە هەزار کەس لە نیویۆرک کۆ بووبووەوە، ژمارەی ئەو کاتۆلیک و پرۆتستانتانەی بەشداریان لەم خۆپیشاندانە دەکرد هەر لە زۆریدا بوون.

لە کۆتاییشدا لەم تەنگژە ڕەگەزپەرستییەدا سەرۆک جۆنسن هاتە ناوەوە و پێشنیازی یاسایەکی نوێی بۆ کۆنگریس کرد بە ئامانجی ئاسانکردنی پرۆسەی دەنگدانی ڕەشەکان. بڕیاری سەرۆکایەتی، نادەستووریی زۆربەی ئەو (کۆت) انەی کرد کە دەسەڵاتدارانی باشوور خستبوویە سەر دەنگدانی ڕەشەکان، ئەگەر دەسەڵاتە ناوخۆییەکان جێبەجێکردنی ئەو ئامادەکارییە پێشنیازکراوانەیان ڕەت کردەوە، دەقەکە داوای پشتبەستنی بە سیستمی هەڵبژاردنی فیدراڵی کرد.

لە مۆنتیگەمری پێشنیازێکی نوێ بۆ دادوەری فیدراڵی بەرزکرایەوە، بۆ ڕێپێوانێک تەنیا چەند سەت کەسێکی تێدا بەشداری کرد و ماوەی ٨٠ کیلۆمەتر ڕێی کرد و دوای لێ ورد بوونەوە، دادوەر پەسندی کرد. ژمارەی بەشدار بووان دەبووایە لە بەشی زۆری ماوەکەدا سێ سەد کەسی ڕەت نەکردایە. جۆرج والاس–ی حاکم، دابین کردنی پاراستنی ڕێپێوانەکەی ڕەت کردەوە بەوەی کە

توانای تەواوی نییە کە بەشی ئەوە بکا. ئەوساکە لندن جۆنسن پاسەوانانی نیشتیمانیی لە ئەلاباما خستە ژێر دەسەلاتی حکوومەتی فیدرالی. ئینجا ڕێپێوانەکە توانای ئەوەی بوو بەڕێ بکەوێ و سەرکەوتنی بزووتنەوەکە گومانی تێدا نەما.

ڕۆژی یەکشەمە لە ٢١ ی ئادار سێ هەزار کەس دەستیان بە ڕێپێوان کرد و یەکەم یانزە کیلۆمەتریان بڕی، کینگ لەو وتارەیدا کە بەر لەوەی ڕێپێوانەکە دەست پێ بکا پێشکێشی کرد، ئاماژەی بۆ ئەوە کرد، کە ئەو گەلی جوولەکەیە چێشتوویەتی کە "فیرعەونەکان دەستیان بەسەریاندا گرتووە و لەلایەن ئابووریییەوە دەستیان پێوە گرتووە". خەڵکەکە دەستیان بە گۆرانیی "لێگەڕێن با گەلەکەم کۆچ بکا" کرد لەگەڵ وروژاندنەوەی ڕەهەندە هێماییەکەی بانگەوازی موسا کە سەرکردایەتیی گەلەکەی بەرەو ئازادی کردووە. لە ماوەی ڕێپێوانەکەدا کەشەکە بارگاوی بوو چونکە ڕەگەزپەرستەکان بە ئەنقەست تەنگیان بە خۆپیشاندەران هەڵدەچنی و بەو ئۆتۆمبێلانەیان کە دروشمی دژ بە ڕەشەکانیان پێوە کرابوو لەتەکیانەوە دەڕۆیشتن. هەروەها لە گەڕەکەکانی ڕەشەکانی پێرمەنگهامدا پێنج بۆمبای کاتی دۆزرانەوە. نزیکەی سێ هەزار کەس لە هێزە چەکدارەکان و مووچەخۆرانی فیدراڵی بە درێژایی شەقامەکانی سێلما و ڕێی گشتیی بەرەو مۆنتیگەمری _ دا بڵاوبووبوونەوە. لە ئۆتایی ئەو ڕۆژەدا تەنیا سێ سەد بەشدار توانییان شەو لە تەک ڕێگاکەدا بەسەر ببەن بۆ ئەوەی ڕۆژی دواتر ڕێپێوانەکە درێژە پێ بدەن؟

سی هەزار کەس لە کۆتاییدا

ئێوارەی چوارشەمە ژمارەی کۆبووەکان لە نزیک دەروازەی مۆنتیگەمریدا گەیشتنە چوار هەزار کەس. بۆ بەیانیی ڕۆژی دواتر سێ هەزار کەس بوون و نیوەیان لە سپییەکان بوون ڕێپێوانەکەیان درێژە پێ دەدا بۆ بڕینی ئەو شەش کیلۆمەترانەی مابوون. فیلیپ بین _ ی پەیامنێری " لۆمۆند "، باسی کۆتاییی ڕێپێوانەکەی کردووە و دەڵێ: " هێزەکانی نەهێشتنی جیاکاریی ڕەگەزپەرستانە بە سەرکەوتوویی چووە ناو دڵی ئەوەی تا ئەوسا مۆڵگەیەکی ڕەگەزپەرستی و تیوورییەکانی (باڵایی) سپییەکان بوو ".

دوای دیمانەیەک کە گۆرانیبێژانێکی وەک هاری بلافۆنت و سامی دێڤیس و کەسایەتیی وەک جێمزبالدوین _ ی نووسەری تێدا بەشداریان کرد، ڕێپێوانەکە بە کۆبوونەوەی بەردەمی پەرلەمانی ئەلاباما کۆتاییی هات. جۆرج والاس ڕەتی کردەوە ئەو لیژنەیە ببینێ کە ڕاسپێررابوون سکاڵایەکی بدەنێ. لەوکاتانەدا خۆپیشاندەران خۆیان بۆ بەجێهێشتنی شار ئامادە دەکرد، خانمێکی سپی بەدەستی ئەندامەیلێکی کۆکلۆکس کلان (کۆمەڵێک لە سپییە ڕەگەزپەرستە زێدەڕۆکان) کوژرا بەشداریی لە ئامادەکاریدا کردبوو بۆ جموجوڵ.

لە ٧ ی ئابدا سەرۆک جۆنسن ئەو قانوونەی واژۆ کرد کە جەخت لەسەر مافی ڕەشەکان لە هەڵبژاردن دەکا. قانوونەکە مافی ڕەشەکان لە دەنگداندا دابین دەکا لە ڕێی زیادکردنی دەسەلاتی

فیدرالّی لەو ویلایەت و کەرتە ناوچانەدا کە لەنیوەی کەمتری ڕەشەکانیان تێدا هەڵدەبژێرران. بەڵام لە نووسیگە ڕەگەزپەرستە تووندڕۆکاندا، لیستی هەڵبژاردنیان ئامادە کردبوو کرێگرتە فیدراڵییەکان سەرپەرشتییان دەکردن. لندن جۆنسن وتەیەکی ئاراستەی گەلی ئەمەریکی کرد تێیدا دەڵێ: " ئێستا ڕێم بدەن بەهەموو ڕەشەکانی وڵات بڵێم: "دەبێ ناوتان تۆمار بکەن، پێویستە دەنگ بدەن، پێویستە خۆتان ئامادە بکەن تا دەنگتان توانای خزمەتکردنی بەرژەوەندیی خۆتان و بەرژەوەندیی نیشتیمانی ببێ. لەسەر ئەم بنەمایە دواڕۆژی خۆتان و منداڵەکانتان بنیات دەنرێ.

لەو کتێبەیدا کە ساڵی ١٩٦٦ داینـاوە (ڕێپێوانەکەمان بەرەو کوێ؟) (ou allons noud?) مارتن لۆتەر کینگ ڕاپۆرتێکی وردی سەرسوڕمێنی دانا لە بارەی بارودۆخی ڕەشەکانەوە لە ویلایەتە یەکگرتووەکاندا، لە کاتی بەرپابوونی ڕاپەڕینە تونـدەکان لە چەندێک لە شارەکانی باکور و دەستکەوتەکانی ئەو قانوونەشی بەتایبەتی ژمارد: " لە سەرەتای شۆڕشی مافە مەدەنییەکانەوە تۆمارکردنی ڕەشەکان لە لیستەکانی هەڵبژاردندا، بە نزیکەی سەت لە سەتدا لە زۆربەی ویلایەتەکانی باشوور و بەڕێژەی سێ سەت لە سەت و شەش سەت لە سەتدا لە ڤرجینیا و ئەلاباما. سیستەمی کۆن دەستی بە لەدەست دانی پێگەکانی خۆی کرد و بەڵگەش بۆ ئەمە کێشانەوەی هەردوو شەریف (پارێزگار): کلارک و "بول" کۆنور–ە لەسەر شانۆی سیاسییەوە..".

بەڵام هەر لەو کاتەشدا لە سستیی دەسەڵات بێزار بوو:" واژۆکردنی قانوونی مافی هەڵبژاردن، ساڵی ١٩٦٥، وەک بەرەبەیانی ڕۆژێکی نوێ بوو. ئەو هەڵەی بۆیان ڕەخساند کە پێویستییان پێیەتی. بۆ ئەوەی جێبەجێ بکرێ دەبووایە بێگومان سەتان فەرمانبەر بۆ کاروباری مەدەنی و هەزاران پۆلیسی فیدراڵی بۆ ئەوەی سنووردێک بۆ تۆقینی باشوور دابنرێ. لە جیاتی ئەوە لە شەست فەرمانبەری کاروباری مەدەنی کەمتر ڕاسپێررا و بۆ جێبەجێکردنی ئامادەکاریی پێویست یەک کرێگرتەی فیدراڵیی ڕێپێدراو بۆ باشوور نەنێررا. ئەم کەلێنەی لە نێو دەقی قانوونی و جێبەجێکردنیدا هەیە، بەکورتی لە پاڵنەرە سەرەکییەکان بووە بۆ بێزاریی لایەنگرانی " هێزە ڕەشەکە " لە پەنابردنەبەر پرۆسەی قانوونی.

هەر وەک ساڵی ١٨٦٨ ڕووی دا، کاتێک کۆنگریس بڕیاری لەسەر قانوونی مافە مەدەنییەکان دا و جێبەجێکرنی ڕەت کرایەوە، هەروەها ئەو قانوونە مەدەنییەی ساڵی ١٩٦٤ دەرچوو بەکردەوە تا ئەمڕۆ هەروەک مەرەکەب لەسەر کاغەزدا مایەوە. هەر وەک ساڵی ١٨٧٠، قانوون لە لایەن بنەماوە مافی ڕەشەکانی لە هەڵبژاردندا دەستەبەر کرد، بەڵام لە ڕاستیدا نیوەی وڵاتی لێ وەرگرتەوە، هەروەها قانوونی مافی هەڵبژاردنی ساڵی ١٩٦٥ یش خۆ لێدزینەوە و دواخستنی بەئەنقەست بۆ تەگەرە خستنە بەردەمی بە دوادا هات".

هەروەها مارتن لۆتەر کینگ _ یش بۆچوونێکی لەبارەی ئەندامانی "دەسەڵاتێکی ڕەش"ی ناتوندوتیژەوە دانا و لە نێو ئەمانەدا مافی هەڵبژاردنەکانی باس کرد: "زیادکردنی ژمارەی دەنگدەرە ڕەشەکان لە باشوور سەرچاوەیەکی دیکەی دەسەڵاتە. کاتێک ڕەشەکان لە ویلایەتەکانی

باشوور بە کەللەڕەقی بەرەنگاری پیاوانی دەسەڵات دەبنەوە، ناچاری پاشەکشەیان دەکەن و لە هەمان کاتیشدا ئەو هاوپەیمانییە شلۆق دەکا، کە لە کۆنگریسدا کۆنەپەرستە باشووریيەکان و هاوڕێ کۆماریيەکانیان لە باکور کۆ دەکاتەوە. ئەم هاوپەیمانییەی لە ماوەیەکەوە دەستێکی کەموزۆر لەناو کۆنگریسدا دەسەپێنێ لە ئەنجامی دەسەڵات گرتنە دەست لە لیژنە سەرەکییەکاندا، چیی دی لە توانایدا نییە تەگەرە بخاتە بەردەمی جێبەجێکارییەکانی پێشکەوتنی کۆمەڵایەتی و چەمکە هەڵەکەی خۆی لەبارەی دیمەکراتییەوە بەسەر ئاراستەی سیاسیی وڵاتدا بسەپێنێ. ئەمێستا دەنگدانی ڕەشەکان، بەشێکی ئەو هێزانەی دەبوو نوێنەرایەتییان بکا بە خۆوە ناگرێ.

دوولایەنیی ڕێپێوان لە سێلماوە، بۆ خۆپاراستن لە پۆلیس و چالاکوانە ڕەگەزپەرستەکان لە ئەلاباما بەشداربووان ڕازی بوون بە سێ هەزار سەربان و مووچەخۆری فیدراڵی دەورە بدرێن بە درێژاییی شەقامەکان لە سێلما و بە درێژاییی ڕێی گشتیی بەرەو مۆنتیگەمری.

دەتوانین ژمارەی دەنگدەرە ڕەشەکان لە باشوور دوو ئەوەندە لێ بکەین، لە باکوریشدا، کە ناوی خۆیان بەڕێژەگەلێکی یەکسان لەگەڵ سپییەکان تۆمار کردووە، ئەوە نابینین کە بەڕێژەگەلێکی یەکسان دەنگ بدەن. ڕەشەکان هەست دەکەن بێ سوودن، بۆیە بەشداریکردن لە هەڵبژاردنێکدا ڕەت دەکەنەوە کە واتایەکی نەبێ. بەڵام کە هاوواڵتیی ڕەش درک بە قەوارەی ئەو ئەنجامانە دەکا کە بە یەکخستن و ڕێکخستنی هێزەکان دەتوانێ بەدەستیان بهێنێ، ئەوە دەزانێ کە چۆن دەسەڵاتی خۆی بە کار دەهێنێ.

لە بیست و پێنج ساڵ لەمەوبەرەوە و دەسترۆییی سیاسیی ڕەشەکان بە بەردەوامی دەستی بە پەرەسەندن کرد. وای لێ هات لە توانایاندا بێ بە ئازادییەکی پتر ناوەکانیان لەسەر لیستەکانی هەڵبژاردنەکاندا تۆمار بکەن. بەڵام هێشتا پێویست بە بەخشینی ڕەنجێکی زۆر هەیە کە قایل بن و ڕوو بکەنە سندووقەکانی دەنگدان. (ئەوە ئەو شەڕە بوو کە جیسی جاکسن لە ١٩٨٤ و ١٩٨٨ دا خۆی لێ دا، لە هەڵمەتی بەدەستهێنانی داواکاریی حزبی دیموکراتی بۆ خۆ کاندیدکردن بۆ پۆستی سەرۆکایەتیی کۆماری).

چاوگ:

(*) کوریتا سکۆت کینگ Ma vie avec Martin Luther King (ستۆک).

(*) ستیڤن ب. أوتس Martin Luther King (لوسنتوریۆن).

(*) مارتن لوثر کینغ "مسيرتنا إلي أين؟" (پایو).

(*) إیلیز مارینستراس En Marge les Minorites aux Etats-Unis (ماسپیرو).

(*) مقالات من لوموند، شهر آذار ١٩٦٥.

*

دوای جەنگی ڤێتنام ١٩٦٧

نووسینی: گی بۆبۆلّت

"لە کۆتایی ساڵی ١٩٦٥ دا ڤێتنام ١٨٥,٠٠٠ سەربازی ئەمەریکی لێ بوو و حکوومەت خۆی ئامادە دەکرد بیانگەیەنێتە ٤٥٠,٠٠٠. بەڵای مارتن لۆتەر کینگەوە ڕووبوو کە گرفتی هەژاری لە ویلایەتە یەکگرتووەکان و جەنگ لە ڤێتنامدا بەیەکەوە پەیوەستن. بەدەستخەرەوەی پاداشتی نۆبڵ بۆ ئاشتی چیی کە نەیدەتوانی بێدەنگ بێ".

لە دووی تەممووزی ١٩٦٤دا، مارتن لۆتەر کینگ و ژمارەیەک لە سەرکردەکانی بزووتنەوە ڕووبان کردە کۆشکی سپی بۆ واژۆکردنی قانوونی مافە مەدەنییەکان. لەو بۆنەیەدا لندن جۆنسن ـ ی سەرۆکی ویلایەتە یەکگرتووەکان لێدوانێکی لە ڕێی ڕادیۆ و تەلەفزیۆنەوە ئاراستە کرد و تێیدا گوتی: " ئەوانەی لەلای خودا یەکسانن، لەمەودوا لە مافی هەڵبژاردن و قوتابخانەکان و کارگەکان و ئوتێلەکان و چێشتخانەکان و هۆڵەکانی سینەما و هەموو بوارەکانی خزمەتگوزارییە گشتییەکاندا یەکسان دەبن. ڕێژیمی جیاوازیی ڕەگەزایەتی دەبێ نەمێنێ. ئەی سەرۆک بانگهێشتێکی بۆ ئاشتبوونەوەی نیشتیمانی ئاڕاستە نەکرد؟: " با سەرچاوە ژەهراوییەکانی ڕەگەزپەرستی وشک بکەینەوە و سنووڕێک بۆ ئەو جیاوازییانە دابنێین کە پاساویان نییە و با نەتەوەکەمان بکەینە یەک قەوارە ".

دەشێ بڕیاری سەرۆکایەتیی مافە مەدەنییەکان لە هەموو ئەو قانوونانە تووندتر بووبێ کە لە ویلایەتە یەکگرتووەکاندا دەرچووبوون، بەڵام کینگ فریوی نەخوارد. ئەمە لە شەو و ڕۆژێکدا سنوور بۆ گرفتەکان دانانێ. ئەگەر جیاکاریی ڕەگەزی لە کەرتگەلێکی زۆردا بوو بووە کارێکی ناقانوونی، مافی ڕەشەکان لە هەڵبژاردنەکاندا بووبووە ئامانجی ڕەخنەگەلێکی بەرگەنەگیراو و لە ٦ ی ئابی ١٩٦٥ دا نەبێ بە بەرفراوانی دانی پێدا نەنرا. ئەم مێژووە لەلای جونسن ترۆپکی پابەندبوون بوو بە تەرخانکردنی مافە مەدەنییەکان. کەچی کینگ سەیری کرد " بە هەستێکی زۆر ناسکەوە هەڵسوکەوت لەگەڵ ئەو کێشە زەحمەتانەدا دەکا کە لە خەباتی ئازادیخوازییاندا بەرەوڕووی ڕەشە ئەمەریکییەکان دەبنەوە"[١].

واژۆ کردنی بڕیاری سەرۆکایەتیی قانوونە مەدەنییەکان لە واشنتن لە ٢ ی تەممووزی ١٩٦٤، سەرۆک جۆنسن دەستی کینگ دەگوشێ کە دوای ماوەیەکی کورت دەبێتە " ئەو خائینە سیاسییەی گەورەترین مەترسییەکە، حکوومەتی ئەمەریکا ناسیبێتی".

قانوونە تازەکە بۆ ئەو ملیۆنەها ڕەشانەی لە گەڕەکەکانی گیتۆدا لە شارە گەورەکانی باکوردا دەژیان دڵدانەوەیەکی ئەوتۆی بەخۆوە نەگرتبوو. ناخۆشیی ئەمانە تەنیا بەهۆی قانوونەکانی جودایییەوە نەبوو، یان بەو پێوەندانەی بەسەریاندا سەپێنرابوو ، بەڵکو بەهۆی شێوەیەکی ناپەسندتری جوداوازییەوە بوو کە: جیاوازیی ئابووری بوو. مارتن لوتەر کینگ ئەوەی لا پەسند بوو و سەرکردەکانی بزووتنەوەی مافە مەدەنییەکانیان دا لەم پێناوەدا تێبکۆشن، لە شارە گەورەکاندا بە دووچەندان بوونەوەی ڕاپەڕینەکان، گومان لەوەدا نەما کە پێویستیی زۆری بەوە هەیە، بەدەستخستنی مافە مەدەنییەکان، ئەگەر لە هەمان کاتدا مافە کۆمەڵایەتییەکانی لەگەڵدا نەبێ سوودیان چییە.

"پێویستە جەنگ لە ڤێتنامدا ڕابگیرێ"

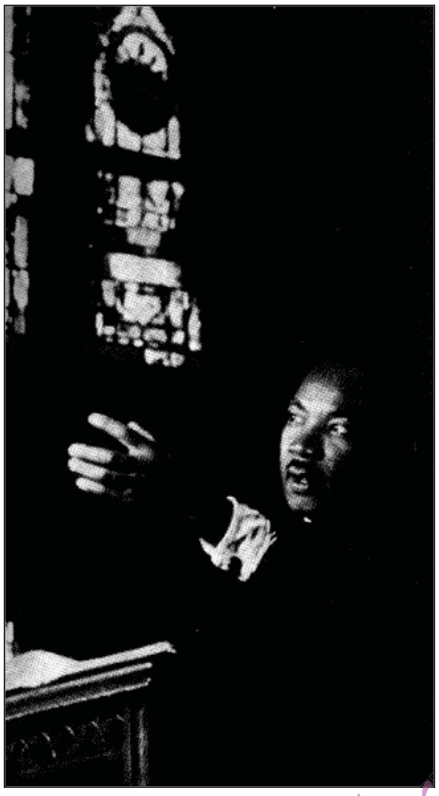
گرینگترین شت لە تەک هەژاریدا کە بیری مارتن لوتەر کینگی خەریک کردبوو، تووشبوونی ڕوو لە زیادییەکەی ویلایەتە یەکگرتووەکان بوو لە جەنگی ڤێتنام. بەرگەی ئەوەی نەدەگرت وڵاتەکەی ببینێ دەست لە کاروباری ناوخۆی دەوڵەتانی دیکە وەردەدا و بۆردومانی خەڵک دەکا و دەیانکوژێ _ کە لە ڕەنگدارەکانن _ بە بیانووی جەنگی کۆمیونیستەکان. لە مۆنتیگەمرییەوە ڕەخنەی لە بۆچوونی سەربازیی لە کۆمەڵگەدا گرت. بەڵام لە ترسی پەرتبوونی بزووتنەوە و تووشی مەترسیکردنی دەنگدان بە قانوونەکانی لابردنی جیاکاریی ڕەگەزپەرستانە، کینگ تا ئەوسا دەربڕینی هەڵوێستی ئاشکرای دژ بە جەنگی دوا دەخست. بەڵام بۆچوونەکانی خۆی نەدەشاردەوە. لە ١٩٦٥ دا لەبەردەمی چالاکوانانی بواری مافە مەدەنییەکاندا گوتی: "قسە لەبارەی ئاوێتەبوون هیچ

سوودێکی نییە ئەگەر جیهانێک نەبێ ئاوێتەی بی. دەبێ جەنگ لە ڤێتنام ڕابگیرێ"[٢].

لە کۆتاییەکانی ساڵی ١٩٦٥ دا، لە ڤێتنامدا ١٨٥,٠٠٠ سەربازی ئەمەریکی هەبوو، حکوومەتیش خۆی ئامادە دەکرد بیانکاتە ٤٥٠,٠٠٠، لیژنەی ئامادەکاری لەپێناوی سنووردانان بۆ جەنگی ڤێتنام، کە بەشێوەیەکی بنەڕەتی لە سپییەکان پێکهاتبوو، داوای پشتگیریی کەسایەتیی وەک کینگیان کرد، کە ساڵوەرگەڕی پاداشتی نۆبڵی ئاشتیی ساڵی ١٩٦٤ بوو. بەڵای کینگەوە دوو گرفتی هەژاری و جەنگی ڤێتنام بەیەکەوە پەیوەست بوون. جەنگەکە نەک هەر گوناهبار بوو بگرە بڕی زۆر گەورەی پارە بەکار دەهێنا، لە توانستدا بوو لە جەنگی هەژاریدا بەکار بهێنرایە. بە داهاتنی ساڵی ١٩٦٧ ئیدی کاتی دوودڵی نەمابوو.

لە ٢٥ ی شوباتی١٩٦٧ دا لە پەیمانگەی نەیشن لە لۆس ئەنجیلۆس _ دا، کینگ یەکەم وتاری لەبارەی جەنگی ڤێتنامەوە خوێندەوە و تێیدا گوتی: " لە جەنگە هەرە دڕندانەکان و بێهوودەکانە لە مێژوودا"[٣] هەروەها جەختی لەسەر ئەوە کردەوە کە ژمارەی سەربازە ڕەشەکان ڕێژەییانە لە دوو ئەوەندەی سپییەکان پتر بووە لە چوونە ناو جەنگ و ڕووبەڕوو بوونەوەی مردندا و حکوومەتی ئەمەریکا نزیکەی دوو ملیۆن فرەنکی فرەنسی خەرج دەکا لە پێناوی هەر دوژمنێکدا کە دەکوژرێ، ئەوەش بەرامبەر ٢٦٠ فرەنک بۆ یەک کەس لە بەرنامەی جەنگی دژ بە هەژاری لە ویلایەتە یەکگرتووەکاندا. کینگ چووە ڕیزی ئەوانەی جەنگیان ڕەت دەکردەوە، کە هێشتاکە پەرت و بڵاو بوون _ بەڵام نەک تا ماوەیەکی درێژ _ " پێویستە گەرموگوڕیی بزووتنەوەی مافە مەدەنییەکان لە ڕاژەی بزووتنەوەی ئاشتیدا دابنێین. پێویستە خۆپیشاندان ئەنجام بدەین و فێر بکەین و پەند دابدەین تا بناغەی نەتەوەمان دەهەژێ"[٤] لە ٤ ی نیسانی١٩٦٧ دا هەلی گەڵاڵەکردنی هەڵوێستی خۆی بە شێوەیەکی ڕێکوپێک و ئاشکرا بۆ ڕەخسێنرا، لە کاتی کۆبوونەوەی پیاوانی ئاین و ئەو عەلمانییانەی بایەخیان بە ڤێتنام دەدا.

لە کەنیسەی ڕیڤەرساید لە نیویۆرک کینگ وتارێکی خوێندەوە بەهێزیی پێوە دیار بوو، چ لە ئاستی پێشبینییەوە بێ یان سیاسی، لە پێناوی، وەک خۆی دەڵێ "سنووردانان بۆ خیانەتی بێدەنگیم"(٥) . جەنگ تەنیا پیاوەیل و بەهرەمەندان و دارایی ڕانەکێشاوە و بەس "چون ترومپایەکی مژۆکی ئەهریمەنانە"، بگرە ویلایەتە یەکگرتووەکانیشی کردە "قۆنتەراتچیی سەرەکیی تووندوتیژی لە جیهاندا". لە پێناوی سنووردانان بۆ شێتایەتیی کوشتن، هەموو تاکێکی ، بەپێی توانست و باوەڕەکانی خۆی بۆ ناڕەزایی دەربڕین بانگهێشت کرد. لاوانیشی هان دا خزمەتکردنی سەربازی ڕەت بکەنەوە. بەڵام دوای تاوانبارکردنی جەنگی ڤێتنام بانگهێشتی بۆ شۆڕشێکی قوولتر کرد. مارتن لۆتەر کینگ ئەوەی ڕەت کرد کە سەرکردەیەکی تێکۆشان بێ لە پێناوی مافە مەدەنییەکان و ئامادەیی خۆی لە ئاستی نێودەوڵەتیدا چەسپاند. "، دەبێ لایەنی باشی شۆڕشی جیهانی بگەڕێنینەوە (...) بە سەرەوژێرکردنی چەمکەکانمان بە شێوەیەکی ڕادیکاڵی و شۆڕشگێڕانە، ئەم کودەتایەی لە زەینێتیدا، دەبێ ڕێ بەرەو جوواڵانەوەیەکی گشتیی دژی جەنگ و

" نەتەوەیەک سالّ لە دوای سالّ لە ڕەخساندنی زیاتری پارە بۆ بودجەی سەربازییەکەی و پتر لەوەی بۆ بەرنامەکانی پەرەپێدانی کۆمەلّایەتیی بۆ خەرج دەکا، نەتەوەیەکە لە مەرگی ڕووحی نزیک دەبێتەوە"

هەوالّنامەی کتێب

هەژاری و سوود و خەرجییە سەربازییەکان ببات ".

مارتن لۆتەر کینگ، وەک گشت گومانی لە نەتەوەی ئەمەریکی کرد ، نەک تەنیا لە هەلّبژاردە سیاسییەکانی و بەس، بەلّکو لە کرۆکی بنەماکانی. ئەوەش شەپۆلێکی ڕەخنەگرانەی تووڕە و تاوانبارکردنێکی ئاشکرای لە دەوروبەردا وروژاند. هەر لەو ساشەوە بزووتنەوەیەکی تووندوتیژ _ هەر لە هاونیشتیمانیی ئاساییەوە تا سەرۆک، تا دەزگای (FBI) یی بەهێز – بۆ ئەوەی ناچاری بێدەنگیی بکەن. لە ٤ ی نیسانی ١٩٦٨ دا، ڕێک دوای سالّێک لە وتارەکەی نیویۆرکیدا، مارتن لۆتەر کینگ لە مەمفیس تیرۆر کرا. ئەمەریکا تا سالّانێکی زۆر بینینی ڕاستیی جەنگی ڤیتنامی ڕەت دەکردەوە.

پەراوێزەکان:

(١) "Martin Luther King". ستیڤن ب. أوتس، بلّاوکراوەکانی منشورات ئوستوریۆن، ١٩٨٥.

(٢) "Ma Vie avec Martin Luther King" کوریتا سکوی کینغ، بلّاوکراوەکانی ستۆک، ١٩٦٩.

(٣) س. ب. ئۆتس. باسی کردووە.

(٤) هەمان سەرچاوە.

(٥) دەقی وتارەکە بە تەواوی لە کتێبی م. ل. کینگ " Seule Revolution " دا بلّاوکراوەتەوە، بلّاوکراوەکانی

کاسترمان، ١٩٦٨.

(٦) لە کـتـێـبی " From Solo to Memphis. The FBI and Martin Luther King,Jt"دا (و. و. نۆرتون، نیـویۆرک، ١٩٨١) دا دێڤی گـارۆی دانەر باس لە یاداشـتێکی FBI دەکـا لەبارەی کـینگەوە، بۆ سـاڵی ١٩٩٣ دەگەڕێتەوە " : دەبێ لەمەودوا بەم جۆرە تەماشای بکەین، ئەگەر وای دابنێین کە پێشتر ئەوەمان نەکردبێ، یەکێکە لە مەترسیدارترینی ڕەشەکان بۆ سەر دواڕۆژی ئەم وڵاتە، ئەو مەترسیی کـۆمۆنیست و مەترسیی ڕەشەکان بەرجەستە دەکا و بەشـێوەیەکی تایبـەتی بۆ سەر ئاسـایشی نەتەوەیی". هەر ئەو نووسـەرە دەڵێ: "لە دوانزە مانگی دواییی ژیانیدا، کینگ بەڵای حکوومەتی ئەمـەریکاوە پڕمەترسـیترین خاینی سیاسی بووە کە ناسیوێتی".

*

"کاتێکی وەها دێ، بێدەنگیی تێدا دەبێتە خیانەت"

لە ٤ ی نیسانی ١٩٦٧، لە کەنیسەی ریڤەرساید لە نیویۆرکدا مارتن لۆتەر کینگ دژی جەنگی ڤێتنام وتارە سکاڵایەکی خوێندەوە. "هەڵبژاردەکان".

ئەوا من ئەم ئێـوارەیە لەم کـەنیسـە مـەزنـەدا دەوەسـتم، چونکە ویژدانم ڕێ بە من نـادا پێـچـەوانەی ئەوە بکەم. بەشـداریم لە دیدارتاندا کرد چونکە من تەواوی ئامـانج و چالاکییـەکـانی ڕێکخراوم لا پەسندە، کە بۆ کۆبوونەوەی ئێرە بانگهێشتی کردووین: "یاوەیلی ئاین و عەلمانییان بەهۆی جەنگی ڤێتنامـەوە نیگەرانن". لێدووانە دواییـنەکـەی لیژنەی جـێبـەجـێکاری هەسـتـەکـانی منی ڕەنگدایەوە و من باوەڕی تەواوم بە نـاوەڕۆکی ڕسـتـەی یەکـەم هەیە: " کـاتـێکی وەها دێ، بێدەنگیی تێدا دەبێتە خـیـانـەت". ئەوەندەی پێـوەندیی بە ڤـێـتنامـەوە هەیە ئەو کـاتە بۆ ئێـمـە هاتووە(...) بەوەی کـە من مـوژدەبەرم، بڕوا ناکـەم کـەسـێک پێی سـەیر بـێ هۆی ئەوتۆم هەبـێ پاڵم پێـوە بنـێ لە ڕوانگەیەکی ڕەوشـتبـەرزانەوە بایەخ بە ڤـێتنام بدەم. بەر لە هەمـوو شـتـێک پێـوەندییـەکی ئاشکرا و نیـمـچـە سروشتیش هەیە لە نێو جەنگی ڤێتنام و ئەو شەڕەی لەگەڵ کەسانی دیکە دەیکەین لە ئەمەریکا. لە چەند سـاڵێکەوە ماوەیەکی پرشنگدارمـان لەم خەباتەدا ناسیوە. هەمـوو شـتـێک بەڕێوە دەچوو وەک بڵـێی بـەرنامـەی خـەبات بۆ بەرەنگاربوونەوەی هـەژاری بە کـردەوە هـیـوا بـۆ هـەژاران دەهێـنی، سـپـیـیـەکان و ڕەشـەکان بـە یەکسـانی، لە ئەزموون و ئاواتگەلێک و دەسـتپێکی نوێدا ژیاین. ئەوجـا جـەنگ لە ڤـێتنامدا گەرمـتر بوو و ئەو بەرنامـانەم بینی هەڵدەوەشێنـەوە و تێکدەشکێن، وەک بڵـێی کارەکە پێوەندیی بە کۆمەڵە گەمەیەکی سیاسـییـەوە بەندە، سوودیان بۆ کۆمەڵگەیەک نەما کە جەنگ هۆشی لەدەست دا. ئەوسـاکـە درکم بەوە کـرد ئـەمـەریکا هـەرگـیـز دارایی و وزە پـێـویسـتـەکـانی نەخستووەتە کار ڕێز بۆ هەژارانی بگێڕێتەوە، مـادامەکی خـۆ لە سەرەڕۆییـەکی وەک سـەرەڕۆییی ڤێتنامدان، وەک ئامێرێکی ئەهریمەنانەی تێکدەر، هێشتا خەڵک و سامان و خێروبێر ڕادەکێشێ،.

بەمجۆرەش، وردە وردە گەیشتمە ئەوەی جەنگ وەها ببینم کە، نەک تەنیا دەستدرێژییە بۆ سەر ڕەوشت بگرە وەک دوژمنی هەژارانیشە، لەم بنەمایەوە دەستم بە هێرشبردنە سەری کرد. دەشێ درکم بە ڕاستی کردبێ لە وێنە کارەساتاویترەکەی، کاتێک بینیم جەنگ تەنیا بە پەرتکردنی ئومێدەکانی هەژارانەوە ناوەستێ و بەس، بگرە منداڵانی هەژاران و برا و مێردەکانیشیان بەڕێژەیەکی بەرز و بەشێوەیەکی نائاسایی، جودا لە خەڵکی دیکە دەنێرێتە جەنگ. ئەو لاوە ڕەشانە دەهێنێ کە کۆمەڵگە بێدەسەڵاتی کردوون و بۆ دووریی سیانزە هەزار کیلۆمەتریان دەنێرێ تا لە باشووری خۆرهەڵاتی ئاسیادا ببنە پارێزەری ئازادیگەلێک کە لە باشووری خۆراوای جۆرجیا و خۆرهەڵاتی هارلمدا نەیانبینیوە. پێویست بوو چەندین جار لە تەلەفزیۆن ئەو دوو هاودژییە سەختەی لاوە ڕەش و سپییانە ببینین وا پێکەوە دەجەنگن و دەمرن لە پێناوی ولاتێکدا کە ڕێیانی نەداوە لە قوتابخانەکاندا لەسەر هەمان کورسی دانیشن. بینیمانن بە تووندوتیژییەکی هاوکارانە ئاگر لە زنجەکانی گوندێکی بەستەزمان بەردەدەن، دەشزانن هەرگیز لە هەمان ئەو کۆمەڵە خانووانەدا ناژین لە دیترۆیت. ناتوانم بێدەنگی بپارێزم لە ئاستی ئەم گەمە درندانەیەدا کە بە هەژاران دەکرێ. هۆی سێیەمی بڕیارەکەشم بە تێگەیشتنێکی قوڵتریشەوە بەندە، لە ماوەی ئەو ئەزموونەدا لەلام پەیدا بوو کە لە کەرەکەکانی گیتۆی باکوردا لەماوەی سێ ساڵی ڕابوردوودا تێیاندا ژیام، بەتایبەتی ماوەکانی هاوین، لە کاتی خۆپیشاندان لە نێو ئەو لاوە تووڕە و نەفرەت لێکراوە نائومێدانەدا، پێیانم دەگوت بۆمباکانی مۆلۆتۆف و تفەنگ هیچ چارەسەر ناکەن. هەوڵم دا بۆیان ڕوون بکەمەوە من بە قووڵی بەشداری لە گرفتەکانیاندا دەکەم، لە هەمان کاتیشدا جەختەکە دووبارە دەکەمەوە بۆ ئەو بڕوایەم کە گۆڕانکارییە کۆمەڵایەتییەکان نایێنە دی تەنیا بەکاری ناتوندوتیژی نەبێ. لێیان دەپرسیم و ڕاستیشیان دەکرد: بەڵام ڕات لە بارەی ڤێتنامەوە چییە؟ ئایا ولاتەکەمان پەنا ناباتە بەر بەکارهێنانی توندوتیژی بە شێوەیەکی فرەوان بۆ چارەسەرکردنی گرفتەکانی و ئەنجامدانی ئەو گۆڕانکارییانەی دەیەوێن؟ پرسیارەکانیان ڕاست بوو و ئەوسا درکم بەوە کرد کە چیی دیکە لە توانستمدا نەماوە ناوی ئەو توندوتیژییە بزڕێنم کە چەوساوەکان لە گەڕەکەکانی گیتۆ پەنای بۆ دەبەن بەر لەوەی بەڕوونییەکی پتر ناوی گەورەترین قۆنتراتچیی توندوتیژی لە جیهانی ئەمڕۆدا بزڕێنم: حکوومەتی ولاتەکەم، بەناوی ئەو لاوانە، بە ناوی ئەم حکوومەتە، بەناوی سەتان ملیۆن لەو کەسانەی لە توندوتیژی دەلەرزن، لە توانامدا نەما بە بێدەنگی بمێنمەوە (....).

کە بیر لە شێتایەتیی ڤێتنام دەکەمەوە و بە خۆم لەهۆیەکان دەگەڕێم بۆ ئەوەی لە ڕووداوەکان بگەم و وەڵامیان بدەمەوە، بیرەکانم بەردەوام ڕوو لە خەڵک دەکەن لەم نیمچە دوڕگەیەدا. لێرەدا نە باس لە سەربازەکانی سەربازگەیەک یا هی دیکە دەکەم، نە باسی لیژنەی حوکمدار لە سایگۆن دەکەم، بەڵکو بەسادەیی لەبارەی ئەو دانیشتووانە دەکەم کە لە نزیکەی سی ساڵەوە لە کارەساتی جەنگدا دەژین. بیر لەوانیش دەکەمەوە چونکە بەڕوونی لێمەوە دیارە چارەسەرێکی ڕاستەقینەی

نابێ ئەگەر هەوڵێ بۆ ناسینەوەیان نەدەین و گوێ لە هاواری فریاکەوتنیان نەگرین.

بێگومان ئەوان ئەمەریکییەکان بە ڕزگارکەرەوەی نائاسایی دادەنێن. ساڵی ١٩٤٥ ڤێتنامییەکان سەربەخۆیی خۆیان ڕاگەیاند، دوای ئەوەی فرەنساییەکان و یابانییەکان وڵاتەکەیانیان داگیر کرد، بەر لە شۆڕشی کۆمیونیستیش لە چین. ئەوساکە هۆ شی مینە (Ho Chi Minh) سەرکردایەتیی وڵاتی دەکرد. هەرچەندێک لە قانوون " شەریعە " ی ڕزگاربوونیاندا ئاماژەیان بۆ بەیانی سەربەخۆیی ویلایەتە یەکگرتووەکان دەدا، ڕەتمان کردەوە دانیان پێدا بنێین و لە گەڕاندنەوەی وڵاتە ژێردەستە کۆنەکانیاندا پشتگیریی فرەنسامان کرد,

حکوومەتمان ڤێتنامی وا هەڵسەنگاند کە هێشتا بۆ سەربەخۆیی پێنەگەییوە ، جارێکی دی کەوتینە ئەو باییبوو نەخۆراواییەی لە ماوەیەکی درێژەوە پێوەندییە نێودەوڵەتییەکان ژاراوی دەکات. ئەمەش بەو بڕیارە مخابنەمان کە حکوومەتێکی شۆڕشگێڕمان دوورخستەوە کە داوای چارەنووسی خۆی دەکا، حکوومەتێک بە چاکەی چین جڵەوی کاری نەگرتووەتە دەست (ئەوەی ڤێتنامییەکان زۆر هاوسۆزییان لەگەڵدا ناکەن) بگرە بە هۆی هێزە ناوخۆییەکان، کە کۆمیونیستەکانیشیان لە نێودا بوو. بەلای جووتیارانەوە ئەو حکوومەتە ئاواتی چاکسازیی بە کردەوەی کشتوکاڵی دەنواند، ئەم چاکسازییەش بۆ جووتیاران خەمێکی ژینبەخش بوو. دوای ١٩٤٥ و لەماوەی نۆ ساڵان گەلی ڤێتنامان لە مافی سەربەخۆیی بێبەش کرد. لە ماوەی نۆ ساڵاندا بۆ ئەو هەوڵە بێ ئەنجامەی سەرلەنوێ داگیرکردنەوەی ڤێتنام یارمەتیی فرەنسامان دا. لە کۆتایی کێشەکەدا بەرپرسێتیی ٨٠ ٪ ی تێچووی جەنگی فرەنسیمان لە ئەستۆ گرت. بەر لە شکستی "دین بین فو" فرەنساییەکان گومانیان لە بڕۆکەیان پەیدا کرد، بەڵام ئێمە ئەوەمان نەکرد. هانمان دان بەردەوام بن لە جەنگدا ئەوەش بە پێشکێشکردنی هۆیە سەربازی و ماددییە زۆر گەورەکان، کە ئارەزووی ئەوەشیان لەلا نەمابوو. دوای ماوەیەکی کەم تێکڕای تێچووی هەوڵە کارەساتاوییەکانیانمان دا.

پاش بەزینی فرەنسا، هێندەی نەمابوو بڕوا بەوە بکەین کە ڕێککەوتنەوەکانی جنێڤ ئەنجامی دەگاتە سەربەخۆیی و چاکسازیی کشتوکاڵی. بەڵام لە جیاتیی ئەوە ویلایەتە یەکگرتووەکان بە نیازی ڕێ لە "هو "گرتن لە یەکخستنەوەی ئەو وڵاتەی بەشێوەیەکی کاتی دابەش کراوە و ئەمجارە جووتیارەکان ئێمەیان بینی یارمەتیی دیکتاتۆرێک دەدەین گەندەڵترینی ئەم سەردەمەمانە، پیاوێک ئێمە هەڵمانبژارد، سەرەکوەزیران " دییم". جووتیارەکان گوێرایەڵ بوون، لە کاتێکدا دییم بە دڵڕەقی ئۆپۆزسیۆنی لە کۆڵ دەکردەوە و پشتگیریی ئەو خاوەن زەوییانەی دەکرد کە ڕەنجخۆرییانی دەکرد و تەنانەت گفتوگۆی لە پێناوی سەرلەنوێ یەکگرتنەوەی لەگەڵ باکوردا ڕەت دەکردەوە. جووتیارەکان ڕوانییان لەسەرەتادا ئەوە بەپارێزگاریی دەستڕۆییی ئەمەریکی دەکرێ. ئینجا بە دەست تێوەردانی سەربازە ئەمەریکییەکان کە تا دەهات زیادی دەکرد، ئەوانەی بۆ یارمەتی بانگ دەکران بۆ سەرکوتکردنی ئەو ئاژاوانەی جێبەجێکارییەکانی دییم هەڵی کردبووەوە.

که دییم له دەسەڵات خرا، لەتوانستیاندا بوو کەیفیان بێت، ئەگەر زنجیرەیەک دیکتاتۆری سەرباز دەستیان بەسەر حوکمدا نەگرتبا، کە توانستی گۆڕانکاریی بەکردەوەیان نەبوو، بەتایبەتی لەو کاروبارانەی تایبەتە بە چاکسازیی کشتوکاڵی یان لە سیاسەتی ئاشتییانەدا.

گۆڕان لە ویلایەتە یەکگرتووەکانەوە هات! لە ڕاستیدا تووشبوونی هێزەکانمان دووچەندان کردبوو بۆ پشتگیریی حکوومەتەیلێک کە بە گەندەڵی و بێدەسەڵاتی و دامالڕانیان لە هەر پشتگیرییەکی گەل تایبەتمەند بوون. لەو کاتەدا گەل بڵاوکراوەکانمانیان دەخوێندەوە و بەردەوام بەڵێنی ئاشتی و دیموکراتی و تەنانەت چاکسازیی کشتوکاڵیشیان تێیاندا دەبینی. ئەمڕۆ ئەوان لەژێر بەزەییی بۆمباکانماندان و ئەوان ئێمە، نەک هەموو هاونیشتیمانییە ڤێتنامییەکانیان، بە دوژمنی ڕاستەقینە دادەنێن. بە خەم و گوێڕایەڵییەوە لێ وەرگرتنەوەی زەویی باپیرانیان سەلماند و بردیانەنە سەربازگەکانی گرتن، کە دابینکردنی پێویستییە کۆمەڵایەتییە هەرە سادەکانیانیان تێدا دەگمەنە. زانییان لە ترسی مردنی ژێر بۆمباکانمان ناچارن ئەوێ جێ بهێڵن. بۆیە هەر لە ئافرەت و منداڵانیانەوە تا پیرەمێردەکان کۆچیان کرد.

ئێمەیان بینی، بۆ تێکدانی ملیۆنەها هیکتاری چێنراو ئاوەکان ژاراوی دەکەین. بێگومان، بەدەم ڕوانینی شۆڤڵەکانەوە دەگریان کە بە زەوییەکانیاندا دەڕۆیشتن و درەختەکانیان هەڵدەکێشا، بە نەخۆشخانەکاندا دەسووڕانەوە و پتر لە بیست قوربانیی هێزە ئەمەریکییەکانیان دەبینی، بەرامبەر یەک بریندار لە ڤیێتگۆنگ. هەروەها بە شارەکاندا دەسووڕێنەوە و هەزاران منداڵی بێ پەنا و بێ جلوبەرگ بە کۆمەڵ بە شەقامەکاندا ڕادەکەن وەک ئاژەڵ بن وەهان. سەربازەکانمان دەبینن هەڵسوکەوتی ناشرین لەگەڵ ئەو منداڵانە دەکەن کە خواردن سوالّ دەکەن، منداڵان دەبینن خوشکەکانیان بە سەربازەکانمان دەفرۆشن یان دەیانبەنە لای دایکانیان.

جووتیارەکان کە ئێمەیان دی هاوپەیمانی لەگەڵ خاوەن زەوییەکاندا دەکەین و ئەوە ڕەت دەکەینەوە دەست بە چاکسازیی کشتوکاڵیی چاوەڕوانکراو بکەین، بیریان لە چی دەکردەوە؟ کە ئێمەیان بینی چەکە تازەکانمانیان لەسەر تاقی دەکەینەوە هەر بەو شێوەیەی نازییەکان دەرمانە نوێیەکانیان و شێوە چەوساندنەوەی نوێ لەسەر بەندییەکانی گرتووگەکانی ئەورووپایان تاقی دەکردەوە، بیریان لە چی دەکردەوە؟ کوان ئەو کۆڵەکانەی ڤێتنامی سەربەخۆ، کە لافمان لێ دا ئێمە لە نێو ئەو مرۆڤیانەدا بنیاتی دەنێین، کە دەنگیان نییە؟ دوو دەزگامان تێک دا کە پێوەندییان پێییەوە هەبوو: خێزان و گوند. کێڵگە و بەروبوومەکانیانمان تێک دا. بەشداریمان لە تێکدانی تاکە هێزە شۆڕشگێڕییە ناکۆمیۆنیستەکەدا کرد لە وڵاتدا، ئاینە بووا یەکگرتووەکە. پشتگیریی دوژمنانی جووتیارانمان لە سایگۆندا کرد. ژن و منداڵیانمان گەندەڵ کرد و پیاوانمان کوشتن، ئای کە چۆن ڕزگارکەرەوەیەکین! (...).

بەهەر ڕێگەیەکەوە بێ دەبێ ئەم شێتایەتییە ڕابگیرێ. لە ئێستاوە وەک مرۆڤ قسە دەکەم و وەک برایەکی ئەو بەستەزمانانەی لە ڤێتنامدا ژین دەچێژن. لە پێناوی ئەوانەی زەوییەکانیان تێکدراوە

مارتن لوتەر کینگ، ٤ ی نیسانی ١٩٦٧.

و ماڵیان ڕووخێنراوە و بەروبووبان بەتاڵان ڕاوە قسە دەکەم. لە پێناوی ئەو هەژارانەی ئەمەریکا قسە دەکەم کە دوو چەندانی بەهای ئەم جەنگە دەدەن، بە ئومێدە تێکشکێنراوەکانیان ، بەو مەرگ و گەندەڵییەی لە ڤێتنامدا هەیە. بەوەی کە هاونیشتیمانیەکم لەم جیهانەدا کەوا زراوی لەو ڕێیەی گرتوومانەتە بەر چووە قسە دەکەم. وەک ئەمەریکییەکی ئازاستەی سەرکردەکانی وڵاتەکەمی دەکەم. ئێمە بەرپرسێتییە هەرە گەورەکەی هەڵگیرساندنی ئەم جەنگەمان لەئەستۆدایە. دەبێ دەستپێشخەری بکەین بۆ ڕاگرتنی (...) لە چاوەڕوانیی ئەمەشدا ئێمە دەبێ، کەنیسە و کەنیشت، لە هەوڵەکانماندا بەردەوام بین و داوا لە حکوومەتەکەمان بکەین بە زووییی لەم تووشبوونە خەوشئاوەرە بکشێینەوە. تا وڵاتمان دەستی بەم هەڵوێستە لاڕێیانە گرتووە لە ڤێتنامدا، دەبێ لە خستنەبەرگوێی دەنگماندا بەردەوام بین و بەقسە و بە کردەوە ئامادەی جووڵانەوە بین و هەموو هۆیە شیاوەکانی ناڕەزاییش بەکاربهێنین.

کە قسە لەبارەی خزمەتی سەربازییەوە لەگەڵ لاواندا دەکەین، دەبێ ئەو دەورەیان پێ ڕابگەیەنین کە وڵاتمان لە ڤێتنامدا دەیبینێ و بیری ڕەتکردنەوەی جەنگیان بخەینە پێش. پێشم خۆشە بڵێم ئەوە هەڵوێستە کە پتر لە حەفتا کەس لە قوتابیانی هەر دوو زانکۆی مۆرهاوس و کۆلێدج هەڵیانبژاردووە، من پشتگیریی هەموو ئەوانە دەکەم دەست تێوەردانی ئەمەریکا لە ڤێتنام بە شەرم و ستەم دەزانن وەک ئەوان بکەن. لەلایەکی کەوە دەمەوێ هەموو ئەو قەشانەی لە خزمەتی سەربازی بەخشراون دەست لەو بەخشینە هەڵبگرن کە بۆیان هەیە هەڵوێستی ڕەتکەرەوانی جەنگ وەربگرن. ئەمە کاتی هەڵبژاردنە ڕاستەکانە نەک کاتی خۆدزینەوە. ئەگەر بمانەوێ وڵاتمان

شێتایەتییەکەی تێپەڕێنێ دەبێ ژیانمان تەرخان بکەین. هەر پیاوێک شایستەی ئەم ناو لێنانەیە دەبێ شێوەی ئەو ناڕەزاییە بڕیار بدا کە لەگەڵ باوەڕیدا دەگونجێ، بەڵام پێویستە هەموومان ناڕەزایی دەربڕین.

دوور نییە ئەمەندەکە دڵخۆشیمان بداتەوە، چوونە پاڵ بزووتنەوەی هەمووان، ئەوەی لە هەندێک شوێندا بووە هەڵمەتێکی میللیی ڕێ لێ نەگیراو دژی جەنگ لە ڤێتنام، بێگومان دەبێ بەشداری لەم شەڕەدا بکەین، بەڵام من ئێستا دەمەوێ ئەم کارە بخەمە لاوە و لایەنێکی دیکەی نیگەرانییەخشتر باس بکەم. جەنگی ڤێتنام لە تەنیا دیاردەیەکی نەخۆشییەک نییە، کە زەینییەتی ئەمەریکی لە قووڵاییدا دەپێکێ، خۆ ئەگەر ویستیشمان ئەم ڕاستییە پشتگوێ بخەین کەوا بەهەڵەدا چوونەکان لادەبا، دەست لە پێکهێنانی شێوە جودا جودای لیژنەکانی "پیاوانی ئاین و عەلمانییە نیگەرانەکان..." هەڵناگرین، ڕیزەکانمان لە پێناوی گواتیمالا و پیرۆ و تایلاند و کەمبۆدیا و مۆزەمبیق و باشووری ئەفریقیا ڕێکدەخەین. ڕێپێوان لەپێناوی ئەمان و هی دیکە ڕێکدەخەین و بەشداری لە کۆبوونەوەگەلێکی کۆتایی نەهاتوودا دەکەین تا، کە ژیانی سیاسیی ئەمەریکی گۆڕانی ڕاستەقینە و قووڵی بەسەردا نەهاتووە. چەمکێلێکی وەک ئەمانە هانمان دەدا لە ڤێتنام دوورتر بچین، بەڵام ئێمە لە خوار ئەو ئاستەوە دەمێنینەوە کە لە ڕۆڵەکانی خودا داواکراوە. ساڵی ١٩٥٧ فەرمانبەرێکی ئەمەریکی لە ناوچەی پشت دەریاکان بە شێوەیەکی تایبەت بەرامبەر ئەم گرفتانە هەستەوەر بوو، دەیگوت ولاتمان، بەڕای ئەو، لە بەری خراپی شۆڕشی جیهانیدایە. لەماوەی دوا دە ساڵی ئەم دواییە نموونەیەکمان بۆ سەرکوتکردنمان تەرخان کرد، بوونی " ڕاوێژکارەیل " ی سەربازیی ئەمەریکی لە ڤەنزوێلا لێکدەداتەوە. ئەم پێوستییە بۆ دابینکردنی سەقامگیریی کۆمەڵایەتیی وەبەرهێنانەکانمان، چالاکیی هێزە ئەمەریکییە دژ بە شۆڕشی لە گواتیمالا لێکدەداتەوە. ئیدی تێدەگەین بۆچی فرۆکە هێلیکۆپتەرە ئەمەریکییەکان دژی پیاوانی جەنگی پارتیزانی لە کۆڵۆمبیا بەکار دەهێنرێن و بۆچی ناپاڵم و کلاوکەسکەکان دژی شۆڕشگێڕانی پیرۆ نێرراون. لەم بارەیەوە وشەکانی جۆن ف. کەنەدی _ مان دێتەوە بیر: " ئەوانەی بە ڕەتکردنەوەی دەستبەرداریی دەستکەوتە تایبەتمەندییەکان و خۆشییەکان کە قازانجە گەلێک گەورەکانی وەبەرهێنانەکانی پشت دەریا دابینی دەکەن، شۆڕشە ئاشتیخوازەکان نەشیاو و دژوار دەکەن . من لەو بڕوایەدام کە بۆ گوێزرانەوە بۆ لایە چاکەکەی شۆڕشی جیهانی، دەبێ دەست بە دروستکردنی شۆڕشێکی بنچینەیی لە چەمکەکانماندا دەست پێ بکەین. دەبێ بە پەلە دەست بە گوازرانەوە بکەین لە کۆمەڵگەیەکی " ئاراستەی سوود کراو " هوە بۆ کۆمەڵگەیەکی "ئاراستەی کەسەکان". تا ئامێر و ڕێکخەرە ئالییەکان و ناوەندەکانی قازانج و مافەکانی مۆڵکایەتی لە مرۆ بە بایەختر بزانرێ هەرگیز ناکرێ کۆنترۆڵی سێ پەتا گەورەکە بکرێ کە حەزە ڕەگەزپەرستانەکان و ماددی و سەربازییەکانن.

شۆڕشی ڕاستەقینە لە چەمکەکان بەرەو ورووژاندنی پرسیارگەلێک دەبا لە دەوروبەری خاوێنی

و قانوونێتیی گەلێک لە کارە سیاسییەکانی ڕابوردوو و ئێستاماندا (...). لەخۆ باییبوونی خۆراوایی کە وا تێدەگا دەتوانێ هەموو شتێک فێری ئەوانی دی بکا و ئەوان هیچیان نییە ئەم فێر بکەن، ڕاست ناکا. شۆڕشی ڕاستەقینە لە چەمکەکان ڕێژیمی جیهانی دەگۆڕێ و ناچارمان دەکا بڵێین جەنگ: " ڕێگەیەکی نادادوەرانەیە لە چارەسەرکردنی کێشەکان ". سووتاندنی مرۆگەل بە ناپاڵم و هەتیوخستنی منداڵان و بێوەژن بوونی ئافرەتان و دەرزیی هۆشبەری کینەی کوشندە بەناو شادەمارەکانی خەڵکی ئاسایی و گەڕاندنەوەی سەربازەکان بۆ ماڵەکانیان دوای ئەوەی خۆیان لە شەڕگەلێکی خۆیناوی دەدەن، لەلایەن فیزیکی و دەروونییەوە لاوازیان دەکا. ئەم شێوازانە ناکرێ لەگەڵ ژیری و دادوەری و خۆشەویستیدا بگونجێ. نەتەوەیەک سااڵ لە دوای سااڵ لە تەرخانکردنی دراوێکی زیاتر بۆ بودجەی سەربازی بەردەوام دەبێ و لەوە زیاتری بۆ خەرج دەکا کە بۆ بەرنامەکانی پەرەپێدانی کۆمەاڵیەتیی خەرج دەکا، نەتەوەیەکە لە مەرگی ڕووحی نزیک دەبێتەوە.

*

واتەی شەڕێک

نووسینی: مارتن لۆتەر کینگ

هەواڵنامەی کێبڕکێ

لە تەک چەندین چاالکییدا لە وڵاتەکەی، مارتن لۆتەر کینگ چەندین وتاری لە شوێنی جودای جیهاندا خوێندووەتەوە. دوو جار سەری لە پاریس داوە. لە ٢٤ ی تشرینی یەکەمی ١٩٦٥ دا، لە Mutualite کۆنگرەیەکی گشتیی بەست لەبارەی بابەتی "کەنیسە لە جیهانێکی شۆڕشگێڕدا"، لێرەدا چەند بڕگەیەک لەو وتارە دەگوێزینەوە کە لە ٢٨ ی ئاداری ١٩٦٦ دا خوێندبوویەوە، مارتن لۆتەر کینگ سەرلەنوێ گەڕاوەتەوە پاریس بۆ کۆشکی وەرزش، بۆ بەشداریکردن لە دیدارێکی دژ بە ڕەگەزپەرستی، دوای گەشتێکی گۆرانیی هاری بلافۆنت، کە ژمارەی ئامادەبووان گەیشتووەتە پێنج هەزار کەس.

"ئەو وشەیەی هێمای گیان و هێزی شەڕەکەمانە ناتوندوتیژییە. بەشێوەیەکی گشتی ناتوندوتیژی لە خەبات بۆ مافە مەدەنییەکانمان پێش هەموو شتێک لەسەر ڕەتکردنەوەی بەکارهێنانی چەک دەوەستێ. هەروەها لەسەر ڕەتکردنەوەی گوێرایەڵیی نەریتگەل و قانوونەیلێک کۆڵەکەی فەرمیی ڕێژیمی جیاوازی و کۆیلایەتی پێکدەهێنێ. ناتوندوتیژی شێوەی بەشداریی ڕاستەوخۆی جەماوەری لە بزووتنەوەی ناڕەزاییدا وەردەگرێ. ناتوندوتیژی، ئەمە واتە گەلەکەم لە خەباتی ئازاراوییدا لە ماوەی سااڵنی دواییدا ناخۆشی چێژیی گرتووەتە ئەستۆی خۆی، پتر لەوەی بەسەر کەسانی دیکەیدا سەپاندبێ. ئەمەش ئەوە دەگەیەنێ کە ئێمە چیی دیکە ناترسین و ڕێ بەوەش نادەین بترسێین. بەاڵم ئەمە لە هەمان کاتدا ئەوە ناگەیەنێ ئێمە دەمانەوێ ترس لەناخی کەسانی دی بچێنین.

لە کۆشکی وەرزشدا ٢٨ی ئاداری ١٩٦٦، مارتن لۆتەر کینگ و هاری بلافۆنت لەگەڵ سیمۆن سینیۆری و ئیف مۆنتان دا.

بزووتنەوەمان بیر لەوە ناکاتەوە لەسەر حیسابی سووکایەتی بە سپی کردن و دیلکردنیان، ڕەشەکان ئازاد بکەین. بیر لەوە ناکاتەوە دەست بەسەر هیچ کەسێکدا بگرێ. خەبات دەکا لە پێناوی ڕزگارکردنی کۆمەڵگەی ئەمەریکی و یارمەتیدانی هەموو مرۆڤێک بۆ ڕزگارکردنی خۆی. پەنابردنە بەر تووندوتیژی لەپێناوی گەیشتن بە یەکسانیی ڕەگەزی نە کارایە و لە هەمان کاتیشدا نە ڕەوشتبەرزانەشە. سوور دەزانم تووندوتیژی بە زۆری ئەنجامی کورتخایەنی لێ دەکەوێتەوە. دەوڵەتگەلێکی زۆر لە ڕێی جەنگەوە سەربەخۆییان بەدەست هێناوە. بەڵام سەرەڕای ئەم سەرکەوتنە کاتییانە تووندوتیژی ڕێ بەرەو ئاشتییەکی بەردەوام نابا و ناتوانێ یەک گرفتی کۆمەڵایەتی چارەسەر بکا، بەڵکو گرفتگەلێکی دی دەخوڵقێنێ کە زەحمەتترن. تووندوتیژی سوودی نییە، چونکە لە جووڵەیەکی بورغووئامێزی بەرەو خوار بووەوە دەچێ و دەبێتە هۆی تێکدانی هەموو شتێک. هەروەها ڕەوشتبەرزانەش نییە، چونکە لە جیاتی قایلکردن، سووکایەتی بە بەرامبەر کردن بە ئەنجام دەگرێ و تێکدان لە جیاتیی گۆڕینەوە دەکاتە ئامانج. تووندوتیژی ناڕەوشتبەرزانەیە چونکە لەسەر خۆراکی کینە دەژی، نەک خۆشەویستی. ئەو کۆمەڵە تێکدەدا و برایەتی دەکاتە مەحاڵ. ئەو لە جیاتی ئەوەی کۆمەڵگە ببات سەر گفتوگۆ، لە چوارچێوەی مۆنۆلۆجدا دیلی دەکا. کۆتاییی کار دەگاتە تووندوتیژی، چونکە خۆی بە خۆی دەبەزێنێ. تاڵی لە دەروونی ڕزگاربووان و دڕندەیی لە دەروونی سەرکەوتووانداً دەخوڵقێنێ"

***

ڕیشەکێشکردن و دیکتاتۆریی تاکباوەڕی لە عێراقدا

لە هەزارەی سێیەمی پێش زاینەوە تا هەزارەی سێیەمی پاش زاین

باقڕ یاسین

بەشی یەکەم

هەولێر کتێبخانەی گشتی

بەشی یەکەم

ڕیشەکێشکردن

یەکەم: پێناسە و چەمکی سیاسی و کۆمەڵایەتیی ڕیشەکێشکردن:

ڕیشەکێشکردن (الاجتثاث) لە زماندا = لەڕیشەهەڵکێشان، بنجبڕکردنی شتێک، هەڵکێشان و لەبن دەرهێنانی، هەڵی کێشا.[1]

هەرچی واتا سیاسی و کۆمەڵایەتییەکەیەتی، ئێمە وای دەبینین وشەی ڕیشەکێشکردن واتا دابڕین و دوورخستنەوە و پاکتاوکردن و پەڕاوێزخستن و ڕەنگە قڕکردنیش بگرێتەوە، لەبەر ئەمە واتا وشەی ڕیشەکێشکردن بەم دەلالەتە سیاسییانەوە ئاماژە بەدڵڕەقی و توندی و تۆڵەسەندنەوە و دەسەڵاتخوازی دەدات.

ئەگەر ڕۆشنبیریی ڕیشەکێشکردن بیەوێت ببێتە بیردۆزێکی کۆمەڵایەتی، یاخۆ سیاسیی باو و جێبەجێکراو، ئەوا پێویستە جیا نەبێتەوە و هاوشانی بیردۆزی دەسەڵاتویستیی باوەڕخوازی دەستە بێت، کە دەکرێت لە قۆناغێک لە قۆناغەکاندا بەسەر کۆمەڵگەدا بسەپێنرێت، دووریش نییە شێوازێکی زۆر سەرەتایی و دواکەوتووانە بێت لە شێوازەکانی مەیلی غەریزەخوازیی دوژمنکاری لە ئاکاری مرۆییدا، کە بەپلەی یەکەم پاڵ دەداتەوە و پشت دەبەستێت بەحەزی هەژموون و

وەرگێڕانی لە عەرەبییەوە: سەباح ئیسماعیل

پاوانکردن و دەست بەسەرداگرتن و دەسەڵاتخوازی و تاکڕەوی و سەپاندنی ئیرادە و بەکارهێنانی هۆیەکانی هێز و ناچارکردن.

ڕیشەکێشکردن بەئاستە کۆمەڵایەتییەکەی لە هەر کۆمەڵگەیەک لە کۆمەڵگەکاندا پیادە دەکرێت بۆ بەدیهێنانی ئامانج و مەبەستی دیارکراوی سیاسی، یاخۆ ئایینی، یاخۆ ڕەگەزپەرستی، یان نەتەوەیی، یاخۆ سەربازی، یان ستراتیجی یانیش ئابووری.

بەڵام لە مێژووی عێراقدا، چەندێک بمانەوێت یەکەمین داهێنەری میتۆدی ڕیشەکێشکردنی کۆمەڵایەتی بناسین، دەبینین لەمەدا بەچەندین دەیە یاخۆ سەتە لەپێشتر هەن، چەند لایەنێکمان دۆزییەوە و وامان زانی ئەمە پێشەنگە لە پراکتیزەکردنی ڕیشەکێشکردندا، لایەنێکی تر دەدۆزینەوە لەو بوارەدا لەو لەپێشتر بووە... تاکو بۆمان دەرکەوتووە ئەنجامدانی ڕێبازی ڕیشەکێشکردن، مەبەستیشمان لێی ڕۆشنبیریی دەسەڵاتخوازییە، ڕەگی لە لاپەڕەکانی ئاکاری مرۆیی لە عێراقدا داکوتیوە، کە لە چەند هەزار ساڵێک نێزیک دەبێتەوە.

وامان هاتە بەرچاو دەتوانین ئەم جۆرە لە ئاکاری ڕیشەکێشکردنی کۆمەڵایەتی بدۆزینەوە، تەنانەت لە پێوەندییە بەراییەکاندا، کە لەنێوان ولاتان و شانشین و شارەکانی بەرەبەیانی نەوەکانی میزۆپۆتامیا لە هەزارەی پێش زایین بەر لە زایندا باو بوو، کە بەسەرەتاکانی یەکەمی ژیاری مرۆیی دادەنرێت، هەروەها وامان زانی ژمارەیەکی بێشومار لە مرۆڤەکان (زۆربەشیان بێ گوناهن) کوژراون، یان لە دۆڵی ڕافیدەیندا لەناوبراون، بەهۆی پیادەکردنی خوێناویی شەپۆلەکانی ڕیشەکێشکردن، بەشێوەیەک لە مێژووی ئەم وڵاتەدا سەتەیەک نابینینەوە شەپۆلێک یاخۆ پتر لە شەپۆلێکی بەکۆمەڵی تێدا بەدی نەکرێت، کە لەسۆنگە و هۆ و مەبەستی هەمەجۆر و جیاجیاوە (ڕاستەقینە یاخۆ وەهمی) لەبەر باوەڕ یاخۆ سیاسی، کۆمەڵایەتی یا ئایینی، ئابووری، نەتەوەیی، یان تاییفی پراکتیزە و ئەنجام دران، کە بەپێی چاخ و ڕۆژگار گۆڕاون.

لامان ڕوون بووەوە چەمکی ڕیشەکێشکردن بەپلەی یەکەم پشت بەدروشمی سەپاندنی ئیرادە یاخۆ باوەڕ دەبەستێت، لەگەڵ فرەوانکردنی هەژموون و دەسەڵاتخوازی بۆ بەرژەوەندیی تاقە تۆێژێک لە کۆمەڵگەدا، هەلی بۆ ڕێکەوت شێوازەکانی هێزی مادی و فاکتەرەکانی پاوانکردنی لە قۆناخێک لە قۆناخەکاندا لە کۆمەڵگەدا بۆ فەراهەم بێت، کە لە دەسەڵاتخوازی و پارە و سوپادا خۆی دەنوێنێت.

بەگشتی ڕیشەکێشکردنی بەکۆمەڵ بەچەمکە هاوچەرخەکەی دروشمێکی دیکتاتۆرییە، بەپلەی یەکەم ئامانجی ژیانی مرۆڤەکان و گوزەران و ئازادی و هزریانە، کە زۆر جار دروشمی جێبەجێکردنی دیکتاتۆرییەتەکانی دەسەڵاتخوازیی باوەڕە لە سەرجەم قۆناغەکانی مێژوودا بەشێوەی بەشوێن یەک و بەدوای یەکدا هاتن و جێگۆڕکێ.

وێڕای ئەوەی دروشمی ڕیشەکێشکردن لە مێژووی عێراقدا لەژێر چەندین ناو و پاساو و دروشم

و بەهانە و مەبەستی جیاجیا و گۆڕاودا پیادە کراوە و ئەنجام دراوە، کەچی ئینجاش چەمکی ڕیشەکێشکردن و ئاماژە و واتا و شوێنەوار و ئەنجامەکانی بەجێگیری ماونەتەوە بەشێوەیەک لە گشت سەردەمەکاندا گۆڕانیان بۆ نییە و مەبەستێلێکن لە ماناکانی بەزاندن و بەرزخوازی و زۆرداری و تاکڕەوی و وەلاخستن و ملهوڕی و سەپاندنی ئیرادەی توێژێک و پەراوێزخستن (سیاسی، نەتەوەیی، ئاینی، ڕۆشنبیری، تاییفی... هتد) دەرناچن، لەگەڵ بەکاربردنی شێوازەکانی هێزی داپڵۆسێنەر لە جێبەجێکردنی چەمک و ئاماژەکانی وەکو کوشتن، جینۆساید، کۆچ پێکردنی دانیشتوان، ئابڵووقە، گرتن، نانبڕین و بەکۆیلەکردن.

دووەم: سیفەتە هاوبەشەکانی پرۆسەی ڕیشەکێشکردن لە عێراقدا:

پێداچوونەوەیەکی سەرتاسەریمان کردووە بەپشتبەستن بەچاودێریکردن و دیاریکردن و بەراوردی بابەتییانە و مێژوویی بۆ زۆربەی ڕووداوەکانی ڕیشەکێشکردن لە مێژووی عێراقدا، هەروەها توانیومانە دیارترین سیما و مانا و وەسفی هاوبەش لەنێوان شەپۆلەکانی ڕیشەکێشکردندا دەستنیشان بکەین، کە لە هەزارەی سێیەمی بەر لە زاینەوە تا ئەمڕۆ لە دۆڵی ڕافیدەیندا ئەنجام دراون و پێڕەو کراون.

لێرەدا دەکۆشین گرینگترین ئەو ئەنجامانە بخەینە بەرچاو، کە لە دەستنیشانکردنی سیفەتە گشتییەکان و سیما چەسپاوە هاوبەشەکانی شەپۆلەکانی ڕیشەکێشکردنی بەکۆمەڵدا پێیان گەیشتووین، کە پێی هەستاون یاخۆ دوورنییە لەئایندە لەم ووڵاتەدا ئەنجامی بدەنەوە.

بۆمان ڕوون بووەوە پرۆسەی ڕیشەکێشکردنی بەکۆمەڵ لە مێژووی عێراقدا ئەم سیما و سیفەتانەی خوارەوەی هەن:

١. پرۆسەی ڕیشەکێشکردن هەمیشە ئامانج و دروشمی دیاریکراو بەکات و شوێنەوەی دەبێت و لەسەر شێوەی شەپۆلێکی توندی بەپەلەی پڕ لە جۆشوخرۆش و هەڵکشان و توندی دەبێت، هێندە نابات دادەمرکێتەوە، یان دەکشێتەوە، یانیش دەوەستێت. ئەمەش پاش ئەوەی وڵات و خەڵک و شارەکان بەخوێن و خەم و ستەم و دوژمنکاریی تۆڵەسەندنەوە ڕەنگ دەکات، بەدەگمەنیش پراکتیزەکردنی شەپۆلی ڕیشەکێشکردن لەلایەنی زەمەنییەوە درێژە دەکێشێت، چونکە پێوەندە بەکێشەیەکی دیاریکراوەوە لە کات و ساتێکی دیاریکراودا و لەسەر ئەم بنەمایە زۆر جار مۆرکێکی کاتی و هەڵچوون و تۆڵەسەندنەوەی گرتووەتە خۆ و پێوەستە بەقۆناغێکی دیاریکراوەوە، تەنانەت گەر جێبەجێکردنی چەند ساڵێکیش بخایەنێت، لەبەر ئەمە ئەو قوربانییانەی لەهەر پرۆسەیەکی ڕیشەکێشکردندا پێوە دەبن دەبنە قوربانیی ئەو شەپۆلە و ئەو قۆناغە، واتا لەو شەپۆلەی ڕەنگە لە سەردەمێکی تردا دووبارە نەبێتەوە، بۆیە ئەوانە قوربانیی دروشمێکی دیاریکراون لە سەردەمێکی دیاریکراودا.

هەرچی ئەوانەن، کە قوتاریان دەبێت و ئەو بەڵایە تێ دەپەڕێنن و لە مەرگ ڕزگاریان دەبێت، ئەوا

دوای کۆتاییهاتنی شەپۆلەکە ژیانێکی سروشتی لە هەمان کۆمەڵگە و هەمان ولاتدا دەژێن، ئەو قوربانییانەی بۆ نموونە لە چاخی یەکەمی عەباسییەکاندا لە سەردەمی خەلیفە ئەلمەهدی لە شەپۆلی ڕیشەکێشکردنی زەنادیقە (زنادقە) لەو سەردەمەدا بوونە قوربانیی ئەو شەپۆلی ڕیشەکێشکردنە، کەچی دوای ماوەیەکی کورت و لە هەمان دەوڵەتی عەباسیدا کەسان و شاعیرانێک لەوانە زەندیقتر بوون، کە بەتۆمەتی لە ئاین دەرچوون لە ڕۆژانی ئەلمەهدیدا لەدار دران، بێ ئەوەی کەس لێیان بپرسێتەوە، یا بیانخاتە بەندیخانەوە، یان بیانکوژێت، بەڵکو لەوەشی تێ پەڕاند و هەندێکیان بوونە هاوڵی فەرمانڕەوا، یاخۆ لە شەوئاهەنگەکانی ڕابواردن و خواردنەوەدا بوونە هاودەمی مەی و بادەی خەلیفە، ئەمەش جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە، کە ئەم شەپۆلانەی ڕیشەکێشکردن لە هەموو سەردەمەکان و لە پراکتیزەکردنی بەکردەنیدا شەپۆلی ناجێگیر و ناهەمیشەیین.

نموونەش لەسەر ئەمە نەتەوەپەرست و بەعسییەکانن ئەوانەی هەڵواسران، یاخۆ بەدەستی شیوعییەکان لە سالانی ۱۹۵۹ و ۱۹٦۰ و دوای ئەوەش ڕاکێشران، دەکرا دوای کۆتاییهاتنی شەپۆلی ڕیشەکێشکردنەکە ژیانێکی ئاسوودە بژیانایا، ئەو هەڵمەتەی شیوعییەکان دژ بەبەعسی و نەتەوەپەرستەکان (قەومییەکان) ئەنجامیان دا، هەروەها ئەو شیوعییانەی بەدەستی حەرەس قەومی (الحرس القومي) لە ماوەی شەپۆلی ڕیشەکێشکردنە بەرفرەوانەکەی شوباتی ۱۹٦۳دا کوژران یاخۆ لەسێدارە دران، یان لەناودران، دەکرا دوای تەواوبوونی ئەو شەپۆلە شێتانەیەی ڕیشەکێشکردنە خوێناوییە ژیانێکی ئاسایی و ئاسوودە بژیانایا، هەر بەکردەنیش وابوو، ئەوەبوو هەندێک لەو شیوعییانەی لەو پەلامارەدا لە مردن ڕزگاریان بوو، دوای ئەوە بوونە دۆستی ڕێژیمی داهاتوو و گفتوگۆ و دانیشتنی بەرفرەوانیان لەگەڵ ڕێژیمەکە و لەگەڵ سەدام حوسێن خۆیدا ئەنجام دا، هەندێکیان وایان لێ هات هاموشۆی کۆشکی سەرۆکایەتییان لە بەغدا دەکرد و زۆریش ڕێزیان لێ دەگیرا، ئەمەش هەر دوای ئەوە بەچەند ساڵێکی کەم لەو شەپۆلی ڕیشەکێشکردنەی سەدان شیوعیی لەناو دا.

هەروەها هەمان کار بەئەندامانی حزبی دەعوە و هەندێک لە ڕێکخراوە ئیسلامییەکان کرا، ئەوانەی دوای ڕووخانی ڕێژیم لە ساڵی ۲۰۰۳ و کۆتاییهاتنی شالاوی دۆزەخیی ڕیشەکێشکردن لە مردن و لەداردان و قەڵاچۆکردن قوتاریان بوو، کە ڕێژیمەکەی سەدام حوسێن بەر لە ڕووخانی بەڕێوەی برد، ئەویشی مرد بووە قوربانیی ئەو شەپۆلی ڕیشەکێشکردنەی بەنەمانی ڕێژیمەکە دوایی هات.

۲. شەپۆلەکانی ڕیشەکێشکردن لەکاتی پێڕەوکردندا چەندێک بخایەنن جێگیری یان وەستان لە ئاستێکدا نازانن، چونکە یان زیاد دەکەن یان کەم، لەبەر ئەوە لە جووڵەیەکی هەمیشەییدان، یان بەڕەو فرەوانبوونەوە و چوونەسەر و پێ ڕاکێشان و تووندوتیژی هەنگاو دەنێن، یانیش بەڕەو پاشەکشە و لەبەر یەک هەڵوەشانەوە و پووکانەوە مل دەنێن، هۆیەکەشی ئەوەیە پرۆسەی

ڕیشەکێشکردن هەر لە بناخەدا شێوەیەکە لە شێوەکانی چالاکیی تۆڵەستاندنەوە، ڕەنگە دڕێژترین شەپۆلی ڕیشەکێشکردن لەڕووی کاتەوە لە مێژووی عێراقدا ئەو شەپۆلە بێت، کە لەچاخی ناوەندی عەباسیدا بەدەرکەوت و ناوی بیردۆزی خوڵقاندنی قورئانی لێ نرا، کە پاشان قسەی لەسەر دەکەین، ئەوەبوو بەدرێژایی سەردەمی مەئموون و فەرمانڕەوایی موعتەسەم و واسق بەردەوامیی هەبوو. نەشوەستا، تاکو خەلیفە متەوەکیل هاتە سەر حوکم، کە بڕوای بەم بیردۆزە نەبوو، یاخۆ گرینگیی بەپێڕەوکردنی نەدەدا، ئەوەبوو کاری پێ نەکرد و متەوەکیل قسەکردنی لەسەر قورئان قەدەغە کرد، ئەوانەشی لە گرتیگەکان بوون لە خەڵکانی ولاتانی تر و ئەوانی لە سەردەمی خەلافەتی واسق بردران و ڕاپێچ کران، هەموویانی ئازاد کرد و پۆشاکی بۆ کڕین، جگە لەمە نامەی بەهەر چوار لادا بلاو کردەوە، کە ئیتر ڕێ بگیرێت لە چەندوچوون و مشتومڕ، ئیدی خەڵکەکە بەقسەی ئەو وەستان.[٢]

متەوەکیل ڕووی لە پیادەکردنی شەپۆلێکی تری نوێی ڕیشەکێشکردن کرد، کە لەگەڵ ڕا و قەناعەتەکانیدا بگونجێن، ئەوەبوو پشتگیریی لە ناسبییەکان دەکرد، ئەوانەی بەرابەر بەئیمام عەلی هەڵوێستی دوژمنکاری و بوغزاندن و کینەیان خستەگەڕ، بۆیە دەستی کرد بەپیادەکردنی شەپۆلێک لە ڕیشەکێشکردنی تونڕ بەپێڕەوان و خۆشەویستانی عەلی کوڕی ئەبی تالیب و کوڕەکانی، ئەوەبوو گۆڕی ئیمام حوسێنی ڕووخاند و نەیهێشت کەس سەردانی بکات، پاشان یەعقووب بن ئەلسکێتیی ئیمامی ڕەوانبێژیی لە چاخی عەباسیدا کوشت، چونکە ڕەتی کردەوە جوێن بەعەلی کوڕی ئەبو تالیب بدات، بەمە ئەوشەپۆلی دێرینی ڕیشەکێشکردنە وەستا، کە دژ بەوانە بوو بڕوایان بەبیردۆزی خوڵقاندنی قورئان نەبوو و گۆڕا بەشەپۆلی ڕیشەکێشکردنی ئاڕاستەکراو بەرەو شوێنکەوتووانی عەلی کوڕی ئەبو تالیب و خۆشەویستانی لە عێراقدا، بەم ئاوایە عێراقییەکان شەپۆلێکی نوێیان لە ڕیشەکێشکردن بەرکەوت لە ناوەڕۆکدا لەوی پێشوو جیاوازتر نەبوو، بەڵام بەناوێکی تازەوە بوو.

٣. پیادەکردنی میتۆدی ڕیشەکێشکردن لە هەر کات و شوێنێکدا ئەو پاساو و پاڵنەرە دەداتە دەستەوە بۆ هەستان بەچالاکیی سیاسی لەنێو ڕیزەکانی ئەو توێژانەی ڕووبەڕووی ڕیشەکێشکردن دەبنەوە، بۆیە ئەمانە ناچار بەوە دەبن بەقەوارە و دامەزراوەی نهێنی خۆیان ڕێک بخەنەوە، یەکەم بۆ پاراستنی بوونی خۆیان و دووەم ڕەنگە لەپێناو ئامادەکردنی هەڵمەتێکی تۆڵەسەندنەوەی ڕیشەکێشکردن دژ بەنەیارەکانیانی ئەنجام بدەن.

ئەمەش بەکردەنی لە خۆ ئامادەکردنی نهێنیی بۆ شۆڕشی عەباسی دژی دەوڵەتی ئەمەوی ڕووی دا، هەرواش بوو، ئەوەبوو لە سەتەی چواری کۆچیدا لە خۆ سازدان بۆ شۆڕشی زنج لە بەسرەدا دژ بەحوکمی عەباسی ڕووی دا. هەر ئەمەش لە خۆ تەیارکردن بۆ ڕووخاندنی ڕێژیمی پاشایەتی لە عێراقدا لە ساڵی ١٩٥٨ی زایندا پاش پرۆسەکانی ڕیشەکێشکردن ڕووی دا، کە ئەو ڕێژیمە دژ بە شیوعییەکان و باقی نیشتمانپەروەرە عێراقییەکان ئەنجامی دان، هەمان شتیش لە ساڵی ١٩٦٣دا

لە کـاتی خـۆئامـادەکـردن بۆ ڕووخـاندنی ڕێژیمی عـەبدولکەریم قـاسم لەدوای پـرۆسـەکـانی ڕیشەکێشکردن و ئابڵـووقەدان دژ بەنەتەوەپـەرست و بەعسییەکان جێبەجێ کران، هـەر ئـەمەش لە سـەرجەم ئەو کودەتا و ڕاپەڕینە سـەرکەوتوو و سـەرنەکەوتووانـەی لە عێراقدا ڕوویان داوە ئەنجام دران.

٤. تەنیا پاڵنەرە سیاسییەکان نەبوون لەودیو پرۆسەکانی ڕیشەکێشکردنەوە بوون لە مێژوودا، بگرە

ئەنگێز و هۆی تری نەتـەوەیی یان ئاینی، یان ڕەگەزپەرستی، یاخـۆ دەستـەیی یان کۆمـەڵایەتی، یاخـۆ تاییفی بوون، وەلێ زۆربەی زۆری ئەو پرۆسـانەی مێژوو لە عێراقدا بەخـۆوەی بینیون خـۆیان دابووە سـەر هۆ و پاڵنەری باوەڕداری، لەو پاڵنەرانەیش بەچاوپـۆشی لە ئەنجـامـەکـانی پاسـاوی باشی دەبینی بۆ دەستپێکردن بەپرۆسەکانی ڕیشەکێشکردن و پیادەکردنی دژ بەنەیارەکانی.

تەنانەت ئەگەر سـەرپـەرشـتیـارانی پرۆسـەی ڕیشـەکێشکردن بڕوایان بـەڕاسـتیی ئەو پاسـاوانە نەبێت، کە بۆ خـەڵکی ڕادەگەیەنن هۆیەکانی هـەسـتانیان بەشـاڵاوی ڕیشـەکێشکردن و زانینیان هۆێلێکی هـەڵبەستراون، ئەوا بەهـەمـوو گوڕێکیانـەوە لە ئەنجامدانی ڕیشـەکێشکردن بەردەوام دەبن، چونکە یەکێک لە شـێوەکانی خـۆبەزلزانین و سـەپاندن و دەسـەڵاتخـوازیی باوەڕداری دەنوێنێت، کە حـــەزدەکـــەن لە وڵاتدا بـاڵاوی بکەنەوە و پێـــڕەوی بکەن و بیگشـــتـــێنن. هـەروەها هـێـمـــایـە بۆ فەراهـەمکردنی سەرکەوتن و زاڵبوون بەسـەر ئەوانی تردا لە ڕێگەی ناچارکردنەوە.

پاسـاوە ڕاگەیـەنراوەکانی حـەمورابی لە سـاڵی ١٧٦٢ی پێش زایندا[٣] بۆ وێرانکردنی شـانشـینی مـاری و سـووتاندنی و خـاپوورکـردنی کـۆشکی پاشـایێ، کـە بەسـەرسـووڕهـێنەرەکـانی جـیـهـان دەژمـێـرراز گـوێگرتن لە خـواسـتی هـەر یـەک لە خـواوەندەکـانی ئینلیل و ئانۆ بەتـەفروتوونـاکـردنی شـانشـینی مـاری، ئەوەبوو لەسـەر خـواست و داوای خـواوەند بەخـۆی خـاپوور و وێرانی کرد، بەمـە مرۆڤ و کەسـەکان لە شـانشـینی مـاریدا ئەوانـەی کوژران یاخـۆ کۆچ پێ کران یاخـۆ پەندیان درایێ، قـوربـانیی تووڕەیی هـەردوو خـواوەند ئینلیل و ئانۆ بوون، نـەک قـوربـانیی حـەمـورابی و پـەلامـارە سـەربازییـەکـەی بەسـەر شـارەکـەدا، وەکـو دەیـەوێت قـەناعـەتمان پێ بێنێت، ئەمـەش بەهـانـەیـەکـە بێ گومان درۆیـەکی ڕووهـەڵماڵراو و هۆیـەکی بێ واتا قـەناعـەت پێ نـەکراوە.

تا ڕادەیـەک کـاری لەم بابـەتە لە سـەرجـەم کـارەکـانی هـێرشـبـردن و ڕیشـەکێشکردندا کـراوە، کـە پاشـای وڵاتـەکـان لە شـانشـینـەکـانی بەرایی لە هـەزارەی سـێـیـەمـی بەر لە زاین دژ بەیـەکـدی لە مـیـزۆپـۆتامـیـادا ئەنجـامـیـان داوە، ئەوەبوو پاسـاوی یەزدانیی ئاینی غـەیـبـیی ئاسـمـانی پێـشـکێش کراون و هۆیە دنیاییـە ڕاستەقینەکانی ئەو شـەپۆل و هێرشـانە ناو نـەهێنراون، کە خـۆی لە حـەزی خـوداندا دەبینێتـەوە لە سـەپاندنی پاوانکردن و دەسـەڵات بەسـەر شـارەکـانی تردا و تاڵانکردنی سامانەکەیان.

٥. پیادەکردنی هەر پرۆسەیەک لە پرۆسەکانی ڕیشەکێشکردنی سیاسی، یاخۆ کۆمەڵایەتی، یان ئاینی لە وڵاتدا زۆر جار شەپۆلێک لە ڕیشەکێشکردنی پێچەوانەی دژ دوای ماوەیەک ڕەنگە درێژە بکێشێ یان ئەوەندەی پێ نەچێت دێتە کایەوە، لە ڕاستیدا سروشتێکی تۆڵەسێنەرەوانە و هەڵچوونی هەیە، بەرزترین شێوەی چەوساندنەوە و پەندادان و تووندوتیژی و ملکەچکردن بەکاردەهێنرێن و ڕووداوی ئەوپەڕی درندانەشی تێدا دەقەومێت. سەرجەم ئەو کارە سەربازییە پاکتاوییانەی نەینەوا لە سەردەمی ئاشووریدا دژ بەزۆربەی پاشا و وڵات و شارەکانی دەوروبەری پیادەی کردوون، کە بەڕیشەکێشکردنی درندانە و قەڵاچۆکردنی بەکۆمەڵی دانیشتووانەکە و پەندادان و کۆچ پێکردن و ستەمی ناشیرین دەناسرێتەوە، دوای ماوەیەک بووە هۆی دروستبوونی پەیمانی بابلی میدی، ئەوەبوو شالاوێکی ڕیشەکێشکردنی تۆقێنەرانەی دژ بەنەینەوا ئەنجام دا، بووە ئەگەری داگیرکردن و سووتان و بەتەواوی تەفروتوواناکردن و قڕکردنی میللەتەکەی و خانووەکانی، بەڕادەیەک دوای خاپوورکردنی خانووەکانی و پەرش و بڵاوکردنەوەی بەردەکانی، ئیتر نەدەناسرایەوە و بۆ یەکجاری لە مێژوو دەرچوو.

هەروەها شەپۆلەکانی ڕیشەکێشکردنی تۆقێنەری یەک بەدوای یەک، کە لە عێراقدا ڕووی دا لەنێوان کار و کاردانەوەدا، کە پاشان قسەیان لەبارەوە دەکەین.

٦- هەموو ئەوانەی ڕیشەکێشانیان لە سەرجەم قۆناغەکانی مێژووی عێراقدا پێڕەو کرد و ئەنجامیان دا، ڕەنگە وایان زانیبێت لەسەرحەق بوونە و بایی ئەوەندە پاساو و هۆیان هەن وایان لێ بکەن پراکتیزەی ڕیشەکێشکردن دژ بەدژمنەکانیان بکەن، زۆر جار هەڵمەتەکانی ڕیشەکێشکردن کۆتاییەکی باشیان نەدەبوو و دەبووبە هۆی زیانی مرۆیی و مادی و ژیاریی جێی داخ و خەم، گەلێک جاریش لە بەدیهێنانی ئامانجەکانیاندا، کە لەبەر ئەوە ئەنجامیان دابوو، سەرکەوتنیان بەدەست نەدەهێنا، هەروەها تۆڵە و ڕق و کینە و مرۆژێلێکیان جێ دەهێشت، بەدرێژایی سالانێک لە هەلێک دەگەڕان بۆ تۆڵەسەندنەوە، بەمەش کاریان دەکرد بۆ تێکدانی دۆخی ئاشتیی کۆمەڵایەتی لە وڵاتدا، ئیدی پرۆسەی ڕیشەکێشکردن دەشکایەوە بەسەر ئەوانەی پێی هەستابوون و سەرپەرشتیی جێبەجێکردنیان دەکرد و دەبووە بەڵایەک بەسەر خۆیانەوە لە کەوتن و بنجبڕکردنیاندا.

ئەوانی ڕیشەکێشکردن ئەنجام دەدەن، لەو بڕوایەدان مافی خۆیانە جێبەجێی بکەن، چونکە سەرجەم ئەوانەی دەرگیری ڕیشەکێشکردن دەبن چ تاک و چ بەکۆمەڵ وادەزانن ستەمیان لێ کراوە و تووشی چەوسانەوەیەک هاتوون هیچ پاساوێکی نییە.

ڕەنگە قورس، یاخۆ ئەستەم بێت کەسێک بتوانێت قەناعەت بەلایەنێکی عێراقی بهێنێت، کە پێڕەوی ڕیشەکێشکردن دەکات، کارێکی هەڵە، یاخۆ خراپ، یان وێرانکەر دەکات، هەروەها ناتوانێت لەگەڵیدا بگاتە چارەسەر، یان قەناعەتێک بەپێی ئەوە هەڵمەتی ڕیشەکێشکردن

هەڵوەشێنێتەوە، کە پێی هەڵدەستێت و جێبەجێی دەکات و ناوەستێت، تاکو دەگاتە کۆتاییە تراجیدییەکە یاخۆ ڕێگە داخراوەکە و دوای بەسەرچوونی، ئیدی دوورنییە ئەودەم ئەوانی تر دەست بەڕیشەکێشکردن و پەندادانی بکەن...

لە عێراقدا پرەنسیپی ڕێز و سەربەرزی بەگوناە وەردەگیرێت و مکوڕبوون لەسەر هەڵەکردن و بەردەوامی لە ڕیشەکێشکردنی ئەوانی تردا لەپێشی پێشەوەی ئەو گفتوگۆ، یاخۆ ئەو مشتومڕانەیە، کە لەگەڵ تێوەگلاوانی لە شالاوێک لە شالاوەکانی ڕیشەکێشکردندا دەکرێت...

شیمانەی ڕاست لە هەڵوێستی تاکی عێراقیدا بەردەوامییە لە دڵەڕاوکێ و سووربوون لەسەر درێژەدان بەڕیشەکێشکردن تاکو کۆتایی، بێ ئەوەی ئاوڕێک بدرێتەوە، یا گوێ لە هەر ئامۆژگارییەک لەم بارەیەوە بگیرێت...!

٧. ڕیشەکێشکردن لەوەدا کورت ناکرێتەوە مرۆڤ دوورەپەرێز یاخۆ پەڕاوێز بخرێت، یان دوور بخرێتەوە لە بەشداریکردن لە چالاکیی کاریگەری ژیانی، بگرە لەوەش تێدەپەڕێنێت بۆ ڕیسواکردنی بیروباوەڕ و بیردۆزەکانی ئیمان و دەستدرێژی کردنە سەر پەرستگەکان و خاپوورکردنی هێماکانی خواپەرستی و ڕێوڕەسمی تایبەت بەهەر ئاینێک یان باوەڕێک و تێکشکاندنی پەیکەر و کۆتەڵ و مینۆمێنت و داوونەریتی ئاینیی تایبەت بەلایەنگرانی ئاین، یاخۆ ئەو بیروباوەڕەی دەرگیری ڕیشەکێشکردن دەبێت.

کۆنترین نموونە لەسەر ئەم جۆرە لە ڕیشەدەرکردن ئەوەیە، کە پاشای سۆمەر (لۆکاڵ زاکیزی)ی پاشای شانشینی ئوما (٢٣٦٥-٢٣٤٠پ.ز) دژ بەشانشینی لەکشی هاوسێی ئەنجامی دا، ئەوەبوو هێرشێکی وێرانکەری دژی بەرپاکرد (پەرستگەیەکی نەهێشتەوە نەیڕووخێنێت، هەروەها شوێنەوارێکی لە شوێنەوارەکانی ژیاری جێ نەهێڵا تەفرووتوونای نەکردبێت، چی بەپەرستگە و شوێنەوارەکان کرد هەمان شتیشی بەخەڵکەکەی کرد، دنیایەک کوژراو و بریندار لێ جێهێشتن، بەشێوەک ڕێگەکان پڕ لە تەرم بوون).[٤]

ئەوی دەیزانین ئەو دوو شانشینە (ئۆمما و لەکش) لە شانشینە دێرینەکانن، کە بەر لە هەزارەی سێیەمی پێش زاین لە میزۆپۆتامیادا دامەزراون، بەم شێوەیە ئەو ڕیشەکێشکردنەی لۆکال زاکیزی ئەنجامی دا وێڕای مرۆڤەکان پەرستگە و شوێنەوار و هێما ئاینییەکانیشی گرتەوە.

هەروەها لەو نموونانەی دەشێت پەرستگە و هێما و ڕێوڕەسمە ئاینییەکان لەمیانەی پرۆسەکانی ڕیشەکێشکردنەوە تووشی بێن، ئەوەبوو کە ئێزیدییەکان لە گوندەکانی شێخان لە دوادواییەکانی سەردەمی عوسمانیدا ساڵی ١٨٩٢ز تووشی هاتن، لە پەلاماری ڕیشەکێشکردنی ترسناک ئامانجی پاڵەپەستۆ خستنە سەریان بوو، تاکو واز لە ئاینەکەیان بهێنن و بچنە سەر ئاینی ئیسلام، هەینێ ڕەتیان کردەوە، عوسمانییەکانیش کەتیبەیەک سەربازیان نارد سەر ئەو گوندانەی نێزیک بەموسڵن، ئەوەبوو تاڵانیان کردن، مەڕ و ماڵاتیان بردن، ئافرەت و منداڵەکانیان دایە پێش

و کردیانن بەکۆیلە، زۆرێک لە زەلامەکانیان کوشتن و ئاگریان لە چوار گوندیان بەردا، بەخەڵک و مەڕ و ماڵاتەکانیانەوە سووتێنران، هەروەها گومەزی گۆڕەکانیان خاپوور کردن و دەستیان بەسەر ئاڵاکانیاندا گرت (حەوت پەیکەرەکەی هێمای تاووس پاشا بوون، بەیەکیان دەگوت بەیداخ و پێکهاتبوو لە شێوە مۆمدانێک باڵندەیەک بەسەرییەوە وەستاوە و بەتەنیشتییەوە شتێک لە جام دەکات).[٥]

هەروەها عوسمانییەکان دەستیان بەسەر هەر شتێکدا گرت نیشانەی شتی پیرۆزی ئێزیدییەکان بێت و بۆ بەغدایان ناردن، لەوێ لە خەزێنەی سوپادا پاراستیانن.

بەم ئاوایە دەردەکەوێت لەم شەپۆلی ڕیشەکێشکرنەدا هێما ئاینییەکانیش تووشی ڕیشەکێشکردن هاتوون، نەک تەنیا هەر مرۆڤەکان.

هەروەها دەشێت چەمک و هزر و ڕۆشنبیری، فێرکردن و پەروەردە و سەرجەم چەشنەکانی کارە داهێنەرانە و هونەرییەکانی وەک تۆژینەوە، نووسین، دانان، لێکۆڵینەوە، ڕەخنە، پەخشان، هۆنراوە، شانۆ، موزیک، نیگارکێشان، ستران، پەیکەرتاشی و هی تریش بەر ڕیشەکێشکردن بکەون.

لەو نموونە کۆنانەی سەبارەت بەم جۆرە ڕیشەکێشکردنە لەبەردەستماندان، ئەوەیە کە لە سەردەمی عەباسیدا بەسەر شاعیر و بیرمەندی سۆفیگەریی ناودار حوسێن بن مەنسوور ئەلحەلاجدا هات، دوای ئەوەی هەڕەشەیان لە هاوەڵەکانی حەلاج کرد شایەتی لە دژدا بدەن، کە داوای خوایەتی کردووە، پاش ئەوەی لێژنەیەک لە زاناکان، کە نوێنەری سەرجەم ئاینزاکانی تێدا بوو، لە ڕووبەڕووبوونەوەی لە وتووێژی هزری و بیروباوەڕ لەگەڵیدا کردیان و شکستیان هێنا، بڕیاری سێدارەیان بەسەردا دا، ئەوەبوو حوکمەکەیان لە بەغدا ئەنجام دا، بەشێوەیەکی تابڵێی دڕندانە بەبڕینی هەردوو دەست و قاچی و سەری و سووتاندنی تەرمەکەی و خۆڵەمێشەکەشیان فڕێدایە دیجلەوە و سەرەکەشیان بەپردێکەوە هەڵواسی... دوای لەداردانی و ڕیشەکێشکردنی جەستەی لە بەغدا بڕیارێکی حکوومی دەرچوو (کتێبەکانی ئەلحەلاج نە بکڕێن و نە بفرۆشرێن)،[٦] ئەم بڕیارەش مانای ڕیشەکێشکردنی هزری ئەلحەلاج و باوەڕەکەیەتی، کە بانگەشەی بۆ دەکرد، بەتایبەت بیردۆزەکەی لە ناسووت و لاهووتدا، کە لەوەدا کورت دەبێتەوە، سیفەتەکانی خوا دەکرێت لە خەڵقەندەکانیدا بەرجەستە بن. ئەو بڕیارەی لە دەسەڵاتدارانی فەرمانڕەواوە لە بەغدا لەو سەردەمەدا لە سەرەتای سەدەی چواری کۆچیدا (٣٠٩ک) دەرچوو، لە ڕیشەکێشکردنی جەستەی ئەلحەلاجی بیریار و شاعیر و مرۆڤیشی تێپەڕ کرد بۆ ڕیشەکێشکردنی باوەڕ و نووسین و هزر و کتێبەکانی، ئەمەش بەڕێگەگرتنی کتێبەکانی لە دەستاودەستکردن و قەدەغەکردنی فرۆشتن یان کڕینیان.

ئەو بڕیارەی دەسەڵاتی عەباسی لە ڕۆژگاری ئەلموقتەدیردا لە بەغدا دەری کرد لاپەڕەیەکی

شەرمهێنە لە لایەڕەکانی ڕیشەکێشکردنی هزری لە مێژووی عێراقدا.

لە کۆتاییی سەتەی بیستدا لە سەردەمی سەرۆک سەدام حوسێندا یاسایەک دەرچوو بەناوی (یاسای سەلامەتی هزری)، ئەم یاسایە تایبەتمەند بوو لە ڕادەی دیارکردنی گونجان، یا ڕێکەوتن، یان کۆک بوونی هەر توێژینەوە، یاخۆ لێکۆڵینەوە، یان وتار، یان کتێب، یاخۆ ڕۆژنامەیەک، یان هەر نامەیەکی تۆژینەوەی زانکۆیی لەگەڵ هزری حزبی بەعس لە عێراقدا، یان لەگەڵ وتەکانی سەرۆک سەدام حوسێن و بیروباوەڕەکەیدا، ئەم بڕیارەش سەرجەم کارمەندانی کەرتی ڕۆشنبیری و کارمەندانی چالاکیی پەروەردەیی دەگرتەوە، بەو مەرجەی نابێت هیچ کەسێک لە بواری پەروەردە، یاخۆ فێرکردندا کار بکات، ئەگەر لێهاتوویییەکەی چەندێک بێت بۆ کاری مامۆستایی، یاخۆ مامۆستای زانکۆ ئەگەر سەر بەحزبی بەعس نەبێت، هەروەها هەر یەکێک خزم و کەسی هەبێت سەر بەحزب و جووڵانەوەی سیاسی دژ بەحزبی دەسەڵاتدار بن، یاخۆ خزمێکی نێزیکی بۆ دەرەوەی عێراق هەڵاتبێت، یاخۆ بۆ یەکێک لەو وڵاتانەی چالاکیی دژ بەڕێژیمی عێراقی تێدا ئەنجام دەدرێت.

قبووڵکردن یاخۆ وەلانانی هەر بەرهەمێکی هزری، یان ڕۆشنبیری، یان داهێنەرانە لە هەر جۆرێک بوایا دەدرایە لێژنەیەکی تایبەتمەندی حزبی دەسەڵاتێکی یەکلاکەرەوە و فرەوانی پێ درابوو، هەڵدەستا بەپشکنینی هەر شتێک پێوەندیی بەچالاکیی هزرییەوە هەبێت، چارەنووسی دیار دەکرد و مافی قبووڵکردن یاخۆ ڕەتکردنەوەی هەر بەرهەمێکی هزری هەبوو لەگەڵ ئەو مەرج و پێوەرانەی باس کران نەهاتایەتەوە...

ئەو یاسایەی تاکو کۆتایی سەتەی بیست کاری پێکرا لایەڕەیەکی شەرمهێنی تر بوو لە مێژووی ڕۆشنبیری و هزری وڵاتی میزۆپۆتامیادا، هەروەها وێنەی لایەڕەیەکی واقعی بوو لە پێرەوکردنی بەکردەنی بۆ ڕیشەکێشکردن و دەسەڵاتخوازیی بیروباوەڕ لە بواری هزر و ڕۆشنبیریدا، جێی داخە چارەسەر و پێهەستان و کاردانەوەکان لە بواری پەروەردە و فێرکردندا دوای ڕووخانی دیکتاتۆریی خۆسەپێن لە عێراقدا لە ناوەڕۆکدا زۆر لەو شەپۆلی تیرۆری هزرییەی پێشوو جیاوازتر نییە، کە سەردەمی سەدام حوسێن بەخۆی لە بواری ڕۆشنبیری و ئازادیی هزری و پەروەردە و فێرکردندا پابەندی بوو.

ئەو پێهەستانانەی (اجراءات) لە کەرتی فێرکردندا گیراونەتە بەر ئاماژە بەوە دەدەن، کە هەڵوێستی فەرمیی دەوڵەت ڕوو لە ڕیشەکێشکردنی هەموو بەعسییەکان و لایەنگرانی ڕێژیمی پێشوو دەکات بێ جیاوازی و دوورخستنەوەیان لە پیشەی فێرکردن لە سەرجەم قۆناغەکانی خوێندندا، ئەمەش لەبەر ڕێگرتنیان لە کارتێکردن، یاخۆ هاندانی نەرێنی لە پرۆسەی فێرکردن و پەروەردە و چالاکیی هزریدا، بەمەش دەسەڵاتی نوێ بەگرتنەبەری شێوازی ڕیشەکێشکردن لە بواری پەروەردە و فێرکردندا دەکەوێتە هەمان هەڵەی کوشندەوە، کە ڕێژیمی پێشوو تێی کەوت.

ئێمە لەڕووی بۆچوونی زانستی و بابەتیی بێ لایەنەوە دەڵێین:

ئەو بەعسییانەی لایەنگری ڕێژیمی پێشوو بوون مافی ئەوەیان نییە تووڕەبن، یاخۆ ناڕازی بن لەسەر پرۆسەکانی ڕیشەکێشکردن، کە ئەو لایەنگرانەی خۆیانیان گرتەوە، کە بەزۆر لە پێشوودا لە کەرتی پەروەردە و فێرکردندا چاندیانن، دوای ئەوەی گشت ئەو بێ لایەنانە، یاخۆ لایەنگرانی حزبەکانی تریان لەڕیشە دەرهێنا، چونکە ئەوان دەستپێشخەر بوون لە ڕیشەکێشکردن و سەپاندنی دەسەڵاتی حزبی بەسەر کەرتی پەروەردە و فێرکردن لە عێراقدا... لە هەموو دۆخەکانیشدا دەستپێشکەر زۆردارتر بووە، هەروەها دەڵێین، لایەنگرانی ڕێژیمی تازە دوای ساڵی ٢٠٠٣ز مافی ئەوەیان نەبوو پرۆسەی نوێی ڕیشەکێشکردن ئەنجام بدەن، کە سەرجەم کارمەندانی کەرتی پەروەردە و فێرکردن لە پێڕەوانی ڕێژیمی پێشووی گرتەوە، چونکە کاری لەم بابەتە لە ڕیشەکێشکردن جیاوازیی نییە لەگەڵ ڕیشەکێشکردنی پێشوو و جارێکی تر دەمانگەڕێنێتەوە خاڵی سفر و لە داهاتووشدا دەرگە دەکرێتەوە بۆ هەڵمەتەکانی ڕیشەکێشکردن، ئەوانی تر ئەنجامیان دەدەن، بەم شێوەیە سەرلەبەر ڕەوشی پەروەردە و فێرکردن لە عێراقدا وێران دەکات.

چارەسەری دروست و بابەتی بۆ ئەم دۆزە زیندووە بەڕیشەکێشکردن و دەرکردنی بەزۆر و نانبڕین نابێت، بەڵکو بەدانانی بناغە و پێوەرەکانی کارگێڕی و یاسا نەگۆڕەکان و بەپێی بەرنامە دەبێت و لە باڵاترین دەستەکانی یاسادانانەوە دەرچووبێت لەپێناو ئەوەی پرۆسەی پەروەردە و فێرکردن لە وڵاتدا بپارێزین و دووری بخەینەوە لە گەمە پێکردن و حەزە حزبی و سیاسییەکان و توندڕۆ و بەحزبی کردن و دەستەگەریی لێ دوور بخەینەوە... لەگەڵ پێویستیی سەپاندنی سزای یەکلاکەرەوە و توند دژ بەهەر هەوڵێکی تاکەکەسی، یاخۆ بەکۆمەڵ، کە ئەندامانی دەستەی خوێندن لە هەموو ئاستەکاندا بۆ خۆ تێهەڵقورتاندنی حزبی و سیاسی لە کەرتەکانی پەروەردە و فێرکردندا ئەنجامی دەدەن.

نابێت هەڵە بەهەڵەیەکی لە چەشنی خۆی چارەسەر بکرێت. پاڵەوانانی ڕیشەکێشکردن لە سەرۆک و بەرپرسان و ئەندامانی حزبی دەسەڵاتدار لە سەردەمی پێشوودا گۆڕان و ون بوون، هەروەها قوربانییانی ڕیشەکێشکردنیش لە چەوساوە و ستەم لێکراوان گۆڕان و دیار نەمان، ئەوانەی بەدەستی ڕێژیمی پێشوو دەرگیری ڕیشەکێشکردن و بەپەندبردن هاتن، کەچی پرۆسەی ڕیشەکێشکردن کاری خۆی دەکرد و پێڕەو دەکرا و شتێکی تێدا نەگۆڕا، جگە لە ناوی کەسەکان و ڕۆڵەکانیان نەبێت، ئەوی زۆردار بوو و ڕیشەکێشکردن و ستەمی پیادە دەکرد، تەریک کەوتەوە و دەرکرا و کەوتە بەر ڕیشەکێشکردن و ئازاردان. هەرچی قوربانییانی دوێنێی ڕیشەکێشکردنن وایان لێ هات بەخۆیان بڕیاری لیستی ڕیشەکێشکردنی تازەیان دەدا و دەستنیشانی ناوی ئەوانەیان دەکرد، کە قەدەغە بوون و جیاکرابوونەوە و کاری ڕیشەکێشکردنیان ئەنجام دابوو.

مێژووی ڕیشەکێشکردن لە عێراقدا مێژوویەکی بەدبەخت و پڕ لە ستەمکاری و ڕق و کینە و هەڵسوکەوتێلێکە لەسەر تۆڵەی پاکتاوکردن وەستاوە، کە بەکۆی ڕووداوەکانییەوە زنجیرەیەک وێرانکاریی بەردەوام پێک دەهێنێت چەندین سەتەیە نەوەستاوە، هۆی سەرجەم ئەو شکست و

سەرنەکەوتنە ژیاری و شارستانییانەن، کە لە گشت لایەکەوە ڕووبەڕووی عێراق بوونەتەوە، هەروەها ڕیشەکێشکردن هۆیەک بوو لەپشت هەموو ناکۆکییە خوێناوییە وێرانکەرەکانەوە بوو.

پێویستە عێراقییەکان شێلگیرانە بیربکەنەوە بۆ وەستانی زنجیرەی ڕیشەکێشکردن و ڕیشەکێشکردنی دژ، ئەو زنجیرەیەی ناکرێت بوەستێنرێت و کۆتایی پێ بهێنرێت، ئەگەر بەویستێکی ڕاستەقینەی عێراقییانە و بەوپەڕی ڕاستگۆیی و نەخشەیەکی جێگیر و ئازایانەوە ڕووبەڕووی نەبنەوە، هەمووان پابەندی بن لە دەسەڵاتدار و ئۆپۆزسیۆن بۆ ڕووخاندنی تیۆری ڕیشەکێشکردن و هەنگاونان بەڕێگەی لێخۆشبوون و لێبوردەیی و هەڵکشانی چارەسەر بۆ ئاستە بەرزەکان لە پراکتیکی جدیی دیموکراسیی ئازاد لە کەرتی ڕۆشنبیری و هزر و پەروەردە و فێرکردندا، تاکو بۆ یەکجارەکی مالّئاوایی لە میتۆدی قێزەونی ڕیشەکێشکردن بکەین، ئیدی دژی هەر لایەک بێت و لەڕێگەیەکی تردوە بگوازینەوە بۆ چارەسەری کێشەکان نەک ڕێگەی ڕیشەکێشکردن و بەگەورەزانینی بیروباوەڕی خۆ و تاکڕەوی لە بیروباوەڕدا.

مەزنترین ڕابەر لە مێژوودا توانی بەسەرکەوتووانە چارەسەری دۆزی ڕیشەکێشکردن و ڕیشەکێشکردنی پێچەوانە بکات و چارەی زانستی و واقعی و بنبڕ و تەواوی بۆ بدۆزێتەوە، ئەویش پەیامبەر محەمەدی کوڕی عەبدوڵایە (د.خ).

ئەو هەرچی تۆڵە و کۆنەڕقی کۆکراوەلە ناخدا هەبوون فڕێی دان و گۆڕینی بەدروشمی لێخۆشبوون و لێبوردەیی ڕاستگۆیانە، هەموو ئەمانەی خستە بەر جێبەجێکردنی بەکردەنی لە کاتی سەرکەوتنی یەکجارەکیدا، کە لەشکرەکەی لەودەمی بەرەو مەککە کشا و بەسەرکەوتوویی چووە ژوورەوە، دەیتوانی بەئاماژەیەکی سووک لەوەوە کشت ئەو دوژمنانەی بنجبڕ بکات و لەناو بدات، کە ئازاریان دا و دژی جەنگان و ئازیزترین کەس و هاوەڵ و لایەنگرانیان کوشت و بەتوندترین شێوە ئەشکەنجەیان دان. فەرموودە نەمرەکەی کە لەو ڕۆژەدا گوتی:

(الا كل دم في الجاهلية موضوع – ئەوە باش بزانن کە هەموو دڵۆپە خوێنێک لە جاهلییەتدا ڕژابێت چیرۆکێکی بەدواوەیە) هەروەها (اذهبوا فانتم الطلقاء – بڕۆن ئێوە ئازادن)،[٧] هێشتانەکینێ بەدرێژایی چەندین سەتە و ساڵ دەگونجێ ببێتە نەخشە و وانەیەک بۆ هەموو سەرکردە و فەرمانڕەوا و حزب و میلەتێک لێوەی فێربن، ئەگەر بیانەوێت ئاشتەوایی نیشتمانیی ڕاستەقینە لە هەر وڵاتێک لە وڵاتەکانی سەرزەمیندا بچەسپێنن.

ڕەنگە ئەمڕۆ عێراقییەکان لە هەموو میللەتێک پتر ئاتاجی ئەوە بن پابەند بن بەڕێنماییەکانی پەیامبەری مەزنەوە، بەتایبەت پێویستییان بەئارامی، بەرگەگرتن، لێبوردەیی، نەهێشتنی مەیلی ڕیشەکێشکردن و ڕیشەکێشکردنی پێچەوانەیە لە کۆمەڵگەی عێراقدا.

٨– دوای لێکۆڵینەوەی شێوەکانی پراکتیزەکردنی شەپۆلەکانی ڕیشەکێشکردن لە مێژووی عێراقدا، بۆمان دەرکەوت دەتوانین ئەو شەپۆلانەی ڕیشەکێشکردن بۆ دوو جۆر دابەش بکەین:

أ) ڕیشەکێشکردنی سەرەتایی.

ب) ڕیشەکێشکردنی گەڕاوە.

أ- ڕیشەکێشکردنی سەرەتایی:

پرۆسەیەکی بەرفرەوانی ڕیشەکێشکردنی پاکتاوییە (زۆر جار) توێژێک لەکۆمەڵگەدا لە ئەستۆی دەگرن و جێبەجێی دەکەن، پابەندە بەپێڕەوکردنی تیۆری دەسەڵاتخوازیی بیروباوەڕی پشتبەستوو بەباوەڕێک یاخۆ بیردۆزێک، یان ئاینێک، یاخۆ تایفەیەک، یا ڕێکخراوێکی حزبی، یان بزووتنەوەیەک، یاخۆ بۆچوونێک.... هتد. هەڵدەستێت بەبڵاوکردنەوەی و گشتاندنی و سەپاندنی لەسەر فرەوانترین ئاستدا، دووریش نییە بکۆشێت بۆ گۆڕینی بۆ یاسایەک، یان داوونەریتێکی باو و ڕێکخەری ژیان لە کۆمەڵگەدا.

هەرچی ئەو سیفەتەیە، کە ئەم جۆرەی ڕیشەکێشکردن جیادەکاتەوە، ئەوەیە ئەو توێژەی پابەندە پێوەی و دەیگرێتە خۆ و ئەنجامی دەدات پێشتر ململانێی کۆنی لەگەڵ توێژەکان، یاخۆ هێزەکان، یاخۆ لایەنەکان، یان ئەو مرۆڤانەدا نەکردووە، کە هەڵدەستێت بەڕیشەکێشکردن و لەناودانیان، یان جیاکردنەوە و پەڕاوێزخستنیان، لەبەر ئەمە شەپۆلی ڕیشەکێشکردنی سەرەتایی دەکۆشێت، یەکەم دەست بکات بەمژدەدان بۆ بیردۆزەکەی و چەمک و بەهاکانی بیروباوەڕەکەی و هەوڵ دەدات خەڵکی پێ قایل بکات، پاشان هێندە ناباتە زوو دەگوازێتەوە بۆ قۆناغی دووەم، ئەویش دوژمنایەتیکردن بێ هیچ خاوەخاوێک، یاخۆ دواکەوتنێک دژ هەموو بەرهەڵستکاران، یان ئەوانەی تیۆرەکەی، یان تێزەکەی ڕەت دەکەنەوە، بەتایبەت ئەوانەی بەرهەڵستی دەکەن، یان ئەڵتەرناتیڤی تیۆری و هزرییان هەیە و پێوەی پابەندن، ئیتر هێندە ناباتە هەنگاوەکانی ڕیشەکێشکردنی هەڵکشاوی دوژمنکاری دەست پێ دەکات و ڕێگەی خۆی بەرەو جێبەجێکردن دەگرێتە بەر و ڕەنگە لە سنووری ماقوولّ نەوەستێت.

هەروەها لە ڕیشەکێشکردنی سەرەتاییدا هەڵوێستی پەسندکردن یاخۆ ڕەتکردنەوە، کە ئەوانی تر لە بەرابەر بیروباوەڕ، یاخۆ تیۆرەی سەرکەوتوودا دەینوێنن، بەردی بناغەیە بۆ دیارکردنی کارڕاییەکانی ڕیشەکێشکردن، کە دەخرێنە شوێنی جێبەجێکردنەوە نەک تۆڵەسەندنەوە لە کاری کۆن، چونکە ئەو تۆڵەسەندنەوانە لە بناغەدا زۆر جاران هەر بوونیان نییە.

نموونەی کردەنی و واقعی کە دەکرێت بەبەڵگە بهێنرێنەوە لەسەر هەڵمەتەکانی ڕیشەکێشکردنی سەرەتایی لە مێژووی عێراقدا، ئەو هەڵمەتی ڕیشەکێشکردنەیە، کە ئەمەوییەکان دەستپێکەرییان تێدا کرد دژ بەلایەنگرانی ئیمام عەلی و بەنی هاشم لە عێراقدا، کە عەباسییەکانیشی گرتەوە، پێشتر ئەمانە (بەنی هاشم و عەباسییەکان) هەڵمەتی ڕیشەکێشکردنیان تا ئەو کاتەش دژ بە ئەمەوییەکان ئەنجام نەدابوو.

هەروەها ئەو هەڵمەتی ڕیشەکێشکردنەی عەباسییەکان لە چاخی ناوەندی عەباسیدا دژ بەوانە

ئەنجامیان دا، کە بڕوایان بەتیۆری خولقاندنی قورئان نەبوو، کە هەر یەک لە مەئموون و موعتەسەم و واسق بڕوایان پێ هەبوو. هەروەها دەکرێت ئەو هەڵمەتی ڕیشەکێشکردنەیش بەنموونە بهێنرێتەوە، کە ڕێژیمی بەکر و سەدام حوسێن بەر لە تەقینەوە و هەڵکشانی دۆزمنداری لەنێوانیاندا دژ بەبزووتنەوەی ئیسلامی و حزبی دەعوە لە عێراقدا لە دوادواییەکانی سەدەی بیستەمدا ئەنجامیان دا، کە پێشتر هەرگیز ئیسلامییەکان پەلاماری ڕیشەکێشکردنیان دژ بەبەعسییەکان ئەنجام نەدابوو.

ب- ڕیشەکێشکردنی گەڕاوە:

پرۆسەیەکی ڕیشەکێشکردنە، کە دوای نەمان یاخۆ وەستانی شەپۆلێکی پێشوو لە ڕیشەکێشکردن دروست دەبێت، کە بەردەوام بوو و دواتر وەستا، ئەمەش لە ئەنجامی کودەتایەکی سیاسی یاخۆ لە ئەنجامی جەنگ، یان نەمانی هێز، یاخۆ لاوازی لە هەژموواندا، یا گۆڕان لە تەرازووی هێزەکاندا، یاخۆ قڵپبوونەوە لە هێزدا، یان مردنی فەرمانڕەوا، یاخۆ لابردنی، یان بزریی سەرکردە، یان ئیمام، یاخۆ خودان بیردۆزی دەسەڵاتداریی سەپێنراو بەهێزی کۆمەڵ یان تایفە یاخۆ حزب.. هتد. بەرامبەر ئەمەش لەپڕ گواستنەوەیە لە دەسەڵات و ئامرازەکانی هێزی مادی و سەنتەری بڕیارەوە بۆ لایەنێکی سیاسی، یاخۆ کۆمەڵایەتیی تر، ئەگەر ڕێکەوت ئەم وەرچەرخانە، یاخۆ گۆڕانە لە بەرژەوەندیی تۆڕێکدا بوو، کە دەرگیری ڕیشەکێشان و لەناودان بووبێت، ئەوا دەمودەست پرۆسەی ڕیشەکێشکردنی نوێی تۆڵەستێنی پڕ لە تووندوتیژی و پێچەوانە لە ئاڕاستەدا دژ بەکەسان و ئایدیۆلۆجیای هەڵمەتی پێشوو ئەنجام دەدات، زۆر جار کار لەسەر گەمژەکردنی بیروباوەڕ، یان تیۆرەکە، یاخۆ ئەو بۆچوونانە دەکات، کە باڵو و باو بوون لە پێشوودا و بیروباوەڕ و تیۆرێکی تر دەخاتە ڕوو و مژدەی ڕا و دروشمی نوێی جێواز دەدات، لەبەر ئەوە گەلێک جار پرۆسەی ڕیشەکێشانی گەڕاوە تۆڵەستێنە، ڕێک ئەمە ڕووی دا لەکاتی سەرکەوتنی عەباسییەکان و ڕووخانی دەوڵەتی ئەمەویدا لە ئەنجامی ئەو شکستەی لەشکری ئەمەوی تووشی هات، کە مەروان بن محەمەد ناسراو بە(مەروان ئەلحیمار) دوامین خەلیفەی ئەمەوی ڕابەرایەتیی دەکرد، لەو شەڕە یەکلاکەرەوەیەی لەسەر ڕووباری زاب لە بەرابەر سوپای عەباسیدا ڕووی دا، کە عەبدوڵای کوڕی عەلیی مامی خەلیفە ئەبو ئەلعەباسی ئەلسەفاح بەڕێوەی دەبرد، ئەوەبوو پرۆسەی ڕیشەکێشکردنی تۆڵەستێنانەی ڕامالکەر دژ بەئەمەوییەکان لە سەرجەم شار و هەرێمەکانی عێراق و دەرەوەیدا بەڕێوەچوو.

هەروەها نموونە لەسەر شەپۆلی ڕیشەکێشکردنی گەڕاوە، ئەو شەپۆلە بوو کە شیوعی و نیشتمانپەروەرە عێراقییەکان دژ بەئەندام و لایەنگرانی ڕێژیمی پاشایی لەدوای ساڵی ١٩٥٨ ئەنجامیان دا، هەروەها ئەو شەپۆلی ڕیشەکێشکردنە خوێناوییەی نەتەوەپەرست و بەعسییەکانی عێراق دژ بەشیوعییەکان ساڵی ١٩٦٣ ئەنجامیان دا، لە تۆڵەی پرۆسەکانی وەلاخستن و

پەندپێدان، کە پێشووتر شیوعییەکان لەدژیان ئەنجامیان دابوون.

هەروەها ئەو شەپۆلی ڕیشەکێشکردنی پاکتاوییەی، کە ئیسلامییەکان دژ بەبەعسییەکانی سەر بەڕژێمی سەدام حوسێن دوای ساڵی ٢٠٠٣ ئەنجامیان دا ئەویش چووە چوارچێوەی ڕیشەکێشکردنی دووبارەبوو، پاش ئەوەی ئیسلامییەکان بەدەست شەپۆلێکی دڕێژماوەی ڕیشەکێشکردنی دڕندانەوە دەیاننالاند، کە ڕژێمی سەدام حوسێن جێبەجێی کرد... ئیدی بەم شێوەیە.

لەسەر بنەمای ئەو قسانەی پێشوو، دەتوانین بڵێین: شەپۆلەکانی ڕیشەکێشکردنی گەڕاوە قەبارەیەکی گەورەتر لە تۆڵەسەندنەوە و حەزی پەندادان لەخۆ دەگرێت، هەروەها قەبارەیەکی کەمتر لە مژدەبەخشینی بیروباوەڕی تیۆریی فەلسەفی بەهۆی سروشتی ئەو کارانەی لایەنگرانی شەپۆلی گەڕاوە لە ڕیشەکێشکردن پێوەی سەرقاڵ دەبن، کەچی دەبینین شەپۆلەکانی ڕیشەکێشکردنی سەرەتایی بەشێکی پتر لە مژدەبەخشین و قەناعەت پێهێنانی بیروباوەڕ هەڵدەگرن و قەبارەیەکی کەمتر لە تۆڵەسەندنەوەی پاکتاوی دەگرنە خۆ، کە گەلێک جار جێبەجێکردنی لەبەر نەبوونی شێوازەکانی قایلکردن و ڕازیکردن لەنێوان هاوولاتییاندا دوادەکەوێت بۆ ملکەچکردن و بۆ بیروباوەڕێکی ستەمکار، یاخۆ ڕای سەپێنراو.

سێیەم: نموونەی مێژوویی هەڵبژاردە لە ڕووداوەکانی ڕیشەکێشکردن لە عێراقدا:

لەخوارەوە ژمارەیەک لە ڕووداوەکانی ڕیشەکێشکردن باس دەکەین، کە لە واقیعی عێراقدا ئەنجام دران و پێڕەوکران، واشمان هەڵبژاردن لە قۆناغە جیاجیاکانی مێژوو بن لە هەزارەی سێیەمی بەر لە زاینەوە بکشێت بۆ چاخە دواکەوتوو و تازەکان، هەروەها بەلامانەوە گرینگ بوو لێیان دڵنیا بین و لەلایەنی مێژووییەوە جێی باوەڕ بن:

١

ڕیشەکێشکردنی شارەکانی عێراق لە بەرەبەیانی مێژووەوە

ئەگەر بمانەوێت کۆنترین پرۆسەی ڕیشەکێشکردن لە مێژووی مرۆڤاندا بدۆزینەوە، ڕەنگە لەسەرمان بێت لە ڕێوڕەسمەکانی خوێندن لەسەر مردووواندا بگەڕێین، کە بۆ لەگۆڕنانی پاشا، یاخۆ سەرکردە سۆمەرییەکان لە سەرەتاکانی هەزارەی سێیەمی بەر لە زاین لە وڵاتی دووڕووباردا بەڕێوە دەچوو، لەو ئایینانەدا لای سۆمەرییەکانی بەرایی وا باو بوو، کە لەدوای مردن ژیانی دووەم لە شێوە ماددییە ناسراوەکەیدا هەیە، لەبەر ئەمە نەریت وابوو سۆمەرییەکان سەرجەم کەرەستە و شتە بەنرخەکانیان و هەموو پێداویستییەکانی حەوانەوە و خۆشگوزەرانی بپارێزن، کە پاشاکان لە ژیانی دنیاییی خۆیاندا بەکاریان دەهێنان و بەتەنیشت تەرمی پاشاکەیانەوە لە گۆڕەکەیاندا دایاندەنان، هەروەها لەگەڵ پاشادا گشت ئەندامانی کۆشک لە لایەنگر و کارمەند و کارگێڕ و

یاریدەدەر و نۆکەرانی دەوروبەری بەپیاو و ژنەوە دەناشتن، تاکو لە دنیای گریمانکراوی داهاتوودا خزمەتی بکەن...

نێردەیەکی پشکنین ژمارەیەک تەرمی نەناسراوی نێژراویان بەتەنیشت گۆڕی پاشاکانی سۆمەرەوە دۆزییەوە لەگەڵ کەرەستەیلێک نیشانەی خۆشگوزەرانی و دەوڵەمەندیی بوون "هەشتا لە دەستوپێوەندانی نێژراو لەگەڵ گەورەکەیان دۆزرانەوە، هەر یەکەیان جامێکی بەدەستەوە بوو... هەروەها لەبەر دەرکی گۆڕی بو ئابی پازدە لاشە دۆزرانەوە، لە ژوورێکی پاشکۆی گۆڕەکەش پەنجا و نۆ لاشە".[٨]

"ئەم گۆڕانەی پاشاکان لە ئوور ئەوەیان سەلماند، کە بەرەکانی پێشوو ئەو نەریتەیان هەبوو، فەرمانڕەوا یاخۆ یەکێک لە ئەندامانی خێزانەکەی دوای مردنی یاوەرەکەی یاخۆ خزمەتکارەکەی لەگەڵیدا دەنێژرا، لە یەکێک لە گۆڕستانەکاندا بەلای کەمەوە پاشماوەی هەشتا کەس لە دەستوپێوەندەکان دۆزرانەوە، تاقە شوێنیش تا ئێستا ئەوەی تێدا دۆزرابێتەوە دۆخێکی لەو شێوەیەیە ئەویش "کیش"ـە، ڕوون بووەوە چەند کەسێک لە یەک گۆڕدا دۆزراونەتەوە، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێ، کە نۆکەرەکان لەگەڵ مردووەکەدا نێژراون".[٩]

هەرچی ئەرنۆڵد تۆینبیی مێژوونووسە ئەگەر بەئاماژەی خێراش بێت هەندێک شیمانە و مەزەندە لەمیانەی وەسپی بۆ ئەو تەرمە زۆرانەی دۆزییانییەوە دادەنێت، کە دەوری پاشاکانی سۆمەریان دابوو، پێکهاتبوو لە تەرمی پیاوان و کارمەند و هاوکاران و خزمەتکاران و دەستوپێوەندەکانی، لەگەڵ پاشادا نێژرابوون تاکو لە ژیانە گریمانکراوەکەی تا خزمەتی بکەن، لەوەسپی ئەوەدا دەڵێت:

پاشا "نەک تەنیا ئەو گایانەی عەرەبانەی پاشایی ڕادەکێشن لەگەڵیدا ڕێیان دەکرد، بەڵکو کۆمەڵێک لە دەستوپێوەندەکانی لە هەردوو ڕەگەزەکە بۆ خزمەتکردنی لە ژیانە گریمانکراوەکەی تردا، ئەمانەش یاخۆ دەکوژران، یانیش بەخۆبەخشی لە کۆتاییی ڕێوڕەسمی بەخاکسپاردنەکەی پاشادا خۆیان دەکوشت".[١٠]

وێرای ئەوەی پێڕەوکردنی ئەو ڕێوڕەسمە سەختانە بەمەبەستی دوژمنداری، یاخۆ بەنیازی سەربازی یاخۆ سیاسیی ئەنجام نەدەدران، کەچی پراکتیزەکردنی بەکردەنی پێویستی بەپێڕەوکردنی ڕیشەکێشکردنی زۆرەملێ دەکرد، دووریش نییە ئەگەر کارەکە وای خواستبێ لە ڕێگەی هێزەوە سەپێنرابێت (واتا ناچارکردنی سەرجەم ئەوانەی لە کۆشکی پاشاییدا کاردەکەن لەگەڵ مردنی پاشادا خۆیان بکوژن).

دووبارەبوونەوەی ئەم ڕێوڕەسمانە لەکاتی مردنی پاشا، یاخۆ شاژندا، ڕەنگە ئەوە بنەمای بەراییەکانی یەکەمی ئاکاری ڕیشەکێشکردنی خۆسەپێنی دانابێت و کردبێتی بەدیمەنێکی ئاساییی قبوڵکراو و باو لە کۆمەڵگەکانی میزۆپۆتامیادا...

ئەمەش شێوەیەکە لە شێوەکانی ئاکاری دیکتاتۆریی بەزۆر و پشتبەستوو بەتاکباوەڕیی باو

(واتا باوەڕی ئاین، کە باس لە بوونی ژیانی دووەم دەکات، بەپێی ئەو وەسپە سادە سەرەتاییانە) لە چاخە دێرینەکاندا.

ئالێرەدا دەبینین جێی خۆیەتی هەندێک پرسیاری سادە بکەین، کە پێوەستن بەبابەتی باسەکەمانەوە لە ڕیشەکێشکردن، دەڵێین:

– ئەو شێوازە چی بوو، کە ژیانی ئەم ژمارە زۆرەی کەسەکانی ناو کۆشک و دەستوپێوەندانی پاشای پێ کۆتایی دەهێنرا؟ (ئەو پرۆسەیەی چەندێک پاشایەک، یاخۆ شاژنێک بمردایا دووبارە دەبووەوە).

– داخۆ هەموویان ئارەزوومەندانە و بەخواستی خۆیان بەژار خواردن لە دوای مردنی پاشا خۆیان کوشتووە، وەکو هەندێک ڕا و بۆچوونی مێژوویی بۆی چوونە (ڕەنگە بەپشتبەستن بەو هەشتا تەرمەی دەستوپێوەندان لەگەڵ پاشاکەیاندا و هەر یەکیان جامێکی بەدەستەوەیە، وایان داناوە بەژەهرنۆشین خۆیان کوشتووە)، یاخۆ لایەنێکی فەرمی لە کۆشکدا لەکاتی مردنی پاشادا کوشتوونی و ڕۆحیانی دەرکێشاوە؟؟

– چی ڕوودەدات ئەگەر گریمانەی ئەوەمان کرد هەموویان، یاخۆ هەندێکیان دوای مەرگی پاشا خۆکوشتنیان ڕەت کردبێتەوە و بەرگریان کردبێت؟

– ئایا بەزەبری هێز ناچاری خۆکوشتن دەکران؟

– ئەگەر وایە، داخۆ دەتوانین بڵێین ئەو شێوازانەی مەرگی بەزۆر، کە دەستوپێوەندانی پاشا و ئەندامانی کۆشک و خزمەتکارەکان لە هەزارەی سێیەمی بەر لە زایندا لە دۆڵی دووڕووباردا بەدەستی ئەنقەست ڕۆحیان دەردەکێشرا، کۆنترین شێوەیە لە شێوەکانی ڕیشەکێشکردنی ڕێکخراو لە مێژوودا؟ ڕەنگە کەسمان نەتوانین بەڕاست و دروستی وەڵامی هەر یەک لەو پرسیارە وروژێنەرانەی پێشتر باسمان کردن بدەینەوە، وەلێ کوشتنی ئەو فەرمانبەر و لایەنگر و یاریدەدەر و نۆکەر و دەستوپێوەندانەی دەوروبەری شا بەو شێوە ناچارییە و مردنی بەکۆمەڵیان لە یەک کاتدا، پرۆسەیەکی خوێناویی ڕیشەکێشکردنی بەکۆمەڵی چەسپاو و دووبارەبووەوەیە دەبوو لە هەر جارێکدا جێبەجێ بکرێت، تاکو ڕێورەسمی بەخاکسپاردنەکە ئەنجام بدرێت، کە تاکباوەڕیی باو لە میزۆپۆتامیا لە چاخە کۆنەکاندا لە بەرایی هەزارەی سێیەمی بەر لە زایندا بۆ ناشتنی پاشا سەپاندوویە...

ئەم ڕووداوانەی باسمان لێوە کردن شیکردنەوەیەکی مەزەندەکاری، یاخۆ وەسپێکی گریمانکراو نییە لەلایەن خۆمانەوە ڕەملّی بۆ لێدەین، بەڵکو ڕاستیی مێژوویی چەسپاو و تۆمارکراون، کتێبە زانستییە مێژووییەکان و سەرچاوە تۆکمەکانی باسیان لێوە دەکەن.

با بیر لەوە بکەینەوە ڕەنگدانەوەکانی ئەو ڕووداوانە لەسەر بنەماکانی وشیاری ڕۆشنبیریی میزۆپۆتامیا چۆن بوون و قەبارەی کاریگەریی لەسەر هەڵوێستەکانی لە بیردۆزی ڕیشەکێشکردنی

بەکۆمەڵ لەو چاخە کۆنانەوە تاکو ئەمڕۆ چەند بوون...

ڕەنگە ئەوەمان بەدڵدا بێت، ناچار بین وادابنێین کە عێراقییەکان (یاخۆ خەڵکی کۆنی عێراق، یاخۆ دانیشتووانی میزۆپۆتامیا) لەوەیە تەنیا ئەوان ئەم ڕەوشتی ڕیشەکێشکردنە خوێناوییە درندانەیەیان لە کوشتن و ڕیشەکێشکردنی سەرلەبەری دەستوپێوەندانی شا و یاریدەدەر و ئەندامانی کۆشک و ناشتنیان لەگەڵ پاشای کۆچکردووەوە گرتبێتە بەر.

سەرەڕای دەرکەوتن و بڵاوبوونەوەی هەمان باوەڕ بەبوونی ژیانی دووەم لای میسرییە کۆنەکان لە ژیاری مەزنی دۆڵی نیلدا (ژیارێکە لەڕووی پێگەی جوگرافی و هاوچاخی نێزیکە لە ژیاری میزۆپۆتامیاوە)، بەڵام هەر جارێک شا یا شاژن مردبێت بۆ ناشتنیان لەسەر شێوەی دانیشتووانی میزۆپۆتامیا کارمەند و یاریدەدەر و دەستوپێوەند و خزمەتکارەکانی کۆشکی پاشایەتییان ناچاری خۆکوشتن نەکردووە، بەڵکو لە تەنیشت پاشای کۆچکردووەوە شتە تایبەتییە بەنرخەکانی ئەویان دادەنا، تاکو لە ژیانەکەی تردا بەکاریان بهێنێت، هەروەها خەمی ئەوەش دەخۆن لاشەکەی زیانی بەر نەکەوێت، بۆ ئەوەی ئەو ڕۆحەی لەگەڵ مردنیدا جێی هێشتووە بگەڕێتەوە بۆ لای بێ ئەوەی لەکاتی گەڕانەوەدا هەست بەغەریبی و خۆدوورخستنەوە لە لاشەکەی بکات، ئەگەر تووشی ئازار و وێرانکردن (بەپێی باوەڕی خۆیان) هات، هەروەها هەندێک میوە و دانەوێڵە و بەروبوومی بەپیتی پێویست بۆ ژیان بەتەنیشتییەوە دادەنێن، هەروەها نموونەی بچووک و ڕەنگاوڕەنگی پیشەساز و کرێکار و نۆکەر و کۆتەڵی کەشتییەکی بچووکیش بەتەنیشتییەوە دادەنێن، تاکو لە ژیانەکەی تردا بەکاریان بهێنێت[11] (لە تابووتێکدا لەگەڵ شتە تایبەتییەکانی خۆیدا، وەکو چەک و ئاوێنە و ژمارەیەکی زۆر لە نموونەی ڕەنگاوڕەنگی بچووککراوە هەڵدەگیران، کە نیشانەی ماڵ و عەنباری گەنم و کرێکار و پیشەسازەکان لەودەمی دەچن بۆ سەر کار و خزمەتکارەکان کاتێک خواردن هەڵدەگرن و بەلەمی بچووک بەچارۆگە و سەولەکانییەوە...).[12]

لەلایەکی ترەوە ئەوی باوەڕ بەبوونی میتۆدی ڕیشەکێشکردنی بەکۆمەڵ لە قۆناغەکانی کۆندا لە عێراق بەتینتر دەکات، ئەو ململانێ پاکتاوییە دوابەدوای یەکە نیمچە بەردەوامانەن، کە حوکمی ئەو پێوەندییەیان کردووە، کە لە سەرەتاکانی هەزارەی سێیەمی بەر لەزایندا لەنێوان وڵات و شانشین و شارەکانی بەرەبەیانی مێزوو لە دۆڵی دوو ڕووباردا باو بوو، ئەو سەردەمە لەمێژینەیەیە کە بەراییەکانی ژیاری مرۆیی تێیدا سەریان هەڵدا و پێکهاتن، لێرەدا دەکۆشین بەکورتی دیارترین ئەو ڕووداوانە هەڵبژێرین، کە لەو سەردەمە دێرینانەدا نیشانەی چەمکی ڕیشەکێشکردنی سیاسی، یاخۆ کۆمەڵایەتی، یان ئابووری بوون، تاکو ببنە بەشێک لە پێشەکییەکانی تۆژینەوەکەمان لەسەر بابەتی ڕیشەکێشکردن لە عێراقدا. زۆربەی تۆژینەوە جێباوەڕەکان لەسەر ئەوە کۆکن، کە وڵاتی دووڕووبار و بەتایبەت بەشی باشووری، سەرهەڵدانی ژمارەیەک شانشین و وڵاتی بەخۆوە بینی و لە دەشتی لیتەنیی باشووردا بڵاوبوونەوە، کە بەهۆی ئەو خڵتە و قوڕ و لیتەوە پێکهاتووە، کە ڕووبارەکانی عێراق بەدرێژایی هەزاران ساڵ کۆیان کردووەتەوە، ئەو

چاخانەی یەکەم لە سەرەتای هەزارەی سێیەمی بەر لە زاین بەچاخی بەرەبەیانی مێژوو ناودەبرا، هەر شارە و لەلایەن یەکێک لە تیرە ناسراوەکانەوە فەرمانڕەوایی دەکرا، هەروەها ناوی چاخەکانی شارە دەوڵەتیشی لێ نرابوو، چونکە دەسەڵاتی دەوڵەت و هەژموونی لەسەر یەک شاری سەربەخۆ لەوانی تر کورت دەبووەوە.

ئەو چاخانە بەسەروەریی هەژموونی سیاسی و ژیاری سۆمەرییەکان دەناسرانەوە، ناودارترین شاریش دایانمەزراندبێت شاری کیش و ئوروک (وەرکای ئێستا) و ئوور (تەل ئەلمەقبەری ئێستا) و لەکش و ئۆما بوون.

ئەو شار و لاتانە لەنێوان خۆیاندا ململانێیان بوو لەسەر سەروەری و هەژموون لە دەڤەرەکەدا، دەسەڵات و هەژموونیشی لەسەر حیسابی شارە دراوسێکانی بوو، ئەمەش لە ڕێگەی هێرش و داگیرکردن و دەستبەسەرداگرتن و هەڵلووشین و ڕیشەکێشکردنەوە بوو، نەک لە ڕێگەی یەکگرتن و ڕێکەوتنی ڕەزامەندخوازانە، با بڕوانین چۆن هەر یەک لەو شارانەی پێشتر بەڕیشەکێشکردن و قووتدانی یەک لەدوای یەکی شارە دەستەخوشکەکانی و لەناودانیان ناومان بردن و چۆن ڕۆڵی سیاسی و شارستانییان کۆتایی هاتووە:

شاری کیش هەژموون و سەروەریی خۆی بەسەر هەموو ولاتی سۆمەردا لە سەرەتای هەزارەی سێیەمی بەر لە زایندا بڵاوکردەوە، دوا پاشاشیان ئووزبابا بوو، کە سەرجۆن ئەکەدی ساڵی ٢٣٥٠ی پ.ز لە فەرمانڕەواییی دەرکرد.

هەرچی ئوروکە، ئەوا کۆنترۆڵی شارە سۆمەرییەکانی تری کردبوو، ئەمەش دوای کشانەوە و نادیاریی هەژموونی شاری کیش و کۆتاییهاتنی دەسەڵاتی، گلگامش یەکێک لە پاشاکانی بوو، کە لە دەوروبەری ٢٧٠٠پ.ز فەرمانڕەوایی کرد.

هەرچی شاری لەکشە: ئەوا ڕۆڵێکی گەورەی لە زنجیرە ململانێکانی نێوان شارەکانی بەرەبەیانی مێژوودا گێڕا، ئەوەبوو هەریەک لە ئوور و ئوروک و کیش و ئوما ملکەچی هەژموون و سەروەرییەکەی بوون، ئەمەش لە سەردەمی شا ئوورنانشی بوو، هەروەها لە سەردەمی ئیاناتۆمی کوڕیدا گەیشتە لووتکەی هێز، کە سەرلەبەری ولاتی سۆمەری خستە ژێر ڕکێفی خۆیەوە.

هەرچی شاری ئومایە: پەلاماری شانشینی لەکشی دا و خاپووری کرد، ئەمەش لەنێوان ساڵانی ٢٣٦٥-٢٣٤٠ی پ.ز لە سەردەمی لۆکاڵ زاگیزیی پاشادا (وشەی لۆکاڵ واتا پاشا)[١٣]، کە "پەرستگەیەکی نەهێشتەوە وێرانی نەکردبێت و شوێنەوارێک لە شوێنەواری ژیاری نەهێڵایەوە ئاسەوارێکی نەسڕیبێتەوە، چی بەپەرستگە و شوێنەوارەکان کرد هەمان شتیشی بەسەر خەڵکەکەیدا هێنا و لەنێوان کوژراو و بریندارەدا هێشتنیەوە، وای لێ هات ڕێگەکان بە لاشە گیرابوون، لەبەر پەند پێدادان و بۆ سووکایەتی و بەکەم زانین پەیکەری خواوەندەکانی هەڵگرت".[١٤]

دەکرێت قەبارەی ئەو ڕیشەکێشکردن و داپڵۆسینە بزانین، کە شانشینی لەکش بەدەستی

شانشینی ئوما و پاشا ستەمکارەکەی دەرگیری بوو، هەینێ کۆپڵەیەک لەو چامەیە دەخوێنینەوە، کە شاعیرێک لە شاری لەکش بەناوی دنگر ئەدامو داینناوە، کە لەسەر تەختە قورێک هەڵکۆڵرابوو، تێیدا دەڵێت:

ئەفسووس بۆ لەکش چی بەسەر شار و گەنجینەکەیدا هات

داخەکەم، منداڵان چەند بەدەست کلۆڵییەوە دەنالێنن

ئای شارەکەم...

کەنگێ ئەو تەنیاییەت بەهاودەمی دەگۆڕیت؟[١٥]

ئەوی بەسەر شاری لەکشدا هات پرۆسەیەکی ڕیشەکێشکردن و لەناودانی ترسناک بوو شا لۆکاڵ زاکیزی (لە ساڵی ٢٣٧٥ی پ.زدا فەرمانڕەوایی کردووە) جێبەجێی کرد، ئەم پاشایە بەدڵڕەقی و خوێنڕێژی ناسراوە و تەنیا لە دەسەڵاتی شاری ئوما بەسەر شاری لەکشدا کورت نەبووەوە، بگرە دەستی بەسەر شارێلێکی تریشدا گرت، وەکو ئوروک و کیش. کەچی کۆتایی ئەم دەسەڵاتدارە ملهوڕە ڕووڕەشە بوو، ئەوەبوو شا سەرجۆنی ئەکەدی شانشینەکەی داگیرکرد و بەدیل بردی، دوای ئەوەی خستییە ئەفەسەوە و قەفەسەکەی لە بەردەم پەرستگەی ئنلیل لە شاری نیپور بە بەرچاوی خەڵکەوە دانا... ئەوەش ڕیشەکێشکردن و پەندپێدانە لە بەرزترین ئاستی دڵڕەقیدا.

هەرچی شاری ئووڕە، ئەوا لەسەر دەستی ئامووریەکان تووشی وێرانکاری و داگیرکردن هات و ئەویش پاشاکەی بەدیل بردرا و شاعیران شیوەنی گەرمیان بۆ شارەکە گێڕا.[١٦]

گشت ئەمانە هەندێک لەو ڕووداوانە بوون، کە لە هەزارەی سێیەمی بەر لە زاین ڕوویان دا، بەڵام لە هەزارەی دووەمی بەر لە زایندا ململانێی ڕیشەکێشکردنی پاکتاویی هاوشێوە دەبینین، ئەوەبوو دەوڵەتی لارسا لە سەردەمی ڕیم سین پاشادا وڵاتی ئیسینی داگیرکرد و دەستی بەسەر سۆمەر و ئەکەددا گرت.

– ئەو ڕۆژگارە لە سەردەمی شا حەمورابیدا (١٧٩٥پ.ز) زنجیرەیەک هێرشی بابلی بەخۆوە بینی بۆ داگیرکردنی شار و شانشینە بچووکەکانی دەوروبەر مەملەکەتەکەی، ئەوەبوو ئەو شانشینانەی یەک لەدوای یەک گرت، وەکو لارسا و مالجۆ و ئشنۆنا، ئەمی دواییانی پتر لە جارێک خاپوور کرد.

بۆ ئەوەی سیفەتی ڕیشەکێشکردن لە پرۆسەی کاولکردندا بەرجەستە بکەین، کە حەمورابی دژ بەئشنۆنا ئەنجامی دا ئەم تێکستەی خوارەوە دێنینەوە، کە لە یادەوەرییەکانی حەمورابیدا سەبارەت بەڕۆژانی فەرمانڕەواییەکەی هاتووە، تێیدا باس لەوە دەکات چۆن ئشنۆنای وێران و خاپوور کرد، ئەویش بە بەردانەوەی ئاو بەسەریدا و بەیەکجاری لەڕیشەهەڵکێشانی، دەقەکە دەڵێت:

"حەمورابی بەو حیکمەتەی مەردۆک[17] پێی بەخشی، توانی بەئاوێکی زۆرەوە ئشنۆنا وێران بکات...."

لەم تێکستەوە دەتوانین لەوە بگەین، دوورنییە حەمورابی لە هەندێک شوێندا، کە بووبنە هۆی لافاوی وێرانکەر، بەنداوی دروست کردبێت و لەو ڕێگەیەوە ئشنۆنای وێران و خاپوور کردبێت "ئەوی ڕوونە ئشنۆنا وەکو هێزێکی سیاسی، کە لەودەمەدا پێگەی خۆی هەبوو، تەواو بوو".[18]

ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت حەمورابی ئشنۆنای ڕیشەکێش کرد و لە بووندا سڕییەوە.

هەرچی شانشینی ماریيە، ئەوا حەمورابی لە چارەکی یەکەمی هەزارەی دووەمی بەر لە زایندا هەستا "بەڕووخانی شووڕای شارەکە و خاپوورکردنی کۆشکی پاشایی و گڕ بەردان لە شارەکە و کردنی بەوێرانە، بەمە ئەو شارەی بۆ ماوەیەکی زۆر خاوەنی ئەستێلّکی فوراتی ناوەند بوو، لە شانۆی سیاسیدا ون بوو".[19]

حەمورابی لە یاداشتەکانی فەرمانڕەواییەکەیدا باس لەوە دەکات، لەسەر بنەمای ویستی هەر یەک لە ئانو و ئینلیلی خاوەند هەردوو شاری ماری و مالجومی خاپوور و وێران کردووە "بەپشتبەستن بەخواستی هەر یەک لە ئانو و ئینلیل حەمورابی شووڕاکانی ماری و مالجومی تێکداون".[20]

ڕەنگە لە ڕێگەی تێکستەکەی پێشووەوە بتوانین تێبینیی ئەوە بکەین، کە ئەو پاساو و هۆیانەی فەرمانڕەوایان و پاشایان و ئیمپراتۆرەکان دەیانهێنانەوە بۆ ئەنجامدانی هەر پرۆسەیەکی ڕیشەکێشکردنی بەکۆمەڵ ئامانج لێی شارێک، یاخۆ گەلێک، یان میللەتێک، یاخۆ دەستەیەک، یان کۆمەڵێک مەردوم بێت، دەسەڵاتدار بیەوێت لاتەریک، یاخۆ وێران، یان لەناوی بدات، یاخۆ ڕزگاربێت لێی، ئەوانە پاساو و بەهانەی پووچ و خەیاڵین نەک واقعی بن، یان کۆمەڵایەتی، پشت بەو بانگەشەیە دەبەستن، کە ئەوی شا، یان فەرمانڕەوا دەیکات ملکەچکردنە بۆ فەرمان و ڕێنماییەکانی خاوەند، کە لە فلّان خاوەند، یاخۆ فیسار خاوەندەوە دەرچووە، کە داوای لێ کردووە جێبەجێی بکات. زۆر جاریش فەرمانڕەوا سڵ ناکاتەوە لەوەی ناوی ئەو خاوەندانە بهێنێت، کە فەرمانیان پێ داوە...

هەروەها گوایا ئەوی ئەنجامی داوە بەئارەزووی خۆی نەبووە، بەڵکو ویستی خاوەند بووە و بەسەریدا سەپاندووە. ئەمەش لەو پاساوەوە دەردەکەوێت، کە حەمورابی بۆ پاکانەکردنی هێرشەکەی بۆ سەر شانشینی ماریی بێ وەی و خاپوورکردن و دەرکردنی بۆ هەتا لە میژوودا هێنایەوە، وەک لە دەقەکەی باسمان کرد هاتووە.

هەرچی چاخە نوێیەکانە، پاساوهێنانەوە بۆ پرۆسەکانی ڕیشەکێشکردن، تا ڕادەیەکی زۆر پشت دەبەستێت بەو هۆ و دروشمانەی بەگژڕانی کات و جۆری سیستەمە فەرمانڕەوا و باوەڕەکەی دەگۆڕێن، کە بگونجێن لەگەڵ ڕۆشنبیریی باو و قەناعەتی بڵاو لەنێوان خەڵکەکەدا لە گشت

قۆناغێک له قۆناغەکاندا، وەکو تۆمەتبارکردن بەدەرچوون له ڕێنماییەکانی ئاینی باو، یاخۆ بەدکاری له بەرابەر ئامانجە نەتەوەیی، یان یەککگرتنەکان، یاخۆ زیانگەیاندن بەباوەڕی سۆشیالیزم، یا بەتاوانی کۆنەپەرستی و ئەڵقەلەگوێیی بۆ بێگانە، یانیش ناپاکیی نیشتمانی و دژوەستانەوەی ئامانجەکانی گەل... یاخۆ دەرچوون له ئامانجەکانی فلان و فیسار (شۆڕش)، لەگەڵ ناوبردنی مێژووی ڕوودانی هەر شۆڕشێک، کە مێژووگەلێکی هێند زۆرن له سالنامە دەکەن..

بەم ئاوایە وێڕای جیاوازیی ناونیشان و ناونان و دروشمەکان، کە بەهۆیانەوە پرۆسەکانی ڕیشەکێشکردنی بەکۆمەڵ لەنێوان چاخە کۆنەکان و چاخە تازەکاندا جێبەجێ دەکرێن، وەلێ ئامانج و ناوەڕۆک یەک بوون، ئەویش جیاکردنەوە و ڕیشەکێشکردن و سەپاندنی دەسەلاتە.

هەرچی ئاشوورییەکان بوون، ئەوا بەردەوام بوون له پێڕەوکردنی ڕێبازی پەلامار دان و داگیرکردن و ڕیشەکێشکردن دژ بەشار و شانشینەکانی دەڤەرەکە. ئەوەبوو بابلیان داگیر کرد و خستیانە پاڵ نەینەوا، هەینێ خەڵکی بابل دژ بەئاشوورییەکان ڕاپەڕین، سەنحاریبی شای ئاشوورییەکان لەشکرێکی گەورەی تەیار و ئامادە کرد، بابلی گرت، دواتر بەخەستی وێرانی کرد و سووتاندی و گەنجینەکەی برد، ئەمەش ئەو میتۆدە باوەی نێوان ولاتان و شانشینەکانی دۆڵی دوو ڕووبار بوو.

پاش کوشتنی سەنحاریب، شارۆکینی کوڕی بووە پاشا بەسەر ئاشوورییەکانەوە، ئەوەبوو شمش شمۆکینی کوڕە گەورەی بەپاشای بابل ڕاگەزراند، کوڕە بچووکەکەشی (ئاشوور پانیپاڵ) بووە جێنشینی و دوای مردنی شارۆکینی باوک شمش شمۆشینی پاشای بابل و براگەورە لە دەسەلاتی برابچووکەکەی یاخی بوو و ڕەتی کردەوە سەربازەوێنێت، ئەوەبوو ئاشوور پانیپاڵی برای بەسوپاوە بەرەو بابل کشا و ئابلّووقەی دا، بەڵام شمۆکینی برای خۆی نەدایە دەستەوە شاری بابلی سووتاند و دوای ئەوەی گشت کۆیلە و ئافرەت و کەنیزەک و دۆست و نۆکەر و ئەندامانی کۆشک و ئەسپەکانی کوشتن، گڕی لە کۆشکی پاشایی بەردا و پاشان خۆی کوشت...

بەم ئاوایە سەرجەم ئەوانی لە بابلدا بوون ڕیشەکێش کران، ئەمەش لە دەوروبەری ساڵی ٦٤٨ی پ.ز دا بوو، واتە لە هەزارەی یەکەمی بەر لە زایندا.

"ئەوی ناخی میللەتانی ستەمدیدەی پڕ لە ڕک و کینە کرد و بووە هۆی هەڵگیرسانی شۆڕشە فرە پڕ لە دڵڕەقییەکان، سەرکردە ئاشوورییەکان بوون لە ساتوسەودایکردنی دیل و دانیشتووانی کۆڵۆنییەکان، دیلەکانیان دەکوشت و سەری زەلامەکانیان دەبڕی و بەدیوارەکانی شارەوەیان هەڵدەواسی، یاخۆ هەموو جۆرە ئەشکەنجەیەکیان دەدان و وەکو کۆیلە دەیانفرۆشتن".[٢١]

لەسۆنگەی بەردەوامیی ئاشوورییەکان لەو سیاسەتە توندەیاندا لە پەلامار و داگیرکردن دژ بەزۆربەی ولاتان و شانشین و شارەکانی دۆڵی ڕافیدەین و ولاتانی ناوچەی دەوروبەر ئەوەبوو دۆڵی ڕافیدەین، هاوپەیمانییەکی سەربازی لەنێوان بابل و میدییەکاندا پێکهات بۆ بەرەنگاربوونەوەی

ئاشوورییەکان و تێکشکاندنیان، ئەوەبوو ساڵی ٦١٢ی پ.ز سوپای ئەم هاوپەیمانییە هێرشی کردە سەر نەینەوای پایەتەختی ئاشوورییەکان و بەشێوەیەکی ترسناک لەناویان برد، تێکوپێکیان دا و وێرانیان کرد و سووتاندیان و خانووەکانیان لەگەڵ زەویدا تەخت کردن.

ئەگەر وشەی ڕیشەکێشکردن لە فەرهەنگی زمانەوانیدا مانای هەڵکێشان بگەیەنێت، وەکو لە شوێنێکی تری ئەم کتێبەدا وامان گوتووە، ئەوی شاری نەینەوا ساڵی ٦١٢ی پ.ز بەدەستی هاوپەیمانیی بابلی و میدییەوە تووشی هات ڕیشەکێشکردنی تەواوە، ئەوەبوو ئەم شارە لەبووندا سڕایەوە، دوای ئەوەی بەیەکجاری تێک شکێنرا و خانووەکانی تەخت کران و بەردی خانووەکان پرش و بڵاو کرانەوە و خەڵکەکەی کوژران و ئەوانیشی لە ژیاندا مابوونەوە کۆچیان پێ کرا و شارەکەش لەگەڵ خاکەکەدا یەکسان کرا، تەنانەت زینەفۆنی فەرماندەی گریک دوای ماوەیەک کە بەوێدا تێپەڕی، نەیتوانی شوێنەکەی بناسێتەوە، بۆیە بەیەکجاری لە مێژوو دەرچوو.[٢٢]

شاری ئاشوور بەر لەوە بەدوو ساڵ ٦١٤ی پ.ز دیسانەوە ڕیشەکێش کراوە و لەناودراوە (تووشی تاڵانی و خاپوورکردن هاتووە، هەرچی دانیشتووانەکەین بەشێکی زۆریان کوژران و ئەوانیشی مانەوە کۆچیان پێ کرا).[٢٣]

کەواتە بەم جۆرە شار و شانشینەکانی عێراق لەو چاخە کۆنانەدا و بەر لە زاین ڕووبەڕووی پرۆسەکانی ڕیشەکێشکردنی بەکۆمەڵ بوونەتەوە.

ئێستا دوای ئەوەی زۆر بەکورتی و ڕاگوزەرانە و هەڵبژاردن گشت ئەم بەڵگە مێژووییانەمان خستنە بەرچاو، کە لە قۆناغێلێکی زۆر دووری مێژووی میزۆپۆتامیادا بژارمان کردن، دەتوانین بڵێین ئەم وڵاتە لە بەرەبەیانی مێژووەوە لە سەرەتای هەزارەی سێیەمی بەر لە زاینەوە شانۆی پرۆسە چالاکەکانی ڕیشەکێشکردن و هەڵووشین و لەناودان بوو لەنێوان شار و شانشین و ئەو وڵاتانەی سەریان هەڵدا و دامەزران و پێشکەوتنیان بەخۆوە بینی.

ئەمە بەراییەکانی یەکەمی ڕیشەکێشکردن بوو لە وڵاتی دوو ڕووبواردا (عێراقی ئێستا)، لە بەرەبەیانی مێژووەوە لە هەزارەی سێیەمی بەر لە زایندا.

هەڵبەت ژمارەیەک ڕووداوی تر (وەکو نموونەی هەڵبژێرراو) لە ڕووداوەکانی ڕیشەکێشکردن، لە وڵاتی عێراقدا لە قۆناغە مێژووییەکانی دواتردا ڕوویان داوە، ناودەبەین.

٢

ڕیشەکێشکردنی نەبەتییەکان لە بەسرە لە سەردەمی ئەلحەجاجدا

ئەنبات تیرەیێلێکی دێرینی عەرەبن، توانییان لە قۆناغێکی مێژووییدا وڵات و سیمایەکی ژیاری لە خواروووی وڵاتی شامدا دابمەزرێنن، ڕۆمانەکان ساڵی ١٠٦ی ز. بەسەریاندا زاڵ بوون. ئیبن عەباس گوتوویەتی "ئێمەی تیرەی قورەیش لە نەبەتین".[٢٤]

هەرچی عێراقە، نەبەتەکان لە دەڤەری ئەلبەتایح نیشتەجێ بوون و لە ناوچەی درێژبووەوەی نێوان بەسرە و کووفەدا ئامادەییان هەبوو.

لە سەردەمی ئەمەویدا نەبەتەکان پشتگیریی ئەو شۆڕشەیان کرد، کە لە عێراقەوە دژ بەحوکمی ئەلحەجاج بەرپابوو، کە بەڕابەریی عەبدولڕەحمان بن ئەلئەشعەس بوو، ئەو شۆڕشە پشتیوانی و پشتگیریی لەشکرەکانی بەسرە و کووفەی بەدەست هێنا، کە لەسۆنگەی ستەمی ئەلحەجاج و دڵڕەقییەکەیەوە دژ بەخەڵکی عێراق هەڵگیرسا، دوای ئەوەی شۆڕشەکە سەرکەوتنی بەدەست نەهێنا، ئەلحەجاج نامەیەکی بۆ فەرمانڕەوای بەسرە نارد، تێیدا داوای لێ کرد هەموو نەبەتەکان بۆ دەرەوەی عێراق دوور بخاتەوە، گوایا دین و دنیا تێکدەدەن.

لە نامەکەیدا دەڵێت "هەرکات پەیامەکەم پێت گەیشت لای خۆتەوە نەبەتییەکان دوور بخەرەوە، چونکە دین و دنیا خراپ دەکەن"، فەرمانی پێ دەدات نەبەتەکانی بەسرە ڕیشەکێش بکات.

ئەوەبوو ئەو بەرپرسە فەرمانەکەی ئەلحەجاجی جێبەجێ کرد و نەبەتەکانی لە بەسرە شاربەدەر کرد، جگە لە ژمارەیەکی کەم لە زانا و قورئان خوێنەکان نەبێت کەسی نەبوارد، هەینێ ئەلحەجاج بەم هەڵاواردنەی زانی، نامەیەکی تەمێکردنی توندی بۆ نووسی، تێیدا داوای ئەوەی کردبوو لەگەڵ وەرگرتنی نامەکەدا بنێرێت بەدوای پێشکەکاندا، ئینجا لەبەر دەستیان ڕاکشێ و داوایان لێ بکات دەمار بەدەماری بپشکنن، ئەگەر دەمارێکی نەبەتییان بەدی کرد، دەبێت بیبڕێت. ئەمەش مانای وایە لەسەر خاکی بەسرە کەسێکی نەبەتی نەهێڵێتەوە، دەڵێت "گەر نامەکەمت خوێندەوە، هەر بەخۆت بنێرە بەدوای نوژدارەکاندا، لەبەر دەستیاندا ڕاکشێ، تاکو لە دەمارەکانت بڕوانن، خۆ ئەگەر دەمارێکی نەبەتییان دۆزییەوە، بەخۆت بیبڕە".

هیچ ماقوولێ نییە فەرمانڕەوایەک بەسەر عێراقەوە داوای ڕیشەکێشکردنی خەڵکی عێراق بکات و نەبەتەکانیش هەندێکیان.

هەینێ ئەلحەجاج بڕیاری دا نەبەتەکان لە عێراقدا دووربخاتەوە، داوای کرد لەسەر دەستی هەر یەکێکیاندا ناوی ئەو ولاتە بنەخشێنرێت، کە بڕیارە بۆ ئەوێ بنێررێت، لەوەیە بۆیەکە ئەم کارە پڕ لە ڕقەی کردبێت، تاکو بتوانێت بەدواداچوونی بۆ هەر نەبەتییەکی دوورخراو هەبێت، ئەوانەی دوورنییە سەرپێچی فەرمانی دوورخستنەوە و ڕاگوێزان بکەن و دووبارە بگەڕێنەوە بۆ عێراق.

ئەم کۆچ پێکردن و ڕیشەکێشکردنە زۆرەملێیە بەسەر عێراقییەکاندا لە سەدەی هەشتەمی زایندا (سەدەی یەکەمی کۆچی لە ماوەی فەرمانڕەوایی ئەلحەجاج لە سەردەمی ئەمەویدا) پێڕەو دەکرێت، بەڵام لە سەدەی بیستدا، واتا دوای دوازدە سەتە لە سەردەمی ئەلحەجاجدا، نەخش و نیگار و خاڵ و هەڵکەندنی نیشانە لەسەر جەستەی مرۆڤی عێراقی فرەوان بووەوە، دەسەڵاتدارانی عێراق لە سەردەمی سەرۆک سەدام حوسێن و بەفەرمانی پۆلیس و هەواڵگری نیشانەیەکی تایبەت و جیا لە هەنیەی هەر سەربازێکی عێراقی دەدرا، کە لە ڕۆیشتن بۆ بەرەی جەنگ لەگەڵ ئێراندا

دواکەوتبێت، ئەمەش بەدانانی پارچە ئاسنێکی بەئاگر سوورەوەبوو لەسەر نێوچەوانی، ئیدی نیشانەیەکی چەسپاوی جێدەهێشت ناسرایەوە و هەڵنەدەگیرا، ئەمەش سزایەکی سەرەتایی بوو بۆ ئەوانەی جاری یەکەم دوادەکەوتن، وەلێ ئەگەر دیسانەوە دووبارەی کردەوە و نەچوو بۆ بەرەکانی جەنگ، ئەوا گوێی دەبڕرا، هەرچی ئەو عێراقییەیە ڕەخنە ئاراستەی سەرۆک دەکات، یاخۆ جوێنی پێ دەدات، یاخۆ گاڵتەی پێ دەکات، بەنەشتەرگەری زمانی دەبڕدرێت، پزیشک ئامادە دەبوو و لەگەڵ سڕکەرێک، هەندێک جار لە شەقامە گشتییەکان و لە بەرابەر جەماوەردا بۆ گەیاندنی پەیامی تەمێکردن بۆ هەر کەسێک تەمبێ نەکرابێت، ئەنجام دەدرا!

بەم ئاوایە گەلی عێراق لە ماوەی چاخە مێژوویییە جیاجیاکاندا لە هەندێک فەرمانڕەوا خوێنڕێژەکانییەوە پەندێلێکی لە سرووتی دڕندەیی پێ دراوە، کە لە کۆمەڵگە سەرەتاییە شوانکارەییەکاندا پێڕەو دەکران، بەتایبەت ئەو شێوازە دڕندانەیەی پەندادان، کە شوان لەگەڵ ئاژەڵە بەلەسەکانی خۆیدا مامەڵەی پێ دەکات.

ڕووداوی ڕیشەکێشکردنی نەبەتەکان لەو ڕووداوە پشتگوێخراو و لەبیرکراوانەیە لە لاپەڕەکانی مێژووی عێراقدا و ڕەنگە زۆرێک لە خوێندەواران، یاخۆ ڕۆشنبیران لە عێراقدا ئاگەداری نەبووبن.

بەڵام لە گشت حاڵەتەکاندا لاپەڕەیەکی ڕەشە لە لاپەڕەکانی ستەم و چەوسانەوە، کە لەو کاتەدا بەزەبری هێز بەسەر هەزاران عێراقیدا سەپێنرا، تامەی تاڵی سووک و ڕیسواکردن و ڕاگوێزان و ئاوارەبوون و غەریبی و برسییەتی و پەرتەوازەبوونی خێزانی و نانبڕین و تاسەی کەسوکار و نیشتمانیان چەشت.

ئێمە ئەمڕۆ هاوسۆزین و ئەو عێراقییانە بیر خۆمان دێنینەوە، کە دەرکران، یاخۆ ڕاگوێزران، یان بەناچاری لە ساڵانی حەفتاکان و هەشتاکان و نەوەتەکانی سەتەی بیست و دوای ئەوە و تا ئەمڕۆ لە عێراقدا هەڵاتن، جا بەهەزاران لە بەرهەڵستکارە سیاسییە عێراقییەکان بووبێت، لەوانەی لە ترسی زەبروزەنگی ڕێژیم لە ساڵانی حەفتاکانەوە هەڵاتن، یاخۆ ئەو دەیان هەزار کوردە عێراقییانەی دوای ئەو ڕێککەوتننامە سیاسییەی سەدام لەگەڵ شای ئێراندا لە جەزائیر مۆری کرد، ئاوارە بوون یاخۆ ئەو هەزاران شیعە عێراقییەی لە هەشتاکاندا دەسەڵاتی عێراق دەری کردن و لەسەر سنووری ئێران فڕێی دان، یان ئەوانەی لە پرۆسە خوێناوییەکانی ڕیشەکێشکردندا دوای ڕاپەڕینی ساڵی ۱۹۹۱ کوژران، یاخۆ ئەو هەزاران عێراقییەی لایەنگری ڕێژیمی دیکتاتۆری بوون، ئەوانەی پاش ساڵی ۲۰۰۳ی زاین دەرگیری ڕیشەکێشکردن هاتن، دوای ئەوەی ئەوان دەستپێشکەرییان لە ڕیشەکێشکردن کردبوو دژ بەعێراقییەکان.

دەڵێین ئەمڕۆ بیری خۆمانی دێنینەوە و هاوسۆزین لەگەڵ ئازارەکانی هەموو ئەو عێراقییانە، ڕەنگە وردەکارییی کۆژانەکانیشیان لە تاراوگە بزانین و چیرۆکێلی ڕەزیلکردن و برسییەتی و تاسەکردن بۆ نیشتمان و گشت ئەو ئێش و ئازارانەی چەشتیان بێنەوە بیرمان، کە بینییان و دوور لە وڵات تووشی هاتن، چونکە ڕووداوەکانی هێشتا لە یادەوەریماندان و لەبەر ئەوەی هێشتەنەکینێ

لە زەمەندا لێمانەوە نێزیکن. وەلێ ئێش و ئازار و کۆژانی ئەو هەزاران عێراقییە لەبیرچووانەمان بیرنایەتەوە و هاوسۆز نیین لەگەڵیاندا، کە لە ڕۆژگار و سەتەکانی پێشووی مێژووی عێراقدا ڕیشەکێش کران و دەرکران، جا ئیتر نەبەتەکان بن (کە لێرەدا بابەتی باسەکەمانن)، یاخۆ گەلێک لەو عێراقییانەی بوونە قۆچی قوربانیی هێرشەکانی ڕیشەکێشکردنە دوابەدوای یەکەکان.

پێویستە ئاماژە بەوەش بدەین، کە پرۆسەی ڕیشەکێشکردنی نەبەتەکان لە بەسرە شەپۆلێکی سەربەخۆ نەبوو بۆ خۆی، بەڵکو بەشێک بوو لە پرۆسەیەکی گەورە و فرەوان ئەلحەجاج پاش سەرکەوتنی لە شەڕی دێر ئەلجەماجم و سەرکوتکردنی شۆڕشەکەی عەبدولڕەحمان بن ئەشعەس ئەنجامی دا، کە کوشتیان و سەرەکەیان بۆ ئەلحەجاج نارد، ئەوەبوو زۆربەی بەشداربووانی ئەو شۆڕشە عێراقییە لە سەرکردە و پیاوماقوولّ و زانای ئایینی و شاعیران هەڵاتن و لە ولاتان و شارە دوورەدەستەکاندا خۆیان شاردەوە، ئەلحەجاج بەخۆی سەرپەرشتیی لەناودانی بەشداربووانی شۆڕشەکەی کرد، یەکەمین جار بەکوشتن و ڕیشەکێشکردنی ئەوانی ناو عێراق دەستی پێکرد، لەوانەی توانی یەک لەدوای یەک بیانگرێت، پاشان گواستییەوە بۆ کەوتنەدووی ئەوانەی بۆ دەرەوەی ولات هەڵاتن، نامەی بۆ والی و سەرکردەی بەرەکانی شەڕ نارد، تاکو هەڵاتووان و ئەوانەی خۆیان لەبەرچاو ون کردووە بۆ بنێرن، ئەوەبوو هێنایانن و سەرەنجام هەموویانی لەداردان دا، بەمە توانی یەک لەدوای یەک ڕیشەکێشیان بکات، دوامین کەس داوای کرد و لەداری دا زانای ناسراو سەعیدی کوڕی جوبەیر بوو.

بەگشتی لە ئەنجامی ئەو شەپۆلە ترسناکەی ڕیشەکێشکردنە عێراق لە خوێن هەڵکێشرا، کە ئەلحەجاج دژ بەبەرهەڵستکارانی فەرمانڕەواییەکەی ئەنجامی دا، ئەوەش لاپەڕەیەکی پڕ لە ئێش و ئازار بوو لە لاپەڕەکانی ڕیشەکێشکردن لە عێراقدا.

٣

ڕیشەکێشکردنی ٦٠٠٠ عێراقی لە ڕۆژێکدا

عەبدولّای کوڕی زوبێر، کە لە مەککەدا دادەنیشت، موسعەبی کوڕی زوبێری برای کرد بەوالی بەسەر عێراقەوە، موسعەب لەشکرێکی گەورەی لە بەسرە تەیار کرد و بەرەو کووفە جووڵاندی، لەو شوێنەی موختاری کوڕی عوبەیدوڵای سەقەفی و شوێنکەوتووانی بەتەواوی دەستیان بەسەر کووفەدا گرتبوو و پێشتر موختار والیی کووفەی سەر بەعەبدوڵای کوڕی زوبێری وەدەرنا، کە عەبدوڵای کوڕی موتیع بوو، ئینجا دروشمە ناسراوەکەی بەرز کردەوە (یا لثأر الحسین – هاوارە بۆ خوێنی حوسێن)، ئەوەبوو شوێنی هەموو ئەو سەرکردە و زەلامانە کەوتبوو، کە بەشداریان لە کوشتنی ئیمام حوسێن لە کەربەلادا کردبوو، هەر لەو سۆنگەیەوە شاڵاوی ڕیشەکێشکردنی یەک بەدوای یەکی ئەنجام دا و لە هەر کوێیەکی عێراقدا بوون ڕاوەدووی نان، سەری دەبڕین و بەدوای یەکدا دەیناردن بۆ محەمەدی کوڕی ئەلحەنەفیەی برای ئیمام حوسێن، کە لە مەککە دادەنیشت. بۆ

هەوالنامەی کێشبڕ

جێبەجێکردنی دروشمی ڕیشەکێشکردنە تۆڵەستێنەکەی "دەستی بەهەندێک لە گەورەکانیان گەیشت، وەکو عومەری کوڕی سەعدی کوڕی ئەبی وەقاسی میری لەشکرەکە، ئەوانەی حوسێن و شەمەری کوڕی زی ئەلجۆشی میری ئەلئەلفیان تیرۆر کرد، ئەوانەی جێی حوسێن و سینانی کوڕی ئەبی ئەنەس و خۆلیی کوڕی یەزیدی ئەلئەسبەحیان گرتەوە، هەروەها کەسانێکی تریش"،[٢٥] هەروەها عوبەیدوڵای کوڕی زیادی والیی عێراق (بەرپرسی کارەساتەکەی کەربەلا)یش.[٢٦]

موسعەب بەخۆی و لەشکرەکەیەوە بۆ لێدانی سوپای موختار ڕوویان لە کووفە کرد، ئەوەبوو شەڕێکی دڕندانە لەنێوان هەردوولادا قەوما، بووە هۆی کوشتنی موختار و دۆڕاندنی سوپاکەی، دواکەوتووانی پرشوبڵاو و تەرتە و وەرتە بوون و هەشت هەزاریان ڕوویان لە کۆشکی کووفە کرد، موسعەب لەوێ بۆ ماوەی چوار مانگ ئابڵووقەی دان، ئەو دیلانە داوایان لە موسعەب کرد نەیانکوژێت، بیانبووریت و ئازادیان بکات، باسی ئەوەیان بۆ کرد ئەوان لایەنێک نەبوونە لەو ملمڵانێیەی نێوان موختار و عەبدوڵای کوڕی زوبێر، هیچ وردەکارییەکیش سەبارەت بەو ناخۆشییەیان نازانن، هەروەها لە موسعەبیان خواست نەیانکوژێت و بیانهێڵێتەوە، دوور نییە لە شەڕەکانی داهاتوودا لەگەڵ دوژمنانیدا پێویستی پێیان بێت، ئەویش دڵی نەرم بوو، و بڕیاری دا لێیان خۆش بێت و ئازادیان بکات، کەچی ژمارەیەکی زۆر لە سەرانی سوپاکەی و دواکەوتووانی و هەندێک لە پیاوماقوولانی کووفە و ئەوانەی شت بەدەست بوون، هەڕەشەیان لە موسعەب کرد پشتی لێ دەکەنەوە و لێی جیا دەبنەوە.

ئەگەر سەرجەم ئەو دیلانەی سەر بەموختار و ئابڵووقەدراون نەکوژێت، سەرپشکیان کرد لەنێوان ئەوەی یا ئەمان هەڵبژێرێت، یان دیلە عێراقییەکانی دارودەستەی موختار "موسعەب فەرمانی پێدان کوشتیانن و ژمارەیان شەش هەزار بوو"[٢٧] هەندێک ئاماژە هەن گوایا موسعەب گشت ئەم دیلانەی لە یەک ڕۆژدا کوشتووە، ئیبن کەسیر دەڵێت "موسعەب بەعەبدوڵای کوڕی عومەری کوڕی خەتاب گەیشت، سڵاوی لێ کرد و کوڕەکەی عومەر گوتی: تۆ کێی؟ گوتی، من کوڕی موسعەب بن زوبێری براتم، کوڕەکەی عومەریش پێی گوت، بەڵێ، ئەوە تۆی حەوت هەزار کەست لە ئەهلی قیبلە لە تاقە ڕۆژێکدا کوشتووە؟ تا دەتوانیت بۆ خۆت بژی. موسعەبیش پێی گوت: هەموویان کافر و جادووگەر بوون. کوڕەکەی عومەر پێی گوت: قەستەم بەگەورەیی خوا، گەر بەقەد ئەوان لە مێگەلەکەی باوکت مەڕت بکوشتایا، ئەوا بەزێدەڕۆیی و دەستبڵاوی دادەنرا.."[٢٨].

ئەوی سەیر و ناڕوونە لە کارەساتی کوشتنی دیلەکاندا ئەوەیە، خەڵکی کووفە، کە ناسراون بەخۆشەویستی و پشتگیرییان بۆ ئاللبەیت (بەڵای کەمەوە وا باوە) زۆرتر پڕ و بەجۆش و خرۆشتر بوون بۆ ڕیشەکێشکردن و لەناودانی ئەو دیلانەی دوای موختار کەوتبوون، ئەوانەی چەندین جار هەڵیانکوتایە سەر بکوژانی ئیمام حوسێن و لە گشت شوێنێک ڕاوەدوویان دەنان، ئەوەبوو داوایان لە موسعەب کرد پێویستە ئەو دیلانەی سەر بەموختارن بکوژرێن.

نەخشەی سیاسی و ئاکاری ڕەنگە بایۆلۆجیش لە دەستنیشانکردنی گوێڕایەڵی و دوژمنداری لە

عێراقدا زۆر جار ئەنجام و ئاماژەی سەیر و نارۆشنمان دەداتێ، وەکو ئەم هەڵوێستە سەیرە.

ژمارەی ئەو عێراقییانەی لەو شەپۆلە تۆقێنەرەی ڕیشەکێشکردندا کوژران، هەشت هەزار بن، یاخۆ شەش هەزار، یا نیوەی ئەوەش بووبن، ئەو کارەساتە پشتگوێخراو و لەبیرکراوەی توێی مێژووی عێراق، لاپەڕەیەکی شەرمێونە لە مێژووی ڕیشەکێشانی سیاسی لە عێراقدا، لەهەمان کاتیشدا یەکێک لەو سێ لاپەڕە دوابەدوای یەکەی ڕیشەکێشکردنی خوێناوییە:

یەکەم: کوشتن و ڕیشەکێشکردنی ئیمام حوسێن و سەرجەم شوێنکەوتووان و هەموو نێرینەکانی خانەوادەکەی لەلایەن ئەمەوییەکانەوە.

دووەم: ڕیشەکێشکردن و کوشتنی هەموو ئەوانەی لە کارەساتەکەی کەربەلادا بەشداربوون لەلایەن موختارەوە.

سێیەم: ڕیشەکێشکردنی موختار و لەشکرەکەی و سەرجەم دیلەکانی سەر بەئەو لەلایەن موسعەبی کوڕی زوبێرەوە..... ئیتر بەم شێوەیە.

٤

شەپۆلی ڕیشەکێشکردنی زەنادیقە

سیاسەتی ئەبو جەعفەر مەنسووری دووەمین خەلیفەی عەباسی لەسەر توندوتیژی و دڵڕەقی و تیرۆری تاکەکەسی و پاکتاوی خوێناوی دژ بەنەیار و بەرهەڵستکارانی بنیات نرابوو، لەپاش خۆیەوە گەلێک شۆڕش و یاخیبوون و تەنگژە و ڕک و کینەی دژ بەمەنسوور و ئەوی بەدوایدا هات و دژ بەحوکمی عەباسی بەگشتی جێ هێشتبوو، ئەوی باو و باڵاو بوو، مەنسوور چەندان کوشتنی بەتاک و پاکتاوی خوێناویی دژ بەژمارەیەک سەرکردەی شۆڕشی عەباسی و دژ بەعەلەوییەکان (شوێنکەوتووانی ئیمام عەلی و نەوەکانی و لایەنگران و پشتگیریکەرانی)[٢٩] ئەنجام دا، ئەوەبوو محەمەدی کوڕی عەبدوڵای ناسراو بە(ذو النفس الزكية – دەروون خاوێن) کوشت، کە لە نەوەکانی ئیمام حەسەنی کوڕی عەلی کوڕی ئەبی تاڵیبە، هەروەها ئیبراهیم کوڕی عەبدوڵای براشی لە کووفە تیرۆر کرد، هەرچی ئیدریس کوڕی عەبدوڵای کوڕی حەسەنی برای سێیەمیان بوو، لە دەسەڵاتی مەنسوور هەڵات و چوو بۆ وڵاتی مەغریب لە باکوری ئەفریقیا، لەوێ دەوڵەتێکی بەناوی دەوڵەتی ئەدارسە دامەزراند، دوای ئەوە عەباسییەکان لە فرەوانبوونەوەی هەژموونی ئەو دەوڵەتە ترس دایگرتن، ئەوەبوو هاڕوونە ڕەشید پەنای بۆ تیرۆرکردنی ئیدریس کوڕی عەبدوڵا برد، ئەوەبوو لەوێ ژاری بۆ دانا و کوشتی...

بەم شێوەیە خوێنەر دەبینێت دەستی ڕیشەکێشکردنی عێراقی گەیشتووەتە ئەوسەری خاکی عەرەب لە ڕۆئاوا، تاکو یەکێک لە نەیارانی ڕێژیمی عەباسی لە بەغدا بکوژێت، وێڕای ئەوەی نەوەی ئیمام حەسەنی کوڕی عەلی بن ئەبی تاڵیب بوو، هەروەها سەرەڕای جیاوازی لە کات و شوێندا،

ئەم ڕووداوە مێژووییە ڕەنگە دەستبردنی دەسەڵاتدارانی عێراقمان بیر بخاتەوە کاتێک سەید مەهدی ئەلحەکیمیان لە سوودان لە سەردەمی حوکمی سەرۆک سەدام حوسێندا کوشت.

هەروەها مەنسوور بێبەزەییانە گشت ئەو بزووتنەوە و شۆڕشانەی لە پتر لە شوێنێک دامرکاندنەوە، کە دژ بەحوکمی عەباسییەکان بوون، ئەنجامی ئەو سیاسەتە خوێناوییە توندڕەوانەش ژمارەیەک شۆڕش و بزاڤی سیاسیی لێ کەوتەوە، کە مۆرکێکی هزری و سیاسییان هەبوو، کە لە سەردەمی مەنسوورەوە دەستی پێکرد و لە ڕۆژگاری ئەلمەهدیدا وەکو بزووتنەوەیەکی موسلیمییە فرەوان بووەوە (ئەو بزاڤەی دوای کوشتنی ئەبو موسلیم ئەلخوراسانی بەدەستی مەنسوور دەرکەوت و وا مەزەندە دەکرێت خوراسانی "نەمردووە و نامرێت، تاکو دەردەکەوێت و زەوی بەدادپەروەری و بەزەیی دەتەنێتەوە"،[٣٠] هەروەها بزاڤی (المقنع) کە ڕابەریی یاخیبوونێکی کرد لە خوراسان و بۆیە بەئەلموقەنەع ناوبرا، چونکە دەمامکێکی لە زێڕ دروستکراوی لەسەر دەکرد، بۆ ئەوەی ڕوخسارە شێواوەکەی بشارێتەوە، ئیبن ئەسیر وای وەسف دەکات "کابرایەکی یەک چاوی کورتەباڵای خەڵکی مرۆ بوو، بەحەکیم (دانا)یان ناودەبرد، ماسکێکی لە ئاڵتوون هەبوو، لەسەری دەکرد، تاکو کەس ڕوخساری نەبینێت، لەبەر هەندێ ناویان نا: ئەلموقەنەع (دەمامکدار) و بانگەشەی خوایەتیشی دەکرد"،[٣١] هەروەها بزووتنەوەی ڕاوەندی (دەگەڕێتەوە بۆ گوندی ڕاوەند)، کە بڕوای بەدۆنای دۆن (تناسخ الارواح) هەبوو و دەیگوت، ڕۆحی ئادەم بۆ پێغەمبەرەکان چوو، پاشان بۆ ئەبی موسلیم خوراسانی گواستراوەتەوە... هەروەها بزاڤێلی تریش، وەک (خورەمییە و مەزدەکییە)، کە پرەنسیپەکانیان لەگەڵ پرەنسیپەکانی موسلیمییەدا دێتەوە، لە متمانەدان بەئەبو موسلیمی خوراسانی، کە هەموو ئەم بزووتنەوانەی گرتووەتە خۆ لەودەمی لە بەراییدا بوون، دواتر کۆکردنەوەیان بۆ پشتگیریی بزووتنەوەی عەباسی لە ملمالێیدا دژ بەدەوڵەتی ئەمەوی، سەرەڕای ئەو شەڕ و جەنگانەی لەنێوان عەباسییەکان و خەواریجدا نەوەستا، بەتایبەتییش ئەلئەبازییە.

لەسەر بنەمای هەموو ئەوانەی باسمان کردن خەلیفە ئەلمەهدیی کوڕی مەنسوور میراتێکی قورسی لە بزووتنەوەی دژ بەعەباسییان و نەیار بەئاڕاستە و ڕێبازە سیاسییەکەی بۆ مایەوە، سەرەڕای بڵاوبوونەوەیەکی بەرفرەوانی باوەڕی نامۆ لەگەڵ هزر و بیرێلێک وایان دەنواند دژ بەباوەڕی ئیسلامن، بەهۆی گوتەزا و ناواخنە لادەرەکانی لە ڕۆحی ئیسلام و ڕێبازەکەی لە بەتاک و تەنیا زانین و نامەی پەیامبەر.

دوور نییە ئەمە ئەو بناغەیە بووبێت، کە زەمینەسازیی گونجاوی بۆ دانرا بۆ تۆمەتبارکردن، کە پاشان بەگومڕایی (زەندەقە) ناسرا، کە لە ئەنجامەکانی ئەو هەڵمەتە خوێناوییە بەرفرەوانە بوو، کە دەوڵەتی عەباسی دژ بەوانەی پێیان دەگوتن زەنادیقە ئەنجامی دا، ئەو پەلامارەی بەڕووکەش سیفەتی بەرگریکردنی لە پرەنسیپەکانی ئاینی ئیسلام وەرگرت.

خەلیفە ئەلمەهدی ئەرکی جێبەجێکردنی ئەو هەڵمەتە بەرفرەوانەی بۆ ڕیشەکێکردنی زەنادیقەکان و لەناودانی هەر یەکێک بەزەندیق ناوببرێت لە ئەستۆ گرت، ئەمەش دوای ئەوەی ڕووبەڕوو لە

ململانێیەکی ڕاستەوخۆدا خۆی لە بەرابەر ئەم هزر و بیر و باوەڕە نامۆیانەدا بینییەوە، لەبەر ئەوە ئەلەهدی "یەکەمین کەس بوو فەرمانی دا بەپۆلێنکردنی ئەو کتێبانەی لە بەرپەچیدانەوەی زەنادیقە و ئاتەئیستەکاندا نووسرابوون"،[٣٢] وا دیارە ئەلەهدی هەستی بەپێویستیی زۆری بوونی بەڵگە و دەلیلی لۆجیکی و بەهانەی ئەقڵانیی قەناعەتکەر بووە، تاکو لە جەنگەکەیدا بەکاریان بهێنێت، کە بۆ ڕیشەکێشکردنی زەنادیقە، یاخۆ قایلکردنی هەندێکیان بەدوورکەوتنەوە لە باوەڕی زەندەقە و تیۆرە ئاتەئیستەکانیان (الحاد) کە دژ بەئیسلام بوون، بەرپای کردبوو.

وێڕای جیاوازی لە بیروڕای مێژوونووس و هزرڤانان لە هۆ و پاڵنەرەکانی ئەو پەلامارە خوێناوییەی خەلیفە ئەلەهدی لە جەنگەکەیدا دژ بەزەنادیقە هەڵی گیرساند، کەچی ئەم هەڵمەتە پەلەکردن و دڵڕەقی و کوشتنی لەسەر گومانکردن تێدا بوو، بێ ئەوەی وردبینی لە بەڵگە و شایەتحاڵەکان بکەن و هەندێک جار بەشێوەی تۆڵەسەندنەوە و دڵئاوخواردنەوە و بەمەبەستی زیانگەیاندن و هەڵچوون و زمانلێدانی بەدرۆ و لەژێرەوە، لەبەر ئەوە ژمارەیەک بێگوناە لە شاعیران و هزرمەندان و نووسەران تێ کەوتن "لەو سەردەمەدا ڕایەکان جیاواز بوون سەبارەت بەمانای زەندەقە، جارێک مانای گومان و بێ خوایی و گەندەڵیی باوەڕ و دەرچوون لە ڕۆحی ئاین دەگەیەنێت، جارێکی تریش مانای بێ ئابڕوو دەبەخشێت، لەبەر زۆر مەی خواردنەوە و خراپەکاری، هەندێک جاریش ئەو کەسانە دەگەیەنێت، کە لەلایەنی سیاسییەوە لەبەردڵان نین".[٣٣]

لەو وەسیەتنامە زارەکییەی خەلیفە ئەلەهدی لەگەڵ ئەلهادیی کوڕیدا قسەی کردووە، دەبینین پێشنیازی پێویستیبوونی کەوتنەدوو و کوشتن و بەسووک تەماشاکردنی زەنادیقەکانی بۆ دەکات، هەروەها ئەو هۆ و پاساوانە بۆ کوڕەکەی باس دەکات، کە وای لە خەلیفە کرد و بەپێویستی زانی ڕاوەدوویان بنێت و لەناویان بدات، ئەگەر ئەم وەسیەتە بەو شێوەیەی لای ئیبن ئەسیر لە کتێبی (الکامل في التاریخ)دا هاتووە ڕاست بێت، ئەوا ئەلەهدی بەپێی ناواخنی ئەو وەسیەتنامەیە، لەگەڵ قەناعەتە ڕاستەقینەکانیدا و لەگەڵ ئەوی بەخەڵکی ڕاگەیاند و ئەو هەڵسوکەوتەی لەگەڵ زەنادیقەکاندا ئەنجامی دان ڕاستگۆ بووە، چونکە وادیارە قەناعەتی وابوو و بڕوای بەوە بوو، کە لەبارەیانەوە هەیبوو، بەپێی ئەوەی سەبارەت بەخوو و ڕەوشت و ئاکار و بیروباوەڕیانەوە بۆ هادیی کوڕی باس کرد، لەوەی دەیزانی، یا ئەو زانیارییانەی لەسەر زەندەقە و زەنادیقەی بیستبوو، لە وەسفەکەیدا وادیارە چون هەمبەر مەجوسییەت یاخۆ مانەوی قسە بکات نەک شتێکی تر، بەهادی دەڵێت: ئەگەر خەلافەتت گرتە دەست، خۆت بۆ ئەم چەتانە تەیار بکە و ئامادەبە بۆ شەڕکردن لەگەڵیاندا، چونکە بانگەشەی خەڵک دەکەن بۆ کارێلێک لە ڕووکەشدا وا دیاردەدات کاری باشبن، کەچی بۆ هەندێک بیروباوەڕی سەیری بادەداتەوە، وەکو حەرامکردنی گۆشت خواردن و دەست لێدان لە ئاوی پاک و دوورکەوتنەوە لە کوشتنی مێروو و شێر، ئینجا دوای ئەوە مەیلی پەرستنی دوو شتی دەبێت، ڕووناکی و تاریکی، هەروەها ڕێ بەحەرامکراوەکانیش دەدەن، وەک خواستنی خوشک و کچی خۆیان، هەروەها خۆشتن بەمیز و دزینی منداڵ لە شەقامەکاندا، بۆیە لەسەرتە

قەنارە ئاماده بکەیت و شیری لێ هەڵکێشیت بۆ کوشتنیان، چونکە ئەگەر کوشتیانت ئەوا بەو کارەت لە خوا نێزیک دەبیتەوە، هەروەها پێی ڕادەگەیەنێت لە خەونیدا عەباسی باپیری بینیوە، کە دەکاتە مامی پێغەمبەر (د.خ)، دوو شیری پێ داوە بۆ کوشتنی ئەوانەی بڕوایان بەدوو شت هەیە، ڕووناکی و تاریکی.

نازانین ئەلەهدی لەکوێ ئەم زانیارییە سەیرانەی سەبارەت بەزەنادیقە و بیروباوەڕیانەوە هێناون، وەکو خۆشتن بەمیز و دزینی منداڵان لەسەر ڕێگەکاندا، وێڕای ئەوەی هەندێک لەوانەی بەئەلهادی گوتوون شتی باو و دروستن هەمبەر بیروباوەڕی مەجووس و مانەوییەکان.

ڕەنگە جێی خۆی بێت بۆ خوێنەر دەقی ئەو قسانە بگوازینەوە، کە ئەلەهدی بەکورەکەی گوت و وەکو وەسیەتنامەیەکە، دەقاودەق دەبێژێت:

"دەڵێن ڕۆژێکیان زەندیقێکیان هێنایە بەردەمی ئەلەهدی، کوشتی و فەرمانی لەداردانی دا، ئینجا بەئەلهادی گوت: کوڕم ئەگەر کارەکە بەدەست تۆوە بوو، ئەوا خۆت بۆ ئەم چەتانە تەیار بکە (مەبەستی مانییەکانە)، چونکە بانگەشەی خەڵک دەکەن بۆ شتی بەڕووکەش چاک، وەکو دوورکەوتنەوە لە خراپەکاری و خۆتەرخانکردن بۆ خواناسی لەم دنیا و کارکردن بۆ ئەو دنیا، پاشان لەمەوە دەیگۆڕن بۆ قەدەغەکردنی گۆشت و بەکارنەهێنانی ئاوی پاقژ و نەکوشتنی شێر، پاشان پەرستنی دوو شت: یەکیان ڕووناکی و ئەوی تریش تاریکی، ئینجا دوای ئەوە ڕێ بەمارەکردنی خوشک و کچی خۆیان دەدەن، هەروەها خۆشتن بەمیز و دزینی منداڵان لە ڕێگەکاندا، تاکو لە گومڕایی تاریکییەوە ڕێیان نیشان بدەن بۆ ڕووناکی، دار بڵند بکەوە و شیری تێدا لە کاڵان هەڵکێشە و بەوە لە پەروەردگار نێزیک ببەوە، من باپیرە عەباسم لە خەوندا بینی بۆ کوشتنی خاوەن دووانەکە دوو شمشێری بەقەدمدا کرد".[٣٤]

لەسەر بنەمای ئەو قەناعەتانەی باسمان کردن، ئەلەهدی ڕووی لە دژوەستانەوەی زەندەقە و زەنادیقە کرد و لە هەر کوێیەکدا بوونایا و دەستی بەهەر کوێیەک بگەیشتایا دەکەوتە وێزەیان و دەستی بەکوشتنیان دەکرد، هەروەها ڕێگەشی بەکوشتنیان دا ".

ئەلەهدی بەشێلگیری دووی زەنادیقە کەوت و قەڵاچۆی کردن و لە شاراندا بەشوێنیان دەگەڕا و بەو تۆمەتەوە دەیکوشتن"،[٣٥] تەنانەت لەکاتی غەزای ڕۆمدا لە ساڵی ١٦٣ی کۆچیدا هەینێ گەیشتە حەڵەب فەرمانی دا لەو دەڤەرە چی زەنادیقە هەیە کۆیان بکەنەوە "کۆیانیان کردنەوە و کوشتیانی و نامەکانیانی بەچەقۆ دڕاندن".[٣٦]

هەروەها دەزگەیەکی تیرۆری پێکهێنا، دەسەڵاتی عورفیی پێ بەخشی، لەو ئەنجوومەنی عورفییە سەربازییەی دەکرد، کە لە مێژووی نوێی عێراقدا ناسراوە، یاخۆ لە دادگە مەیدانییەکان دەچوو، ئەم دەزگەیە تایبەتمەند بوو بەتەماشاکردنی کاروباری زەنادیقەوە و دەسەڵاتێکی بەرفرەوانی پێ دا، تا ڕێگەدان بەکوشتن و لەداردانی هەموو ئەوانەی بەتاوانی زەندەقەوە ڕەوانە دەکرێن، جا ئیتر بەڕاست بێت، یا ناڕاست، هەروەها کەسێکی دامەزراند بەرپرس لە جێبەجێکردنی شاڵاوی

تۆقێنەری ڕیشەکێشکردن، ناوی (صاحب الزنادقە)ی لێ نا "ئەوی ئەم کارەی پێ سپێررابوو ئەلکلۆزانی"[٣٧] بوو، عومەر ئەلکلۆزانی، کاتێک ئەم پیاوە مرد محەمەدی کوڕی عیسای کوڕی حەمدەوییە جێی گرتەوە و کەسانێکی زۆری لە زەنادیقەکان کوشت.[٣٨]

وەکو لە گشت دەور و زەمانێکدا باوە، زمان لەیەکدان و پیلانگێڕی لەلایەن خەڵکەوە بڵاوبووەوە و گەلێک تۆمەت دژ بەکەسانی بێتاوان بۆ پیاوانی دەوڵەت بەرزکرانەوە، ئامانج لێیان ئازار پێگەیاندن و سووکایەتی پێکردن بوو، ئەو لێژنەیەی ڕیشەکێشکردنی زەنادیقەی پێ سپێررابوو بڕیاری بەپەلەیان بۆ ئەنجامدان وەرگرت و کەسانێکی زۆری بێگوناە تێ کەوتن و لەسۆنگەی ئەو هەڵمەتە فرەوانە شێلگیرانەیەی ڕیشەکێشکردنی پاکتاوییەوە ولّات خەڵتانی خوێن کرا.

لەنێوان ئەو بێتاوانە ناسراوانەوەی لەم هەڵمەتەدا تێوەگلان، بەشار بن بوردی شاعیر و خاوەن کەسێتیی مەشرەب خۆش و دەم بەخەندە بوو. ئەلەهدی بەزوڵم بەتۆمەتی زەندیقی کوشتی، دواییش بۆی گریا، پاش ئەوەی بۆی دەرکەوت ئەو زانیارییانەی سەبارەت بەبەشار پێی دراون درۆ و ساختە بوون، ئەوەبوو بەناوی ئەوەوە چەندین دێرە شیعریان لە داشۆرینی ئەلەهدی بۆ هۆنیبووەوە، لەکاتێکدا بەشار دۆست و هاودەمی بەزمی مەی و بادە و ئافرەت و ئاهەنگەکانی ئەلەهدی بوو، کە خەلیفە بەنهێنیی ئامادەیان دەبوو، هەروەها سالّح بن عەبدلقەدوسی شاعیری بێتاوانیش بەزوڵم و بەتاوانی زەندیقی کوژرا، کە بەخواپەرستی و ڕەوشت بەرزی ناسرابوو، ئەوەبوو لای خەلیفە زمانیان لێ دا و بەزەندیق تاوانباریان کرد، ئەلەهدی بەدووییدا نارد، لە گێڕانەوەیەکی تردا ڕەشید بەدووییدا ناردووە و ویستوویەتی بیکوژێت، کەچی بەڕەوانبێژی و زمانپاراوی و زیرەکییەکەی لە ماناکانی قورئان و حەدیسەکانی پێغەمبەر و ئەو پەندانەی لە شیعرەکانیدا هەن سەرسام بوو، بۆیە ئەودەمی ئەو دێرە شیعرانەی بۆ خوێندەوە، لێی خۆش بوو، تێیدا دەڵێت:

ئەوی نەزان بەخۆی دەکات　　دوژمن بەوی ناکات

پیر تا نەچێتە ژێر گڵەوە　　دەست لە ئاکاری بەرنادات

ئەوەبوو ئازادی کرد و بەری دا، وەلێ کاتێک لە دەرگە نێزیک بووەوە، جارێکی تر گازی کرد و بەڕەڕچی دایەوە، تا پێی بڵێ ئەی تۆ نەتگوت:

پیر تا نەچێتە ژێر گڵەوە　　دەست لە ئاکاری بەرنادات

گوتی: بەڵێ.

خەلیفە گوتی: کەواتە تۆش ئاکارت ناگۆڕیت تا نەمریت، بۆیە بڕیاری کوشتنی دا، ئەوەبوو دەمودەست کوشتیان...!!

ئیبن ئەلموعتەز لە کتێبی (طبقات الشعراء)دا بەتوندی داکۆکی لەم شاعیرە بیرمەندە دەکات و تۆمەتی زەندیقبوونی لێ دوور دەخاتەوە، دەڵێت "ئەم کابرایە لە دنیادا خواناس و بەهەشتخواز

بوو، هانی خواپەرستیی دەدا بەڕەفتار باشی و هەمیشە ناوی مردن و گۆڕی لەسەر لێوان بوو، شیعرەکانی هەموو پەند و قسەی نەستەق بوون".[٣٩]

بەڵام ئەو گێڕانەوەیەی ئیبن ئەلوعتەز دوای کوشتنی سالّح عەبدولقەدوس و ناشتنی چ سوودێک دەگەیەنێت، ڕەنگە هێشتا لە هزری عێراقیدا حەزی ڕیشەکێشکردن و دەسەڵاتخوازی و هەڵچوون و پەلەکردن بەربڵاو و سەروەر بێت.

ئەم شەپۆلی ڕیشەکێشکردنە بەدرێژایی حوکمی ئەلهەدی و ئەلهادیی کوڕی بەردەوامیی هەبوو، هەروەها لە کتێبەکانی مێژوودا چەندین ئاماژە هەن، کە خەلیفە هارووندە ڕەشیدی کوڕی ئەلهەدی ئەویش بەردەوامی دا بەو شەپۆلی ڕیشەکێشکردنە خوێناوییە تۆقێنەرە و ژمارەیەکی زۆری لەوانەی بەزەنادیقە ناودەبران کوشت، ئیبن کەسیر لە کتێبی (البداية والنهاية)دا دەبێژێت "ئەلڕەشید بەدوای خەڵکانێکەوە بوو لە زەنادیقە، ئەوەبوو ژمارەیەکی زۆری لێ کوشتن".[٤٠]

بەهەر حاڵ، هەڵمەتی ڕیشەکێشکردنی خوێناوی دژ بەزەنادیقە لە وێستگە نەڕێنییە ئازاربەخشەکانی مێژووی عێراقە، بەهۆی پەلەکردنەوە لە جێبەجێکردن و کوشتن لەسەر گومان و تێداچوونی زۆرێک لە بێگوناە و ستەم لێکراوان.

پەراوێزەکان:

(١) مختار الصحاح، الرازي. ص٩٣، المكتبة الاموية، بيروت، دمشق.
(٢) تاريخ اليعقوبي، الجزء ٢، ص٤٨٤، دار صادر _ بيروت.
(٣) د. عبدالله الحلو، سوريا القديمة، التاريخ العام، ص٣٩٠، مطابع الف باء الاديب–دمشق.
(٤) د. ثروت عكاشة، الفن العراقي القديم، ص١٦، المؤسسة العربية للدراسات والنشر – بيروت.
(٥) د. جورج حبيب، اليزيدية بقايا دين قديم، ص٩٠.
(٦) ابن كثير، البداية والنهاية، ج١١، ص١٦٣، دار احياء التراث العربي.
(٧) تاريخ اليعقوبي، ج٢، ص٦٠، دار صادر بيروت.
(٨) د. عيد مرعي، بلاد مابين النهرين، ص٣٥.
(٩) د. عبدالله الحلو، سوريا القديمة، الكتاب الاول، ص١٦٦، مطابع الف باء، الاديب، دمشق.
(١٠) ارنولد توينبي، تأريخ البشرية، ج١، ص٥٧، الاهلية للنشر والتوزيع، بيروت.
(١١) د. طه باقر، مقدمة في تاريخ الحضارات القديمة، حضاره وادي النيل، ص٥٣ الى ص٩٨.
(١٢) نفس المصدر، ص١٢٢.
(١٣) د. عبدالله الحلو، سوريا القديمة، الكتاب الاول، التاريخ العام، ص١٧٠، مطابع الف باء، الاديب، دمشق.
(١٤) د. ثروت عكاشة، الفن العراقي القديم، ص١٦، المؤسسة العربية للدراسات والنشر، بيروت.
(١٥) د. ثروت عكاشة، الفن العراقي القديم، ص١٩.
(١٦) هەمان سەرچاوە، ل,١٩

هەولێر کتێب

(١٧) مەردۆک، یا مەردۆخ گەورەی خواکانە لای بابلییەکان.

(١٨) د. عبدالله الحلو، سوريا القديمة، التاريخ العام، ص٣٨٩، مطابع الف باء، الاديب، دمشق.

(١٩) د. عبدالله الحلو، سوريا القديمة... ص٣٩٠.

(٢٠) هەمان سەرچاوە، ل٣٩١.

(٢١) د. ثروت عكاشه، الفن العراقي القديم، ص٣٠، المؤسسة العربية للدراسات والنشر، بيروت.

(٢٢) فيليب حتى، خمسة الاف سنة من تاريخ الشرق الادنى، ج١، ص٧٠، الدار المتحده للنشر، بيروت.

(٢٣) د. عيد مرعي، تاريخ بلاد الرافدين، ص١٢٥.

(٢٤) تاج العروس.

(٢٥) البداية والنهاية، ابن كثير، ج٨، ص٣٢٠، تێکستەکەمان بەبڕگە تێکشاوەکانیشییەوە گواستەوە، دار احياء التراث العربى.

(٢٦) الكامل في التاريخ، ابن الاثير، ج٣، ص٦٩١، دار المعرفة، بيروت – لبنان.

(٢٧) تاريخ الطبري، المجلد الخامس، ص٢٢٥، مؤسسة الاعلمي للمطبوعات، بيروت _ لبنان.

(٢٨) البداية والنهاية، ابن كثير،ج٨، ص٣١٩، دار احياء التراث العربي.

(٢٩) ئەبو جەعفەری مەنسووری عەباسی ژمارەیەک سەرکردەی عەباسی تیرۆر کرد، لەوانەی پشکداریيەکی گەورەیان هەبوو لە بردنەوە و سەرکەوتنی شۆڕشی عەباسیدا، دیارترین ئەوانەی مەنسوور کوشتنی، ئەبو سەلە ئەلخەلالی فەرماندەی مەیدانی شۆڕشی عەباسی لە کووفە لە ڕۆژانی تێکۆشانی نهێنی دژ بەحوکمی ئەمەوی، لە تەرەفدارانی ئاللبەیتە، دوای سەرکەوتنی عەباسییەکان بەوەزیری ئاللبەیت ناودەبرا، مەنسوور بەشێوەیەکی نامەردانە کوشتی... هەروەها ئەبو موسلیمی خوراسانیشی تیرۆر کرد، ئەو فەرماندە سەربازییە بەرچاوەی ڕۆڵێکی گەورەی هەبوو لە سەرکەوتنی عەباسییەکان لە خوراساندا. هەروەها عەبدوڵا بن عەلیی مامێشی کوشت، ئەو سەرکردە سەربازییە عەباسییەی لەشکری ئەمەویی لەسەر ڕووباری زاب تێکشکاند و دەوڵەتی ئەمەوی ڕووخاند.

(٣٠) التاريخ العباسي _ السياسي والحضارى، د. ابراهيم ايوب، ص٣٧.

(٣١) الكامل في التاريخ، ابن الاثير، ج٥، ص١٠١، دار المعرفة، بيروت _ لبنان.

(٣٢) السيوطي، تاريخ الخلفاء، ص٢٧١.

(٣٣) التاريخ العباسي السياسي والحضاري، د. ابراهيم ايوب، ص٥٣، الشركة العالمية.

(٣٤) الكامل في التاريخ، ابن الاثير، ج٥، ص١٦١، دار المعرفة، بيروت _ لبنان.

(٣٥) تاريخ الخلفاء، سيوطي، ص, ٢٧٣

(٣٦) الكامل في التاريخ، ابن الاثير، ج٥، ص١٢١، دار المعرفة، بيروت _ لبنان.

(٣٧) الكامل في التاريخ، ابن الاثير، ج٥، ص١٣٥، دار المعرفة، بيروت _ لبنان.

(٣٨) هەمان سەرچاوە، ل١٣٩.

(٣٩) طبقات الشعراء، ابن المعتز، ص٩٠–٩١، مطبعة دار المعارف بمصر.

(٤٠) البداية والنهاية، ابن كثير، ج١٠، ص١٧١، دار احياء التراث العربي.

چەمکی کۆمەڵگەی مەدەنیی چییە

ئەردەڵان عەبدوڵڵا

لەم چەند ساڵەی دواییدا، زۆر بە خەستی باس لە چەمکی (کۆمەڵگەی مەدەنی) دەکرێت. سەیری هەر کۆوار و رۆژنامەیەک دەکەیت، پرپەتی لەم دەستەواژەیە. لە شاشەی تیڤییەکان و ستۆدیۆی ڕادیۆکانەوە، هەموو کاتێک گوێمان لەم وشە تازەیە دەبێت.

لێ کێشەکە لەوەدایە هەتاوەکو ئەمڕۆش زۆر کەس ئەم دەستەواژەیە بەکار دەهێنێت و زۆر جاریش زۆر شێلگیرانە داکۆکی لێ دەکات، بەبێ ئەوەی لە کرۆک و ناوەڕۆکی ئەم دەستەواژەیە تێبگات. دیارە بەس تەنیا ئێمەی کورد نین کە تووشی پەتای کۆمەڵگەی مەدەنی بووین، بۆ نموونە عەرەبەکانیش زۆر بە گەرمی باسی کۆمەڵگەی مەدەنی دەکەن. بەڵام ئەوان ئەوەیان باشە کە کۆمەڵێک کتێبیان لەم بارەیەوە نووسیوە و زۆرێکیش لە شەرجاوە ئەوروپییەکانیان وەرگێڕاوەتە سەر زمانی عەرەبی. لێ ئێمەی کورد هێشتا لەم بوارەدا زۆر لە دواوەین، تەنانەت من تاوەکو ئێستاش لێکۆڵینەوەیەکی باشم لەم بارەیەوە دەست نکەوتووە، کە لەسەر کۆمەڵگەی مەدەنی نووسرابێت.

دیارە ڕاستە چەمکی کۆمەڵگەی مەدەنی لەچاو چەمکەکانی تردا نوێیە، لێ ئەمیش مێژوویەکی دێرینی لە خەباتکردن هەیە. چەمکی کۆمەڵگەی مەدەنی بەتایبەتی لەپاش داگیرکردنی عێراق لەلایەن ئەمەریکاوە، زۆر بە گەرمی هاتووەتە ناو میدیای کوردییەوە. چەندین ڕێکخراویش بەناوی ڕێکخراوی کۆمەڵگەی مەدەنییەوە دروست کراون. هەرچەندە کەمترین خزمەت لەم بوارەشدا ناکەن. من لەم وتارەمدا هەوڵ دەدەم تیشکێک بخەمە سەر ئەم چەمکەو، زانیارییەکی تاڕادەی پێویست لەم بارەیەوە بە خوێنەری هێژا بدەم.

پێناسەی کۆمەڵگەی مەدەنی

دیارە کۆمەڵێک پێناسەی جیاواز و هەمەجۆر بۆ کۆمەڵگەی مەدەنی دەکرێت. هەر یەکەو بەپێی بۆچوون و بەرژەوەندی تایبەتی خۆی پێناسەی کۆمەڵگەی مەدەنی دەکات، بەتایبەتی لە

کوردستاندا. بەڵام بە کورتی دەتوانین بڵێین کە کۆمەڵگەی مەدەنی بریتییە لە:

هەر چالاکییەک یان جووڵانەوەیەکی ناو کۆمەڵگا، بە شێوەیەکی خۆبەخشی و ئازاد و سەربەخۆییانە، ئەندامانی کۆدەبنەوە بۆ بەدیهێنانی ئامانجێک، ئاواتێکی دیاریکراو، کە خزمەتی کۆمەڵێکی دیاریکراو، یان گرووپێک، تەنانەت زۆرینەی هاوڵاتیانی کۆمەڵگە بکات. بۆ نموونە ئەو چالاکییانەی کە لە پێناو (ئازادی تاکەکەسی، دژایەتیکردنی جەنگ و بڵاوکردنەوەی ئاشتی، نەهێشتنی هەژاری، چەوساندنەوەی ژنان، داکۆکیکردن لە مافی کەمە نەتەوەو بێگانەکانی وڵات). یان دەکرێت لە پێناوی ئامانجێکی تەندروستیش بێت بۆ نموونە (ئەو بزاڤانەی کە پشتگیری لە نەکێشانی جگەرە لە شوێنە گشتییەکان دەکەن) یان ژینگە پارێزیی[1].

بە کورتییەکەی هەموو ئەو جووڵانەوە جەماوەرییانە دەگەیەنێت، کە بۆ ئامانجێکی (سیاسی، ئابووری، ئاینی، ئێتنی، ژینگەپارێزی، ئاژەڵ دۆستی) دەکرێت. ئەو بزاڤانەی کە دەیانەوێت پاڵەپەستۆ بخەنە سەر بڕیاری سیاسیی وڵات و هەوڵی گۆڕینی سیاسەتێک دەدەن، کە دژی هزر و بەرژەوەندی کۆمەڵێکە.

لەلایەکی تریشەوە کۆمەڵگەی مەدەنی بریتییە لە جۆرە بزاڤێکی خۆبەخشانە، کە ئامانجی یارمەتیدان و خزمەتگوزاری دابینکردنە بۆ خەڵکانێک کە پێویستییان بە یارمەتیی خەڵکی تر هەیە، وەکو ڕێکخراوە مرۆڤ دۆست و خێرخوازەکان، ئەوانەی کە لەبواری خزمەتگوزارییدا ئەکتیڤن و یارمەتی پێشکێشی خەڵکانی هەژار و نەخۆش و پیر و پەککەوتوو دەدەن.

خەڵکانێکیش پێیان وایە کە کۆمەڵگەی مەدەنی واتە، هەموو کار و چالاکییەکی ناحکومی دەگەیەنێت، کە لەلایەن گرووپێک یان کۆمەڵێکی سەربەخۆوە ئەنجام دەدرێت. هەربۆیە زۆرجار دەستەواژەی ڕێکخراوە ناحکومییەکان بەکاردەهێنرێت[2].

بەڵام بەگشتی دەتوانم بڵێم کۆمەڵگەی مەدەنی زیاتر ئەو چالاکییانە دەگرێتەوە، کە خەڵکانێک یان گرووپێکی خۆبەخش بەئەنجامی دەگەیەنن، بۆ بەدیهێنانی ئامانجێک کە لایان پیرۆز یان گرینگە، بەبێ ئەوەی بیر لە سوودی تایبەت یان بەرژەوەندیی شەخسی بکەنەوە.

لەڕووی هزریشەوە چەمکی کۆمەڵگەی مەدەنی مانای کارکردن لە پێناو کۆمەڵگەیەک کە لەسەر بنەوای دیموکراسیی بونیات نرابێت. کۆمەڵگایەک کە ڕێز لە مافەکانی مرۆڤ، ئازادی تاکەکەسی، تۆلێرانس (لێبووردەیی)، شەفافیەت، سەروەریی یاسا، جیاکردنەوەی دین لە دەوڵەت و عەلمانییەت دامەزرابێت. بە واتایەکی تر هەوڵدانێکە بۆ دامەزراندنی کۆمەڵگەیەکی مۆدێرن و پلورالیزم.

دیارە چەمکی کۆمەڵگەی مەدەنی لەگەڵ ڕێنانساز و شۆڕشی پیشەسازیی لە ئەوروپا سەری هەڵدا. کۆمەڵگەی مەدەنی هاوشانی چەمکە فکرییەکانی (تۆلێرانس و ئازادی و عەلمانییەت) سەری

هەڵدا. دیسانەوە ئەوروپا بە دایکی ئەم چەمکە گرینگ و مۆدێرنەی مرۆڤایەتیی دێتە ژماردن و کۆمەڵێک بیرمەند و فەیلەسووفی مەزنی ئەوروپی، لەم بوارەدا کاریان کردووە، کە هەوڵ دەدەین بەکورتی باسی هەندێکیان بکەین.

مێژووی چەمکی کۆمەڵگەی مەدەنی

دیارە ڕاستە چەمکی کۆمەڵگەی مەدەنی لەم چەند ساڵەی دواییدا گەیشتووەتە لای ئێمە، لێ مێژووی ئەم چەمکە زۆر کۆنە. بەشێوەیەکی گشتی مێژووی ئەم چەمکە دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی هەڤدەهەم، بەتایبەتی لەپاش شۆڕشی ئینگلیزی، لەو کاتانەدا بە خەستی جارێکی تر باسی دەوڵەت و کۆمەڵگا هاتەوە ئارا. قسەکردن و گفتوگۆی چڕوپڕ لەبارەی کۆمەڵگەی مەدەنییەوە هەتاوەکو سەدەی هەژدە بەردەوام بوو.

نیرا چاندۆک دەڵێت:

"دیارە دەرکەوتنی ئەم چەمکە گرینگ بوو لە بوارەکانی پەیوەندیدار بە تاک، پەیوەندی تاک بە دەوڵەت و کەسانی تری کۆمەڵگا، کۆمەڵگەی مەدەنی جیابوونەوەی ڕوونی ژیانی مەدەنیی و سیاسییە لە یەکدای، جیاکارییەک لەڕابوردوودا بە گشتی نەناسراو بوو. یەکەمین نیشانەکانی ئەم چەمکە تازەیەش لە شکڵبەندییەکانی لۆک و هۆبزدا دەرکەوت، کە هەردووکیان تیورەسازیی سەرەتایی نوێگەری بوون[٣]."

مامۆستا و بیرمەندانی ئەم چەمکە

دیارە لەبارەی کۆمەڵگەی مەدەنی و دارشتنەوەی ڕۆڵی دەوڵەت و تاک و، پێوەندیی ئەم دووانە پێکەوە، نیقاشێکی گەورە لە نێوان فەیلەسووفانی ڕۆئاوا بەرپا بوو. ئەم نیقاشە هەتاوەکو کۆتایی سەدەی بیستەمیش بەردەوام بوو. هەتاوەکو سەدەی هەژدە، هەمان پێناسەی ئەرستۆ (کۆمەڵگەی سیاسی) بۆ کۆمەڵگەی مەدەنی دەکرا. لێ پاشان ئەم چەمکە لە یەکتری جیا کرایەوە.

فەیلەسووفی ئینگلیزی جان لۆک، کە ئەویش بە یەکێک لە باوکە مەزنەکانی کۆمەڵگەی مەدەنی مۆدێرن دەژمێررێت، لەم بارەیەوە دەڵێت:

"کۆمەڵگە سەرچاوە لە سروشتی مرۆڤەوە وەردەگرێت، بەڵام کۆمەڵگە بۆ ئەوەی بەردەوام بێت، دەبێت کۆمەڵگەیەکی مەدەنی بێت، واتە کۆمەڵگەیەک بێت لەسەر بناغەی مەدەنییەت و هەنگاونانی دوولایەنە ڕاوەستابێت. کۆمەڵگەیەکی یاساڕێژ کە تێیدا تاکەکان سنووردارێتییەک بۆ مافی خۆیان قبوڵ بکەن و دۆخێکی سیاسی کە تیایدا تاکەکان ملکەچی یاسا مەدەنییەکان و پەیمانی دوولایەنەن، شتێکە کە دەبێت هۆشیارانە دروست بکرێت[٤]."

دیارە ئەم بۆچوونەی لۆک زیاتر دژی بۆچوونەکەی ئەرستۆ بوو بەتایبەتی ئەو چەمکە کە مرۆڤ وەکو "ئاژەڵی سیاسی" دادەنا. هەروەها لۆک بەتەواوەتی چەمکی کۆمەڵگەی مەدەنی، لە چەمکی کۆمەڵگەی سیاسیی ئەرستۆ جیاکردەوە. لەلایەکی ترەوە بە بۆچوونی لۆک، مرۆڤ بۆ ئەوەی مافەکانی وەکو: مافی مولکداری، گواستنەوەی دارایی، مافی ئازادی، بپارێزێت و ئەم مافەنەی بەدی بهێنێت، دەچنە ناو کۆمەڵگەی مەدەنییەوە.

لەلایەکی ترەوە ئێمانوێل کانتی فەیلەسووفی ئەڵمانی، هەوڵی دا جۆرێکی تر پێناسەی کۆمەڵگەی مەدەنی بکات. کانت دەڵێت:

" مرۆڤ دەبێت لە دۆخی سروشتی کە تیایدا هەرکەسێک بەپێی هەوەس و ئارەزووەکانی خۆی دەسووڕێتەوە، بێتە دەرێ و پێوەندی بەکەسانی ترەوە بکات. مل بۆ سنووردارێتییەکی یاسایی و دەرەکی گشتی بدات. بە واتایەکی تر، دەبێت مرۆڤ بە پلەی یەکەم بچێتە ناو دۆخی مەدەنییەوە[٥]."

بەلای کانتەوە کۆمەڵگەی مەدەنی جۆرێکە لە قۆناغێکی پێشکەوتووی گەشەکردنی مرۆڤ. کە لە قۆناغێکی سروشتییەوە هەنگاو بەرەو کۆمەڵگەیەکی مەدەنی دەنێت. ئەمەش خۆی لەخۆیدا گۆڕان و پێشکەوتنێکی گەورەی ئاوەزی مرۆڤ دەگەیەنێت. واتە کۆمەڵگەی مەدەنی قۆناغێکی پێشکەوتووی مرۆڤایەتی دەگەیەنێت.

یاساناس و سیاسیی ناوداری فرەنسایی ئەلێکسی دو توکوڤیێ Alexis de Tocqueville ساڵی ١٨٣٥ کتێبێکی لەبارەی دیموکراسیی ئەمەریکاوە نووسی، بەناونیشانی De la démocratie en Amérique

توکوڤیێ لە م کتێبەیدا هەوڵ دەدات کە پێناسەیەکی نوێ بۆ چەمکی کۆمەڵگەی مەدەنی بکات و، لە هەمان کاتیشدا ئامانجەکەی بە ڕوونی دەردەخات. ئەو پێی وایە، کە "دیموکراسیبوونی جەماوەر" وەکو لەمپەرێک وایە کە دەتوانێت ڕێگا لە "دیکاتۆرییەتی زۆرینە" بگرێت[٦].

بەڵام یەکێک لەو کەسانەی کە بۆ یەکەمین جار توانی چەمکی کۆمەڵگەی مەدەنی بەکاربهێنێت و شرۆڤەیەکی ڕوونی بۆ بکات، بیرمەند و سیاسیی ناوداری ئیتاڵی ئەنتۆنیۆ گرامشییە (١٨٩١–١٩٣٧) بوو. گرامشی لە کتێبی "دەوڵەت و کۆمەڵگەی مەدەنیدا" هەوڵی داوە پێناسەیەکی نوێ بۆ دەوڵەت و کولتووری زۆرینە" زاڵبوونی کولتووری ئەوروپی کە خۆی بە کولتووریی سەرەکی دادەنێت" دارشتەوە.

گرامشی پێی وایە:

" ئەوەی کە دەتوانێت دەوڵەت لە دیکتاتۆری بپارێزێت، دەزگا تەقلیدییە بیرۆکراسییەکان نییەتی، کە خاوەنی هەژموونی دەسەڵاتن بەسەر کۆمەڵگادا، بەڵکە ئەوە کۆمەڵگەی مەدەنییە کە دەتوانێت دەوڵەت بپارێزێت، هەروەها ئەوە ڕای گشتییە کە ڕۆڵی سەرەکی لەم بوارەدا دەگێڕێت[٧]."

دیارە گرامشی بە توندی ڕەخنەی لە دیدی بیرمەندە ڕۆئاواییەکان دەگرت، کە کولتووری ئەوروپییان بە کولتووری سەنتەر دادەنا. لەم بوارەشدا هەوڵێکی ئێجگار گرینگی داوە.

چەمکی کۆمەڵگەی مەدەنی و شارنشینی

دیارە خەڵکانێکی زۆر پێیان وایە کە چەمکی مەدەنی لەگەڵ شاردا دێتەوەو لەگەڵ دروستبوونی شار و مۆنۆپۆڵەکاندا پەیدابووە. بە واتایەکی تر پێیان وایە، کە چەمکی کۆمەڵگەی مەدەنی، چەمکێکی شارییە. دیارە لەپاش دروستبوونی شار و پەیدابوونی کولتووری شار، چەمکی کۆمەڵگەی مەدەنییش پێشکەوت.

شار کۆمەڵێک ڕێساو یاسای تایبەتیی بە خۆی دانا، کە زۆر جیاوازتر بوو لە کولتووری لادێ. تاک لە شاردا "ئینتمای" لە "خێڵ، بنەماڵەو، ناوچەوە" دەگۆڕێت بۆ "خود، ڕێکخراوی مەدەنی، دەوڵەت". لێرەدا تاک دەتوانێت واز لە ئینتمای خۆی بۆ خێڵ بهێنێت و ئینتمای خۆی بۆ شتی تر بگۆڕێت، بۆ نموونە بۆ نیشتمان، پارتێکی سیاسی، ڕێکخراوێکی مەدەنی.

دەتوانم بڵێم شار بە یەکێک لە هۆکارە گرینگەکانی سەرهەڵدانی چەمکی مەدەنی دادەنرێت. شار و چەمکی کۆمەڵگەی مەدەنی، هەردووکییان تەواوکەریی یەکترین. دیارە شاریش بە قۆناغێکی پێشکەوتوویی ژیانی مرۆڤایەتیی دادەنرێت. لە هەمان کاتیشدا بە نیشانەییەکی گرینگی پێشکەوتنی کۆمەڵگەکان دادەنرێت.

تاک تەنیا لەناو شاردا دەتوانێت ئازادبێت، تەنیا لە شاردا دەتوانێت لە کۆت و بەندی " خێڵ، بنەماڵە، ئاین" ڕزگاری بێت. تاک تەنیا لەناو شاردا دەتوانێت بە تەواوی مافەکانی ژیانی خۆی بگات، جا مافی ماددی بێت یان مەعنەوی. شار ئەو فەزایەیە کە تاک دەتوانێت تێیدا گەشە بکات و تواناکانی خۆی تێیدا بەرجەستە بکات و بە مافەکانی خۆی بگات. هەربۆیە چەمکی کۆمەڵگەی مەدەنیش، لەگەڵ شارنشینیدا پێوەندییەکی ئێجگار بەتینیان هەیە.

چەمکی کۆمەڵگەی مەدەنی و بۆرجوازی

لەپاش شۆڕشی پیشەسازی و ڕێنانساز و سەرهەڵدانی کۆلۆنیالیزمی ئەوروپی، هەموو ئەمانە ڕێگایان خۆش کرد بۆ لەدایکبوونی چینێکی نوێ، کە تەواو جیاوازە لەگەڵ ئەو چینە کۆمەڵایەتییانەی کە پێشتر مرۆڤایەتی بینیبووی بە خۆیەوە. لەدایکبوونی چینی بۆرجوازی لە ئەوروپا، ڕێگای خۆش کرد بۆ ڕووخاندنی ئەو بەها و نەریتە کۆنانەی کە پێشتر زاڵ بوون بەسەر کۆمەڵگەدا و، لە هەمان کاتیشدا لەدایکبوونی کۆمەڵێک چەمک و بەهای نوێ، بۆ ئەوەی جێگەی کۆنەکان بگرێتەوە.

بۆرجوازی لە هەناویدا بەیەکێک بە بەرگریکەرە سەرسەختەکانی (تاکگەرایی، بازاڕی ئازاد)

دەژمێررێت. هەر لە سەرەتاوە بیرمەندە گەورەکانی کۆمەڵگەی مەدەنی، بە گرینگی و بایەخێکی گەورەیان بە پیرۆزیی مووڵک و سامانی تاک دەدا، بۆ نموونە جان لۆک، زۆر جەختی لەسەر پیرۆزڕاگرتنی مووڵکی خەڵکی دەگرت. دەتوانم بڵێم کە چەمکی کۆمەڵگەی مەدەنی و بۆرجوازی تەواوکاریی یەکترین.

نیرا چاندۆک دەڵێت:

"کۆمەڵگەی مەدەنی تەنیا کاتێک بوو بە چەمکێکی ڕوون و گونجاو کە بواری مەدەنی بە باشی دروست بوو. دروستبوونی بواری مەدەنیش خۆی دەرەنجامی سەقامگیریی سەرمایەداری بوو[٨]."

لەگەڵ لەدایکبوونی سیستەمی سەرمایەداریی، کۆمەڵێک چەمک و نەریتیی نوێ لەدایک بوون. دیارە ئەمەش لەبەرئەوەی کە سیستەمی سەرمایەداری، چیتر نەیدەتوانی لەگەڵ کولتووری سیستەمی دەرەبەگایەتییدا بگونجێت، هەربۆیە ناچاربوو کە کولتوورێکی نوێ جێگەی کولتووره کۆنەکە بگرێتەوە.

سەرمایەداریی زاڵبوونی هەژموونی "خێڵ، ئاین " بەسەر تاکدا لەبەرژەوەندی ئەودا نەبوو. بەڵکە سەرمایەداری پێویستی بە هێزێکی کاریی ئازاد هەبوو، کە چ وەختێک بیەوێت بەکاری بهێنێت و سوود لە تواناکانی وەربگرێت. هەرکاتێکیش پێویستی پێ نەما، فرێی بداتە دەرەوە. ئەو زنجیر و کۆت و بەندانەی کە (خێڵ، ئاین) لە دەوری تاکدا دایاننابوو، لە بەرژەوەندی ویدا نەبوون، هەربۆیە هەموویانی ڕووخان. بەڵام لەجیاتیی ئەو زنجیرانە، سەرمایەداریی تاکی بە کۆمەڵێک زنجیری تر بەستەوە.

لێ ئەوەی گرینگە بیزانین ئەوەیە، کە سەرمایەداری و چەمکی کۆمەڵگەی مەدەنی، پێوەندییەکی ئێجگار قووڵیان پێکەوە هەیە و تەواوکاریی یەکترینشن.

پایەکانی کۆمەڵگەی مەدەنی

دیارە کۆمەڵگەی مەدەنی وەکو هەر چەمکێکی تری فکری لەسەر کۆمەڵێک پایە دانراوە. هەموو ئەو پایانەش پێکەوە ئینجا دەتوانن تەلاری کۆمەڵگەی مەدەنی دروست بکەن. بە نەبوونی یەکێک لەو پایانە، ئەم تەلارە ناتەواو و ناشرین دەردەچێت. لێرەدا هەوڵ دەدەم بە کورتی باسی هەریەک لەو پایانە بکەم، کە کۆمەڵگەی مەدەنی لەسەری وەستاوە.

١. بوونی سیستەمێکی دیموکراسی

بەبێ بوونی سیستەمێکی سیاسی کە پشت بە پرەنسیپەکانی دیموکراسی ببەستێت، ناتوانین باس لە کۆمەڵگەی مەدەنی بکەین. دیارە کە باسی سیستەمی دیموکراسی دەکەین، مەبەستمان ئەوەیە، کە دەسەڵاتی سیاسی لە ڕێگەی هەڵبژاردنێکی ئازاد و بێگەردو دوور لە ساختەکارییەوە

دابەزرێت. سیستەمێک کە چەندین پارتی سیاسی، تێیدا کێبرکێی بکەن لە نێوانیاندا و، زۆر ئازادانە هەر پارتە بیروباوەڕ و بۆچوونەکانی خۆی، بۆ حوکمرانی، دەسەڵاتی سیاسی، کۆمەڵگە، ئابووری، ئاشتی و جەنگ، داهاتووی وڵات، بۆ جەماوەر دەربخات.

هیچ سیستەمێکی دیموکراسی بە بێ بوونی پارتی سیاسی جیاواز، کە لە رووی فکر و پرەنسیپ و دیدیان بۆ داهاتوو جیاواز بن لەیەکتری، سەر ناگرێت. بەبێ بوونی چەندین گوڵ، هیچ کاتێک باخچەی دیموکراسی سەوز نابێت. کۆمەڵگەی مەدەنیش واتە، ڕێگەدان بە دیدی فکری و سیاسیی جیاواز، تا بە ئازادانە قسەی خۆیان لەبارەی کۆمەڵگاو داهاتووی وڵات بکەن.

لە هەمان کاتیشدا پێویستە لە ڕێگەی هەڵبژاردنێکی ئازادەوە، گەل سەران و نوێنەری خۆی دیاری بکات. دەبێت هەلومەرج و کەشوهەوای ئازاد بۆ هەموو کەسێک بڕەخسێنرێت، بۆ ئەوەی پەیامە سیاسی و بەرنامەکانی پارتەکەی بە خەڵکی بگەیەنێت. ئەمەش یەکێکە لە کۆڵەکە سەرەکییەکانی کۆمەڵگەی مەدەنی.

٢. فەراهەمکردنی ئازادیی تاک و کۆمەڵ

یەکێک لە کۆڵەکە سەرەکییەکانی چەمکی کۆمەڵگەی مەدەنی ئازادییە. چ ئازادیی تاک یان کۆمەڵ. لەهیچ وەختێکدا کۆمەڵگەی مەدەنی بەبێ فەراهەمکردنی ئازادی، سەرناکەوێت و جێگیر نابێت. دیارە خەباتی مرۆڤ لەپێناوی ئازادیدا، مێژوویەکی ئێجگار دوورودرێژ و خوێناوی هەیە. سەیری لاپەڕەی مێژووی هەر کۆمەڵگەیەک یان نەتەوەو وڵاتێک بکەیت، دەبینیت تاکەکانی خەباتێکی ئێجگار گەورەو خوێناوییان لەپێناوی ئازادیدا کردووە. دیارە چەمکی کۆمەڵگەی مەدەنیش کاتێک بەرەو پێشەوە چوو، ئەو کاتەی کە ئازادی توانی بەیەکجاری ببێتە کۆڵەکەیەکی بنەڕەتیی کۆمەڵگا.

گەورە فەیلەسووفی هۆڵاندی سیپۆنزا، کە بەباوک و مامۆستای ئازادی و چەمکی کۆمەڵگەی مەدەنی دادەنرێت و لەم بوارەشدا کۆمەڵێک وتار و کتێبی نووسیوەو، هەتا مردنیش زۆر شێلگیرانە بەرگری لە هەردوو چەمکەکە کردووە. سیپۆنزا دەڵێت:

"هێزی گەورەی کۆمەڵگا لەوەدایە کە زۆرترین بڕی ئازادی دەستەبەر بکات."

دیارە لەو کاتانەدا تۆماس هۆبزی فەیلسووفی ئینگلیزیی، کە بەیەکێک لە داکۆکیکەرانی بیری دەسەڵاتی ڕەهای دەوڵەت بوو، سیپۆنزا زۆر بە توندی دژی ئەم بۆچوونەی هۆبز وەستایەوە. سیپۆنزا دەڵێت:

" پێویستە لەسەر دەوڵەت ئاشتی و ئاسایش بەرقەرار بکات، بەڵام بەبێ ئەوەی مافی ئازادی لە مرۆڤەکان زەوت بکات، ئەو مافەی کە بنەوای هەموو سیستەمێکی کۆمەڵایەتییە، بە ڕای من هیچ شتێک هێندەی سەرکوتکردنی ئەقڵ و ڕادەربڕین و بیرورا، هەڕەشە و مەترسی نییە بۆ سەر

قەوارەی دەوڵەت[٩]"

جان لۆک (١٦٣٢–١٧٠٤) لە کتێبە بەناوبانگەکەیدا (پەیامێک لەبارەی حکومەتی مەدەنی)، دەڵێت: (هەموو مافێک بریتییە لە ئازادی و یەکەمین مافیش تەنیا مافی ئازادییە.[١٠]"

جان جاک رۆسۆی فەیلەسووفی ناوداری فرەنسایییش "١٧١٢ – ١٧٧٨" کە بەیەکێک لە داکۆکیکەرانی بیری ئازادیی و مافی مرۆڤ دادەنرێت، زۆر لە فەیلەسووفانی تری پێش خۆی داکۆکی لە چەمکی ئازادی دەکات. ئەو پێی وایە کە هیچ مرۆڤێک ناتوانێت واز لە مافی ئازادیی خۆی بهێنێت، چونکە ئەم مافە گوزارشت لە بوونی مرۆڤ دەکات. رۆسۆ دەڵێت:

" دەستبەرداربوونی مرۆڤ لە ئازادییەکانی، واتە دەستبەرداربوونی لە خەسڵەتی مرۆڤبوون و مافەکانی مرۆڤ و ئەرکەکانی مرۆڤیش،، دەستبەرداربوونیش لەم شتانە هەرگیزاو هەرگیز لەگەڵ سروشتی مرۆڤدا ناگونجێت. سەندنەوەی ئازادی لە ئیرادەمان، واتە سەندنەوەی هەموو خەسڵەتێکی مۆراڵی لە ڕەفتار و کردەوەکانمان[١١]."

دیارە ئازادی بە یەکێک لە کۆڵەکە سەرەکییەکانی کۆمەڵگەی مەدەنی دادەنرێت، بەبێ بوونی ئازادی مەحاڵە کۆمەڵگەی مەدەنی سەربگرێت. دیارە زۆرجار خەڵکانێک پێیان وایە کە باسی ئازادی دەکەین تەنیا مەبەستمان ئازادیی سیاسی، یان تەنیا ئەوان جەخت لەم خاڵە دەکەنەوە، بەڵام لەڕاستیدا هەتاوەکو تاک لەهەموو بوارەکانی ژیانیدا ئازاد نەبێت، ناتوانرێت کۆمەڵگەیەکی مەدەنی دروست بکەین.

دیارە مرۆڤیش ئازادی تەنیا لە بواری سیاسیدا ناوێت، بگرە پێویستە تاک لەهەموو بوارەکانی ژیانیدا ئازادانە بژی "کۆمەڵایەتی، ئاینی، ڕێکخراوەیی". گەر کەسێک نەتوانێت ئازادانە هەڵسوکەوت بکات و ڕاو بۆچوونە تایبەتییەکانی خۆی دەربڕێت، ناتوانین بەو کۆمەڵگایە بڵێین ئازادە. بۆ نموونە پێدەچێت لەهەندێک کۆمەڵگەدا کارێکی ئاسان بێت کە تاک ڕای خۆی لەسەر مەسەلە سیاسییەکان دەربڕێت، بەڵام زۆر کارێکی زەحمەت و دژوارەبێت، ڕەخنە ئاراستەی دەسەڵاتی ئاینی یان دژی نەریتی کۆنی کۆمەڵگا بوەستێتەوە.

بۆ نموونە لە کۆمەڵگە ڕۆهەڵاتییەکاندا بەتایبەتی لەپاش بەهاری عەرەبی، تاڕادەیەکی زۆر بواری ئازادیی سیاسی فەراهەم کراوە، بەڵام لە بواری ئازادیی ئاینی و تاکگەرایی، زۆر بەڕەو دواوە دەچێت، بەجۆرێک کە پێشتر تاک لە سەردەمی دیکتاتۆرەکاندا، زیاتر لە بوارە مەدەنییەکاندا ئازاد بوو هەتاوەکو ئەمڕۆ، چونکە ئەمڕۆ لایەنی ئیسلامییە سیاسییەکان، زۆر بەهێز بوون و ئەوانیش بەهەموو شێوەیەک دژی ڕەخنەگرتنن لە ئاین و نەریتە کۆنەکانی کۆمەڵگە.

بە بڕوای من هیچ وەختێک ئێمە ناتوانین باس لە کۆمەڵگەی مەدەنی و دامەزراندنی سیستەمێکی پلورالیزمی بکەین، هەتاوەکو تاک بە شێوەیەکی تەواوەتی بە مافی ئازادیی خۆی نەگات. گەر کەسێک نەتوانێت ئازادانە قسە بکات و بریاری خۆی بدات، بۆ نموونە چۆن دەتوانێت

واز لە ئینتمای خۆی لە "خێڵ، یان ئاین، یان بنەماڵە" بهێنێت، و ئینتمای خۆی بۆ ڕێکخراوێکی مەدەنی بگۆڕێت. لەبەرئەوە هیچ کاتێک کۆمەڵگەی مەدەنی بەبێ بوونی ئازادی سەرناگرێت.

٣. جیاکردنەوەی دین لە دەوڵەت و عەلمانییەت

هەتاوەکو کۆتایی سەدەی نۆزدەمیش ئاین ڕۆڵێکی ئێجگار گەورەی هەبوو بەسەر تاک و کۆمەڵگەی ڕۆئاواییدا. بیرمەندان و فەیلەسووفانی ئەوروپا، لە سەدەی هەڤدەوە کەوتنە خەباتێکی گەورە لە پێناوی جیاکردنەوەی دین لە دەوڵەت. دیارە جان لۆک یەکێک بوو لە داکۆکیکەرانی ئەم چەمکە. ئاخر گەر دین هەژموونی خۆی بەسەر تاک و کۆمەڵگەدا بسەپێنێت، مەحاڵە بتوانین باس لە کۆمەڵگەی مەدەنی بکەین. چونکە کۆمەڵگەی مەدەنی باوەڕێکی تەواوەتی بە لێبوردەیی ئاینی و ئازادیی تاک لە هەڵبژاردنی ئاین و مەزهەبدا هەیە. ئەمەش لەگەڵ زاڵبوونی دین بەسەر تاک و کۆمەڵگەدا ناگونجێت.

جان لۆک لەپاش شەڕە مەزهەبییە خوێناوییەکانی ئەوروپا بە گشتی و ئینگلاند بەتایبەتی، کەوتە خەبات لە پێناوی جیاکردنەوەی دین لە دەوڵەت.

جان لۆک دەڵێت:

(هەر کەنیسەیەک بە بڕوای خۆی مەسیحی پەتییە و بە بروای خۆی ئەوانی دیش هەڵە و مورتەدن. هەموو کەسێک بڕوای وایە ئەوەی خۆی باوەڕی پێیەتی هەقیقەتە و هەرچییەکیش کە جیاوازە لەو، وەک هەڵە مەحکوم دەکات. گەر مافی سەرکوتکردن بە کەنیسەیەک بدرێت، ئەوا ناچارین هەمان ماف بە کەنیسەکانی تریش بدەین.)

لۆک، زۆر دژی ئەوەبوو کە دەوڵەتێکی ئاینی دروست بێت و، ئاین ببێتە ناسنامەو مەرجەعی سەرەکیی دەوڵەت، چونکە ئەو پێی وابوو کە گەر دەوڵەتێک بیەوێت مەدەنی بێت، نابێت دەوڵەتێکی ئاینی بێت. جان لۆک لە کتێبە بەناوبانگەکەیدا (نامەیەک لەبارەی لێبوردن) دەڵێت:

(بەو پێیەی جێبایەخی دەسەڵاتی مەدەنی بریتییە لە بەرژەوەندیی مەدەنی و ئەو مەسەلانەی پێوەندییان بە دنیاوە هەیە، ئەوا دەسەڵاتی ئاینی بۆی نییە خۆی لە کاروبارەکانی هەڵقورتێنێت، لەبەرامبەریشدا پێویستە یاساکانی دەوڵەت لە بیر و باوەڕی ئاینی بەدوور بێت، ئەمەش مانای وایە نابێت باس لە دەوڵەتی مەسیحی بکەین، مادامەکی یاساکانی دەوڵەت سەروکاریان لەگەڵ شەریعەتی مەسیحییەتدا نییە[١٢])

دیارە دەوڵەتی ئاینی ماوەیەکی زۆر لە ئەوروپادا بەرقەرار بوو، هەرئەمەش بوو بەهۆی هەڵگیرسانی شەڕێکی خوێناویی مەزهەبی لە ناو ئەوروپادا. لەبەرئەوە فەیلەسووفانی ئەوروپا، پێیان وابوو باشترین چارەسەر بۆ کۆتایی هێنان بە شەڕی ئاینی و مەزهەبی لە ئەوروپا و، سەقامگیربوونی ئاشتی، جیاکردنەوەی دین بوو لە دەوڵەت.

فەیلەسووفی مەزنی فرەنسی ڤۆلتێر، کە بە یەکێک لە داکۆکیکەرانی بیری ئازادی و دەوڵەتی مەدەنی دادەنرێت. ساڵی ١٧٦٣ پاش چەندین ڕووداوی دڵتەزێن، کە ناخی ڤۆلتێر دەهەژێنێت، کتێبێکی مەزن بەناوی (وتارێک لەبارەی لێبووردنەوە دەنووسێت).

ئەم کتێبە دەبێتە بەرنامەیەکی درێژخایەن بۆ ورووژاندنی رای گشتی فرەنسی، بە قازانجی دژایەتیکردنی دەمارگیری و هاندانی خەڵکی بۆ لێبووردەیی و قبووڵکردنی مەزهەب و دیدی جیاواز. هەروەها لەم کتێبەیدا، بەتوندی هێرش دەکاتە سەر کەنیسەی مەسیحی بەگشتی و کاسۆلیکی بەتایبەتی. ڤۆلتێر دەڵێت:

" مەسیحییەت مێژووی شانزە سەدە بەربەریەتە. سەردەمێکی درێژ بەسەر فەرمانڕەوایی مەزهەبی مەسیحییەتدا بەهۆی قووستەنینەوە نەڕۆیشتبوو کە ئاتانازییەکان و ئۆسبییەکان*، کەوتنە گیانی یەکدی و لەوساوە تا ئەمڕۆ هەمیشە کەنیسەی مەسیحی لە خوێندا غەرق بووە."

ڤۆلتێر دەیەوێت سوود لە وانە تاڵەکانی مێژوو وەربگرێت، هەربۆیە دەڵێت:

(ئەم جیاوازییە ترسناکانە کە چەند سەدەیەکی خایاندووە، وانەیەکی گرینگە سەبارەت بەوەی ئێمە دەبێت هەڵەکانی یەکدی ببەخشین. جیاوازبوون، بەدبەختی گەورەی مرۆڤەو "لێبووردن"یش تەنیا ڕێگا چارەیەتی[١٣]).

ڤۆلتێر پەنا بۆ بازرگانی دەبات و دەیەوێت لەم ڕێگایەوە، بۆچوونەکانی بسەلمێنێت.

(لە بۆرسەی ئەمستەردام یان لەندەن یان بەسرەدا، کە زەردەشتی، یەهوودی، موسڵمان، کاسۆلیک، پرۆتستانت، ئەرتەدۆکسی، هەر هەموویان مامەڵە پێکەوە دەکەن و خەنجەر بە ڕووی یەکدا هەڵناکێشن بۆ ئەوەی یەکێکیان ئەویدی بهێنێتە سەر دینەکەی خۆی. کەوابوو بۆچی ئێمە "مەسیحییەکان" پاش ئەنجومەنی نیقیە** بەردەوام کوشتار لەگەڵ یەکدیدا دەکەین؟[١٤])

دیارە ڤۆلتێر لەو باوەڕەدا بوو، کە بازرگانی دەتوانێت ڕێگا لە توندوتیژی و دەمارگیری ئاینی بگرێت. کارو خەباتی ڤۆلتێر لە پێناوی لێبووردندا، ڕۆڵێکی بەرچاوی هەبوو، لە گەشەسەندنی بیری لێبووردن و دامەزراندنی کۆمەڵگای مەدەنی و فەراهەمکردنی ئازادیی بیرورا.

ئامانجی کۆمەڵگەی مەدەنی ئەوەیە کە تاک بەشێوەیەکی تەواوەتی ئازاد بێت و بە مافە سروشتییەکانی خۆی بگات. لەبەرئەوە هیچ وەختێک تاک ناتوانێت بەم مافانەی بگات، گەر بێت، لە ژێر هەژموونی دەوڵەت یان ئاین یان نەریتی کۆمەڵگە ئازاد نەبێت. لەبەرئەوە جیاکردنەوەی دین لە دەوڵەت، بەیەکێک لە ئامانج و بەرنامە سەرەکییەکانی کۆمەڵگەی مەدەنی دادەنرێت. لەبەرئەوە من زۆرم لاسەیرە کە ئێستا لایەنە ئیسلامییەکان باس لە چەمکی کۆمەڵگەی مەدەنی دەکەن. چونکە ئەمانە بەهیچ شێوەیەک قبووڵی ئەوە ناکەن کە کەسێک بڵێت من باوەڕم بە خودا نییە. یان کەسێک چی دەخواتەوە یان چی لەبەر دەکات ئازاد بێت، چونکە بەپێی تەعالیمی ئیسلامی بێت، تاک بە کۆمەڵێک ڕێسای ئاینییەوە بەستراوەتەوەو دەبێت بەو شێوەیە هەڵسوکەوت بکات. بەڵام

کۆمەڵگەی مەدەنی پێی وایە کە تاک دەبێت تەنیا ملکەچی ئەو یاسایەنە بێت، کە خۆی داینـاون و لە خزمەتی تاکدان. واتە ملکەچی یاسا ئاسمانییەکان نەبێت. ئەمەش پێچەوانەی بەرنامەی پارتە ئاینییەکانە.

٤. جیاکردنەوەی دەسەڵات و سەروەریی یاسا

یەکێک لە ئامانج و ئەرکەکانی چەمکی کۆمەڵگەی مەدەنی، کارکردنە بۆ کەمکردنەوەی دەسەڵات و هەژموونی دەسەڵاتی سیاسی بەسەر تاکدا. کاری بنەڕەتی کۆمەڵگەی مەدەنی، پاڵپەستۆهێنانە بۆ دەسەڵاتی سیاسی کە تاوەکو تاک لە ژێر چنگی دەسەڵات ڕزگار بکات.

دیارە لەم پێناوەشدا هیچ کەسێک هێندەی فەیلەسووف و بیرمەندی گەورەی فرەنسایی (شارل دی مۆنتسکیۆ ١٦٨٩ – ١٧٥٥) کاری نەکردووە. ئەو لە کتێبە بەناوبانگەکەیدا ڕۆحی یاساکان (Lois des Esprit)زۆر شێلگیرانە پشتگیریی جیاکردنەوەی دەسەڵاتەکان دەکات. خۆشبەختانە لەم چەند ساڵەی دواییدا بەڕێز ئیدریس شێخ شەرەفی ئەم کتێبە نایابەی کردووە بە کوردی و دەزگای موکریان چاپی یەکەم و دەزگای وەرگێڕانیش چاپی دووەمی ئەم کتێبە نایابەی کردووە.

مۆنتسکیۆ دەڵێت:

" پێویستە یاساکان لەگەڵ سروشت و پرەنسیپی ئەو حکومەتەی کە دامەزراوە یان دادەمەزرێت بگونجێت، جا چ یاسا سیاسییەکان کە دەبنە هۆی پێکهێنانی دەوڵەت، چ یاسا مەدەنییەکان کە دەوڵەت دەپارێزن[١٥]"

واتە مۆنتسکیۆ پێی وایە کە یاسا مەدەنییەکان دەتوانن پارێزگاری لە دەوڵەت بکەن. لە هەمان کاتدا ئەو پێی وایە کە تەنیا یاسا دەتوانێت ئازادیی و ئاسایشی هاوڵاتییان بپارێزێت.

لەم بارەیەوە دەڵێت:

"سەربەخۆیی دەسەڵاتی قەزائی، گرینگییەکەی هەر لەوەدا نییە کە پاراستنی ئازادی سیاسیی دەستوور بیخوازێت، بەڵکو پێداویستییەکی زۆر ئۆرگانییە کە مافی هاوڵاتیی پێویستی پێیەتی تا لە ئاسایش و ئارامی و دڵنیایی بەهرەمەند بێت."

مۆنستکیۆ پێی وایە کە جیاکردنەوەی دەسەڵات سوودێکی گەورەی هەیە بۆ کۆمەڵگە و ڕێگرێکی زۆر گەورەشە لە دروستبوونی حکومەتی ستەمکار، چونکە بەم شێوەیە دەسەڵات تەنیا لە دەستی کەسێک یان گرووپێک کۆ نابێتەوەو نابێتە هۆی دروستبوونی حکومەتێکی ستەمکار. لەکاتێکدا کە دەسەڵاتەکان بەسەر چەند دەزگایەکدا دابەش کران، هاوڵاتی کەمتر دەکەوێتە ژێر هەژموونی دەسەڵاتەوە.

ئەو دەسەڵاتی بەسەر سێ دەزگادا دابەش کرد: ١ دەسەڵاتی جێبەجێکردن "حکومەت". ٢ دەسەڵاتی تەشریعی "پەرلەمان"٣ دەسەڵاتی قەزائی "دادگا".

ئەو پێی وابوو لە رێگای ئەم دابەشکردنەوە، هاوڵاتیـیـان کـەمـتـر دەکـەونە بەر هەژمـوونی دەسەڵاتەوەو ئازادانەتر دەژین. هەروەک خۆشی دەڵێت:

" لە ژێر ئاڵای حکومەتی ستەمکاریدا مرۆڤ وەکو ئاژەڵ هیچ شتێکی دەست ناکەوێت، جگە لە غەریزەی سروشتی و ملکەچی و تەمێکردن نەبێ. هەر بڕیارێک کە پاشای ملهوڕ دەری دەکات بەسەو دەبێت پەسند بکرێ و ئەملاو ئەولای نییە ."[١٦]

لەبەرئەوە هیچ کاتێک ناتوانین باسی کۆمەڵگەی مەدەنی و پلووراليزم و دیموکراسی بکەین، هەتاوەکو دەسەڵاتەکان جیا نەکرابێتەوە. لەهەمان کاتیشدا پێویستە یاسا بە شێوەیەکی تەواوەتی بەرقـەرار بێت و سـەروەریی هـەمـوولایەک بێت. چونکە تەنیـا یاسـاکـان دەتوانن هاوڵاتی لە دەستدرێژی دەسەڵات و خەڵکان و لایەنەکانی تر بپارێزن. هیچ کاتێک هاوڵاتییان ناتوانن بەرگری لە مافەکانیان بکەن، گەر یاساکان پارێزگارییان لێ نەکەن. لەبەرئەوە جیاکردنەوەی دەسـەڵات، مەرجێکی سەرەکی و بنەڕەتی کۆمەڵگەی مەدەنی دێتە ژماردن.

٥. ڕێکخراویی مەدەنی

خاڵێکی گرینگی تر، بوونی ڕێکخراویی خۆبەخش و مەدەنییە. هیچ کاتێک ناتوانین باس لە کـۆمـەڵگەی مـەدەنی بکەین، گـەر ڕێکخـراویی مـەدەنیـمـان نەبێت. ڕێکخـراوەکـان لۆکـۆمـۆتیـڤی کۆمەڵگەی مەدەنین، بەبێ ڕێکخراوەکان کۆمەڵگەی مەدەنی بوونی نییە.

ئەرکەکانی ڕێکخراویی کۆمەڵگەی مەدەنی

١. کـۆکـردنـەوەو ڕێکـــخـسـتنی ئەندامـــان بەشـێـوەیەکی خـۆبەخـشـانەو دوور لە بەرژەوەندیی تایبەتی.

٢. بەکارهێنانی هەموو شـێوازێکی خـەباتی ئاشـتیـیـانەو مـەدەنییانە، بۆ بەدیهێنانی ئامانجی ڕێکخراوەکە.

٣. هەوڵدان بـۆ پاڵەپەسـتـۆهێنان بۆ سـەر دەسـەڵات و رای گشـتـی، بۆ ئەوەی دان بە مـافـەکـانی ڕێکخراوەکەیان بهێنن.

٤. دوورکەوتنەوە لە هەموو بیر و بۆچوونێکی تەسکی حیزبی، عەشیرەتی، ئایینی.

٥. کارکردن بۆ زیادکردنی فەزای ئازادیی سیاسی و تاکەکەسی، باشکردنی مافەکانی مرۆڤ، دژ وەستانەوە بە پێشێلکارییەکانی دژ بە ژنان، پارێزگاریکردنی ژینگە و ئاژەڵ، دژایەتیکردنی شـەڕ و بڵاوکـردنـەوەی هەسـتـی ئاشـتـی پارێزی، پاراسـتـنی کـەمـە نەتەوەو ئاینەکـان، دژایەتیکردنی بیری راسـیـزمی و فـاشـیـزمـیی نەتەوەیی و ئایینی. دژایەتیکردنی گـەندەڵی و ملهوڕیی دەسەڵاتی سیاسی و ئایینی[١٧].

٦. خۆ دوورخستنەوە لە سیاسەتەکانی دەوڵەت و هەوڵدان بۆ گۆڕینی ئەو سیاسەتانەی کە دژ بە مافەکانی مرۆڤن.

٧. پارێزگاریکردنی مافی ئەندامان و هەوڵدان بۆ بەرجەستەکردنی ئامانجەکانی ڕێکخراوەکە[١٨].

گلۆبالیزم و زیادبوونی ڕۆڵی ڕێکخراوە مەدەنییەکان

لەپاش ڕووخانی بلۆکی ڕۆهەڵات و سۆڤێت، جارێکی تر ڕێکخراویی مەدەنی لە جیهاندا ڕۆڵێکی ئێجگار مەزنیان لە سیاسەتی جیهاندا بینی. ئەمڕۆ هەندێک ڕێکخراوی مەدەنی، دەتوانن سیاسەتەکانی دەوڵەتان بگۆڕن، بگرە هەندێکیان لە پارت و گرووپە سیاسییەکان زیاتر ڕۆڵیان لە سیاسەتی دەوڵەت و جیهاندا هەیە. لەهەمان کاتیشدا ڕۆژ لە دوای ڕۆژ، ژمارەی ڕێکخراوە مەدەنی و ناحکومییەکان زیاتر دەبێت.

بەپێی لێکۆڵینەوەیەکی ڕێکخراوی (بانکی نێودەوڵەتی)، لە ساڵی ١٩٩٠ وە هەتاوەکو ساڵی ٢٠٠٦، ژمارەی ڕێکخراوە مەدەنییەکان لە جیهاندا، لە ٦٠٠٠ وە گەیشتووەتە ٥٠٠٠٠. واتە دە بەرامبەر زیادی کردووە. هەروەها لە ڕووی پێشکێشکردنی یارمەتیی دارایی و مرۆییشەوە، ڕێژەیان زیادی کردووە، کە هەر بەپێی ئەو ئاماژە، ئەم ڕێکخراوانە نزیکەی ١٥ ملیارد دۆلار یارمەتییان لە جیهاندا پێشکێشی خەڵکانی هەژار و لێقەوماو کردووە[١٩].

ئەمڕۆ ڕێکخراوە مەدەنییە ناحکومییەکان ڕۆڵی گەورەیان هەیە و دەتوانن پاڵەپەستۆی گەورە بۆ سەر دەوڵەتان دروست بکەن. بۆ نموونە ڕێکخراوی (ئەمنستی ئەنتەرناسیۆنال) لە بوارەکانی مافی مرۆڤدا، ڕۆڵێکی ئێجگار گەورەی هەیە لە پاراستنی مافەکانی مرۆڤ و ڕیسواکردنی ئەو دەوڵەتانەی کە پێشێلکاری بەرامبەر بە مافەکانی مرۆڤ دەکەن. یان ڕێکخراوی (گرین پی)، کە ڕێکخراوێکی مەدەنی و جیهانییە، ڕۆڵێکی گەورەی هەیە لە پاراستنی ژینگە و ڕیسواکردنی ئەو حکومەت و کۆمپانیایانەی کە ژینگە پیس دەکەن.

لە بواری دژایەتیکردنی سیستەمی کەپیتالیزم و کۆمپانیا و دەوڵەتە سەرمایەدارەکانیش، ڕێکخراوە مەدەنییەکان ڕۆڵیان زۆر لە پارتە چەپەکان زیاترە. دیارە ئەمڕۆ تەنیا لە ڕێگای پارتێکی مارکسی لینینییەوە دژایەتیی سەرمایەداری جیهانی ناکرێت، بگرە ڕێکخراوە مەدەنییەکان، زۆر لە پارتە چەپەکان ئەکتیفترن و ڕۆڵیان زیاترە، بۆ نموونە ڕێکخراوێکی وەکو (ئەتاک) یان ڕێکخراوی (ئاشتی جیهانی)، زۆر لە پارتە چەپەکان ئەکتیفتر و ڕادیکاڵانەترن بەرامبەر بە حکومەتە ڕۆئاواییەکان. بەتایبەتی لە بواری دژایەتیکردنی سیاسەتی کۆمپانیا گەورەکانی جیهان و، داکۆکیکردن لە مافی گەلانی هەژار و پاشکەوتووی ئەفریکا و ئاسیا و ئەمەریکای لاتین. لەم چەند ساڵەی دواییدا، ئەم ڕێکخراوانە پاڵەپەستۆیەکی زۆریان بۆ حکوومەتەکانیان هێنا، کە واز لە قەرزی دەوڵەتە هەژارەکانی جیهانی سێیەم بهێنن. لە ڕاستیشدا هەر ئەم پاڵەپەستۆیە بوو، کە

وای لە حکوومەتە رۆژئاواییەکان کرد، کە واز لە بەشێک لە قەرزەکانی خۆیان لەو دەوڵەتانە بهێنن.

لە بواری دژایەتییکردنی سیاسەتی شەڕەنگێزیی ئەمەریکا و پەلامارداني ولاتانی جیهانی سێیەم لەلایەن رۆژئاواوە، بینیمان لە کاتی داگیرکردنی عێراق لەلایەن ئەمەریکاوە، هەروەها لە شەڕی ئەفگانستاندا، ڕێکخراوە مەدەنییەکان ڕۆڵێکی ئێجگار مەزن و جوامێرانەی بینی لە دژایەتیکردنی ئەم شەرەو ڕیسواکردنی سیاسەتەکانی حکوومەتی ئەمەریکا.

لەبەر ئەوە ئەمڕۆ ڕێکخراوە مەدەنی و ناحکومییەکان ڕۆڵێکی ئێجگار مەزنیان هەیەو، بە شێوەیەک کە زۆرجاران ڕۆڵیان لە دەوڵەتەکان زیاترە. بەتایبەتی لە بواری یارمەتیدانی خەڵکی هەژار و لێقەوماودا، بۆ نموونە لە کاتی کۆڕەوی پاش ڕاپەڕین، ڕێکخراوە مەدەنی و ناحکومییە رۆژئاواییەکان، یارمەتییەکی زۆری خەڵکی لێقەوماوی کوردیان دا. ئەمڕۆ ئەم ڕێکخراوە خێرخوازییانە زووتر و چالاکتر دەچن بە دەنگ خەڵکی لێقەوماو و هەژاری جیهانەوە، بەتایبەتی لە کاتی کارەساتە سروشتییەکاندا.

سەرنجێک لەبارەی ڕێکخراوە مەدەنییە رۆژئاواییەکانەوە

دیارە ڕێکخراوە مەدەنییەکانی رۆژاوا بەتایبەتی خێرخوازەکان، ڕاستە لە ڕووی مرۆییەوە یارمەتییەکی زۆری خەڵکی لێقەوماویان داوە، بەڵام نابێت ئەوەشمان لە بیر بچێت، کە بەشێکی زۆری ئەم ڕێکخراوانە، لە ژێرەوە کاربۆ دەزگا سیخوڕییەکانی ئەو وڵاتانە دەکەن. لە هەمان کاتیشدا خزمەتی سیاسەتی دەرەکی ئەو وڵاتانە دەکەن. بەتایبەتی لە ڕووی کۆکردنەوەی زانیاری و هەواڵی گرینگ لەبارەی ئەو وڵاتانەی کە تێیدا کاردەکەن. هەربۆیە هەموو کاتێک لەپشت هەر کارێکی مرۆیی رۆژئاواییەوە، ئەجندایەکی گەورەی سیاسی لە پشتە.

جگە لەوەش بەشێکی زۆری ئەو ڕێکخراوانەی کە لە بواری گەشەپێدانی دیموکراسی و مەدەنییەتدا کاردەکەن، کار بۆ ئەجندایەکی تایبەتیی سیاسی دەکەن. زۆرجار لە ژێر ناوی پەرەپێدانی دیموکراسی و ڕێکخراویی مەدەنییەوە، هەوڵی نانەوەی پشێوی و ئاژاوە بۆ ئەو وڵاتانە دەنێنەوە. هەر بۆیە بەشێکی زۆری وڵاتانی جیهانی سێیەم، بە حەزەرەوە پێشوازیی ئەم ڕێکخراوانە دەکەن. بۆ نموونە ئەم ساڵ حکومەتی سەربازیی میسری، هەرچی ڕێکخراویی مەدەنیی رۆژاوایی بوو، لە وڵاتدا دەری کردن و بنکەکانیان پێ داخستن، چونکە تەداخولیان لە کاروباریی سیاسیی ناوخۆی میسر دەکرد. لە وڵاتی روسیاش حکوومەتی روسی هەرچی ڕێکخراوی مەدەنی و گەشەپێدانی دیموکراسیی رۆژاوایی بوو، هەموویان لە وڵات دەرکرد، چونکە دەیانویست حکوومەتی پوتین بڕووخێنن.

دیارە زۆرجار ئەم ڕێکخراوانە وەکو نووکی ڕمی سیاسەتی دەرەکی وڵاتانی رۆژاواین، چونکە

ئەمان لە ژێر ناوی کاریکی جوان و پیرۆزەوە، خەریکی بە ئەنجام گەیاندنی سیاسەتێکی نەگریسی رۆئاوان، کە بریتییە لە زاڵکردنی هەژموونی رۆئاوا بەسەر جیهاندا.

ڕۆهەڵات و چەمکی کۆمەڵگەی مەدەنی

دیارە چەمکی کۆمەڵگەی مەدەنی چەمکێکی نوێیە لە ڕۆهەڵاتدا، دەتوانم بڵێم زۆر درەنگ ئەم چەمکە گەیشتە ڕۆهەڵات. لە هەمان کاتیشدا نووسەرانی ڕۆهەڵات زیاتر خۆیان بە چەند چەمکێکی تڕەوە خەری کردبوو، بۆ نموونە تا ماوەیەکی زۆر (مارکسییەت و دژایەتیکردنی ئیمپریالیزم و کۆڵۆنیالیزم و ناسیۆنالیزم)، پانتاییەکی گەورەی بەسەر عەقڵی ڕۆهەڵاتدا داگیر کردبوو. لەماوەی سی ساڵی پێشووشدا بەڕێژەیەکی زۆر، بیری ئیسلامی و سەلەفییەت، پانتاییەکی گەورەی بەسەر عەقڵی ڕۆهەڵاتدا کێشاوە.

بەڵام لەماوەی بیست ساڵی پێشوودا بەتایبەتی پاش ڕووخانی بلۆکی ڕۆهەڵات و یەکەتیی سۆڤێت، چەمکی کۆمەڵگەی مەدەنی بەناو ڕۆهەڵاتدا بڵاوبووەتەوە. لە هەمان کاتیشدا کۆمەڵێک نووسەر و بیرمەندی زۆر، خۆیان بەم چەمکەوە خەریک کردووە. جگەلەوەش چەندین ڕێکخراوی مەدەنیی هەمەجۆر لەم بوارەدا دروستبووە.

ڕێگرەکانی چەمکی کۆمەڵگەی مەدەنی لە ڕۆهەڵاتدا

دیارە چەمکی کۆمەڵگەی مەدەنی لە ڕۆهەڵاتدا کۆمەڵێک ڕێگری گەورەی لە پێشدا بووە، هەربۆیە نەیتوانیوە بە باشی گەشە بکات و پێش بکەوێت. من لێرەدا هەوڵ دەدەم بە کورتی تیشک بخەمە سەر چەند ڕێگرێک، کە وای کردووە ئەم چەمکە هەر لەسەرەتاوە، بە کزیی بێتە ناو مەیدانی هزری ڕۆهەڵاتەوە.

١- دەسەڵاتی سیاسی

دیارە هەتا ئەم چەند ساڵەی دوایی بەتایبەتی هەتا ساڵی ٢٠١١، زۆربەی ئەو دەسەڵاتە سیاسییانەی کە حوکمی ڕۆهەڵاتیان دەکرد، حکوومەتێکی دیکتاتۆری عەسکەری یان خێڵەکی بوون. ئەوەی ڕوون و ئاشکراشە، کە زۆربەی دەسەڵاتە دیکیاتۆرییەکان دژی تەشەنەکردن و بڵاوبوونەوەی، چەمکی کۆمەڵگەی مەدەنین. چونکە ئەم چەمکە داوای سیستەمێکی دیموکراسی و مافی مرۆڤ و سەروەریی یاسا دەکەن. ئەمانەش هەمووی دژی بیری دیکتاتۆری و عەسکەری و خێڵەکین. هیچ وەختێک دیکتاتۆرەکان، چاویان بەرایی نایەت، چالاکوانێکی مەدەنی یان ڕۆژنامەنووسێکی ئازاد ببینن.

لەبەرئەوە زۆر جار بەشێکی زۆری ئەو کەسانەی کە لەم بوارەدا چالاک بوون، تووشی ڕاونان و

گرتن و زۆرجاریش تیرۆرکردن بوون. ئەمەش وای کردووە کە خەڵکانێکی ئێجگار کەم، بوێرن خۆیان لە قەرەی ئەم چەمکە بدەن.

٢- دەسەڵاتی ئاینی و گرووپە ئیسلامییەکان

دیارە یەکێک لە ئامانجەکانی چەمکی کۆمەڵگەی مەدەنی، جیاکردنەوەی ئاین لە دەوڵەت و دژایەتیکردنی بیری ئوسوڵی و سەلەفیی ئاینییە. ئەوەی ڕوون و ئاشکراشە، کە لە ماوەی چل ساڵی پێشوودا، تەوژمی ئیسلامگەرایی و ئوسوڵی، بەتەواوەتی باڵی بەسەر هەموو ڕۆهەڵاتدا کێشاوە. بەتایبەتی لەپاش شۆڕشی ئێران، کە ئیسلامییەکان توانییان زاڵ بن بەسەر شۆڕشدا و لەپاشانیش توانییان جێگای شای دیکتاتۆر بگرنەوە، کۆمارێکی ئیسلامی دابمەزرێنن. کە زۆر جار بەهەمان شێوەی شا، بگرە زۆرجاریش لەو خراپتر هەڵسوکەوت لەگەڵ خەڵکی ئۆپۆزسیۆنی خۆیان دەکەن.

لە وڵاتانی عەرەبیش، گرووپە ئیسلامییەکان بەوپەڕی هێزی خۆیانەوە کەوتنە دژایەتیکردنی هەموو ئەو کەسانەی کە هەڵگری بیری کۆمەڵگەی مەدەنین و داوای کۆمەڵگایەکی عەلمانی و دیموکراسی دەکەن. پارادۆکس لەوەدایە لەم چەند ساڵەی دواییدا بەتایبەتی لەپاش بەهاری عەرەبی، ئیسلامییەکان توانییان لە ڕێگای هەڵبژاردن و سیستەمی دیموکراسییەوە دەسەڵات بگرنە دەست. هەروەک بیرمەندی گەورەی عەرەب (هاشم ساڵح) دەڵێت:

" ئیسلامییەکان هەڵوێستێکی ئێجگار هاڵەیەرستانەیان لە شۆڕشی گەلانی عەرەب بینی، جاران دژی بیری دیموکراسی بوون بەڵام ئەمڕۆ ئەوان لەهەموو کەس زیاتر پەلەی هەڵبژاردنیانە[٢٠]".

لەبەرئەوە چەمکی کۆمەڵگەی مەدەنی، بۆ ساڵانێکی زۆر دەتوانم بڵێم هەتاوەکو ئەمڕۆش، لە شەڕێکی گەورەدایە لەگەڵ بیری ئیسلامی سیاسی. زۆرجاریش خەڵکانێکی زۆر بوونەتە قوربانیی ئەم شەڕانە. بەتایبەتی نووسەران و بیرمەندان، لە وڵاتی میسر، کە گەورەترین وڵاتی عەرەبییە.

٣- کاریگەری خراپی ڕۆئاوا

ڕۆئاوا بەگشتی و ئەمەریکا بەتایبەتی، ڕۆڵێکی ئێجگار خراپیان بینی لە نەهێشتنی گەشەسەندنی چەمکی کۆمەڵگەی مەدەنی. چونکە هەتا ساڵی ٢٠١١ ش، ڕۆئاوا بەهەموو توانایەکییەوە، پشتگیری (سەربازی، پۆلیسی، ئابووری، سیاسی) ئەو ڕژێمە دیکتاتۆر و عەسکەرییانەیان دەکرد، کە حوکمی ڕۆهەڵات دەکەن، چونکە ئەم ڕژێمانە هەموویان ئەڵقە لە گوێی خۆیان بوون و خزمەتی بەرژەوەندییە سیاسی و ئابووریەکانی ئەوانیان دەکرد. ڕۆئاوا هیچ بەرژەوەندی لەودا نەبوو، کە ئەم ڕژێمانە بڕووخێنێت و دیموکراسی لە ڕۆهەڵاتدا بڵاوبێتەوە، بەپێچەوانە بەرژەوەندی ئەوان لە مانەوەی ئەم ڕژێمانە بوو.

لەلایەکی تریشـــەوە بەحکومی ئەوەی ســـەرچاوەی ئەم چەمکە رۆئاوا بوو، هـەمـــوو کـــاتێک ئیسلامییەکان و دیکتاتۆرەکان دژی دەوەستانەوە، بەبیانوویی ئەوەی ئەم چەمکە دژی کولتووری رۆهەلاتە. زۆرجار ئەو کەسانەش کە لەم بوارەدا چالاک بوون، بە نۆکەری رۆئاوا تۆمەتبار دەکران. ئەمەش خۆی لە خۆیدا نەهامەتییەکی گەورەی بۆ ئەم چەمکە دروست کردبوو.

دیارە جگە لەم دوو ڕێگرە کۆمەڵێک ڕێگری تریش هەبوون کە دەتوانم بڵێم کاریگەریی خراپیان هەبووە لە نەهێـــشـــتنی بڵاوبوونەوەی ئەم چەمکە، لەوانـە (هەژاری، نـەخـــوێندەواری، نەبوونی سەرچاوەی باشی ڕۆشنبیری، نەبوونی ڕێکخراویی بەهێز و چالاک لەم بوارەدا.)

ڕۆڵی ڕێکخراوە مەدەنییەکان لە ڕووخانی دیکتاتۆرەکان و بەهاری عەرەبیدا

یەکێک لەســیـمـا گـرینگ و گـەورەکـانی بەهـاری عـەرەبی ئەوە بوو، کـە لەم شـۆڕشـە گـەورانەدا، ڕێکخراوە مـەدەنییەکان ڕۆڵێکی ئێـجگار گـەورەیان لە ڕووخانی ئـەم ڕژێمانە بینی، بەتـایبـەتی لە وڵاتی مـیـسـر. جـاران کـە باس لە شـۆڕش دەکرا، یەکـسـەر باسی پارتی شـۆڕشگێڕی توندوتۆڵ و پرەنسیپی شۆڕشگێڕانەو، بوونی سەرکردەی شۆڕشگێڕ و خەباتی ژێرزەمینی و پارتیزانی دەکرا. لێ شـۆڕش و بەهـاری عـەرەبی، جـارێکی تر توانی پێناسـەیەکی نوێتر بداتە شـۆڕش لە جـیـهـاندا. ئەوەی جـێگای سـەرنج و بایەخـدانی هـەمـوو جـیـهـان بوو لەم شـۆڕشـانەدا، پارتی سـیـاسـی یان سەرکردەیەکی مەزن، هـیچ ڕۆڵییان نەبوو لەم شـۆڕشـانەدا.

بگرە دەتوانم بڵێم لەم شۆڕشانەدا دوو دیاردەی گرینگ دەرکەوت، یەکەمیان: بەهێزبوونی ڕۆڵی تەکنەلۆجـیـای نوێ (سـەتەلایت، ئینتەرنێت بەتایبەتی فەیس بوک). دووەمـیـان: بـەهێزبوونی ڕۆڵی ڕێکخـراوە مـەدەنـیـیـەکـان. لەم شـۆڕشـانەدا ڕێکخـراوەکـانی بواری کـۆمـەڵگەی مـەدەنـی، ڕۆڵێکی بەرچاویان هەبوو، لەهـەمان کاتیشدا زیاتر خەڵکی خۆیان لەناو ئەم ڕێکخراوانەدا دەبینییەوە.

دەتوانین بڵێین زیاتر لەبـەر ئەوەبێت، چونکە خەڵکی لە ڕۆهـەلات باوەڕیان بە پارتە سیاسییەکان نەمابوو، کە بتوانن گۆڕانکاریی گەورە بکەن، هـەربۆیە خەڵکی خۆی لەناو ڕێکخراوە مـەدەنییەکاندا دەبینییەوە. لەلایەکی تریشەوە خـەڵکی لەناو ڕێکخراوە مەدەنییەکاندا، کەمتر دەکەوتە بەر دیسپلین و ملکەچیی حیزبی، کە خـەڵکی تاقەتی ئەم جۆرە خەباتەی نەماوە.

دەتوانم بڵێم لەپاش بەهاری عـەرەبیـیـەوە، چەمکی کۆمـەڵگەی مـەدەنی گـەشـەسـەندنێکی باشی بەخـۆیەوە بینـی. لێ مـەخـابن ئەم گـەشـەسـەندنە زۆریی نەخـایاند، چونکە بەهـێـزبوونی بزاڤی ئیسلامی لە وڵاتانی عەرەبی و دەستبەسەرگرتنی شـۆڕشەکە لەلایەن ئیسلامییەکانەوە، جارێکی تر کۆمـەڵگەی مەدەنی هـەنگاوی بەرەودواوە نا.

کورد و چەمکی کۆمەڵگەی مەدەنی

دیارە چەمکی کۆمەڵگەی مەدەنی وەکو هەموو رۆهەڵات زۆر درەنگ بە کوردستان گەیشت. دەتوانم بڵێم لەپاش ڕاپەڕینەوە زۆر بە کەزی باسی ئەم چەمکە کرا. بەڵام لەپاش ڕاپەڕینەوەو بوونی کەشوهەوایەکی ئازاد، ڕێگەی خۆش کرد کە کورد بە چەمکی کۆمەڵگەی مەدەنی ئاشنا بێت. لەپاش ڕاپەڕین وتاری (کوردایەتی) باڵی بەسەر تەواوی کۆمەڵگەی کوردیدا کێشابوو. لەهەمان کاتیشدا (حیزب) سەنتەری هەموو جوواڵیەکی سیاسی و فکری و کۆمەڵایەتی و مەدەنی بوو. بەشێوەیەک کە (حیزب) ڕێگای بە هیچ شتێکی تر نەدەدا سەر دەربهێنێت.

بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا چەند ڕێکخراوێکی بواری مەدەنی هاتنە مەیدانەوە، کە پێشتر بوونیان نەبوو. یان بە شێوەیەکی تر دەتوانم بڵێم ئەو شتانە نامۆ بوون لەلای تاکی کوردی. لەپاش ڕاپەڕین بەتایبەتی لە بواری داکۆکیکردن لە مافی ژنان، چەند ڕێکخراوێکی ژنان دروست بوون، کە تارادەیەکی زۆر توانییان هۆشیاری لەمەڕ ئەم بابەتە بە خەڵکی کوردی بگەیەنن. دەتوانم بڵێم (کۆمۆنیستەکان) ڕۆڵێکی سەرەکییان لە بواری ڕێکخراوی ژنان و ڕێکخراوەکانی تردا بینی (بێکاران، کرێکاران، خوێندکاران).

بەڵام کێشەی سەرەکی ئەم ڕێکخراوە مەدەنییانە ئەوەبوو، کە زۆربەیان نەیاندەتوانی لە چوارچێوەی حیزبایەتی دەربچن، بگرە هەموویان ملکەچی بڕیارەکانی حیزب بوون. ئەمەش گەورەترین ڕێگر بوو لە بەرەوپێشچوونی ئەم ڕێکخراوانە.

دیارە لەپاش ڕاپەڕین چەند خۆپیشاندان و چالاکیی هەمەجۆر لە بوارەکانی (ئازادیی سیاسی، ئازادیی ڕۆژنامەگەری، داکۆکیکردن لە مافی ژنان، دژایەتیکردنی گەندەڵی، دژایەتیکردنی شەڕ) دروست بوون. بەڵام بەحوکمی هەڵگیرسانی شەڕی ناوخۆ، بزاڤی مەدەنی لە کوردستاندا بەرەو دواوە چوو. دەتوانم بڵێم تاکە چالاکی کە لە ساڵانی شەڕی ناوخۆدا کران، چالاکی دژایەتیکردنی شەڕ و بەرەودانی ئاشتی و برایەتی بوو. کە لە ساڵانی شەڕی ناوخۆدا، چەند ڕێکخراوێکی مەدەنی دروست بوون، کە ئامانجیان ڕاگرتنی شەڕ و نەهێشتنی گیانی شەڕی براکوژی بوو. هەرچەندە ئەمانیش نەیانتوانی سەربکەون، چونکە شەڕەکە زۆر لەوە گەورەتر بوو، کە ئەم ڕێکخراوانە بتوانن ڕابیگرن.

بەڵام لەپاش داگیرکردنی عێراق لەلایەن ئەمەریکاوە، قۆناغێکی نوێ هاتە کایەوە، کە زیاتر مەجالی بەرەودانی بیری چەمکی کۆمەڵگەی مەدەنی تێدابوو. لەم قۆناغەوە کۆمەڵێک ڕێکخراوی مەدەنی دروست بوون، کە لە هەموو بوارەکانی ژیاندا ئەکتیف بوون. دیارە بەشی زۆریی ئەم ڕێکخراوانە لەلایەن حکوومەتەوە یارمەتی دەدران، بەشێکیشیان لەلایەن ڕێکخراوە مەدەنییە ئەمەریکایی و ئەوروپاییەکانەوە یارمەتییان وەردەگرت. بەڵام دەتوانم بڵێم کە لەماوەی ئەم شەش

سـاڵەی دواییـدا، بـەتایبـەتی پاش یەکـبـوونەوەی هـەردوو حکومـەت، بواری کـۆمـەڵگەی مـەدەنی گەشەیەکی باشی بەخۆیەوە بینیوە.

ڕێگرییەکانی چەمکی کۆمەڵگەی مەدەنی لە کوردستاندا

دیارە لە کوردستـاندا چەمکی کۆمـەڵگەی مەدەنی خـۆی لەبەردەم کۆمەڵێک ڕێگردا دەبینێتەوە، کە بواری پێشکەوتن و گەشەسەندنی نادەن، من لێرەدا بە کورتی باسی هەندێکیان دەکەم.

١- نەبوونی زانیاری و هۆشیاریی پێویست لەبارەی ئەم چەمکەوە

هـەروەک پێشتریش ئاماژەم پێدا، کە چەمکی کۆمەڵگەی مەدەنی زۆر درەنگ گەیشتە کوردستان. دەتوانم بڵێم کتێبخـانەی کوردی لـەم بوارەدا زۆر هـەژارە. ئەو کتێبانەی لەم بوارەدا چاپ کراون، بەپەنجـەی دەست دەژمـێررێن. نووسـەرانی کورد زۆر درەنگ خـۆیان لە قـەرەی ئەم بابەتە گـرینگە داوە. لە بواری وەرگـێڕاندا لـەم چەند سـاڵەی دواییـدا چەند کـتـێبـێک چاپ کـراوە، کـە جـێگای دەستخۆشین، لێ هـێشتا هـەر کەمە. کێشەکە لەوەدایە ئەمڕۆ ئێمە لە کوردستاندا کۆمەڵێکی زۆری ڕێکخراوی مـەدەنیمان هـەیە، لێ ئـەم ڕێکخـراوانە زۆر کـەم شارەزاییـیان لە چۆنێتی کارکردن لەم بوارەدا هـەیە. بەشـێکی زۆریان زیـاتر لەبەر بێکاری دروست بوون و لەبەر خـاتری دەسـتکەوتنی کارێک ئەم ڕێکخراوانەیان دروست کردووە. هەربۆیە زۆر کەم دەتوانن خزمەتی بواری مەدەنییەت بکەن.

٢- زاڵبوونی بیری حیزبایەتی بەسەر کاری ڕێکخراوە مەدەنییەکاندا

هـەتاوەکو ئـەمڕۆش بەشی زۆری ڕێکخـراوەکان عەقڵیـەتی حیزبایـەتییان بەسـەردا زاڵە و ناتوانن خـۆیان لـە کـۆت و بـەندی حـیـزب ڕزگـار بکـەن. ئـەمـەش وایان لێ دەکـات کـە نەتوانن لەو بوارەی خۆیاندا گـەشـە بکەن و ئـامـانجـەکـانـی چەمکی کـۆمـەڵگەی مـەدەنی پێش بخـەن. هەربۆیە کـاتێک ڕێکخـراوێکی مـەدەنی دروست دەبێت، پاش مـاوەیەکی کـەم ئینشـقاق و دووکـەرتی تێ دەکـەوێت. بـە بڕوای من هـەتاوەکو لە عەقڵیـەتی حیزبایەتی ڕزگارمان نەبێت، ناتوانین لـە بواری خەباتی مەدەنیدا پێش بکەوین. هـەروەها بەحـوکمی ئەوەی کـە بەشێکی زۆریی ئەو ڕێکخراوانە لەلایەن حـیزبەکـانەوە یارمـەتی دەدرێن و خـۆیان ناتـوانن سـەرچاوەی دارایی بۆ خـۆیان دابین بکەن، هێندەی تر ملکەچی حیزبەکان دەبن و ناتوانن لە ژێر فەرمانی ئەوان دەربچن.

٣. بەهێزبوونی بزاڤی ئیسلامی و دەسـەڵاتی ئاینی

وەکـو هـەمـوو ڕۆهـەڵات، کـوردسـتـانیش خـۆی لەبـەردەم تەوژمی ئیـسـلامگەراییـدا دەبینێـتـەوە. چەمکی کـۆمـەڵگەی مـەدەنیـیش دژی بەهێـزبوونی ڕۆڵی ئاینـە لە ناو کـۆمـەڵگەدا و داوای ئازادیی

تاکەکەسی و لێبوردەیی ئاینی و جیاکردنەوەی دین لە دەوڵەت دەکات، کە ئەمانەش هەمووی دژی بیری ئیسلامگەرایین. هەربۆیە بزاڤی کۆمەڵگەی مەدەنی خۆی لەبەردەم شەڕی ئیسلامییەکانیش دەبینێتەوە، کە ئەمەش ڕێگرییەکی گەورەن بۆ پێشوەچوونی ئەم چەمکە.

٤. دەسەڵاتی سیاسی

دیارە ڕاستە دەسەڵاتی کوردی وەکو دەسەڵاتدارانی ناوچەکە هێندە دژایەتیی چەمکی کۆمەڵگەی مەدەنی نەکردووە، بەڵام دەسەڵاتی کوردی هاندەر نەبووە بۆ پێشوەچوونی ئەم چەمکە. هەروەها جارجارەش دژی هەندێک چالاکوانی مەدەنی وەستاوەتەوە و زۆرجاریش ئەم چالاکانانەیان زیندانی کردووە. لەلایەکی تریشەوە بوونی شەڕی ناوخۆ، گورزێکی ئێجگار خراپی لەم چەمکە وەشاند.

٥. نەریت کۆنی کۆمەڵگا

زۆرجار نەریتی کۆمەڵگا و یاساو ڕێساکانی کۆمەڵگە دەبنە ڕێگرێکی گەورە لەبەردەم گەشەسەندنی چەمکی کۆمەڵگەی مەدەنیدا، بەتایبەتی ئەوانەی کە پێوەندییان بە ئازادیی تاکەکەسییەوە هەیە، یان ئەو بوارانەی کە پێوەندییان بە مافی ژنانەوە هەیە. بەداخەوە هەندێک نەریتی کوردەواریی ڕێگرە لەبەردەم پێشوەچوونی چەمکی کۆمەڵگەی مەدەنی. بەبڕوای من تاکی کورد، بەچەندین زنجیری نەریتی کۆمەڵایەتی بەستراوەتەوە، کە بۆ پساندنی ئەم زنجیرانە، پێویستیمان بە شۆڕشێکی گەورەی فەرهەنگی دەبێت، هەتاوەکو تاکی کورد ئازاد بێت.

دیارە جگە لەم ڕێگرانە، چەندین ڕێگریی تریش هەن کە ناهێڵن چەمکی کۆمەڵگەی مەدەنی لە کوردستاندا پێش بکەوێت، بۆ نموونە (هەژاری، دواکەوتوویی، ناهۆشیاری و خراپ حاڵیبوون لە چەمکەکە... هتد)

دوا قسە

دیارە چەمکی کۆمەڵگەی مەدەنی چەمکێکی ئێجگار گرینگ و پڕ بایەخە، بە دڵنیاییەوە پێویستی بە لاپەڕە و دێری زۆرتردەبێت، هەتاوەکو لەم بارەیەوە بدوێین. هەروەها ڕۆژلەدوای ڕۆژیش ئەم چەمکە زیاتر لە جیهاندا گەشە دەستێنێت و تیشکی ئەم گەشەسەندنەش دەگاتە لای ئێمە. ئەمڕۆ ڕێکخراوە مەدەنییەکان لە سیاسەتی جیهانیدا ڕۆڵیان زیاتر دەبێت، لە هەمان کاتیشدا لەناو کۆمەڵگەشدا ڕۆڵیان بەرچاوتر دەبێت. هەربۆیە زۆر گرینگە کە ئێمەی کورد، ئاگاداریی ئەم چەمکە گرینگە بین و بزانین چۆن بۆ خزمەتی کۆمەڵگەکەمانی بەکاردەهێنین. چونکە بە بڕوای من گەر بمانەوێت پێشبکەوین و تێکەڵی جیهانی مۆدێرن بین، پێویستە هەوڵی گەشەسەندنی چەمکی کۆمەڵگەی مەدەنی بدەین.

سەرچاوەکان

١- مصطلحات المشاركة المدنية. National Democratic Institute www.ndi.org

٢- تعريف المجتمع المدني. البانك الدولى.www.worldbank.org.arabic

٣- چەند تێکستێکی وەرگێڕاو. نووسینی: چەند نووسەرێک. وەرگێڕانی، ڕێبین هەردی. چاپی دووەم، خانەی وەرگێڕان. سلێمانی. ٢٠١١ لاپەڕە ١٢٢.

٤- هەمان سەرچاوە.

٥- هەمان سەرچاوە.

6- www.wikipedia.org.Deutsch.Zivilgesellschaft

٧- هەمان سەرچاوە.

٨- چەند تێکستێکی وەرگێڕاو. نووسینی: چەند نووسەرێک. وەرگێڕانی، ڕێبین هەردی. چاپی دووەم، خانەی وەرگێڕان. سلێمانی. ٢٠١١ لاپەڕە ١٢٤.

٩- د. زەکەریا ئیبراهیم. کێشەی ئازادیی سیاسی. وەرگێڕانی، شوان ئەحمەد. چاپی یەکەم. بەڕێوبەرایەتی خانەی وەرگێڕان. سلێمانی. ٢٠١١ لاپەڕە ١٦, ١٧.

١٠- هەمان سەرچاوە

١١- هەمان سەرچاوە.

١٢- جان لۆک. نامەیەک دەربارەی لێبووردن. وەرگێڕانی لە فارسییەوە: شۆڕش جوانڕۆیی، فەرشید شەریفی. چاپی یەکەم. خانەی وەرگێڕان. سلێمانی. ساڵی٢٠٠٤.

١٣- چەند تێکستێکی وەرگێڕاو. نووسینی: چەند نووسەرێک. وەرگێڕانی، ڕێبین هەردی. چاپی دووەم، خانەی وەرگێڕان. سلێمانی. ٢٠١١ لاپەڕە ٦٩.

١٤- هەمان سەرچاوە. لاپەڕە ٦٤.

١٥- مۆنتسکیۆ. ڕۆحی یاساکان. وەرگێڕانی: ئیدریس شێخ شەرەفی. چاپی دووەم. دەزگای وەرگێڕان. هەولێر. لاپەڕە ٧١.

١٦- هەمان سەرچاوە. ل ٩٨

١٧- كريمة بكراوي. أي دور للمجتمع المدني في تطوير التماسك الوحدوي؟. سايتي حوار المتمدن

١٨- جميل عودة. ماهي فكرة المجتمع المدني .www.annabaa.org

١٩- تعريف المجتمع المدني. سايتى بانكى نێودەوڵەتى.www.worldbank.orge.arabic

٢٠- هاشم صالح. في مفهوم "الدّولة المدنيّة" (١). ١٣ كانون الاول (ديسمبر) ٢٠١١. سايتى الأوان.

پەراوێزەکان:

* Saint Athanase (373/265) ڕابەری کەنیسەی مەسیحییەتی یۆنانی بوو

Euseb de Cesaree (340/265) نووسەر و یەکێک لە گەورەکانی مەسیحییەتی یۆنانی بوو.

** Dicee (نیکییە یان نیقییە) شارێکی کۆنی یۆنانی بوو "ئیستا تورکیایە"، یەکەمین ئەنجومەنی بڕیاردانی مەسیحییەت لە ساڵی ٣٢٥، تێیدا دروست کرا.

لە ئەزموونەکانی گەلان لە ڕووبەڕووبوونەوەی مەدەنیدا

شێوەکانی دەستوەردانی ڕاستەوخۆ

جین شارب

٢ لە ٢

ئەم ڕێگەیە بەهەندێ دەستکاریکردنەوە ساڵی ١٩٥٤ لەلایەن قوتابییانی ژاپۆنیشەوە جێبەجێ کرا، هەندێ زانکۆ کردبوویان بەنەریت زیاتر لە توانای خۆیان بۆ دابینکردنی پێداویستیەکانیان، قوتابییان وەردەگرت، ئەویش لەو ڕوانگەوە، کە هەموو قوتابییەکان لە یەک کاتدا ناچنە هۆڵەکان، ئەو قوتابییانە بۆ دروستکردنی پاڵەپەستۆ لەسەر زانکۆکە هەڵمەتێکیان ڕێک خست و ناویان نا "ئامادەبوونی هاوبەش".

٣- سرتەسرتکردن

مەبەست لەم ڕێگە ئەوەیە کارەکە بەپێی توانا خاو بکرێتەوە.. جیاوازیی ئەمە لەگەڵ ڕێگە هاوشێوەکانیدا ئەوەیە، کە لەبریی فەرمانبەران، لەلایەن کرێیاران و کەسانی سوودمەندەوە دەکرێ، ئەویش لەبەر چەند ئامانجێکی کۆمەڵایەتی و هەروەها ئابووری و سیاسی.

ئەم ڕێگەیە لەلایەن کۆمەڵەی یەکسانیی ڕەگەزییەوە دژ بەبانکی ناوەندیی ئەمەریکایی لە شاری سان دیگۆ جێبەجێ کرا، ژمارەیەک لە ئەندامانی کۆمەڵەکە ڕوویان کردە بانکەکە و بەڕێکردنی مامەڵەی هەر یەکێکیان لەبری ٣ خولەک، نیو سەعاتی خایاند. ئامانجیش کۆتاهێنان بوو بەجیاکاریی ڕەگەزی لە پرۆسەی دامەزراندنی فەرمانبەران لە بانکەکەدا. هەروەها بڕی سەدان دۆلار کرێیان بەیەکەی بچووک بچووکی پارە لە جۆری سەنت و پێنج سەنتی دەدا.

٤- دەست تێوەردانی گوتارخوێنی

جۆرێکی تایبەتە لە جۆرەکانی دەستوەردانی ناتوندوتیژانە، تێیدا کارەکانی کۆبوونەوەیەک یان

وەرگێڕانی لە عەرەبییەوە: عومەر عەلی غەفوور

قـوداسـێک ڕادەگـیـرێ، لە پێناو دەربڕینی بیـر و بۆچوونێکی تایبـەت، کـە پێـوەندی بەبابـەتی کۆبوونەوەکە یان هـەر بابەتێکی ترەوە هـەیە. ئـەم ڕێگەیە بە یەکێک لە ئامرازەکانی دەستـوەردانی کۆمەڵایەتیی لەقەڵەم دەدرێ، لەگەڵ ئەوەی لایەنی دەروونی و جەستەییشی هـەیە.

جـۆرج فـۆکس و چەند ئەندامـێکی تری کـۆمـەڵەی "کـویکرز" ئـەم ڕێگەیەیان بەکـار هێنا. لە ڕۆژنامـەی جـۆرج فـۆکس دەخـوێنینەوە، کـە چۆن لە سـاڵی ١٦٤٩ چووەتە کـڵـێـسـای عـەزرا لە نوتنگهام–ئینگلتەرا و لەکاتی قوداسەکەدا ئەم (گوتار)ەی دا:

کاتێ سـەیری شارەکـەم کرد دیمەنی کڵێساکەی تەزاندمی، چونکە بینیم تەنیا پەرستگەیەکە بۆ پێداهەڵگوتن، خـوا پێی گوتم "دەبێ بچیتە ئەوێ و بەڕووی نوێژکەران و خواکانیاندا هاوار بکەی". کـاتـێ گـەیشـتـم، خـەڵک وەک زەوییـەکی وشکـهـەڵاتوو وەسـتـابوون، کـاهینـەکـەیش لەبەردەم سـەربڕگەکـەدا وەک ئەوەی بەشـێک بێ لە زەوی، ئەنجـا هـەندێ لە گوتەکانی پوترسی خـوێندەوە و گوتی "ئەم وشـەی پێغەمبەرایەتییـە دڵنیایەمـان هـەیە، هـەر کـەس بیبیسـتێ، کارێکی باش دەکـا..". کاهینەکە هـەروەها گوتی نووسینە پیرۆزەکان پێوەر و یاسان، دەبێ لە ڕێیانەوە بیروباوەڕ و ئاین و بۆچوونەکانیان پێڕەو بکەن... لەو کاتـەدا، خوا هێزێکی مـەزنی پێبەخشیم، تا خـەریک بوو هاوار بکـەم "نا، دەقـەکـان نا..."، بەڵام پێم گـوتن ئەوە گـیـانی پیـرۆزە (الروح القـدس)، کـە لە ڕێیـەوە قدیسەکان ئەو دەقانەیان بەخشیوە، کە لەڕێیانەوە بیروباوەڕ و ئاین و بۆچوونەکان پێڕەو دەکرێن. لەو کاتەی من قسـەم دەکرد، پیاوانی پۆلیس حـازر بوون و پەلکێشیان کردم بۆ بەندیخانە..

سـاڵی ١٦٥١ لە شـاری کرانسویک–یۆرکشـایەر–یەکێک لە هاوڕێکانی جۆرج فۆکس لەگەڵ خۆی بردی بۆ کڵێسا تا پاش تەواوبوونی قوداسەکە لەگەڵ کاهینی کڵێساکە قسە بکا.

فۆکس دەڵێ: کاهینەکە دەقێکی بۆ خەڵکەکە خوێندەوە کە دەڵێ "ئەی تینوو، بەسـەربەستی وەرە بۆ لام، بەبێ پارە و بەبـێ بەرامـبـەر". خـوا دنـەی دام تا پێی بڵـێم "بـوەسـتـە ئەی سـاخـتـەچیی بەکـرێگیـراو، تۆ داوا لە خـەڵک دەکـەیت بـەبێ بەرامـبـەر بەرەو ڕووت بێن لەکـاتێکدا لەبەرامـبـەر ئامـۆژگاریکردن و خـوێندنەوەی کـتـێـبـە پیـرۆزەکان بۆیان پارەیان لێوەردەگـری. شـەرم نـاکـەی؟" کاهینەکە حەپەسـا و ڕۆیشت. جـا دەرفـەتم بۆ ڕەخسـا بەئارەزووی خـۆم قسـە بۆ خـەڵکەکە بکەم و بەرەو نیعمەتی خوا ئاراستەیان بکەم، کە فێریان دەکا و بەرەو ڕزگاری ڕابەرایەتییان دەکا.

فـۆکس هـەردەم ڕێـوڕەسـمـی قـوداسـەکەی نەدەپـچـڕاند، بگرە چـاوەڕوانی دەکرد، تـا ڕێـوڕەسـمـەکە تەواو دەبوو ئـەنجـا قـسـەی بۆ کـاهـین و نوێژکـەران دەکـرد، وەک کـە لە سـاڵی ١٦٥٢ لە شـاری دونکاستەر کردی:

پاش ئەوەی کاهینەکە قوداسـەکەی تەواو کرد، بەو شـێوەیەی خـوا داوای لێ کردبووم قسـەم بۆ کاهینەکە و خـەڵکەکە کرد، زۆر لێم تووڕە بوون و دەریان کردم و لەسـەر پلیکانەکەوە فـڕێیان دامـە خوارەوە و پەلکێشی لای حاکم (عمدە) و دادوەرانیان کردم و هـەڕەشـەی کوشتنیان لێ کردم ئەگەر بێتو جارێکی تر بچمە ناو ئەو شوێنە.

لەکاتی هەڵمەتی بەرەنگاریکردنی کۆیلایەتی لە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکادا، چالاکانی هەڵمەتەکە خۆیان دەکرد بەناو ڕێوڕەسمی قوداسەکاندا بەمەبەستی ڕیسواکردنی لاوازیی بەرهەڵستکاریی جدیی کۆیلایەتی و سەرکۆنەی ڕازینەبوونی زۆر لە کڵێساکان بەپێشوازیکردنی کۆبوونەوەکانی تایبەت بەو بابەتە. ئەو دەڵێ:

ساڵی ١٨٤١، ڕۆژی یەکشەم، ستیفن س. فۆستەر، کە یەکێک بوو لە ئەندامانی گرووپی گاریسۆن، چووە ناو کڵێسای کۆنکۆرد–نیوهامشیر و لەکاتی قوداسەکەدا دەستی بەقسە کرد و کڵێسا، ناوبراوی بە پاڵپشتیکردنی کۆیلایەتی تۆمەتبار کرد، کاهینەکە داوای لە فۆستەر کرد بێدەنگ بێ، بەڵام ئەو گوێی نەدایە و لە قسەکردن بەردەوام بوو تا ژمارەیەک لە بڕوادارەکان پەلیان گرت و کردیانە دەرەوە. ماوەیەک پاش نیوەڕۆ گەڕایەوە بۆ کڵێسا و بەبێ وەرگرتنی مۆڵەت دەستی بەقسە کردەوە. ئەم جارە ژمارەیەک لە نوێژکەرەکان لەسەر پلیکانەکانەوە بەریان دایە خوارەوە و دواتر بەتۆمەتی ئاژاوەگێڕی لە شوێنەکانی خواپەرستیدا دەستگیر کرا.

خەباتکارەکان هەوڵیان دەدا دەست تێوەردانەکانیان بەپێی توانا گونجاو و پەسند بێ: فۆستەر و هاوڕێکانی قوداسەکەیان نەپچراند مەگەر ئەو کاتەی بێئومێد بووبن لە بەدەستهێنانی مۆڵەتی قسەکردن یان کۆبوونەوە لەناو کڵێساکەدا.

٥- شانۆی بەرگری

ڕێگەیەکی تر لە ڕێگەکانی دەست تێوەردانی کۆمەڵایەتی، کە بڕێتییە لە کۆمەڵێ تێبینیی گاڵتەجاڕانە یان نواندنی ڕەخنەگرانە و شتی لەو شێوەیە.

ئەم ڕێگەیە لە کۆتای شەستەکاندا لە وڵاتە یەکگرتووەکان بەکار هێنرا. گاڵتەجاڕی لەڕێی گوتاردان و وانەبێژی یان سەرزەنشتکردنی گرووپ یاخۆ دامەزراوەیەکی دیاریکراوەوە دەبێ، ناوی شانۆی بەرگری هەروەها بۆ جۆرێک لە جۆرەکانی شانۆی عەفەویش بەکار دێ، کە لەسەر بابەتێکی سیاسییە.

جیری رابن، کە یەکێکە لە گرینگترین ئەو کەسانەی لە شەستەکاندا لە شانۆی شۆڕشگێڕانەدا کاری کردووە، دوو ڕووداو هەن کە ڕۆڵی تێیاندا بینیوە.

ساڵی ١٩٦٧ لەکاتی کۆبوونەوەی بڵاوکەرەوە زانکۆییەکان لە واشنتۆنی پایەتەخت بۆ تاوتوێکردنی پرسی کێشەی ڤێتنام، یەکێک لە بەشداران پێشنیازی کرد، هیچ هەڵوێستێک وەرنەگیرێ و گفتوگۆکان کۆتایان پێبێ. ڕەزامەندی لەسەر پێشنیازەکە درا. لەپڕ ڕووناکییەکان کوژێنرانەوە و لەسەر دیوارەکە چەند دیمەنێکی جەنگ پیشان درا، دیمەنی کوشتار و سووتاندنی گوندە ڤێتنامییەکان و گریانی ئافرەتان و منداڵانی سووتاو بەبۆمبی ناپاڵم. لەو کاتەدا هاوار بەرز بوویەوە "فیلمەکە ڕاگرن! فیلمەکە ڕاگرن!".

لە ڕێی بڵندگۆوە دەنگێک لە ژوورەکەوە بەرز بووەوە کە دەیگوت: "ئاگەداری! من ڕەقیب هاگرتیم

لە پۆلیسی واشنتۆن. ئەم فیلمانە بەڕێگەی قاچاخ لە باکوری ڤێتنامەوە هێنراون. وا دەستیان بەسەردا گیرا و بەرپرسانی ئەوەیش دەستگیر دەکرێن. هەموو بچنە دەرەوە. ئەوەی پاش دوو خولەکی تر لەم ژوورەدا بمێنێ دەستگیر دەکرێ".

هەموو بەرەو دەرەوە رایانکرد... هەر بەڕاستی باوەڕیان بەوە کرد تەنیا لەبەر بینینی کاسێتێکی ڤیدیۆیی دەگیرێن. باوەڕیان کرد، کە ئەوان لە وڵاتێکی نازیدا دەژین و قبووڵیشیان کرد.

لە ئابی ١٩٦٧ رابن و چەند کەسێکی تر بۆ ناڕەزایی دەربڕین بەرامبەر بایەخدانی ئەمەریکا بەپارە، کارێکی تری هاوشێوەیان کرد. رابن دەڵێ: لە بۆرسەی نیویۆرک ئەوەندە دۆلارمان پژاند ئەو ناوە پڕ بوو لە دۆلار، ئەوانەی لە بۆرسەکەدا کاریان دەکرد، هەروەک ئاژەڵی درندە پەلاماری کۆکردنەوەی دۆلارەکانیان دەدا.

هاوارمان کرد: ئەمە هەموو شتێکە؟ پارە؟ لەکاتێکدا خەڵک لە بیافرا لە برسان دەمرن!

ئەنجا بینیمان پیاوانی پۆلیس هاتن. پەلیان گرتین و بۆ ناو مەسعەدەکان پاڵیان پێوە ناین. لەو کاتەدا ئەوانەی لە بۆرسەکەدا کاریان دەکرد لە دژی پۆلیسە "بەراز"ەکان، وەک ئەوان گوتیان، هاواری بێزاری و ناڕەزاییان بەرز کردەوە.

٦- دامەزراوە کۆمەڵایەتییە جێگرەوەکان

یەکێک لە ڕێگەکانی دەست تێوەردانی ناتوندوتیژانە پێکهێنانی دامەزراوەی نوێیە، کە دامەزراندن و گەشەکردنیان، گژبەرییەکە بۆ ئەو دامەزراوانەی لە بنەڕەتدا هەبوون.

دوور نییە ئەم دامەزراوانە ببنە رکابەرێکی ڕاستەقینە بۆ دامەزراوەکانی دژبەرەکە، بەوەی بەتەواوی یان بەبەشەکی جێیان بگرنەوە، یان بە بەشداریکردن لە دانانی بەرنامە و پرنسیپەکانی خەباتکاران، یاخۆ بەدەرخستنی کاریگەریی ڕێگەی تری ناتوندوتیژانە لە ململانەکەدا.

لە هەموو ئەم حاڵەتانەدا، دامەزراوەکانی دژبەرەکە تاکە دامەزراوە نابن لە گۆڕەپانەکەدا و دامەزراوە نوێیەکان وەک جێگرەوەیان دەخرێنە ڕوو. پاشتر تاوتوێی پرسی دامەزراوە ئابووری و سیاسییە جێگرەوەکان دەکرێ. لێرەدا جەخت لەسەر دامەزراوە پەروەردەییەکانە.

ڕەنگە شتێکی بەکەڵک بێ لێرەدا بەکورتی بایەخی پێکهێنانی دامەزراوەگەلی نوێ ڕوون بکەینەوە.

لە ململانێیەکی ناتوندوتیژانەی دوور و درێژدا، دوور نییە بایکۆتکردنی دامەزراوەکان درێژە بکێشێ، بۆیە دەخوازێ دامەزراوەی نوێی کۆمەڵایەتی و ئابووری و سیاسیی لەجێیان دروست بکرێ، ئەمە بۆ پاریزگاریکردن لە سیستمێکی کۆمەڵایەتیی جێگرەوە (بدیل) کە پێداویستییەکانی خەڵکە بایکۆتکەرەکە دابین بکا، گرینگە.

لە سەدەی نۆزدەدا مەجەرییەکان لەکاتی بەرەنگاریکردنی یاسای نەمساویدا، بۆ بەگژاچوونەوەی ئاساییکردنەوەی نەمساوی کۆمەڵێ دامەزراوەی کۆمەڵایەتی و ئابووریان پەرە

پێدا. لەوانە دەزگەی نیشتمانیی بۆ زانستەکان، مۆزەخانەی نیشتمانی، شانۆی نیشتمانی، یەکەتیی کشتوکاڵی، یەکەتیی نیشتمانی بۆ پاراستنی ئابووری و ژووری بازرگانی.

ساڵی ١٩٠٥ ئارسەر گریفیت بەسوودوەرگرتن لە نموونە مەجەرییەکە، پلانێکی دانا بۆ دامەزراندنی دامەزراوەگەلی ئێرلەندایی لە بوارەکانی ئابووری و سیاسەت و دیپلۆماسییەتدا لەجێی دامەزراوە مەجەرییەکان، بەشێوەیەک دامەزراندنی ئەو دەزگەیانە ببێتە مایەی سەربەخۆیی ئێرلەندا. هەروەها گاندیش تیۆری دامەزراوە بەدیلەکانی پەرە پێدا و بەبەشێکی گرینگ لە بەرنامەی خۆی دانا.

بەڵام بزووتنەوەی بەرگریی ڕەنگە هەندێ جار ژمارەیەکی دیاریکراو دەزگە هەڵبژێرێ تا بەدیلیان بۆ دابنێ. لەسەدەی نۆزدەیەمدا ئەمەریکاییانی بەرهەڵستی کۆیلایەتی و پیاوانی ئاینیی ڕەشپێست، لە بواری ناڕەزاییان لە جیاکاریی ڕەگەزی لەناو کڵێساکاندا، لێیان کشانەوە و کڵێساگەلی نوێیان دامەزراند، لەوانە Methodist Episcopal Zion Church کە لە ساڵی ١٨٢١ دامەزرا.

لە ماوەی پێش لە شەڕی ناوخۆیی جگە لەوەی ڕەشپێستەکانیان -بەکۆیلە و ئازادەوە- فێری خوێندنەوە و نووسین دەکرد، بەرهەڵستانی کۆیلایەتی لەگەڵ کەسانی تر لە چەندان ویلایەت قوتابخانەی نوێیان بۆ ڕەشپێستەکان و هەندێ جار قوتابخانەی تێکەڵاو بۆ ڕەش و سپی، دروست کرد، کە ئەم قوتابخانانە لە ڕووی یاساییەوە قەدەخە بوون.

لە حوکمێکدا کە بۆ داخستنی قوتابخانەیەکی کۆیلەکان لە لکسنگتۆن-کنتاکی دامەزراوە، لە بڕیاری لێژنەی سوێندخۆراندا هاتووە ئەم قوتابخانەیە "ڕەنگە عەقڵی ئەوانە ڕووناک بکاتەوە، کە بەختەوەرییان لە نەزانییاندایە".

لە شاری بساڤانا-جۆرجیا، قوتابخانەیەک بەنایاسایی بۆ ڕەشپێستەکان دروست کرا، ماوەی زیاتر لە ٣٠ ساڵ لە کارکردن بەردەوام بوو. لە هەندێ حاڵەتی تردا، مامۆستا خۆی دەچووە ماڵەکان، وەک لە بترسبۆرگ-ڤێرجینیا، کە یەکێک لە خولاسییەکان بەنهێنی لەم ماڵ دەچووە ئەو ماڵ بۆ فێرکردنی ڕەشپێستەکان.

ساڵی ١٨٦٠ قەشە "جون فی"ی بەرهەڵستی کۆیلایەتی هەوڵی دا چەند قوتابخانەیەکی تێکەڵاو لە کنتاکی دروست بکا، یەکەم قوتابخانە کە دایمەزراند لەلایەن ئەو سپی پێستانەی بەرگرییان لە کۆیلایەتی دەکرد سووتێنرا، بەڵام ئەو وێڕای هەموو ئەو هەڕەشانەی لێی دەکرا، لە پلانەکەی خۆی بەردەوام بوو، ڕەتی کردەوە چەک بۆ بەرگری لە خۆکردن هەڵبگرێ و لە دروستکردنی قوتابخانەی تێکەڵاو بەردەوام بوو، لەکاتێکدا سپییەکان کۆدەبوونەوە و هێرشیان دەکردە سەر.

هەروەها چەندان قوتابخانە لەناو کڵێساکانی سەر بە کاسۆلیکەکان و کویکرز و ڕەشپێستەکاندا هاتنە دامەزراندن، کە تایبەت بوون بەکۆیلە ئازادکراوەکانی بەلتیمۆر و واشنتۆن. حەشاماتی سپییەکان هەستان بەسووتاندنی ئەو قوتابخانانە و لەناوبردنی شمەکەکانیان و

مامۆستاکانیشیان نارده دەرەوەی پایەتەخت.

ساڵی ١٨٥٠ میرتیلا ماینەر بەیارمەتیی کویکرز قوتابخانەیەکی بۆ ڕەشپێستەکان لە واشنتۆن دامەزراند، بەڵام سپییەکان لە شەقامەکاندا گێچەڵیان بەقوتابییەکان دەکرد، ژمارەیەکی زۆریان هەڵیانکوتایە سەر قوتابخانەکە. "خاتوو ماینەر" گاڵتەی پێ دەکردن، کاتێ هەڕەشەی سووتاندنی قوتابخانەکەیانە کرد وەڵامی دانەوە کە ئەوە کۆڵی پێ نادا و قوتابخانەکە لە خۆڵەمێشەکەی بەخێرایی و باشتر لە جاران لەدایک دەبێتەوە". ساڵی ١٨٦٠ ئاگر بەر بووە جێیەکە، بەڵام بیناکە زیانی پێ نەگەیشت.

لەکاتی داگیرکردنی پۆڵۆنیا لەلایەن ئەڵمانیاوە، پۆڵۆنیاییەکان سیستمێکی پەروەردەیی سەربەخۆ و دوور لە چاوەدێریی نازییەکانیان دامەزراند. ساڵی ١٩٤٢ تەنیا لە وارسۆ، زیاتر لە ٨٥ هەزار منداڵ بەنهێنی لە ماڵەکاندا دەیانخوێند. لەو ماوەیەدا ١٧٠٠ کەسیان لە قوتابخانەی ناوەندی دەرچوون و کارتی تایبەتییان پێ بەخشرا، کە پاش جەنگ گۆڕییان بەبڕوانامەی ڕەسمی.

لە باشووری ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا، لە بەرامبەر بڕیارەکانی دادگەی باڵا بەتێکەڵبوون لە قوتابخانە ڕەسمییەکاندا، لایەنگرانی جیاوازیی ڕەگەزی قوتابخانەی تایبەتییان وەک بەدیل بەکار هێنا. ساڵی ١٩٥٨ یارمەتییەکان لەو منداڵانە بڕا کە لە قوتابخانە تایبەتەکاندا دەیانخوێند.

٧- سیستمی پێوەندیکردنی بەدیل

لە سایەی ئەو ڕێژیمانەی سانسۆرێکی زۆر دەخەنە سەر دەزگەکانی ڕاگەیاندن و قۆرخیان دەکەن، دامەزراندنی سیستمگەلێکی ئابووریی بەدیل لەلایەن گرووپە بەرهەڵستکارەکانەوە دەست تێوەردانێکی ناتوندوتیژانەیە، چونکە کاری ڕێژیم لە گواستنەوەی زانیاری و بیرۆکەکان شپرزە دەکا.

ڕەنگە ئەوە ڕۆژنامە و ڕادیۆکان و تەنانەت تەلەڤزیۆنیش بگرێتەوە، هەروەها ڕەنگە ئامرازەکانی پێوەندیکردنی نێوان کەسەکانیش بگرێتەوە وەک پۆستە و تەلەفۆن و ڕۆژنامە و پەخشی ڕادیۆیی، ئەم ئامرازانە لە بنەڕەتدا وەک ئامرازگەلی ناڕەزایی دەربڕین و قایلکردن پۆلبەندی دەکرێن، بەڵام لە چوارچێوەیەکی فرەواندا کار دەکەن و گژبەریی ئەو دەزگەیانەی ڕاگەیاندن دەکەن، کە لەژێر کۆنترۆڵی دەوڵەتدان و هاتنەمەیدانی فاکتەرێکە بۆ لاوازکردنی توانا میدیاییەکانی دژبەر. ئەم سیستمە بەدیلانە کەرەستەی بەهێز و کاریگەرن بەدەست چالاکە ناتوندوتیژەکانەوە و توانای دژبەرەکە لە کۆنترۆڵکردنی گواستنەوەی بیرۆکە و زانیارییەکان لاواز دەکا و توانای ئەو دەداتە چالاکانی ناتوندوتیژ بەڕێگەی نوێ بەرگری بکەن و دەست وەربدەن.

ئەو ڕۆژنامە نهێنییانەی لە وڵاتانی ژێر داگیرکەری نازیدا دەردەچوون، بوونە سیستمێکی بەدیلی پێوەندیکردن، وەک لە هۆڵەندا ڕووی دا:

راستەوخۆ پاش پەلامارەکەی ئەڵمانیا، یەکەمین بەیاننامەی نهێنییەکان کە بە دەستخەت نووسرابوون دەرکەوتن، بە دوایدا بەیاننامە و بڵاوکراوەی دەستنووس یاخۆ چاپکراو کە ناوی "ئامرازەکانی تۆپی بەفر"ی لێنرا و خوێنەر بۆ هاوڕێکانی دەگوێزێتەوە. گرینگترینی ئەم بڵاوکراوە دەورییانە پەرەیان سەند و گەورە بوون و بە فراوانی بڵاو بوونەوە، هەموو ئەوە لەسایەی کەشێکی سەرکوتکردن و نهێنیدا، لەسەر ئاستەکانی ئامادەکردن و بڵاوکردنەوە و دابەشکردن، بەڕێوە دەچوو.

"ڤریج ندرلاند" رۆژنامەیەکی نهێنی بوو کە لە ئەیلوولی ١٩٤٤ سەد هەزار دانەی لێ دەرچووە. هەروەها بەیاننامە رۆژانەکانی گەیشتووەتە سەد هەزار.

رۆژنامەی "جوما نتیاندری" لە ساڵی ١٩٤٥ گەیشتە ٤٠ هەزار. رۆژنامەی "تروە" گەیشتە ٦٠ هەزار دانە، ئەمە جگە لە ٦٠ چاپی ناوخۆیی و ناوچەیی، تا لە کانوونی دووەمی ١٩٤٥دا گەیشتە دوو ملیۆن دانە.

لە ساڵی ١٩٤٤ سەد هەزار دانە لە هەفتەنامەی "دی وارهاید" لە ئەمستەردام و روتردام دەرچوو. رۆژنامەی "ئونس ڤۆلک" ١٢٠ هەزار دانەی لێ چاپ کرا. ئەمە جگە لە چەندان بڵاوکراوەی دەوری و رۆژنامەی نهێنی کە بڵاو دەکرانەوە و دابەش دەکران.

پاش دەست بەسەرداگرتنی دەزگاکانی رادیۆ لە ئایاری ١٩٤٥ ژمارەی بڵاوکراوەکان بەخێرایی زیادیان کرد: ساڵی ١٩٤٥، ١٥٠ بڵاوکراوە سەریان هەڵدا، لەنێوان ئەیلوولی ١٩٤٤ و کانوونی دووەمی ١٩٤٥، ٣٥٠ بڵاوکراوە دەرکەوتن کە ملیۆنان دانەیان لێ دابەش کرا.

هەموو ئەو بڵاوکراوانە بیر و بۆچوونی سیاسی و گفتوگۆیان لەبارەی داگیرکردن و قۆرخکردنی میدیا و سانسۆرکردنی هەواڵەکانیان لەخۆ گرتبوو.

لەنێو ئامرازە بەدیلە زێدە تایبەتمەندەکانی تردا باس لە دڵنیایی زانیاری و نامە تایبەتەکانی تاکەکان یاخۆ گرووپە دیاریکراوەکان دەکەین، لەکاتێکدا دەزگا راگەیاندنە ئاساییەکان لەژێر چاودێریدان، لەوانە پۆستە و تەلەفۆن و هی تر.

هەرچی رادیۆ و تەلەڤزیۆنە بەدیلەکانە کە بۆ ماوەی دوو هەفتە لە چیکۆسلۆڤاکیا کاریان کرد، لە گرینگترین سیستمە بەدیلەکانی بڵاوکردنەوە بوون کە لە ولاتێکی داگیرکراودا هاتبوونە دامەزراندن.

دەستوەردانی ئابووری

دەکرێ هەندێ جار دەستوەردانی ناتوندوتیژانە فۆرمی ئابووری وەربگرێ. کاریگەریی ئەم دوازدە ڕێگەیەی لێرەدا باس کراون، کاریگەرییەکی دەروونییە، بەڵام کاریگەریی ڕێگەکانی تر ئابوورییە، جگە لە کاریگەرییە سیاسییەکان. چوار لەمانە بەوە ناسراون جەستەیی و ئابوورین، ئەوانیش

مانگرتنی پێچەوانە، مانگرتن بە پەناگیری لە شوێنی کار، زەوتکردنی ناتوندوتیژانەی زەوی و بەزاندنی گەمارۆیە. چواریان رۆڵیان بریتییە لە شپرزەکردنی ئابووریی دژبەر بەتایبەت ئەگەر ئەو دژبەرە وڵاتێکی تر بێ، ئەوەیش پێویستی بە جموجووڵێکی حکوومەت هەیە و رەنگە لە هەندێ بارودۆخدا ئەرکی هەندێ گرووپ بێ. وەک قەدەغەکردنی فرۆشتنی هەندێ شمەک لە وڵاتێکی تر یاخۆ زەوتکردنی، یان خنکاندنی بازاڕی جیهانی بە بەروبووم بەمەبەستی تێکشکاندنی ئابووریی وڵاتەکەی تر.

ئەم ڕێگایانە دوورن لە بیرۆکەی خۆشویستنی کەسەکە بۆ دژبەرەکەی و زۆربەی جاران لەکاتی کێشە سەربازییەکاندا بەکار هاتوون، بەڵام بەهەر حاڵ ئەمیش تایبەتمەندییە تەکنیکییەکانی دەستوەردانی ئابووریی ناتوندوتیژانەی هەیە.

هەرچی دواین کۆمەڵەی ڕێگەکانی دەستوەردانی ئابووریە، ئەوە بەشێوەیەکی بنچینەیی ناحکوومین و پێویست بە خولقاندن (یاخۆ پەرەپێدان)ی توانای بەدیلە لە بوارەکانی خستنەبازاڕ و گواستنەوە و بەرهەمهێناندا.

١- مانگرتنی پێچەوانە

مانگرتنی پێچەوانە لە فۆرمدا ئابوورییە بەڵام کایگەرییەکەی دەروونییە. ئەم جۆرە جموجووڵە تا رادەیەک نوێیە و بۆ ساڵی ١٩٥٠ دەگەڕێتەوە بۆ لایەن کرێکارانی کشتوکاڵی لە ئیتاڵیا، پێش لەوەی لە سەقڵیە لەلایەن گۆڕانخوازی ناتوندوتیژی کۆمەڵایەتیی ناسراو دانیلۆ دولچییەوە بەکار بێ.

کرێکارە کشتوکاڵییەکان زیاتر لەوەی پێویست بوو ڕۆدتر و زیاتر کاریان دەکرد، بەشێوەیەک سنووری ئەو کرێیەی تێدەپەڕاند کە لەسەری ڕێک کەوتبوون. ئەوەیشیان لەپێناو پاڵپشتیکردنی داواکارییەکانیان بۆ زیادکردنی کرێکانیان دەکرد تا خاوەن کارەکە بخەنە دۆخێکی واوە ئەستەم بێ بتوانێ داواکانیان ڕەت بکاتەوە.

مانگرتنی پێچەوانە هەروەها بۆ ئەوە کراوە تا پێویستیی بێکارەکان بۆ کارێک کە بژێوییانی پێ مسۆگەر بکەن نیشان بدا. ساڵی ١٩٥٦ ژمارەیەک لە بێکارانی خەڵکی سەقڵیە کە دانیلۆ دولچی سەرکردایەتی دەکردن پەنایان بۆ ئەم ڕێگەیە برد و خۆبەخشانە و بەخۆڕایی هەستان بە چاککردنەوەی ڕێگەیەکی گشتی بەمەبەستی سەرنجڕاکێشان بۆ هەلومەرجی دژواری کارکردن لە ناوچەکە و شکستی حکوومەت لە مامەڵەکردن لەگەڵ بابەتەکە و ئەو گەرەنتییە دەستوورییانەی مافی کارکردن دەستەبەر دەکەن. دۆلی و ژمارەیەکی تر لە بەشداران دەستگیر کران.

جایمس فارمەر دەڵێ لە ڕابردوودا لە شیکاگۆ بە دەستپێشخەریی کۆمەڵەی یەکسانیی نەژادی، ژمارەیەک لە زنجییە بێکارەکان هەڵمەتێکی خاوێنکردنەوەیان ئەنجام دا، دواتر وەسڵی کرێی ماندووبوونەکەیان لە بارەگای شارەوانی بەجێ هێشت. بەڵام هیچ کرێیەکیان بۆ خەرج نەکرا.

لە ٢٥ی ئاب، کە هاوکات بوو لەگەڵ یەکەمین یەکشەمی پاش داگیرکردنی ڕووسی بۆ

چیکۆسلۆڤاکیا، زۆربەی کرێکار و فەرمانبەرەکانی یەکێک لە گەورەترین کارگەکانی ئالیات لەپاش دەوام درێژەیان بە کارکردن دا و ئەو رۆژەیان ناونا "یەکشەمی دوبچک"، تا بەوە لە رێی بنیاتنانی ئابووریەوە پاڵپشتی لە حکوومەتەکەی دوبچک بکەن، نەک مان بگرن کە رەنگە زیان بە ولاتەکە بگەیەنێ نەک رووس.

ئەگەرچی وا دێتە پێش چاو مانگرتنی پێچەوانە ئازار بە رێژیمی ئارا ناگەیەنێ، کەچی بەرپرسانی ئیتاڵیایی بە مەترسییان دانا و بە پێویستیان زانی ئەنجامدەرانی بگیرێن و بەند بکرێن و تەنانەت لەلایەن پۆلیسەوە تەقەشیان لێ بکرێ.

٢- مانگرتن بە پەناگیری لە شوێنی کار

پیترسۆن و نولز یەکەم کەس بوون ئەم ناونانەیان بەکار هێنا. بریتییە لەوەی کرێکاران دەست لەکارکردن هەڵدەگرن، بەڵام هەر لەناو کارگەکەدا دەمێننەوە و ناچنە دەرەوە تا داواکانیان دێتە دی. جیاوازیی نێوان ئەم رێگەیە و پەناگیریی ئاسایی ئەوەیە مانگرەکان لێرەدا ناچار نین بەدرێژایی کات دابنیشن.

ئەم رێگە زۆر لایەنی باشی هەیە چونکە دەرفەتی ئەوە دەداتە کرێکارەکان چاودێریی ئامرازەکانی بەرهەمهێنان بکەن، ئەگەری شکاندنی مانگرتنەکە لەلایەن کرێکارە بەشدار نەبووەکان کەم دەکاتەوە، هەروەها ئەگەری زووەدانی کاری توندوتیژی و تێکدان کەم دەکاتەوە، مەگەر لەو حاڵەتەی پۆلیس یان سوپا بێنە ناوەوە.

جۆزێف رایباک لە کتێبی "مێژووی کاری ئەمەریکایی" دا دەڵێ "ئەم رێگەیە لەسەدەی نۆزدەیەمدا لەلایەن ئافرەتانی کرێکار لە کەرتی دروومان پێڕەو کرا". هەروەها لە پۆڵەندا و فرەنسایش.

دیارە ئەم رێگەیە لە ئەمەریکا لە ژێر کاریگەریی خەباتی گاندی لە هیند، پەرەی سەندووە.

هەروەها لەساڵی ١٩٣٠ بە شێوەیەکی بەرفراوان لە ئەوروپا و ئەمەریکا پێڕەو کرا. گەورەترین جموجووڵ ئەوەی کرێکارانی لاستیک بوو لە شاری ئاکرۆن-ئۆهایۆ لە ساڵی ١٩٣٦.

هەر هەمان ساڵ جموجووڵێکی تری هاوشێوە لە کلیفلند رووی دا کە کرێکارانی کارگەکانی ئۆتۆمبێل پێی هەستان.

لە کانوونی یەکەمی ١٩٣٦ پەنا بۆ ئەم رێگەیە برا بۆ رووبەڕووبوونەوەی پلانی خێراکردنی کار لە کارگەکانی جەنەڕاڵ مۆتۆرز لە شاری ئەندرسن-ئیندیانا.

لە ١٣ تشرینی یەکەمی هەمان ساڵ، رێگەکە دژی هەڵمەتەکانی دەرکردنی کرێکارانی سەندیکایی لە کارگەکانی شیڤرۆلیە لە شاری فلینت-میشیگان تاقی کرایەوە.

ئەم جموجووڵە بوو ئەم رێگەیەی خستە سەر پێ و ناساندی.

رایباک دەڵێ "ئەو مانگرتنە شتێکی نوێ بوو، چونکە کرێکارەکان لەبری ئەوەی لەبەردەم

کارگەکاندا هاتوچۆ بکەن، لەسەر کورسییەکان و لەبەردەم ئامێرەکانیان دادەنیشتن، چالاکییەکە ئامانجی خۆی پێکا".

جەنەرالْ مۆتۆرز نارەزایی لەم کارە دەربڕی و بە دەست بەسەرداگرتنێکی نایاسایی کەرەستەکانی لە قەڵەم دا و داوای کرد پەناگیران دەربکرێنە دەرەوە. ئامێرەکانی گەرمکردنەوەی کوژاندەوە. بەڵام کرێکارەکان لەناوەوە دانیان بەخۆیاندا گرت. پەناگیران دوو هێرشی پۆلیسیان بە تۆندی بەرپەچ دایەوە، یەکەمیان لە رێی کووپی قاوە و شووشەی شەراب و پارچەی کانزاییەوە، دووەمیشیان کە پۆلیس بۆمبی کاغەزی تێدا بەکار هێنا، بە ئاو پرژێن وەڵامیان دایەوە.

حاکم فرانک مۆرفی رازی نەبوو پەنا بۆ پۆلیسی ویلایەتەکە ببا بۆ دەرکردنی پەناگیرەکان. کرێکارەکان گژبەریی فەرمانێکی قەزاییان کرد بۆ دەرکردنیان و گوتیان ئەوان هەوڵ دەدەن وابکەن کۆمپانیاکە مل بۆ یاسا کەچ بکا و بەکۆمەڵ دانوستاندنیان لەگەڵدا بکا. بەڵام کۆمپانیاکە هەموو جۆرە دانوستانێکی رەت کردەوە، چ تاکە کەسی بێ یان بە کۆمەڵ.

لە ٤ ی شوبات سەرۆک رۆزفەڵت داوای کرد دەست بە دانوستان بکرێ، پاش هەفتەیەک رێککەوتن کۆمپانیاکە دان بە سەندیکادا بنێ و دەست لە خراپ مامەڵەکردن لەگەڵ سەندیکاییەکان هەڵبگرێ.

رایباک هەروەها نووسی لە نیسانی ١٩٣٧"مانگرتنێک بە پەناگیری لە شوێنی کار" لە کۆمپانیای کرایزلەر ئەنجام درا، کۆپانیاکە ناچار کرا دانوستاندن لەگەڵ مانگرەکاندا بکا.

ئەم جۆرە جموجوولانە بە بەرفراوانی بلاو بووەوە.لەنێوان ئەیلوولی ١٩٣٦ و حوزەیرانی ١٩٣٧دا لەلایەن ٥٠٠ هەزار کرێکارەوە پێڕەو کرا لە کەرتەکانی لاستیک و چنین و شووشە و هی تر. ئەم چالاکییانە کاردانەوەی بەهێزی لەلایەن خاوەن کارەکان و رۆژنامەکان و جەماوەر و ئەنجوومەنی پیران و یەکەتیی ئەمەریکایی بۆ کارکردنەوە لێ کەوتەوە.

گردبوونەوەی دەستەی ئابووریەکان لەبەرامبەر ئەو کۆمپانیایانەی گژبەریی فەرمانەکانی ئەنجوومەنی نیشتمانی بۆ پێوەندییەکانی کاریان کرد، پەنای بۆ ئەم رێگەیە برد. بەڵام گردبوونەوەکە لە هاوینی ١٩٣٧ بڕیاری هاتە سەر ئەوەی ئەم جۆرە جموجوولە "پێویست و ژیرانە نییە" و بڕیاری دا چی تر دووبارەی نەکاتەوە.

ساڵی ١٩٣٩ دادگەی باڵا لە ویلایەتە یەکگرتووەکان بڕیاری دا ئەم رێگەیە بە دەرچوون لە یاسا دابنێ لەو رووەوە کە دەستدرێژییە بۆ سەر مووڵکە تایبەتەکان.

لەکاتێکدا لە ئەمەریکا ئەم شێوازە تەنیا لەپێناو بەدەستهێنانی هەندێ داواکاریی پێوەندار بە کرێ، بارودۆخی کار و دانانی یاسای کاری سەندیکایی پەنای بۆ دەبرا، لە ئیتاڵیا پێش گەیشتنی مۆسۆلینی بە دەسەڵات بەشێوەیەکی شۆڕشگێڕانە بەکار دەهێنرا. کرێکارەکان چاویان لەوە بوو

دەست بەسەر کارگەکاندا بگرن و خۆیان بەڕێوەیان ببەن. هەندێ لە حاڵەتەکان خاڵی نەبوو لە توندوتیژی.

هەروەها زۆر نموونە دەبینین لەبارەی پەنابردن بۆ "مانگرتن بە پەناگیری لە شوێنی کار" لەلایەن کرێکارانی کانەکانەوە. ساڵی ١٩٣٤ کرێکارانی کانەکان لە شاری بیکسی مەجەری پەناگیرییەکیان لە کانەکاندا ئەنجام دا، هاوکات مانیان لە خواردنیش گرت.

هەروەها حاڵەتی هاوشێوە لە پۆڵەندا و وایڵز و لە تامبل لە ئەیلوولی ١٩٥٩ و لە گلامورگان لە ئاداری ١٩٦٠ دەبینین.

لە شاری پیتەرفیلد لەکاتی شۆڕشی ئەڵمانیای رۆهەڵات لە حوزەیرانی ١٩٥٣، ئەم رێگە کاری پێکرا و کارایی خۆی سەلماند بەوەی خەڵک دوور لە شەقامەکان بهێڵنەوە، بەو هۆیەشەوە هیچ رووبەڕووبوونەوەیەک لەگەڵ سەربازانی رووس و پۆلیسی ئەڵمانیایی رووی نەدا. بزوێنەری مانگرتنەکە دەڵێ "لەڕێی ئێزگەوە بانگەوازێکمان ئاڕاستەی کرێکاران کرد، داوامان لێ کردن بگەڕێنەوە کارگەکانیان بەو مەرجەی هیچ کارێک نەکەن".

لە هەڵسەنگاندنیدا بۆ رادەی کاریگەریی ئەم رێگەیە لەکاتی شۆڕشی ئەڵمانیدا، راینەر هیلدبرانت دەڵێ "لە هەندێ کارگە پەناگیری چەند رۆژێک بەردەوام بوو و هیچ بەرکەوتنێکی لێ نەکەوتەوە، بگرە بەهۆیەوە ژمارەیەک کرێکارێش ئازاد کران کە بەهۆی مانگرتنی پێشتریانەوە راگیرابوون".

٣- زەوتکردنی ناتوندوتیژانەی زەوی

رێگەیەکی تر لە رێگەکانی دەستوەردانی ناتوندوتیژانە تێیدا خەڵکێک دەست بەسەر هەندێ زەویدا دەگرن و بەکاری دێنن کە مۆڵکی کەسانی ترە، ئەویش بەمەبەستی گواستنەوەی مۆڵکیەتی ئەوە زەوییانە و بەکارهێنانی وەک دیفاکتۆیەک و خوازیارن ئەو گواستنەوەی مۆڵکایەتییە بکرێتە یاسا.

وا باوە ئەم رێگەیە جووتیارانی نەدار لە بەرامبەر دەرەبەگەکان پەنای بۆ دەبەن و هەمان ئەو زەوییانە زەوت دەکەن کە پێشتر تێیاندا کاریان بۆ ئەوان کردووە. لە هەندێ حاڵەتی تردا ئەو زەوییانە مۆڵکی دەوڵەتن، یا لەلایەن دەوڵەتەوە دەستیان بەسەردا گیراوە وەک سزایەک بۆ بەرەنگارییەکی میللی کە خەڵک تێیاندا ئامادە نەبوون باج بدەن.

هەرچی ئەو هەلومەرجانەن کە تێیاندا پەنا بۆ ئەم رێگەیە دەبرێ، زۆر و جیاوازن. دەکرێ زەوتکردنەکە بە رەزامەندیی حکوومەت بێ، یان بە هاندانی هەندێ گرووپی دەستڕۆیشتووی ناو کۆمەڵگە بێ. وا دیارە حاڵەتە کۆمەڵایەتی و سیاسییەکە هەمیشە ئاڵۆزە. ئەمەی خوارەوەیش چەند نموونەیەکە لە ناوچە جیاجیاکانی دنیاوە.

لەوەی لەبارەی دەستبەسەرداگرتنی زەوییەکان نووسراوە، ئەستەمە بزانین ئاخۆ هەموو

حـاڵەتەکـان بەتەواوی یان بەڕێژەیی ناتوندوتیـژانە بوون، یـان توندوتیـژیی راسـتـەقـینەیـان تێ کەوتووە.

بۆ نموونە دەستبەسـەرداگرتنی زەوییەکان لە باشوور و ناوەڕاستی سەقڵیە لە ئیتاڵیا لە ساڵی ١٩١٩ و ١٩٢٠. کـریسـتـۆفـر سـیـتـۆن-واتسن دەڵێ دەسـتـبـەسـەرداگـرتنـی زەوییـەکـان لەلایەن جووتیـارانەوە لە ئابی ١٩١٩ لە گوندەکانی ئیتاڵیا دەستی پێکرد. جووتیـاران لە بەرەبەیاندا پۆل پۆل بە بـەرزکـردنـەوەی لافـیـتـەوە و بەدەم مـارشی سـەربازییـەوە لە گـونـدەکـان بەرەو ئـەو پارچە زەوییەی بابەتی کێشـەکەیە دەکەوتنە ڕێ. هـەریەک سنووری زەوییەکەی دیاری دەکرد و دەستی بە هـەڵکەندن و کێڵانی دەکرد بۆ چەسپاندنی خاوەنداریی خـۆی بۆ زەوییەکە. زۆر جـار بەهـۆی زەوییە دەست بەسـەرداگیـراوەکـان، کـە جـووتیـارەکـان بە مـافی ڕەوای خـۆیانیـان دادەنا چەندان کێـشـە دروست دەبوو کە دەیان ساڵیان دەخایاند.

لە مـانـگی ئەیلوولی ١٩٢٠ حکوومـەت ڕێگەی بە حـاکـمی نـاوچەکـان دا دەست بەسـەر زەوییـە نەکێڵراوەکاندا بگرن و بەسەر جـووتیـارە هـەژارەکانیـاندا دابەش بکەن بەو مـەرجـەی خۆیان لەنێو کۆمەڵە هـەرەوەزییەکاندا ڕێک بخەن. لە بەهـاری ١٩٢٠ گردبوونەوە کشتوکاڵییە کاسـۆلیکییەکان بە دڵەدانی کاهینەکانی ئەبرەشییەکان دەستیان کرد بە دەستبەسـەرداگرتنێکی فرەوانی زەوییەکان لە سەقڵیە. ئەوکات حکوومەت ڕایگەیاند تەنیا ئەو جووتیارانەی دەتوانن بەباشی زەوییەکانیان سوود لـێ ببـیـنن دان بـە خـاوەنداریەتـیـی زەویەکـانیـاندا دەنـرێ. بەڵام ڕووبـەری ئەو زەوییـانـەی خاوەنداریەتییەکەیان بەتەواوی گوازرایەوە زۆر گەورە نەبوو.

دەسـتـبـەسـەرداگرتنی زەوی لـە ئـەمـەریکای باشـووریش ئەنجام درا، بەتایبـەت لە کۆڵۆمبـیـا و پۆلیڤیا و پیرۆ و ڤەنزویلا و بەرازیل.

لە ساڵی ١٩٢٩ لە شاری کودینامارکا و تولیما و ڤالیی کۆڵۆمبیا، پێوەندییەکانی جووتیاران ئەم ڕێگەیەیان بەکار هێنا، ئـەمـە جگە لە پەنابردنیان بۆ هـەندێ توندوتیـژیی بەرگریکارانە و بەوەیش توانیـیـان دەست بەسـەر زیاتر لە ٥٠٠ کم دووجـای ناوچەیەکی شـاخـاویدا بگرن و کـۆمـارێکی ئیشتراکیی سەربەخۆی تێدا دابمەزرێنن، کە زیاتر لە ٢٠ ساڵی خایاند.

سـاڵی ١٩٣٣ جـووتیـارانی کۆڵۆمبـیـایی سـوودیان لە یاسـایەک وەرگرت کـە خـاوەن زەوییـەکانی ناچار دەکـرد پـارە بدەنە جـووتیـارەکـان لەبەرئەوەی چاکسـازی لە زەوییـەکـانیـاندا دەکـەن. ئەو جـووتیارانە بـە مۆڵەت و بەبێ مـۆڵەتی خـاوەنی زەوییـەکە دەرەختی قـاوەیان دەچاند، ئەوەیش دەبووە بەربەست لەبەردەم گێڕانەوەی زەوییـەکـانیـدا مـەگـەر لـەبری ئەوە پارە بدا. ئـەم ڕێگەیـە لە ناوچەی کودینامارکا سەرکەوتنی بەدەست هێنا و زەوییەکان بەدەست جووتیارەکانەوە مانەوە.

دواتر ئەنجـوومـەنـی پیـرانی کـۆڵۆمـبـیـا یاسـای ژمـارە ٢٠٠ی دەرکـرد کـە بە یاسـای لۆبز بۆ چاکسازیی زەویوزار ناسراوە.

هـەروەها بانکی پێشینەی کشتوکاڵی پرۆسـەکانی دەست بەسەرداگرتنی بەیاسایی کرد، ئەویش

لە رێی کڕینی زەوییەکان لە خاوەنەکانیان و ئەنجا فرۆشتنەوەیان بەو جووتیارانەی دەستیان بەسەریاندا گرتووە بە قەرزی درێژمەودا. تەنیا ئەوانە سوودیان لەمە وەرگرت کە زەوییان زەوت کردبوو.

ساڵی ١٩٦١ ژمارەیەک لە خێزانەکانی جووتیاران، کە ژمارەیان لەنێوان پێنج تا شەش هەزار کەسدا دەبوو، دایان بەسەر زەوییەکی بەرفراوانی بەیار (بەکارنەهاتوو) لە دەوروبەری شاری کوندای و دەستیان بەسەردا گرت. دەزگای چاکسازیی خانووبەرەی سەر بە حکوومەت ئەو زەوییانەی بەسەر ئەو ماڵانەدا دابەش کرد.

میگال ئوروتیا لە ساڵی ١٩٦٧ دەنووسێ، یەکەتییە جووتیارییەکان هێشتا پرۆسەی دەستبەسەرداگرتنی زەوییەکانی سەروکاری دەکرد. هەروەها یەکەتیی کشتوکاڵیی نیشتمانیی کاسۆلیکی مەشرەبیش پرۆسەی دەستبەسەرداگرتنی رێک دەخست و دەستبەجێ ئەو زەوییانە لەسەر هەزاران جووتیار تاپۆ دەکران. زۆر جار کڵێسا رەزامەندی لەسەر ئەو پرۆسەی زەوتکردنانە دەدا کە کاهینەکان پێشەوایەتییان دەکرد.

هەروەها هەندێ جار پرۆسەی دەستبەسەرداگرتنی ناتوندوتیژانە دەبووە هۆی گواستنەوەی خاوەندارییەتییەکە بەشێوەیەکی یاسایی، ئەویش بەوەی خاوەن زەوییەکە بە قیست زەوییەکەی دەفرۆشتە جووتیارەکە، یان بەوەی دەزگای چاکسازیی زەویوزار زەوییە دەستبەسەرداگیراوەکەی وەک ناوچەیەکی چاکسازیی زەویوزار رادەگەیاند.

ئوروتیا دەڵێ "لە هەندێ حاڵەتی تردا، جووتیارەکان بەزۆر زەوییەکانیان داگیر دەکرد".

دەستبەسەرداگرتنی ناتوندوتیژانە لە پۆلیفیایش کۆتا و زۆر جاریش بە هاندانی حکوومەت دەبوو.

ساڵی ١٩٤٥ بەرپرسانی حکوومەتە شۆڕشگێڕییە نیشتمانییەکە داوایان لە دانیشتوانە رەسەنەکە کرد پاڵپشتیی رێکخراوەکەیان بکەن، وەک هەنگاوی یەکەم بە ئاراستەی هەنگاونان بۆ دەستگرتن بەسەر زەویوزارێکی بەرفراوان.

بەڵام دوای ئەوە و لە سایەی حکوومەتێکی کۆنەپارێزدا هندییەکان دایان بەسەر هەندێ زەویدا، بەڵام وەک ئێدواردۆ ئەرزی–لۆریرۆ دەڵێ– "حکوومەت درندانە سەرکوتی کردن".

ساڵی ١٩٥٢ پاش گەڕانەوەی بزووتنەوەی شۆڕشگێڕیی نیشتمانی بۆ دەسەڵات، داوا لە هندییەکان کرا زەوییەکان داگیر بکەن. یەکەتییە کشتوکاڵییەکان پێک هاتن و زەوییەکان دابەش کران. بە خێراییەکی سەیر زەوییەکە زەوت و دابەش کرا تەنانەت پێش لە پەسەندکردنی مەرسوومی چاکسازیی کشتوکاڵیش.

ئەرزی–لۆریرۆ دەڵێ پرۆسەکە زۆر ئاشتییانە بوو، گرینگترین لایەنیش هەڵوەشاندنەوەی یەکێک لە چینە کۆمەڵایەتییە لادێییەکان بوو، ئەویش بە گۆڕینی جووتیاران بە خاوەنی ئەو زەوییانەی

کاریان تێدا دەکەن و هەروەها ئەندام لە دامەزراوەیەکی خاوەن مۆڵک و بایەخی هاوبەش. مۆڵکداره کۆنەکانیش کشانەوە بۆ شارەکان.

هانتنگتۆن دەڵێ دەستەبەسەرداگرتنی زەوییەکان لە ناوچەی کوزکو لە پیرۆ، هەروەها بەهێزبوونی ڕێکخراوەکانی جووتیاران، ڕۆڵیان هەبوو لە تێپەڕاندنی یاسای چاککردنی زەویوزار ساڵی ١٩٦٠. سەرۆک بیلۆند تیری هانی هندییە بێ زەوییەکانی دەدا دەست بەسەر زەوییە وەبەرنەهاتووەکاندا بگرن، تا ئەنجوومەنی پیران ناچار بکەن یاساکەی سەرۆکایەتی بۆ چاکسازیی زەویوزار پەسند بکا.

لە هەردوو ساڵی ١٩٦٢ و ١٩٦٣ بزووتنەوەی سەندیکای کشتوکاڵی لە هەردوو کەرتی جونین و باسکو لە پیرۆ گەشەی کرد. خاتوو دورین وارینەر دەڵێ "ئەم کۆمەڵە سەندیکاییانە چەندان هەڵمەتی دەستبەسەرداگرتن یان بەسەردادانی زەویان ئەنجام دا کە لە هندییەکان سەنرابوون، مەبەستیش لە بەسەردادان ئەوەیە هندییەکان لە زەوییە جێناکۆکەکاندا کووخیان دروست دەکرد و تێیدا جێگیر دەبوون.

پاش گەڕانەوەی ڕۆمۆلۆ بیتانکوری سەرۆکی ڤەنزویلا بۆ دەسەڵات لە ساڵی ١٩٥٩، حکوومەتەکەی دەستی کرد بە دابەشکردنی زەوییە گشتییەکان و بەیاساییکردنی ئەو زەویگیرییانەی سەندیکاکان ئەنجامیان دابوو. وارینر دەنووسێ و دەڵێ "یاسای چاکسازیی کشتوکاڵی ساڵی ١٩٦٠ بە پرۆسەی چاکسازی دەستی پێ نەکرد، بەڵکو ئەو زەویگیرییانەی ڕێک دەخست کە سەندیکاکان ئەنجامیان دەدا و میکانیزمێکی داهێنا کە لە ڕێیەوە سەندیکاکان دەتوانن داوا لە پەیمانگەی کشتوکاڵیی نیشتمانی بکەن زەوییەکان تاپۆ بکا".

هەروەها دەڵێ "ڤەنزویلا تاکە وڵاتە کە تێیدا جموجووڵی یەکەتییەکی پیشەیی توانی چاکسازییەک لە زەویوزاردا بکا"

ساڵانی ١٩٦٣ و ١٩٦٤ هەڵمەتێکی دەستبەسەرداگرتنی زەوی لە بەرازیل بەڕێوە چوو، بەتایبەت ئەو زەوییانەی وەبەر نەهێنرابووون و ئاوەدان نەبوون و ئەگەری بەرەنگاریکردنی پرۆسەکە لەئارادا نەبوو. دۆڵی پادابیا شانۆی زۆر لەو دەستبەسەرداگرتنانە بوو، پۆلیس هەندێ جار پەلاماردەرانی لەسەر پارچە زەوییەک دەردەکرد و هەندێ جاریش هیچی نەدەکرد. وارینەر دەڵێ "لەکاتی یەکێک لە هەڵمەتەکاندا، زەویگیرەکان لەلایەن سەندیکای کرێکارانی هێڵی ئاسنەوە پشتگیری دەکران، کە هەڕەشەی مانگرتنیان کرد ئەگەر بێتو خەڵک بە زۆر لەو زەوییانە دەربکرێن. حکوومەت ناچار بوو زەوییەکە بکڕێ و بیداتە داگیرکەرەکانی".

ئاژانسی حکوومیی بەرازیلی بۆ چاکسازیی کشتوکاڵی، لەکاتی هەوڵی جووتیاران بۆ دەستبەسەرداگرتنی زەوییەک، یان سەرکەوتنیان لە دەستبەسەرداگرتنیدا، خۆی دەستی بەسەر هەندێ زەویدا دەگرت. لە نیسانی ١٩٦٤ حکوومەتەکەی سەرۆک گولار ڕووخێنرا و ترسی گەورە

مـولّکدارەکـانی زەوی لە دەسـتبـەسـەرداگـرتنێکی گـشـتـیی زەوییـەکـانی وڵات، لە گـرینگـتـرین هۆکارەکانی رووداندی ئەو کودەتایە بوو. سەرکردەکانی سەندیکاکان گیران و بەند کران.

٤- شکاندنی گەمارۆ

لەکاتی کێشـە نێودەوڵەتییـەکاندا، رەنگە وڵاتێک هـەوڵ بدا پاڵپەسـتۆی سیـاسی بخـاتە سـەر دژبەرێک لەڕێی سـەپاندنی گـەمـارۆ بەسـەریدا، تا نەهێڵێ هـەندێ مـادەی "سـتـراتیـجـی"ی خـاوەن سروشتی سـەربازییانە یان خۆراک و شتی تری بەدەست بگا. شکاندنی ئەو گەمارۆیە بەمەبەستی گەیاندنی خۆراک بە خەڵکە گەمارۆدراوەکە، بەبێ هـەڕەشەی بەکارهێنانی ئامرازە سـەربازییەکان و بەبێ بەکارهێنانی هـێزی سـەربازی، رێگەیەکە لـە رێگەکانی دەستوەردانی ئـابووریی ناتوندوتیژانە، کە لایەنێکی سێیەم بۆ یارمەتیدانی وڵاتێکی گەمارۆدراو پەنای بۆ دەبا.

هـەروەها رەنگە هـەندێ دەستەی حکوومی و تایبەتیش پەنا بۆ ئـەم رێگەیە ببەن.

لەبارێکدا دەوڵەت بەو کارە هـەستێ، تەنانەت ئەگەر بـەهیچ شێوەیەک پەنا بۆ چەکیش نەبرابێ و هـەڕەشـەی پەنابۆبردنیشـی نەکـرابێ، لەوانەیـە دژبەرەکـە بتـرسـێ لـەوەی ئەگـەر بەر بە شکاندنی گـەمـارۆکە بگرێ دووچاری کردەوەی سـەربازی ببێ. لە حـاڵەتی "گـەمـارۆ"دا شـیـمـانەیەکی ناوەکی هـەیە بۆ رووداندی کـارێکی تونـدوتیـژانە لەلایەن حکوومـەتەوە بۆ پاڵپـشـتـیکردنی جـمـوجـووڵێکی ناتوندوتیـژانە. ئەم حـاڵەتە لە مـەسـەلەی پردە ئاسـمـانییـەکـەی بەرلین لە هـەردوو سـاڵی ١٩٤٨ و ١٩٤٩دا رووی دا.

پاش ئەو گەمـارۆیەی سۆڤیـەت بەسـەر بەرلینیـدا سـەپاند، فڕۆکە ئەمـەریکایی و بەریتـانیاییـەکان لە ٢٤ی حـوزەیرانی ١٩٤٨ەوە تا ئایاری ١٩٤٩ خـۆراک و سـووتـەمـەنی و مـادە بنەڕەتییـەکانیان بۆ ئەو شـارە دابین دەکرد.

جگە لەو پردە ئاسـمـانییـەی هاوپەیمانان، ئەڵمـانیـەکـان خـۆیشـیـان بۆ مـاوەی چەندان مـانگ ئازووقـەیان بۆ بـەرلین دەهێنا، ویلیـــام فیلیپس داڤیـدسـۆن لە کتێبی "گـەمـارۆی بەرلین"دا دەڵێ بەهۆی پرۆسـەی چاکسـازیی دراوەوە، بۆ جـووتـــیـارەکانی ئەڵمـانیـا بەسـوود بوو بەرهـەمیان زیاد بکەن و بەرلین بکەنە بازاڕی ساغکردنەوە. "بارهـەڵگرەکان ئامـادە کرابـــوون بەشـــێوەیەک خۆیان لە مـەفـرەزەکـانی سـۆڤیـــەت لابدەن، ئـارەقـــــیـان لە ئەڵمـانیـای رۆئاواوە بەنـــــاو ئـەڵمـانیـای رۆهـەڵاتدا دەگـواسـتـــەوە و دەیانـــگـەیاندە رۆئـاوای بەرلین و لـەوێ بە نرخـێکی کـــەمـێک زیـاتر دەفرۆشرا.

لە کاتی هاویندا، هـەندێ جار سـەوزەی نوێ دەگەیشتە شارەکە و بەنرخێکی زۆر گونجاویش.

لە پایزی ١٩٤٨ سـۆڤیـەت دەسـتی دایە گرتنی کـەلێنەکانی گـەمـارۆکـە. بەڵام بەشی هـەرەزۆری یارمـەتییـەکان لە رێی ئاسـمـانەوە دەگـەیشتن، کە جگە لە بڕێکی زۆر خـواردن، خـەڵووز و ئامێری جـۆراوجـۆر و مـوەلیدەی کارەبایان تێدا بوو. لە ١٦ی نیسـانی ١٩٤٩ ژمـارەیەکی پێوانەیی تۆمـار

کرا، که ئەویش گەیشتنی ٢٤٩٠ تەن شتومەک بوو لە ٢٤ سەعاتدا. لە مانگی نیساندا ٣٣٥ هەزار تەن شتومەک گەیشت".

٥- ساختەکردن بە پاڵنەری سیاسی

ئەم ڕێگەیە بریتییە لە دابەشکردنی دراوی ساختە و موستەنەداتی تر کە بایەخێکی ئابووریان هەیە لەلایەن وڵاتێکی دوژمنەوە. "مەبەست لەو کارە تێکدانی ئابووریی ئەو وڵاتەیە لەڕێی لاوازکردنی دراوەکەیەوە، یان دروستکردنی کەشێکی بێ متمانەیە بەرامبەر بە دراوی ئەو وڵاتە" مۆرای تایش بلوم دەڵێ "ساختەکردنی پارەی دوژمن پلانێکە لە زۆربەی جەنگەکاندا کاری پێ کراوە، هەر لە ساڵی ١٤٧٠وە کە دوک میلانۆ گالیازو سفورزا دراوی بوندوقیەی ساختە کرد".

دەڵێن سەرۆک ڕۆزفەڵت داوای لە بەریتانیاییەکان کردووە لە بیرۆکەی ساختەکردنی دراوی ئەڵمانیایی بکۆڵنەوە، بەڵام ئەوان ڕەتیان کردووەتەوە ئەگەرچی ئەو پسوولەی خۆراکەیان ساختە کردبوو کە لەناو ئەڵمانیا بەکار دەهات و لە ساڵی ١٩٤٠ بە فڕۆکە بەریان دایەوە. هەروەها پوولی پۆستەی ئەڵمانیا و فرەنسای داگیرکراویان ساختە کرد و بەکرێگیراوانی نهێنی و چالاکان بۆ ناردنی پروپاگەندەی دوژمنکارانە لەڕێی ئەڵمانیا لەڕێی پۆستەی نێوان هەردوو وڵاتەوە بەکاریان دەهێنا.

هەروەها بلوم دەڵێ ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا دراوی ژاپۆنی ساختە کردووە، بەڵام بەڕێوەبەری نووسینگەی خزمەتگوزارییە ستراتیجییەکانی ئەمەریکا ئەوەی ڕەت کردەوە.

پاش ساڵی ١٩٤٣ ئەڵمانیا دراوێکی بەریتانیایی ساختەی خستە بازاڕ. ئەو دراوە کە زۆر بە وردی ساختە کرابوو لە وڵاتانی بێلایەندا بەکار دەهێنرا، هەروەها لە ڕێی سیخوڕەکانیشەوە لە وڵاتانی دوژمندا بەکار دەهات. ئەو دراوەی کەمتر وردەکاریی لە دروستکردنیدا کرابوو نێردرا بۆ هاوکار و ناپاکەکان لە وڵاتە داگیرکراوەکاندا، هەرچی ئەو دراوە ساختەیە بوو کە بە لاوازی ساختە کرابوو لەڕێی فڕۆکەوە بەسەر ئاسمانی بەریتانیادا بەر دەدرایەوە بەمەستی شپرزەکردنی سیستمی بانکیی بەریتانیا.

پاش وڵاتگیرییەکەی هاوپەیمانەکان، دراوی ساختەی بەریتانیایی بەشێوەیەکی بەربڵاو لە باکووری ئەفریقیا و پورتوگال و ئیسپانیا و شوێنانی تر دابەش کرا. بانکی ناوەندیی بەریتانیا لە مانگی نیسانی ١٩٤٣ گومانی بۆ دروست بوو. تەنیا لە ساڵی ١٩٤٤دا نازییەکان بەهای نێزیکەی ٢٧٧ ملیۆن و ٥٠٠ هەزار دۆلاری ئەمەریکاییان لە دراوی بەریتانیایی دەست بەسەردا گرت.

بەڵام دۆلاری ئەمەریکایی زۆر کەم ساختە کراوە، ئەویش لە ساڵی ١٩٤٥.

٦- کڕینی شمەک بۆ نەگەیشتنی بە دوژمن

ئەم ڕێگەیە بریتییە لە کڕینی هەندێ مادەی ستراتیجی لە بازاڕەکانی جیهان بەمەبەستی

بەرگرتن لەوەی دوژمن ئەو مادانە بکڕێ و بەکاریان بێنێ.

لەکاتی جەنگی جیهانیی دووەمدا، ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا جۆرەها کانزای لە ئیسپانیا و پورتوگال و تورکیا کڕی، بۆ ئەوەی دڵنیا بێ لەوەی ناگەنە دەست وڵاتانی جەمسەری میحوەر.

٧- دەستبەسەرداگرتنی شتە بەردەستەکان

یەکێکی تر لە ڕێگەکانی دەستوەردانی ئابووری، تێیدا شتە بەردەستەکان بلۆک یان زەوت دەکرێن، لەوانە بلۆککردنی حسابە بانکییەکان یان دەستگرتن بەسەر ڕاسپاردەکاندا و ڕێگرتن لە خەرجکردنی سووە داراییەکان بۆ دوژمن و هتد.

لە تەممووزی ١٩٤١دا هەموو شتە بەردەستەکانی ژاپۆن لە ویلایەتە یەکگرتووەکان بلۆک کران و بەدوای ئەودا بەریتانیا و هۆڵەندایش هەمان هەنگاویان نا. ژاپۆن پەیماننامەیەکی لەگەڵ هێزەکانی تەوەر (محور)دا لە ئەیلوولی ١٩٤٠ ئیمزا کرد، هەروەها پەیماننامەی بێلایەنیشی لە نیسانی ١٩٤١ لەگەڵ یەکەتیی سۆڤیەت ئیمزا کرد. پاش وڵاتگیریی ئەڵمانیا بۆ ڕووسیا لە مانگی حوزەیران، ژاپۆن داوای هێزی زیاتری لە حکوومەتی ڤیشیی فرەنسایی لە هندی چینی کرد. قەدەغەکردنی ناردنی هەرجۆرە چەکەمەنیەکی جەنگی بۆ ژاپۆن ڕاگەیەنرابوو، ئەوەیش بەخێرایی کاری لە پرۆسەکانی ناردنی نەوت کرد. تۆماس بایلی نووسی: "لەم هەلومەرجەدا، پرۆسەی بلۆککردنی مەزن وەک تەقینەوەیەک بوو بەلای ژاپۆنییەکانەوە، کاریگەرییەکەی لە دواین هێرشیان بۆ سەر بێرل هاربور زیاتر بوو". لەکاتی جەنگی جیهانیی دووەمدا بلۆککردنی شتەکانی دوژمن سیاسەتێکی زۆر باو بوو".

پاش خۆمالێکردنی کۆمپانیای نەوتی بەریتانیای ئێرانی لەلایەن حکوومەتی ئێرانەوە لە ساڵی ١٩٥١، بەریتانیاییەکان بە فەرمانێک هەموو پارەکانی ئێرانیان لە بانکەکانی بەریتانیادا بلۆک کرد تا ئەو کاتەی دۆخی بازرگانیی دەرەرکیی ئێران دەگەڕێتەوە باری پێشووی".

٨- خنکاندنی بازاڕ

پرۆفیسۆر شلنگ دەنووسێ و دەڵێ "خنکاندنی بازاڕ بریتییە لە پرۆسەی فرۆشتنی بە بەرنامەی هەندێ شمەک لە بازاڕەکانی جیهاندا بە نرخی داشکاو، بەمەبەستی شکاندنی نرخ و کەمکردنەوەی قازانجەکانی وڵاتێکی تر" هەروەها دەڵێ "ئەم ڕێگەیە بڵاو نییە، لەبەرئەوەی گران دەکەوێ".

ڕەنگە هەڕەشەکردن بە خنکاندنی بازاڕ بە بەروبوومە کشتوکاڵییەکان کاریگەریی گەورەی هەبێ، بەتایبەت لەسەر ئەو وڵاتانەی ئابووریەکەیان بەشێوەیەکی بنەڕەتی پشت بە هەناردەکردنی ئەو بەروبوومانە دەبەستێ. بۆ نموونە وەک فرۆشتنی زەیتی ڕووسیایی لە ساڵی ١٩٥٠ و فرۆشتنی

ئالّتوون له سالاّنی ١٩٥٣ و ١٩٥٤ كه هەندێ پێیان وایه ئامانج دروستكردنی دلّەڕاوكێ و شلّەژان بووه له ناوەنده داراییه دەرەكییەكاندا.

ئەم كاره پێویستی به دەستوەردانی حكوومەت هەیه بۆ ئەوەی بگاته ئەنجامێكی خێرا و كاریگەر. بەلاّم هەندێ گرووپی تایبەت له رێی خنكاندنی بازاڕی جیهانی به لۆكه هەوڵێكی شكستخواردوویان دا بۆ شلّەژاندنی سیستمی ئابووریی ئەمەریكا.

خاتوو كیر درایک نووسی: "هەوڵەكه لەلایەن فیزیاناس مارتن دیلانای و كاهین هنری هایلاند گارنت دامەزرێنەرانی كۆمەڵەی شارستانیەتیی ئەفریقیاوه درا، به ئامانجی دروستكردنی پاڵپەستۆ بۆ هەڵوەشاندنەوەی كۆیلایەتی له ویلایەته یەكگرتووەكانی ئەمەریكا. دیلانای سەردانی ئەفریقیای كرد و رێكەوتنێكی لەگەڵ دەسەلاّتدارانی یوروپا (كه ئێستە بەشێكه له نایجیریا) ئیمزا كرد بۆ بەكرێگرتنی زەویییەكانی رەشپێستە ئازادەكان له ئەمەریكا. پلانەكە ئەوه بوو ئەو رەشپێستانه، ئەفریقیاییەكان فێری چاندنی لۆكه بكەن، تا پاش ئەوه به نرخێكی هەرزان بازاڕی جیهانی به لۆكه بخنكێنن، ئەوەیش بنچینەكانی ئابووری له ویلایەته باشوورییەكانی ئەمەریكا تێك دەشكێنێ و بەو هۆیەشەوه كۆیلەكان ئازاد دەكرێن و جلوبەرگیان به هەرزان دەست دەكەوێ و ئەفریقیاییەكانیش دەبووژێنەوه.

پلانەكه كه له رووی ئابووریەوه بەریتانیا پاڵپشتی دەكرد، بەهۆی هەڵگیرسانی شەڕی ناوخۆی ئەمەریكاوه شكستی هێنا".

٩- چاودێریكردنی ناوبگیرانه (الرعاية الانتقائية)

زۆر جار چالاكانی ناتوندوتیژ له ویلایەته یەكگرتووەكانی ئەمەریكا لەبری بایكۆتكردنی هەندێ كۆمپانیا، هانی هەندێ كۆمپانیای تری ناسراویان داوه بەمەبەستی خۆقوتاركردن له یاساكانی قەدەغەكردنی بایكۆتكردنی شمەكەكان له ویلایەته یەكگرتووەكان. ئەمه ناو دەنێین چاودێریكردنی ناوبگیرانه.

ئەم رێگەیه لەپێناو شاباشكردنی هەندێ كۆمپانیا بەكار هاتووه كه سیاسەتیان لەگەڵ خەڵكدا گونجاو بووه، لەكاتێكدا هەندێ پێیان وایه ئەو سیاسەته سەركێشییەكی ئابوورییه.

ساڵی ١٨٣٤ گاریسۆن و كۆمەڵێك له بەرهەڵستانی جیاوازیی رەگەزی بڕیاریان دا مامەڵه لەگەڵ كەشتییەكی هەڵمیی نەفەربەر بكەن كه خەڵكی له رووباری دیلاوار دەگواستەوه، لەبەرئەوەی ئەو كەشتییه وەك كەشتییەكانی تر جیاكاریی رەگەزی نەدەكرد. ئەو رێگەیەی كەشتییەكه گرتبووییه بەر تووڵانیتر بوو، بەڵام ئەوان هاندانی سیاسەتی یەكخستن (دمج)یان هەڵبژارد. رۆژنامەی لیبرایتەر باس له بۆچوونەكەیان دەكا كه بریتییه لەوەی دەكرێ رەتكردنەوەی جیاكاریی رەگەزی و قبووڵكردنی یەكخستن، "بەشێوەیەكی بەرفراوان لەلایەن بەرهەڵستانی كۆیلایەتییەوه پێڕەو بكرێ... ئەو كاته بەربەسته رەگەزپەرستانەكان بەخێرایی لەناو دەبرێن".

کاتێ هاوڵاتییانی وڵاتێک بۆ ئازادبوون لە ژێردەستەیی وڵاتێکی تری داگیرکەر خەبات دەکەن، یەکێک لە ئامرازەکانیان هەڵمەتی پاڵپشتکردنی بەروبوومی نیشتمانیی وڵاتەکەیانە. ئەمە رووی دووەمی بایکۆتکردنی ئابووریە، لەگەڵ بوونی جیاوازییەکی زۆریش لەنێوانیاندا.

ئامانجی "چاودێریکردنی ناوبگیرانە" تەنیا لاوازکردنی ئابووریی دوژمن نییە، بگرە بنیاتنانی ئابووریەکی سەربەخۆیشە. رەنگە ئەوە هەنگاوێکی پێویست بێ بەرەو سەربەخۆیی تەواو.

ئەمە لە گرینگترین ئەو ململانێیانە بوو کە نیشتەجێ ئەمەریکاییەکان پێش ساڵی ١٧٧٥ کردیان. ساڵی ١٧٦٥ هەڵمەتێک بۆ هاندان و پەرەپێدانی بەروبوومی ئەمەریکایی لە بەرامبەر بەروبووماکانی بەریتانیا دەستی پێ کرد.

لەگەڵ ئەوەی ئەم سیاسەتە لەکاتی خۆیدا دەستی پێ نەکرد، بەڵام ئەم جموجوڵە بەهۆی نامیلکەیەکی دانیاڵ دولانیوە تەکانێکی گرینگی دا کە تێیدا دەڵێ "بە پاڵپشتیکردنێکی رژدی کارگە ئەمەریکاییەکان، ئەنجامی سەرکوتکردنەکە بەسەر دانیشتوانی بەریتانیا خۆیدا دەشکێتەوە، دەستبەجێش..".

چەندان کۆمەڵە بۆ هاندانی پیشەسازیی ناوخۆیی و کڕینی بەرهەمی ئەمەریکایی لەبری ئینگلیزی دروست بوون. تایبەتمەندییەکانی بەروبوومە ناوخۆییەکان لە رۆژنامەکان بڵاو دەکرانەوە. بەم شێوەیە بەرهەمی کارگە ئەمەریکاییەکان زیادی کرد، بەتایبەتی بەرهەمهێنانی کەتان لە فیلادلفیا و نیویۆرک..

گاندی لەکاتی خەباتەکەیدا دژ بە یاسای بەریتانیایی لە هیندستان، یەکێک لە گرینگترین ئامرازەکانی بەهێزکردنی بەرهەمی هیندی و هاندانی هیندییەکان بوو بۆ بەکاربردنی بەرهەمەکانی خۆیان. ئەم تیۆرە پەلوپۆی زۆری فەلسەفی و ئابووری و سیاسی لێ دەبێتەوە. گاندی ئەم رێگەیەی لە بایکۆتکردنی ئابووری پێ باشتر بوو کە بە تۆڵەکردنەوەی دادەنا. هەروایش دەرچوو، ئەم رێگەیە بەشداری کرد لە بنیاتنانی ئابووری و سەربەخۆیی هیندستان و وابەستەیی ئابووری بە دەرەوە کەم کردەوە.

لە ئەمەریکا زۆر جار یەکەتییە پیشەییەکان پێداگرییان دەکرد لەسەر هاندانی ئەو بەروبوومانەی دروشمی یەکەتییەکە هەڵدەگرن، تا بەوە کرێکاران کرێیەکی زیاتریان دەست بکەوێ و هەلومەرجی کارکردنیش باشتر بکرێ.

مایەرز ولایدلەر پێناسەی دروشمی یەکەتییەکە دەکا بەوەی "دروشمێکە کاری رێکخراو بۆ هاندانی پاڵپشتیکردنی ئەو بەروبوومانەی بەسەرپەرشتی یەکەتییەکە دروست کراوە، پەرەی پێ داوە". ئەو دروشمە لەسەر بەروبوومەکە دەدرێ، ئەگەر گونجا، یان لەسەر قوتووەکەی یان هەر شتێکی لەو شێوەیە. بوونی دروشمەکە نیشانەی ئەوەیە ئەو شمەکە بەپێی مەرجەکانی یەکەتییەکە دروست کراوە.

١٠- بازاڕە جێگرەوەکان

بازاڕە ناشەرعییەکان یان "بازاڕی ڕەش" کە لەکاتی جەنگ و لە سایەی داگیرکردندا گەشە دەکەن، بەگشتی بە کارێکی هەلپەرستانە و خاوەن ئامانجی خۆپەرستانەیە. بەڵام لە هەندێ حاڵەتدا کەناڵەکانی کڕین و فرۆشتنی خواردەمەنی دەبێتە یەکێک لە ئامرازەکانی دەستوەردانی ئابووریی ناتوندوتیژانە. جگە لە دابینکردنی پێویستییەکانی خەڵک و ڕێ نەدان بەوەی شمەکەکە بکەوێتە دەست دوژمن، بازاڕە بەدیلەکان واتایەکی سیاسیی گرینگیان هەیە، چونکە دەکرێ لەڕێی پارێزگاریکردن لە چەند کەناڵێکی دابەشکردنی سەربەخۆوە بەرەنگاری ڕێژیمێکی تۆتالیتاری بکرێ، کە هەوڵ دەدا دەست بەسەر ژیانی ئابووریدا بگرێ.

لەکاتی داگیرکردنی نەرویج لەلایەن ئەڵمانیاوە ئەم ڕێگەیە بەکار هێنرا. جایمسون دەڵێ: وەی بەرز بە ڕوونی لە شێوەی بەڕێوەچوونی بازاڕی ڕەشدا دەردەکەوت. خۆی دەبوو بەرهەمهێنەرانی مادە خۆراکییەکان بەرهەمەکانیان بەتەواوی ڕادەستی بریکارەکانی دابەشکردنی حکوومەت بکەن، بەڵام لە ڕاستیدا تواناییان بەشێکی زۆری لای خۆیان بهێڵنەوە. بەڵام پێچەوانەی ئەوەی لە وڵاتانی تردا باوە، ئەو شمەکانە بەنهێنی بۆ نرخێک دەفرۆشران بەحاڵ لە نرخە ڕەسمییەکەی تێدەپەڕاند، خاوەن کارەکان ئەو شتانەیان دەکڕی بۆ فەرمانبەر و کرێکارەکان. کڕیار هیچ قازانجێکی لە کڕین و فرۆشتنەکە دەست نەدەکەوت، هەر بۆیە بازاڕە ڕەشەکە بەپێچەوانەی ئەوەی لە وڵاتانی تر ڕووی دەدا، هیچ کاریگەرییەکی نەرێنی لەسەر وەی خەڵک نەبوو. پاش نەمانی داگیرکردن بازاڕە ڕەشەکانیش وەستان.

١١- تۆڕی گواستنەوەی جێگرەوە

لە حاڵەتەکانی بایکۆتکردنی تۆڕی گواستنەوەی گشتی، تۆڕێکی جێگرەوە دروست دەکرا. ئەمە لە مۆنتگمری-ئالاباما ڕووی دا.

مارتن لۆسەر کینگ دەڵێ: "لە سەرەتای ناڕەزاییەکاندا کێشەی گواستنەوە زۆربەی بایەخەکانمانی بۆ خۆی بردبوو". لە ڕۆژە بەراییەکاندا کۆمپانیاکانی تەکسی ڕەشپێستەکان نەفەریان بە ١٠ سەنت دەگواستەوە، بەڵام یاسایەک دەرچوو لای خواری کرێی تەکسی بە ٤٥ سەنت دیاری کرد. چالاکانی ناتوندوتیژ لەو کاتەدا بڕیاریان دا پاسی تایبەت دابین بکەن کە خۆبەخشانە خەڵک بگوێزنەوە. تۆڕە گواستنەوە نوێیەکە لە ٤٨ پاس و ٤٢ وێستگە پێکهات. کینگ دەڵێ: "لە چەند ڕۆژێکدا وای لێهات تۆڕەکە بە شێوەیەکی سروشتی کاری دەکرد، ئەوەیش سپی پێستەکانی حەپەساند".

لە ساڵی داهاتوودا ١٥ قاتیرەی نوێ داهێنران و چوونە پاڵ تۆڕە نوێیەکە. بەڕپرسانی کۆمپانیاکانی گواستنەوە ئەم تۆڕە بەدیلەیان بە کێشەیەکی ڕاستەقینە لە قەڵەم دا. دڵنیایی لەسەر

ئۆتۆمبێلەکانی ئەم تۆڕە هەڵوەشێنرایەوە، هەروەها دادگە بەکارهێنانی ئەو هۆیانەی قەدەغە کرد، بەڵام بڕیاری دادگەی باڵا بەهۆی یاساکانی ویلایەتی ئەلاباما و سیستەمی کۆمپانیاکانی گواستنەوە رەگەزپەرستانە و نادەستوور بڕیارەکانی ویلایەتەکەی پووچەڵ کردەوە.

١٢- دامەزراوە ئابووریيە جێگرەوەکان

هەموو ئەو دامەزراوە ئابووریيانەی کە چالاکانی ناتوندوتیژ پێکیان دێنن ناتوانرێن بە ئامرازی دەستێوەردانی ئابووریيانەی ناتوندوتیژانە دابنرێن، مەگەر ئەو کاتەی ئەو دامەزراوانە لە کاتی کێشەکەدا وەک ئامرازێک بۆ بەدەستهێنانی هێز و هەژموون بەکار بێنن. دەکرێ ئەم دامەزراوە نوێيانە بەرهەمهێنان و خاوەندارییەتی و دابەشکردنی مادە ئابووریيەکان بگرنە خۆ. هەروەها دەکرێ ئامانج لەوە جگە لە لایەنە ئابووریيەکە، کۆمەڵایەتی و سیاسیش بێ.

کاتێ هەرەوەزییەکانی بەکاربەران یان بەرهەمهێنەکان دەکەونە کێشە لەگەڵ پیشەسازیيە سەرمایەدارییەکان، یاخۆ ئەو پیشەسازییانەی مۆڵکی دەوڵەتن، یان لەکاتی پەرەپێدان و فرەوانکردنی هەرەوەزییەکان تا جێی سیستمە ئابووریيە ئاراکە، یان بەشێکی بگرێتەوە، ئەوە بە دەستوەردانێکی ئابووری ناتوندوتیژانە دادەنرێ.

با ئەو کارە بە نموونە وەرگرین کە کۆمپانیای هەرەوەزیی سویدی Koopeative Forbundet پێی هەستا پاش شکستهێنانی لە دابەزاندنی نرخی "کەرە" لە رێی بایکۆتکردنی بەرهەمی کارگە گەورەکانەوە. ئەو کۆمپانیایە پاڵپشتیی کارگەیەکی بچووکی بەرهەمهێنانی کەرەی کرد، ئەنجا کارگەیەکی گەورەی دروست کرد بە ئامانجی ئەوەی بە نرخێکی کەم بخرێتە بازار. ئەنجامەکەیش ئەوە بوو نرخی کەرە بە رێژەی ٦٠٪ دابەزی و سالانە نێزیکەی ٢ ملیۆن دۆلاری بۆ بەکاربەران پاشەکەوت کرد.

لەنێوان سالانی ١٩٢٠ تا ١٩٣٠دا ئەم هەرەوەزییانە ژمارەیەک کارگەیان کڕی یان دروست کرد بۆ دروستکردنی بەرهەمی نوێ، وەک گلۆپی کارەبایی و تایە و پەین و فەخفووری و کەرەستەی بیناسازی. هەر کات دەگەیشتە ١٥٪ی بازار، قۆرخکردنی نرخەکانی تێکدەشکاند.

پاش سالی ١٨٩٠، لە ئیتالیا لقی "چاکە و ئابووریی مەسیحی"ی سەر بە رێکخراوی کاسۆلیکییەتی ئیتالیایی چالاک Opera dei Congressi تۆڕێک لە هەرەوەزی و یەکەتیی جووتیاران و کۆمەڵەی دۆستایەتی و دەزگای دڵنیایی و پێدانی پێشینەی کشتوکاڵی دامەزراند. ئەم تۆڕە بەشێوەیەک فراوان بوو کە بوو بە حاڵەتێکی کاسۆلیکیی نوێ کە لەنێو داروپەردووی لیبرالیزمەوە سەری هەڵدا.[٢٢٥] سالی ١٩١٢ لقەکە ٣٦٠ هەزار ئەندامی هەبوو.

هەرەوەزییەکانی جووتیارانی باشووری ئەلاباما کە سالی ١٩٦٧ پیاوە دێرینەکانی "کاروانی سەلما بۆ مافە مەدەنییەکان" بەشداری لە دامەزراندیدا کرد، لە رێی کەناڵە هەرەوەزییەکانەوە پرۆسەیەکی خستنەبازاڕی شمەکی جێبەجێ کرد. مایکڵ مایڵز لە رۆژنامەی نیو ریپۆبڵیکدا

نووسی: "ئەم هەنگاوە بووە مایەی شڵەژاندنی سیستمی ژێربارخستنی جووتیاری رەشپێست، کە ڕێگەی دەدا بە ناسینی بەرهەمی هەر جووتیارێک، جا لەلایەن خاوەن قەرزەکەیەوە دەستی بەسەردا دەگیرا.."

هەندێ ڕێکخراوی تری باشووری سەر بە رەشپێستەکان دەستوەردانی ئابووریان کرد، لەوانە "کۆمپانیای خەڵکی هەژار" لە جاکسۆن–میسیسیپی، هەروەها یەکەتیی هەرەوەزییەکانی باشوور و کۆمپانیاکانی کراوفۆردڤیل لە فلۆریدا. زۆربەی جار ئەم ڕێکخراوانە بەرەنگاریی گەورە دەکران.

ئێستە دەچینە سەر قسەکردن لەبارەی ڕێگەکانی دەستوەردانی سیاسی.

دەستوەردانی سیاسی

دواین جۆر لە ڕێگەکانی دەستوەردانی ناتوندوتیژانە ٧ ڕێگە لەخۆ دەگرێ کە مۆرکێکی سیاسیی پەتییان هەیە. پێنجی یەکەمیان هاوواڵتیان بەکاریان دێنن چ وەک تاکەکەس یاخۆ وەک کۆمەڵە گرووپی بچووک یان گەورە. ئامانجیان پەکخستنی کاری دەستە ئیداری و حکوومییەکانە. ڕێگەی شەشەم فەرمانبەرانی ڕەسمیی حکوومەت پێڕەوی لێ دەکەن. ڕێگەی حەوتەمیش دەخوازێ هاوواڵتیان لابەندیی خۆیان بۆ حکوومەتێکی نوێ و ڕکابەری حکوومەتی ئارا ڕابگەیەنن.

هەموو ئەم ڕێگەیانە بە جیاوازیی پلە و ئاستی ئەرزەکانیانەوە، دەستوەردانێکن بەمەبەستی پەکخستنی کاری حکوومەتی دژبەر، تا دەگاتە گۆڕینی بوونی ئەو حکوومەتە.

١– شەکەتکردنی دەزگا ئیدارییەکان

دەتوانرێ لە چەندان ڕێوە پاڵەپەستۆ بخرێتە سەر سیستمی ئیداریی حکوومەتەکان، وەک ئەوەی زانیارییەکی زۆریان بدەیتێ کە لە پسپۆڕیی ئەوان نەبێ، یان ژمارەیەکی زۆر داواکارییان ئاراستە بکرێ، یان لە لافاوێک پێشنیاز و ناڕەزایینامە و شایەتیدا نوقم بکرێن.. بەرەنجامی هەموو ئەمانەیش پەکخستنی کارە ئیدارییەکان و سستکردنی کاری ڕۆژانەی ئەو دەزگایانەیە.

ئەم جۆرە جموجووڵە زیاتر لەگەڵ ئەو دەزگایانەدا دەگونجێ کە پێداچوونەوەی هەمیشەیی بە زانیارییەکانی تایبەت بە فەرمانبەران و کاروباری تری ئیداری بەشێکە لە کرۆکی کارەکەیان، هەروەها لەگەڵ ئەو دەزگایانەی ملکەچی سیستم و یاساگەلێکی ئاڵۆزن کە قابیل بە پێداچوونەوە و گۆڕانکارییە.

ئەم ڕێگەیە لە ساڵی ١٩٧٠ لە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا لەلایەن بزووتنەوەی بەرهەڵستی جەنگەوە پێڕەو کرا. لەو کاتەدا حکوومەت داوای لە هاوواڵتیان کرد زانیارییە کەسییەکانیان پێشکێش بکەن.

خاتوو ترۆدی یۆنگ گوتەبێژ بەناوی "لێژنەی نوێی ئامادەسازی لەپێناو کۆتاهێنان بە جەنگی ڤێتنام" لە رۆژنامەی نیویۆرک تایمز نووسی: "داوا لە هاوولاتیان کرا لە ماوەی دە رۆژدا لەبارەی هەر گۆڕانێک لە ناونیشان یاخۆ دۆخی کەسییان، بە ئاین و باری عەقڵی و هەر شتێکی تریشەوە ئاگەداری بدەن. دەمانەوێ هەمووان زۆر بە جدی مامەڵە لەگەڵ ئەم یاسایەدا بکەن و لەبارەی هەر گۆڕانکارییەک، چەندە بچووکیش بێ و تەنانەت ئەگەر پێوەندی بە ژن و دایک و هاوڕێکانیشیانەوە هەبێ، ئاگەداری بدەن. دەبێ بەڵگەنامە پێوەندارەکان لەبارەی هەموو بابەتەکان بنێرن. بەم شێوەیە ئیدارە ناتوانێ لەژێر ئەم پاڵەپەستۆ گەورەیەدا کارەکانی تەواو بکا".

رۆژنامەکە لە زاری گوتەبێژێکی ئیدارە تایبەتەکەوە دەگوێزێتەوە کە دەڵێ هەزاران نامەمان بەدەست گەیشتووە، تێیدا خاوەنەکانیان باس لەوە دەکەن تەمەنی ئاسایی خزمەتی سەربازییان تێپەڕاندووە. "جا خودا یارمەتیمان بدا".

لە مانگی حوزەیرانی ١٩٧٠ لە ماساشوسیتس و پاش پەلامارەدانی کۆڵۆمبیا لەلایەن ویلایەتە یەکگرتووەکانەوە و ئەو ناڕەزاییانەی بەدوایدا هات، عەقید پول فینای بەرپرس لە خزمەتی سەربازیی ناوبگیرانە، لە باسکردنی ئەو لافاوە نامانەی گەیشتوونەتە نووسینگەکەی دەنووسێ و دەڵێ: بۆ نموونە لە هەندێ نامەدا هاتووە "دۆخم گۆڕاوە، لە نهۆمی یەکەمەوە گواستوومەتەوە بۆ نهۆمی سێیەم". یان "من دەچم بۆ ئەورووپا". پاش چەند رۆژێک نامەیەک لە هەمان کەسەوە دەگا تێیدا دەڵێ: "رام گۆڕا، ناچم بۆ ئەورووپا".

یەکێک لە فەرمانبەرانی ڕەسمیی ویلایەتەکە دەڵێ هەزار فەرمانبەر تەرخان کراون بۆ خوێندنەوەی پۆستەکان و کاتی خۆیان بەبێ سوود بەفیڕۆ دا. بەرپرسانی ئیدارەکە داوای ٧٠٠ هەزار پلیتی پۆستەیان کرد تا بەخێرایی و بە شێوەیەکی یاسایی وەڵامی ئەو هەموو نامەیە بدەنەوە.

٢- ئاشکراکردنی ناسنامە بەکرێگیراوە نهێنییەکان

کاتێ ناسنامەی ئەندامانی پۆلیسی نهێنی یاخۆ بەکرێگیراوانی سیاسیی نهێنی ئاشکرا دەکرێ، ناویان و هەندێ وردەکاری تر بڵاو دەکرێتەوە، بۆ نموونە وێنەیان و ئیتر مەحاڵ دەبێ بتوانن لە چالاکییەکەیان بەردەوام بن.

ئەمە بەسەر ئەو بەکرێگیراوە سیاسییانەیشدا جێبەجێ دەبێ کە هەوڵ دەدەن خۆیان بخزێننە ناو رێکخراوەکانی بەرگرییەوە. ئەمە زیاتر لەو ولاتانەدا رووی داوە کە نازییەکان لەکاتی جەنگی جیهانیی دووەمدا داگیریان کردن.

لەو رێگایانەی هاوشێوەی ئەمەن، بڵاوکردنەوەی ناوی کۆیلەدارەکان و ناونیشانەکانیان بوو کە بە دوای کۆیلە هەڵاتووەکانیاندا دەگەڕان و پێشتر ناومان نا راوەدوونانی ناتوندوتیژانە (الملاحقة

اللاعنفية). چالاکە ناتوندوتیژەکان لە هەموو جێیەک پۆستەراتیان هەڵدەواسی و تێیاندا وەسفی کۆیلەگرەکانیان دەکرد.

ئەم کارەی دوایی دەچێتە خانەی ئاشکراکردنی ناسنامەی بەکرێگیراوە نهێنییەکان. ساڵی ١٨٥٠ دوو کۆیلەگر گەیشتنە بۆستن بۆ گرتنی ولیام و ئەلین کرافت، پاش بڵاوبوونەوەی ناونیشانەکانیان و مەرامی سەردانەکەیان، جموجووڵیان بەتەواوی لەقاڵب درا و سەرەنجام ناچار بوون شارەکە بەجێ بێڵن.

ساڵی ١٩٦٩ رۆژنامەی لۆس ئەنجلس فری پرێس ناوی ٥٠ بریکاری مادەی هۆشبەری بڵاو کردەوە بە ناونیشان و ژمارەی تەلەفۆنەکانیانەوە. رۆژنامەکە ئەو هەنگاوەی خۆی بە کارێکی سیاسی لەقەڵەم دا بەڵام بەرپرسان بۆچوونێکی جیاوازیان هەبوو. داواکاری گشتیی کالیفۆرنیا فەرمانێکی لە دادگەوە بەدەست هێنا بۆ قەدەغەکردنی بڵاوکردنەوەی بەڵگەنامەی "نهێنی". لە ئەنجامی ئەوەیشدا ئەو بریکارانەی رۆژنامەکە ناوی زڕاندبوون داوای یاساییان لەسەر رۆژنامەکە بەرز کردەوە و داوای نێزیکەی ٢٥ ملیۆن دۆلار قەرەبوویان کرد، هەروەها داوکاری گشتیش بەناوی ویلایەتەکەوە سکاڵای لەسەر رۆژنامەکە تۆمار کرد.

٣- هەوڵدان بۆ چوونە زیندان

گیران لەکاتی یاخیبوونی مەدەنیدا ئەنجامێکی دووەمییە بۆ پرۆسەی بەزاندنی ئاشتییانەی یاسا. بەڵام رەنگە بەڵای چالاکە ناتوندوتیژەکانەوە زیندان خۆی ئامانجێکی بنچینەیی بێ، بەتایبەت کاتێ ژمارەیەکی زۆر خەڵک بگرێتەوە. دوور نییە چالاکان بەئەنقەست یاساشکێنی بکەن تا بچنە زیندان و رەنگە ئەگەر پۆلیس نەیانگرێ خۆیان داوا بکەن بیانگرن تەنانەت ئەگەر لەکاتی یاساشکێنییەکەدا لەوێش نەبووبن. ئامانج لەوەدا ئەوەیە زیندانەکان جمەیان بێ لە خەڵک.

چالاکەکان بەگشتی بۆ دەربڕینی پاڵپشتییان بۆ هاوڵە گیراوەکانیان داوا دەکەن ئەوانیش بگیرێن. یان رەنگە مەبەست پەکخستنی کاری دادگەکان یان پڕکردنی زیندانەکان بێ، یان بیانەوێ پروپاگەندەیەکی گەورە بۆ بەرگری بکەن. لەکاتی مانگرتنی مامۆستایان لە نەرویج لە ساڵی ١٩٤٢ و پاش ئەوەی پەناگیرەکانی ناو قوتابخانەی ستابک دەستگیر کران، مامۆستایانی تریش کە لە قوتابخانەکە نەبوون، رووبان کردە بەندیخانەکە و داوایان کرد ئەوانیش بگرن.

لە کانوونی دووەمی ١٩٥٩ ئافرەتانی لایەنگری دکتۆر باندا فەرمانی بڵاوەکردنیان رەت کردەوە و بەرەو بارەگای حکوومەت چوون بۆ ئاگەداربوون لە ئەنجامی گفتوگۆکانی دکتۆر باندا و حاکمەکە. پۆلیس دای لە یەکەم ئافرەت لە پێشەوە، بەڵام رێپێوانەکە نەوەستا.. لە کۆتاییدا پۆلیس ژمارەیەکی لێیان دەستگیر کرد، ئەوانیتر ناڕەزاییان دەربڕی و پێداگرییان کرد کە هەموان

بگرن، هەر بۆیە پۆلیس هەمووانی گرت کە ٣٦ ئافرەت بوون.

ساڵی ١٩٥٩ لە فرەنسا، کۆمەڵێک لە بزووتنەوەی کاری مەدەنیی ناتوندوتیژانە رووبان کردە گرتووخانەی "تووڵ" کە ژمارەیەک ئەفریقیایی باکور بەبێ دادگەییکردن گیرابوون. ئەو چالاکانە داوایان کرد ئەوانیش بگیرێن تا ببنە شایەت لەسەر پێشێلکردنی ئابڕووبەرانەی دادپەروەری.

ساڵی ١٩٦١ لە چوارچێوەی شەپۆلی ڕێپێوانەکانی دژ بە جیاکاریی ڕەگەزی لە هۆیەکانی گواستنەوەدا، چالاکانی ناتوندوتیژ بە یاوەریی ژمارەیەکیش خۆبەخش گرتووخانەکانی میسیسیپییان پڕ کرد "تا کارێک بکەن کردەوە ڕەگەزپەرستانەکان گران و بێزارکەر بێ بە ڕادەیەک ناچار بن دەستبەرداری ببن". لافاوی گیراوەکان تەنیا لە شاری جاکسۆن-میسیسیپی یەک ملیۆن دۆلاری تێ چوو.

جایمس پیک کە لەو کاتەدا یەکێک بوو لە گرینگترین چالاکەکان گوتی ئامانج لەم جۆرە چالاکییە "دەرخستنی ئەو ستەمەیە کە لە گرتن بەهۆی ناڕەزایی دەربڕین دژ بە جیاکاریی ڕەگەزیدا خۆی حەشار داوە. باشتر بوو لە زیندانداو بمێنیتەوە تا غەرامە بدەیت یاخۆ بە کەفالەت دەربچیت".

لە ٢٥ی ئاداری ١٩٦٠ و پاش چوار ڕۆژ لە تەقەکردن لە خۆپیشاندەران لە شاری ڤیل، فیلیپ کۆسانا سەرکردایەتیی ڕێپێوانێکی کرد کە ١٥٠٠ ئەفریقیایی تێیدا بەشدار بوون و گەیشتە بنکەی پۆلیس لەنێزیک کاپتاون و داوای کرد خەڵکەکە هەمووبان بگرن، بەڵام پۆلیس ڕازی نەبوو.

لەکاتی دادگەییکردنی شەش ئەندامی "لێژنەی سێ"لە بەریتانیا لە ساڵی ١٩٦٢، چەند ئەندامێکی تری لێژنەکەیش داوایان کرد بگیرێن چونکە وەک هاوڕێکانیان گوناهبارن.

لە شوباتی ١٩٦٤ ئافرەتان لە ڕۆدیسیای باشوور ناڕەزاییان دەربڕی لەدژی خاوخلیچکیی حکوومەت لە دابینکردنی ڕێگە و بان و پرد و قوتابخانە لە ناوچەی تاندا... لەنێو ١٧٢ ئافرەتی گیراودا، ١٥٠یان قایل نەبوون هیچ غەرامەیەک بدەن و مانەوە لە بەندیخانەیان هەڵبژارد. پاش ئەوە ٣٠٠ ئافرەتی تر ڕوویان کردە هۆڵی دادگەکە و داوایان کرد بیانگرن، ٣٠٠ ئافرەتی تریش بۆ هەمان مەبەست بەدوایاندا هاتن.

٤- سەرپێچیکردنی یاسای "ناستەمکارانە"

وا باوە یاخیبوونی مەدەنی یاخیبوونە لە یاساگەلێک کە بە نادادپەوەر و ناڕەوا دادەنرێن. بەڵام چالاکانی ناتوندوتیژ لەوانەیە سەرپێچی و چاوپۆشی لە هەندێ یاسا بکەن کە ڕەنگە ستەمکارانەیش نەبن. ئەوەیش بەگشتی لە قۆناغە پێشکەوتووەکانی جموجووڵی شۆڕشگێڕانەی ناتوندوتیژانەدا دەبێ، وەک لە هندستان لەژێر داگیرکردنی بەریتانیادا ڕووی دا، یان لەو حاڵەتانەی تێیاندا ناکرێ ڕاستەوخۆ سەرپێچیی یاسا پێوەندارەکانی کێشەکە بکرێ، وەک بۆ

نموونه له پرسی چەکە ناوکییەکانی بەریتانیا لە ساڵی ١٩٦٢.

لە دەوڵەتانی نوێدا یاساکان دانراون بۆ یارمەتیدانی حکوومەتەکان لە مومارەسەکردنی دەسەڵاتی خۆیان و ڕێکخستنی کاروباری گشتی و تەواوکردنی کارەکان. ئەو یاسایانە هیچ ڕۆڵێکی ئەخلاقییان نییە و لێرەشەوە بە ستەمکارانە و ئامرازی سەرکوتکردن دانانرێن و زۆر جار ئەو یاسایانە بۆ ڕێکخستنن. لەباریکدا ناکرێ یاخیبوونی مەدەنی دژ بەو یاسایانە بێ کە ئازاردانی ئەوانی تر قەدەغە دەکەن، ئەوا ئەو یاسایانە دەگرێتەوە کە "بێلایەن"ن. هەر بۆیە "یاسا تەنیا لەبەرئەوە سەرپێچی ناکرێ کە ستەمکارانەیە، بەڵکو لەبەرئەوەیشە کە ئەو کارە یاخیبوونە لە حکوومەت، یاخۆ گوزارشتێکی بەهێزە بۆ ڕەتکردنەوەی واقیعی حاڵ".

گاندی پێی وابوو ئەم جۆرە یاخیبوونە پاساوی هەیە، هاوکات پێی وابوو "چەکێکی زۆر مەترسیدار"یشە و پێداگری دەکا پێویستە ئەم کارە هەڵپەسێرێ ئەگەر هاتوو دۆخی دژبەر تێک چوو، لەبەرئەوەی ئامانج بێزارکردنی دژبەرەکە نییە بگرە هەوڵی قایلکردنیەتی. بەڵام کاتێ حکوومەت بە ڕادەیەک ستەمکار بێ کە گوێڕایەڵیکردنی نەشیاو بێ ڕووخاندنی حکوومەت دەبێتە ئامانج، ئەو کاتە ئەم جۆرە کارە پاساودارە.

گاندی پێی وابوو لەو کاتەدا سەرپێچیکردنی ئەو یاسایانە زیانی بۆ خەڵک نابێ، بگرە هەڵوەشاندنەوەی حکوومەت خێرا دەکا، تەخاسمە ئەگەر جموجوولەکە لە ئاستێکی فراواندا بەڕێوە بچێ.

هەڵمەتە هندییەکە لە هەردوو ساڵی ١٩٣٠ و ١٩٣١دا چەندان جار نێزیک کەوتەوە لە بەدیهێنانی ئەم ئامانجە.

٥- بەردەوامیی کار بەبێ هاوکاری

پوختەی ئەم ڕێگەیە ئەوەیە کرێکارانی مەدەنی و فەرمانبەرانی حکوومەت و هاوولاتییانی ئاسایی لەکار بەردەوام دەبن و درێژە بە جێبەجێکردنی ئەو پلان و بەرنامە دەدەن کە بەپێی یاسا دانراون، بەچاوپۆشین لەو دژە ڕێکارانەی کودەتاچییەکان یان هێزێکی بیانیی ولاتگیر دەیانگرنە بەر. ئەم ڕێگەیە لەوەدا لە هاوکارینەکردنی سیاسی جودایە کە لەسەر بەردەوامبوون لە کار وەستاوە نەک ڕاگرتنی، بەڵام ئەو کارانەی یاسایین و خەڵک پێیانەوە پابەندن.

دکتۆر تیودۆر ئیبرت لە شیکردنەوەی ئەم ڕێگەیەدا دەڵێ: "جموجوولێکی ناتوندوتیژانەیە لەپێناو بەرگریی نیشتمانیدا". هەروەها دەڵێ: "لەسەر هەر هاوولاتییەک پێویستە لەسەر کارەکەی بمێنێتەوە و بەپێی یاسا و نەریتەکانی ولاتەکەی ئەنجامی بدا تا لە ڕووی فیزیکییەوە لەلایەن هێزەکانی داگیرکەرەوە دوور دەخرێتەوە. پێویستە لە هیچ ئاستێکدا دان بە شەرعییەتی داگیرکەر و ولاتگردا نەنرێ و گوێڕایەڵی نەکرێ.

پێویستە بەرگری لە دەستوور و یاساکانی ولات بکرێ و ئەوانە بە شەرعی دابنرێن و فەرمانەکانی داگیرکەران پشتگوێ بخرێن و بە کەسانێک دابنرێن کە سەرپشک نەکراون دەست بخەنە یاسای ناوخۆی ولات.. لەسەر هەر پەرلەمانتار و وەزیر و فەرمانبەر و هاوولاتییەکی ئاسایی پێویستە لە سایەی داگیرکردندا سەربازێک بێ و پارێزگاری لە رۆڵی خۆی لە کاردا بکا. پێویستە بەگشتی زیاتر پێداگری لەسەر بەردەوامیی سیستمە کۆمەڵایەتی و سیاسییەکە بکرێ، نەک وازهێنان و مانگرتن.

هەروەها ئەم رێگەیە پێویستی بە پارێزگاریکردنی خۆویستانە هەیە لەسەر رۆڵی کۆمەڵایەتیی هەر تاکێک هەریەکە و بەپێی دۆخی یاسایی خۆی.."

پرۆسەکانی بەڕێکردنی فەرمانبەران و کرێکاران کە دەسەڵاتدارانی "نوێ" پێی هەڵدەستن فەرامۆش دەکرێ و خەڵک بەشێوەیەکی ئاسایی دەچنە سەر کارەکانیان، تا بە زەبری هێز لەوە قەدەغە دەکرێن.

کاتێ سەرکردەیەک لادەدرێ، ئەرکی جێگرەکەی یان نوێنەرە شەرعییەکەیەتی بچێتە جێگەکەی. لەبارێکدا ئەم جێگرەوەیش نەبوو لەسەر بەردەست و یاریدەدەرەکانی پێویستە لەسەر بەرپرسیاریەتیی خۆیان هەڵسوکەوت بکەن بۆ ئەوەی رێگە لە جێبەجێکردنی فەرمانەکانی زەوتکەرانی دەسەڵات بگرن.

ئیبێرت دەڵێ: ئەم رێگەیە "کێشەی تەکنیکی و دەروونیی زیاتر بۆ زەوتکەری دەسەڵات دروست دەکا لەوەی بەهۆی مانگرتنەکان یاخۆ ملکەچکردنی خۆویستانەوە بۆی دروست دەبێ"، چونکە دەرفەتی هاوکاریکردن کەم دەکاتەوە و دژبەر ناچار دەکا بەرەنگاری ئەو کەسانەی نەبێتەوە کە خۆیانیان بە شوێنەکانیانەوە شەتەک داوە، یاخۆ ناچاری دەکا ئیدارەکە هەمووی بگۆڕێ، ئەوەیش کارێکی قورسە. هەروەها لە مەترسیی رووداتی بۆشایی کۆمەڵایەتی و ئابووری لە ئەنجامی مانگرتنی گشتیی تووڵانی کەم دەکاتەوە.

دواجاریش، پەنابردن بۆ ئەم رێگەیە پەسەندیی ئەو ئامانجە دەسەڵێنێ کە کێشەکەی لەپێناودا دروست بووە، کە ئەویش "پێداگرتنە لەسەر مافی کۆمەڵگە لە بەڕێوەبردنی کاروبارەکانی دوور لە دەستێوەردانی دەرەکی".

لێرەدا ئاماژە بەوە دەکەین کە لە ئایاری ١٩٤٣ لە هۆڵەندا لەکاتی داگیرکردنی نازیدا رووی دا، ئەگەرچی جێبەجێکردنی رێگەکە جیاوازە لەوەی لەسەرەوە باسمان کرد.

بوش ریدۆ ڤان روزنتال بریکاری شاژنی هۆڵەندا لە هەرێمی ئۆترخت و یەکێک لە سەرکردەکانی بەرگری لەو کاتەدا، "سەرنج"ێکی نووسی کە لە میدیای نهێنیدا بڵاو بوویەوە و بە کۆمەڵە رێنوێنییەک لەقەڵەم دران بۆ فەرمانبەرانی مەدەنی.

رۆژنتال داوا له فەرمانبەرانی کەرتی مەدەنی دەکا له کارەکانیان بەردەوام بن ئەگەر زانیان کارەکەیان زیاتر له خزمەتی گەلی هۆڵەندادایە تا دوژمن، ئەگینا پێویستە دەست له کار بکێشنەوە. رێنوێنییەکانی رۆژنتال بە رادەیەک بە نهێنی مانەوە کە جربرندی سەرۆکی ئەو حکوومەتەی له تاراوگە له لەندەن پێک هات، تا ساڵی ١٩٤٣ نەیبینیبوو. زیاد له داواکردنی له بەرپرسان کە کارێک نەکەن لەگەڵ بەرژەوەندییەکانی هاوولاتییاندا ناکۆک بێ، رۆژنتال داوایان لێ دەکا دەست لەکار نەکێشنەوە و "چاوەڕوانی ئەوە بن ئەڵمانەکان بەهۆی جێبەجێنەکردنی فەرمانەکانەوە له کارەکانیان دەریان بکەن".

رۆژنتال وای دانابوو ئەڵمانەکان تەنیا لەبەر بەرگریکردنێکی ئاشتیخوازانە هەموو فەرمانبەرانی کەرتی گشتی دەرناکەن. له "سەرنج"ەکەدا جەخت لەوە کرابوو کە حکوومەتی شەرعیی هۆڵەندا ئەو حکوومەتەیە کە له تاراوگەیە و پێویستە لابەندییان تەنیا بۆ ئەو حکوومەتە بێ. کۆمەڵێ کار دیاری کران کە نابێ ئەنجام بدرێن لەبەرئەوەی یارمەتیی داگیرکەر دەدەن.

له نموونەیەکی تردا مامۆستایانی نەرویجی پێڕەوییان له رێگەی "بەردەوامی له کار بەبێ هاوکاریکردن" کرد.ئەوانەی نەگەڕانەوە قوتابخانەکانیان و ئەندامیەتیی خۆیان له "رێکخراوی فاشیی مامۆستایان" کێشایەوە و له وانەکانیاندا بۆ قوتابیانیان، باسیان لەو بەرپرسیاریەتییە گەورەیە کرد کە کەوتووەتە سەر شانیان و درێژەیان بە وانەوتنەوە دا بە چاوپۆشین له رەوت و فەرمانەکانی فاشییەکان.

٦- دەسەڵاتی دووسەرە و حکوومەتی هاوتا

پوختەی ئەم رێگەیە ئەوەیە حکوومەتێکی نوێ پێک بێ، یان درێژە بە لابەندی بۆ حکوومەتێکی هەبوو لەبەرامبەر حکوومەتی دژبەر بدرێ. لەبارێکدا حکوومەتە هاوتاکە توانی پاڵپشتییەکی گەورەی هاوولاتییان بەدەست بێنێ، ئەوکاتە دەتوانێ جێی حکوومەتەکەی تر بگرێتەوە. بەڵام بەدەگمەن نەبێ حاڵەتەکە نەگەیشتووەتە ئەم ئاستە، لەکاتێکدا لابەندی بۆ ئەو حکوومەتەی داگیرکەر لایداوە شتێکی باوە و نموونەیش زۆرن.

کاتێ جموجوڵێکی شۆڕشگێڕانەی ناتوندوتیژ هەوڵ دەدا رێژیمێک بڕووخێنێ نەک چاکسازی تێدا بکا و لەبارێکدا ئەم جموجوڵە پشتیوانییەکی جەماوەریی بەرفراوانی هەبێ، ئەوا بە لەکیسدانی گوێڕایەڵی و هاوکاریی خەڵک، هەڕەشە له سەقامگیریی ئەو رێژیمە دەکا. لەم بارەدا گرینگە کە لابەندیی خەڵک بۆ دەسەڵاتێکی نوێ بگوێزێتەوە و حکوومەتێکی تەریب بۆ سەرخستنی جموجوڵەکە پێک بێ. ئەو دەسەڵاتە نوێیە وردە وردە جێی ئەو حکوومەتە دەگرێتەوە کە داگیرکەر داینناوە و بنیاتێکی سیاسیی نوێ دێتە کایە کە خەڵک پاڵپشتی لێ دەکا. بەرگریکارانی ناتوندوتیژ هەوڵ دەدەن لەڕێی دەسەڵاتە نوێیەکەوە چەمکە ناتوندوتیژانەکانیان بچەسپێنن تەنانەت بەبێ ئەوەی پێشوەخت وێنا و پلانێکی پێشوەختیان هەبووبێ. حکوومەتێکی تەریب کە پاڵپشتییەکی

جەماوەریی فراوانی هەبێ، دەتوانێ ئەرکە حکوومییەکان بگرێتە ئەستۆ و تەنانەت رێژیمە روو لە داڕووخانەکە بەتەواوی بخا.

ئەم شتە زۆر جار رووی داوە، ئەوەیش بێگومان بەرەنجامی شۆڕشەکانی سەدەی بیستەمە. بەڵام چەند رەگەزێکی هاوشێوەی ئەوەی لەم رێگەیەدا دەیبینین، وردە وردە لەنێوان ساڵانی ١٥٧٥ و ١٥٧٧دا لەکاتی خەباتی هۆڵەندا ییەکان دژ بە شای ئیسپانیا گەاڵڵە دەبوو.

هەروەها زۆربەی جار ئادگارەکانی "حکوومەتە هاوتاکە" لەکاتی ململانەکان لەپێناو رزگاریی نیشتمانیدا دەردەکەوتن، بەتایبەت لەکاتی سەربەخۆیی و لەکاتی شۆڕشە میللییەکان دژ بە ملهوڕی و دژ بە رێژیمە کۆمەاڵیەتییە ستەمکارەکان. خاتوو کراین برنتۆن دەڵێ: "ئەم رێگەیە لە هەمان کاتدا دامەزراوە و مەنهەجییە، یان وردتر بڵێین مەنهەجییە و لەڕێی کۆمەڵێ دەزگاوە کار دەکا".

کاتێ کۆمەڵێ دامەزراوەی دژبەیەک کۆمەڵێ بڕیاری دژبەیەک دەردەکەن، مانای وایە باس لە دەسەاڵتێکی دووسەرە (مزدوج) دەکەین، تێیدا لە یەک کۆمەڵگەدا دوو گرووپ دامەزراوە و سەرکردە و یاسا دروست دەبن، هەریەکەیان لە هەموو ئەو کارانەدا کە ژیانی مرۆڤی ئاسایی پێک دێنن، داوای گوێڕایەڵی دەکەن.

... حکوومەتی شەرعی تاکەکەس و حزبی بەرهەڵست لەبەردەمیدا نابینێتەوە، کە رق بزوێنەریان بێ، بەڵام حکوومەتێکی تر هەیە کە باشتر لەو جۆرێ رێگ خستووە و خەڵک گوێڕایەڵی دەکەن... لەکاتی رووداندا تەنگژەیەکی گەورەدا حکوومەتە هاوتاکە بەئاسانی جێی حکوومەتە شکستخواردووەکەی یەکەم دەگرێتەوە.

ئەنجامی ململانەی دوو حکوومەت رادەی سەرکەوتنی هەریەکەیان لە بەدەستهێنانی پشتیوانیی خەڵک دیاری دەکا. ئەم هەوڵە بۆ بەدەستهێنانی گوێڕایەڵیی خەڵک لە هەوڵی ژاپۆنییەکان و "حکوومەتی سنوور"دا دەبینین بۆ حوکمڕانیکردنی باکوری چین ساڵی ١٩٣٠:

هەردوو حکووت زیاتر لە خەمی ئەوەدا بوون بناغەگەلێک بۆ دەسەاڵتی سیاسی و چەمکگەلی نوێ بۆ پابەندبوونی سیاسی و پێوەندیگەلێکی نوێ لەنێوان حکوومەت و گەل دابنێن، وەک ئەوەی بایەخ بە حوکمڕانی بدەن.

دەکرێ حکوومەتێکی هاوتا لە سایەی شۆڕشێکدا کە توندوتیژی رۆڵێکی بنچینەیی تێدا دەبینێ دروست ببێ، هەروەک دەکرێ لە شۆڕشێکیشدا دروست ببێ کە هیچ توندوتیژییەکی تێدا نەبێ. لە حاڵەتی یەکەمدا رەنگە حکوومەتە نوێیەکە پاش سەرکەوتن و گەیشتنی بە دەسەاڵت توندوتیژی بەکار بێنێ، بەڵام توندوتیژی بە زەروورەت وابەستە نییە بە حکوومەتی هاوتا (ردیف) و دەسەاڵتی دووسەرە، بگرە پێوەندی بە وازهێنانی خۆویستانەی حکوومەتەکی پێشووەوە هەیە لە دەسەاڵت و راگرتنی پاڵپشتکردنی لە رێژیمی پێشوو و خۆجۆشدانی لەگەڵ جەستە سیاسییە نوێیەکەدا. لەو

هەواڵنامەی کتێب

کـاتەدا دەتوانـرێ "حکوومـەتـی دووسـەرە و حـکوومـەتـی هـاوتا" بە رێگەیەک لە رێگەکـانـی کـاری ناتوندوتیژانە دابنرێ و بخرێتە خانەی ئەو خەباتە شۆڕشگێڕانانەی کە بەتەواوی یان بەشێوەیەکی فراوان لە توندوتیژی دوور بوون.

پرۆفیسـۆر برنتـۆ دەڵێ: ئەم دیاردەیە لە ئینگلتەرا لـەکاتی ئەو کێشـەیەی کەوتە نێوان شـارلز و پەرلەمان لە ساڵی ١٦٤٠ تـۆمار کراوە. هـەروەها باس لە خەباتی نیشـتەجێ ئەمـەریکاییـیـەکان دەکا پێش و پاش ساڵی ١٧٧٦ و گرووپە ناکۆکەکان لەکاتی شۆڕشی فرەنساییدا.

هـەندێ رەگـەزی جـیـاواز لە رەگـەزەکـانـی "حکوومـەتی هـاوتا" بایەخـێکی مـەزنی لە خـەباتی نیشـتـەجێ ئەمـەریکاییـیـەکـاندا هـەبوو. ئەوە لە "بـەرنامـەی بەرگریـی ناتوندوتیـژانەی رێکخـراو"دا دەردەکـەوێ کە یەکـەم کۆنگرەی کیشـوەری (القاري) لە پایزی ١٧٧٤ پەسندی کرد کە دانەرانی بە "رێکەوتنامەی هاوردەنەکردن و بەکارنەبردن و هـەناردەنەکردن" وەسفی دەکەن. جیبسـۆن دەنووسـێ و دەڵێ: "ئەگەرچی یەکەم کۆنگرەی کیشوەری لە ٢٦ی تشرینی یـەکەمی ١٧٧٤دا هـەڵوەشێنرایەوە، بەڵام ئەو رێوشـوێنانەی بڕیاری لەسـەردان هـەر کاریان پـێ دەکرا و هـاووڵاتیـیـان پێیـانـەوە پابەند بوون و بە یاسـای باڵای وڵاتیان دادەنـا و دەیانخسـتە پێش هـەر رێوشوێن یاخـۆ بڕیارێکی یاسـایی تر، تەنانەت یاسـاکـانی پەرلەمـانی پێوەندار بە ئەمـەریکا، هـەربۆیە نامـۆ نیـیـە کـە "بەرنامـە"ی کۆنگرەکە بە کۆی دەنگ لەلایەن کۆنگرێسـەوە پەسند بکرێ.

دوو حـاکمـی بەریتانیایی هـەواڵەکانی لووتکـەی هـەرسـەهێنانی هێزی بەریتـانیـا پێش لە جـەنگی سەربەخـۆیی، لانی کەم لە هـەندێ داگیرگە (مستعمرة)، دەگێڕنەوە. دانمۆر حـاکمی ڤـێرجینیـا لە ٢٤ی کـانوونی یەکەمی ١٧٧٤ بۆ لۆرد دارمـاوس دەنووسـێ: بەرنامـەی کۆنگرەی کیشوەریی یەکـەم بە "قـورسـاییـیـەکی گـەورە"وە پەسند کـرا و دانـانی "یاسـاکـانی کـۆنگرێس" لەلایەن خـەڵکی ڤـێرجـینیـاوە بەڵگەی "رێزێکە کـە خـەڵک قـەت نـە بۆ حکوومـەتی شـەرعی و نە بۆ یاسـاکـانی ئەم حکوومەتەیان دەرنەبڕیوە".

دانمۆر هـەروەها دەڵێ: چی تر وانابینم هـەر دەستپێشـخەرییـەکی حکوومەت، لەم لاوازییـەی تێی کەوتووە، جگە لە بێئومێدی هیچی تری لێ سـەوز ببێ و لێرەشـەوە تەکانێکی ئەرێنییە بۆ دوژمنانی کە کاریگەرییان لە زەینی خەڵکدا بەهێز دەکا.

لە ٢٣ی ئەیلوولی ١٧٧٥ رایت حاکمی ڤێرجینیا قسـەیەکی هاوشێوە و بە دەربڕینی پەرگیرانەتر باس لەو مـەترسـییـە دەکا کـەوا هـەڕەشـە لە مـوڵکە تایبـەتەکان دەکا و دەڵێ: "حکوومـەت نەماوە و هـەمـوو شت لە دەستی ئەنجوومـەن و لێژنەکاندایە". رایت لە تشرینی یـەکەمدا دەنووسـێ: "تەواوی ڤێرجینیا هـەڕەشـەی ژاراویبوونی لەسـەرە". خەڵک هیچ حسابێک بۆ یاسا و حکوومەت و دەسـەڵاتی شـەرعی ناکەن.

لە هـەندێ حـاڵەتدا دەسـەڵاتـەکـەی سـەر بە بـەریتـانیـا دەبووە دژیان، دەبووە حکوومـەتی هاوتا و

دەچووە پاڵی. لە هەندێ حاڵەتی تردا "دەستە"ی نوێ دروست دەبوون کە رۆڵی حکوومەتی هاوتایان دەبینی، هەندێ جار نوێنەرایەتیی خەڵکی دەکرد و بەناوبانگەوە قسەی دەکرد، وەک دەستە یاسادانەرەکان و کۆنگرە کیشوەرییەکان، هەندێ جاریش کۆمەڵە یاخۆ گردبوونەوەیەک بوون کە بەدەستپێشخەریی تاکەکانی دروست دەبوون وەک "رۆڵەکانی ئازادی".

زۆربەی جار "حکوومەتە هاوتاکان" رێگەیەک بوون لەنێو چەندان رێگەدا کە لە ماوەی ملمالانەیەکی تووڵانیدا پێڕەو دەکران. بەڵام هەندێ جار وەک رێگەیەکی بنەڕەتی و زاڵ بەسەر جموجووڵەکەدا پەنای بۆ دەبرا، وەک لە رود ئایلاند لە ساڵانی ١٨٤١ و ١٨٤٢دا رووی دا.

ساڵی ١٨٤١ حکوومەتی رود ئایلاند هێشتا بەپێی ئەو دەستوورە حوکمی دەکرد کە شا شارلی دووەم لە ساڵی ١٦٦٣ پەسندی کردبوو. لە سایەی ئەو دەستوورەدا، نوێنەرایەتیکردنی میللی لە دەستەی یاسادانداندا حسابی بۆ گۆڕانی دیمۆگرافی و فراوانبوونی هەندێ لە شارەکان نەدەکرد. لە هەر پێنج سپی پێست دووانیان مافی دەنگدانیان هەبوو.

لە ساڵی ١٧٩٦ەوە چەندان هەوڵی لەدوای یەک دران بۆ دانانی دەستوورێکی نوێ و هەموارکردنی دەستوورە کۆنەکە تا مافی دەنگدان بە زۆرترین ژمارە خەڵک بدرێ. ئەو هەوڵانە بە با چوون پاش ئەوەی، بە پاڵپشتیی تۆڕی دەنگدەران کە بە "پیاوانی ئازاد" ناو دەبران، دەستەی یاسادانان ئەو هەوڵانەی پشتگوێ خست و بە گژیاندا چوو.

لە کانوونی دووەمی ١٨٤١، "کۆمەڵەی گشتی" بانگەوازێکی بۆ فراوانکردنی "دەستەی دەنگدەر" فەرامۆش کرد. لەگەڵ ئەوەی رەزامەندی دا لەسەر پێکهێنانی دەستەیەک بۆ هەموارکردنی دەستوور، بەڵام کاسانێکی تێدا دامەزراند کە هاوبۆچوونی خۆی بوون و بەو هۆیەشەوە دەستوورە کۆنەکە وەک خۆی مایەوە، بگرە پێداگری لەسەر کرایەوە و دەسەڵات لە دەستی هەمان ئەو کەسانەدا مایەوە.

لە مانگەکانی نیسان و ئایار و تەممووزدا چەند کۆبوونەوەیەکی گەورە لە هەردوو شاری پرۆڤیدنس و نیوپۆرت ئەنجام دران. لە ٥ی تەممووز لە پرۆڤیدنس بڕیارێک پەسند کرا تێیدا بەشداران داوای پێکهێنانی دەستەیەکی دەستووریان کرد و جەختیان کرد لەسەر پێویستیی دانانی دەستوورێکی نوێ.

لە ٢٠ی تەممووز راگەیەنرا لە ٢٠ی ئاب نوێنەرانی ئەو دەستەیە لەلایەن هەموو هاوواڵاتییانی نێرینەی باڵق لە ویلایەتەکەدا دێنە هەڵبژاردن و دەستەکە لە ٤ی تشرینی یەکەم لە شارەکەدا کۆ دەبێتەوە. زیاتر لە ٧٥٠٠ دەنگدەر لە کۆی ٢٥ هەزار، بەشداریان لە هەڵبژاردنی نوێنەرەکاندا کرد. لە ناوەڕاستی مانگی تشرینی دووەم دەستە هەڵبژێردراوەکە دەستوورە نوێیەکەی دانا کە ناو نرا "دەستووری گەل". بەپێی دەستوورە نوێیەکە دەستەی دەنگدەران هەموو هاوواڵاتییانی سپی پێستی نێرینە و باڵقی دانیشتووی ویلایەتەکەن. هەروەها جارێکی تر نوێنەرایەتیکردنی لە دەستە

گشتییەکەدا دابەش کرد، یاسادانان و قەزای لێک جیا کردەوە. ئەمە جگە لە هەندێ هەموارکردنی تر.

لە کانوونی یەکەمی ١٨٤١، لە ریفراندۆمێکدا کە لەسەر ئاستی دەستە دەنگدەرە نوێیەکە کرا، دەستوورە نوێیەکە بە زۆرینەی ٥٢ هەزار دەنگدەر لە کۆی ٦٦ هەزار، کە ١٠ هەزاریان هەر بەشداریان نەکردبوو، پەسند کرا.

بەڵام پرسەکە لێرەدا کۆتایی نەهات، یەکەم دەستەی یاسادانان داوای دانانی دەستوورێکی نوێی کرد لە مانگی کانوونی دووەمدا. لە ناوەڕاستی شوباتی ١٨٤٢ ڕەشنووسی ئەم دەستوورە تەواو کرا. لە ڕەشنووسەکەدا هاتووە دەستەی دەنگدەران هەموو هاووڵاتیانی سپی پێستی نێرینە و باڵقی دانیشتووی ویلایەتەکە دەگرێتەوە، بەڵام دابەشکردنی کورسییەکان لە ئەنجوومەنی نوێنەران بە ڕێژەیی و ملکەچی بنەمای پشکەکان مایەوە. بەڵام دەستەی یاسادانان لە ١٢ی کانوونی دووەمدا کۆ بوویەوە و ڕای گەیاند "دەستووری گەل" چووە واری کارپێکردنەوە.

هەرچی ئەو ریفراندۆمەیە کە دەستەی یاسادانانە کۆنەکە ئەنجامی دا، بووە مایەی شکستهێنانی چونکە لە کۆی ١٧٧٠٠ دەنگ تەنیا ٧٠٠ دەنگی هێنا. هەر بۆیە دادگەی باڵای ویلایەتەکە بە ناڕەسمی ناشەرعیبوونی "دەستووری گەل"ی ڕاگەیاند و لە مانگی ئادارداا یاسایەکی دەرکرد "یاسای جیرین" کە سزای تووند بۆ ئەو کەسانە دادەنێ کە بە پێچەوانەی دەستووری پێشوو بەشداریی هەر هەڵبژاردنێکیان کردووە.

بانگەشەکارانی مافی دەنگدان داوای سەروەریان لە کۆماریێکدا کرد و ڕایانگەیاند دەستوورەکەیان یاساییە. سامۆیل کینگ حاکمی ڕود ئایلاند بانگەوازێکی ئاراستەی سەرۆک تایلەر کرد، کە لە ١١ی نیسان وەڵام درایەوە کە نایەوێ بزووتنەوەیەکی شۆڕشگێڕانە بوروژێنێ، بەڵام ئەگەر یاخیبوونێکی چەکداری ڕووی دا، ئەوە دەبێ دەسەڵاتی فیدراڵی هێزی پاڵپشتی بنێرێ. تایلەر هەروەها گوتی: ناتوانێ بڕیار لەسەر واقیعی کێشەکە بدا، بەڵام لەسەر داننان بە حکوومەتی ئارا بەردەوام دەبێ تا بەشێوەیەکی ئاشتییانە و یاسایی لەلایەن دەسەڵاتداران و گەلەوە لە ویلایەتەکە دێتە گۆڕین.

لە ڕووسیا شۆڕشی ساڵی ١٩٠٥ و هەروەها شۆڕشی ١٩١٧دا کە بەلشەویکەکان لەبری حکوومەتە کاتییەکە و ئەنجوومەنی سۆڤیەتی سەربەخۆ دەسەڵاتیان گرتە دەست، دوو نموونەی ترن لە ڕێگەی حکوومەتی "هاوتا".

بەناوبانگترین دەستە لە شۆڕشی ١٩٠٥دا ئەنجوومەنی نوێنەرانی کرێکاران بوو لە سان بترسبۆرگ، کە لە هەمان کاتدا ڕۆڵی "لێژنەی گشتیی مانگرتنەکان، ئیدارەی شارەوانی، دەستەی ڕێکخستنی شۆڕشی نیشتمانی، پەرلەمانی کاتیی کار، پەرلەمانی ڕووسیا و هێزی بەرهەڵستی

حکوومەت"ی دەبینی.

ئەنجومەنی سۆڤیەتی سان بترسبۆرگ بەردەوام بوو لە بینینی رۆڵی دەسەڵاتی رکابەر بۆ دەسەڵاتی حکومەت، گەلێ کرێکار لە جەنجاڵی ئەو حاڵەتی پاشاگەردانییەی باڵی بەسەر پایتەختدا کێشابوو، رووی لەو ئەنجوومەنە دەکرد بۆ ئامۆژگاری و یارمەتیدانی.

ئەو ئەنجوومەنە دانوستاندنی راستەوخۆی لەگەڵ سەرەکوەزیران دەکرد لەبارەی کێشەی گواستنەوە و خواردەمەنی. فەرمانەکانی حکوومەت لە رێی ئەنجوومەنەکەوە نەبێت نەدەگەیشتە کرێکارانی کەرتی پۆستە و تەلەگراف. تەنانەت ئەنجوومەنی یاسادانانی شارەکەیش فەرمانەکانی سۆڤیەتی جێبەجێ دەکرد، بەتایبەت لەوەی پێوەندی بەدابینکردنی یارمەتییەوە هەیە بۆ خێزانەکانی کرێکارە مانگرتووەکان.

حکومەت چاری ناچار بوو کە بەوە رازی بێ. بەڵام دووسەرەیی دەسەڵات نەدەکرا تاهەتایە بەردەوام بێ.

ترۆتسکی لەکاتی دادگەییکرانی بەهۆی رۆڵی لە شۆڕشدا بە دادگەی راگەیاند کە ئەنجوومەنی نوێنەرانی کرێکاران هیچ نەبوو جگە لە دەستەیەکی حوکمی زاتی جەماوەری شۆڕشگێڕ...

ئەوە تاکە حاڵەت نەبوو کە تێیدا حکوومەتێکی هاوتا لەکاتی شۆڕشدا دروست ببێ، چەندان هەرێم ئیدارەی سەربەخۆی خۆیان لە حکوومەتی ناوەندی دامەزراند، بەتایبەت جۆرجیا کە حکوومەتە هاوتاکەی تا سالّی ١٩٠٦ بەردەوام بوو، مەنگۆلیا کە حکوومەتێکی هاوتای تێدا هەڵبژێردرا و تا سەرەتای سالّی ١٩٠٦ لە بەرێوەبردنی کارەکان بەردەوام بوو.

پێش لە رووداوەکان، وێڕای بوونی تیۆرێکی پێشووی مارکس لەبارەی ئەو بابەتەوە و هەروەها وێڕای لێکۆڵینەوەیەکی تیۆریزەکارانی مەنشەڤیک راستەوخۆ پێش لە شۆڕشی سالّی ١٩٠٥، مارکسییەکان وەک ئامرازێکی شۆڕشگێڕانە بایەخیان بەم رێگەیە نەدەدا.

لەکاتی زۆربەی خەباتکارییە مەزنە ناتوندوتیژانەکاندا، ئارەزوویەکی گەورە هەبووە بۆ پەرەپێدانی دەسەڵات و حکوومەتی هاوتا، تەنانەت بەبێ پلانێکی پێشوەختیش، وەک لە مانگرتنە گشتییەکان لە رۆئاوا و هەروەها لە بزووتنەوە سەربەخۆییخوازەکانی هندستان.

هیللەر دەڵێ: کاری رێکخراوەکانی چاودێریکردن لەباریکدا هەوڵیان بۆ سەپاندن و جێگیرکردنی دەسەڵات دابێ، یاخۆ هەوڵی "پاراستنی سیستم"یان دابێ لەباریکدا بایکۆتی ئابووریییان کردووە، زەوتکردنی ئەرکەکانی حکوومەتە. پێکهێنانی پۆلیسێکی سەربەخۆ، بۆ نموونە، کارێکی شۆڕشگێڕانەیە. جا لە حاڵێکدا ئەرکەکانی بەشێوەیەک فراوان بن کە هەموو کۆمەڵگە بگرێتەوە و بووە هەمیشەیی، ئەوکاتە دەبێتە شۆڕشێکی راستەقینە. ئەمەیش واتای جۆشدانەوەی کۆمەڵگە و کۆبوونەوەیە لە دەوری سەنتەری دەسەڵاتە نوێیەکە.

کرۆک دەڵێ: لە ساڵی ١٩١٩ لەکاتی مانگرتنێکی گشتیدا لە وینیپیگ لە کەنەدا، لێژنەیەک لە هاوواڵاتییان دەزگاکانی ئاگرکوژاندنەوە و ئاو و پۆلیسیان بەڕێوە دەبرد. کارەکەی تا رادەیەکی زۆر لە کاری حکوومەتێکی هاوتا دەچوو.

هیللەر هەندێ حاڵەتی تر باس دەکا کە لەکاتی مانگرتنە گشتییەکان سیاتل و لەکاتی مانگرتنە گشتییەکەی ئیتاڵیا ساڵی ١٩٠٤ رووبان داوە.

سەرەڕای ئەوەی ئامانجی مانگرتنە گشتییەکەی بەریتانیا لە ساڵی ١٩٢٦ کارێکی شۆڕشگێرانە نەبوو بۆ ڕووخاندنی حکوومەت، کرۆک دەڵێ: "فەرمانەکانی ئەنجوومەنە گشتییەکە، وەک کە لێژنەکانی مانگرتنەکە لە سەرتاسەری وڵاتدا ڕاڤە و جێبەجێیان کرد، هەوڵێک بوو بۆ دامەزراندنی دەسەڵاتێکی هاوتا، ئەوە بە ڕوونی لە مەسەلەی مۆڵەتەکاندا دەرکەوت. ئەنجوومەنە گشتییەکە دەیویست کرێکارەکان خواردەمەنی و پێداویستییە بنچینەییەکانی ژیان دابەش بکەن... چەرچل بەشێوەیەکی بنبڕ ڕەتی کردەوە بچێتە ناو شەراکەتێک لەگەڵ حکوومەتێکی هاوتادا".

لە هندستان زۆربەی جار لەکاتی کێشەکاندا حکوومەتی هاوتا دروست دەبوون، بەتایبەت لە هەڵمەتەکەی هەردوو ساڵی ١٩٣٠ و ١٩٣١دا.

لە کۆتایی نیسانی ١٩٣٠، پاش ئەوەی دووکەتیبەی سەر بە لیوای گرولی ئامادە نەبوون لەدژی خۆبەخشە ناتوندوتیژەکان یارمەتیی پۆلیس بدەن، سوپا بەتەواوی لە پیشاوەر برایە دەرەوە و لەو کاتەدا "لێژنەی کۆنگرە" بۆ ماوەی نۆ ڕۆژی تەواو بەرپرسیارێتیی ئیدارەی شارەکەی گرتە ئەستۆ بە پێدانی ڕێنوێنی و بڵاوکردنەوەی مەفرەزە بەشەوانداڕ، هەروەها ڕێکخراوێکی ئیسلامیی ناتوندوتیژ توانی سەرکەوتووانە باجەکانی حکوومەت کۆبکاتەوە. هەروەها لە چەندان شوێن دەسەڵاتێکی ناوخۆیی شوێنی سیستمی دادوەریی بەریتانیایی گرتەوە. هەروەها لەجێی قوتابخانە بەریتانیاییەکان بەرنامەی "پەروەردەی نیشتمانی" دانرا.

لە هەندێ شار چەند یەکەیەک لە کەسانی خۆبەخش پێک هێنرا بۆ ڕێکخستنی کاروباری هاتوچۆ و ڕاپەڕاندنی کارەکانی پۆلیس. هەروەها لێژنەی شاری بۆمبای سیستمێکی تایبەتی باجی دانا.

برایلسفۆرد دەڵێ: شاری بۆمبای دوو حکوومەتی هەبوو، حکوومەتە بەریتانییەکە، بە شەرعییەت و هێزی خۆیەوە، جگە لە لابەندیی دانیشتوانە ئەوروپاییەکان و هندییە سەربازەکانی ناو سوپای ئینگلیزی و کەمینەیەکی موسڵمانی سەر بە نەوەی کۆن هیچ پاڵپشتییەکی تری نەبوو. "کۆنگرەی هندی" بەناوی مەهاتما گاندییەوە حوکمڕانیی شارەکەی دەکرد و سادەترین فەرمانی جێبەجێ بوو. دەیتوانی شەقامەکان پڕ بکا لە دەیان هەزار پیاو و ئافرەت و هەموو دووکان و شوێنە بازرگانییەکان لە تەواوی شارەکەدا دابخا. کاتێ ڕۆژی پرسەی گشتی ڕادەگەیاند، وەک کە

بەنێزیکەیی هەموو هەفتەیەک وەک ناڕەزایی بەرامبەر کارێکی حکوومەت ئەوەی دەکرد، بێدەنگییەکی تەواو بااڵی بەسەر شەقامەکاندا دەکێشا و تەنانەت کارگەکانیش دەرگایان دادەخست. پاسەوانەکان مەفرەزەیان لە گەڕەکەکاندا دەسووڕاندەوە و ئەوانە نەبێ مۆڵەتی تایبەتییان هەبوو کەس هاتوچۆی نەدەکرد. پشکنەرانی "کۆنگرە" بەمەبەستی چاودێریکردنی شمەکەکان سەردانی کۆگە و شوێنە بازرگانییەکانیان دەکرد و دەستیان بەسەر شتە قەدەغەکاندا دەگرت...

کاتێ رێکخراوە هاوتاکان دەگەنە ئەم ئاستە لە کاری رێکوپێک و جدی، دەبنە هەڕەشەیەکی گەورە لەسەر دامەزراوە کۆنەکان. بەاڵی گاندییەوە پەنابردن بۆ حکوومەتی هاوتا مەرج نییە واتای پەنابردن بۆ تۆندوتیژی بگەیەنێ. هەروەها جەخت دەکا لەوەی لە بەرنامەدا نییە هەمان شێوازی حکوومەتەکان لە بەڕێوەبردنی دەسەاڵت پێڕەو بکرێ، بەاڵکو پێویستە تەنیا رێگە ناتوندوتیژەکان بگیرێنە بەر، بە پشتیوانی و پاڵپشتیی گەل.

لە نەبوونێکی ڕێژەیی لێکۆڵینەوە و بنچینە تیۆرییەکان لەبارەی ڕۆڵی ستراتیجیی حکوومەتی هاوتا لە خەباتی ناتوندوتیژانەدا، دەکرێ سوود لەم رووداوانەی سەرەوە وەربگیرێ. بیرۆکەی حکوومەتی هاوتا لە خەباتی ناتوندوتیژانەدا، دەبێتە مایەی گۆڕانکارییەکی دامەزراوەیی، کە بەتەواوی لە کودەتا جیاوازە، هەروەک لە هەڕەسهێنانی بزووتنەوەکانی بەرگریی کالسیکیش جیاوازە.

کۆتایی

پێداچوونەوەیەک بە پرۆسەی پۆلبەندیکردنی ئەو رێگانەی لەم کتێبەدا باس کراون، بەدڵنیاییەوە دەبێتە مایەی زیادکردنی رێگەی نوێ. ژمارەی رێگەکان لەوەتی دواین چاپ لە سااڵی ١٩٦٨ بەتێکڕای چواریەک و دووهێندەی ئەوەی لە چاپی یەکەم لە سااڵی ١٩٦٠ زیادی کردووە.

لێکۆڵینەوەکانی داهاتوو نموونەی نوێ دەدۆزنەوە، ئەوەیش وادەکا پۆلێنکردنەکە لەسەر ئاستی میتۆوویی و سیاسی و پۆلێنکردنێکی دروست بێت.

ئەم رێگایانە بەشێوەی عەفەوی جێبەجێ کراون، یان بەشێوەیەک گەاڵڵە کراوە کە لەگەڵ حاڵەتەکانی ململانێکەدا بگونجێ، هەندێ جاریش وەک الساییکردنەوە دەکرێ و دواتر گۆڕانکاری تێدا کراوە تا لەگەڵ بارودۆخە نائاساییەکەدا بگونجێ.

شایەنی باسە هەندێ رێگەی تر پێشنیاز کراون، بەاڵم لەبەر ئەم یان ئەم هۆ لەم کتێبەدا باس نەکراون، لەوانە بااڵوکردنەوەی دەنگۆ و گاڵتەوگەپی دوژمنکارانە و ئەنجامدانی هونەر بە شێوای (وەک تێپەڕاندنی ژمارەیەک رستەی ناڕەزایی ئامێز لە شانۆگەرییەکی ناڕەزاییانەدا)... هتد.

لە ئەزموونەکانی گەلان لە ڕووبەڕووبوونەوەی مەدەنیدا

کارەکانی ناڕەزایی و قایلکردن

جین شارب

٢ لە ٢

هەوالنامەی کتێب

٨- نواندنی وێنەی هەندێ کەسایەتی

ناتوندوتیژان بە بەرزکردنەوە و نواندنی ئاشکرای وێنەی قارەمانانی خەباتی رزگاریخوازی یان کەسانێک کە ئامانجەکانی جموجۆڵەکە بەرجەستە دەکەن، لابەندیی سیاسیی خۆیان لە بەردەم دژبەرەکان و رای گشتیدا ئاشکرا دەکەن. لە کاتی خەباتی هیندی لە ساڵانی ١٩٣٠ و ١٩٣١ وێنەی سەرکردە نیشتمانییەکانی وەک گاندی و نەهرۆ وەهی تر بەزۆری دەفرۆشران و لە ماڵ و دوکانە بازرگانییەکاندا هەڵدەواسران. لە چیکۆسلۆڤاکیایش بەهەمان شێوە لە مانگی ئابی ١٩٦٨ وێنەی سەرۆک سڤوبۆدا و دوپچیکی سکرتێری یەکەمی حزبی شیوعیی چیکۆسلۆڤاکی لەسەر باڵەخانەکاندا هەڵواسران.

٩- وێنەی ناڕەزایی

لە کاتی ڕاپەڕینەکەی ئەڵمانیای ڕۆهەڵاتدا لە ١٧ی حوزەیرانی ١٩٥٣، کرێکارە نۆبەتچییەکانی شەو لە بەندەری دروستکردن و چاککردنەوەی کەشتی لە ستڕالسۆند بە بۆیەیەکی ڕەشی تاریک ناوی کەشتییە نوێیەکەیان داپۆشی، بەو هۆیەوە ئەو ئاهەنگەی بڕیار بوو ڕۆژی دوای ئەوە بۆ دابەزاندنی کەشتییەکە بۆ ناو ئاو تا بچێتە ریزی کەشتیگەلی ماسیگرتنی ڕەنکە، ساز بکرێ، دوا خرا.

وەرگێڕانی لە عەرەبییەوە: عومەر عەلی غەفوور

ساڵی ١٩٦٢ لە شاری ئایزنباخ، لە ئەڵمانیای ڕۆهەڵات، کەسێک گەمەی بە وێنەیەکی زەبەلاحی واڵتەر ئۆلبەریخ کردبوو و حەبلێکی بە دەوری ملیدا کێشابوو.

١٠- هێما و ناوی جێگرەوە

یەکێک لە شێوەکانی ئەم ڕێگەیە بریتییە لە دانانی هێما لەو جێیانەی ڕێگەکان کە هێمایان لێ نییە، یان گۆڕینی ناوە کۆنەکانی شەقامەکان بەناوی نوێی خاوەن دەلالەتی ڕەمزی. بەتەواوی لابردنی هەموو هێماکان لە شەقام و ڕێگە گشتییەکان و شارۆکە و وێستگەکانی شەمەندەفەر، یاخۆ گۆڕینی ئەو هێمایانەی هەن بە هی تری چەواشەکەر، تەنیا کارێکی ڕەمزی نییە، بگرە کارێکی ناهاوکارییانەیە و لێرەشەوە لە دەروازەی "هاوکارینەکردنی سیاسی"دا پۆلبەندی دەکرێ.

بۆ نموونە لە پۆلۆنیای داگیرکراو لە ساڵی ١٩٤٢ ژمارەیەک لە لاوانی بەرگریکاری سەر بە گرووپی "گورگە بچووکەکان" لە هەڵمەتێکدا چەندان لەو تابلۆیانەیان دزی کە لەسەریان نووسرابوو "تەنیا بۆ ئەڵمانەکانە" و بەسەر باشترین قاوەخانە و سینەما و هۆتێلەکانی وارسۆدا هەڵدەواسران. چەندانی تریشیان لە وێنەی ئەو دروست کرد. بەیانییەک لەپڕ تابلۆکانی "تەنیا بۆ ئەڵمانەکانە" لەسەر ستوون و دەرخەتەکانی شوێنە جیاوازەکانی شار کە ئەڵمانەکان بەزۆری پەتی قەنارەیان بۆ لەداردانی نیشتمانپەروەرە پۆلۆنییەکان تێدا هەڵدەواسی، دەرکەوتنەوە.

بەپێی فەرمانێک کە لقێکی حکوومەتە نهێنییەکە دەری کردبوو، پۆلۆنییەکان ناوەکانی زۆربەی شەقامەکانی ولاتیان گۆڕی. "لە ماوەیەکی زۆر کورتدا دیدار و گۆشەی شەقام و ستوونی لەمپاکان بە ناوی نوێ ڕازێنرانەوە، کە ناوی قارەمانان یان ئەو پیاوانەی دەوڵەت بوون کە جێی سەرسامیی خەڵک بوون، وەک جادەی نیدزیالکوسکی، ڕێگەی ڕاتاج، شەقامی ڕۆژڤڵت، بولڤار چەرچڵ". هەموو نیشتمانپەروەران ئەو ناوە نوێیانەیان بەکار دەهێنا، ئەو ناوەی کەسێک بەکاری دەهێنا هەڵوێستی سیاسیی ئەو کەسەی نیشان دەدا، مەگەر بەکرێگیراوی ئەڵمان بوایە.

١١- دەنگی ڕەمزی

دەکرێ لە هەڵوێستێکی قەیراناویدا بۆ گەیاندنی بیرو بۆچوونەکان پەنا بۆ دەنگە زارەکی یاخۆ میکانیکییەکان ببرێ. زەنگلێدان بەزۆری بۆ ئەو مەبەستە بەکار هاتووە، وەک کە پێشتر باسمان کرد جایمس مادیسۆن و قوتابییانی تر، لەگەڵ سووتاندنی ئەو نامەیەی بەدڵیان نەبوو زەنگی کۆلێجەکەیش ئاوازێکی ماتەمگێڕانەی لێدەدا.

حاڵەتێکی تری جیاواز لە کۆتاکانی ساڵی ١٩١٧ ڕووی دا، کە حاڵەتی یاخیبوون لە ڕیزەکانی سوپای فرەنسادا ڕووی لە زیادی دەکرد. "لە چوارچێوەی ناوچە سەربازییەکەدا ژمارەیەک لە سەربازانی ئەو یەکانەی فەرمانیان پێ کرابوو بەرەو چاڵ و کەندرەکان پێشڕەوی بکەن، وەک ئەو

مـەڕانەی بەرەو سـەربڕگـە پەلکێش دەکـرێن دەیـانبـاڕاند و ئەفـسـەرەکـانیش نـەیاندەتوانـی ئەو بارەبارەیان بوەستێنن".

هەروەها لەنێوان سـەعات ٩ تا ٩ و چارەکی پێش نیوەڕۆی ٢٦ی ئابی ١٩٦٨ لە سـەرتاسـەری چیکۆسلۆڤـاکـیـادا زەنگی کـەنیـسـە و بووق (صـفـارە)ەکـان لێـدرا. وەک لە ڕاپۆرتی لیـدوڤـا دیموکراسیدا هاتووە، "ئەوە گوزارشت بوو لە نارەزایی هاوواڵاتیـیـانی دەوڵەتی خـاوەن سـەروەریی چیکۆسلۆڤاکیا لەدژی داگیرکردنی زۆرەملێیانە و بەربەری و هێزی وەحشـیـیانەی داگیرکەران. ناڵەناڵی بووقـەکـان لەگـەڵ زرینگانەوەی دەنگی بە شکۆی زەنگی کـلـێـسـاکـان ئاوێزان دەبوو. د.جۆزێف هەلوش ئوسقوفی کەنیسەی سیسک بودجۆفیس بەو زەنگلێدانە داوای لە هەموو پیاوانی ئاینیی ئەبرەشـیـەکەی کرد پاڵپشـتـیی ئەو دانوسـتـاندنە بکەن کە پیـاوانـی دەوڵەت لە مـۆسکۆ ئەنجامی دەدەن. لە شـەقـامـەکانی پراگیش ئۆتۆمبێلەکان، تەنانەت ئۆتۆمبێلەکانی سـەردانیکارە بیانییەکانیش یەکبین هۆرنیان لێدەدا".

ڕاپۆرتەکـان بەم شـێوەیە باسـیـان لە کـاردانەوەی ڕووسـیـا کـرد: "پێدەچێ ئەم خـۆپـیـشـاندانە هێزەکانی داگیرکەری ترساندبێ ئەوە بوو لە یەکێک لە وێستگە سەرەکییەکانی شـەمەندەفـەردا چەند ئەفـسـەرێکی ڕووس هێرشـیـان کـردە سـەر ئەندازیارێک و دەمـانچـەیان لێ ڕاکـێشـابوو تا ناچاری بکەن ویقـەی شەمەندەفەرەکە بوەستێنێ. لەکاتی خۆپیشاندانەکەدا کچێک لە کلاوڕۆف بە گوللە بریندار بوو و بۆ نەخۆشخانە گوێزرایەوە، بەڵام هێندەی نەبرد گیانی لەدەست دا".

١٢- چاککاریی ڕەمزی

لەکـاتی بوونی ناکـۆکی لەبارەی خـاوەندارییـەتـی یان چۆنیـەتیی بەکارهـێنانی پارچە زەوییـەک، دەتوانرێ هەندێ هەنگاو بنرێ کـە ئـامـاژەیە بەوەی بژارەیەکی تری بنـیـتـاتنەرانە هـەیە بۆ وەبەرهێنانی زەوییـەکە. لەوانە تۆوکردن یان چاندنی ڕووەک و دارودرەخت و چاککردنی زەوییـەکی بایەر و پشـتـگوێخراو یـان دەستبەسـەرداگیـراو، یان دروسـتکردنی خـانـوویەک کە بەکارهـێنانی پێچەوانەی سیاسەتی هەنووکە و داهاتووی دژبەرەکە بێ.

بۆ نموونە لـە تشـرینی یـەکـەمی ١٩٦٢ خـۆپـیـشـانـدەران داوایان لە ئەندامـانـی "لێژنەی سـەد" لە بەریتانیا کرد لەدژی چەکی ناوکی نارەزایی دەربڕن، بۆ ئەو مەبەسـتە لە چواردەوری بنکەی چەکی ئاسـمـانیی شـاهـانەدا لە هۆنیـگـتـۆن، ئـینگلـتـەرا تۆویان وەشـاند، ئەویش وەک ئـامـاژەیەک بەوەی دەیانەوێ زەوییەکە بۆ ئامانجی مەدەنیی بنیاتنەرانە بەکار بێ.

١٣- هەڵسوکەوتێکی زبر

هەڵسـوکـەوتـی زبر و ڕەفـتـاری سـووکـایەتی ئامـێـز لە چەندان شـێـوەدا دەردەکـەوێ. ڕەنگە بەشـێوەیەکی دەگمەن لە بواری ململانەی سیاسی یان کێشـەی نێودەوڵەتیدا بەکار بێن. ئیدمۆند

ستیڤنز لەو بارەوە نموونەیەک لە کێشەی چینی–سۆڤیاتی دێنێتەوە و لە راپۆرتەکەیدا لە کانوونی دووەمی ١٩٦٧ دەڵێ:

"هەموو بەیانییەک فەسیلەیەکی تەواوی سەربازانی چینی بەسەر شەختەدا دەچوون و هەریەکەیان پانتۆڵەکەی دادەکەند و پاشەڵی روو دەکردە رووسیا، ئەوەیش بەلای چینییەکانەوە ئەوپەڕی سووکایەتییە. سەربازەکان لەسەر ئەم جۆرە مەشقە بەردەوام بوون، رۆژێکیان لەو کاتەی چینییەکان خۆیان بۆ ئەرکەکەیان ئامادە دەکرد، رووسیاییەکان چەند وێنەیەکی گەورەی ماویان روو بەوان دانا. چینییەکان بە هەڵەداوان پانتۆڵەکانیان لەبەرکردەوە و بە پەلەپڕووز پاشەکشەیان کرد و جارێکی تر ئەو رەفتارەیان دووبارە نەکردەوە".

فشارخستنە سەر تاکەکان

چەندان رێگە هەیە بۆ فشارخستنە سەر ئەندامانی بەرەی دژبەر، چ لە بەرپرسان بن یان لە سەربازانی ئاسایی. ئەم کارانە دەکرێ دژ بە چەند کەس یان کۆمەڵێ کەس بکرێن، یان مەبەست دروستکردنی پالەپەستۆ بێ لەسەر چەند کەسێک کە بەشێکن لە بارستەیەکی فرەوانتر، بۆ نموونە وەک سوپای داگیرکەر. ئەم وێنانەی لێرەدا باس کراون هەموویان نین، هەندێ رێگەی تری وەک پاسەوانیکردن و شوورەی مرۆییش دەکرێ بۆ ئەو مەبەستە بەکار بێن، هەروەک دەکرێ بایکۆتی کۆمەڵایەتی و رۆژووگرتنیش بەکار بێ، وەک لە بەشەکانی داهاتوودا باسی دەکەین.

١– راوەدوونانی بەرپرسان

هەندێ لە خۆبەخشان، لەپێناو ئەوەی سەرنجی بەرپرسان بۆ "نائەخلاقیبوون"ی رەفتارەکەیان لە سەرکوتکردنی بزووتنەوەی بەرگریی ناتوندوتیژانەدا رابکێشن و لێبڕان و قارەمانیی بەرگریکاران دووپات بکەنەوە، هەندێ جار بەرپرسان بۆ هەر جێیەک بچن دوایان دەکەون و بەم رێگەیە بەردەوامیی لێبڕانی خەڵکیان بیر دەخەنەوە. وەک نموونە لەسەر ئەم حاڵەتە، جوان بوندورانت باس لەوە دەکا لەکاتی هەڵمەتی باردوی لە هندستان لە ساڵی ١٩٢٨ "ژمارەیەک خۆبەخش بووبوونە سێبەری بەرپرسان و بۆ هەر کوێ بچوونایە دوایان دەکەوتن، لەسەر رێگەکانی بەردەم ماڵی بەرپرسەکاندا خێوەتیان هەڵدەدا. کاتێ دەستگیر دەکران ژمارەیەک خۆبەخشی تر جێیان دەگرتنەوە و بەم شێوەیە، تا دەسەڵاتداران لەو کردەیە ماندوو و وەڕس دەبوون".

٢– توانجدان لە بەرپرسان و سەرزەنشتکردنیان

لەبری ئەو بێدەنگییە زاڵ و رەفتارە جوانەی لەو رێگەیەی سەرەوەدا پێڕەو کران، لەوانەیە خەڵک پەنا بۆ گاڵتەکردن بە بەرپرسان و سووکایەتی پێکردنیان ببەن، جا چ لە کاتێکی دیاریکراودا بێ یان لە ماوەیەکی دیاریکراودا کە لە جێیەکەوە بۆ جێیەکی تر دوایان دەکەون. بۆ نموونە لە هاوینی

١٩٤٢ له هونانی چین لەکاتی دەسەڵاتی کیومنتانگدا، باجگر و سەربازەکان بەزۆرەملێ دەستیان بەسەر کۆگای دانەوێڵەکەدا گرت لەگەڵ ئەوەی جووتیارەکان بەدەست برسێتییەکی خراپەوە دەیاننالاند و رازی نەدەبوون لەبری ئەوە پارە یان کەرەستەی کشتوکاڵی قبووڵ بکەن، لە ئەنجامی ئەوەدا "لە زۆر گوند، باجگرەکان پێش ئەوەی زات بکەن و ئەو دانەوێڵەیەی هەبوو دەست بەسەردا بگرن سەربازەکانیان بانگهێشت دەکرد تا پاسەوانییان بکەن. لەوکاتەی فەردە دانەوێڵەکانیان رادەکێشا جووتیارەکان دوایان دەکەوتن و لاسایی ترسانەکەیان دەکردەوە و داخلەدڵانە گاڵتەیان پێ دەکردن و هەندێ جاریش هەڕەشەیان لێ دەکردن، بەبێ ئەوەی کەمترین گوێڕایەڵی و ملکەچکردنیان پێوە دیار بێ".

٣- برایەتی

لەباتیی بایکۆتکردنی کۆمەڵایەتیی سەرباز و پۆلیسەکانی لایەنی دژبەر، دەکرێ لەڕێی ئاڕاستەکردنی هەڵمەتی بانگەشەیەکی چڕی راستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ، یان هەردووکیانەوە کاریان تێ بکرێ و برایەتییان لەگەڵ بکرێ. دەکرێ ئامانجی ئەم ریگەیە بریتی بێ لە:

١) دروستکردنی دۆستایەتییەکی کەسیی لەگەڵ سەربازەکان و قەناعەت پێکردنیان بەوەی چالاکیی بەرگریکردن، واتای بوونی هەستی دوژمنکارانەی کەسیی دژ بەوان و ئازاردانی ئەوان نییە.

٢) قەناعەت پێکردنیان بەوەی ئامانجەکانی ئەو رێژیمەی ئەوان خزمەتی دەکەن نادادپەروەرانە و نائەخلاقییانەیە و ئامانجی چالاکانی ناتوندوتیژ دادپەروەرانە و راستە.

٣) هاندانی سەربازان و دارەدەستەکانی تری سەرکوتکردن، بۆ کەمکردنەوەی وردیی جێبەجێکردنیان بۆ ئەو فەرمانانەی بۆ بەرەنگاریکردنی بەرگریکاران و خەڵک پێیان دەگا، یاخۆ دواجار هاندانیان بۆ یاخیبوون و جێبەجێنەکردنی ئەو فەرمانانە.

٤) هاندانیان بۆ پێدانی زانیاریی پێویست بە گەل و بزووتنەوەی بەرگریکارەکەی لەبارەی پیلانەکانی رێژیمە دژبەرەکە.

ئەم برایەتییە هاوشانە لەگەڵ هاوکارینەکردنی رێژیم و سەرپێچیکردنی یاساکانی.

وەک نموونە ئاماژە بەوە دەکەین کە لەکاتی شۆڕشی هەنگاری لە ساڵی ١٩٥٦ رووی دا.

ئەگەرچی بەرگریی هەنگاری تەنیا پشتی بە ئامرازە ناتوندوتیژانەکان نەدەبەست و توندوتیژیشی بەکار دەهێنا، هەنگارییەکان هەوڵیشیان دەدا برایەتی لەگەڵ سەربازانی سۆڤیات دروست بکەن و کاریان تێ بکەن، ئەویش لەڕێی قسەکردنی ڕووبەڕوو لەگەڵیان و دابەشکردنی بڵاوکراوە بە زمانی ڕووسی بەسەریاندا. پێدەچێ ئەو کۆششە هەندێ سەرکەوتنی بەدەست هێنابێ، ڕۆژنامەنووسێک لە ڕاپۆرتێکیدا ئاماژەی بەوە دابوو کە لەئەنجامی قسەکردنی

هەنگاریيەکان لەگەڵ سەربازانی رووس، "خەریکە سەرەتای دۆستایەتییەک لەنێوان هەردوولادا دەردەکەوێ".

لە چیکۆسلۆڤاکیایش لە قۆناغە بەراییەکانی داگیرکردنی ئەو وڵاتە لە ئابی ١٩٦٨، هەوڵی راستەوخۆی زۆر دران بۆ کارکردنە سەر سەربازانی رووس. رۆژنامەنووسێکی چیکی لە رۆژنامەی "رود پراڤۆ" باس لە چیرۆکی بەشداریکردنی لە دەمەتەقێیەکدا دەکا کە لەنێوان نەقیبێک و فەرماندەیەک و دوو فریاگوزاری ناو سوپای سۆڤیاتی لەلایەک و نەقیبێک و هاوولاتییەک و چەند فریاگوزارێکی چیکی رووی دابوو و دەڵێ "دەمەتەقێکە گەرم و گوڕ بوو، بۆچوونەکانی خۆمان (واتە چیکییەکان) لەبارەی داگیرکردنەکە خستە روو و بیروڕامان گۆڕییەوە، لە کۆتای دیدارەکەدا گوتمان: "قەت پێتان ناڵێین خواتان لەگەڵ، قەت هیوای بەختێکی باشتان بۆ ناخوازین و قەت تەوقەتان لەگەڵ ناکەین". ئەم هەڵوێستەمان توندترین بوو. فرمێسک بە چاوانی نەقیبە سۆڤیاتییەکەدا دەهاتە خوار، هەروەها نیشانەی گرژی لە ناوچاوانی فەرماندەکەدا دەبینرا. ئەو سەربازە رووسیاییانەی گوێیان لە گفتوگۆکە گرتبوو سەریان داخستبوو. کاتێ ئەزنەکمان دا هەستین و شوێنەکە بەجێ بێڵین، نەقیبەکە چەند هەنگاوێک یاوەری کردین و گوتی: هەموومان بیر لەو شتانە دەکەینەوە کە ئەمڕۆ گەنگەشەمان کردن. پێم وایە لە هەندێکیاندا هەق بەئێوەیە، ئەمە مەرگەساتێکی ترسناکە. ئەگەر ویستتان دەتوانن ئەم قسانە بڵاو بکەنەوە. پێم گوت: ئەگەر هەڵوێستەکە هەر بە راستی بەم شێوەیە بێ، لەو بڕوایەدام رۆژێ لە رۆژان دەستی تەوقەکردنتان بۆ درێژ دەکەین".

لە ماوەی چوار رۆژدا سەرکردایەتیی سۆڤیاتی ناچار بوو گۆڕانکاری لە یەکەکانی داگیرکردندا بکا.

٤- پاڵەپەستۆی چاودێری

بانگهێشت بۆ ئەنجامدانی چاودێریکردن بەمەبەستی دروستکردنی پاڵەپەستۆ ئاڕاستەی زۆر کەس دەکرێ نەک تەنیا دەستەیەکی کەم. پاڵەپەستۆی چاودێریکردن وەک پاراستنی جموجوڵەکە وایە، کە بریتییە لە مانەوەی خەڵک لە جێگەیەکی دیاریکراو لەپێناو دەربڕینی بیرو بۆچوونێکی دیاریکراو. بەڵام لەوەدا لە پاراستنەکە جیاوازە کە ئەم بۆ ماوەیەکی درێژ دووبارە دەکرێتەوە و هەندێ جار بەبێ پچڕانیش. هەروەها لەچوارچێوەیەکی سەنگینتردا بەڕێوە دەچێ و زۆر جار مۆرکێکی یاسایی یاخۆ ئاینی وەردەگرێ. هەروەها ئەم جۆرە چالاکییە بەزۆری بێخەوی و مانەوە تا درەنگانی شەویشی تێ دەکەوێ.

ساڵی ١٩١٧ ژمارەیەک لە ئافرەتانی هۆڵەندا بۆ چەندان هەفتە لە دەرەوەی ئەو باڵەخانەیەی دەستووری نوێی وڵاتی تێدا ئامادە دەکرا مانەوە، ئامانجیشیان ئەوە بوو بەندێک لە دەستوورە نوێکەدا دابنرێ کە مافی دەنگدان بداتە ئافرەتان. داڕێژەرانی دەستوورەکە ئەو بەندەیان زیاد

نەکرد، بەڵام پێیان وا بوو مافی دەنگدانی ئافرەت بابەتێکە پەرلەمان دەتوانێ بە زۆرینەی دەنگ پەسندی بکا.

لە ساڵانی ١٩٢٤–١٩٢٥ لە ڤیکیۆم لە باشووری هندستان حاڵەتێکی مانەوەی هاوشێوە لەلای ئەو بەربەستانەی بۆ رێگرتن لە خۆبەخشەکان (لەناویاندا ئەندامانی چینی ناسراو بە بێزراوان) دانرابوون تا نەتوانن ئەو رێگەیە بەکار بێنن کە بە بەردەم پەرستگەیەکی هندۆسیدا تێدەپەڕێ، ئەنجام درا کە ١٤ مانگی خایاند. هەروەها لە ساڵی ١٩٥٥ و ١٩٥٦ ژمارەیەک لە ئافرەتانی باشووری ئەفریقیا کە ملپێچی رەشیان پۆشیبوو، بە بێدەنگی و هێمنی لەبەردەم بارەگای حکوومەتدا وەستان بۆ دەربڕینی ناڕەزاییان بەرامبەر ئەو هەوڵانەی بۆ هەمواركردنی دەستووری باشووری ئەفریقیا بە ئاڕاستەی زیاتر "بەسەربازیکردن"ی دەستوورەکە دەدران.

لێژنەی کارکردنی راستەوخۆ دژ بە جەنگی ناوکیش ماوەی نۆ هەفتەی لەسەریەک، بە شەو و رۆژەوە (لە مانگی تەممووز تا ئەیلوولی ١٩٥٨) لەبەردەم تەلاری دامەزراوەی ئەڵدەر ماستۆن بۆ لێکۆڵینەوە لەبارەی چەکی ناوکی لە ئینگلتەرا، مایەوە.

هەروەها ژمارەیەک لە بانگەشەکارانی ئاشتی و خەڵکی تر، بۆ دەربڕینی ناڕەزاییان بەرامبەر ئەو توێژینەوە و ئەزموونانەی لە کارگەکەدا ئەنجام دەدران بۆ دروستکردنی چەکی میکرۆبی، لە سەرەتای یەکی تەممووزی ١٩٥٩وە بۆ ماوەی یەک ساڵی رەبەق لەبەردەم کارگەی چەکە میکرۆبییەکان لە فۆرت دتریک، لە فریدریک، مارییلاند مانەوە. لایەنگرانی دامالێنی یەکلایەنەی چەکی ناوکیش هەوڵیان دا لەپێناو دانانی سنووردێک بۆ خۆچەکدارکردنی ناوکی، بانگەشە بۆ مانەوە لە گۆڕەپانی سوور لە مۆسکۆ لە ١٣ی تەممووزی ساڵی ١٩٦٢ بکەن.

شانۆ و مۆسیقا

لەوانەیە هەندێ جار ناڕەزایی و قایلکردنی ناتوندوتیژانە لەڕێی نواندنی شانۆیی و مۆسیقاوە بێ. دەشکرێ هەندێ گۆڕانکاری لەم رێگایانەی لێرەدا ئاماژەیان بۆ کراوە بکرێ.

١– نوکتە و (سکێچ)ی گاڵتە

گاڵتەی سیاسی لەو کاتەی لە فۆرمی دەربڕینێکی کۆمەلایەتی وەک نوکتە، یان سکێچی گاڵتەبازانە یاخۆ شانۆگەریی کۆمیدیی سیاسی دەردەکەوێ، دەکرێ ببێتە یەکێک لە رێگەکانی کاری ناتوندوتیژانە.لەم جۆرە حاڵەتانەدا قسەی خۆش و گاڵتەبازی تەنیا بەرهەڵستکارییەکی سیاسیی زارەکیی سادە نییە (کە بەزۆری لە دەوڵەتە دیکتاتۆرییەکاندا لەڕێی ئەو نوکتە سیاسییانەی دەماودەم دەگوێزرێنەوە، گوزارشتی لێ دەکرێ)، بەڵکو دەبێتە چالاکییەکی ناڕەزاییانەی سیاسیی گشتی.

ئەگەرچی مەحاڵە بەڵگەنامەی مێژووییمان بۆ سەلماندنی ئەوە دەست بکەوێ، بەڵام دەگوترێ لە نەمسا دەنگوباس بڵاو بووەتەوە کە پێش لە ئیمزاکردنی ڕێکەوتنامەی ئاشتی و لەوکاتەی هێزەکانی ڕووسیا هێشتا چەند بەشێک لە ڤیەننا و گوندەکانی دەوروبەریان داگیر کردبوو، ژمارەیەک قوتابی جانتایەک کتێبیان بە قاچی پەیکەرەکەی ستالیندا هەڵواسیوە.

لە کۆتاکانی ساڵی ١٩٥٦ قوتابیانی زانکۆی جینا لە ئەڵمانیای ڕۆهەڵات چەند شانۆگەرییەکیان پێشان دا کە گاڵتەئامێزانە لاسایی کارەکانی ئارەزوومەندانی ئەو شانۆگەرییەی دەکردەوە کە ئامانجی پروپاگەندەکردن بوو بۆ شیوعییەت لە چوارچێوەی بەرنامەی کات بەسەربردنی ئاهەنگەکانی زستاندا، ئەم شانۆگەرییانە دەنگدانەوە و سەرسامییەکی گەورەیان لێ کەوتەوە. یەکێکیان لەبارەی ڕاوچییەک و سەگەکەیەوەیە. ڕاوچییەکە دەڵێ گوایە دەمامکێکی کردووەتە دەمی سەگەکەی تا لە زەردەواڵە ئازاربەخشەکان بیپارێزێ. کاتێ سەگەکە هەڵدێ ڕاوچییەکە تەقەی لێ دەکا و بانگەشەی ئەوە دەکا گوایە تەقەی لەو زەردەواڵە کردووە کە هێرشیان کردووەتە سەر سەگەکە. ڕاوچییەکە بەرپەچی ئەو ڕەخنانە دەداتەوە کە ئاراستەی کراون بەوەی لە ڕابردوودا لە سەگەکەی داوە و بە تۆمەتی "زمانگەلێکی تیژ کە زێدەڕۆیی لە ڕەخنەگرتن دەکەن"ی لەقەڵەم دان. کەسێکیان وەسفی ڕاوچییەکە دەکا بەوەی "بەرگریکاری ڕاستگۆ"یە لە سەگەکان و نەوەکانی ئایندە کارەکەی بەرز دەنرخێنن.

٢- نمایشی شانۆیی و مۆسیقی

لەسایەی هەندێ هەلومەرجی سیاسیی دیاریکراودا، هەندێ نمایشی شانۆیی و ئۆپرالی و نمایشی مۆسیقایی تر جۆرێکە لە ناڕەزایی سیاسیی ناڕاستەوخۆ. بۆ نموونە لە سەرەتاکانی کانوونی دووەمی ١٩٢٣ لەڕێی شانۆوە سەرکۆنەی داگیرکردنی ئەڵمانیا بۆ فرەنسا کرا و "پێشکێشکردنی شانۆگەریی ویلیام لەسەر شانۆی شارەوانیی شاری ئیسن، بوو بە نمایشێک بۆ بەرجەستەکردنی ئیرادەی نیشتمانییانەی بەرگری، ئەوەیش هێزە داگیرکەرەکانی ناچار کرد هەڵبکوتنە سەر شانۆکە و جەماوەری بینەر بڵاوە پێ بکەن".

نموونەیەکی تری لەو شێوەیە لە کانوونی دووەمی ١٩٤٣ لە نەروندهایم لە نەرویجی ژێر داگیرکردنی نازیدا ڕووی دا. دوای سێ مانگ لە جێبەجێکردنی ژمارەیەک سزای لەسێدارەدان لە شارەکەدا لەلایەن نازییەکانەوە، هاوولاتییان لە هەوڵێکدا بۆ دەربڕینی ناڕەزاییان، ئامادە نەبوون بچنە شانۆکانی شارەکە کە هەندێ شانۆگەریی تەرفیهییان تێدا نمایش دەکرا، وێڕای هەموو هەوڵە ڕەسمییەکان بۆ پڕکردنیان، هۆڵەکانی شانۆکە بە بەتاڵی مانەوە. کەچی کاتێ لە هەمان ڕۆژدا مۆسیقار ئینجبۆرگ گریسڤیک دوو ئاهەنگی مۆسیقی لە کەنیسەی فروکیرکا ساز کرد (کە وەرگرتنی مۆڵەتی دەسەڵاتدارانی نازی نەدەویست)، هێندە خەڵک هاتبوون دوو شەقامی سەرەکییان پڕ کردبوو و لە ریزی درێژدا وەستابوون تا سەرەیان بێ و بچنە ژوورەوە. لەناو

هەوڵنامەی کتێب

کەنیسەکەیشدا دوو هەزار و پێنجسەد کەس گوێیان لە ئاوازە خەمناک و سەنگینەکەی ژەنینی پیانۆ گرت. لەو پارچە مۆسیقییانەی پێشکێش کران، ئاوازی Balladeی دانەری نەرویجی گریگ بوو.

نووسەرێکی نەرویجی لەبارەی نمایشەکەوە دەڵێ "بەرنامەکە وەک خۆپیشاندانێکی کولتووریی نەرویجی بوو".

٣- گۆرانی

گۆرانی لە بارودۆخی گونجاودا رێگەیەکە بۆ دەربڕینی ناڕەزایی ناتوندوتیژانە. وەک گۆرانی وتن لەکاتی وتارێکی ناپەسند، چڕینی سروود و ستایشی نیشتمانی و ئاینی، ئامادەکردنی بەرنامەی مۆسیقی بۆ رکابەریکردنی ئەو بەرنامانەی دژبەرەکە سازیان دەکا و خەڵک بایکۆتیان دەکا، گۆرانی وتن لەکاتی بەشداریکردن لە رێپێوان یان یاخیبوونێکی مەدەنی یاخۆ هەر کارێکی تر لە کارەکانی ئۆپۆزسیۆن، وتنەوەی ئەو گۆرانییانەی گوزارشت لە گاڵتەبازی یاخۆ ناڕەزایی لە هەردوو بواری کۆمەڵایەتی و سیاسیدا دەکەن.

بۆ نموونە فینلەندییەکان وەک ناڕەزایی لەدژی دەستپێشخەرییەکی ستەمکارانەی قەیسەر بۆ سەپاندنی یاسایەکی نوێ بۆ بەسەربازکردنی زۆرەملێ لە تەممووزی ١٩٠١، یاخیبوونیان راگەیاند، کە بەلای ئەوانەوە ئەو یاسایە پێچەوانەی دەستوورە (بەپێی ئەم یاسایە فنلەندییەکان لە ریزی سوپای ڕووسیادا دەکرانە سەرباز)، کاگاز (ئەو گرووپە نهێنییەی رابەرایەتیی بزووتنەوەی یاخیبوونەکەی دەکرد) داوای لە فنلەندییەکان کرد هاوکاریی دەسەڵاتداران نەکەن. دەبوو هەر کەسێک لای خۆیەوە هەر هاوکاریکردنێک رەت بکاتەوە: لاوان نەچنە بەردەم فەرمانگەکانی تایبەت بە بەسەربازکردنیان، پزیشکان پشکنین بۆ سەربازەکان نەکەن، یەکە ئیدارییەکان ئەندامانی ئەو دەستانە هەڵنەبژێرن کە خشتەکان دادەنێن، پیاوانی ئاینی لە دوانگەکانیانەوە باس لە خزمەتی سەربازی نەکەن.

کاتێ زۆربەی کاهینەکان بانگەوازەکەی گرووپی کاگالیان پشتگوێ خست و لەباتیی ئەوە فەرمانی سەرۆکی ئوسقوفەکانیان جێبەجێ کرد بە راگەیاندنی بەسەربازکردنی زۆرەملێ: "کاتێ کاهینەکە لە دوانگەکەیەوە باسی ئەم بابەتەی دەکرد رۆڵەکانی ئەبرەشییە جیاوازەکان بە دەنگی بەرز سروود (تراتیل)یان دەخوێندەوە".

لە دانیمارک، لەکاتی داگیرکردنی نازیدا، دانیمارکییەکان بایکۆتی ئەو ئاهەنگە مۆسیقاییانەیان دەکرد کە مۆسیقای سەربازیی ئەڵمانییان تێدا دەژەنرا و خۆیان بەجیا ئاهەنگی گۆرانیی بەکۆمەڵیان ساز دەکرد، کە گۆرانیی فۆلکلۆریی دانیمارکییان تێدا پێشکێش دەکرا.

ئەفسەرێکی جووڵەکە لە سوپای سوور لەنێو دیلەکاندا بوو لە گرتووخانەیەکی نازییەکان لە سوبیبۆر لە پۆڵۆنیای رۆهەڵات، دوو رووداو دەگێڕێتەوە کە تێیاندا زیندانییەکان بە گۆرانی وتن گژبەریی خۆیانیان دەربڕیوە. ئەو ئەفسەرە کە ناوی ئەلیکسەندەر پشرسکییە ئاماژە بەوە دەدا لە ٢٤ی ئەیلوولی ١٩٣١ لە بەرەبەیانی رۆژی پاش گەیشتنی جووڵەکە رووسییاییەکان بە سەربازگەکە، فرانزی فەرماندەی نازی فەرمانی پێ کردوون سروودی رووسی بڵێن:

"پێم گوت: نازانین بۆمان هەیە چ جۆرە گۆرانییەک بڵێین. زیندانییەک کە پلەی پۆلیسی هەبوو هەستا و قسەکەمی بۆ وەرگێڕا. فرانز وەڵامی دایەوە: ئەو گۆرانییانە بڵێن کە دەیانزانن. تسیبولسکی کە جووڵەکەیەکی بەژن درێژی رووەت خڕی خەڵکی دونباز بوو، ئاوڕی لە من دایەوە و گوتی: ساشا چ گۆرانییەک بڵێم؟ منیش پێم گوت:

– گۆرانی "ئەگەر سبەی جەنگ بێ " بڵێ.

– چیت لێ قەوماوە؟ دەمانکوژن

– بەڕای من بیڵێ، ئێمە جگە لەوە گۆرانی تر نازانین.

تسیبولسکی دەستی بە گۆرانی کرد:

ئەگەر سبەی جەنگ بێ

سبەی دەڕۆین

ئەگەر لە هێزەکانی شەڕ بدەیت..

جا زیندانییەکانی تریش بۆیان سەندەوە و تێکڕا درێژەیان دایە:

گەلی سۆڤیەتی هەموو یەک دەگرێ

وەک ئەوەی تاکە پیاوێک بێ

نیشتمانە ئازاد و رەسەنەکەشی هەڵدەستێ".

"لەکاتی تێپەڕبوونی تابوورەکەمان بەبەردەم بنکەکاندا پاسەوانەکان بەپەلە دەهاتنە دەرەوە بۆ بینینمان. لەم گرتووخانەیەدا کە مەرگ و بێئومێدی خێوەتیان هەڵدابوو، دەنگی زوڵاڵی گۆرانی سۆڤیەتی وەک هەورەترەقەی بەهار نرکەی دەهات. هەستکردن بە جۆش و خرۆش و شادومانی گیانی داگرتین، وەک ئەوەی هەر ئێستە هەواڵی خۆشمان پێ گەیشتبێ، یان بەڵێنی سەرکەوتن و رزگاریمان پێدرابێ".

لە ئەنجامی دەستگیرکردنی ژمارەیەکی زۆر لە سەرکردەکانی بەرگری لە باشووری ئەفریقیا لە سەرەتاکانی کانوونی یەکەمی ساڵی ١٩٥٦، لە یەکەم رۆژی ئەنجامدانی پرسوجۆی بەرایی لەگەڵیان، خەڵکێکی زۆر لەبەردەم هۆڵی دریل هۆڵ لە جۆهانسبێرگ کۆ بوونەوە. ئەلبێرت لوتۆلی

بەم شێوەیە باسی ماجەراکە دەکا: "پێش لە دەستپێکردنی دانیشتنەکە حەشاماتە گەورەکە دەستیان بە وتنەوەی سروودی نیشتمانیی ئەفریقیایی کرد. وامان دەزانی ئەو دەنگە لە کۆرسێکی فریشتەییەوە دەردەچێ، دەنگەکە بۆ ئێمە وەک ئەوە وا بوو لە ئاسمانەوە هاتبێ".

لە ئایاری ١٩٦٣ زیاتر لە ٥ هەزار منداڵی زنجی لە سەنتەری بازرگانیی شاری بێرمنگهام لە ئەلاباما کۆ بوونەوە. "هەندێکیان چوون لەناوەوە و دەرەوەی دووکانەکاندا خڕ دەبوونەوە و گۆرانییان دەوت: "ڕێگە بە کەس نادەم بمگۆڕێ" و "من لە ڕێگەدام بەرەو وڵاتی ئازادی"

لە پراگ پاش پەلامارەکەی شەو، لە سەعات ٨ی بەیانیی ٢٨ی ئابی ١٩٦٨ کۆمەڵێ هاووڵاتی لە بەشێکی گۆڕەپانی شارە دێرینەکە سروودی نیشتمانییان دەوتەوە، لەلایەکی تریش هەندێکی تریان لەگەڵ نەقیبێکی سوپای سۆڤیاتی وتوویژیان دەکرد و هانیان دەدا بگەڕێتەوە وڵاتەکەی خۆی. دوای ٣٥ خولەک کاروانێکی ئۆتۆمبێلەکانی چیکۆسلۆڤاکیا لە گۆڕەپانی ونسیلاسەوە بەرەو گۆڕەپانی شارە دێرینەکە پەڕییەوە، کە هاووڵاتییانی چیکۆسلۆڤاکییان هەڵگرتبوو و سروودی نیشتمانیی چیکۆسلۆڤاکییان دەوتەوە: "لەبان تاتراس هەورەترەقە و هەورە بروسکەیەکی ترسناکە"

هەروەها لە خەباتی بووزییەکان لە باشووری ڤێتنام، بەتایبەت لە ساڵی ١٩٦٣، گۆرانیی سیاسیی گاڵتە و شیعری فۆلکلۆری وگوتەی بەناوبانگیش بۆ هۆشیارکردنەوە و دەربڕینی ناڕەزایی بەکار دەهاتن. لەو بارەوە "تیش نات هانە" دەڵێ:

"گۆرانییە سیاسییە گاڵتەکان لەبەرکردنیان ئاسانە و خێرا بڵاو دەبنەوە و لەکاتی خەبات لەدژی نفودین دییم کە لە ساڵی ١٩٦٣ لە پۆستی سەرۆکی حکوومەت لادرا، بە بەرفراوانی بەکار دەهات. سەدان لەو جۆرە گۆرانییانە هەبوون، بەناوبانگترینیان گۆرانییەک بوو باسی لەگەندەڵی لەو ڕێژیمەدا دەکرد".

بەڵام گوتنەوەی گۆرانیی تەنز و ناڕەزایی داهێنانێکی نوێ نییە، هەروەک بەدڵنیاییەوە داهێنانێکی ڤێتنامیش نییە. ئەم جۆرە دەربڕینە لانی کەم بۆ سەرەتاکانی سەدەی چواردەیەم دەگەڕێتەوە کە لە فرەنسا سەری هەڵدا و دوور نییە زۆر لەوە کۆنتریش بێ. ئەلیخاندرۆ پلانشارت کە مەرجەعێکە لە مۆسیقای سەدەکانی ناوەڕاستدا لەبارەی ئەو قۆناغەوە دەڵێ: "ئەو قۆناغە لە شلۆقترین قۆناغەکانە لە مێژووی فرەنسادا". لەم قۆناغەدا گەندەڵی لەنێو خانەدان و پیاوانی ئاینیدا تەشەنەی کردبوو، جەنگی سەدساڵە هەڵگیرسا و پاپا بۆ ئەڤنیون دوور خرایەوە و کەنیسە تووشی لێکترازان بوو.

"لەو کاتەی کۆشکەکان لە ناز و نیعمەتدا بوون برسێتی بڕستی لە گوندەکان بڕیبوو و دزی و تاڵانی پەرەیان سەندبوو. هەربۆیە دەبینین لەپاڵ گۆرانییەکانی خۆشەویستی کە شاعیرەکانی کۆشک دایاندەنان، چامەی سیاسیی تووڕەیش هەبوون کە هێرشی تووندیان دەکردە سەر شێوە

باوەکانی گەندەڵی"

مۆسیقای ناڕەزایی سیاسی لە ژمارەیەک دەستنووسدا پارێزرا، لە بەناوبانگترینیان پارچە مۆسیقای Le Roman de Fauvel بوو کە دەقی گۆرانییەکە لە چامەیەکی تەنزئامێزی "جرڤیس دو بۆس" وەرگیرابوو کە مێژووەکەی بۆ ماوەی نێوان ساڵی ١٣١٠ و ١٣١٤ دەگەڕێتەوە. Fauvel ئاژەڵێکی ڕەمزییە، گوێدرێژێکە، ناوەکەی لە پیتە یەکەمەکانی وشەکانی: مامەحەمەیی flateterie، چرووکی avariceبێنرخی vialanie، هەمەجۆری vaerite، ئیرەیی envie، ترسنۆکی lachete پێک دێ (بە زمانی فرەنسایی).

پاشتر چامە بنەڕەتییەکە لە هەندێ دەقی ترەوە بۆی زیاد کرا و ژمارەیەک پارچە مۆسیقایان بۆ دانرا کە چەند گۆڕانکارییەکیان تێدا کرا. یەکێک لەو شێوانەی لە پێشکێشکردنی مۆسیقادا پێڕەو دەکرا گوتنی دوو دەقی جیاواز بوو لەهەمان کات و بە دوو ئاوازی جیاواز. وەک نموونە لەسەر ئەوە ئاماژە بە هاوکاتبوونی گۆرانیی دوو گۆرانیبێژ دەکەین. گۆرانیی یەکەمیان لەبارەی سەرکۆنەکردنی گەندەڵی بوو لە ژیانی پیاوانی ئاینیدا، گۆرانیی دووەمیش لەبارەی هەندێ کاروباری دنیاییەوە بوو. ئاوازی Ruina لە هەردوو گۆرانییەکەدا ئامادەیە. ئەم دەقەی خوارەوە بەشێکە لە دەقی گۆرانیی دووەم:

"ئەمڕۆ فێڵ و تاڵانی باڵیان بەسەر تەختەکانی دنیادا کێشاوە. سەربازانی هیرەقل پاشەکشەیان کردووە. یاسای کەنیسە بەرەو نەمان دەچێ چەک لە هەموو جێیەک وا جێگەی تەراتیلە ئاینییەکان دەگرێتەوە. لە ماڵەوە چاوچنۆکی و فێڵبازی باوە، لەسەر حسێبی لاوازەکان سامان کەڵەکە دەبێ. بەردی بناغەکە بنکەی نییە. هەموو ئەوە لەپێناو چیدا؟ وێرانبوون نێزیک بووەتەوە"!

کەژاوەکان

کەژاوەکان بە یەکێک لە بەربڵاوترین ڕێگەکانی دەربڕینی ناڕەزایی و قایلکردنی ناتوندوتیژانە دادەنرێ، کە واتای بەشداریکردن لە ڕێپێوان دەگەیەنێ. پێنج شێوە هەیە بۆ ئەنجامدانی ئەم چالاکییە، وا لە خوارەوە باسیان دەکەین.

١- ڕێپێوانەکان

ڕێپێوان شێوازێکە لە شێوازەکانی قایلکردن و ناڕەزایی ناتوندوتیژانە، تێیدا کۆمەڵە خەڵکێک بەشێوەیەکی ڕێکوپێک بەرەو شوێنێکی دیاریکراو کە گریمانە دەکرێ پێوەندی بە کێشەیەکی دیاریکراوەوە هەبێ، دەکەونە ڕێ. ماوەی ڕێپێوان لەنێوان سەعاتێک تا دوو سەعات، تا چەند هەفتەیەک یان لەوە زیاتریش دەبێ. لەوانەیە بەشدارانی ڕێپێوانەکە بەیداخ و دروشم بەرز بکەنەوە و بڵاوکراوە بەسەر خەڵکدا دابەش بکەن.

لە ئایاری ١٧٦٥ پەنجا هەزار کرێکاری چنینی ئینگلیز لە سپیتلفیلدز کۆ بوونەوە و لە سێ رێگەی جیاوە رووبان کردە ویست مینستەر لە لەندەن، بە مەبەستی داواکردنی یارمەتی بۆ بەرەنگاریکردنی رکابەریی ئاوریشمی فرەنسایی.

لەکاتی هەڵگیرسانی شۆڕشی رووسیدا لە ساڵی ١٩٠٥ رێپێوانەکان چەندپات دەبوونەوە. لەکاتی مانگرتنە گەورەکەی تشرینی یەکەمی ١٩٠٥ کرێکارە مانگرتووەکانی هێڵی ئاسن لە تاشقەند چوون بۆ ماڵی حاکمی گشتی، سەربازەکان بەبێ خۆپێنڕشتن رێگەیان لێ گرتن.

لە ئەنجامی دەرچوونی "بەیاننامەی تشرینی یەکەم" (کە تێیدا قەیسەر ڕەزامەندیی خۆی ڕاگەیاند لەسەر بەخشینی مافە مەدەنییەکان، بەخشینی مافی دەنگدان بە هەندێ گرووپ کە لێی بێبەش بوون و هەروەها قایلبوون بەوەی ئەنجوومەنی دۆما بە یاساکان ڕازی بێ و چاودێریی بەرپرسان بکا)، خەڵک لە چەندان شاری ناوچە جیاجیاکانی ئیمپراتۆریەتی رووسی کۆ بوونەوە و رووبان کردە ماڵی حاکمی شار یان بارەگای ناوخۆی دۆما بەمەبەستی ئاهەنگێڕان و بەرزکردنەوەی داواکاریی نوێ، نەخاسمە ئەوەی پێوەندی بە ئازادکردنی زیندانییە سیاسییەکانەوە هەبوو.

لە سیئۆلیش لە ساڵی ١٩١٩ سێ هەزار کەس چەند جارێک رێپێوانیان بۆ بەردەم کونسوڵخانە بیانییەکانی شارەکە ئەنجام دا، بەمەبەستی ئاشناکردنی جیهان بەوەی کۆرییەکان نەیاری حوکی ژاپۆنی بوون.

هەر لەوانە، دەتوانین ئاماژە بە رێپێوانی "خوێ" بکەین کە گاندی لە ساڵی ١٩٣٠ پێشەوایەتیی کرد بەرەو لێوار لە داندی بەمەبەستی دووپاتکردنەوەی ناڕەزایبوونی مەدەنی لەڕێی بەرهەمهێنانی خوێوە.

هەروەها رێپێوانە شەش هەزار میلییەکە (لە یەکی کانوونی یەکەمی ١٩٦٠ تا ٨ تشرینی یەکەمی ١٩٦١) لە سان فرانسیسکۆوە بۆ مۆسکۆ کە بانگەشەکارانی ئاشتی پێی هەستان بۆ هاندانی چەکداماڵینی یەکلایەنە.

لە بولگاریا لە ٢٢ی شوباتی ١٩٤٣ ئیمزاکردنی رێکەوتنامەیەک ئاشکرا کرا بۆ "ڕاگواستنی یەکەم کاروانی ٢٠ هەزار جوولەکە بۆ هەرێمەکان لە ئەڵمانیای ڕۆهەڵات" و رێکەوتنامەکە دوو بەرپرس ئیمزایان کرد یەکێکیان بولگاری و ئەوی تریان ئەڵمانی بوو. بەڵام کۆمەڵە شۆڕشگێڕەکانی سۆفیا داوایان لە ڕۆڵەکانی گەلی بولگاری کرد لەبەردەم ماڵ و لە گەڕەکەکانی جوولەکەکاندا کۆ ببنەوە، بۆ دەربڕینی ناڕەزاییان بەرامبەر پرۆسەی ڕاگواستنی جوولەکەکان. لە ٢٤ی ئایاری ١٩٤٣ جوولەکەکانی سۆفیا جموجوولێکیان ڕێک خست کە ژمارەیەک لە بولگارییە ناجوولەکەکانیش تێیدا بەشدار بوون.

ماتی یولزاری لەبارەی ئەو چالاکییەوە دەنووسێ و دەڵێ "لەسەر بانگهێشتی حاخام دانیاڵ

زیۆن و کۆمەڵێ لە لاوان، ژمارەیەکی زۆر خەڵک لە کڵێسایەکی جوولەکە لە یەکێک لە گەڕەکەکان کۆ بوونەوە. هەمووان لە ڕێپێوانێکی کاریگەردا کەوتنە ڕێ و بڕیار بوو بچنە پاڵ خۆپیشاندانێکی قوتابیانی زانکۆ و پێکەوە بەرەو کۆشکی شاهانە ڕێگە بگرنەبەر بۆ دەربڕینی ناڕەزایی لەو مامەڵە خراپەی لەگەڵ جوولەکە دەکرێ. پاش ئەوەی لەگەڵ پۆلیسدا پێکدادان رووی دا ژمارەیەک لە بەشدارانی ڕێپێوانەکە گیران".

"ئەم جموجووڵە جەماوەرییە ترسی خستە دڵی دەسەڵاتداران و لە جێبەجێکردنی قۆناغی دووەمی پلانی ڕاگواستنەکە بۆ پۆڵۆنیا پاشەکشەی کرد، کە جوولەکەکانی ئەورووپا لەوێ لەناو چوون. بەم شێوەیە لە ترسی سەرهەڵدانی پشێویی ناوخۆیی شا و حکوومەتە فاشییەکە ناچار بوون دەستبەرداری پلانەکەیان بۆ ناردنی جوولەکەکانی بولگاریا بەرەو مردن لە زیندانەکانی مەرگدا ببن".

لە کۆتاکانی ساڵی ١٩٥٦ لە هەرێمی ئۆرینتی کوبا، لە سەردەمی دەسەڵاتی باتیستادا، لەو ماوەیەی لەئەنجامی هەڵگیرسانی ڕاپەڕینەکەی تشرینی دووەمدا کە حکوومەت چەند هەڵمەتێکی تۆڵەکردنەوەی ئەنجام دا، تەرمی ٢٩ لاوی کوبی بە شێوێنراوی دۆزرانەوە. پاش ئەو ماوەیە شاری سانتیاگۆ شانۆی چەندان تاوان و دەستدرێژی بوو. لە ٢ی کانوونی دووەمی ١٩٥٧ سەربازەکان لە سانتیاگۆ ویلیام سولەریان گرت کە مێردمندانێکی ١٤ ساڵە بوو، شەوی دوای ئەوە تەرمەکەی لە چۆڵەوانییەکدا دۆزرایەوە کە شوێنەواری ئەشکەنجەدانی دڕندانە بەجەستەیەوە دیار بوو.

ڕۆبەر تایبەر بەم شێوەیە باس لە ڕووداوەکە دەکا:

"سەعات ١٠ی بەیانی (٤ی کانوونی دووەم) نێزیکەی چل ژنی ڕەشپۆش لە کڵێسای دولوریسەوە بە کەژاوەیەک لەسەرخۆ ڕێپێوانێکیان لە شەقامی کال ئەگیلیرا دەست پێکرد و بەدەم ڕێوە بە ملکەچییەوە نوێژیان دەکرد و دەنکی تەسبیحەکانیان دەجوولاندا... دایکی ویلیام سولەر لە پێشیانەوە دەڕۆیشت و دایکی ئەو لاوانەیشی لەگەڵ بوو کە بەدەست پۆلیس و سەربازەکان کوژرابوون... ژنەکان ئاڵایەکی سپی گەورەیان بەرز کردبووەوە کە بە ڕەنگی ڕەش لەسەری نووسرابوو: "دەست لە کوشتنی ڕۆڵەکانمان هەڵگرن".

لەبەردەم پارکی گشتی و لەناوچە بازرگانییەکە ژمارەیەکی تر ژن هاتنە نێو کەژاوەکە. کاتێ کەژاوەکە یەکەم ریزی ماڵەکانی تێپەڕاند ژمارەی بەشدارانی گەیشتبووە ٢٠٠ ژن، ژمارەکە بۆ ٨٠٠ و پاشتر بۆ هەزار ژن بەرز بووەوە. لەو کاتەی کەژاوەکە لە ڕێپێوانەکەی بەردەوام بوو، ژنان دووکانەکانیان بەجێ دەهێشت و دەچوونە ناوی و شان بەشان بە شەقامە تەسکەکاندا دەڕۆیشتن. لە دووڕیانەکاندا هەندێ لەپیاوانی پۆلیس کۆ دەبوونەوە بەڵام هیچیان پێ نەدەکرا. پیاوان لەبەر دەرگای ماڵەکانیان دەوەستان و چاودێریی کەژاوەکەیان دەکرد و زۆریان لەو کاتەی ئافرەتەکان بەبەردەمیاندا ڕەت دەبوون و جگە لە ورتەی دەنگی نزاکانیان و ترپەی ماتەمگێڕانەی

هەنگاوەکانیان هیچ دەنگێک نەدەبیسترا، لە شەرمەزاریدا دەگریان.

لە یەکێک لە دووڕیانەکاندا لەپڕ ئۆتۆمبێلێکی جیپی سەربازی وەستا، کۆمەڵێ سەربازی لێ دابەزین و لوولەی تفەنگەکانیان کردە کەژاوەکە. ئافرەتەکان وەستان و بەبێدەنگی چاوەڕوانییان کرد. بەڵام ژمارەی بەشداران تا دەهات زیادی دەکرد و لە شەقامەکانی ئەو ناوەدا بڵاو دەبوونەوە و بەو هۆیەوە هاتوچۆ لەو ناوە وەستا.

کاتێ سەربازەکان هەوڵیان دا بە زەبری هێز خۆپیشاندانەکە پەرت بکەن، ژنەکان ڕێگەیان بۆ واڵا کردن تا بەبێ پێکدادان بەنێویاندا گوزەر بکەن، ئەنجا جارێکی تر ڕێڕەوەکانیان دادەخستەوە. دایکەکان نەیاندەویست بەهیچ شێوەیەک خۆ لە بەرگریکردنی جەستاییانە بگلێنن و توانییان پارێزگاریی لە بێدەنگییەکی بە شکۆ بکەن، تا سەرەنجام سەربازەکان وازیان لە هەوڵە بێهوودەکانیان هێنا و بە شەرمەزاری پاشەکشەیان کرد. لەو کاتەدا ژنەکان، دیسان بە بێدەنگی، وردە وردە بڵاوەیان لێ کرد. هەندێکیان ڕوویان کردە ئەنجوومەنی شارەوانیی شارەکە و نووسینگەی ژمارەیەک لە ڕۆژنامەکان و ژمارەیەک بەیاننامەیان پێ دان کە داوایان دەکرد سنووردێک بۆ تۆقاندن دابنرێ و کار بە جێبەجێکردنی یاسای مەدەنی بکرێتەوە. ئەنجا بەهێمنی گەڕانەوە بۆ ماڵەکانیان.

ڕێپێوانە ناڕەزاییەکەی دایکان لە سانتیاگۆ گرینگییەکی تایبەتی هەبوو، چونکە یەکەم جموجووڵی میللی بوو کە بوو بە سەرەتای چالاکی بەرگریی مەدەنیی ڕێکخراو لە مەودایەکی فراوان و بەکارتر لە کوبا، ئەویش لەژێر چاودێریی بزووتنەوەی فیدلیستا.

٢- نواندنی خۆپیشاندان ئامێز

نواندنی خۆپیشاندان ئامێز وەک ئامرازێک بۆ ناڕەزایی و قایلکردن، بەو واتایە دێ کۆمەڵە خەڵکێک بە شێوەیەکی ڕێکوپێک ڕێپێوان دەکەن لەپێناو ڕاکێشانی سەرنج بەلای سکاڵایەکیان یان بیرو بۆچوونێکی دیارکراودا. جیاوازیی نواندنی خۆپیشاندان ئامێز لەگەڵ ڕێپێوان لەوەدایە ئەگەرچی کۆتاخاڵێکی دیاریکراوی هەیە بەڵام ئەم خاڵە گرینگییەکی جەوهەری بۆ خۆپیشاندانەکە نییە. هەروەها لەوانەیە لە نواندنەکەدا بەیداخ بەرز بکرێتەوە، بڵاوکراوە و پۆستەرات دابەش بکرێ، یان لەگەڵیدا مۆسیقا بژەنرێ و چالاکیی جۆراوجۆری تر ئەنجام بدرێ. لەوانەیە هیچ لەمانەیشی لەتەکدا نەبێ.

لە شوباتی ١٩١٣ شاری واشنتۆن یەکەم نواندنی خۆپیشاندان ئامێزی ئافرەتانەی لەپێناو داواکردنی مافی دەنگدان بۆ ئافرەتان بەخۆوە بینی، کە لەسەر بانگهێشتی کۆمەڵەی نیشتمانیی ئەمەریکایی بۆ مافی ئافرەت لە دەنگدان بەڕێوە چوو و لەنێوان هەشت هەزار تا دە هەزار کەس بەشداریان تێدا کرد، کە ژمارەیەک لە ئەندامانی کۆنگرێس و هاوسەرەکانیشیان لەنێودا بوو.

نواندنه خۆپیشاندان ئامێزەکان لەکاتی بڵاوەپێکردنیاندا لەلایەن کەسانی نەیارەوە دووچاری هێرش و دەستدرێژیکردن دەبوونەوە، ئەوەیش هەرایەکی سیاسی و ئیعلامی لێ دەکەوتەوە.

لەکاتی خەباتی ناتوندوتیژانە لە هندستان، نواندنی خۆپیشاندان ئامێز بەزۆری بەکار دەهات، لەوانە نواندنەکانی موسڵمانان لە بۆمبای لە ٣ی حوزەیرانی ١٩٣٠ بۆ دەربڕینی پاڵپشتییان بۆ بزووتنەوەی بەرگریی مەدەنی.

لە رۆئاوایش ئاماژە بەو نواندنە خۆپیشاندان ئامێزە دەکەین کە شاری لەندەن لە تشرینی دووەمی ١٩٥٦ بەخۆیەوە بینی و چوار سەعاتی خایاند، ئەویش بۆ ناڕەزایی دەربڕین لەدژی هێرشکردنە سەر میسر.

شەش هەزار کەس لە لایەنگرانی حزبی گەلی یەکگرتوو لە ٢٤ی ئابی ١٩٥٨ خۆپیشاندانێکیان لە شەقامەکانی بلیز ئەنجام دا، بۆ دووپاتکردنەوەی داواکارییەکەیان بە دەستبەجێ راگەیاندنی حوکمی زاتی لە هندۆراسی بەریتانیایی.

لە باشووری ئەفریقیا، لە حوزەیرانی ١٩٥٧ چەند هەزار کەسێک لە مامۆستا و وانەبێژ و قوتابییانی زانکۆی کایپ تاون بەشداریان لە نواندنێکی خۆپیشاندان ئامێز لە شەقامەکانی کایپ تاوندا کرد، بۆ ناڕەزایی دەربڕین لەدژی جیاکاریی ڕەگەزی لە زانکۆکاندا کە بەو پێیە فێرکردنی زانکۆیی فرەنەژاد لە وڵاتدا نایاسایی دەبێ.

لەوانەیە نواندنی خۆپیشاندان ئامێز زۆر شێوە وەربگرێ. دەتوانین وەک نموونە ئاماژە بەوە بکەین کە بازرگانانی ماربڵهید لە هەرێمی کەنداوی ماساچوسیتس لە ٩ی تشرینی یەکەمی ١٧٦٩ پێی هەستان لەماوەی بایکۆتکردنی چا وەک بەشێک لە هەڵمەتی ڕاگرتنی هاوردەکردن بەهۆی ناڕەزایی لەدژی ڕسوومی گومرگی، ئەویش کاتێ چایەکی هاوردەکراو لە بۆستنیان کردە ناو سندووقێکی عارەبانە و پاش گێڕان و نواندنی بەبازاڕدا، گێڕایانەوە بۆ سەرچاوەکەی خۆی.

لەکاتی ئەو هەڵمەتە ژاپۆنییەی کە بەرهەڵستیی هەموارکردنی ڕێکەوتنامەی ئەمنیی نێوان ویلایەتە یەکگرتووەکان و ژاپۆنی دەکرد لە ساڵی ١٩٦٠، گرووپێکی قوتابییان کە بە "زنگاکورین" ناسرابوو چەند شێوەیەکی نوێی نواندنی خۆپیشاندان ئامێزی داهێنا، لەوانە: "خۆپیشاندانی هێڵی پێچاوپێچ (کە لە مار دەچێ)، خۆپیشاندانی فرەنسایی (دەست لێک ئاڵاندن)، خۆپیشاندانی ڕوو لە سەنتەر (خۆپیشاندانەکان لە چەندان خاڵەوە دەست پێ دەکەن تا دواجار لە ناوەنددا خڕ دەبنەوە..)".

٣- کەژاوە ئاینییەکان

کەژاوەی ئاینی کە بە یەکێک لە چالاکییە ناتوندوتیژانەکان دادەنرێ، تایبەتمەندییەکانی ڕێپێوان یان نواندنی خۆپیشاندان ئامێزی هەیە، جگە لە هەندێ تایبەتمەندیی ئاینی، لەوانە بەرزکردنەوەی

وێنە یاخۆ دروشمی ئاینی و وتنەوەی سروودی ئاینی و بەشداریکردنی بەرچاوی پیاوانی ئاینی و راهیبەکان.

لەم کەژاوانەدا رێژەی هاندانی ئاینی بەگوێرەی سەرچاوەکانی تری هاندان جیاوازی هەیە. لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەیەم، لە هاوینێکدا لە ئەنجامی رووداني لافاوێکی گەورە لە کیانفسۆ، یەکێک لە پیاوماقوولانی هەرێمی کاو-یو دەستی کرد بە هاندانی خەڵک تا داوای یارمەتی لە حکوومەت بکەن، ئەوەیش بۆ گۆڕبەریکردنی حاکمی ناوچەکە، کە بەپێی ئەو یاداشتەی دەری کردووە، دیارە نەیاری ئەو کارە بووە.

"خەڵک کۆ بوونەوە و قایل نەبوون دەرگای دووکانەکانیان بکەنەوە، پەیکەری خواوەندەکانیان بەرز کردبووەوە و بە شەقامەکاندا دەسووڕانەوە و بەرپرسانی حکوومەتیان هەراسان دەکرد".

لە ٩ی کانوونی دووەمی ١٩٠٥، باب گابون کۆمەڵێک لە رووسیاییەکانی خڕ کردەوە و بەرەو کۆشکی زستانە بردنی، کەژاوەکە دیمەنێکی ئاینیی رووني وەرگرتبوو. خەڵکەکە بەپێی پلانێکی ورد هەنگاویان دەنا، بەشێوەیەک کرێکاران و خێزانەکانیان لە چەند خاڵێکی دیاریکراوی شاری پترسبێرگەوە کۆمەڵ کۆمەڵ کەوتنە ڕێ و هەمووان سەعات ٢ی پاش نیوەڕۆ لە گۆڕەپانی کۆشک بەیەک گەیشتن. کۆمەڵە خەڵکەکان "وەک ئەوەی لە کەژاوەی خاچدا بن دەڕۆیشتن، پیاوانی ئاینی لە پێشەوە، بەدوای ئەواندا ئاینپەروەرەکان بە وێقارەوە دەڕۆیشتن، ئایکۆنەکانیان هەڵگرتبوو و تەراتیلیان دەوتەوە...". یەکێک لە کۆمەڵەکان بەسەرکردایەتیی گابون بوو نێزیکەی نیوەڕۆ و پاش ڕێوڕەسمەکانی نوێژکردن و خواپەرستی کەوتە ڕێ:

"لە کەژاوەیەکی ڕێکوپێکدا لەدوای سەرکردەکەیانەوە دەچوون، لەڕێی کۆشکی پیتەر هۆف شوسییەوە، ئایکۆن و بەیداخە ئاینییەکان و ئالاّی نیشتمانیی رووسیا و وێنەی قەیسەر و خاتوونی ئیمپراتۆریان بەرز کردبووەوە، لەکاتی پێشڕەویکردنیاندا هەندێ تەراتیلی ناسراویان دەوتەوە وەک "بابمان" و "خودایە ڕەحم بە گەلەکەت بکە". کەژاوەکە سەنگین بوو، پیاوانی پۆلیس بواریان دا ڕێپێوانەکە ڕێی خۆی بگرێتەبەر، وەک کە نەریتە بەو شێوە مامەڵە لەگەڵ کەژاوە ئاینییەکان بکرێ، خەڵکیش کە لە ئەمبەر و ئەوبەری شەقامەکان خڕ بووبوونەوە، بەو شێوەیەی باوە و لەگەڵ ڕەمزە ئاینی و نیشتمانییەکان دەکرێ، ڕێزی خۆیان بۆ کەژاوەکە نیشان دەدا".

سەرچاوەکان دەڵێن زیاتر لە سەد کەس لەو خۆپیشاندەرانە بە گوللەی سەربازانی قەیسەر گیانیان لەدەست دا و زیاتر لە ٣٠٠ کەسی تریش بریندار بوون.

ئەم دەستدرێژییە وای لە جووتیارەکان کرد پشت بکەنە قەیسەر و زۆربەی دەستەبژێری ڕۆشنبیر و هەروەها زۆربەی کۆنەپارێزەکانیش دژ بە ڕێژیمی دەسەڵاتدار بوەستن.

٤- حەج

حەجکردن وەک ڕێگەیەک بۆ سەرکۆنەکردنی ئەخلاقی، بایەخی ئەخلاقی و ئاینیی قووڵی هەیە. حەج بریتییە لەوەی کەسێک یان زیاتر بە پێ بەرەو شوێنێکی دیاریکراو بکەوێتە ڕێ لە پێناو:

١) گەیاندنی پەیامێکی دیاریکراو بۆ خەڵک.

٢) گوناهشۆڕیی ڕەفتار یان سیاسەتێک کە گەل یان حکوومەت کردوویانە.

٣) گوزارشت لە پابەندبوونی ئەو کەس یان کەسانە بە ڕێڕەوێکی دیاریکراو کە هەوڵ دەدا دۆخی ئارا بگۆڕێ. لە حەجکردندا بەزۆری ڕوو لە خاڵێک دەکرێ کە دەلالەتێکی تایبەتی هەیە چ بەلای ڕوانگە عەقائیدییەکانەوە کە بزوێنەری جموجووڵەکەیە، یان بەلای ئەو کێشەیەی لەناودایە.

ئەم جۆرە حەجە بەزۆری چەند ڕۆژێک دەخایەنێ و ڕەنگە هەندێ جاریش چەند مانگێک درێژە بکێشێ. واباوە بەشداران لە کارەکەیاندا بەیداخ و لافیتە و پۆستەرات بەکار ناهێنن، بەڵام ڕەنگە هەندێ جار بڵاوکراوە دابەش بکەن... هەندێ جاریش شان بەشانی پێ، هۆی گواستنەوە بەکار دێنن.

نموونە لەسەر حەجکردن بەو واتایەی لێرەداشیمان کردەوە، ئەو ڕێپێوانە بوو کە گاندی لە سەرەتاکانی ساڵی ١٩٤٧ سەرۆکایەتی کرد و هەڕێمی نواکهالی تەی کرد، لەپێناو قایلکردنی هندۆس و موسڵمانەکان بە دانانی سنووڕێک بۆ ڕووداوە گێرەشێوێنییە تاوانکارییەکان و پێکەوەژیانی ئاشتییانە.

٥- کەژاوەی ئۆتۆمبێل

یەکێک لە شێوە نوێکانی ڕێپێوان یان کەژاوە، ڕێپێوانی ئۆتۆمبێلە، کە شێوەی ڕێپێوان یان کەژاوە وەردەگرێ، بەڵام بەشدارانی ئەو ڕێپێوانانە ئەو ئۆتۆمبێلانە بەکار دێنن کە زۆر بەهێواشی دەچن. ئۆتۆمبێلەکان بەزۆری لافیتە یان دروشم هەڵدەگرن. لەوانەیە لەگەڵ ئۆتۆمبێلەکاندا خەڵکیش بە پێ بکەونە ڕێ.

نموونە لەسەر ئەم ڕێگەیە ئەو ڕێپێوانە بوو کە چەند گرووپێکی ئاشتیخواز بەئۆتۆمبێل ڕێکیان خست و لە هەردوو مانگی تشرینی دووەم و کانوونی یەکەمی ١٩٥٩دا بە شەقامەکانی بۆستندا سووڕانەوە، لە چەند شوێنێکی دیاریکراودا بەمەبەستی دابەشکردنی بڵاوکراوە و هاندانی خەڵک بۆ پاڵپشتیکردنی بانگەشەکردن بۆ ئاشتی و چەکداماڵین دەوەستان.

هەواڵنامەی کتێب

ڕێزنان لە مردووان

چەند ڕێگەیەکی دەربڕینی ناڕەزایی و قایلکردنی ناتوندوتیژانە زیندووکردنەوەی یادی کەسانی کۆچکردوو لەخۆ دەگرێ. لەوانەیە ئەو کەسەی ڕێزی لێ دەگیرێ قارەمانێکی چەند ساڵ یان چەند سەدەی رابردوو بێ، یان ئەو کەسانەی یادیان دەکرێتەوە لەکاتی بەشداریکردنیان لە خەباتێکی سەردەمی نوێدا گیانیان لەدەست دابێ. یەکێک لە ڕێگەکان ڕێگەی "ماتەمگێڕیی تەنزئامێز" و بەکار دێ بۆ ناڕەزایی دەربڕین لەدژی لەناوبردنی پرەنسیپ یان دۆخێکی کۆمەڵایەتیی دیاریکراو، یان لەبەرئەوەی یەکێک لەو دووانە لە مەترسیدایە، یان بۆ ئەوەی بڵێیت جێبەجێکردنی سیاسەتێکی دیاریکراو ژیانی خەڵک دەخاتە مەترسی.

١- پرسەی سیاسی

زۆر جار هەمان ڕەمز کە وا باوە گوزارشت لە پرسە دەکا بۆ مردنی کەسێک لەپێناو نیشاندانی بەرهەڵستیی سیاسی و خەباتی بۆ هەندێ ڕووداو و هەڵوێستی سیاسیی دیاریکراو بەکار دێ. پرسەی گشتی یەکێک بوو لە ڕێگە بنەڕەتییەکان کە لەکاتی خەباتی کۆڵۆنیستە ئەمەریکاییەکان دژ بە مەرسوومی مۆرەکە کە لە ساڵی ١٧٦٥ دەرچوو، بەکار هێنرا.

کاتێ مۆرەکانی باجدانی تایبەت بە بەنسلڤانیا و نیوجێرسی و ماریلاند لە ڕێی کەشتییەوە لە ٥ی تشرینی یەکەم گەیشتە فیلادلفیا، ئالای هەموو ئەو کەشتییانەی لە بەندەرەکەدا لەنگەریان گرتبوو هێنرایە خوارەوە، هەروەها بەدرێژایی ڕۆژ زەنگی کڵێساکان لەشار لێدەدرا.

هەروەها کۆڵۆنییە جیاوازەکان یەکەم ڕۆژی تشرینی دووەم کە تێیدا مەرسوومەکە دەچووە واری جێبەجێکردن بە ڕۆژی پرسەی گشتی دانا، کە هاوکات بوو لەگەڵ لێدانی زەنگەکان.

لە بۆستن، بۆ نموونە، کۆمەڵەی "نۆ وەفادارەکە" یان "ڕۆڵەکانی ئازادی"بە جەختکردن لە باش بەڕێوەچوونی چالاکییەکان لەو ڕۆژی دەربڕینی ناڕەزاییەدا، بەشداری کرد.

لەکاتی بەرگریکردنی پرۆتستانتە هەنگاریەکان لە هەوڵەکانی نەمسا بۆ نەهێشتنی سەربەخۆیی کڵێسا پرۆتستانتییەکان لە هەنگاریا، چەندان قەشە و مەتران لە هەردوو مانگی شوبات و ئاداری ١٨٦٠ گیران و چەندان جار کۆبوونەوەکانی ناو کڵێساکان پەک خران. قوتابییەکان جلی ڕەشیان دەپۆشی و لە ڕێپێوانی خامۆشدا ڕوویان دەکردە ئەو شارۆکانەی بڕیار بوو پیاوانی کەنیسەیان تێدا دادگەیی بکرێ.

هەندێ جار پرسە وەک دەربڕینی خەباتی بۆ مردووەکان دەست پێدەکا و ورده ورده دەگۆڕێ بۆ ناڕەزایی سیاسی، وەک لەم نموونەیەدا ڕوو دەدا، کە شایەتحاڵێک لە وارسۆ لە تشرینی دووەمی ١٩٣٩ باسی دەکا:

"له گۆشەی هەردوو شەقامی مارشاڵ و قودس، له ناوەڕاستی وارسۆ و له نێزیک وێستگەی ناوەندی هێڵی ئاسنین، بینیم بەردەکانی چەوڕێژکردنی شەقامەکە هەڵکەنرابوون و گۆڕێکی گەورە بۆ سەربازانی ون لێدرابوو. گۆڕەکە بە گوڵ داپۆشرابوو و ئەڵقەیەک و بە مۆم دەور درابوو. له تەنیشت گۆڕەکە چەند کەسێکی رەشپۆش چۆکیان دادابوو و نوێژیان دەکرد. پاشتر زانیم ئەو شەونخووننییە بەردەوامە، لەکاتی بەخاکسپاردنەکەوە سێ مانگ لەوەوبەر دەستی پێ کردووە".

له چەند هەفتەی کەمی پاشتردا کەسانێکی رەشپۆشم دەدی له سپێدەوە تا کاتی قەدەغەکردنی هاتوچۆ له تەنیشت گۆڕەکەدا چۆکیان دەدا. وردە وردە وای لێ هات ڕێوڕەسمەکە تەنیا دەربڕینی دڵسۆزی نەبوو بۆ ئەوانەی کۆچیان کردووە، بگرە لەهەمان کاتدا بووبوو بە سیمبوڵێکیش بۆ بەرگریی سیاسی. له مانگی کانوونی یەکەم، موزەری نێردەی نازی هەستی بەو گرینگییە کرد، که گۆڕەکە بەدەستی هێناوە و فەرمانی دا تەرمەکانی ناوی دەربهێنرێن و له گۆڕستانێکی تردا بنێژرێن. بەڵام لەگەڵ ئەوەیشدا خەڵک هەر رووبان دەکردێ و ئەو گۆشەیەیان کردبووە جێ نزرگەی خۆیان و لەوێدا چۆکیان دادەدا، نوێژیان دەکرد و مۆمیان دادەگیرساند، چاڵەکە وای لێ هات وەک ئەوەی شوورەیەکی پیرۆز دەوری گرتبێ که بلدۆزەرەکانی سەربازانی نازی نەیانتوانی لایبدەن.

له ئەرجەنتین له سەرەتاکانی ١٩٤٣ نەیارانی دەسەڵاتی دیکتاتۆریی پیرۆن به لەبەرکردنی پارچە جلی جۆراوجۆری رەشەوە که هێما بوو بۆ تازیەباری دەستیان به خۆپیشاندان کرد: وەک بۆینباخ، شریتی باڵ، ئەو شریتەی له بەشی سەرەوەی چاکەت یان پاڵتۆ دەدرێ، ملپێچ و سەرپۆش، ئەو دەسەسڕەی ئافرەت به دەنبووس بە کراسەکەیدا هەڵدەواسێ. ژمارەی بەشدارانی جموجوولەکە بەخێرایی زیادی دەکرد، ئەوەیش بووە مایەی بەهێزکردنی هێزە نەیارەکانی ڕێژیم.

پاش کوژرانی ژمارەیەک له ئەفریقییەکان له شارب ڤیل له باشووری ئەفریقیا لەئەنجامی گژبەریکردنی خۆپیشاندەران بۆ یاسا رەگەزپەرستییەکان، ئەلبێرت لوتوڵی داوای کرد ڕۆژی ٢٨ی ئاداری ساڵی ١٩٦٠ بکرێتە "ڕۆژی پرسەی نیشتمانی".

"داوام له خەڵک کرد له ماڵەکانیان بمێننەوە و ئەو ڕۆژە بکەنە ڕۆژی نوێژکردن. بەدەنگەوەهاتنی بانگەوازەکە بەشێوەیەکی گشتی باش، له هەندێ ناوچەیش نایاب بوو. له هەمو بارەکاندا فرەنەژاد بوو و زۆر سنووری هاوپەیمانە ئاساییەکانمانی تێپەڕاند".

لوتوڵی بۆ ماوەی چەند ڕۆژێک بۆینباخی رەشی بەستبوو و نیشانەیەکی تازیەباری لەسەر باڵی دانابوو".

له سەرەتای خەباتی بووزی دژ به ڕێژیمی دییم له ساڵی ١٩٦٣ و له ئەنجامی کوژرانی ٨ خۆپیشاندەر له هیویەی پایەتەختی کۆنی ئەنامیە، بووزییەکان که زۆرینەی دانیشتوانی شارەکە

بوون، بەرگی سپیی تازیەباریان پۆشی و ئەو جۆرە دەرکەوتنە لەلایەک وەک پرسەگێڕان دیار بوو بۆ مردووەکان و لەلایەکی تریشەوە هەڵوێستێکی ناڕەزایی بوو دژی سیاسەتی حکوومەت کە سیاسەتی جیاکاری دژ بە بووزییەکان پێڕەو دەکرد.

٢- ماتەمگێڕیی گاڵتە

هەندێ جار بۆ دەربڕینی ناڕەزایی سیاسی پەنا بۆ ئامادەکردنی "جەنازە"یەک براوە بۆ مەبدەئێکی دیاریکراو کە جێی پەسندی خۆپیشاندەرانە و دژبەرەکە تۆمەتبارە بەوەی بەنیازە پێشێلی بکا، یان جموجوولێکە هەندێ جار شێوەی کەژاوەیەکی ماتەمگێڕیی تەنزئامێز وەردەگرێ، کە تێیدا بەشداران لەڕێیەوە هەوڵ دەدەن بە هەڵسوکەوتی دامەزراوی خۆیان و پەنابردنیان بۆ هەندێ لە ڕواڵەتەکانی کەژاوەی ماتەمگێڕیی راستەقینەی وەک پۆشینی جلی ڕەش و هەڵگرتنی دارمەیت (نعش)، جەخت لە رژدیی ناڕەزاییەکەیان بکەن.

نیوپۆرت لە رود ئیلاند لە قۆناغێکی زۆر گرژ و نائارامدا، لە یەکی تشرینی دووەمی ساڵی ١٧٦٥دا ناڕەزاییەکی هاوشێوەی بەخۆوە بینی، ئەویش ئەو رۆژە بوو کە بڕیار بوو بە ڕەسمی کار بە جێبەجێکردنی مەرسوومی مۆرەکە بکرێ. ئیدمۆند س. و هێلین م. مورگان کە بەپشتبەستن بەوەی یەکێک لە رۆژنامەکان باسی کردووە دەڵێن:

"لە یەکی تشرینی دووەم لە ترسی رووداتی کاری ئاژاوەگێڕی، رۆڵەکانی ئازادی هەوڵیان دا هەستی خەڵک بگۆڕن و داوایان کرد بەشداری لە خۆپیشاندانێکدا بکەن کە وەک پرسەگێڕییەکی مەزن بێ بۆ ئازادی. کەژاوەکە بە شەقامەکاندا کێشرا ڕێ و هەموو بەشداران جلی ڕەشی تازیەباریان پۆشی، تا ئاپۆراکە گەیشتە گۆڕستانەکە و دارمەیتێکیان بەرز دەکردەوە لەسەری نووسرابوو "ئازادیی دێرین". لەکاتی گەیشتنیان بە شوێنی ئەسپەردەکردنەکە، رۆژنامەی میرکۆری بەم شێوەیە رووداوەکە باس دەکا:

یەکێک لە رۆڵەکانی ئازادی لە زوڵمەتی نائومێدیی ترسێنەر دەرچوو و کەوتە گوتاردان بۆ ئەسپەردەکاران و گوتی: ئەی ئازادی! ئەی خۆشەویستەکەی گیانم! ئەی ئازادیی شکۆمەند! تۆی کە بەریتانیاییەکان خۆشیان دەوێیت و ڕێزت دەگرن! ئاخۆ ئازادی مردووە؟! ئەمە مەحاڵە! لەو کاتەدا دەنگی ناڵەیەک هات وەک ئەوەی لە دارمەیتەکەوە دەرچووبێ، پاش کەمێک دەرکەوت "ئازادیی دێرین" لە حاڵەتی بێهۆشیدا بووە و نەمردووە لەبەرئەوەی "بەریتانیا"ی خوداوەند فەرمانی بە فریشتە پاسەوانەکە کردووە کە "ئازادییە دێرینەکە" لە ژێر داروپەردووی مەرگی شەختەکردوودا بێنێتە دەرێ و بۆ خولگەی خۆری درەوشاوە بەرزی بکاتەوە، تا بتوانێ لەبەردەم هێرشەکانی ستەمکاری و چەوساندنەوەی ناشەرعیدا خۆی ڕابگرێ".

لە ئەنجامی ئەم دیمەنە تەنزئامێزەدا کە مایەی خۆشحاڵییەکی زۆر بوو، هەمووان ئەو ماوەیەی

پاش نیوەڕۆیان بە شادمانی و خۆشی بردەسەر، زەنگەکان لێیان دا و هۆڵی دادگەکە بە ئاڵا رازێنرایەوە.

لە هەمان بۆنەدا کەژاوەی ماتەمگێڕیی هاوشێوە لە بۆرتسموس و نیوهامشێر و باڵتیمۆر و ماریلاند و ویلمنگتۆن و نۆرس کارۆلینا ساز کر.

لە تشرینی دووەمی ١٩٦١ لە رۆژی پاش تەقینەوەی بۆمبێکی زەبەلاحی سۆڤیاتی، خۆپیشاندەرانی نەیاری ئەنجامدانی ئەو جۆرە تاقیکردنەوانە، لە ئۆسلۆ لە نەرویج کەژاوەیەکی ماتەمگێڕانەی تەنزئامێزیان ڕێک خست و مەشخەڵ و ئاڵای ڕەشیان بەرز کردەوە و ڕوویان کردە باڵیۆزخانەی سۆڤیاتی، لە ئاداری ١٩٦٥ پاش ئەنجامدانی ڕێوڕەسمی نوێژکردن لە کڵێسایەکی بچووک لە لاوندیسبور لە ئەلاباما (نێزیکی ئەو شوێنەی خاتوو ڤیولا لیورزی تێدا کوژرا) خۆپیشاندەرانی بەرگریکار لە مافە مەدەنییەکان دە دارمەیتیان هەڵگرتبوو، کۆمەڵێ ئۆتۆمبێلیان گرت و کەژاوەیەکی جەنائیزیی تەنزئامێزیان ساز کرد و گەیشتنە مۆنتگۆمری پایەتەختی ویلایەتەکە. دە دارمەیتەکە هێما بوون بۆ دە کەس کە تا ئەو کاتە بەهۆی بەشداریان لە خەبات لەپێناو مافە مەدەنییەکاندا لە ئەلاباما گیانیان لەدەست دابوو. دارمەیتەکان لە ئۆتۆمبێلەکان داگیران و بران بۆ شوێنێک لە تەنیشتی تەلاری پەرلەمان، لەوێ نوێژ کرا و ژنێکی ڕەشپۆش گوڵی لەسەریان دانا.

٣- ماتەمگێڕیی خۆپیشاندان ئامێز

لە سایەی پشێوییی سیاسیدا، هەندێ جار بۆنەکانی یادکردنەوە و ماتەمەکان دەکرێنە دەرفەتێک بۆ دەربڕینی ناڕەزایی و سەرکۆنەکردنی ئەخلاقی بەتایبەت لە کەژاوەی ناشتنی ئەو کەسانەی لەسەر دەستی دژبەرانی سیاسیی کوژراون، یان ئەو سەرکردە دیارانەی ئۆپۆزسیۆن، یاخۆ ئەو خۆپیشاندەرە نەناسراوانەی گیانیان لەدەست داوە، یان ئەگەر بکوژەکە کاری بۆ بەرژەوەندیی تایبەتی خۆی کردبێ یا سەر بە تاقمێکی نهێنی بێ، یاخۆ ئەگەر بکوژەکان سەرباز و پیاوانی پۆلیس بن. بە دەگمەن بۆنەکە بەهۆی مردنی کەسێکەوە دەبێ کە وەک ناڕەزایی خۆی کوشتبێ. (ئەم ڕەفتارە بە یەکێک لە ڕێگەکانی کاری ناتوندوتیژانە دانانرێ). لە جەنازەی خۆپیشاندان ئامێزدا وا گریمانە دەکرێ کە لە کەژاوەیەکی بە شکۆدایە.

چەندان نموونە لەسەر ئەم ڕێگەیە هەیە. لە ٢٢ی شوباتی ساڵی ١٧٧٠ لەکاتی ناڕەزاییەکانی کۆڵۆنییە ئەمەریکاییەکان لەدژی یاساکانی ڕەسمی باج، یەکێک لە "دووزمانە سەرشۆڕ"ەکان کە ناوی ڕیچاردسۆن بوو، ژمارەیەک لە قوتابیانی لە بۆستن سەرزەنشت کرد، کە پەیکەرێکی دەقاودەق، بەڵام دزێوی یەکێک لەو هاوردەکارانەیان دروست کردبوو کە پابەند نەبوون بە سیاسەت بایکۆتکردن، پەیکەرەکەیان لەبەردەم ماڵی هاوردەکارەکەدا دانا. ڕیچاردسۆن نەیتوانی پەیکەرەکە بشکێنێ، دۆخەکە ئاڵۆزتر بوو کاتێ خۆی و ژنەکەی و پیاوێکی تر لەگەڵ قوتابییەکان بوو بە

دەمەقڕەیان، تا کار گەیشتە ئەوەی ریچاردسۆن چەند تەقەیەک لە حەشاماتەکە بکا و بەهۆیەوە کریستۆفەر سنایدەری یازدە ساڵان کوژرا و کورێکیش بریندار بوو.

شلیسنگەر دەڵێ ماتەمگێڕانەکەی کریستۆفەر سنایدەر بوو بە خۆپیشاندانێکی گەورە و بە "پاڵەوانە بچکۆلەکە و یەکەم شەهید لەپێناو کێشەیەکی رەوادا".

لە پایزی ساڵی ١٩٠٥، لەپڕ شازادە ترۆبتسکوی مرد کە کەسێکی لیبرال و میانڕەو بوو، سەرۆکی ئەو شاندە بوو کە کۆنگرەی سێیەمی زەمستگو رایسپاردبوو بۆ بینینی قەیسەر لە حوزەیران و هاندانی بۆ دامەزراندنی کۆمەڵەی نیشتمانی، واتە دۆما. شۆڕشگێڕان و باقیی نەیارانی حکوومەت مردنی شازادەیان قۆستەوە و لە چوارچێوەی خەباتیان لەدژی ڕێژیمی دەسەڵاتداری باو بەکاریان هێنا.

لە شاری پترسبێرگ دیموکراسی و سۆشیالیستەکان ڕێپێوانێکیان ساز کرد کە ٦٠٠ قوتابی و کرێکار و کۆمەڵێ شاند بەشداریان تێدا کرد بۆ یاوەریکردنی تەرمەکە تا وێستگەی هێڵی ئاسن، تا بگوێزرێتەوە بۆ مۆسکۆ و لەوێ ڕێوڕەسمی ناشتنی ئەنجام بدرێ. لە مۆسکۆ " ڕێوڕەسمەکە گۆڕا بۆ خۆپیشاندانێکی سیاسیی گەورە، زۆر لە بەرهەڵستکارانی ڕێژیم وتاریان بۆ خەڵک دا و دیداری تایبەتیان ئەنجام دا بۆ ڕێزنان لە یادی ناوبراو و تێیاندا بیرو بۆچوونی توندڕەوانەتریان خستە ڕوو لەوەی شازادە باوەڕی پێی بوو".

هار کایف ئاماژە بەوە دەدا کە لە قۆناغێکی داهاتووی سەردەمی شۆڕشدا، کاتێ خۆپیشاندەرانی دژ بە حکوومەت "دەکوژران، بۆ ڕێزلێنانیان وەک شەهید، ڕێوڕەسمی ماتەمینیی شایستەیان بۆ ساز دەکردن". جەنازەی نیکۆلاس بومانی بەلشەفی لە مۆسکۆ لە ٢٠ی تشرینی یەکەمی ١٩٠٥، لە بۆنە زێدە دراماییەکان بوو: "زیاتر لە سەد هەزار کرێکار و قوتابی و ڕۆشنبیر بەشداریان تێدا کرد، هەروەها ژمارەیەک سەرباز بە پۆشاکی ڕەسمییەوە بەشداریی ناشتنەکەیان کرد، کەژاوە ماتەمگێڕەکە نێزیکەی ٨ سەعات بە شەقامەکانی مۆسکۆدا سووڕایەوە و بە ڕوونی دیار بوو کە بووەتە خۆپیشاندانێکی دژ بە حکوومەت".

لە کۆتاکانی ئەیلوولی ١٩١٧ تۆماس ئاش کە خەباتکارێکی نیشتمانیی ئێرلەندایی بوو مرد، ئەوەیش لە ئەنجامی بەزۆر خواردن پێدانی پاش هەفتەیەک لە مانگرتنی لە خواردن لەگەڵ ژمارەیەک لە زیندانییەکان. ئیدگار هوڵت لەبارەی تەرمەکەی دەڵێ "جەنازەکەی تۆماس ئاش لە ٣٠ ئەیلوولی ١٩١٧، نیشانەیەکی ڕوون بوو لەسەر زیندووبوونەوەی گیانی هەفتەی فوسح.."

ژمارەی بنێژ (مشیع)ەکان لەنێوان بیست تا سی هەزرا کەس دەبوو، کە چەند تیپێکی مۆسیقیشیان لەگەڵ بوو، جەماوەریش زۆربەی کات بە بێدەنگی چاودێریی کەژاوەکەی دەکرد...

پیاوانی پۆلیس لە دبلن هیچ کاردانەوەیەکیان نەنواند کاتێ ئەندامانی "سوپای هاوواڵاتیان" و "خۆبەخشانی ئێرلەندایی" (کە ئاش ئەندام بوو تێیاندا) بە شانازییەوە بە جلی قەدەغەی ئەو دوو

دەسەڵاتدارانی بەریتانیایی بەهۆی جەنازە و ناشتنەکەی تۆماس ئاشەوە هیچ ڕێکارێکیان نەگرتەبەر. بەڵام مردنەکەی بوو بە مووچڕکەیەک بۆ دەسەڵاتداران و دەستبەجێ هەندێ گۆڕانکارییان لە جۆری مامەڵەکردن لەگەڵ زیندانییانی "سین فین"(حزبی نەتەوەیی) کرد".

لەکاتی جەنگی ڕوهەر لە ساڵی ١٩٢٣، سەربازانی داگیرکەر تەقەیان لە چەند کرێکارێکی کارگەی کراپ کرد و ڕۆژێک بەر لە جەژنی فوسح ١٣ کرێکاریان کوشت، کەژاوەی ناشتنیان گۆڕا بۆ خۆپیشاندانێکی پرسەی نیشتمانی.

لە پایزی ١٩٤٠ هێزەکانی ئاسایش ڕودی ئارندتیان کوشت کە لە گرتووخانەی ئەشکەنجەدان لە بوشنوڵد گیرابوو و یەکێک بوو لە سەرکردەکانی بەرگریی جوولەکە. هەواڵی کوشتنەکەی تا سەرەتاکانی ساڵی ١٩٤١ نەگەیشتە گرووپەکانی بەرگریی نهێنی لە بەرلین.

لەگەڵ بڵاوبوونەوەی هەواڵەکەدا هێربێرت بوم داوای بەستنی کۆبوونەوەیەکی لە ماڵەکەیدا کرد بۆ ڕێزنان لە ڕودی ئاردنت و دواتر داوای کرد بۆ یادکردنەوەی لە گۆڕەپانی جوولەکەکان لە ویسنسی گرد ببنەوە. پرۆفیسۆر بیرمارک ئەو دوو کۆبوونەوەیەی بە "زۆر کاریگەر" وەسف کرد لەبەرئەوەی پایە و پێگەی ئەو گرووپە خەباتکارەی بەرز کردەوە کە بوم ئەندامی بوو و کۆبوونەوەکان "بوونە مایەی سوورتربوون لەسەر بەرگری". هەندێ لە سەرکردەکانی جوولەکە پێیان وا بوو "ئەو جۆرە گردبوونەوانە زۆر مەترسیدارن"، چونکە شانە بەرگرییە نهێنییەکە لە ٧ کەس تێپەڕی نەدەکرد.

ساڵی ١٩٦٠ لایەنگرانی گرووپی زنگاکۆرینی نەیار بە ڕێکەوتنامەی ئەمنیی نێوان ویلایەتە یەکگرتووەکان و ژاپۆن، چەند خۆپیشاندانێکیان ساز کرد و بۆ ڕێزنان لە گیانی ئەوانەی لە ڕێی خەباتدا گیانیان بەخشی بخوریان داگیرساند. لە ئایاری ١٩٦٣ دکتۆر گریگۆری لامبراکیس کە ئەندامێکی سەربەخۆی پەرلەمانی یۆنانی و بەرهەڵستکارێکی بەهێزی چەکی ناوکی بوو کوژرا و چارەکە ملیۆنێک کەس بۆ نیشاندانی ڕێزگرتنیان بۆ لامبراکیس و وابەستەبوونیان بەو بنەما سیاسییانەی باوەڕی پێیان بوو، لە دیمەنێکی شکۆدار و ڕێکوپێکدا بەشداریان لە کەژاوەی تەرمەکەیدا کرد. (ئەو ڕووداوی کوشتنە تەوەری ڕۆمان و فیلمی"Z" بوو).

لە ئەنجامی تەقەکردنی پۆلیس لە ئاپۆڕەی خۆپیشاندەران لە بەرلینی ڕۆهەڵات لە ١٧ی حوزەیرانی ١٩٦٣، تەرمی یەکەم لاو کە بووە قوربانیی ڕووبەڕووبوونەوەکە خرایەر سەر نەقالەیەک و پاش ڕازاندنەوەی بە تاجەگوڵینە، بنێژەکان تەرمەکەیان بە پترستراسدا گێڕا و خەڵک لەگەڵ تێپەڕینیدا گوڵبارانی کەژاوەکەیان دەکرد.

لە ٢٦ی ئابی ١٩٦٨ لە هۆڵی تەرمەکان لە سووتانگەی ستراسنایس لە پراگ ڕێورەسمێکی ماڵئاوایی بۆ لاوێکی بیست و حەوت ساڵان ساز کرا کە لەناو تەماشاکەراندا بوو و بە گوللەی

سەربازێکی سۆڤیاتی کوژرا. چەند لاوێک بەدەم گریانەوە چوونە ناو هۆڵەکە و ئالایەکی چیکۆسلۆڤاکیایان بەرز کردبووەوە لەگەڵ بەیداخێک کە لەسەری نووسرابوو "هاتووین بۆ ئەسپەردەکردنی قوربانیی ئازادیی ئێوە". هەندێ لە بەشداران وتەیان پێشکێش کرد و سوێندیان خوارد کە ئەو رووداوانە و ئەو قوربانییانەی تێیدا کوژران لەیاد نەکەن. هەروەها یەکێک لە رۆژنامەکان لە پراگ بڵاوی کردەوە کە شیوەنی دایکان کە دڵی لەت دەکرد و بەدەم بالۆرەوە دەیانوت "کوڕەکەم بەجێم مەهێڵە" لەگەڵ دەنگی سروودی نیشتمانیدا لە دیمەنێکی کاریگەردا ئاوێزان بووبوون.

لە پراگ لە ٢٥ کانوونی دووەمی ١٩٦٩زیاتر لە نیو ملیۆن کەس بەشداریان لە ڕێوڕەسمی ئەسپەردەکردنی جان پالاش کرد، ئەویش بۆ ڕێزنان لەو قوتابییە لاوەی کە بۆ دەربڕینی وابەستەیی خۆی بە ئازادی لە چیکۆسلۆڤاکیا خۆی سووتاند. ڕۆژێک بەر لە ڕێوڕەسمی ماڵئاواییەکە، دەمی نیوەڕۆ هەموو پراگ بۆ ماوەی پێنج خولەک دەستی لەکار هەڵگرت. هەزاران کەس ریزیان بەست، هەندێک شیوەنی دەکرد و هەندێک گوڵ بەدەست، بەمەبەستی گرتنی دوانیگا بۆ تەرمەکە، کە لە زانکۆی چارلز لە پاڵ بنکەی پەیکەرەکەی جان هاس، کە ریفۆرمخوازێکی پرۆتستانتی بوو بەتۆمەتی کافربوون لە ساڵی ١٤١٥ بەسووتاندن کوژرا، داپۆشرابوو.

ئەو ڕۆژە هێزە سۆڤیاتییەکان لە شەقامەکان دوور خرانەوە و بە بیانووی پاراستنی ئاسایش هێزەکانی چیکۆسلۆڤاکیا جێیان گرتنەوە. بەڵام ئەوە پێویست نەبوو. حکوومەت نەیدەویست ڕێوڕەسمەکە بگۆڕێ بۆ یاخیبوونێکی مەدەنی و بیانوەیش بەهانە بداتە ڕووسەکان کە بە تانکەکانیانەوە بگەڕێنەوە بۆ پراگ.

پاش ئەنجامدانی نوێژی مردوو لە زانکۆی چارلز، کەژاوە ماتەمگێڕەکە بەهێواشی بە شەقامەکانی شارە کۆنەکەدا بەرەو "گۆڕەپانی جان پالاش" کەوتە ڕێ و تیپە مۆسیقییەکە مارشی نیشتمانی دەژەنی. ئاپۆرای خەڵکەکە چەند سەعاتێک لەژێر کڕێوەی سەرمادا مانەوە. لە پەنجەرەکانەوە ئالای نیشتمانی و بەیداخی ڕەش دەشەکینەوە. ئێزگەی ڕادیۆی پراگ و ئێزگەکانی تر لێدوانی قوتابییانیان لەبارەی ماتەمگێڕییەکە دەگواستەوە. لە چەندان شوێنی جیاوازیی وڵات ڕێوڕەسمی ڕێزلێنان لە کارگە و زانکۆ و هۆڵە گشتییەکاندا بۆ کۆچکردوو ساز کرا. پەیامنێرێک دەنووسێ "ئەمەیە ئەو چیکۆسلۆڤاکیایەی کە سەرکردە ڕووسەکان لێی دەترسن و خوازیارن لە هەمان کاتدا سەرکوتی بکەن، ئەمە گەلێکی لەسەرخۆ و دامەزراوە، بەڵام کەمترین ئاوڕدانەوەی هاواریکە لەپێناو ئازادی و شکۆمەندیدا".

٤- سەردانی ڕێز و پێزانین بۆ گۆڕەکان

سەردانی گۆڕێک لەلایەن جەماوەرێکی زۆری خەڵک بەیەک جار یان بە گرووپی بچووک بچووک و بەچەند کاروانێک، دەکرێ ناڕەزاییەکی سیاسی و سەرکۆنەکردنێکی ئەخلاقی بێ، کاتێ

کۆچکردوو پێوەندییەکی بەو پرسەوە هەبێ کە ململانەکە بەدەوریدا دەسووڕێتەوە، یان ئەگەر کۆچکردوو یەکێک لە قوربانییەکانی دەستی دژبەرەکە بێ. وەک ئەوەی لە ٤ی تشرینی یەکەمی ١٨٦١ لە پترسبۆرگ قوتابیانی نەیاری ڕێژیمی قەیسەر بەمەبەستی دانانی تاجەگوڵینە لەسەر گۆڕی گرانۆڤسکی کە مێژوونووس و هاوڕێی ئەلیکساندەر هیدزنی دامەزرێنەری ڕەوتی میللیی ڕووسیایی بوو[٢١٦]، بە کەژاوەیەک چوونە سەر گلکۆی ناوبراو.

لە ١٧ی تشرینی دووەمی ١٨٦١ ژمارەیەک لە قوتابیانی شۆڕشگێڕی زانکۆی پترسبێرگ کە بە "باڵی تیۆرێریستیی ئیرادەی گەل" ناسرابوون، هەوڵیان دا یادی پێنجەمین ساڵوەگەڕی کۆچی دوایی دبرۆلیوبوف زیندوو بکەنەوە، کە هاوڕێی چیرنیشڤسکی (سەرکردەی میللیی گەورەی ڕووسیا) بوو، ئەویش بە دانانی تاجەگوڵینە لەسەر گۆڕەکەی، بەڵام هێزەکانی پۆلیس و قۆزاقییەکان ڕێگەیان پێ نەدان.

لەکاتی داگیرکردنی چیکۆسلۆڤیاکیایش لەلایەن ئەڵمانیاوە، جۆزێف کۆربل دەڵێ "لە هەردوو یادی لەدایکبوون و مردنی تۆماس گاریگ مازاریکدا، هەزاران کەس سەردانی شاری لانیی نێزیک پراگ دەکەن بۆ دانانی گوڵ لەسەر گلکۆکەی. هەروەها بۆ هەمان مەبەست سەردانی پەیکەری جان هاسیان لە ناوەڕاستی شاری پراگ دەکرد".

لە فرەنسا دەسەڵاتدارانی نازی تەرمی ئەو کەسانەی لەدار دەدران بەسەر هەندێ گۆڕستاندا دابەش دەکرد کە بە ئاستەم دەست بیانگاتێ، وەنگە ئەوەیش بۆ ڕێگرتن بووبێ لەوەی سەردانی جەماوەری بۆ ئەو گلکۆیانە ساز بکرێ.

لە ٤ی کانوونی یەکەمی ١٩٥٦، مانگێک پاش دووەم هێرشی هێزەکانی سۆڤیات بۆ سەر بۆدابێست، ژمارەیەک ئافرەتی مەجەری کە زۆربەیان چارشێوی ڕەشیان پۆشیبوو، سەردانی گلکۆی سەربازی نەناسراویان کرد لە گۆڕەپانی قارەمانان لە بۆدابێست و بۆ ڕێزنان لەو قوربانییانەی لە ڕووداوەکانی دواییدا کوژران، تاجەگوڵینەیان لەسەر گلکۆکە دانا. ئافرەتەکان سروودی کۆنی نیشتمانییان دەوتەوە و چەند بەیتێکیان لە چامەی "مەجەرییەکان! هەڵمەت بەرن!"ی ساندۆر پیتویقییان خوێندەوە. لەو بەیتانە:

"مەجەرییەکان هەڵمەت بەرن ولاتەکەتان بانگتان دەکا

ئێستە هەڵمەت بەرن، یان ئیتر قەت هەڵمەت مەبەن!

ئاخۆ دەبێ کۆیلە بین؟ ئاخۆ دەبێ ئازاد بین؟

ئەوە پرسیارەکەیە– چی وەڵام دەدەنەوە؟

سوێند بە ناوی خودای مەزن دەخۆین، سوێند دەخۆین

کە لەمڕۆ بەدواوە ڕازی نابین کۆیلە بین– ڕازی نابین"

پیتویقی شاعیرێکی خەباتکارە لەوانەی بەشداریی شۆڕشی ١٨٤٨ی کردووە و لە شەڕێکدا لەگەڵ رووس لە ساڵی ١٨٤٩ مرد.

گردبوونەوە گشتییەکان

کاتێ خەڵک حەز بکەن بۆچوونی خۆیان لەبەردەم جەماوەرێکی بەرفراوانتر یان یەکێک لە دژبەراندا بخەنە روو، باوترین رێگە کە پەنایان بۆ بردووە ئەوە بووە رووبەڕوو لە چوارچێوەی گردبوونەوە یان دیدارێکدا بەیەک بگەن.

١- گردبوونەوەکانی بەرهەڵستی و پشتگیری

دەتوانرێ لەڕێی گردبوونەوەی گشتی لە چەند شوێنێکی دیاریکراو، کە بەزۆری پێوەندارن بەو کێشەیەی لەئارادایە، گوزارشت لە بەرهەڵستیکردنی هەڵوێستە سیاسییەکان یان کارەکانی دژبەرەکە، یان پاڵپشتی لە دەسپێشخەرییەکی سیاسیی دیاریکراو بکرێ. لەو شوێنانە، بۆ وێنە، فەرمانگە حکوومییەکان یان هۆڵەکانی دادگەکان یاخۆ گرتووخانەکان. لەوانەیە خەڵک لە شوێنێکی تر کۆ ببنەوە، بۆ نموونە وەک لە دەوری پەیکەری پاڵەوانێک یان بەدکارێک. بڕیاردان لەسەر شەرعیبوون یان شەرعینەبوونی ئەم جۆرە گردبوونەوانە دەگەڕێتەوە بۆ ئەو یاسا و سیستمانەی لەو دەوڵەتەدا کاریان پێ دەکری و پلەی ئەو مرووزەتە سیاسییە گشتییەی تێیدایە..(لەباریکدا ئەم گردبوونەوانە بە ناشەرعی دابنرێن ئەم رێگەیە دەچێتە خانەی یاخیبوونی مەدەنی).

قوتابییانی زانکۆی پترسبێرگ دەیانویست لە هەمان کاتدا گوزارشت لە ناڕەزاییان بکەن و بەدوای وردەکاریی ئەو سیستمە نوێیانەیشدا بگەڕێن کە هەواڵی دەرچوونیان بڵاو بووبوویەوە بەڵام هێشتا بە ڕەسمی ڕانەگەیەنرابوون و جێبەجێکردنیان دەبووە مایەی لەبەینبردنی ئازادی لەناو زانکۆ. قوتابییان لە ٢٤ی ئەیلوولی ١٨٦١ لە حەوشەی حەرەمی زانکۆکەدا کۆ بوونەوە و داوای بینینی سەرۆکی زانکۆیان کرد. کاتێ ئەمەی دوایی پێی ڕاگەیاندن کە ئەو لە پۆستەکەیدا نەماوە، قوتابییەکان بە ڕێپێوانی ڕێکوپێک لە پردی ڕووباری نیڤا پەڕینەوە بەرەو ماڵی سەرۆک- وەک ڤنتوری دەڵێ ئەوە یەکەم خۆپیشاندان بوو لە شاری پترسبێرگ.

پاش ئەوەی ئەنجوومەنی هەرێمی پیت ناڕەزایی لەدژی بڕیارێکی ئیمپراتۆر جۆزێف فرانز بە هەڵوەشاندنەوەی پەرلەمانی مەجەری دەربڕی، فەرمانی هەڵوەشاندنەوەی ئەنجوومەنەکە دەرچوو، بەڵام ئەندامانی ئەنجوومەن گوێیان بە بڕیارەکە نەدا و لە کۆبوونەوەکانیان بەردەوام بوون، تا سەرەنجام سەربازانی نەمساوی لە مانگی ئابی ١٨٦١دا بەزۆر هۆڵەکەیان پێ چۆڵ کردن. ژمارەیەک لەو مەجەرییانەی لەگەڵ بڕیارەکەی ئەنجوومەن لەبەردەم بارەگاکەیدا کۆ بوونەوە و پاش ئەنجامدانی ڕێپێوانێک کە شەقامەکانی شاری تەی کرد، خەڵکەکە جارێکی تر لەبەردەم ماڵی

سەرۆکی ئەنجوومەنەکە کۆ بوونەوە کە رایگەیاند: "هێزی ملهوڕی، پەرتی کردین، بەڵام زەبروزەنگ قەت نامانتۆقێنێ".

لە ماوەی داگیرکردنی روهەردا هەزاران کەس لە بەردەم یەکێک لە دادگەکاندا کۆبوونەوە بۆ دەربڕینی هاوهەڵوێستییان لەگەڵ کۆمەڵێ بەرگریکاری بەندکراوە. هەروەها لە نەرویج بۆ پشتگیری لەو مامۆستایانەی بەهۆی هاوکارینەکردنیانەوە گیرابوون، منداڵان لە وێستگەکانی هێڵی ئاسن کۆ دەکرانەوە کە ئەو شەمەندەفەرەی بەندکراوەکانی بۆ بەندەرەکە دەگواستەوە تا لەوێوە بە کەشتییەک بگوێزرێنەوە بۆ گرتووخانەیەک لە باکوری وڵات، بەو وێستگانەدا تێپەڕ دەبوون..

وەک پێشتر باسمان کرد، لە ساڵی ١٩٤٣ لە بەرلین شەش هەزار ژنی ناجوولەکە لەبەردەم دەروازەی ناوەندی رەشبگیری لەنێزیک بارەگای گستابۆ کۆ بوونەوە و داوای ئازادکردنی هاوسەرە جوولەکەکانیان دەکرد.

گۆیبلز لە یاداشتەکەیدا باسی ئەوە دەکا کە لە ٦ی ئاداری ١٩٤٣ رووی دا و دەڵێ "ناخۆشبەختانە چەندان دیمەنی جیداخ لە پەناگەیەکی جوولەکەدا بۆ بەسالاچووانی رووی دا، کە ژمارەیەکی زۆر خەڵک کۆبوونەوە و تا رادەیەک پالپشتیی خۆیان بۆ جوولەکە دەربڕی".

ساڵی ١٩٥٦ پریتۆریای پایەتەختی کارگێری، خۆپیشاندانێکی گەورەی بەخۆوە بینی لەدژی جێبەجێکردنی سیستمی مۆڵەتی هاتوچۆ بەسەر ئافرەتاندا لە باشووری ئەفریقیا، ئافرەتانی سەر بە نەژادە جیاوازەکان لە سەرتاسەری وڵات بەشداریان تێدا کرد و بەدەم گۆرانییەوە دەیانگوت: "ستریجدوم، لە بەردێکت دا".

لە ٣١ی ئابی ١٩٦٢ لە جەزائیر، کە تازەبەتازە سەربەخۆیی وەرگرتبوو، بیست هەزار کەس لەدژی ململانەی توندی نێوان سەرکردەکانی وڵات خۆپیشاندانیان کرد و رەزامەندییان پیشان دا لەسەر مانگرتنێکی گشتیی کراوە ئەگەر بێتو کێشەکە بەرەو هەڵگیرسانی شەڕی ناوخۆ بخزێ.

٢- دیدار و کۆبوونەوەی بەرهەڵستی و ناڕەزایی

یەکێک لە ڕێگەکانی ناڕەزایی و قایلکردن، بەستنی دیدار و کۆبوونەوەیە بەمەبەستی بەرهەڵستیکردن و ناڕەزایی دەربڕین. ئەم ڕێگەیەش لەڕووی قەبارە و سروشتەوە تا رادەیەکی بەرچاو جیاوازە، لەنێوان دیداری کراوە لە شەقام و دیداری ناوخۆیی بچووک، هەروەها لەنێوان دیداری ناڕەزایی ڕێکخراوی تا رادەیەک ڕەسمی و دیداری جەماوەری لە هەوای کراوەدا کە هەزاران کەس تێیدا بەشدارن. لەم جۆرە دیدارانەدا وتاردان بایەخی پلە یەکی نییە، لەبەرئەوەی زۆربەی ئەوانەی تێیدا بەشدارن پێشوەخت کۆکن لەسەر پێویستیی ناڕەزایی دەربڕین. دەربڕینی ناڕەزاییش لەخۆیدا واتای ئەوەیە خەڵک پێکەوە کۆ ببنەوە بۆ دەربڕینی بیرو ڕاکانیان. لەم دیداری

ناڕەزاییـیـانەدا کـێشـەی جـۆراوجـۆر و دەسـتـەوتاقـمـە بـەرهـەڵسـتکارەکـان تێکەڵ دەبن. دەکـرێ دیدارەکە خۆی بۆ خۆی ئامانج بێ یان هاوشان بێ لەگەڵ جۆری تری چالاکیدا.

دیدارە جـەمـاوەرییـەکان رۆڵی دیاریان لە خەباتی کۆڵۆنییـە ئەمـەریکاییـیـەکان لە شـەستـەکان و هـەفـتـاکـانی سـەدەی هەژدەیـەمـدا هـەبوو و بـەزۆریش لەگـەڵ تەرزە کـارپێکراو و رێکخـراوەکـەی بـەسـتنی کـۆبوونەوەکانی شـارۆکـەکەدا یەک دەخـرا، کـە تێـیـدا هـەمـوو پیـاوێک مـافی رادەربڕین و دەنگدانی هـەیە، بۆ نموونە دەتـوانین ئاماژە بە جـمـوجـوولّەکـەی "رۆڵەکانی ئازادی" لە بۆسـتن بکەین بۆ دەربڕینی ناڕەزایـی لەسـەر دەسـتگرتنی گـومـرگـەکـان بـەسـەر کەشـتـیـیـە چـارۆکـەدارەکـەی جـۆن هانکۆک نـاسـراو بە کـەشـتـیـی "لیـبـرتی" کـە سـرکـەی مـادیرای بار کـردبوو کـە لەو شـمـەکـانە بوو هـاوردەکردنی قەدەغە بوو. "رۆڵەکانی ئازادی" داوای بەسـتنی دیدارێکیان کرد لای درەختی ئازادی لە ٣ی حـوزەیرانی ١٧٦٨ دیدارەکە دوا خـرا تا لـە ڤـانویل هۆڵ ببـەسـتـرێ کە شـوێنـی بەسـتنی کۆبوونەوە دانپێدانراوەکانی شارۆکەکەیە، ئەو کۆبوونەوەیەش بەهۆی زۆریی ژمارەی بەشدارانەوە دوا خـرا تا لە کڵێسـای باشـوور بەڕێوە بچـێ. کـۆبوونەوە بڕیاری دا حاڵنـامەیەک بۆ حـاکم بەرنارد بەرز بکرێتـەوە کە داوای مـافەکـانی پەنابەرانی ئینگلیز دەکا لە سـایەی دەستووری بەریتانیـدا، کە بەگوتەی ئەوان، تێیدا هـاتووە:

"هیچ یاسـا یان باجـێک بەسـەر کەسـدا ناسـەپێنرێ مـەگـەر خـۆی یان دەسـتـەیەکی شـەرعـیـی نوێنەری ئەو دایبـنێن، ئەوەیش بەو واتایەیە کـە خـۆی ئەو (یاسـا و باج)انەی هـەڵبـژاردووە و پێیـان رازی بووە. ئەمـڕۆ ئەم مـافـە بـنەڕەتـیـانەی بەریتـانیـاییـیـەکـان بە زەقی پێشـێل دەکـرێن، باج و یاسـاکـان بەبێ وەرگـرتنی رەزامـەندیمان بەسـەرمـاندا دەسـەپێنرێن، لـەوە حـەیابەرتر ئەوەیە کـە بەسـەرماندا دەسـەپێنرێن لەکاتێکدا ئێمە زۆر دژیانین"

ئەو دیدارە جـەمـاوەرییـانەی لە فـیـلادلفـیـا و بۆسـتن و نـیـویۆرک لە تشـرینـی یەکـەم و دووەم و کانوونی یەکەم بەڕێوە چوون، بایەخێکی گەورەیان هـەبوو لـە کێشـەکـەدا لە سـاڵی ١٧٧٣ لە ١٦ی کانوونی یـەکـەم، بۆ وێنە، وێڕای خـراپیی کەشـوهـەوا، دوو هـەزار کـەس لە نیـویۆرک کـۆ بوونەوە و بڕیاریان دا دەسـتـەیەکی پێوەندیکردن دابمەزرێـنن لەپێناو مسـۆگـەرکردنی پێوەندی بە ناوچەکانی تـرەوە.

لە فـیلادلفیـا، لە کـۆتاکانی مانگی کانوونی یەکـەم دیدارێک بەڕێوە چوو کـە هـەشت هـەزار کـەس بەشداریـیـان تێدا کرد و وریاییـیان دایە کاپتنی کەشتیـیەکی چاهـەڵگر کـە کەشتیـیـەکەی نەهێنێتە ناو بەڕێوەبەرایەتیی گومرگەکان و دەستبەجـێ ئینگلتەرا بەجـێ بێڵێ.

کـاتـێ رێژیمی قـەیسـەر لەکـاتـی شـۆڕشی سـاڵی ١٩٠٥دا کارکـردنەوەی بە جـێـبـەجـێکردنەوەی یاسـاکـانی باری نائاسـایی لە ناو زانکۆ و قـوتـابخـانە ئـامـادەییـیـەکان راگـەیاند، سـەرکـردایەتیی قـوتـابییـان، بە هـاوکـاریی سـۆشـیـالیشت و لیـبـرالییـەکان، لـە ئەیلوولی ١٩٠٥ هۆڵەکانی خوێندنیان گـۆڕی بۆ شـوێنی بەسـتنی کـۆبوونەوە سیاسـییـەکان. لە یەک ئێوارە کـۆڕدا زیاتر لە دە هـەزار کـەس

لە قوتابی و کرێکار و بیرمەند- لە هۆڵەکانی وانە وتنەوە و تاقیگەکانی زانکۆکانی پترسبێرگ و_ مۆسکۆدا کۆ بوونەوە، هەروەها دیدار و کۆبوونەوەی بچووکتریش لە شوێنانی تر بەستران. لە ١٤ی تشرینی یەکەمی ١٩٠٥، لەوکاتەی مانگرتنی گشتی لە پترسبێرگ لەکاردا بوو، هۆڵ و حەوشەکانی زانکۆ و ئەکادیمیای هونەرەکان پڕ بوون لە کۆبوونەوەی جەماوەری کە نێزیکەی پێنج هەزار کەس ئامادەیان بوون، لە هەمان کاتدا ئامادەییەکانی شاریش پڕ بووبوون لە کرێکارانی مانگرتوو و لایەنگرانیان.

لە ئایاری ١٩١٧ بەهۆی ئەو یاخیبوونەی ریزەکانی سەربازانی فرەنسایی گرتەوە لەئەنجامی ناڕەزاییان لەو قەتڵوعامە ترسناک و بێسوودەی دووچاری دەبوون، بەزۆری کۆبوونەوەی سەرپێیی دەبەسترا. کاتێ کەتیبەی پیادەی ٣٧٠ دەمەوبەیان فەرمانی پێ گەیشت کە پاش نیوەشەو بەرەو هێڵەکانی پێشڕەوی بکا، ژمارەیەک لە سەربازان دەستیان دایە وتاردانی حەماسی بۆ هاندانی پیاوەکان کە سواری ئەو نەفەربەرانە نەبن کە بۆ سەنگەرەکانیان دەگواستنەوە. یازدەی شەو سەربازەکان بەهۆی خواردنەوەی ئەو سرکەیەی لەکاتی سووڕانەوەیان بە شەقامەکانی سواسون (٦٥ میل باکوری رۆئاوای پاریس)دا دزیبوویان سەرخۆش بووبوون. ئەنجا دوو نەفەربەری سەر بە دوو کەتیبەی پڕ لە سەرباز دەرکەوتن کە ئالای سووریان بەرز کردبووەوە و هاواریان دەکرد: "با بڕووخێ جەنگا". کاتێ دوو نەفەربەرەکە وەستانبوون بە دوو سەکۆ بۆ وتاربێژانی دژ بە جەنگ:

"بەدەنگێکی گڕ بەهۆی سرکەکەوە، وتاربێژەکان باسیان لە قەسابخانەکارییەکانی جەنگ و ئەو هەوڵانەی ئاشتی دەکرد کە لەلایەن حکوومەتی فرەنسای ژێر دەسەڵاتی کۆمەڵێ لە هەلپەرستانەوە لووتبەرزانە رەت کرابوونەوە، هەروەها باسیان لەو سیاسییانە دەکرد کە هیچ بەزەییەکیان نییە و هەر بۆ ئەوەی رێگە بگرن لە گۆڕانی رێژیمەکە بۆ سیستمێکی سۆشیالیستیی راستەقینە، سەربازەکان بەرەو مەرگ رەوانە دەکەن. کەتیبەی ٣٧٠ لەباتیی ئەوەی دەست بە جووڵە بکا بۆ هێرشکردنە سەر شومین دی دام، وا باشترە بۆ پاککردنەوەی هێلانەی حکوومەتی مارەکان لە پاریس بەکار بهێنرێ!

پیاوەکانی دەوری نەفەربەرەکان ماوەیەکی کەم بێدەنگ بوون و ئەنجا لەپڕ هاواری تووڕەیی بەرز بووەوە: "پەرلەمانتارەکان لە پەرلەمان دەربکەن!" "با بڕووخێ جەنگ!". پاش کەمێک حەشاماتێک کە پێنجسەد پیاوی سەرخۆش بوون رژانە سەر شەقامە قیرکراوەکە و بەرەو وێستگەی هێڵی ئاسن کەوتنە رێ".

لە سەرەتاکانی چلەکانی ئەم سەدەیەدا، لەو کاتەی زیاتر لە ٤٠٠ زنجی ناویان لە لیستەکانی دەنگدان لە نیو ئۆرلیانز و لویزیانا تۆمار نەکرابوو، زنجییەکان چەند دیدارێکیان لە هەوای کراوەدا بەست بۆ گوێگرتن لە قوربانییانی درندەیی پیاوانی پۆلیس، کە باسیان لە بەسەرهاتی خۆیان دەکرد و ناڕەزاییان لە دووبارەبوونەوەی ئەو رەفتارە وەحشییانە دەردەبڕی. ئەو دیدارانە لەسەر

بانگهێشتی سەرکردەیەکی کرێکاریی زنجی بەڕێوە دەچوون و هەندێ جار هەواڵنێرانی پۆلیس تێیاندا بەشدار دەبوون، ئەوەیش بەڵگەی ئەوە بوو پاشتر تەنگاوکردن و لێپرسینەوە رووی دەدا.

ساڵی ١٩٥٢ لە هەوای کراوەدا دیدار و کۆبوونەوە بۆ بەگژاچوونەوەی جیاکاریی رەگەزی و پشتگیریکردنی بەرگری لە ناوچە جیاجیاکانی باشووری ئەفریقیا بەڕێوە دەچوون، ئەوەیش پێش و هەروەها لەکاتی راگەیاندنی "هەڵمەتی گژبەری" (حملة التحدي)دا، وەک ئەو کۆبوونەوە جەماوەرییە فرەوانانەی لە سۆفیا تاون و کایپ تاون و پۆرت ئێلیزابیس و ئیست لەندەن و پریتۆریا و دوربان لە ٦ی نیسانی ١٩٥٢ بەڕێوە چوون، لەوکاتەی سپی پێستەکان بەبۆنەی تێپەڕبوونی سێسەد ساڵ بەسەر بوونیان لەو وڵاتە ئاهەنگیان دەگێڕا[٢٣٨]. هەروەها دەکرێ ئاماژە بەو دیدارە بکەین کە لە ٩ی تشرینی دووەمی ١٩٥٢ لە دوربان بۆ پشتیوانیکردن لە"هەڵمەتی گژبەری" بەڕێوە چوو.

ساڵی ١٩٥٧، لە ماوەی "سەد گوڵ دەپشکوون" لە چین، لە ٤ی ئایار هەشت هەزار قوتابی لە پەکین کۆ بوونەوە بۆ ئاهەنگگێڕان بە سی و هەشتەمین جەژنی قوتابییانەی "بزووتنەوەی چواری ئایار" کە کۆمیۆنیستەکان لافی ئەوەیان لێدەدا کە لە نیگای سۆشیالیزمەوەیە. بەڵام قوتابیان دیدارەکەیان قۆستەوە بۆ تۆمەتبارکردنی کۆمیۆنیستەکان بەوەی "ئازادی و دیموکراسی لە گشت دامەزراوە فێرکارییەکانی وڵاتدا سەرکوت دەکەن" و داوایان کرد رای گشتیی وڵات لەدژی رێژیمی بااڵدەست ببزوێنرێ.

لە ئینگلتەرا "لیژنەی سەد" لە هەردوو ساڵی ١٩٦١ و ١٩٦٢ داوای بەستنی چەندان گردبوونەوەی ناڕەزایی کرد لە چوارچێوەی تەسک و فرەواندا، لەوانە بۆ نموونە ئەو "کۆمەڵە گشتی"یەی کە "لیژنەی سەد لە باکوری رۆژاوا" لە تشرینی دووەمی ١٩٦٢ داوای کرد لەلای پەیکەری ڤیکتۆریا لە مانشستەر ببەسترێ، ئەویش لەپێناو جێگیرکردنی پاڵپشتی بۆ سیاسەتی لیژنەکە. لە لەندەن لە ٢٩ی تشرینی یەکەمی ١٩٦١ لیژنەکە داوای کۆڕبەندێکی جەماوەریی گشتی لە گۆڕەپانی ترافلگار کرد لەپێناو تاوتوێکردنی پێویستیی پەنابردن بۆ یاخیبوونی مەدەنی و جۆری ئەو یاخیبوونە و نێزیکەی پێنج هەزار کەس تێیدا بەشدار بوون. رۆژی یەکشەم ٢٥ی شوباتی ساڵی ١٩٦٢، لەوکاتەی شەش لە سەرکردەکانی لیژنەکە بەتۆمەتی ئامادەسازی بۆ یاخیبوونی مەدەنی دادگەیی دەکران، لیژنەی سەد کۆمەڵەیەکی گشتی بەست، ئەویش دیسان لە گۆڕەپانی ترافلگار، تێیدا کێشەکەی خۆی لەگەڵ حکوومەت خستە روو، ئەمە جگە لە هەندێ لێدوان کە هەندێ لە شایەتەکان دابوویان و دادگە رەتی کردبوونەوە.

٣- کۆبوونەوە پەردەپۆشەکانی ئۆپۆزسیۆن

لە سایەی هەندێ بارودۆخی سیاسیی دیاریکراودا، لەوانەیە ئۆپۆزسیۆن هەندێ لە گردبوونەوەکانی وا نیشان بدا، کە لەپێناو ئامانجێکی جێپەسندتر و شەرعیترن (ئەمەیش هەندێ

جار قایلکەر نییە). لەوانەیە هەمووان ئاگایان لە بیانووە راگەیەنراوەکە بێ. ئەمە هەندێ جار کاتێ روو دەدا کە سیستمی حوکمڕانییەکە تا تاکڕەوییەکی تا رادەیەک میانڕەو بێ، نە هێندە لیبراڵییە رێگە بە بەستنی کۆبوونەوەی کراوە بۆ دەربڕینی ناڕەزایی بدا، نە هێندە دیکتاتۆریشە کە رێوشوێنی توند بگرێتەبەر دژ بەوانەی بەشداری لە کۆبوونەوەیەکی شەرعی و بە روالەت پەسند دەکەن، ئەمە وێڕای ئەوەی ئامانجی راستەقینە لە کۆبوونەوەکەش پەڕگیرانە نییە. لەوانەیە کۆبوونەوە پەردەپۆشەکانی ئۆپۆزسیۆن شێوەی جیاواز وەربگرن، وەک ئەوەی بەچاودێریی رێکخراوێک بەڕێوە بچێ کە ئامانجێکی تەواو جیاواز و "بێغیلە"ی هەیە، وەک وەرزش، یان کات بەسەربردن، یان هونەر یاخۆ ئایین. یان کۆبوونەوەکە شێوەیەکی کۆمەڵایەتی وەربگرێ، وەک لە فرەنسا لە چەندان بۆنەدا لە ساڵانی ١٨٤٧ و ١٨٤٨دا رووی دا کە کۆبوونەوەی ناڕەزایی قەدەغە بوو، کۆبوونەوە پەردەپۆشەکانی ئۆپۆزسیۆن لەژێر پەردەی سازکردنی خواندا ئەنجام دەدران. گردبوونەوەی Gauche Dynastique لەگەڵ کۆماریيە میانڕەوەکانی هاوپەیمانی هەوڵی دا رای گشتی ببزوێنێ بۆ ناچارکردنی حکوومەت تا چارەسەرێک بۆ کێشەی برسێتی بدۆزێتەوە، ئەویش بە رێکخستنی "هەڵمەتێکی خوانسازکردن" لە ٩ی تەممووزی ١٨٤٧ەوە کە سەرکەوتنێکی بەرچاوی لە پاریس و هەرێمە جیاوازەکاندا بەدەست هێنا. دواین خوان کە کۆمەڵێکی تر لە ساڵی ١٨٤٨ پلانیان بۆ سازکردنی دانابوو حکوومەت قەدەغەی کرد، ئەو قەدەغەکردنەیش رووداني شۆڕشەکەی ١٨٤٨ی خێراتر کرد.

رووسیای ئیمپراتۆریش لەکاتی شۆڕشی ساڵی ١٩٠٥دا رێکخستنی خوانی سیاسی بەخۆوە بینی. سەرەتاکەی لە تشرینی یەکەمی ١٩٠٤دا بوو و لەسەر داوای ئەنجوومەنی یەکێتیی رزگاری (لیبراڵەکان)، ئەویش لەکاتێکدا هەموو شێوەیەکی دیدار و کۆبوونەوە قەدەغە بوو.

سازکردنی خوانەکان بەشێک بوو لە هەڵمەتێکی سیاسیی هەمەگیرتر. لیبراڵەکان رۆژی ٢٠ی تشرینی دووەمیان بۆ وادەی خوانەکان دیاری کرد، ئەو رۆژەیش رۆژی چلەمین جەژنی دەرکردنی یاسا دادوەرییەکان بوو کە بنچینەکانی سیستمێکی نوێیان لە دادگەکاندا دانا.

دەقە رەسەنەکەی پلانەکە داوا لە لیبراڵەکان دەکا لەو رۆژەدا لە پترسبێرگ و مۆسکۆ و زۆرترین شاری تر خوان ساز بکەن و لەو کۆبوونەوانەدا کۆمەڵە بڕیارێکی یاسایی و دیموکراسی پەسند دەکرێن، کە زیاتر لەوەی لە ئەنجوومەنی زمستۆڤ و سەرکردە ناوخۆییەکان چاوەڕوان دەکرێ، یەکلاکەرەوەتر دەبن". ئەمەیش بەو واتایەیە کە ئەندامان لە خوانەکاندا دەستپێشخەری دەکەن و کۆمەڵە چارەسەرێک دەخەنە روو کە دەخوازێ کۆمەڵەیەکی نیشتمانیی لە گەلەوە هەڵبژێردراو دابمەزرێ لەپێناو دانانی دەستوورێکی دیموکراسیدا. هەروەها لەو رۆژەدا خوانی هاوشێوە لە چەندان شاری تریش ساز کرا کە رۆشنبیران ئامادەیان بوون، لەوانە لە شارەکانی کییڤ، ساراتۆڤ، ئودیسا، کالوگا، رستوڤون، دون، باکۆ، کوستروما، تیفلیس، نیزنی نوڤگورود و تاشقەند.

"لیبراڵە زرنگەکان پاشتر بۆنەی تریان بۆ خوانسازکردن دۆزییەوە، وەک یادی دامەزراندنی

ئەکادیمیای پزیشکی بۆ نەشتەرگەری لە پترسبێرگ، یان بۆ نموونە یادی ١٥٠ ساڵەی کردنەوەی زانکۆی مۆسکۆ. هەر جەژنێکی ساڵانەیان دەقۆستەوە بۆ سازکردنی خوانێک، خوانەکەیش دەرفەتێک دەبوو بۆ گوێگرتن لە گوتارگەلێکی دوور و درێژ و کاریگەر و دژ بە ڕێژیم و پەسندکردنی بڕیاری تووند...

ئۆپۆزسیۆن لە رابردوودا ئەم ئاستەی لە راشکاوی و بوێری بەخۆوە نەدیبوو، هەروەها هێرشکردنە سەر ڕێژیم و سیاسەتەکەی تا ئەم رادەیە کراوە نەبوو".

ڕێکخستنی خوانی هاوشێوە لە کانوونی یەکەم تا سەرەتای ١٩٠٥ پاش "یەکشەمی خوێناوی" بەردەوام بوو".

٤- کۆڕ و سیمینار

کۆڕبەستن و کۆبوونەوەی ئۆپۆزسیۆن چەند لایەنێکی هاوبەشیان هەیە. لە هەردوو حاڵەتەکەدا ئەو بابەتەی گفتوگۆی لەسەر دەکرێ جێی ناکۆکییەکی گرینگە. بەڵام کۆڕ لەوەدا لە کۆبوونەوەی ئۆپۆزسیۆن جیایە کە لەنێو قسەکەران و ئامادەبووانداا نوێنەری بۆچوونە سیاسییە جیاوازەکان ئامادەن. هەروەها لەوانەیە ئەوانەی قسە دەکەن خاوەن پسپۆڕیی ئاست بەرز بن لەو بابەتەی قسەی لەسەر دەکرێ، یاخۆ وا لێیان چاوەڕوان دەکرێ نەک بتوانن بۆچوونی خۆیان لەبارەی کێشەکەوە بەجوانی بخەنە ڕوو، بگرە زانیاریی گرینگ و ڕاستەقینەیش پێشکێش بکەن کە ببێتە چوارچێوەیەکی پاشخان کە پێوەندیی پتەوی بە کێشەکەوە هەبێ.

بەم شێوەیە ڕەنگە ژمارەیەکی زۆر وتاربێژ بەشداریی کۆڕ و سیمینارەکان بکەن کە لەوانەیە زیاتر لە دیدار و کۆبوونەوە ئاساییەکان بخایەنێ.

ئامانج لە سیمینار تەنیا بەرهەڵستی نییە، بگرە هەوڵدانە بۆ ڕەخساندنی دەرفەت بۆ خەڵک تا گوێیان لە بیرو بۆچوونە جیاوازەکان بێ و زانیاریی پێوەندار بە بابەتەکەیان چنگ بکەوێ، تا بتوانن هەڵوێستی خۆیان دیاری بکەن. ڕووبەڕووبوونەوەی بیرو بۆچوونە دژبەیەکەکان و پرسیارکردن لە قسەکەر و کۆڕگێڕەکان و بەشدارکردنی ئامادەبووان لە گفتوگۆ و مشتومڕەکاندا، هەموو ئەمانە سیمای گرینگن لە کۆڕ و سیمیناردا. ساڵی ١٩٥٦ کۆڕ بە بەرفرەوانی لە ناوچە جیاوازەکانی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا و ئینگلتەرا دەبەستران: لە واشنتۆن لە ١٥ی ئایار، لە زانکۆی کالیفۆرنیا لە بیرکلی، لە ٢١ی ئایار، لە زانکۆی مینیسوتا، لە ٤ی حوزەران، لە زانکۆی ئۆکسفۆرد، لە ناوەڕاستی حوزەیرانی ١٩٦٥. هێشتا شێوازێکی نوێ و ناباو بوو.

پاشەکشە و دەستهەڵگرتن لە ڕێزلێنان

دواین لقی ڕێگەکانی ناڕەزایی و قایلکردنی ناتوندوتیژانە بڕێتییە لە هەندێ ڕەفتار تێیاندا خەڵک بۆ ماوەیەکی کورت، یان بەشێوەیەکی زۆر سنووردار، لە هەڵسوکەوتێکی دیاریکراوی باو

پاشەکشە دەکەن، یاخۆ دەست لە رواڵەتێکی ڕێزلێنانیان هەڵدەگرن. ئەم شێوانە هەندێ لە تایبەتمەندییەکانی هاوکارینەکردنیان تێدایە، بەتایبەت هاوکارینەکردنی کۆمەڵایەتی. بەڵام سیمای خەسڵەتی هاوکارینەکردنەکە تێیاندا بەگشتی ڕەمزییە. ئەم ڕێگەیانە بەئەنقەست بەکار دێن لەپێناو دەربڕینی ناڕەزایی و قایلکردن.

١- کشانەوەی ناڕەزایی

لەوانەیە کۆمەڵە کەسێک، یان شاندێک یان تەنانەت تاکەکەسێک بە کشانەوەی خۆی لە کۆنگرە یان کۆبوونەوە یان دیدار یان گفتوگۆیەک پێش لە تەواوبوونی، ناڕەزایی سیاسیی خۆی دەربڕێ. ساڵی ١٩٢٠، بۆ نموونە، سەندیکاکانی ڕووسیا جموجوولێکی بەرهەڵستکارانەی گرینگیان ئەنجام دا کە ئەندامانی حزبی شیوعی تێیاندا بەشدار بوون، ئەویش بەهۆی دەستگرتنی حکوومەت بەسەر سەندیکاکان و چالاکییەکانیاندا. ئەو بەرهەڵستکردنە لە کشانەوە لە (کۆمەڵەی گشتیی بەرفرەوانی لێژنەی ناوەندیی یەکگرتوو بۆ گواستنەوە)دا سەری هەڵدا کە لە کانوونی یەکەمدا بەسترا، "نوێنەرانی کرێکارانی شیوعی لە گواستنەوەی ئاوی و ژمارەیەکی زۆر لە کرێکارانی هێڵی ئاسن وەک ناڕەزایی هۆڵی کۆنگرەکەیان بەجێ هێشت".

لانی کەم لە دوو کۆبوونەوەدا مارشاڵ وێلهلم کیتل بەرپرسی فەرماندەیی باڵای ئەڵمانیا لەو کۆبوونەوەیە کە هیتلەر سەرۆکایەتی دەکرد، لەکاتێکدا بەوە ناسرابوو ملکەچی فەرمانەکانە. لە نیسانی ١٩٤٠ لە هۆڵی کۆبوونەوەکە کاتێ هیتلەر لەبەردەم ئەندامانی تری سەرکردایەتیدا سەرزەنشتی کرد پاش ناڕەزایی دەربڕینی کیتل لەسەر گواستنەوەی بەڕێوەبردنی کاروباری نەرویجی داگیرکراو لە فەرماندەیی باڵای هێزە چەکدارەکانەوە لەوێ بۆ جۆزێف تیربوڤن، کە بوو بە نێردەی رایخ.

جاری دووەمیش کاتێ بوو هیتلەر تووڕە بوو و ڕەتی کردەوە یاداشتێک وەربگرێ کە کیتل پێشکێشی کرد و تێیدا ناڕەزایی خۆی لە بەگژاچوونی یەکێتیی سۆڤیات دەردەبڕی و دەست لەکارکێشانەوەی پێشکێش کرد، ئەوەیش لە کۆتاکانی ئابی ١٩٤٠، کیتلیش "بەبێ ئەوەی یەک وشەیش بڵێ ژوورەکەی بەجێ هێشت".

٢- بێدەنگی

بێدەنگیی بەکۆمەڵیش وەک ڕێگەیەک بۆ دەربڕینی سەرکۆنەکردنی ئەخلاقی بەکار هاتووە. لەوانە بێدەنگی ڕێگەیەکی بنچینەیی بێ بۆ دەربڕینی هەڵوێستێک، یان لەوانەیە وەک ڕێگەیەکی یارمەتیدەر بۆ ڕێگەیەکی تر بەکار بێ، وەک ڕێپێوان یاخۆ مانەوە لە ماڵ. لەو نموونانەی باسیان دەکەین ژمارەیەکیان لە ئەڵمانیاوەن.

لەکاتی ئەو کودەتایەی کاپ لە بەرلین لە ساڵی ١٩٢٠ پێی هەستا، دانیشتوانی شارەکە

نەکەوتنە ژێر کاریگەریی کەمینەیەک کە بەرگرییان لە دەست بەسەراگران دەکرد. کاتێکیش یەکێک لە لایەنگرە دڵگەرمەکانی کامپ لەسەر پردی بوتسدام وەستا و بە زمانێکی دوژمنکارانە دژ بە دەسەڵاتە شەرعییەکە قسەی دەکرد و نازناوی "شا ئیبرت"ی لە سەرکۆمار دەنا، خەڵک بەبێدەنگییەکی نووتەک وەڵامیان دایەوە. هەروەها لە ئەیلوولی ١٩٣٨ دانیشتوانی بەرلین کە دەیانزانی هەڵگیرسانی جەنگ لەدژی چیکۆسلۆڤاکیا لە ئانوساتدایە، بە بێزارییەکی ئاشکراوە پێشوازییان لەو نمایشەی هێزە چەکدارەکان لە ویلهلم ستراس کە هیتلەر ئامادەی بوو، کرد. هەندێکیان پەرش و بڵاو بوون و ئامادە نەبوون نمایشەکە ببینن، هەندێکی تریشیان بە "بێدەنگییەکی تەواو" وەستان".

لە ١٦ی حوزەیران خۆپیشاندانێک کە لانی کەم دوو هەزار کرێکاری لە بەرهەڵستکاران لەخۆ گرتبوو، بەبەردەم بالۆێزخانەی نوێی سۆڤیات لە ئەنتردین لە لیندن لە بەرلینی رۆهەڵات بە بێدەنگی گوزەری کرد. پاش لەناوبردنی راپەڕینەکەیان، کرێکارانی کارگەی زیس لە جینا وەستان و گوێیان لە گوتار و بەڵگەکانی حزبی سۆشیالیستی یەکگرتوو گرت وەک ئەوەی "دیوارێک بن لە بێدەنگیی تووڕە و سەرسەخت".

لە ٢٢ی تشرینی یەکەم مەجەرییەکان خۆپیشاندانێکی بێدەنگیان ئەنجام دا لە پێناو گردبوونەوە لە بەردەم بالۆێزخانەی پۆڵۆنیا، ئەویش پاش ئەو پشێوی و شۆڕشەی پۆڵۆنیا بە خۆیەوە بینی. هەروەها لە قۆناغێکی دواتر و لە کاتی شۆڕشی مەجەریدا لە ساڵی ١٩٥٦ لە چەندان ناوچەی بۆدابێست، دانیشتوان لەنێوان سەعات یەک و دووی پاش نیوەڕۆدا بۆ ماوەی سەعاتێک بێدەنگ دەبوون. خەڵک دوای ئەوەی لەڕێی پۆستەر و بڵاوکراوەیان بە راستەوخۆ ئاگەدار دەکرانەوە، هەموو بەپەلە لەکاتی دیاریکراودا دەگەڕانەوە ماڵەکانیان، یان رووبان دەکردە نێزیکترین ماڵەکان و شەقامەکانیان بۆ ماوەی سەعاتێک چۆڵ دەکرد.

لە ئینگلتەرا رێپێوانی درماستۆنی یەکەم لە ئاداری ١٩٥٨ دەستی پێ کرد و هەشت هەزار کەس بەشداریان تێدا کرد، لە دووریی میلێک لە بارەگای دامەزراوەی تۆژینەکانی چەکی ناوکی هەموو بێدەنگ دەبوون.

ساڵی ١٩٦٢ بڵاوکراوەیەک بانگەوازێکی بۆ ئافرەتانی مەدرید بڵاو کردەوە لەپێناو هاوهەڵوێستیکردن لەگەڵ دەیان هەزار کرێکاری مانگرتوو لە کانەکانی ئەستوریاس لە هەرێمی باسک و هەندێ ناوچەی تری ئیسپانیا. لە ١٥ی ئایاری ١٩٦٢ ئافرەتان رووبان کردە گۆڕەپانە مێژوویییەکەی پویرتا دل سول لە ناوەڕاستی مەدرید بەمەبەستی پێشکێشکردنی "پاڵپشتیی بێدەنگ". یەک یەک و دوو دوو بە دەوری گۆڕەپانەکەدا دەسووڕانەوە. هێزەکانی ئاسایش بەبێ ئاژاوەگێڕی ٧٠ ئافرەتیان گرت، کە لەنێو گیراوەکاندا ئافرەتانی دیار و هاوسەری کەسایەتیی گرینگیان تێدا بوو. رۆژی دوای ئەوە، پاش ئەوەی لەنێوان هەزار و پێنجسەد تا بیست هەزار بیزیتا غەرامە کران ئازادیان کردن.

کاتێ خەباتکارێکی کوبی لە کۆنگرەی بیست و سێیەمینی حزبی شیوعیدا لە مۆسکۆ، رای گەیاند پشتگیری لە بەرگەگرتنی هەموو مەترسییەک دەکا لەپێناو چۆکدادان بە ئەمەریکا لە ڤێتنام، گوتارەکەی لەبری چەپڵەڕێزان بە بێدەنگبوون پێشوازی لێ کرا.

لە ماوەی ساڵی ١٩٦٤دا زانکۆی کالیفۆرنیا لە بیرکلی ژمارەیەک دیداری بۆ گوتاری ئازاد رێک خست. لە یەکێک لە ئێوارە کۆڕەکاندا لە سەرەتای مانگی تشرینی یەکەم ژمارەیەک لە قوتابییانی نەیاری بزووتنەوەی گوتاری ئازاد دەستیان دایە تەنگاوکردنی کۆبووەکان و گێچەڵ پێکردنیان بە تێگرتنی هێلکە و قنگەجگەرەی داگیرساوەوە. کۆبووەکان بە هەڵبژاردنی بێدەنگی وەڵامی دەستدرێژیکارەکانیان دایەوە، پاش ٤٥ خولەک لە ئاڵۆسکاندن ئاژاوەچییەکان شوێنەکەیان بەجێ هێشت.

بێدەنگیی لە تایبەتمەندییە بنچینەییەکانی پرسەگێڕان بوو بۆ جان پالاش، ئەو قوتابییەی لە کانوونی دووەمی ١٩٦٩ وەک ناڕەزایی لەدژی داگیرکەری رووسیا خۆی سووتاند. لێژنەی کاری قوتابییان ئەم بانگەوازەی ئاڕاستە کرد: "لەم هەلومەرجەدا، بێدەنگیی تەواو باشترین رێگەیە لەڕێیەوە هەستی راستەقینەی خۆمان دەربڕین". رێوڕەسمی ماتەمگێڕانەکەیشی بە "بێدەنگیی رەها و دامەزراوی" وەسف کرا. دەنگی زەنگی چەندان کڵێسا لە هەموو لایەکی شارە هێمنەکەوە دەبیسترا".

٣- دەستبەرداربوون لە روالەتەکانی رێزلێنان

مرۆڤ بۆ گەیاندنی بیرو بۆچوونی خۆی بەوانی تر دەستبەرداری هەندێ روالەتی رێزلێنانی تایبەت بە خۆی دەبێ کە ئەو حکوومەتەی ئۆپۆزسیۆن کردوویەتییە ئامانجی هەڵمەتەکانی، پێی بەخشیوە، یان لە هەندێ روالەتی رێزلێنانی نوێ کە حکوومەت خۆی پێشکێشی دەکا، وەک دەستهەڵگرتنی خۆویستانە لە هەندێ نازناوی رێزلێنان و میدالیا و پێگەی فەخری، یان وازهێنان لە هەندێ کۆمەڵەی گرینگ کە پێوەندیی تووندوتۆڵی بە رێڕەوی دژبەرەکەیەوە هەیە. لەوانەیە ئەم دەستبەرداربوونە قوربانیدانێکی خودی بێ لەپێناو کێشەکە و ئامرازێکیش بێ بۆ لاوازکردنی دەسەڵاتی حکوومەت.

لە ماوەی ئەو ململانە ناتوندوتیژانەی هندستان بەخۆیەوە بینی، ژمارەیەکی زۆر لە سەرانی سیخ بڕیاریان دا میدالیا جەنگییەکانیان بگێڕنەوە، هەروەها هەزاران هندی تریش بڕیاریان دا دەستبەرداری نازناوەکانیان بن. شاعیری شەهید رابندرانات تاغوور دەستی لە نازناوی شۆڕەسواری بەریتانیایی هەڵگرت.

هەروەها لەکاتی بەرەنگاریکردنی نیشتمانیی کۆریدا بۆ حوکمڕانیی ژاپۆنی لەنێوان ساڵانی ١٩١٩ و ١٩٢٠، ژمارەیەک لە کۆرییەکانیش دەستبەرداری هەندێ نازناوی خانەدانانە بوون کە ژاپۆنییەکان پێیان بەخشیبوون.

هەوالنامەی کێبڕکێ

برتراند راسڵ میدالیای ئاشتیی کارل ڤون ئۆسیتزکی گێڕایەوە کە لە لێژنەی ئاشتی لە ئەڵمانیای رۆهەڵات لە ساڵی ١٩٦٣ پێی بەخشیبوو، ئەویش لەبەرئەوەی بەرپرسانی ئەڵمانیای رۆهەڵات رازی نەبوون هاینز برانت ئازاد بکەن کە ماوەیەکی زۆر بەسەر بەندکردنەکەی لەلایەن نازی و شیوعییەکاندا تێپەڕیبوو.(ڕێکخراوی لێبوردنی نێودەوڵەتی دواتر نازناوی "زیندانیی ساڵ"ی لە برانت نا).

٤- پشت تێکردن:

لەوانەیە هەندێ جار هەڵوێستی دەربڕینی ناڕەزایی بە بێدەنگبوون بەوە زیاتر جەختی لێ دەکرێ کە کەسێک (لەحاڵەتی دانیشتن یان بەپێوە وەستان) پشت دەکاتە دژبەرەکە یان ئەو کەسانەی نوێنەرایەتی دەکەن، بۆ نموونە هاچنسۆن حاکمی کەنداوی مەساچوسیتیس لە ساڵی ١٧٧١ ڕای گەیاند کە ڕۆژێکی ڕۆژووگرتن و نوێژ کردن زیندوو دەکاتەوە. لە ڕاگەیاندنەکەدا داوا کرابوو سوپاسگوزاری بکرێ لە پێناو "بەردەوامیی ئیمتیازاتەکانمان". ڕادیکاڵەکان ئەو قسەیەیان بە سووکایەتییەکی زەق لەقەڵەم دا، لەبەرئەوەی بە ناڕاستەوخۆ ئاماژە بە پاڵپشتیی سیاسەتی بەریتانیا دەکا. دەبوو ڕاگەیاندنەکە لە کڵێساکاندا بخوێنرێتەوە، بەڵام فیلیپ دایڤتسۆن نووسیویەتی و دەڵێ: تەنیا دکتۆر پیبرتۆن لە چاودێرانی ئەبرەشییەکانی بۆستن ڕاگەیاندنەکەی خوێندەوە، ئەویش لەبەر هۆیەکی سادە، ئەویش ئەوەیە حاکمەکە ئەندام بوو لە ئەبرەشییەکەیدا. ڕووبەڕووی شەرمەزارییەکی گەورە بوویەوە لەبەرئەوەی زۆر لە ئامادەبووان پشتیان تێ کرد، یان بیناکەیان بەجێ هێشت.

پاش ئەو ڕووداوە دراماتیکانەی شۆڕشی ئەڵمانیای ڕۆهەڵات لە ١٦ و ١٧ی حوزەیرانی ١٩٥٣ بەخۆیەوە بینی، کرێکارە مانگرتووەکان لە بەرلینی ڕۆهەڵات لە ١٨ی حوزەیران گەڕانەوە بۆ کانەکانیان، بەڵام ڕازی نەبوون دەست بەکار بکەنەوە. "لەبەردەم ئامێر و مێزەکانی کارکردندا وەستان و پشتیان کردە بەرپرسە حیزبییەکان".

ئەم ڕێگایانەی دوایی وازهێنانێکی ڕەمزی لە هاوکاریکردن لەگەڵ دژبەر بەرجەستە دەکەن، بەڵام زۆرینەی ڕەهای ڕێگەکانی کاری ناتوندوتیژانە شێوە-کاری گرینگترن، چونکە خەڵک لەڕێیەوە ڕازینەبوونیان بە جۆرێکی دیاریکراو لەو هاوکارییەی نوێ لەگەڵ دژبەرەکان دەردەبڕن، یاخۆ دەستبەرداری جۆرێکی دیاریکراو لە هاوکاری دەبن کە پێشتر پێوەی پابەند بوون.

لە ٢٢ی تشرینی یەکەم مەجەرییەکان خۆپیشاندانێکی بێدەنگیان ئەنجامدا لە پێناو گردبوونەوە لە بەردەم باڵوێزخانەی پۆڵۆنیا، ئەویش پاش ئەو پشێوی و شۆڕشەی پۆڵۆنیا بە خۆیەوە بینی. هەروەها لە قۆناغێکی دواتر و لە کاتی شۆڕشی مەجەریدا لە ساڵی ١٩٥٦ لە چەندان ناوچەی بۆدابێست، دانیشتوان لەنێوان سەعات یەک و دووی پاش نیوەڕۆدا بۆ ماوەی سەعاتێک بێدەنگ دەبوون. خەڵک دوای ئەوەی لەڕێی پۆستەر و بلاوکراوە یان بە ڕاستەوخۆ ئاگەدار دەکرانەوە،

هەموو بەپەلە لەکاتی دیاریکراودا دەگەڕانەوە ماڵەکانیان، یان رووبان دەکردە نێزیکترین ماڵەکان و شەقامەکانیان بۆ ماوەی سەعاتێک چۆڵ دەکرد.

لە ئینگلتەرا رێپێوانی درماستۆنی یەکەم لە ئاداری ١٩٥٨ دەستی پێ کرد و هەشت هەزار کەس بەشداربیان تێدا کرد، لە دووریی میلێک لە بارەگای دامەزراوەی توێژینەکانی چەکی ناوکی هەموو بێدەنگ دەبوون.

ساڵی ١٩٦٢ بڵاوکراوەیەک بانگەوازێکی بۆ ئافرەتانی مەدرید بڵاو کردەوە لەپێناو هاوهەڵوێستیکردن لەگەڵ دەیان هەزار کرێکاری مانگرتوو لە کانەکانی ئەستوریاس لە هەرێمی باسک و هەندێ ناوچەی تری ئیسپانیا. لە ١٥ی ئایاری ١٩٦٢ ئافرەتان رووبان کردە گۆڕەپانە مێژووییەکەی پویرتا دل سول لە ناوەڕاستی مەدرید بەمەبەستی پێشکێشکردنی "پاڵپشتیی بێدەنگ". یەک یەک و دوو دوو بە دەوری گۆڕەپانەکەدا دەسووڕانەوە. هێزەکانی ئاسایش بەبێ ئاژاوەگێڕی ٧٠ ئافرەتیان گرت، کە لەنێو گیراوەکاندا ئافرەتانی دیار و هاوسەری کەسایەتیی گرینگیان تێدا بوو. رۆژی دوای ئەوە، پاش ئەوەی لەنێوان هەزار و پێنجسەد تا بیست هەزار بیزیتا غەرامە کران ئازادیان کردن.

کاتێ خەباتکارێکی کوبی لە کۆنگرەی بیست و سێیەمینی حزبی شیوعیدا لە مۆسکۆ، رای گەیاند پشتگیری لە بەرگەگرتنی هەموو مەترسییەک دەکا لەپێناو چۆکدادان بە ئەمەریکا لە ڤێتنام، گوتارەکەی لەبری چەپڵەڕێزان بە بێدەنگبوون پێشوازی لێ کرا.

لە ماوەی ساڵی ١٩٦٤دا زانکۆی کالیفۆرنیا لە بیرکلی ژمارەیەک دیداری بۆ گوتاری ئازاد رێک خست. لە یەکێک لە ئێوارە کۆڕەکاندا لە سەرەتای مانگی تشرینی یەکەم ژمارەیەک لە قوتابیانی نەیاری بزووتنەوەی گوتاری ئازاد دەستیان دایە تەنگاوکردنی کۆبووەکان و گێچەڵ پێکردنیان بە تێگرتنی هێلکە و قنگەجگەرەی داگیرساوەوە. کۆبووەکان بە هەڵبژاردنی بێدەنگی وەڵامی دەستدرێژیکارەکانیان دایەوە، پاش ٤٥ خولەک لە ئاڵۆسکاندن ئاژاوەچییەکان شوێنەکەیان بەجێ هێشت.

بێدەنگیی لە تایبەتمەندییە بنچینەییەکانی پرسەگێڕان بوو بۆ جان پالاش، ئەو قوتابییەی لە کانوونی دووەمی ١٩٦٩ وەک ناڕەزایی لە دژی داگیرکەری رووسیا خۆی سووتاند. لێژنەی کاری قوتابیان ئەم بانگەوازەی ئاڕاستە کرد: "لەم هەلومەرجەدا، بێدەنگیی تەواو باشترین رێگەیە لە رێیەوە هەستی راستەقینەی خۆمان دەربڕین". رێورەسمی ماتەمگێڕانەکەیشی بە "بێدەنگیی رەها و دامەزراوی" وەسف کرا. دەنگی زەنگی چەندان کڵێسا لە هەموو لایەکی شارە هێمنەکەوە دەبیسترا".

بنەواکانی رۆژنامەوانی

ئەو شتەی دەبێ هەواڵکاران بیزانن و جەماوەر چاوەڕوانی بکات

بیل کۆڤاچ و تۆم رۆزێنستیل

بەشی حەوتەم

بەشی نۆیەم

هەواڵەکە گشتگیر و هاوسەنگ بکە

هەواڵنامەی کتێبی

ڤالێری کرێین، سەرۆکی ریسێرچ کامیونیکێیشن لیمیتد لە فلۆریدا حەز دەکات، ئەم چیرۆکە لەبارەی چۆنییەتیی نەخوێندنەوەی جەماوەر بگێڕێتەوە. چیرۆکەکە لەبارەی سەرۆکی لێکۆڵینەوەی بازارییە لە تۆڕێکی تەلەڤزیۆنیی سەرەکیدا، کەستێکی کە داوای لێ کرا ئەم پرسیارە لە گردبوونەوەیەک لەگەڵ گرووپەکانی هەڵسەنگێنەر و بینەرانی گەنجدا ئاڕاستە بکات، "ئاخۆ نەریتی گەورەی دواتر بۆ گەنجان چی دەبێت؟".

لێکۆڵەرەکە هەستی کرد ئامرازی وەک لێکۆڵینەوە بە ڕاپرسی، سایکۆگرافیکس و گرووپەکانی هەڵسەنگێنەر بۆ تێگەیشتن لە کاردانەوەی خەڵک بەرامبەر بە شتەکان دەتوانرێت بەکار بهێنرێت. تۆ هەروەها دەتوانی ئەوانە بەکار بێنیت بۆ تێگەیشتن لەوەی خەڵک چۆن ژیان دەگوزەرێنێت و چۆن مێدیا بەکار دێنێت. بەڵام ئەوانە ناتوانرێت بەکار بهێنرێت، یان لانی کەم نابێت بەکار بهێنرین، بۆ ئەوەی شوێنی هەڵسەنگاندنی پیشەییانە بگرنەوە.

بەڵام سەرۆکەکان دەیانویست پرسیارەکە بکرێت، بۆیە لێکۆڵەرەکە بەدڵگرانییەوە تەماشای سەرۆکی گرووپی هەڵسەنگاندنی کرد، کە پرسیارەکەی ئاراستەی هەرزەکارانی گردبووە لە دەوری مێزەکەی ئەوبەر ئاوێنەی یەک بەر کرد "بەڕای ئێوە نەریتی گەورەی دواتر بۆ گەنجان چی دەبێت؟".

وەرگێڕانی لە ئینگلیزییەوە: لەیلا حەمید

لە بەختی ئەو وەڵامەکە هات "مەبەستت چییە، نەریتی دواتر چی دەبێت؟ ئێمە پشت بە ئێوە دەبەستین بۆ ئەوەی پێمان بڵێن نەریتی گەورەی دواتر چی دەبێت".

ئەگەر بنەمای تێکەڵکاری و پێوەستیبوون یارمەتیدەر بێت بۆ ڕوونکردنەوەی ئەوەی ئاخۆ چۆن ڕۆژنامەنووسان بەشێوەیەکی زۆر کاریگەرتر دەتوانن دەست بهاوێنە هەواڵەکانەوە، ئەو بنەوایەی دواتر دێت دەڵێت کام هەواڵانە ڕووماڵ بکرێن.

هەواڵ چییە؟ بە لەبەرچاوگرتنی مەودا و کات و سەرچاوەکانەوە،چ شتێک گرینکە و کامە ناگرینگە، چ شتێک دەبێت لەناو هەواڵدا بهێڵرێتەوە و چ شتێک دەبێت دەربهێنرێت؟ لە سەردەمی بێ سنوورایەتیی ئینتەرنێتدا کێ زیندوو دەمێنێتەوە؟ ئەم پرسیارانە زانیاریی لەبارەی ئەو بنەمایەی هەشتەمەوە دابین دەکەن، کە هاوواڵتییان لە چاپەمەنیی داوای دەکەن:

پێویستە ڕۆژنامەنووسان هەواڵەکە گشتگیر و بەراوردی بکەن. بەڵام چۆن؟ لە سەردەمی دۆزینەوەدا نەخشەکێشی بەهەمان ڕادەی زانستبوونییەوە هونەریش بوو. ئەو پیاوانەی بەسەر کاغەزی پێستە هەڵدەوەستان و ڕەشنووسی وێنەکانی جیهانی فرەوانبووەیان دەکێشایەوە دەیانتوانی کارێکی تاڕادەیەک وردلە نەخشەکێشانی ئەوروپا و تەنانەت دەریاکانی هاوسێیەوە ئەنجام بدەن. بەڵام لەبارەی ڕۆئاوا و جیهانی نوێ (ئەمەریکا)، بۆ ئەو هەرێمانەی، کە بەو شێوەیە گرِیان لە هزری خەڵکی بەردەدا، ئەوان زیاتر مەزندەیان دەکرد، ئاخۆ چ شتێک لەوێ هەیە؟ زێڕ؟ تاقگەکانی گەنجێتی؟ کۆتاییی جیهان؟ دێوەکان؟ قەبارەی کێشوەرە دوورەکانی ئەوان دەیانکێشانەوە بەگوێرەی ئەو جەماوەرەی پێیان وابوو ڕەنگە هێڵکارییەکان بکرِن، دەئاوسا و دادەچووەوە. لە زەریای یەکجار دوورەدەستی ئارامدا ئەوان وێنەی دێوی دەریایی، ئەژدیها یان نەهەنگی زلیان دەکێشا بۆ پڕکردنەوەی شوێنی ئەو شتانەی نەیان دەزانین. چەندی دێوەکانیان سەرنجڕاکێشتر و بەسامتر بوونایە، بەهەمان ڕادەش کانەکانی زێڕ و ئەو هیندییانەی مەزندەیان دەکردن، سەیرتر و بەهەمان ڕادەش نەخشەکانیان زیاتر دەفرۆشران و ناوبانگیان وەک نەخشەکێش گەشەی دەکرد. جۆش و خرۆش نەخشە گشتییەکانی بەرهەم هێنا، هەرچەندە نەخشەکان ڕێنوێنی لاواز بوون بۆ دۆزینەوە یان تێگەیشتن.

ڕۆژنامەگەری نەخشەکێشیی سەردەمییانەی ئێمەیە. نەخشەیەک بۆ هاوواڵتییان دادەهێنێت بۆ ئەوەی لەناو کۆمەڵگەدا بسووڕێنەوە. ئەمە سوودەکەیەتی و هۆکاری ئابووریە بۆ هەبوونی، ئەم چمکەی نەخشەکێشی یارمەتیدەرە بۆ ڕوونکردنەوەی ئەو پرسەی ئاخۆ ڕۆژنامەوانی بەرپرسە لە ڕووماڵکردنی چ شتێک. بە وێنەی هەر نەخشەیەک، نرخی ڕۆژنامەوانیش دەوەستێتە سەر تەواوبوون و بەراوردیبوونەکەی. ئەو ڕۆژنامەنووسانەی بۆ دادگەییەکی بەجۆش یان ڕیسوایی ناوداڕێک کات و مەودایەکی پتر لەوە تەرخان دەکەن، کە پێیان وایە شایەنییەتی- لەبەرئەوەی پێیان وایە هەواڵەکە بازاڕی دەبێت- وەک ئەو نەخشەکێشانەن، کە بەریتانیا و ئیسپانیایان بەهەمان قەبارەی گرِیڵەند کێشاوە، چونکە جەماوەر وای دەویست. ڕەنگە ئەوە مەبەستی ئابووریی

کورت مەودا بپێکێت، بەڵام گەشتیاران بەلارێدا دەبات و لە دواییدا ناوبانگی نەخشەکێشەکە لەناو دەبات. ئەو ڕۆژنامەنووسەی ئەو شتە دەنووسێت کە " تەنیا پێی ڕاستە" بەبێ ئەوەی لەڕاستیدا سەرەتا لێی دڵنیا ببێتەوە، وەک ئەو هونەرمەندەیە، کە دێوەکانی دەریای لە سووچە دوورەکانی جیهانی نوێدا کێشا. ئەو ڕۆژنامەنووسەی بەشێکی زۆری هەواڵەکانی تر لە پرۆسەکەدا دەردێنێت، وەک ئەو نەخشەکێشەیە، کە ناتوانێت باسی هەموو ئەو شەقامانەی تری سەر ڕێگە بۆ گەشتیاران بکات.

بیرکردنەوە لە ڕۆژنامەوانی وەک نەخشەکێشی یارمەتیمان دەدات بەراورد و گشتگیربوون بەکلیلی ڕاست و دروستی بزانین. ئەمەش مەوداکەی لەسەرووی تاقە هەواڵێکە. لاپەڕەی یەکەمی ڕۆژنامەیەک، ماڵپەڕێک یان بلاوکراوەیەکی هەواڵی، کە بەپێز و سەرنجڕاکێشە، بەڵام بەهەر پێوەرێکی ماقوولەوە هیچ شتێکی بەنرخی تێدا نییە، شێواندنە. لەهەمان کاتدا هەواڵێکی ڕۆژ کە تەنیا بابەتی ڕاستەقینە و گەورەی تێدایە، بەبێ گوڕوتین یان هەست، بەهەمان ڕادە ناهاوسەنگە.

بەئاشکرا سنووورەکانی کات و سەرچاوە بەو مانایەن هەواڵکاران ناتوانن هەموو شتێک ڕوومالّ بکەن، بەڵام ئێمە وەک هاوواڵاتی دەتوانین ئەم پرسیارانە بکەین: ئاخۆ ئێمە تەواوی کۆمەڵگە لەناو گوزارشتەکەدا دەبینین؟ ئاخۆ من خۆم دەبینم؟ ئاخۆ گوزارشتەکە تێکەڵەیەکی بەراوردیی ئەو شتەی تێدایە، کە خەڵک یان بەسەرنجڕاکێش یان بەگرینگی دادەنێت؟

بۆچوونی هەڵە لە بەئامانجکردنی دیموگرافییەکاندا

چمکی نەخشەکێشییەکە هەروەها یارمەتیدەرە بۆ ئەوەی باستر لە بیرۆکەی جۆرەوجۆرێتیی هەواڵ تێ بگەین. ئەگەر ئێمە ڕۆژنامەوانی بەنەخشەکێشییەکی کۆمەڵایەتی دابنێین، نەخشەکە پێویستە هەواڵی بۆ هەموو کۆمەڵگە تێدا بێت، نەک تەنیا ئەوانەی خاوەن دیموگرافیای سەرنج ڕاکێش یاخۆ پەلکێشییەکی بەهێزن بۆ ڕیکلاّمکاران. ئەگەر بەپێچەوانەوە کارەکە بکرێت نەخشەی وا دروست دەبێت، کە ناوچەی تەواوی لەناودا بزرە.

بەداخەوە دەرکەوتووە ئەمە بنەمایەکی سەختە بۆ پابەندبوون پێی. وەک لە بەشی سێیەم لەبارەی دڵسۆزی بۆ هاوواڵتییاندا باسمان کرد، دامەزراوەی هەواڵی لە ١٩٨٠کاندا دەستیان کرد بە پڕژانە سەر خوێنەری دەوڵەمەندتر، ئەمەش لێکدانەوەیەکی تۆزێک پتر هەڵدەگرێت لە چوارچێوەی بەراوردبووندا. پاش ٢٥ ساڵ لە لەدەستدانی جەماوەر و ڕیکلاّمکارانی تەلەڤزیۆن و میدیاکانی تر، ڕۆژنامەکان لەسەر ئەوە ڕێک کەوتن سنووری سەرەکی هەن بۆ تیراژی ڕێ تێچوویان لە سەردەمی ڤیدیۆدا، لە ڕاستیدا ڕۆژنامەکان ئامرازێکی گونجاوترن بۆ کەسانی باشتر پەروەردەکرا. هۆکارێکی سەرەکیی دووەم پێوەندیی بەتێچووەکانەوە هەبوو، ڕۆژنامەنووسەکان هەر ڕۆژنامەیەکیان بە زەرەر دەفرۆشت. ئەو ٢٥ سەنت یان تەنانەت یەک دۆلارەی دەدرێت بەئەستەم

قەرەبووی تاکە بەبەشێکی تێچووەکانی هەواڵنێری و چاپ و بڵاوکردنەوەی هەر کۆپییەک دەکاتەوە، پاشماوەکەی لە سوودەکانی ڕیکلامکردنەوە دێت. کۆپیی هەر ڕۆژنامەیەکی فرۆشراو بەو خوێنەرانەی بەدڵی ڕیکلامکارانەوە نەبوون، لە ڕاستیدا پارەی تێ دەچوو. بازرگانیی ڕیکلامکردنیش بڕیاری دا ڕۆژنامەکان بەشێوەیەکی سەرەکی بۆ گەیشتن بە چینی سەرەوە بەکار بێنێت. بازرگانییەکە میدیاکانی تر بەتایبەتیش تەلەڤزیۆن و ڕادیۆی بۆ گەیشتن بەجەماوەری کرێکار بەکار دەهێنا.

لە دواییدا ستراتیجەکانی کاری ڕۆژنامەیی گەیشتە ئەو باوەڕەی ئامانجکردنی تیراژەکە لەسەر زەنگینەکان نەک تەنیا پێویستی، بگرە کردەوەیەکی ڕەوایە. مەزندەی تێچووەکان بەگوێرەی هەر کۆپییەک و سوودەکەش بەپێی هەر ئابوونەدەرێکەوە لەژێر ناوی کارایی ئابووری، دەرکەوت بەدڵی هەموو کومەڵگە نییە. پشتگوێخستنی گەڕەکی دیاریکراو هەروەها بەمانای وەبەرهێنان نەکردنی چڕ بۆ ڕوومالکردنیان بوو.

مشتومڕکردن لەگەڵ ئابووری یان تەنانەت- بەلەبەرچاوگرتنی لەدەستدانی جەماوەری تەلەڤزیۆن- ئەو بیرۆکەیەی، کە ئەم جەماوەرە ناگەڕێتەوە، سەخت بوو بەرهەڵستیکردنی ئەو نەریتە بەمانای باوەڕهێنان بوو بەو ستراتیجییە دوورمەودایەی وۆڵ ستریت و بەشی زۆری بۆچوونی کۆن لەگەڵی ناکۆک بوون.

تەلەڤزیۆنیش ڕێگەیەکی هاوشێوەی گرتە بەر بەتایبەتیش پاش ئەوەی وێزگەی زیاتر هەواڵیان بەرهەم هێنا و بەشی هەر کەسێکیان لە هەواڵ کەم کردەوە. پاڵەپەستۆکە چڕتر بووەوە، بەهۆی ئەو ڕاستییەی وێزگەکان و وۆڵ ستریتیش لە قازانجێکی گەورە لە هەواڵەکان ڕاهاتبوون، کە زۆربەی جار پتر لە ٤٠٪بوو. لە پێناو پاراستنی بودجە، وێزگەکان هەواڵنێری بەشێوەیەکی سەرسڕهێنەر کەمیان هێشتەوە و داوایان لە زۆربەیان دەکرد لانی کەم ڕۆژانە هەواڵێک بەرهەم بێنن. ڕوومالکردنی تەواوی کۆمەڵگە ئەستەم بوو، لە جیاتی هەواڵ پرژێنرابووە سەر دڵخوازترین پێکهاتە- ژنانی گەنجتر.

تێپەڕینی کات، دیتنی کێشەی ڕژدی لۆجیکی ئابووریی بۆ بەئامانجکردنی دیموگرافییەکان ئەستەم دەکات، کێشەکە ئەوەیە ئەو جەماوەرە نوێیانەی بەردەرە لە کۆتاییی ١٩٧٠کان پشتگوێ خران، ئەو کۆمەڵگەکانی ئەو کۆچبەرانەی بوون، کە شارەکانی ئەمەریکایان گۆڕی و بەردەوام گەورەتر دەبوون، ئەمە دەقاودەق ئەو جەماوەرە بوو کە سەد ساڵ لەمەوبەر کۆڵەکەی سەرکەوتنی ڕۆژنامەوانی بوو. پوڵیتزر و سکریپس و بارۆنەکانی تری چاپەمەنی نرخی یەک پێنی ئەم کۆچبەرانەیان کردە پێکهاتەی سەرەکیی جەماوەرکەیان، نووسینەکانیان سادە بوو بۆ ئەوەی کۆچبەرەکان بتوانن سەری لێ دەربکەن، لاپەڕەکانی نووسیاری فێری دەکردن چۆن ببن بەهاوواڵتی. ئەمەریکاییە نوێیەکان شەوانە کۆ دەبوونەوە بۆ باسکردنی شتەکانی ڕۆژنامەکان یان بۆ خوێندنەوەیان بۆ یەکتری و گفتوگۆکردن لەسەر بابەتە گرینگەکانی ڕۆژ.

کاتێک کۆچبەرانی ١٨٨٠ و ١٨٩٠ەکان زیاتر بەئەمەریکی کران، ڕۆژنامەکان لەگەڵیان گۆڕان و زیاتر بوون بە هی چینی ناوەڕاست و ئەدەبیانەتر بوون. نیویۆرک وێرلْدی ١٩١٠ ڕۆژنامەیەکی زۆر مەتینتر بوو لە وێرلْدی ٢٠ ساڵ پێش خۆی.

هەشتا ساڵ دواتر پیشەسازیی ڕۆژنامەوانی، کە ئێستەکە ئەوەندە گرێدراوی کارایی ئابووریە، هەر هەمان وەبەرهێنانی نەکرد و پێوەندییەکی لەگەڵ نوێترین ئەمەریکاییەکان پێک نەهێنا، بەو شێوەی یەک سەدە لەمەوبەر کردی.

هەروەتر کاتێک ڕۆژنامەوانی خۆی کرد بەئامانج بۆ بەتەنیا زەنگینترین دیموگرافییەکان وەبەرهێنانێکی ئەوتۆی بۆ گەنجترین ئەمەریکاییەکان نەکرد. هەواڵەکان درێژ و دەسکرد بوون و زۆربەی جار بۆ تێگەیشتن داوای پلەی کۆلێجیان دەکرد، ڕەخنەگرانی وەک ستێڤان هێسی پەیمانگەی بروکینگز بەردەوام باسیان لەوە دەکرد ڕۆژنامەنووسان بۆ سەرچاوەکانیان هەواڵ دەنووسن.

لە تەلەڤزیۆندا جەختکردنەوە لەسەر تاوان، هەروەها پەرۆشی هەواڵی تەلەڤزیۆنی لە شتێک، کە خێزان بۆ دیتنی کۆ دەبووەوە، گۆڕی بۆ شتێک، کە دایک و باوک منداڵانی خۆیان لێ دەپاراست، لەژێر ناوی کارایی و قازانجەوە، ئێمە هیچ شتێکمان بۆ نەکرا لە پێناو دروستکردنی نەوەیەکی نوێی تامەزرۆ بۆ هەواڵ، ئەمڕۆ زانیاری لەبارەی جەماوەرە لەسەر ئینتەرنێت دەری دەخات، کەسانی گەنج حەزیان لە هەواڵە، بەڵام نەک بە هیچ کام لە فۆڕمە کۆنەکانی پێشکێشکردنی بەهۆی تەکنۆلۆجیای کۆنەوە. هەرچەندە هەموو سووچی کاری هەواڵی نییە، بەڵام کارەکە لە ڕاستیدا ستراتیجییەکی بازرگانیی هەبوو بۆ خولقاندنی کڕیارانی ناهەواڵی.

ئەرکی گەیشتن بەسەرجەم کۆمەڵگە بێگومان لە ١٩٩٠ەکاندا لەچاو ١٨٩٠ەکان سەختتر بووە، رکابەرێتی لەسەر کاتی خەڵک یەکجار چڕتر بووەتەوە و هەمەچەشنێتیی کولتوورەکان ڕەنگاوڕەنگتر بووە، لەچاو سەتەیەک پێشتر، کە کۆچبەران بەشێوەیەکی سەرەکی لە ئەورووپاوە دەهاتن. بەڵام ئێستەکە سەرچاوەی زیاتری زانیاری هەبوون بۆ هەڵبژاردن و دامەزراوە هەواڵییەکان بەهەڵە وای بۆ چوون جەماوەری کۆچبەر کاتێک "دەکرێن بەئەمەریکی" بۆ ڕۆژنامەکان کێش دەبن.

لە میامیدا هێرالْد لە تێگەیشتن لەوەی جەماوەر ڕوو لە هێرالْد ناکات و هێرالْد پێویستە لێیان بچێتە پێشەوە دوا کەوت، لە ئەنجامدا ڕۆژنامەکە دابەزینێکی زەقی لە تیراژەکەی بەخۆوە دیت تا ئەو کاتەی گۆڕینی دیموگرافییەکان و پێویستیی ڕۆژنامەکە بۆ کاردانەوە ڕوون بووە، تیراژی ڕۆژنامەکە لە پتر لە ٤٣٥٠٠٠ لە ١٩٨٤ بۆ ٣٥٧٠٠٠ لە ١٩٩٩ دابەزی. داهێنەرایەتیی وەک چەندان ڕۆژنامە، لەوانەش ئیلْ نوفۆ هێرالْد و ئای یۆ! (هەفتەنامەیەک بۆ گەنجان) دەستیان پێ کرد. بەشێوەیەکی سەرنج ڕاکێش لە کۆتاییی سەتەدا تیراژی بەیەکەوەی هێرالْد و ئیلْ نوفۆ هێرالْد بووە ٤٣٧٠٠٠- کە زیاتر بوو لە لووتکەی تیراژی هیرالْدی کۆن. لە ٢٠٠٥دا تیراژی

بەیەکەوەیی ڕۆژنامەکانی میامی، وەک لە ساڵنامەی نووسیاران و خاوەن ئیمتیازەکاندا هاتووە، بووە ٤٠٥٦١٨.

ئاخۆ دەکرا پێچەوانەکەی ڕوو بدات؟ ئاخۆ ڕۆژنامەوانی دەیتوانی ڕێگری لەم دابڕانە لەگەڵ جەماوەری بەرفراوانتر بکات و سەرکەوتووانە بگاتە جەماوەرێکی جۆرەوجۆرتر و جەماوەرێکی گەنجتر؟ بەدڵنیاییەوە وەڵامی ئەمە سەختە، بەڵام تا کۆمپانیا هەواڵییەکان دیموگرافیی دەستەبژێر و کاراییان لە تێچوون کردبووە ئامانج، پیشەسازییەکە بەشێوەیەکی گشتی هەوڵی بۆ ئەمانە نەدا. یان کاتێک کۆمپانیاکان هەوڵیان دا، وەک لە حاڵەتی میامیدا، زۆر درەنگ بوو. چمکی نەخشەکێش هەڵەکە دەردەخات. ئێمە نەخشەیەکمان بۆ کۆمەڵێک گەڕەکی دیاریکراو کێشاوە نەک هەموویان. ئەوانەی نەیانتوانیوە بەناو ئەو شوێنەی تێیدا دەژین، بسووڕێنەوە وازیان لە نەخشەکە هێناوە.

ئەو بڵاوکراوە هەواڵی و ڕۆژنامانەی کۆمەڵگە گشتییەکانیان پشتگوێ خست، هەروەها کێشەیان بۆ ئەو کۆمەڵگانەش دروست کرد، کە لە خزمەتیاندا بوون. سەرەتا بەهێشتنەوە جەماوەرەکەیان بەزانیارییەکی کەمەوە، چونکە بەشێکی زۆری زانیاری دەرهێنرابوو، ئەمەش هاوواڵتییانی تووشی بڕیاردانی لاوازسەبارەت بە نەریتە هاوسەردەمییەکان و پێویستییەکانیان دەکرد. لە دواییدا ستراتیجەکە مەترسیی لەسەر بژێوی دامەزراوە هەواڵییەکە هەبوو، دامەزراوەیەک، کە گەورەترین پێویستیی بەهاووڵاتییانی تامەزرۆوە هەیە، بەگوتەی بەپێزی جۆن مۆرتۆنی شرۆڤەکاری وۆڵ ستریت "ئێمە تۆی خۆمان خواردبوو".

لەگەڵ فەرامۆشکردنی کۆمەڵگە گشتییەکان، هەروەها کێشەی پێچەوانەی پێدانی وردەکارییی یەکجار زۆریش بۆ ئەو گرووپە دیموگرافییە هەبوو، کە ڕۆژنامەوانی لەخزمەتیدا بوو، هەواڵەکان درێژتر و فرەتر بوون، هەرچەندە بەشێکی بچووککراوەتری جەماوەریان بەئامانج کردبوو. ڕۆژنامەکان جاری وا هەبوو پتر لە سەد لاپەڕە دەبوون و ڕەنگە ڕۆژێکی تەواو بۆ خوێندنەوەیان پێویست بوایە. لەسەر تەلەڤزیۆن بەئامانجکردن کاریگەرییەکی هاوشێوەی هەبوو، بۆ نموونە بەرنامەکانی ڕۆژانەی تەلەڤزیۆنی ناوخۆیی لەبارەی تەندروستی، کە هەر لێکۆڵینەوەیەکی پزیشکییان چەندێ سەرەتاییش بوایە، ڕوومالّ دەکرد، وێ دەچوو پتر لەوەی هاوواڵتییان ئاگادار بکەنەوە سەریان لێ بشێوێنن.

هەڵەکە ڕەنگە چاک بکرێتەوە. بەڵام پێویستە ڕۆژنامەوانی بەخێرایی کار بکات بۆ ئەوەی ڕێگەکانی خزمەتکردن بەکۆمەڵگە جۆرەوجۆرەکان– کە بەشێکن لە کۆمەڵگەی گەورەتر– بدۆزێتەوە، هەروەها بەڵگە هەیە، کە هاوواڵتییانیش هاوڕان. لەوەتەی ١٩٩٨ەوە بۆ ماوەی چەندان ساڵ پڕۆژەی کارامەیی لە ڕۆژنامەوانیدا لێکۆڵینەوەی لەوە کردووە چ جۆرە هەواڵێکی تەلەڤزیۆنیی ناوخۆیی جەماوەرکێشە. تیمێکی پلاندانی پێکهاتوو لە شارەزایانی هەواڵیی تەلەڤزیۆنیی ناوخۆیی ڕوومالّکردنی گشت کۆمەڵگەیان بە گرینگترین ئەرکی وێزگەیەکی هەواڵیی تەلەڤزیۆنیی لەقەڵەم دا.

زانیارییەکە دەری خست بینەرانیش هاوڕان. ئەو وێزگانەی کۆمەڵە بابەتێکی زیاتریان گوزارشت دەکرد، ئەگەری دروستکردنی جەماوەر یان ڕاگرتنی جەماوەریان پتر بوو لەوانەی بەم شێوەیە نەبوون.

سنووردارکانی لێکچووواندن

بەهەمان شێوەی هەموو لێکچووواندنەکان، بەراوردەکە لەگەڵ نەخشەکێش سنووری خۆی هەیە. نەخشەکێشی زانستییانەیە، بەڵام ڕۆژنامەنووسی وا نییە، تۆ دەتوانیت شوێنی دەقاودەقی شەقامێک بدۆزیتەوە یان ڕووبەری وڵاتێک یاخۆ تەنانەت زەریایەک بپێویت، هاوسەنگییەکانی ناو هەواڵ بابەتێکی ترن، هەواڵێکی گرینگ بۆ کەسێک بۆ کەسانی تر بێ بایەخە.

هاوسەنگی و گشتگیری لەناو هەواڵدا کەسێنین. بەڵام لێڵبوونیان هیچ بەو مانایە نییە ئەوان لە تایبەتمەندییەکانی بابەتییانەی شەقام و ڕووبارەکانی سەر نەخشە کەم بایەختر. بەپێچەوانەوە، هەوڵدان بۆیان بۆ جەماوەریبوونی ڕۆژنامەوانی و تەندروستیی دارایی پێویستە، هەروەها دەکرێت – ئەوە نەک تەنیا چمکێکی نابەرجەستە نییە– کە بەدواداچوون بکرێت بۆ هاوسەنگی و گشتگیریی سەرەڕای کەسێنیبوونیان.

هاووڵاتییەک و ڕۆژنامەنووسێک ڕەنگە لەبارەی بڕیاردان لەسەر ئەوەی چ شتێک گرینگە جیاواز بن، بەڵام هاووڵاتیان ئەو جیاوازییانە قبووڵ دەکەن، ئەگەر بگەنە ئەو باوەڕەی ڕۆژنامەنووسەکە هەوڵ دەدات هەواڵەکان هەڵبسەنگێنێت لەپێناو ئەو شتەی خوێنەران پێویستیانە و داوای هەڵسەنگاندنەکە دەکەن، گرینگترین شت ئەوەیە هاووڵاتیان پێویستە باوەڕ بێنن بەوەی بڕیارەکانی ڕۆژنامەنووسان بۆ ئیستیغلالکردن نییە– واتە ڕۆژنامەنووسان تەنیا ئەو شتانە پێشکێش ناکەن کە دەفرۆشرێن– و خۆیان سووک ناکەن، هەروەها خەڵک کەمتر گرینگی بەوە دەدەن ئاخۆ ڕۆژنامەنووسان هەڵە دەکەن یان بەباشی هەڵەکان چاک دەکەنەوە یان هەردەم هەواڵی ڕاست و دروست هەڵدەبژێرن. بنەمای سەرەکیی بۆ باوەڕمەندی پاڵنەری خوێنراوەی ڕۆژنامەنووسە. خەڵک داوای بێ کەموکوڕێتی ناکەن، چاوەڕیی نیازپاکین، وەک چۆن لە باسی دڵسۆزیی بۆ هاووڵاتییاندا لێی دواین. پەرۆشی بۆ هاوسەنگێتی ڕێگەیەکی سەرەکییە بۆ خستنەڕووی پاڵنەری بەرژەوەندییی گشتی.

خەڵکانی ڕاستگۆ لەبارەی گرینگیی هەواڵێک دەتوانن ناکۆک بن، بەڵام هاووڵاتیان و ڕۆژنامەنووسان وەک یەک دەزانن کەی هەواڵێک زێدەڕۆییی تێدا دەکرێت، ئەوان ڕەنگە لەسەر دەقاودەقێتیی سنووربەزاندنەکە ناکۆک بن، بەڵام لە خاڵێکی دیاریکراودا هەست دەکەن شتەکە ڕووی داوە. لەم کاتانەی دواییدا ئەم خاڵی سنووربەزاندنە بە بەردەوامییەکی بێزارکەرەوە هێرش کراوەتە سەری.

فشاری زێدەڕۆیی

لەو ساتانەی کولتووری میدیایی هەواڵی بەگۆڕان و سەرلێشێوانێکی خێرادا تێپەڕ دەبێت، وێ دەچێت فشاری وروژاندن و بەجۆشکردن لەئارادا بێت. ڕەنگە ئەمە بە بنەمای "جەستەی ڕووت و گیتار" ناو بنێیت.

ئەگەر تۆ دەتەوێت جەماوەر پەلکێش بکەیت، دەتوانیت بچیت بۆ سووچێکی شەقامێک و شانۆی بەرەبەرە جلداکەندن بکەیت و خۆت ڕووت بکەیتەوە. ڕەنگە خێرا جەماوەرێک کۆ بکەیەوە. کێشەکە ئەوەیە چۆن خەڵکەکە ڕادەگریت. چۆن ڕێگە لە جووڵەجووڵی جەماوەر دەگریت؟ ڕێگەیەکی تر هەیە. وا دابنێ تۆ چوویت بۆ هەمان سووچی شەقام و گیتارەکەت ژەنی. یەکەم ڕۆژ خەڵکانێکی کەم گوێیان لێت گرت. ڕەنگە ڕۆژی دووەم زیاتر بن. بەگوێرەی توانات لە گیتارژەنیدا و ئاستی جۆرەوجۆرێتی و دڵگیریی پێرستی نمایشەکانت، جەماوەرەکە ڕەنگە ڕۆژانە زیاتر بن. ئەگەر باش بیت ڕەنگە ناچار نەبیت ئاپۆڕەکە بجووڵێنیت و خەڵکی نوێ بێنیتە شوێنی ئەوانەی لە دووبارەبوونەوە بێزار بوون.

ئەمە لەڕاستیدا ئەو هەڵبژاردنەیە، کە میدیای هەواڵی بەپچڕپچڕی تووشی دەبێت. کاتێک تەکنەلۆجیای نوێ ژمارەی دەزگاکان زیاد دەکات، هەر دامەزراوەیەک شایەتی دابەزینی جەماوەرەکەیەتی، کاتێک داهاتوو مسۆگەر نییە و دیار نییە، تۆ چەند لەگەڵ ئیشەکە بەردەوام دەبیت، مەگەر بەخێرایی جەماوەر دروست بکەیت، ئاخۆ پێویستە چ ڕێگەیەک بگریتە بەر؟ دامەزراوەیەکی هەواڵی پێویستە کار بکات و تاڕادەیەک دەبێت بەگوێرەی بیر و باوەڕ یان فەلسەفەیەک کار بکات، لەبەرئەوەی نموونە کارپێکراوەکانی ڕابردوو ڕەنگە لەداهاتوودا کاریان پێ نەکرێت.

هەندێک دامەزراوەی هەواڵی، تەنانەت ئەوانەی مێژووییەکی تاڕادەیەک رژدیشیان هەیە گەڕاونەتەوە سەر ڕێبازی ڕووت. بەشێوەیەکی گشتی پاڵنەرەی ئەمە ئەو بیرکەیەیە، کە هەواڵ بووەتە کالایەکی یەکجار فرەوان. وەک شرۆڤەکارێکی وڵ ستریت، جێیمز ئێم مارش جۆنیۆری سەر بەئەمنییەتە دووربینەکان، بە لێژنەی ڕۆژنامەنووسانی پەروشی گوت "ئێستەکە لە پڕۆگرامەکانی هەواڵی فرەن و دابینکردنەکە بەئاسانی بەپێش خواستەکە کەوتووە". هەروەها تاڕادەیەک هۆی ئەمە ئەو ڕاستییەیە، کە بەرهەمهێنانی بەشێکی زۆری هەواڵی ڕەسەن گرانە و داوای تۆڕێکی پەیامنێران و کامێرا و تاقم و نووسینگە لەسەرانسەری جیهاندا دەکات.

بەرەنجامەکەی ئەوەیە تۆڕەکان بەشێوەیەکی بەرچاو لەکاری هەواڵی سەخت دوور کەوتوونەتەوە. لێکۆڵینەوەکانی پرۆژەی کارامەیی لە ڕۆژنامەوانیدا بەبەردەوامی دۆزیویانەتەوە پڕۆگرامەکانی هەواڵیی بەیانیان، بزوێنەری ئابووریی تۆڕی تەلەفزیۆنی، جەختێکی زۆری خستووەتە سەر ناوداران و سەرگەرمی و شێوەژیان و بڕەودانی هاوبەشانەی بەرهەم، هەمان شت ڕاستە بۆ پڕ

جەماوەرترین کۆواره هەواڵییەکان کە زۆربەی جار بەتەواوەتی هەواڵ فەرامۆش دەکەن.

تەنانەت بلاڤۆکی هەواڵی شەوانەش لە ١٩٩٠ەکاندا لە گوزارشێکی کەمتر لەبارەی کاری دامەزراوە شارستانییەکانەوە بۆ زیاتر سەرگەرمی و پەلکێشیی ناوداران گۆڕا، هەرچەندە ئەوە لەپاش هێرشە تیرۆریستییەکانی ١١ی ئەیلوولی ٢٠٠١دا یەکجار گۆڕاوە.

هەندێک کەس لە تۆڕی تەلەڤزیۆنیدا تێبینی دەکەن، کاتێک بەشەکانی وەشانی هەواڵیی لە ڕووماڵکردنی هەواڵی تایبەت و دەستبەجێی سەرانسەری جیهان دوور کەوتوونەتەوە، بەشەکانی سەرگەرمی بەئاراستەی پڕۆگرامی "وەرگیراو لە واقیع" گۆڕاون. شۆی وەک لۆ ئەند ئۆردر، سی ئێس ئای و ویزاوت ئێ تڕێیس بۆ چیڕۆکی ورد و ئاڵۆز کە " لە سەردێرەکانەوە هەڵکەندرابن" هەوڵ دەدەن. ڕۆبێرت کرولێچی هەواڵنێری ئێی بی سی نیووز لە بەهاری ٢٠٠١دا پێی وابوو"ئێمە گەیشتووینەتە ئەو خاڵەی، کە بەشەکانی سەرگەرمی هەواڵ دروست دەکەن و بەشەکانی هەواڵیش سەرگەرمی".

پاش چەند مانگێکی کەم پڕۆگرامدانەرانی تۆڕی تەلەڤزیۆن دەستیان کرد بەشۆی سەرگەرمیی "وەرگیراو لە واقیع"، وەک سەرڤایڤ کە لە بەهاری ٢٠٠٠دا سەرکەوتنی ئابووریی وەدەست هێنا، پاشان هێنانی ئەستێرەکان لەژێر ناوی "میوان" بۆ ناو پڕۆگرامە هەواڵییەکانیان بۆ بەرزرکردنەوەی جەماوەری سەرگەرمی و هەواڵ بەیەکەوە، بۆ نموونە سی بی ئێس بەشێکی زۆری شۆی بەیانیانی، کە لەلایەن بەشی هەواڵەوە بەرهەم دێت، گۆڕی بۆ بانگەشە بۆ سەرڤایڤر، بەلەخۆگرتنی چاوپێکەوتن لەگەڵ ئەو کەسەی شەوی پێشتر چووبووە ناو شۆیەکە. بەم شێوەیە بەشی سەرگەرمیی کۆمپانیا هاوبەشییەکە هەواڵ پێشکێش دەکات، کە دواتر بەشی هەواڵی ڕووماڵی دەکات. نەریتەکە بەردەوام بوو تەنانەت لەگەڵ فڕەوانتربوونی تەلەڤزیۆنی دامەزراوە لەسەر واقیع گەشەی سەند و جۆری وەک ئەمێریکەن ئایدڵ و زێ ئەپرێنتازی زیاد کرد.

لەماوەی شەش ساڵدا بەئاشکرا گوتەی کرولێچ پتر لە تۆزقاڵێک ڕاست بوو، لە ٢٠٠٦دا هەستەکییوون لە وەشانی هەواڵییدا خێراییەکی نوێی وەردەگرت، بەشێوەیەکی ڕووەزیادبوون هەواڵبێژانی تەلەڤزیۆنی هەوڵیان دەدا، لە ڕێگەی باسکردنی چۆنییەتیی هەستکردن بەهەواڵ بۆ خەڵک، لەگەڵ جەماوەردا پێوەندی دروست بکەن، بۆ نموونە لێکۆڵینەوەیەکی پڕۆژەی کارامەیی لە ڕۆژنامەوانی لە ٢٠٠٦دا ئاشکرای کرد، پڕۆگرامەکانی هەواڵیی بەیانیانی تۆڕەکانی تەلەڤزیۆنی ئەمە لە ڕێگەی بەستنەوەی هەواڵەکان بەوشەی هێمائامێزی هەستەکیی وەک "ڕاتەکێنەر...تۆقێنەر... ترسێنەر..." و دەستەواژەی وەک "گەڤێکی رژد، کە پێویستە هەر دایک و باوکێک بیبیستێت" ئەنجام دەدەن. بۆ نموونە لە ١١ی حوزەیرانی ٢٠٠١دا سێ شۆی تەلەڤزیۆنیی ئەم جۆرە وشانەیان سی جار لە پێشکێشکردنی یەکەم پێنج هەواڵدا بەکار هێنا، زۆربەی جار لە سەرەتای بلاڤۆک یان کۆتاییەکەدا بوون، یان هەندێک جار لە ڕێگەی هەڵبژاردنی ئەو بەشەی دیمانانەکان کە تێیاندا سەرچاوەکان ئەم وشانەیان بەکار هێنابوو.

ئەمە پاش زریانی کاترینا لە ٢٠٠٥ چڕتر کرایەوە، کاتێک هەواڵنێران لە بۆنە سەرەکییەکاندا نەک تەنیا بە هەست بگرە هەندێک جار بەقینەوە کاردانەوەیان دەنواند، پاش ئەوەی ئەندرسن کوپر لە نیوو ئۆرلینز پاش زریانی کاترینا ئەم کارەی کرد، بۆ پێشکێشکاریی پڕ جەماوەرترین پڕۆگرامی سی ئێن ئێن بەرز کرایەوە، کە بەهەڵمەتێکی بانگەشەیی کە ئەوی لە ساتەکانی ئاوێتەبوونی هەستەکی لەگەڵ هەواڵدا پێشان دەدا، تەواو بوو.

چاودێرانی جیاواز ئەم پەرۆشییە تازەدۆزەراوەی دەسەڵاتی چوارەمیان ستایش کردووە، هەندێکی تر تەنانەت بیریان لەوە کردووەتەوە ئاخۆ دەکرێت ئەو هێمای زێدەڕۆییەکی تازەدۆزەراوە نەبێت. بەڵام ستایشەکە بەهیچ شێوەیەک گشتی نەبووە، زۆر کەس بیریان کردووەتەوە ئاخۆ خۆبەختکردنێکی ١٠٠ ساڵەی ڕۆژنامەوانی بۆ گوزارشتی بێ جۆش و خرۆش لەبارەی ڕاستییەکانەوە کەوتووەتە مەترسییەوە؟

کێشەکە جەرگەی ئەو شتەی بەمانای ڕۆژنامەوانە دەبڕێت. لە پیشەیەکدا، کە بەڵێنی سەرکوتکردنی بەرژەوەندیی خۆی دەدات لە پێناوی دڵنیاکردنەوەی متمانەکەی ئاخۆ هەستەکییانەبوون و قین بەجێن؟ ئەگەر بەجێ بوون، کەی زێدەڕەوی دەکرێت؟ سەختە مشتومڕ لەسەر ئەوە بکرێت ئەو هەستانەی ڕۆژنامەنووسانی سەر گۆڕەپان، کە شایەتی ئازارچەشتنی مرۆڤەکانن دەریان دەبڕن هەردەم نابەجێن. کەواتە ئەگەر هەستەکییانەبوون هەندێک جار، بەڵام نەک جارەکانی تر بەشتێکی بەجێ دێتە بەرچاو سنوورەکە لەکوێدایە؟

وێ دەچێت یەکەم بنەمای هەستیار دەرکەوتنی سنوورەکە لەو ساتانە بێت کە هەر جۆرە کاردانەوەیەکی تر بەزۆرەکییانە بێتە بەرچاو- کاتێک هەستدەربڕین تاکە کاردانەوەی بنەڕەتییە. کاتێک واڵتر کرۆنکایتی پێشکێشکار پاش تیرۆرکردنی جۆن ئێف کەندیدی لە ١٩٦٣دا فرمێسکەکانی سڕییەوە یان پاش چەند ساڵێکی کەم هەستی تۆقانی خۆی لەبەرامبەر تەقەی ئاسمانی دەربڕی، خەڵکی ئەمەریکا وەک شتێکی بەجێ پێی ڕاتەکان.

خاڵی دووەم ئەوەیە هەستەکییانەبوون پێویستە لە نێوان ساتی دۆزینەوەی کێشەیەک و ئەو گەڕانەدا نەمێنێت، کە دوابەدوای دێت لە پێناو ئەو زانیارییەی بەمەبەستی دانانی ڕووداوەکەیە، لەناو چوارچێوەیەکی گەورەتر و قوواڵتردا، کاتێک ڕۆژنامەنووسان بەشێوەیەکی مرۆڤانە بەرامبەر بەو شتەی دەیبینن کاردانەوەیان نواند، پێویستە خۆیان بۆ گەڕان بەداوی وەاڵمەکاندا ئامادە بکەن و ئەوەش پێویستی بەگوماناویبوون و پیشەییانەبوون و سەربەخۆیی هزریی ئەوانەوە هەیە. هەستی مرۆڤ لەناو جەرگەی ئەو شتەدایە، کە شتێکی نوێی لێ دروست دەبێت، کاتێک تۆ هەوڵت دا لە هەستەکەدا ساختەکاری بکەیت یان بەکاری بێنیت بۆ ئەوەی سەرنج بۆ خۆت ڕابکێشیت، تۆ سنوورەکەت بۆ شتێک بەزاندووە کە بەڕادەی پێویست بوونی هەیە- سەرگەرمیی وەرگیراو لە واقیع.

بازاڕ دۆزینەوە بەپێچەوانەی بازاڕ دۆزینەوە

گەرەنتی بۆ بەرهەڵستیکردنی هەستەکییانەبوون و ڕاگرتنی هەواڵ بەهاوسەنگی چییە؟ وەک گوتومانە، ئەوە بەدابڕاندنی ڕۆژنامەنووس لەپشت دیواریک بۆ ئەوەی واقیعەکانی بازاڕ فەرامۆش بکات، نایەتە دی. تێگەیشتنێکی باشتر لە سەلیقە و پێداویستی و نەریتە گۆڕاوەکانی کۆمەڵگە بەشێکی گرینگی گەرەنتییەکەیە.

بەڵام زۆربەی تێگەیشتنی ئێستە لە بازاڕ کە لەسەر بنەمای جەماوەریترین شێوازەکانی لێکۆڵینەوە لە بازاڕ ڕەنگە بەسوود نەبێت. لێکۆڵینەوەی کۆن لەبارەی بازاڕ داوا لە کڕیاران دەکات لەناو جێگرەوە ڕێ تێچووەکانەوە هەڵبژاردن بکەن. تۆ پێت خۆشە ئەو کالانە پرتەقاڵی بن یان شین؟ مەعجوونی دانت لەناو بوتڵی گوشەر بێت یان بۆڕی؟ مەعجوون بێت یان جەلی؟ لی ئان بردیی، کە پێشتر لە کۆمەڵەی پرینکتۆن بۆ لێکۆڵینەوەی ڕاپرسانە بوو، بۆ ئێمەی ڕوون کردەوە "ئێ دەچێت خەڵک لەناو مەودایەکی تەسکی بژاردەکانەوە وەڵام بدەنەوە. تۆ بۆ خەڵکەکە پێناسەی سنووورەکانی هەڵبژاردنەکەت کردووە. بۆیە ئەوان بە تۆ ناڵێن چ شتێکیان حەز لێیە. ئێ دەچێت ئەوان دەست بۆ هەڵبژاردنە سنووردارکراوەکانی تر ببەن و ڕێزبەندییەکی پێ بدەن".

بیر لە ڕاپرسییەکی نموونەیی بکەوە، ٢٠ خولەکی و ڕەنگە هەڵگری پازدە تا هەژدە پرسیار بێت. زۆربەی جار تەنیا دوو لەو پرسیارانە ڕێگە بەبیمانەکراوان دەدەن وەڵامێکی سەربەخۆ بدەنەوە. پاشماوەکەی پرسیاری بژاردەیی یان پرسیارکردنە لە وەڵامدەرەوە کە ئاخۆ ئەو هاوڕایە یان ناکۆکە لەگەڵ لێدوانێک، کە لە ڕاپرسییەکەدا هاتووە.

هەواڵ تەحەدای زۆربەی لێکۆڵینەوەی بازاڕیی کۆن دەکات– کە جیهانێکی نەگۆڕی بژاردەکان تاقی دەکاتەوە– چونکە هەواڵ ڕۆژانە دێتە گۆڕین. گرووپەکانی هەڵسەنگێنەر– یەکێک لە هەرزانترین و باوترین شێوازەکانی لێکۆڵینەوە لەبارەی بازاڕ– ڕێگەی پرسیاری کراوە بۆ زۆربەی خەڵک والا دەکات. گرووپەکان هەروەها جەماوەرین لەبەرئەوەی ڕێگە بەڕۆژنامەنووسان دەدەن چاودێریی جەماوەر بکەن، کاتێک لەبارەی بەرهەمی ئەوانەوە گفتوگۆ دەکەن، بەڵام ئەوانەش یەکجار سنووردارن. بردەی دەڵێت "جار بەجار تۆ گوێبیستی دەنگێک یان بیرۆکەیەک دەبیت لە گرووپێکی هەڵسەنگێنەرەوە، کە هەرگیز نەتبیستووە. کەواتە ئەوان بەسوودن ئەگەر بێتو تۆ خانەیەکی بەتاڵت هەبێت".

هەر کەسێک چاودێریی دانیشتنێکی گرووپێکی هەڵسەنگێنەری کردبێت دەتوانێت بەڕاستی کەموکوورییەکانی وەک ڕێگەیەکی لێکۆڵینەوە لە هەواڵ ببینێت، سەرەتا گرووپەکانی هەڵسەنگێنەر زۆر زانستی نین، یەکجار سەختە گرووپەکانی هەڵسەنگێنەر بکرێنە نوێنەر یان دوو گرووپی هەڵسەنگێنەر هەمان شت بڵێنەوە– کە ئەمەش بنەمای بابەتییانەبوونە، کەسێک یان دووان دەتوانێت گفتوگۆیەکە بەئاراستەیەکدا ببات یان سەرۆکی گرووپی هەڵسەنگێنەر بەبەردەوامی

گرووپەکە بەرەو وەلامێکی پێشتر دیاریکراوەوە ڕێنوێنی بکات.

لەوانەیە لە هەمووی گرینگتر ئەوە بێت زۆربەی خەڵک بۆ لێکۆڵینەوە لە بیرۆکەی بێ کۆتا سوود لە گرووپەکانی هەڵسەنگێنەر وەرنەگرن، لە جیاتی گرووپەکان بەزۆری بۆ تاقیکردنەوەی ئەو گریمانە و هەڵبژاردانەی دامەزراوەکە بەکاری دێنێت کاریان پێ دەکرێت. لیۆ بۆگارتی کۆچکردوو، لێکۆڵەری میدیایی گوتی "گرووپەکانی هەڵسەنگێنەر سەرەتا وەک ڕێگەیەک بۆ وروژاندنی ئەو بیرۆکانە هاتە مەیدانەوە، کە ئەو کات دەتواندرا کاریان پێ بکرێت و لە ڕێگەی ڕاپرسییەکی ڕێکوپێکەوە تاقی بکرێنەوە و لەسەر جەماوەرێکی گەورەتردا پیادە بکرێن، هیچ چاوەڕوان نەدەکرا، کەس لەو شتەی ئەو چەند کەسە دەیانگوت بگاتە بەرەنجامێک یان پرۆژەڕێژی بکات". ئەمڕۆ "گرووپەکان زۆر خراپ بەکار دێن".

جیا لەم کەموکوڕییە بنەڕەتییانەی لێکۆڵینەوەی کۆن لەبارەی بازاڕەوە، لێکۆڵەوانان دەڵێن جەماوەر ڕەنگە بەتەواوەتی نەزانێت بۆچی ڕۆژنامەوانییەکی لەوەی تر پێ باشترە، لەری مەککیڵ، بەڕێوەبەری پێشووی لێکۆڵینەوە لە جەماوەری هەواڵیی لە ئێن بی سی نیووز دەڵێت "ئەگەر تۆ داوا لە خەڵک بکەیت، دەرمانی ددانشۆرینی جەلی و مەعجوونت بۆ بەراورد بکەن، ئەوە لە ڕاستیدا زۆر بەرجەستەترە لەوەی هەوڵ بدرێت دەستنیشانی جیاوازیی بنەڕەتیی نێوان تۆم برۆکاو یان پیتێر جێنینگز بکرێت". مەککیڵ دەڵێت لە ئێن بی سی ئەو و هاوکارانی لێکۆڵەوانی تێگەیشتن دەبێت گومانیان لەم جۆرە کارە خەیاڵییەوە هەبێت "لە ژمارەکاندا دابەزینێکی یەکجار تەندروست هەبوو".

لێکۆڵینەوە لەبارەی بازاڕەوە بەتایبەتی بۆ ئاشکراکردنی باشترین ڕێگە بۆ داڕشتنی هەواڵی پڕ جەماوەرترین کۆوارە هەواڵییەکان کاریگەر بووە. ئێن بی سی دۆزییەوە تاکە گرینگترین ڕێگە بۆ گۆڕینی بینەران بۆ پشتیوانانی خۆی لە سەعات ١١ی شەودا ئەوەیە، وێنەکانی ڕۆژ یان هەفتە لە کۆتاییی گەشتی هەواڵدا پێشان بدات، دێیتلاین تێ گەیشت کاتەکە بۆ کەرەستەکان بەشێوەیەک دابنێت بۆ ئەوەی ئەو کاتە بڵاو بکرێتەوە، کە تۆڕەکانی تر ریکلامی خۆیان دەوەشێنن، مەککیڵ ڕوونی کردەوە "زۆربەی جار پێشکەوتنێکی پلە ٢یی لە جەماوەرکێشی لێ دەکەوتەوە یان پتر لە ١,٨ ملیۆن خانەوادە. ئێمە لە زۆربەی بەرنامەکەدا جەماوەرمان ١٢ خاڵی بوو و بۆ هەوادارانمان ١٤ خاڵی".

بەڵام لەوەی پێوەندیی بەناوەڕۆکی هەواڵەوە هەبێت، ئاخۆ تۆ چۆن کاردانەوە بەرامبەر بەهەواڵێک کە بەخەیاڵتدا نەهاتووە یان تاقیت نەکردووەتەوە، هەڵدەسەنگێنیت؟ ئەزموونی هەواڵیی تەلەڤزیۆنیی بەم شێوەیەیە. تەلەڤزیۆن بەجوانی بەڕێگەی ناسینەوەی ئەو شتەدا چووە، کە خەڵک لە خولەک بەخولەکی پڕۆگرامەکانی شەوانەیەدا تەماشای دەکەن، تەنانەت دەتوانێت دیاری بکات لە چ خاڵێک لە هەندێک هەواڵدا خەڵک دەست دەکەن، بە گۆڕینی کەناڵەکە، کەواتە ئامرازەکە بەرەبەرە بلاوکراوەکانی هەواڵیی دەگونجێنێت بەمەبەستی دڵنیابوون لەوەی هەر هەواڵێک

بینەرێکی زۆری هەیە.

بەڵام ئەمە ستراتیجییەک بووە، کە بۆ ڕێگری لە دابەزینی بینەران شتێکی کەمی کردووە، بەشی ئەو خانەوادانەی هەواڵی شەوانەی تەلەڤزیۆنی تەماشا دەکەن لە ٧٥٪ی ١٩٨٠ەوە بۆ ٣٧٪ لە ٢٠٠٥ دابەزیوە. بینەرانی تەلەڤزیۆنی ناوخۆییش لە کۆتاییەکانی ١٩٩٠ەکان بەرەبەرە کەم بوونەوە، هەرچەندە بەفەرمی ژمارە ڕاستەقینەکە کۆ نەکراوەتەوە، ئەمە ڕەنگە بەدژیەکیی بەتەنیا دابینکردنی ئەو شتەی خەڵک داوای دەکات، ناو بنرێت.

جۆن کێیری، لێکۆڵەوانێکی بازاڕی، کە لەگەڵ ئێن بی سی و نوێنەرە میدیاییەکانی تر کاری کردووە ڕوونی کردەوە "دامەزراوە هەواڵییەکان لەسەر بۆمبی کفنەدیواری خۆیان قووت کراونەتەوە. بەتێپەڕینی کات دامەزراوەکان دوای ئەو ژمارانەی جەماوەر کەوتوون، بەردەوام زیاتر ئەو هەواڵانەیان دروست کردووە، کە جەماوەری زۆریان کێش کردووە و لەو شێوازانەدا چەقیون... لەئەنجامدا کۆوارە هەواڵییەکان جەماوەری کۆنیان پێوە نووساوە- جەماوەرێکی هەست ناسکتر و بەجۆشتر". بەڵام زۆربەی بینەران دوور کەوتوونەتەوە. "بەشێوەیەک خەڵکی ناو تەلەڤزیۆن ئەوە دەزانن، بەڵام نازانن چۆن لێی رزگار بن".

بەڵام چۆنە بگەڕێینەوە بۆ بیرۆکەی"جەماوەری لێک گرێدراو"، بۆ گوزارشێکی هەواڵی کە ئێی ئێم ڕۆژێنتاڵ بە"تێکەڵەی هەواڵ و زانیاری"ی ناو برد کاتێک نووسیاری جێبەجێکاری نیویۆرک تایمز بوو؟ یان وەک دێیڤ بێرگینی نووسیاری ڕۆژنامەیی بەردەوام باسی لەوە دەکرد چۆن لاپەڕەیەکی ڕۆژنامە دابڕێژرێت : ئەگەر هیچ هەواڵێک پتر لە ١٥٪ی جەماوەر کێش نەکات، دڵنیا بەوە لەوەی بەپێی پێویست هەواڵ هەن بۆ ئەوەی هەر کەسێک بیەوێت یەکێکیان بخوێنێتەوە، بەهەڵبژاردنی ناوەڕۆک بەم شێوەیە، دامەزراوەیەکی هەواڵی دەتوانێت لە هاوسەنگکردنی هەواڵ دڵنیاتر بێتەوە.

یان بگەڕێوە بۆ بەراوردەکە لەگەڵ نەخشەکێش، ئەگەر ڕۆژنامەوانی تەنیا ئەو زانیارییە بۆ خەڵک دابین بکات، کە پێشتر خەڵکە دەڵێت دەیەوێت لەبارەیەوە بزانێت، ئێمە تەنیا لەبارەی ئەو بەشەی کۆمەڵگەوە باسیان بۆ دەکەین کە بۆ خۆیان لەبارەیەوە دەزانن.

لێکۆڵینەوەیەکی نوێی لەبارەی بازاڕەوە بۆ ڕۆژنامەنووسان

کەواتە چ جۆرە لێکۆڵینەوەیەک لەبارەی بازاڕەوە بەنرخە؟ ڕۆژنامەنووس و هاوواڵتی و لێکۆڵەوانان بەیەکەوە ئەم وەڵامە دەدەنەوە: لێکۆڵینەوەیەک کە یارمەتیی ڕۆژنامەنووسان بدات هەڵسەنگاندن بکەن، نەک لێکۆڵینەوەیەک کە شوێنی هەڵسەنگاندنەکەیان بگرێتەوە. بەواتایەکی تر، پێویستە ئێمە دەست لە بەکارهێنانی ئەو لێکۆڵینەوە لەبارەی بازاڕەوە هەڵبگرین، کە وەک کرپار مامەڵە لەگەڵ جەماوەری ئێمەدا دەکات و پرسیاریان لێ دەکات چ بەرهەمێکیان بەدڵە، ئێمە پێویستیمان بەدروستکردنی لێکۆڵینەوەیەکە لەبارەی بازاڕی ڕۆژنامەوانی، کە لە خەڵک وەک هاوواڵتی نزیک

ببێتەوە و لەبارەی ژیانیانەوە پێمان بڵێت. تۆ چۆن کاتت بەسەر دەبەیت؟ بۆمان باسی ڕۆژانەت بکە، ڕێگەی چوونە سەر کارت چەند دوورە؟ چی نیگەرات دەکات؟ بۆ منداڵەکانت ئاوات و ترسەکانت چین؟ ئەمە لێکۆڵینەوەی کراوەیە لەسەر ئاراستە گشتییەکانی حەز و ئارەزوو- ئەو جۆرە پرسیارانەی ڕێگە بەنووسیاران دەدەن، لە چۆنییەتیی داڕشتنی بەستە هەواڵێک تێ بگەن، کە گشتگیر و هاوسەنگە لەگەڵ کۆمەڵگە و پێداویستییەکانی ئەوان.

بووچ وارد، نووسیاری بەڕێوەبەری فیلادێڵفیا ئینکوایرر، کە ئێستە لە پەیمانگەی پۆینتر وانە دەڵێتەوە، دەڵێت پرسیارکردن لەوەی خەڵک چی دەوێت پرسیاری هەڵەیە. "پرسیارێکی بازرگانییە. بیری لێ بکەوە: لە دووشەمەدا پیاوێک کە دەستی بەڕێجیم کردووە پێویستیی بەزانیاریی زیاترە لەسەر خواردن. سێشەمەکەی هەر هەمان ئەو پیاوە دووبارە چیپسی پەتاتە دەخوات و داوای پرۆگرامی باشتری تەلەڤزیۆنی دەکات".

وارد پێی وایە دامەزراوە نوێییەکان لە جیاتی ئەوە پێویستە پشت بە پرسیاری ڕۆژنامەوانی ببەستن- پرسیارێک، کە دەتوانن لە ڕێگەی گوزارشکردنەوە وەڵامی بدەنەوە: خەڵک خەریکی چین؟ وارد دەڵێت"بزانە خەڵک خەریکی چین. ئەوان لەگەڵ هاوڕێکان لەسەر مێزی نانخواردن باس لە چی دەکەن ؟ بۆچی ئەوان دوو کار دەکەن؟ چی دەخۆن؟ چ بڕیارێک دەدەن سەبارەت بەتێچووەکانی چاودێریی تەندروستی، پشووەکان و پەروەردەی منداڵان؟" کاتێک تۆ ئەو وەڵامانەت دۆزییەوە، دەتوانیت ڕوومالەکە دابڕێژیت کە ڕاستەوخۆ تێکەڵ بەو خەڵکە دەبێت کە تۆ هەوڵ دەدەیت پێیان بگەیت.

ئەمە ئەو جۆرە لێکۆڵینەوەیە ڤاڵێری کرێین لە ریسێرچ کۆمیونیکێیشن لیمیتدی فڵۆریدا ئەنجامی دا. لێکۆڵینەوەکەی کرێین دوو ڕێگەی گشتی دەگرێتە بەر، هیچ کامیان بەتەواوەتی کۆن نین. یەکەمیان بەدیمانەی گشتگیر پێناسە دەکرێت، دواتر ڕاپرسیی گەورەتر نموونەی پێداویستییە سەرەکییەکانی ژیانی خەڵک دێنێتەوە، کە بەهۆی ئەو هەواڵانەی پێیان دەگات، وەدی دێن- ڕێگەیەکی جۆری بۆ گەڕانەوە بۆ ئەرکی هەواڵ. کرێین دەڵێت "بۆ هەندێک خەڵک پێویستییەکە پێوەندیکردنە بە کۆمەڵگەوە.

بۆ هەندێکیان پێوەندیی بەباشترکردنی ژیانیانەوە هەیە (تەندروستتر، سەلامەتتر، ئاسوودەتر). بۆ ئەوانی تر پێوەندییی بە بڕیاردانەوە هەیە، بۆ ئەوانی تر ڕێگەیەکە بۆ قبوولبوونی کۆمەڵایەتی". کرێین کۆمەڵێک پێداویستیی پێناسە کردووە کە بەگوێرەی جۆری میدیا و شێوازی پێناسەکردنی جۆرەکانی هەواڵ و جۆری جەماوەری لێکۆڵینەوە لەسەرکراو دەگۆڕێن. کرێین بۆ کۆمپانیا هەواڵییەکان بەڕێژە دەری دەخات هەواڵ چ سوودێکی بۆ خەڵک هەیە- نەک پرسیارکردن لەوەی چ جۆرە هەواڵێک سەرنجی خەڵک ڕادەکێشێت- ئەمەش ڕێگەیەکی گرینگە بۆ پرژانە سەر بابەتی گونجاو. ئەو لەبارەی موراجیعەکانییەوە دەڵێت "خەڵک (کۆمپانیا هەواڵییەکان) زۆر بەئەستەم بیر لە پێویستییە سەرەکییەکانی هاوولاتییان دەکەنەوە".

بۆ دووەم رێگە کرێین لەوە دەکۆڵێتەوە چۆن خەڵک لە کۆمەڵگەیەکی دیاریکراودا ژیان دەبەنە سەر، ئەمەش بەبەکارهێنانی جۆرێک لەو شتەی هەندێک خەڵک بەلێکۆڵینەوە لە شێوەژیان و نەریتەکان ناوی دەبەن، ئەم جۆرە لێکۆڵینەوەیە وێ دەچێت جەماوەر بەگوێرەی نەک تەنیا دیموگرافییەکان، بگرە بۆچوون و هەڵسوکەوت هێشوو هێشوو کۆمەڵ بکات، کرێین لە پازدە بواری جیاواز، لە تەندروستی، ئاین، کار، بەکاربەری، پێوەندییە خێزانییەکان، پەروەردە و هی تر دەکۆڵێتەوە و نیگەرانی و نەریتە سەرەکییەکانی شوێنێکی دیاریکراو پێناسە دەکات، بەتێکڕا، لێکۆڵینەوەکەی سەبارەت بەهۆکاری سوودوەرگرتنی خەڵک لە هەواڵ و لێکۆڵینەوەکەی لەبارەی نیگەرانی و نەریتە قوولترەکانی ناو ژیانی خەڵک بەرچاوڕوونی دەدات بەڕۆژنامەنووسان سەبارەت بەوەی چۆن هەڵسەنگاندنی پیشەییانەیان بەکار بێنن. کرێین دەڵێت بەڵام پێویستە لێکۆڵینەوەکە هەڵسەنگاندنەکە بەهێز بکات نەک شوێنی بگرێتەوە.

ئاڵ تۆمپکینز، بەڕێوەبەری هەواڵیی پێشوو، کە ئێستە لە پەیمانگەی پۆینتر وانەی وەشاندن دەڵێتەوە، پێی وایە لێکۆڵینەوەکەی کرێین بەڕۆژنامەنووسان دەڵێت "کۆمەڵگەکان چۆن دەژین و لایەنگرییەکانیان بۆ چین و نەک تەنیا تەماشای چی دەکەن، بگرە بۆچی تەماشا دەکەن". تۆمپکینز دەڵێت کارەکەی کرێین رێنوێنە بۆ پێشکێشکردنی هەواڵ، بەڵام بڕیار لەسەر ئەو هەواڵانە نادات، کە تۆ دەیانکەی. تۆمپکینز دەڵێت بۆ نموونە هەرچەندە زۆر لێکۆڵینەوە ئاماژە بەوە دەدەن، خەڵک حەزیان لە سیاسەت نییە، " لێکۆڵینەوەکەی کرێین پێشانمان دەدات خەڵک گرینگی بەکۆمەڵگەکەی دەدات، بەڵام متمانەی بە دامەزراوە سیاسییەکان نییە... ئەوەی لێی بێزار بوون بابەتەکە نەبووە، رێگەی پێشکێشکردنی بابەتەکە بووە".

ئەم چمکە- کە هەواڵبێژی گرینگتر لە بابەت- بەشێوەیەکی سەرەکی لەناو ژاوەژاوی دەوران دەوری لێکۆڵینەوەی بەردەوام پتر دەستکرد بووە لەبارەی بازاڕەوە ون بووە، بەڵام لە تەلەڤزیۆنی ناوخۆدا لانی کەم وەک سەرەکیترین شت بۆ بینەرانی بلاوکراوەی هەواڵی ماوەتەوە.

شیکردنەوەی ٣٣٠٠٠ هەواڵ لە ٢٤١٩ بلاوکراوەی هەواڵیی ١٥٠ وێزگە لەماوەی پێنج ساڵدا لەلایەن پرۆژەی کارامەیی لە ڕۆژنامەوانیدا دۆزییەوە چۆنییەتیی کۆکردنەوە و گوزارشکردنی هەواڵێک- واتە ژمارە و هاوسەنگی و شارەزاییی سەرچاوەکان، ئاخۆ پێوەندییی هەواڵەکە بەجەماوەر و گرینگییەکەی بۆ کۆمەڵگە پشتڕاست کراوەتەوە، ئاخۆ هەواڵەکە تەواوترە- دوو ئەوەندەی بابەت لە دیاریکردنی ژمارەی بینەران گرینگە، ئەم دۆزینەوەیە بەتایبەتی گرینگە ئەگەر، وەک پێشبینی کراوە، هەواڵەکە نەک بلاوکراوەکە ببێتە ئەو یەکە سەرەکییەی کڕیاران لەناو بازاڕی نوێی میدیادا بەداوی دەگەڕێن.

ئەم بەرەنجامە پشتیوانییەکی بەهێزی لێ کرا، کاتێک سەنتەری لێکۆڵینەوەی پیوو ڕاپرسییەکی سەرانسەریی ئەنجام دا، کە پرسیاری ستانداردی ڕاوێژکارانەی لەبارەی سیاسەتەوە تێدا بوو. تەنیا ٢٩٪ گوتیان زۆر حەز لەو جۆرە گوزارشتکردنە دەکەن، بەڵام کاتێک خەڵکەکە پرسیاری لێ

کرا ئاخۆ حەزیان لە "هەواڵە لەبارەی ئەو کارانەی حکوومەت بۆ برەودان بە کارایی قوتابخانە ناوەخۆییەکان دەتوانێت بیانکات "، تێکڕای سەتیی "زۆر حەزم لێیە" بۆ ٥٩٪ بەرز بووەوە. بەهەمان شێوە، کاتێک بەشداران پرسیاریان لێ کرا ئاخۆ حەزیان لە گوزارش لەبارەی ئەو کارانەی حکوومەت دەتوانێت ئەنجامیان بدات بۆ دڵنیاکردنەوەی جەماوەر لەوەی شوێنە گشتییەکان لە تیرۆریزمەوە پارێزراون، تێکڕای سەتیی "زۆر حەزم لێیە" بۆ ٦٧٪ بەرز بووەوە. بۆ ئارەزوومەندی بۆ ئەو هەواڵانەی لەبارەی کەمکردنەوەی تێچووی چاودێریی تەندروستی بوون، ئاستی سەتیی هاوشێوە دەرچوون، هەموو ئەم بابەتانە لە قوتابخانەوە بگرە تا چاودێریی تەندروستی و سەلامەتیی گشتیی تەواو پێوەندیییان بە سیاسەت و حکوومەتەوە هەیە.

پێویستە ڕۆژنامەنووسان بپرژێنە سەر خەڵک و کێشەکانیان، نەک سیاسەتوانان و کێشەکانیان. وەلاوەخستنی ڕاوێژکاریی کۆن و لێکۆڵینەوەی گوماناوی خاڵی سەرەکین بۆ چوونە ناو داهاتوویەک، کە بەردەوام ئاڵۆزتر دەبێت، سکۆت تۆاڵی سەر بە ئینسایت ریسێرچ لە کاڵیفۆرنیا پەرەی بەتەکنۆلۆجیا دا بەمەبەستی ئەنجامدانی ڕاپرسیی تەلەفۆنی کە پرسیاری کراوەی زیاتری تێدا بوو، دیمانەکانی بەشێوەیەکی دیجیتاڵ تۆمار دەکرد، لە جیاتی ئەوەی دیمانەکراو وشە بەوشەی وەاڵمەکان بنووسێتەوە.

جۆن کێیریی گرێیستۆن کۆمیونیکێیشن لێکۆڵینەوەی ئینتوگرافیی لەبارەی بازاڕەوە کرد. ئینتنۆگرافیی کە دەرهاوێشتەیەکی ئەنتڕۆپۆلۆجیە، بەشێوەی چاودێریی ڕاستەخۆی گۆڕەپانی کار دەکات. کێیری بەمانای وشەوە لەناو ماڵی خەڵکدادەنیشت و تەماشای دەکردن چۆن لەگەڵ میدیا و تەکنۆلۆجیادا تێکەڵ دەبن. ئەو کاتی ژەمەکان، نانی بەیانیان، نانی ئێوارە، بەیانی زوو، تەنانەت درەنگانی شەو لە ماڵی خەڵک دانیشتووە.

دۆزینەوەکانی کێری زۆرێک لە بیرۆکەکانی کۆنی لەبارەی تەلەڤزیۆن لەناو مێشکی خەڵکدا پێچەوانە کردەوە. بۆ نموونە هەرچەندە بەشێکی زۆری لێکۆڵینەوەی زانستی کۆمەڵایەتیی ئاماژە بەو شتە دەدات، کە ئەکادیمییەکان بە "گرینگتربوونی بینراوە"ی ناوی دەبەن یاخۆ ئەو چمکەی، کە وێنەکان بەهێزترن لە وشەکانی تەلەڤزیۆن، لێکۆڵینەوەکەی کێیری دۆزییەوە "زۆربەی جار خەڵکەکە تەماشای هەواڵی تەلەڤزیۆن ناکات بگرە گوێی لێ دەگرێت. زۆر خەڵک لەڕاستیدا خەریکی خوێندنەوەی ڕۆژنامەن کاتێک کردوویانەتە سەر هەواڵی تەلەڤزیۆنی، وێ دەچێت ئەو کاتە ئاوڕ لە تەلەڤزیۆن بدەنەوە، کە گوێیان لە شتێک دەبێت، کە پێیان وایە وێنەی گرینگی لەگەڵدایە". بڵاوکردنەوەی زانیاری بۆ دیتن، بەبێ بەهێزکردنی وشەکان ڕەنگە هەڵەیەکی گەورە بێت.

لێکۆڵینەوەکەی کێیری هەروەها ئاماژەی بەوە کرد چمکی تیزرەکان، یان وەسوەسەکردنی خەڵک بۆ مانەوە بۆ گوێگرتن تا کاتێکی درێژتر لە پێناو هەواڵێکی گرینگی چاوەڕوانکراو، ڕەنگە تەواو هەڵە بێت. "هەڵەیەکی گەورە ئەوەیە وا بیر بکرێتەوە خەڵک بەدرێژاییی ماوەیەک خەریکی تەماشاکردنە. تیزرەکان هەڵەیەکی گەورەن. خەڵک چاوەڕوان نابێت". ئەو بابەتانەی دەڵێن "ئاخۆ

بەیانی باران دەبارێت؟ دیارە ئەمشەو سارد دەبێت و جیم پاش حەوت خولەکی تر بە پێشبینییەکی تەواو دەگەڕێتەوە"- ئەوانە وێ دەچێت خەڵک دوور بکەنەوە. لەڕاستیدا لێکۆڵینەوەکانی کێری پێشانی دەدەن هەر کاتێک ڕیکلامێک هەبێت، زۆربەی بینەران دەستبەجێ کەناڵەکە دەگۆڕن، کێری پێی وابوو جێگرەوەیەکی باشتر ئەوەیە زانیاریی سەرەکیی وەک کەشوهەوا بەبەردەوامی دابین بکرێت، بۆ ئەوەی لە تەواوی بڵاوکراوە هەواڵییەکە زانیاری بنێردرێت، تەنانەت لە ماوەی ڕیکلامیشدا ژێرنووس بکرێت. "تۆ دەتوانیت خەڵکەکە بەبەردەوامبوونی زانیارییەکەت پەلکێش بکەیت".

کارۆڵ نیڵەندی کۆچکردوو، بەڕێوەبەرێکی هەواڵ لە ئۆستن لە تێگزاس، هەروەها بە بەرهەڵستکردن لە دژی تێگەیشتنی کۆن ناسرابوو، ئەم ڕێگەیەی گرتە بەر. ئەو پێشبینیی کەشوهەوای بەو گریمانەیەی، کە خەڵک بۆ تەواوی نیو سەعاتەکە نامێننەوە، لەناو گەشتی هەواڵدا دووبارە کردەوە، بەڵام ئەگەر تۆ بتوانیت خەڵکێکی زیاتر بەخێرایی ئاگەدار بکەیتەوە، بەتێپەڕینی کات کۆنترۆڵی وەفادارترین و گەورەترین جەماوەر دەکەیت، کێیری گوتی "پێم وایە لە داهاتوودا پێویست دەکات واز لە بابەتی سی خولەکی و شەست خولەکی بێنین. ڕەنگە پڕۆگرامی وات هەبێت، کە هەر ئەڵقەی پێنج خولەک دڕێژ بێت" بابەتە دڕێژەکانیش لە کاتی دیاریکراودا بێن، زۆر لە شێوەی پڕۆگرامەکانی ڕادیۆ، کە هەر هەشت یان ١٢ خولەک جارێک هەواڵ و کەشوهەوا دووبارە دەکاتەوە یان وەک وەشانەکانی نەشنەڵ پابڵیک ڕێدیۆ، کە سەردێرەکان بەتێکەڵاوی لەگەڵ هەواڵی دڕێژتردا دووبارە دەکاتەوە.

بەڵام ئەمانە چمکی ئەوتۆن کە هێشتا لە دەرەوەی جیهانی لێکۆڵینەوەی کۆن لەبارەی بازاڕ یان تەنانەت زانیاریی کۆن لەبارەی ژمارەی جەماوەر و تیراژن، ئەو چمکانەن، کە بۆ داهێنانەوەی سروشتی لێکۆڵینەوە و ئەو بەستەیەن، کە ڕۆژنامەوانیی تێدا پێشکێش دەکرێت.

زۆر ڕۆژنامەنووس بەرهەڵستیی لێکۆڵینەوە لەبارەی بازاڕەوە دەکەن، کرێین گوتی "ئەوە ئەو شتەیەی من بەئەفسانەی بوێریی زێڕین ناوی دەبەم". دژیەکییەکە لەوەدایە ڕۆژنامەنووسان شارەزاییی پێویستیان بۆ ئەنجامدانی جۆری لێکۆڵینەوەی چاودێرانە لەبارەی ژیانی خەڵکەوە، زۆرتر لەو شارەزاییانەی ڕەنگە بەباشترین شێوە بۆ ڕۆژنامەوانی پێویست بن. بەڵام ڕۆژنامەنووسان پەرەیان بەهیچ نەریتێک نەداوە بۆ ئەنجامدانی ئەو کارە، هەروەها وێ ناچێت نزیک بن لە هەوڵدان بۆی.

ئەگەر ڕۆژنامەوانی ڕێگەی خۆی ون کردبێت هۆکارەکەی بەشێوەیەکی سەرەکیی ئەوەیە مانای خۆی لەناو ژیانی خەڵکدا لەدەست داوە، نەک تەنیا جەماوەرە کۆنەکەی، بگرە نەوەی داهاتووشی لەدەست داوە، ئێمە ڕوونمان کردووەتەوە، هیوادارین ڕوونمان کردبێتەوە، کە هۆکارێکی سەرەکی بۆ ئەمە ئەوەیە ڕۆژنامەنووسان متمانەیان بەوە نەماوە هەوڵ بۆ گشتاندن و هاوسەنگکردنی هەواڵ بدەن، وەک نەخشە دێرینەکان، کە بەشێکی زۆری جیهانیان وەک سەرزەمینی نەناسراوەوە

دەهێشتەوە، جەماوەری هاوسەردەمیش بەرەوڕووی ڕۆژنامەوانییەک بووەتەوە، کە بۆشاییی هاوشێوە هەیە لە شوێنی کۆمەڵە دیموگرافییە سەرنجڕاکێشەکان یان ئەو بابەتانەی بۆ بەدواداچوون زۆر سەختن.

ئەگەر ڕۆژنامەنووسان تەنیا بەڕادەی پێویست خێرا و داهێنەر بن بۆ بەکارهێنانی ئینتەرنێت، سروشتی کارلێککەری ئینتەرنێت، دەرفەت دەڕەخسێنێت بۆ هاوێشتنی هەنگاوی گەورە لەپێناو زاڵبوون بەسەر کێشەکانی سەرچاوەگرتوو لە بەکارهێنانی تەسکبینانەی لێکۆڵینەوە لەبارەی بازاڕ و زانیارییی دیموگرافی. بەکارهێنانی ئامرازەکان لە کردنەوەی ژووری چات لەگەڵ قوتابیان بۆ گوزارشتکردنی هەواڵێک لەبارەی گۆڕانەکانی پرۆگرامی خوێندنەوە، بگرە تا ئیمێیڵ ناردن بۆ شارەزایانی بەئەزموون لەپێناو لیستەی ئەو بابەتانەی خەڵک بەکەمترین ئاست لێیان تێگەیشتووە، هەواڵنێران دەتوانن پێوەندییی قووڵتر ببەستن، لەگەڵ جەماوەر وەک پشکدار، ئەمە ڕەنگە ئەو جۆرە تێگەیشتنە بەرهەم بێنێت، کە ڕێگە بە جەماوەر بدات، خۆی بەردەوام هەندێک لە بۆشاییەکان لە ڕووماڵکردنی جیهانیی خۆیدا پڕ بکاتەوە و زانیاریی پشتئەستوور بەئەزموونی تایبەتیی خۆی دابین بکات، کە بەرچاوڕوونیی بێ هاوتا بەجەماوەر دەبەخشێت.

وەلامەکە گەڕانەوە نییە بۆ ئەو ڕۆژەی ڕۆژنامەنووسان تەنیا بەخۆڕسک کار دەکەن، هیوادارین تیشکمان خستبێتە سەر کۆمەڵێکی نەخشەکێشیی نوێ، کە خەریکی پەردانن بەئامرازی هێڵکاریکردنی شێوەی گوزەرانی خەڵک لەڕۆژەکە و ئەو پێویستییە هەواڵییانەی ئەم ژیانە دەیانخوڵقێنێت. ئەوان یەکێک لە گرینگترین ئامرازەکانی دامەزراوەی هەواڵیی بۆ دارشتنی ڕاپۆرتە هەواڵیی گشتگیرتر و هاوسەنگتر دابین دەکەن، کە لەبری دووبارەکردنەوەی جەماوەر کێشیان دەکات. ئێستە لەسەر ڕۆژنامەنووسانە هەوڵ بدەن.

لەگەڵ هەموو ئەوەشدا هێشتا بنەمایەکی تر هەیە، کە هەموو ئەوانی تر بەیەکەوە دەبەستێتەوە. بنەماکە پێوەندیی بەو شتەوە هەیە، کە لەناو خودی ژووری هەواڵدا ڕوو دەدات.

بەشی دەیەم

ڕۆژنامەنووسان بەرامبەر بە ویژدان بەرپرسیارن

ماوەی سێ هەفتە لە تشرینی یەکەمی ٢٠٠٢دا واشینگتۆن دی سی کۆمەڵگەیەک بوو لە ترسان سڕ بووبوو، کەسێک بە نهێنکارییەکی زیرەکانە و کارامەییەکی کوشندە بۆسەی بۆ سێزدە پیاو و ژن و منداڵ لەناو شارەکە و ناوچەکانی مێریلەند و ڤێرجینیایدا دانابووەوە و نۆ کەسیانی بەگوللە کوشتبوو و سێیانیانی بریندار کردبوون، لەوانەش کوڕێکی ١٢ ساڵان کاتێک گەیشتە ناو قوتابخانەکەی خۆی.

لە سەرانسەری وڵاتدا گەڕان بەدوای تاوانبار دەستی پێ کرد، کاربەدەستانی جێبەجێکاری

یاسای شار و ناوچە و ویلایەت و فیدرالّ بەو تێبینییانەی لە شوێنی کوشتن بەجێ مابوون تانەیان لێ دەدرا، لەوانەش تێبینییەک، کە گەفی دەدا "منداڵەکانتان ئیتر پارێزراو نین لە هیچ شوێنێک، لە هیچ کاتێکدا". کوشتنەکان بەشێوەیەکی تۆقێنەر وەک دەستپێکی قۆناخی گەریلاییی لە "شەڕی دژە تیرۆر"ی گوماناوییانە و ناتەواو پێناسکراو بوو، کە سەرۆک جۆرج دەبلّیوو بوش پێش ١٣ مانگ ڕای گەیاندبوو، کاتێک فڕۆکە ڕفێندراوەکان بوونە بۆمبی خۆتەقێن و هەزاران کەسیان بەکوشت دا لە کاتی وردوخاشکردنی تەلاری سەنتەری بازرگانیی جیهانی لە نیویۆرک سیتی و لەناوبردنی بەشێکی پێنتاگۆن لە واشینگتۆن. ڕوومالّی چاپەمەنی لەبارەی کوشتنەکان، هەواڵەکانی تری بەلەخۆگرتنی شەڕی هێزەکانی ئەمەریکا لە ئەفغانستان لە لاپەڕەی یەکەم ڕامالّی، کاتێک جیهان پڕژایە سەر ترس لە مەرگێکی شاراوە کە تووشی کۆمەڵگەی پایەتەختی ئەمەریکا بووبوو.

بۆ هاوڵ ڕێینزی نووسیاری جێبەجێکار هەواڵەکەی واشینگتۆن دەرفەتێکی تر بوو بۆ ناردنی پەیامێک بۆ کارمەندانی و ئەو ڕکابەرێتییەی ئەو بۆ نیویۆرک تایمزێکی نوێ و یەکجار پشتیوانی لێکراو بەڕێوەی دەبرد، ڕکابەرێتییەک، کە "مەودا"ی هەواڵێکی گەورە "نووقم بکات" و بەسەر هەمووواندا زاڵ بێت. ڕێینز لە ٢٠٠١دا بۆ گەیشتبووە ئەو پلە بەرزە، چەند هەفتەیەکی کەم پێش هێرشەکانی ١١ی ئەیلوول و کارمەندانی بۆ ڕوومالّکردنی ڕووداوە مێژوویییەکە ئەوەندە باش ئامادە کردبوو، کە ریکۆردی پێنج خەڵاتی پوڵێتزری بۆ ڕۆژنامەکە بردەوە. هەواڵەکەی واشینگتۆن هەڵی ئەو بوو بۆ ئەوەی لە ڕێگەی جۆری ڕکابەرێتییەکەی خۆی بەپێش واشینگتۆن پۆستی شاری لەدایکبوونی بکەوێت و هەوڵ بدات ئەو ئازارە بسڕێتەوە کە زۆرێک لە کارمەندانی تایمز هێشتا بەبۆنەی شێوازی پێشکەوتنی پۆست لە تایمز لە ڕیسوایییەکەی واترگێیتی ٣٠ ساڵ پێشدا هێشتا لەدڵیاندا بوو.

هەرچەندە تایمز گەورەترین نووسینگە و کۆمەڵێکی شەش کەسیی باشترین هەواڵنێرانی لێکۆڵەوانی ڕۆژنامەکەی لە واشینگتۆن هەبوو، ڕێینز ڕوومالّەکەی لە نیویۆرکدا بەردەوام سەرپەرشتی دەکرد. لەناو ئەو خەڵکانەی ئەو بۆ واشینگتۆنی ناردن جێیسن بلّێیر بوو، ئینتێرنێکی پێشووی ٢٧ ساڵان، کە تەنیا ماوەی ٢١ مانگ هەواڵنێریی کردبوو، لە ماوەی چەند ڕۆژێکدا زیادکردنی بلّێیر وەک بژاردەیەکی سروشتێن هاتە بەرچاو، هەواڵنێری نوێ هەواڵی لاپەڕەی یەکەمی لەگەڵ وردەکارییی ئازاردەری ئەوتۆی بەرهەم دەهێنا، کە هەواڵنێرانی تری ناوچەی واشینگتۆن نەیان دەتوانی لەگەڵی ڕکابەرێتی بکەن.

بەهەمان خێرایی هەواڵنێرانی بەئەزموونتری واشینگتۆن دەستیان کرد بەپرسیارکردن لە "ئەو کوڕە، بلّێیر"، کە ناوی بەردەبەرە لەناو ڕۆژنامەکەدا دەردەکەوت، بەڵام هیچ کامیان لە نووسینگە یان لە گۆڕەپان نەیان دیتبوو. یەکێک لەو هەواڵنێرانە، ئێریک لیچبلاو، کە وەزارەتی دادی بۆ تایمز ڕوومالّ دەکرد، نیگەران بوو کاتێک هەواڵەکانی بلّێیر بەبەردەوامی لەلایەن کاربەدەستانی جێی

متمانەی ئەو لە وەزارەتی داد گومانیان لێ دەکرا. هەواڵنێرانی تریش گومانیان هەبوو و کاتێک سەرچاوەیەک لە تووڕەییا بە لیچبلاوی گوت "ئەو نازانێت ئەو سەرچاوە ناوپاڕێزراوانەی ئەم کوڕە بڵێیر پشتیان پێ دەبەستێت، کێن بەڵام بەشێکی زۆری ئەو شتەی ئەو دەینووسێت هەر راست نییە"، لیچبلاو چووە لای ریک بێرک، نووسیاری هەواڵی لە نووسینگەکەدا. بێرکیش نیگەرانییەکانی خۆی بە نیویۆرک ڕاگەیاند، کاتێک گوتی پێشنیازەکانی ئەو لەبارەی پاڵنەری ئیرەیی لە سکاڵاکاندا گوێیان لێ نەگیراوە، بێرک وەڵام دراوە رێینز"گەیشتووەتە ئەو باوەڕەی بڵێیر هەواڵنێرێکی کۆڵنەدەری مەزنە".

ئەوەی هیچ کام لە ئەندامانی نووسینگەی واشینگتۆن نەیان دەزانی ئەوە بوو گلەیی لەبارەی بڵێرەوە وەک تایەکی بەردەوام پێش ئەوەی بڵێیر بنێردرێتە واشینگتۆن، ژووری هەواڵیی نیویۆرکی ئاڵوودە کردبوو. تاڕادەیەک کاتێک بڵێیر لە نووسیارێکی سەرپەرشتیارەوە دەگوزراوە بۆ یەکێکی تر، گومان لەبارەی جۆری کارەکەی ئەو لەگەڵ گواستنەوەیدا نەدەگوازرایەوە، وەک ئەوەی بڵێیت نووسیارەکان لەسەر کێشوەری جیاواز دەژیان، نەک تەنیا چەند یارد یان میلێک دوورتر لە یەکتری.

کاتێک دوو لە گومانباران دەسگیر کران، لە کەیسی تەقەکردنەکەدا تۆمەتبار کران، هەواڵنێرانی واشینگتۆن بەنیازی رێکخستنی سکاڵایەک بوون بۆ نیویۆرک. ڕووماڵەکە کەمتر بووەوە و گرژی و گومانەکان سستر دەبوونەوە، کاتێک بڵێیر بۆ هەواڵی تر ڕاسپێردرا. ئیتر هەواڵەکانی بڵێیر لە بایلاندا واشینگتۆنیان لەسەر نەبوو، بگرە بەردەبەرە مێربڵەند و وێست ڤێرجینیا و ئۆهایۆ تێدا دەرکەوت، تەنانەت لە تێگزاسیش، شوێنێک کە رۆبێرت ڕیڤاردی نووسیاری سەن ئانتۆنیۆ ئێکسپرێس نیووز شتێکی لە هەواڵی بڵێردا دی، کە نیگەرانی کرد. ئەوەندە نیگەرانی کرد کە پەیامێکی بەئیمێیڵ بۆ رێینز و نووسیاری بەڕێوەبەری تایمز، جێرالد بۆید، نارد و پێی ڕاگەیاندن گوتارێکی بڵێیر "بەشێوەیەکی بێزارکەر لێکچووە" لەگەڵ گوتارێک، کە ڕۆژنامەکەی پێشتر بڵاوی کردووەتەوە.

ئەم سکاڵایە دەرەکییە لەلایەن نووسیاری ڕۆژنامەیەکی تر، نەدەکرا پشتگوێ بخرێت، رێینز و بۆید بڵێیریان بەرەوڕووی کردەوە. هەواڵنێری گەنج خێرا گرفتاری تاقگەیەک دژیەکی بووە. پاش دوو ڕۆژ دەرکەوت ئەو هەرگیز نەچووەتەوە ئەو ماڵەی تێگزاس کە لەبارەیەوە نووسیویەتی و وردەکارییانەی "شایەتی بەچاودیتە" لە وێنەکانی ئەرشیفی وێنەیی تایمزەوە وەرگیرابوون، زانیارییەکانی تر لە هەواڵی پەیامنێرانی ترەوە دابین کرابوو. لە ١ی حوزەیرانی ٢٠٠٣دا بڵێیر دەستی لەکار کێشایەوە، هەواڵی دەست لەکارکێشانەوەی وەک تەقینەوەیەک کاریگەر بوو، بۆ کرانەوەی هێڵە داخراوەکانی پێوەندیکردن لەناو تایمزدا. کارمەندان یەک لەدوای یەک تێ دەگەیشتن ئەوان تاکە کەس نەبوون گلەییان لە ڕەفتار و کاری بڵێیر هەبووە.

لێکۆڵینەوەیەکی تەواو لەبارەی کاری بڵێیر کاتێک ئاشکرا بوو کە زۆر لە ئەندامان گومانیان

هەبووە لەوەی ئەو هەواڵنێرێکی کۆڵنەدەر و لێکۆڵەر و خۆبەختکەر نییە، بگرە پیاوێکی گەنجی داماوە و پشت بە دەسخەڕۆیی و دزیی ئەدەبی و درۆ دەبەستێت بۆ بەرەوپێشبردنی کارەکەی لەسەر حسێبی هەموو خەڵکی دەوروبەری، کارمەندان دەستیان کرد بەبڵاوکردنەوەی هەستی ناڕەزایی، تەنانەت ناپاکی، ئەوان بۆ ماوەیەکی درێژ سەرکوت کرابوون کاتێک هەستیان بەوە کردبوو، لە هەستکردن بە درکپێنەکردندا بەتەنیان، بۆ ماوەی دوو هەفتەی دواتر ڕێینز و بۆید لەگەڵ تاکەکان و گرووپەکانی ناو ژووری هەواڵ کۆ بوونەوە و هەوڵیان دا دڵنیایان بکەنەوە. ئەوەی ئەوان لەم کۆبوونەوانەدا گوێیان لێ بوو، ئەو هەواڵنێر و نووسیارە تازەکارانە بوون، کە نائومێدیی و تووڕەیی خۆیان لەدژی ئەم پێشێلکارییە سەرەکییانەی بەرامبەر بە ستاندارد و بەهاکان هەڵڕشت– ئەو پێشێلکارییانەی هەڕەشەی لەناوبردنی متمانەی ئەوان و ڕۆژنامەکەشیان دەکرد.

لە جیاتیی دڵنیابوونەوەیان ناڕەزاییی کارمەندان چڕتر و بەهەڵمەتتر بوو و ئارسر سوڵزبێرگر جونیۆری خاوەن ئیمتیازی ڕۆژنامە ڕای گەیاند ئەو و ڕێینز و بۆید لەگەڵ ژووری هەواڵ لە "تەلارێکی شاردا " کۆ دەبنەوە بۆ گفتوگۆکردن لەسەر پرسیار و نیگەرانییەکان. کۆبوونەوەکە، کە بۆ ڕۆژنامەنووسانی تر ڕێگەپێنەدراو بوو لە شانۆخانەیەکی نزیک بەڕێوە چوو. قوواڵیی گومان و تووڕەیی زاڵ بوو بەسەر بەڕێوەبەرانی پلەبەرزتر لەماوەی دانیشتنەکەدا، دواتر بە "بەزۆری سارد و هەستەکییانە و ڕاستەقینە" وەسف دەکرا، هەندێک لە بەشداران نەک تەنیا وەسفی بەرەنگاربوونەوەی پەیامنێرانی دامەزراوە هەواڵییەکانی تریان کرد، بگرە بە ئیمێیڵ پەیامیان بۆ مالپەڕی چاودێری ڕۆژنامەوانی وەک ڕۆمێنسکۆ نارد، کە لەوێوەش بۆ دیتنی هەموان بڵاو کرانەوە. پەیامەکەیان بەرەبەرە پرۆژەیەکی جەماوەریی تایبەتی لە دژی سەرکردایەتیی ڕێینز و بۆید دروست کرد.

ئەو وێنەیەی ئەو پەیامانە نەخشاندیان وێنەی ژووریکی هەواڵ بوو، کە تێیدا گفتوگۆی ناوخۆیی ئەوەندە لەکار کەوتوو بوو، کە پێنج ساڵ ئاگەدارکردنەوە لەبارەی جۆرێتی و باوەڕپێکراوەبوونی کاری بڵێیر پشتگوێ خرابوو، ئەو بەبەردەوامی هەواڵی گرینگ و گرینگتری پێ ڕاسپێردرابوو، تا ئەو خاڵەی ناوەکەی لە هەواڵی نەتەوەیی و تەنانەت نێونەتەوەییشدا دەرکەوت، بەر لەوەی چیرۆکی بڵێیر تەواو بێت، ڕێینز و بۆید هەردووکیان و پتر لە بیست و چوار کارمەندی ژووری هەواڵ دەرکران، کە دەستیان لە ڕێکخستنێکی درێژخایەنی ستاندارد و پێکهاتە و کردەوەگەلی ژووری هەواڵدا هەبوو.

لە حوزەیراندا لێکۆڵینەوە ناوخۆییەکە بەڵگەی دۆزییەوە لەسەر "کاری بەردەوامیی بڵێیر بۆ ساختەکاریی ڕۆژنامەوانی... و درۆی زۆر و دزیی ئەدەبی (کە) دەربڕی ناپاکیی قووڵ بەرامبەر بەمتمانە و خاڵێکی ڕەش بوو لەناو مێژووی ١٥٢ ساڵەی ڕۆژنامەکەدا ". کاتێک زانیاریی زیاتر ئاشکرا بوو، کارمەندان بۆیان ڕوون بووەوە پێویست بوو دەنگێکی دەرەکیی هەبێت بۆ ئەوەی هێڵەکانی پێوەندییکردنی ناوخۆیی ببنەوە.

بەشێکی زۆری پاڵنەر بۆ ڕووخاندنی بەڕێوەبەرانی بەرزی ژووری هەواڵ درایە پاڵ ئینتەرنێت، کە بەهۆیەوە بەشێکی زۆری کارمەندانی تایمز سکاڵا پشتگوێ خراوەکانی خۆیان وەشاند. ئەو ئەندامانەی، کە دارشتەی بێ سنووری ئەو ئامرازە نوێیەیان بۆ دروستکردنی "دەنگی دەرەکی" بەکار دەهێنا، چاودێرییان لەسەر ڕەفتاری ئینتەرنێت دەکرد، ئەوان لەگەڵ کەسانی تردا تێگەیشتن ئینتەرنێت ڕۆڵێکی گرینگی لە کردنەوەی کەناڵی نوێ هەیە، کە بەهۆیانەوە بەها و ستانداردەکان گومانیان لێ دەکرێت و لەلایەن کۆمەڵگەیەکی گەورەوە هەڵدەسەنگێنرێت، کە پشت بە ڕاست و دروستیی چاپەمەنی دەبەستێت، لەدواییدا ڕۆژنامەنووسی دەربڕێکی کەسایەتییە.

لەبەرئەوەی هیچ یاسایەکی ڕۆژنامەوانی و ڕێنوێنی و مۆڵەتی فەرمی و سیاسەتڕێژییەکی خۆیی فەرمی بوونی نییە، لەبەرئەوەی ڕۆژنامەوانی بەهۆی سروشتییەوە ڕەنگە چەوسێنەر بێت، بەرپرسیارێتییەکی گەورە دەکەوێتە سەر ئەخلاق و هەڵسەنگاندنی ڕۆژنامەنووسان بەجیاوە بەجیاش لەسەر ئەو دامەزراوەیەی کاری تێدا دەکەن، ئەمە ڕەنگە تەحەددایەکی گەورە بێت، بۆ هەر پیشەیەک، بەڵام بۆ ڕۆژنامەنووسان هەروەها گرژیی نێوان ڕۆڵی ڕۆژنامەنووس بۆ خزمەتی گشتی- ئەو ڕەهەندەی کارەکە، کە پاساو بۆ زانخوازییەکەی دێنێتەوە- و ئەو بازرگانییە هەیە، کە پارە بۆ کارەکەی دابین دەکات. ئەوەی ئشتەکان ئاڵۆزتر دەکات، تەنانەت لە سەردەمی ئینتەرنێتدا، ئەوەیە زۆربەی ڕۆژنامەنووسان هێشتا بەدامەزراوەکانی ئۆلیگارکیکەوە دەورە دراون لەبەر تێچووە گرانەکانی مۆنتاجکردنی دامەزراوەیەکی هەواڵیی گشتگیرەوە.

دارشتەی سەر بۆ ژێری دامەزراوەکانی ئۆلیگارکیک زۆربەی جار باسکردنی بابەتی نابەرجەستەی وەک ڕەوشت یان پرسیاری ویژدان-لانی کەم لەناو ژوورەکانی هەواڵی خۆیاندا- بۆ تاکەکان سەختتر دەکات، لەم ساڵانەی دواییدا زۆربوونی بڵۆگەکان و بەدیموکراسیکردنی بەرهەمهێنانی دەق دەنگی داوە بە هاووڵاتیان بۆ چاودێری کردنی سیاسەت و کۆمەڵگە و چاپەمەنی و چینێکی نوێی زانا و ڕەخنەگرانی میدیایی دروست کردووە، هەندێکیان سەربەخۆ کار دەکەن، هەندێکیان لەناو ئەو دامەزراوانەی بەڵێنی چاودێریی چاپەمەنییان داوە، بەڵام خاڵی هاوبەشی هەموویان خۆبەختکردنێکی بێ وێنەیە بۆ پاسەوانی لە MSM یان میدیای گشتی. ئەمڕۆکە ئەگەر کێشەیەک لەناو ژووری هەواڵدا بڵق بداتەوە، ئاشکرا دەبێت، ئەگەر دامەزراوەکە خۆی لە بەرپرسیارێتییەکان بدزێتەوە، کەسێک ئاشکرایان دەکات، گرژی و ترس لە باسکردنی کێشەی ناوخۆیی دامەزراوە لە دەرەوەی ژووری هەواڵدا، هەندێک نووسیاری ناچار کردووە، واز لە یاداشت ناردن یان نووسینی بڕیارەکان لەسەر کاغەز بێنن.

هەندێک لەم چاودێرە نوێیانە نەک تەنیا پەرەیان بەداواکاری بۆ دیوەدەربوونی ژوورەکانی هەواڵ داوە، بگرە وەک حاڵەتەکەی جێیسن بلێیر، هەروەها ڕێخۆشکەر بوونە، بۆ ئاشکراکردنی هەڵە و کەموکورتیی ئەخلاقی لە ڕیزبەندی بنەڕەتیی نیویۆرک تایمزدا. ڕاستە کە بەشێکی زۆری چات لەناو ئینتەرنێت لەئاستی تۆمەتی ئایدیۆلۆجیی لەدژی چاپەمەنی بەبۆنەی یەکجار کۆنەپارێزبوون

یان لیبرالّبوونییەوە تێپەڕ ناکات، بەڵام کاتێک تێ پەڕی و کاتێک چاتەکە کێشەی مەترسیداری ناو ژووری هەواڵی دەرخست، باوەڕمەندبوونی ئەو بەرهەمە ڕۆژنامەوانییە ڕەنگە یەکجار کاری تێ بکرێت.

گرینگە ئەم بەرەنجامە لەیاد نەکرێت، چونکە بمانەوێت و نەمانەوێت ئێمە ئاگەداری گرینگییەکەین، کاتێک هەموو شتێک گوتراوە و ئەنجام دراوە، ئەو شتەی ئێمە لە کاتی هەڵبژاردنی کۆواریەک، پڕۆگرامێکی تەلەڤزیۆنی، ماڵپەڕێک یان ڕۆژنامەیەک دەیکەین هەڵبژاردنی دەسەڵات و هەڵسەنگاندنی ئەو ڕۆژنامەنووسانەیە، کە بەرهەمی دێنن، بەشێکی بەرپرسیارێتیی ڕۆژنامەنووس ئەوەیە هانی کولتوورێکی دیوەدەر و کراوە بدات، کە ڕێگە بە ڕەخنەگران نەدات گومان بخەنە سەر باوەڕپێکراوەبوونی بەرهەمەکە.

لە ئەنجامدا بنەمایەکی دواییی هەیە، کە ڕۆژنامەنووسان لەبارەی کاری خۆیانەوە لێی تێ گەیشتوون و ئێمەش وەک هاوڵاتیی لە کاتی هەڵبژاردنەکانمان بۆ میدیادا درکی پێ دەکەین. لە هەر هەموو بنەماکانەوە خۆبەدەستەوەنەدەرتر، بەڵام هەموو بنەماکانی تریش لێک دەبەستێتەوە.

پێویستە ڕۆژنامەنووسان ویژدانی خۆیان بەکار بێنن

هەر ڕۆژنامەنووسێک، لە ژووری هەواڵەوە بگرە تا دەستەی بەڕێوەبەرایەتی، پێویستە هەستی ڕەوشت و بەرپرسیارێتیی- تێگەیشتنێکی ئەخلاقیی هەبێت. لەوەش زیاتر، ئەوان بەرپرسن لەوەی دەروونی خۆیان بەدەنگی بەرز هەڵڕێژن و دەرفەت بەکەسانی دەوروبەریش بدەن هەمان کار بکەن. بۆ ئەوەی ڕۆژنامەنووسان بتوانن دەروونی خۆیان دەربڕن، بەڕێوەبەر و خاوەنەکانی پێویستە ژووڕێکی هەواڵی کراوە دروست بکەن، هەلومەرجێکی پێویست بۆ جێبەجێکردنی ئەو بنەمایانەی لەم کتێبەدا هاتوون، بەربەستی بێ ژمار بەرهەمهێنانی هەواڵی ڕاست و دروست و ڕەوا و هاوسەنگ و هەواڵی بوێر و پڕژاوە سەر هاوڵاتی و سەربەخۆ لە هزر سەخت دەکات، بەڵام هەوڵەکە لەناو بێشکەکەیدا بەبێ بوونی کەشوهەوایەک، کە ڕێگە بە خەڵک بدات بەرەو ڕووی گریمانە و بۆچوون و دەمارگیرییەکانی یەکتری ببێتەوە، خنکێنراوە. دەبێت ڕۆژنامەنووسانمان هەست بەئازادی بکەن، تەنانەت هان بدرێن دەنگ هەڵبڕن و بڵێن "پێم وایە ئەم بیرۆکە هەواڵییە نەژادپەرستانەیە" یان "سەرۆک، تۆ خەریکە بڕیاری هەڵە دەدەیت". تەنیا لە ژووڕێکی هەواڵدا، کە هەمووان بتوانن بۆچوونە جیاوازەکانیان دەربڕن، هەواڵەکە شانسی بەڕاست و دروستی پێشبینیکردن و پێشاندانی بۆچوون و پێویستییەکانی بەردەوام جیاوازتربووەی کولتووری ئەمەریکی دەبێت.

بەزمانێکی سادە، ئەوانەی دامەزراوەی هەواڵیان داگیر کردووە، پێویستە درک بکەن بەبەرپرسیارێتییەکیی کەسێنی بۆ جیاوازبوون و بەرەنگاربوونەوەی نووسیار و خاوەن و ریکلامکار، تەنانەت هاوڵاتیان و دەسەڵاتی بەرقەراریش، ئەگەر دادوەری و ڕاست و دروستی

ئەوەیان لێ بخوازێت.

لە بەرامبەردا ئەوانەی دامەزراوەی هەواڵیی بەڕێوە دەبەن، پێویستە ڕێگە و هانی کارمەندانیان بدەن بۆ جێبەجێکردنی ئەو بەرپرسیارێتییە کەسێنییە. شتێکی ساویلکانەیە وا بیر بکرێتەوە لەناو سەردەمێکدا، کە داهاتووی چاپەمەنی نادیارە، خۆبەختکردنێک کەسێنیی بەسە. زۆر ڕۆژنامەنووس ئەوەندە نیگەرانن لەوەی ڕەنگە بەهۆی شەپۆلی دواتری بێکارکردنەوە ڕابماڵڕێن، کە بەگژداچوونەوەی دەسەلات و کولتووریکی دامەزراوەیی چەوت دواین شتە بیری لێ بکەنەوە، بۆیە دامەزراوەی هەواڵی، تەنانەت لەوەش گرینگتر لەناو جیهانی کۆمپانیا گەورەکانی هاوبەشیی ئەمڕۆدا، کۆمپانیا پێکهێنەرەکانیان پێویستە کولتووریک دروست بکەن، کە بەرپرسیارێتیی کەسێنیی پەروەردە بکات، پاشان پێویستە بەڕێوەبەران حەز بکەن، گوێ لە کێشە و نیگەرانییەکان بگرن، نەک تەنیا لەناویان ببەن.

هیچ بەشێکی جیا لەم کتێبەدا لەبارەی ڕەوشتەوە نییە، ئەوە لەبەر ئەم ڕەهەندە ئەخلاقییەیە، جۆری ئەم هەڵسەنگاندن و تۆن و سەلیقە و کەسایەتی، کە لەو هۆکارەدا شاراوەیە، کە بۆچی ئێمە کۆواریک، گەشتێکی هەواڵیی یان ماڵپەڕێکدا لەچاو ئەوانی تر هەڵدەبژێرین، ڕەوشت لەگەڵ هەر بنەمایەکی ڕۆژنامەوانیدا گرێ دراوە، ئێمە وەک هاوواڵاتیی زۆربەی جار زیرەکانەتر لە خودی ڕۆژنامەنووسان، کە هەندێک جار ڕەوشت وەک بابەتێکی فەرامۆشکراو گەمارۆ دەدەن، هەست بەمە دەکەین.

وەک هەواڵبێژی شیکاگۆ کارۆڵ مەرین لە یەکەم کۆڕبەندی لێژنەی ڕۆژنامەنووسانی پەرۆش بەلێژنەکەی گوت "پێم وایە ڕۆژنامەنووس کەسێکە باوەڕی بە شتێکەوە هەیە، کە ئەوانی تر حەز دەکەن وازی لێ بێنن".

لە ١٩٩٣دا دێیتڵاینی ئێن بی سی خەریکی ئامادەکردنی بابەتێک بەناوی "وێیتینگ تو ئێکسپڵۆد؟ " بوو، گوایە تەنکەری گازی لۆرییەکانی جێنیرالْ مۆتۆرز وێ دەچێت لە پێکداداندا بتەقن و گڕ بگرن، هەواڵنێری بابەتەکە نیگەرانیی لەوە دەربڕیبوو. هەرچەندە میشێڵ گیڵنی پەیامنێر ڤیدیۆی پێکدادانی ڕاستەقینەی کۆ کردبووەوە، کە تێیاندا شۆفێران بەئاسێبوون لەناو ئۆتۆمۆبێلی گڕگرتوودا بریندار دەبوون، ئەو دەیزانی ئەو تاقیکردنەوانەی پێکدادانەکان، کە ئێن بی سی ئەنجامی دابوون، هەمان بەرەنجامەکانی بەدەستەوە نەدەدا، ئاگرێکی بچووک دەکەوتەوە، بەڵام تەنیا ١٥ چرکەی دەبرد بۆ ئەوەی ئۆتۆمبێلەکە گڕ لەخۆی بەردات. بۆیە کاتێک زانییەوە تەلەڤزیۆنەکە سوود لە تاقیکردنەوەی زیاتر وەردەگرێت، بۆ ئەوەی وروژێنەرتر بێت، گیڵن ئەو شتەی کرد، کە لەماوەی حەوت مانگی کارکردنی لەگەڵ پڕۆگرامەکەدا نەیکردبوو، تەلەفۆنی بۆ ماڵی سەرۆکی خۆی، جێف دایمند کرد و نیگەرانییەکانی خۆی بۆ باس کرد، ئەو داوای دەکرد تاقیکردنەوە نوێیەکان بوەستێنرێن.

دایمند پێی گوت پێی وایە ڤیدیۆکە راتەکێنەر دەبێت و شتێک دەخاتە سەر هەواڵەکە.

هەردووکیان لەسەر ئەو خاڵە بۆ ماوەی چەندین ڕۆژ بگرە و بەردەیان کرد، بەڵام دایمند لە کۆتاییدا گیڵنی ڕازی کرد باسی تاقیکردنەوەی پێکدادانەکە بکات، کاتێک بەرهەمهێنەرانی دڵنیایان کردەوە نیگەرانییەکان لە وەشانی دواییدا تۆمار دەکرێن. تاقیکردنەوەکە بە "نازانستی" ناودەنرا، هەر ئەنجامگیرییەکیش بۆ شارەزا بەجێ دەماوە.

بەڵام پڕۆگرامەکە هەموو نیگەرانییەکانی گیڵنی تۆمار نەکرد، هەرگیز باسی لەوە نەکرد، ئاگرەکە چەندی خایاند یان لە خۆیەوە هەڵبووبوو، لە دواییدا گیڵن بڕیاری دا بەهەر شێوەیەک و بەپێچەوانەی ویستی دەروونیی خۆی، بابەتەکە بگێڕێتەوە، چونکە "لە هەندێک کاتدا پێویستە تۆ باوەڕت بە بەرهەمهێنی جێبەجێکاری خۆتەوە هەبێت، ئەگەر ئەو بە من بڵێت ئەمە تەواوە و ئەویش بەرپرس بێت لە چاودێریکردنی باشترین بەرژەوەندییەکانی من و هی پڕۆگرامەکە، کەواتە من باوەڕی پێ دەکەم". گیڵن هەڵە بوو و شەرمەزاریی تەقینەوە ئامادەکراوەکان بووە خاڵی ڕەشی مێژووی ئێن بی سی نیووز.

ئەم ڕووداوە پێشانی دەدات پرسی تێگەیشتنی ئەخلاقی دەکرێت چەند هەستیار بێت. ویژدان شتێک نییە سووک بکرێت، وەک ئەوەی لە حاڵەتی دێیتلاێندا ڕووی دا. شتێکە دەبێت ڕێزی لێ بگیرێت. بەرپرسیارێتیی پارێزگاریکردن لە ویژدان ناکرێت، بەتەنیا لەئەستۆی تاکدا بنرێت یان وەک لە ڕەخنەکانی گیڵندا بخنکێنرێت. ئەگەر ڕەخنەکانی گیڵن بەهەند وەرگیرابان، ئێن بی سی نیووز دەیتوانی پێشگیری لە شەرمەزارییەکە بکات، کە لە دواییدا بووە هۆی دەست لە کارکێشانەوەی مایکڵ گارتنری سەرۆکی بەشی هەواڵ.

ئەگەر بەسەرهاتەکەی گیڵن ئەمڕۆکە ڕووی بدابایە هەواڵەکە بەشێوەیەکی لێکچوو ئاشکرا دەبوو، تەنیا ئەوە نەبێت، کە گفتوگۆی دەرەوەی ژووری هەواڵ یەکجار بەجۆشتر دەبوو. ڕەخنە و هەڵسەنگاندنی نوێی چاپەمەنی، کە لە ڕێگەی ئینتەرنێتەوە هاتووەتە کایەوە، بەهەمان شێوە ڕەنگە پشتیوانیی لە گیڵن کردبایە و ئێن بی سیی توندتر و دەستبەجێتر شووشتبایەوە.

بیر لە نموونەیەکی کەم بایەختر لە ئۆتۆمبێلی تەقێنەر بکەوە. بەیانیی ١٩ی ئابی ٢٠٠٥ تیڤی نیووزەر، بڵۆگێکی سەر میدیابیسترۆ دۆت کۆم، کە ماڵپەڕێکە بۆ دابینکردنی هەواڵ و سەرچاوەی ڕۆژنامەوانی، هەواڵی ئەوەی بڵاو کردەوە گوایە بۆب کۆستاس ڕەتی کردووەتەوە پڕۆگرامی لەری کینگ لایڤی سی ئێن ئێن لە شەوی پێشووتر پێشکێش بکات، چونکە بابەتەکەی بەدڵ نەبووە. پڕۆگرامەکە، کە کۆستاس جار بەجار تێیدا شوێنی کینگی دەگرتەوە، بڕیار بوو بەشێوەیەکی سەرەکی لەبارەی ناتاڵی هۆڵۆوێی بێت، هەرزەکارێکی ئاڵاباما، کە لەماوەی گەشتێکی پاش دەرچوون لە خوێندن بۆ ئەوروپا لە ئایاری ٢٠٠٥دا ون بووبوو. لە ئاب چیرۆکی هۆڵۆوێی بووبووە دیاردەیەکی میدیایی و هەندێک کەناڵی تەلەڤزیۆنی چەندین سەعاتیان بەبەردەوامی بۆ ڕوومالکردنی ڕاستەوخۆی تەرخان کردبوو.

تیڤی نیووزەری میدیابیستر ڕای گەیاند زانیارییەکە لە "سووسەپێدەرێکی ناوپارێزراوە دابین

کراوە، کە ستایشی کۆستاس دەکات، بەبۆنەی (پێداگیریی لە بنەماکانی بۆ وازهێنان لە هەواڵی بێ نرخ)... کۆستاس وەڵامی داواکاریی تیڤی نیووزەری بۆ لێدوان نەدایەوە". هەواڵەکە پشتڕاست کرایەوە، نیوەڕۆکەکەی لەسەر ئاژانسی ئەسوشیێیتد پرێس، و زوو لە هەموو شوێنێکی تر بڵاو بووەوە. کۆستاس لە لێدوانێکدا گوتی "من پێم وا نییە بابەتی شۆی پێنجشەمە ئەو جۆرە پرۆگرامە بووبێت، کە دەبووایە من بیکەم. من هەندێک جێگرەوەم پێشنیاز کرد، بەڵام بەرهەمهێنەرەکان ئەو بابەتانەیان پێ باش بوو، کە هەڵیان بژاردبوون، من کێشەم لەگەڵ ئەوەدا نەبوو و بەڕێزەوە ڕەتم کرد بەشدار بم".

هەواڵەکەی ئەسوشیێیتد پرێس رایگەیاند کۆستاس و سی ئێن ئێن هەردووکیان بڕیارەکەیان بەدڵ بووە، بەڵام ئەوە بەری بە بڵۆگەر و ڕەخنەگران نەگرت لەوەی ماوەی چەند هەفتەی داهاتوو ڕای لەسەر بدەن، زۆربەیان ستایشی ڕۆژنامەنووسەکەیان دەکرد، بۆ بڕیارەکەی و ئەوانەی بۆ بڵۆگەکەیان پۆست دەکرا سەردێری ئاویان هەبوو "لە کۆتاییدا، ڕۆژنامەنووسێکی بەرپرسیار!" و " سوپاس بۆب کۆستاس" یان "ڕاست و دروستیی بۆب کۆستاس".

کارکردن بەویژدان ئاسان نییە

هێنانی ئەم پێویستییە بۆ پرۆسەی دروستکردنی ڕۆژنامەوانی گرژییەکی تر دەخوڵقێنێت. ژوورەکانی هەواڵ بەناچاری دیموکراسی نین. وەی دەچێت بەشێوەیەکی ناڕاست دیکتاتۆرییانە بن. کەسێک لە لووتکەی زنجیرەی فەرماندانەوە، پێویستە بڕیار بدات- ئاخۆ هەواڵەکە بکرێت یان نا، لێدوانە نەفرەتییەکە لەهەواڵدا بهێڵرێتەوە یان لێی دەربهێنرێت، ئەگەر بەم شێوەیەش نەبێت، دامەزراوەی گەورەی وەک ڕۆژنامە، چاپکارانی سەر ئینتەرنێت یان وێزگەی تەلەڤزیۆنی بەشێوەیەکی ئاسایی نەیان دەتوانی بە دوا مۆڵەتیان ڕابگەن. بۆ سەر ئەمە مەیلێکی ژووری هەواڵ زیاد بکەن، کە بۆ دروستکردنی تاقە کولتوورێکی هاوبەشییە کاتێک بەشەکانی بازرگانی و هەواڵ بەشێوەیەکی ڕووەو زیادبوون بەشێوەی تیم کار دەکەن، ئەمە ڕەنگە بەڕێوەبردن ئاسانتر بکات، بەڵام کولتووری تاکانەی ژووری هەواڵ، دژیەکە لەگەڵ ئەم بنەمایەی ویژدانی تاکەکەسی، کە سەرچاوەی بەهاکانی تڕە، وەک ڕاست و دروستی و دڵسۆزی بۆ هاوواڵتییان و ئەو فرەجۆرێتییە زەینییەی بۆ ڕوومالکردنی کۆمەڵگەکەمان پێویستە، بەڕێوەبەران دەبێت تێ بگەن، هەرچەندە دوا قسە بۆ ئەوانە، بەڵام پێویستە دەرگەکە بۆ هەر کەسێکی سەر ڕێگە ئاوەڵە بێت. وەک بۆب وودوارد دەڵێت پیشەکەی ئەوی فێری شتێک کردووە "باشترین ڕۆژنامەوانی زۆربەی جار لە بەرهەڵستیکردنی بەڕێوەبەرایەتیدا ئەنجام دەدرێت".

لە ڕوویەکەوە، بەڕێوەبەران پێویستە جیاوازیی نێوان بەرژەوەندییە گەورەتر و بچووکترەکانیان بناسنەوە. هەرچەندە ژوورێکی هەواڵی بێ دەنگ و وەک یەک ڕەنگە بۆ بەڕێوەبردن ئاسانتر بێت، بەرژەوەندیی گەورەتر و نابەرجەستەتری کۆمپانیای هەواڵی داوای کولتوورێکی ئاڵۆزتر لەوە

دەکات. ڕێگەدان بەتاکەکانی بۆ دەربڕینی ویژدانیان لە ژووری هەواڵدا بەڕێوەبردنی ڕۆژنامەکە سەختتر دەکات. هەواڵەکەش تەواوتر دەکات.

چمکی ویژدانی ئەخلاقی شتێکە، زۆر لەو ڕۆژنامەنووسانەی ئێمە چاومان پێکەوتن (ئەگەر هەمووشیان وا نەبن)، باوەڕیان پێ هەیە. بیلّ کیوریتس بە هاوکارانی لێکۆڵەوانی ئەکادیمیی ئێمەی گوت "هەر هەواڵنێرێک بەتەنیا پێویستە یاساکانی خۆ دابڕێژێت، ستانداردەکانی خۆی و شێوازێک بۆ پیشەکەی خۆی دابنێت".

کاتێک جۆن کەتز دەستی بەڕەخنەی میدیایی کرد، هەستی کرد ئەمەی لەبارەی ڕۆژنامەنووسبوون، تەنانەت زیاتر لەبارەی ڕەخنەگری ڕۆژنامەوانیبوونە. کەتز هەستی کرد ناچارە دابنیشێت و یاسای تایبەت بە خۆی بۆ ئەخلاق دابڕێژێت. ئەو بەهاوکارانی لێکۆڵەوانی ئێمەی گوت "پێم وایە پێویستە چوارچێوەیەکی ئەخلاقیت هەبێت لەو کارەی دەیکەیت بۆ ئەوەی کارەکەت لە ڕاستیدا مانایەکی هەبێت. تۆ هەر شتێک بکەیت، پێم وایە پێویستە بەشێوەیەک بیکەیت، کە لەڕووی ئەخلاقییەوە رازیت بکات".

زۆربەی ڕۆژنامەنووسان لەوبارەیە یەکجار کەمتر لە کەتز فەرمین. ئەوان تەنیا تێ دەگەن ڕۆژنامەوانی کارێکی ئەخلاقییە و دەزانن هەر هەموو پێشینە و بەهاکانیان ئەو کارە ئاراستە دەکات، کە دەیانەوێت لە بەرهەمهێنانی ڕۆژنامەوانیدا بیکەن یان نەیکەن، تۆم برۆکاو بە هاوکارانی لێکۆڵەوانمانی گوت "خۆڕسکەکانی خۆم و شێوازی پەرەوەردەبوونم... و پێم وایە گەشەسەندنی هەستەکی و زەینیی خۆم بەتێپەڕینی ساڵەکان منیان بەرەو کۆمەڵێک بیر و باوەڕی تاڕادەیەک بەهێز بردووە، من لێرەدا گرینگییان پێ دەدەم".

بۆ زۆر ڕۆژنامەنووس ئەم ڕەهەندە ئەخلاقییە بەتایبەت لەبەر ئەو شتە گرینگە، کە لە سەرەتادا پەلکێشی پیشەکەی کردوون، کاتێک لە سەرەتادا حەزیان چووە هەواڵ، بەزۆریش لە تەمەنی گەنجی یان هەرزەکاریدا، زۆربەیان بەهۆی بنەما سەرەکییەکانی پیشەکەوە پەلکێشی بووبوون– سەرنجڕاکێشان بۆ نادادوەرییەکانی سیستەم، پێگەیاندنی خەڵک و پێکهێنانی کۆمەڵگە. لە ڕاپرسیی ئێمە لەگەڵ سەنتەری لێکۆڵینەوەی پیوو بۆ خەڵک و چاپەمەنی ئەو هۆکارانە بەنێزیکەیی بە دوو بەرامبەر بەپێش هەموو هۆکارەکانی تر کەوتن، وەک هۆکاری ناسراوە بۆ ڕۆژنامەوانی. بەکورتی، بۆ ئەوانەی ڕۆژنامەوانی دەکەن، پیشەکە ڕەهەندێکی ئەخلاقیی هەیە.

ئەم ڕۆژنامەنووسانە باوەڕێکی بەهێزیان بەرامبەر بە ڕەهەندی ئەخلاقیی پیشەکەیان هەیە، چونکە بەبێ ئەوە ئەوان کەمیان لەدەست دێت بۆ سووڕانەوە لەناو مەودا تاریکەکانی بڕیارە ئەخلاقییەکان. وەک کارۆل مەرین بەئێمەی گوت لەبەرئەوەی هیچ یاسایەک بۆ هەواڵ نییە... لە دواییدا جۆرە نەخشەیەکی ڕێنوێنیکاری خۆت هەیە، کە بڕیار دەدات چی بکەیت و چی نەکەیت".

ئێمە وەک جەماوەر بەو بڕیارانەی ڕۆژنامەنووسان دەیدەن سەبارەت بەوەی چی گوزارش بکەن و چۆن گوزارشی بکەن، ڕێنوێنی دەکرێن، ئێمەش لە هەڵبژاردنی بەستەی هەواڵیمان بەئاوێتەیەکی

وردی هۆکارەکانەوە ڕێنوێنی دەکرێین، بەڵام ئەم هەستە ئەخلاقییە بەشێکە لێی. ئێمە بەدوای زانیاریی دەگەڕێین، بەڵام هەروەها چاو دەگێڕین بۆ سەلماندن بۆ بەڵگە و بۆ ڕاستگۆیی و بۆ ئەو هەستەی، کە ڕۆژنامەنووسان بەرژەوەندیی ئێمەیان لە دڵدایە.

بیر لەو ئەزموونە بکەوە، کە لە شیکاگۆ بەسەر خودی مەریندا هات، سەرەتای ١٩٩٧ ئەو پێشکێشکاری دەبڵیوو (ئێم ئێی کیوو) بوو، وێزگەیەک لەناو شارەکە کە (ئێن بی سی) خاوەنی بوو و بەڕێوەی دەبرد، ئەو پیاوەی بەرپرسی هەواڵی وێزگەکە بوو، جۆڵ چیتوود، بیرۆکەیەکی هەبوو بۆ ماقوولترکردنی ژمارەی جەماوەری گەشتی هەواڵی تەقەڵاکەری ٦ی ئێواران. چیتوود کە لقی فۆکسی لە میامی بەبۆنەی "ئۆڵ کرایم، ئۆڵ زێ تایم" بۆ وێزگەی پلە یەک گۆڕیبوو، جۆرە ناوبانگێکی دەرکردبوو، پلانی دانا لە شیکاگۆدا، شانسی خۆی دووبارە تاقی بکاتەوە. ئەو جێری سپرینگری دادەمەزراند، شارەوانی ناتۆرەی چینچیناتی، کە بووبووە پێشکێشکاری شۆی گفتوگۆئامێز، بۆ ئەوەی لە کۆتایی هەواڵدا شرۆڤە بدات. سپرینگێر خەڵکی شوێنەکە بوو. ئەو پرۆگرامە تەلەڤزیۆنییەکەی خۆی لەبارەی سێگۆشەی خۆشەویستیی هەوەسبازانە و پێکدادانە تووندوتیژەکان، کە بۆ فرۆشتن بوو، ڕاستەوخۆ لە ستۆدیۆکانی دەبڵیوو ئێم ئێی کیوو تۆمار دەکرد. کاتێک پلانی چیتوود ڕاگەیەندرا، بڕیارەکە کارمەندانی دەبڵیوو ئێم ئێی کیووی تووشی نائومێدی کرد، ئاخۆ ئەوان لە کاری شۆی شۆککەردا بوون؟ ئەوان پێیان وابوو شتێکی گرینگ دەکەن، شتێکی پێوەست بەخزمەتی گشتی، لە دواییدا مەرین تێ گەیشت ئیتر بەسیەتی. ئەو پێی وابوو دەبڵیوو ئێی ئێم کیوو خەریکە دەگەنێت. دەستەی بەڕێوەبەران جارێک ئەویان لەژێر چاودێری دانابوو، چونکە ئەو ڕەتی کردبووەوە ئەو بابەتە تەندروستییانە پێشکێش بکات، کە بەڕێککەوتنی نێوان وێزگەکە و نەخۆشخانەی لۆکاڵ لە پێناو کرینی کاتی ڕیکلام کرابوون. ئێستەش سپرینگر هاتبوو. مەرین هیچ خەیاڵی بۆخۆی نەبوو، ئەو پیاوچاک نەبوو، بەڵام ڕۆژنامەنووسان بەناوبانگیی خۆیان وەک کەسانی بە ئەخلاق دەژین و دەمرن، ئەوە هەموو دار و نەداراییانە. ئەو بڕیاری دا دەست لە کار بکێشێتەوە.

هاوڕێکانی بەدەنگی بەرزەوە ستایشی مەرینیان کرد، کاتێک ئەو لە بەرامبەر کامیرا بڕیارەکەی خۆی ڕاگەیاند. تۆ دەتتوانی ڕاستەوخۆ بیانبینیت، زۆریان گریان. شتەکە بەو مانایە بوو کەسێکی جەماوەری ئەو جۆرە هەڵوێستە ئەخلاقییە لەبارەی کارەکەیەوە وەربگرێت. مەرین چووە وێزگەیەکی تر، دوابەدوای دابڕانی بینەرانی دەبڵیوو ئێم ئێی کیووش دوور کەوتنەوە.

پاشان کاردانەوەکە مەرینی "تۆقاند"، بەڕادەیەکی زۆریش بە "ژمارە و جۆری نامە و ئیمێیڵەکان... خەڵک بابەتی دوور و درێژی نووسیوو و لە زۆربەی نامەکاندا سێ شتیان کردبوو. ئەوان پێوەندیی خۆیان بەهەواڵ ڕوون کردبووەوە... خۆیان بە زاراوەی دیموگرافیی پێناسە کردبوو... باسیان لە گرێکوێرەیەکی ئەخلاقی کردبوو کە تووشیان بووبوو... ڕاستی بابەتەکە ئەوەیە، پارێزەرێکی شیکاگۆ، کە دەیناسم بۆمی نووسی و گوتی، کە هەر کەسێک لە ئێمە لە ژیانی

خۆیدا بەرەو ڕووی بڕیارێکی بەناو سپرینگر دەبێتەوە. من قسەم لەگەڵ ئەو گۆشتفرۆشانە کردووە، کە گۆشت لە کێشەکەی کەمتر دانانێن و یەکێکیانیش کە دەرکرا. بانکدارێکی خانووبەرە کە لە لێیک فۆرێستدا مەزندەکانی پەردەپۆش ناکات، دوو ڕێکەوتنی گرینگی بە بانکەکانی شیکاگۆ دۆڕاند".

کاتێک ئێمە هەواڵ بەکار دێنین، پرسەکانی کەسایەتی، کە ڕۆژنامەنووسان تووشیان دەبن، بەئێمە نامۆ نین، ئێمە لەو هەڵسەنگاندنانەدا بەدوویان دەگەڕێین، کە بۆ دەستنیشانکردنی کەسیی متمانەپێکراو و باوەڕپێکراون.

کولتوورێکی ڕاستگۆیی

لیندا فۆڵی، سەرۆکی نیووزپێییر گیڵد، لە کۆڕبەندێکی لێژنەی ڕۆژنامەنووسانی پەرۆشەوە بەئێمەی گوت "توانای ڕۆژنامەنووسان بۆ کارکردن بەویژدانیان یەکجار گرینگترە لە هەر شتێکی تر، کە بڕوایان پێی هەیە یان هەر بیر و باوەڕێکی تر، کە دەیهێننە ناو کارەکەیانەوە. بۆ ئێمە لە پیشەسازییەکەماندا باوەڕمەندبوون لە بابەتییانەبوون گرینگترە... پێویستە کولتوورێک لە ژوورەکانی هەواڵدا هەبێت بۆ ئەوەی دەرفەت بە ڕۆژنامەنووسان بدات گفتوگۆیەکی ئازاد و کراوەیان هەبێت".

دۆناڵد شریڤر، سەرۆکی خانەنشینبووی یونیۆن سیۆڵۆجیکاڵ سیمیناری لە نیویۆرک سیتیدا، کەمێک پێش ئێستە بەچوار کتێب لە سەر ئەخلاقی ڕۆژنامەوانیدا چووەوە و ئەمەی پێشکێش کرد لەبارەی ئەو کتێبەی سەبارەت بە بابەتەکە لەلایەن پەیمانگەی پۆینتر لە فلۆریدا ئامادە کراوە. "بەسوودترین بەشی نموونەی پۆینتر بۆ ئەخلاقی ڕۆژنامەوانی ڕوونکردنەوەکەیەتی لەبارەی گۆڕان لە ئەخلاقی "کاردانەوە دەروونییەکان" پاش چاودێریکردنی یاساکان بۆ پێگەیشتنی هزر و لێکدانەوە. لە لووتکەی ئەم ڕیزبەندەدا ڕۆژنامەنووسان سوورن لەسەر ئەوەی "هاوکاری پێویستە". بەو مانایەیە لەگەڵ هاوکارانت لە هەواڵەکە دڵنیابەوە. بەڕەچاوکردنی پەلەپەلکردن بۆ دواکات و ڕکابەریەتیی نێوان هەواڵنێران لە زۆربەی ژوورەکانی هەواڵدا، ئەمە ئامۆژگارییەکەی دەگمەنە. بەڵام ئەگەر ڕۆژنامەوانی ئامرازێک بێت بۆ دیالۆگ لە نێوان هاوواڵتییان، وادیارە دەستپێکردنی ئەو دیالۆگە لە ژووری هەواڵ شتێکی ڕاست بێت ".

بەشێوەیەکی سەرنجڕاکێش هەندێک لە باشترین و ئاڵۆزترین بڕیارەکان لە مێژووی ڕۆژنامەوانیدا لە ڕێگەی هەر ئەو هاوکارییە خۆ بەدەستەوەنەدەرە دراون، کە شیڤر باسی لێوە دەکات، کاتێک کەسرین گراهام بڕیاری دا بەڵگەنامەکانی پێنتاگۆن لە ١٩٧١دا بڵاو بکاتەوە پرۆسەکە بەشێوەیەکی سەرووئاسایی کراوە بوو. گراهام پێویست بوو بڕیار بدات ئاخۆ واشینگتۆن پۆست بە چاپکردنی بەڵگەنامە نهێنییەکانی پێنتاگۆن مەترسیی سزا یاساییەکانی دەگرێتە ئەستۆ، ئەمەش پاش ئەوەی وەزارەتی داد داوای لە دادگە کردبوو، ڕێگە بەنیویۆرک تایمز

نەدات بڵاویان بکاتەوە، گراهام خۆی بەم شێوەیە لە ژینامەکەیدا باسی ئەو کارە دەکات:

بێن (برەدڵی) هەستی دەکرد تەنگی پێوە هەڵچنراوە لە نێوان نووسیار و هەواڵنێرانەوە کە سەرسەختانە ڕێزیان گرتبوو بۆ بڵاوکردنەوە و پشتیوانیکردن لە تایمز، سەبارەت بەبابەتی ئازادیی چاپەمەنی و ئەو پارێزەرانەی لەلایەکەوە پێشنیازی سازشێکیان دەکرد، کە بەهۆیەوە پۆست بەڵگەکان لە هەینیدا بڵاو نەکاتەوە، بگرە داواکاری گشتیی لە نیازی بۆ بڵاوکردنەوەکەیان لە یەکشەمەدا ئاگادر بکاتەوە. هاوارد سایمنز کە ١٠٠٪ لەگەڵ بڵاوکردنەوەیان دابوو، داوای لە هەواڵنێران کرد ڕاستەوخۆ لەگەڵ پارێزەران بدوێن.

(دۆن) ئۆبێردۆرفر گوتی سازشەکە "بێ نرختترین بیرۆکە بووە تا ئێستە بەر گوێم کەوتبێت". (کاڵمێرز) ڕۆبێرتس گوتی ئەگەر پۆست بڵاویان نەکاتەوە، ئەوا بۆ چوونە لای داواکاری گشتی "لەسەر زگی خشکە دەکات". ئەو دوو هەفتە دواتر داوای خانەنشینیبوونەکەی خۆی وەرگرتەوە و کردی بە دەست لەکار کێشانەوە و بەئاشکرا پۆستی بە ترسنۆکی تۆمەتبار کرد. مێری ماردر بەبیری دێتەوە گوتبووی "ئەگەر پۆست بڵاویان نەکاتەوە وەک دامەزراوەیەک بارودۆخێکی زۆر خراپتری لەوە دەبێت ئەگەر بڵاویان بکاتەوە"، لەبەرئەوەی متمانەی ڕۆژنامەکە "بەشێوەیەکی ڕۆژنامەوانە بەهۆی ترسنۆکییەوە لەناو دەچێت". (بێن) بەگدیکەن بەڵێنی بڵاوکردنەوەی بەڵگەکانی، کە بە(دانیێڵ) ئێڵسبێرگ درابوو، بەبیر پارێزەران هێنایەوە و ڕای گەیاند "تاکە ڕێگە بۆ سووربوون لەسەر مافی بڵاوکردنەوەیان ئەوەیە بڵاویان بکەینەوە"... جین پەترسن... یەکەم گەڤی پێدام لەبارەی ئەو شتەی خەریک بوو ڕووبدات، پێی گوتم ئەو پێی وایە بڕیاری بڵاوکردنەوەی لەلایەن منەوە دەدرێت، هەروەها ئەو دەیزانی "من بەتەواوەتی لەوە تێ دەگەم ژیانی ڕۆژنامەکە لە مەترسیدایە".

پرسیم "خوایە! تۆ پێت وایە شتەکە بگاتە ئەو ڕادەیە؟" جین گوتی بەڵێ. ئەو...

ترساو و شڵەژاو قومێکی زلم قووت دا و گوتم "دەی، دەی، دەی. با بچین. با بڵاوی بکەینەوە".

وەک ئەنتۆنی لویس، کە ئەوکات ستوونووسی نووسیاری نیویۆرک تایمز بوو، پاش حەڤدە ساڵ تێبینیی کرد:

لە گوتارێکی هەڵسەنگاندنی یاسایی، کە پاشان بۆ شرۆڤەی ڕووداوەکە لەلایەن هارۆڵد ئێدگار و بێنۆ شمیدت جونیۆر، پرۆفیسۆرەکانی کۆڵۆمبیادا نووسرابوو، هاتبوو ڕووداوەکە ئاماژەی بە "کۆتایی هاتنی سەردەمێک"ی چاپەمەنیی ئەمەریکا دەکرد. ئەوان گوتیان ئەوە ئەو سەردەمە بوو تێیدا "پێوەندییەکی پێکەوە ژیانی لە نێوان سیاسەتوانان و چاپەمەنیدا" هەبوو. بەڵام ئێستە لە ڕێگەی بڵاوکردنەوەی مێژووی شاراوەی شەڕی ڤێتنام سەرەڕای بەرهەڵستیی توند دامەزراوەکانی حکوومەت "پێشانیان داوە بەشێکی زۆری چاپەمەنی ئیتر حەز ناکات بەتەنیا هاوبەشێکی جار بەجار ڕەخنەگری (حکوومەت) بێت، کە خۆی بۆ ئامانجی هاوبەش

تەرخان کردووە، بەڵام بەنیازە ببێتە نەیار".

ساڵێک پاش بەڵگەنامەکانی پێنتاگۆن، واشینتگتۆن پۆست لە واترگێیتی کۆڵییەوە.

جۆرەوجۆرێتیی هزری ئامانجی راستەقینەیە

ئەم چمکەی دیالۆگی کراوە لەناو ژووری هەواڵدا لە ناخی ئەو شتەدایە کە ژمارەیەکی بەردەوام بەرزەوەبووەی خەڵک لە کاتی بیرکردنەوە لە هەواڵ بەبنەمای سەرەکیی دادەنێن لە پرسی جۆرەوجۆرێتی و لە گەڕان بەداوی ڕۆژنامەوانییەکی هاوسەنگ.

هەواڵبێژی ئێبی بی سی چارڵز گیبسن لە یەکێک لە کۆڕبەندەکانی لێژنەی ڕۆژنامەنووسانی پەرۆشەوە پرسی "ئاخۆ کولتووری ژووری هەواڵ بوونی هەیە؟ ئاخۆ ئێوە تەحەدای یەکتری دەکەن، لەگەڵ یەکتر گفتوگۆ دەکەن و هانی یەکتر دەدەن؟".

دێیڤید ئەشنفێلدری براوەی خەڵاتی پولیتزر لە دیترۆیت فری پریس کە هەروەها کریستیانێک و ئەندامی گرووپێکی گەورەی ناوچەی دیترۆیت بوو بۆ لێکۆڵینەوەی هەفتانە لەبارەی ئینجیلەوە، وەڵامی داوە "من پێت دەڵێم ئەمە چۆن بۆ کریستیانەکانی ناو ژووری هەواڵ تەواو دەبێت. ئەوان قسە ناکەن. ئەوان لەوە دەترسن گاڵتەیان پێ بکرێت. ئەوان لەوێن. من دەزانم کام کۆمەڵیان کریستیانن. ئێمە ئەم جۆرە نهێنییە بچووکەمان هەیە و ئێمە لەگەڵ یەکتر و لە نێوان خۆماندا قسە دەکەین. شتێک کە بەو دواییانە لە خۆمان پرسیبێت ئەوەیە ئێمە بۆچی هەر لەناو خۆماندا قسە دەکەین".

بەشێوەیەکی نەریتی چمکی جۆرەوجۆرێتی لە ژوور هەواڵدا بەشێوەیەکی سەرەکیی بە زاراوەی ئامانجی ژمارەییەوە پێناسە کراوە، کە پێوەندییان بەتەوایەتی، نەژاد و ڕەگەزەوە هەیە. پیشەسازیی هەواڵ لە درەنگەوەختدا هەستی بەوە کردووە بەگشتیی ژوورەکانی هەواڵی پێویستە بەشێوەیەکی لێکچووەتر دەربڕی کولتوور بن. کۆمەڵگەی ئەمەریکی بۆ نووسیارانی ڕۆژنامە، بۆ نموونە، لە ١٩٧٨دا بەشێوەیەکی فەرمی ڕێنوێنی دا بەوەی ژمارەی ئەو کەمایەتییانەی لە ڕۆژنامەکانی ئەمەریکیدا کار دەکەن، پێویستە هاوتا بن لەگەڵ ڕێژەی لە سەتای کەمایەتییەکە لەناو گشت جەماوەردا- ئامانجێک کە هێشتە وەدی نەهاتووە. ئەم ئاراستانە و شکست لە وەدیهێنانیان گرینگن. کۆتا ژمارەییەکان پێوەندییان بە دادوەرییەوە هەیە، هەروەها هەنگاوێکی پێویستن بۆ ئەوەی ڕۆژنامەوانی و بەم هۆیەشەوە هاوواڵتیبوون و دیموکراسیی بکەن بەشتێکی بەردەست بۆ هەموان.

بەڵام ئەم پێناسە نەریتییە بۆ جۆرەوجۆرێتی ئەگەر لە چوارچێوەی بەرفرەوانتری ویژدانی کەسێنیدا لێی بڕوانرێت، چەندی گرینگیش بێت، یەکجار سنووردارە. مەترسیی تێکەڵکردنی ئامراز و ئامانجی لەگەڵدایە. هێنانی ژمارەیەکی زۆرتری کەمایەتی بۆ ناو ژووری هەواڵ ئامرازێکە بۆ جۆرەوجۆرێتی، نەک ئامانجەکەی. ئامانجەکە دامەزراوەیەکی هەواڵیی تەواوتر و نوێنەرانەترە.

کۆتای نەتەوەیی و نەژادی و ڕەگەزی ئامرازن بۆ نزیکبوونەوە لەو ئامانجە، بەڵام لە خۆیانەوە هیچیان بۆ ناکرێت، ئەگەر کولتووری ژووری هەواڵ ئەو کاتە داوا لە هەموو ئەم خەڵکەی سەر بە بەکگراوندی جیاواز بکات پابەندی تاکە مێنتاڵییەتێک بن. ڕۆژنامە یان وێزگەی تەلەڤزیۆنیی لۆکاڵ ڕەنگە "لە ئەمەریکا بچێت"، وەک سەرۆک کلینتۆن حەزی دەکرد وا بڵێت، بەڵام وەک کۆمەڵگەی ئەمەریکی بیر نەکاتەوە و نەتوانێت لێی تێ بگات یان ڕوومالّی بکات.

پێویستە ئامانجی جۆرەوجۆرێتی نەک تەنیا پێکهێنانی ژووری هەواڵ بێت، کە ڕەنگە نوێنەری کۆمەڵگە بێت، بگرە ژوورێکی هەواڵی وا کە کراوە و ڕاستگۆیە بۆ ئەوەی ئەم جۆرەوجۆرێتییە بتوانێت کار بکات. ئەمە تەنیا جۆرەوجۆرێتی لە نەژاد و ڕەگەزدا نییە. تەنیا جۆرەوجۆرێتی لە چینی کۆمەڵایەتیی یان ئابوورییەوە نییە. ئەو شتەیە، کە ئێمە بە جۆرەوجۆرێتیی هزری ناوی دەبەین، ئەوە هەموو جۆرەکانی تری جۆرەوجۆرێتی دەگرێتەوە و مانایان پێ دەبەخشێت.

بەشێوەیەکی ڕووەو زیادبوون ئەو خەڵکانەی بۆ جۆرەوجۆرێتی تێ کۆشان خەریکە کتوپڕ دەگەنە ئەم بەرەنجامە. مێرسیدیس دی ئۆریاتێ، کە لە زانکۆی تێگزاس وانەی ڕۆژنامەوانیی دەڵێتەوە، لە کۆڕبەندێکی تری لێژنەکەدا بە ئێمەی گوت "ئێمە...جۆرەوجۆرێتیمان یەکجار زۆر بە زاراوەی ڕەگەزی و بۆماوەیی واتە بەخەڵکانێک پێناسە کردووە، کە تۆزێک جیاواز دێنە بەرچاو، بەڵام بەشێوەیەکی سەرەکیی وەک یەک وان. ئێمە زۆربەی جار ئەوە دەگشتێنین بەسەر سەرچاوەکانیش، ئەوانەی ئەو شتەی نێوان هەردوو سەری مەودایەکی بەرتەسکی مشتومڕی دەڵێن، کە ئێمە پێی ئاسوودەین". بەڵام دی ئۆریاتێ دەڵێت "ئەوەی هێشتەش ئێمە بۆ ئاوێتەکردنی لەگەڵ هەواڵدا کێشەمان هەیە، جۆرەوجۆرێتیی هزرییە. بەگوێرەی زانیاتی کولتووری ئەمەسریکی قبووڵکردنی جۆرەوجۆرێتیی هزری لە سەختترین شتەکانە بۆ ئەمەریکییەکان".

بەداخەوە ئەم چمکەی جۆرەوجۆرێتیی هزری، هەروەها بۆ بەڕێوەبەرانیش سەختە. ئاراستەکە، لەبەر زۆر هۆکارەوە، بەرەو دروستکردنی ژوورێکی هەواڵە، کە وەک بەڕێوەبەر بیر دەکاتەوە.

فشاری سەر ویژدانی کەسێنیی

هۆکاری جۆرەوجۆر هاندەرن بۆ دروستکردنی ژووری هەواڵیی وێکچوو. یەکێکیان لە ڕاستیدا سروشتی مرۆڤە. خوان گۆنزاڵیز، ستوونووسێکی نیویۆرک دێیلّی نیووز لە کۆڕبەندێکی لێژنەکەدا بە ئێمەی گوت "نووسیاران بەو ئاڕاستەیەدا دەڕۆن، کە خەڵک بەگوێرەی تێگەیشتنی خۆیان دروست بکەن. ئەگەر نووسیارەکە بە هۆیەکەوە حەز لە تۆ نەکات، تۆ بەرز نابیتەوە. کەواتە پرۆسەیەکی خۆ هەڵبژێرانە هەیە، کە لەناو پیشەکەدا بەردەوامە".

تۆم بریێ، کە ئەو کات ستوونووسێکی کۆنەپارێزی دیترێت نیووز بوو، بە ئێمەی گوت "ئێمە سیستمی دامەزراندنی وامان لەم ولاتەدا هەیە کە ریسککردن لەسەر خەڵک زۆر سەخت دەکەن، ئەو خەڵکەی دەکەونە دەرەوەی میدیای گشتی، وەک بەو شێوەیە پێناسەی دەکەین، دەقاودەق ئەو

کەسانەن، کە دەرفەتێکیان نابێت".

کێشەیەکی تری جۆرە سستییەکی بیرۆکراسی لەناو هەموو دامەزراوەیەکدا هەیە. سستییەکە خەڵک ناچار دەکات، لە هەر هەلومەرجێکدا ئەو شتە بکات، کە بەشێوەیەکی ئاسایی ئەنجام دەدرێت، ڕووتینەکان دەبنە پەناگەی دڵنیاکەر، ئەمە ڕوو دەدات چونکە دامەزراوە هەواڵییەکان– بەخۆ بەکار و کۆمەڵگە و بەرهەم و بەرژەوەندییەکانی تر– ئاڵۆز و ڕیزبەندن. تووشبوون بە پرۆسەیەکە، کە ڕەنگە بەتێفکرینێکی لەپڕ و بەخورِ ناوببرێت، ئاسانە– پرۆسەیەک، کە دەتوانێت ڕەفتارەکانی ویژدانی کەسێنیی لاواز و سست بکاتەوە. (هەواڵەکە "پێویستە" ئێستە بڵاو بکرێتەوە، تەنانەت ئەگەر بەتەواوەتیی دڵنیا نەکرابێتەوە، چونکە دواکاتەکە درێژ ناکرێتەوە. ڕەنگە باشتر بێت لەم ساتە هەستیارەی مشتومڕییەکەدا بەداواداچوون بۆ ئەو سەردێرە باش نەبێت. توانای بەرهەمهێنانی ئێمە ڕێگە بە هەواڵێکی ئەوەندە درێژ نادات بۆ ئەم ژمارەیە). و بەم شێوەیە.

هەندێک ڕۆژنامەنووس هەردەم لە دەرەوەی دامەزراوەکانەوە کاریان کردووە. ئەم تاکانە کە تەنیا بەهەستی دڵسۆزیی خۆیانەوە ڕێنوێنی کراون بەمەبەستێکی یەکدڵانە و هەندێک جار تایبەت بەداواداچوون بۆ هەواڵەکان دەکەن، بەردەوام ئەو ڕاستییە ناحەزانە ئاشکرا دەکەن، کە ئەوانی تر پشتگوێیان خستووە، خۆیان لێ دزیوەتەوە، یان تەنیا کەسانی وەک تۆماس پێین و جۆرج سێڵدێس و ئای ئێف ستۆن و کەسانی زۆر نوێتر، دێیڤید بێرنهام و چارڵز لویسیان نەبینیوە.

هەروەها وەک گوتوومانە بەڕێوەبردنی ژوورێکی هەواڵیی وا، کە تێیدا خەڵک وەک یەک کار دەکەن و بیر دەکەنەوە، ئاسانترە. ژوورەکانی هەواڵ، لەڕابیدا، بەهۆی خواستەکانی ئامێرەکانی بەرهەمهێنانەوە بەڕێوە دەچێت. پێویستە ئەوان ماوەیەکی وەشان و مەودایەکی ئینتەرنێتی یان کاغەزی ڕۆژنامە پڕ بکەنەوە. لەم کەشوهەوایەدا تێگەیشتن لەوە ئاسانە، کە هەر هەواڵێکی باش ئەوەیانە، کە تەواو بووە. چەندی ئەو کارە ڕۆژانەیە بۆ چاپکردنی ڕۆژنامە یان وەشاندنی پرۆگرامەکە وەک هێڵێکی مونتاجی بێت، پاڵەپەستۆ هەیە بۆ ئەوەی ئەو پرۆسەیە تا ئەوپەڕی توانا، بێ کێشەتر و کاراتر بەڕێوە بچێت.

دروستکردنی ژوورێکی هەواڵ، کە تێیدا ویژدان و جۆرەوجۆرێتی بتوانن گەشە بکەن

ڕەنگە گەورەترین تەحەدا بۆ ئەو خەڵکانەی هەواڵ بەرهەم دێنن تێگەیشتن لەوە بێت، کە تەندروستیی درێژ مەودایان پشت بەژوورەکانی هەواڵیان دەبەستێت، نەک تەنیا کارایی ژوورەکە. بەرژەوەندیی درێژمەودا سەرنج بۆ کولتوورێکی ئاڵۆزتر و سەختتری میدیا ڕادەکێشێت. کەسایەتیی خاوەنێک، نووسیارێک یان هەر بەڕێوەبەرێک تارادەیەکی زۆر بەوە پێناسە دەکرێت، کە تاکەکە تا چەند دەسەڵاتی بەسەر ئەو مەودا درێژەدا دەشکێتەوە.

بەهەمان ڕادەی سەختیی بەربەستەکان، مێژووی ڕۆژنامەوانی پڕە لە حاڵەتی وا، کە هاوکاری و تەنانەت تێکهەڵچوونیش ڕووی داوە، تەنانەت ئەو شوێنەی کە تێهەڵچوونەکەش لێیەوە پەرەی

سەندووە. هەندێک هەواڵکار وێ دەچێت سروشتییانە پەلکێشی کولتوورێک بن، کە تێیدا خەڵک هەست بە ئازادیی دەکەن و هان دەدرێن بەگوێرەی ویژدان کار بکەن.

مۆدێلێک ئەوەیە ئەم کولتوورە بە بەرچاوی خەڵکەوە لە سەرەوە بۆ خوارەوە بەڕوونکردنەوەی ئاشکرا دابەزێنرێت، ڕەنگە باشترین نموونە ئەو بەسەرهاتە بێت دێیڤید هالبێرستەم لەبارەی یەکەم چاوپێکەوتنی لەگەڵ ئۆرڤیڵ درایفووزدا دەیگێڕێتەوە، کەسێک کە تەنیا بەم دواییانە بووە خاوەن ئیمتیازی نیویۆرک تایمز.

"سەرەتای ١٩٦٢ بوو، ڕەنگە شوبات. من تەنیا لەوەتەی حوزەیرانی پێشوو لە کۆنگۆ بووم و داوام لێ کرا بگەڕێمەوە نیویۆرک، تا خەڵاتێک وەربگرم، پیاوێک بەرەو ئەو مێزەی لێی دانیشتبووم هات و خۆی وەک ئۆرڤیڵ درایفووز ناساند. ئەو گوتی (من بیستم تۆ لێرەیت، من ویستم بزانیت من چەند سەرسامم بەکارەکەی تۆ، کە ئێمە چەند ئاگادارین لەو ریسکانەی تۆ دەیانکەیت. ئەوە ئەو شتەیە ڕۆژنامەکەی پێ گەیاندووە)، هیچ شتێکی تر بەقەدەر ئەو بۆچوون و ئاسوودەییەی بەهۆیەوە ئەو گفتوگۆیەکەی نێوان خاوەن ئیمتیاز و هەواڵنێر توانی ڕوو بدات، ئەو ژوورە هەواڵەی لە هەر ژوورێکی تر جیا نەدەکردەوە".

لە دواییدا، زۆربەی خەڵکانی ژووری هەواڵ هەست دەکەن، گفتوگۆکردن لەگەڵ هاوواڵتییانی هاوڕێیان ئەرکێکە لەسەرووی ئەو دامەزراوەیەی، کە کاری تێدا دەکەن. بانگەشەیەکە و هەر کەسێک لە ژووری هەواڵدا کار بکات سەرکارە لەو ئەرکەدا. لەوەی پێوەندیی بە بەڕێوەبەرانەوە هەبێت، پێویستە ئەوان یارمەتیی ڕۆژنامەنووسان بدەن، ئەو ئەرکە تا ئەوپەڕی توانایان جێبەجێ بکەن. گریگۆری فاڤر، نووسیاری پێشووی ساکرامێنتۆبی و جێگری سەرۆکی هەواڵ لە زنجیرەی مەکڵچی، کە پاشان بووە ئەندامی دەستەی مامۆستایانی پەیمانگەی پۆینتر، زۆربەی جار لەگەڵ ڕۆژنامەنووسان لەبارەی ئەو هەستکردنە گەورەترە بە ئەرکەوە دەدوێت.

"تۆ یارمەتیی خەڵک دەدەیت جا چ لە کاتی ئارامیدا بێت چ لەکاتی تەنگژەدا. یارمەتییان دەدەیت لەگەڵ یەک بدوێن و ڕێگە بە زۆر دەنگ دەدەیت تا ببیسترێن و زانیاریی پێویستیان بۆ دابین دەکەیت، بۆ ئەوەی وەک هاوواڵتیی بەرهەمهێن کار بکەن، یارمەتییان دەدەیت پردێک لەسەر کەنداوی جیاوازییەکانیان دروست بکەن و، تۆ بەرپرسیاریت لەوەی پرسیار لە خۆت بکەیت، بە هەمان شێوە کە پرسیار لەوانی تر دەکەیت. بەرپرسیارێتییەک بۆ ژیان و کارکردن بەگوێرەی هەمان ئەو کۆمەڵە بەهایانەی تۆ لەو کەسانەی داوا دەکەیت، کە ڕوومالێیان دەکەیت، بەرپرسیارێتییەک بۆ ڕێخۆشکردن بۆ وەدیهێنانی گۆڕانێک لە کولتوور لە ڕێگەی کارەکەمانەوە، کولتوورێک، کە هەستێکی بەرپرسیارانەی تێدایە، کە خوازیاری جۆرەوجۆرێتی لە پلەکانمانە، کە هەستێکی مرۆڤانەی تێدایە، لە ناخەوە و لە ڕووکەش، کولتوورێک کە لەناو قوماشێکی ئەخلاقییەوە هەڵپێچراوەتەوە، کە لە ساتە سەختەکاندا هەڵناپچڕێت".

لە ڕاستیدا فاڤر بەخەڵکی ناو ژووری هەواڵ دەڵێت ئەو ئەرکە ئەوەندە گرینگە، کە

ڕۆژنامەنووسان بەرپرسن لەوەی بیپارێزن و بەهێزی بکەن، هەم لە پێناو ئەوانەی پێش خۆیان و هەم ئەوانەی دوای خۆیشیان.

ڕۆڵی هاوواڵاتیان

دوا پێکهاتەی پرسەکە ئەوەیە ئاخۆ چۆن ئەندامانی کۆمەڵگە، هاوواڵاتیان، دەبنە بەشێک لە پرۆسەکە. بەرپرسیارێتییەکانی ئەوان چین؟ وەڵامێکی هەمیشەیی ڕۆژنامەنووسان ئەوەیە ئەگەر چاپەمەنی شکست دێنێت–ئەگەر یەکجار وروژێنەر یان لایەنگری زانیاریی–سەرگەرمی بێت– ئەوانە لە دواییدا هەڵەی هاوواڵاتیانە. ڕۆژنامەنووسان دەڵێن ئەگەر خەڵک ڕۆژنامەوانییەکی باشتریان بوێستبایە بازاڕەکە بۆی دابین دەکردن، کێشەی ئەم لێکدانەوەیە، وەک تێبینیمان کردووە، ئەوەیە ڕۆژنامەوانی بەبازاڕێکی بێ کەموکوڕییەوە دانەمەزراوە، ئەو جۆرە هەواڵە لۆکاڵانەی ئێمە لە تەلەڤزیۆن پێمان دەگات، بۆ نموونە، بەشێکی زۆری پێوەندیی بەئاستی قازانجی وواڵ ستریتەوە هەیە. ئێمە لە کاربەدەستانی هەواڵییەوە زانیومانە سروشتیی ڕۆژنامەیەک بەچڕی بە بەهاکانی خاوەنەکەیەوە کاریگەرە، جۆری ئەو بڕیارانەی ڕۆژنامەنووسان ڕۆژانە دەیدەن یەکجار کاریگەرە بەنووسیاران و کولتووری ژووری هەواڵ. شێوازەی دامەزراندنی کاری هەواڵی هەروەها ڕۆڵ دەبینێت. ڕۆژنامەکان بەگشتی قۆرخ کراون، وێزگە تەلەڤزیۆنییەکان کە لە سەر شەپۆلی گشتییەوە مۆڵەتیان پێ دراوە، بەزۆری ئۆلیگاریکین. لەم ساتەدا ئینتەرنێت هێشتە زۆر ساوایە بۆ ئەوەی مەزندەی ئەوە بکرێت لە داهاتوودا دەربڕی چ جۆرە واقیعێکی بازاڕی دەبێت.

بازاڕەکە، وەک بەزۆری دەگوترێت، لە ڕاستیدا ئەو هەواڵانەی هاوواڵاتیان داوای دەکەن بۆیان دابین ناکات. بازاڕەکەش ئەو هەواڵانە وەردەگرێت کە وواڵ ستریت، خاوەنەکان، ڕاهێنانی ڕۆژنامەوانی و نەریتەکانی هەواڵی، دەیانسەپێنن بۆ دابینکردنی هەواڵ بۆ بازاڕ. ئەگەر ئەمە پێویستیی بەگۆڕان بێت، ئەگەر ئەو بنەمایەی، کە دڵسۆزییی ڕۆژنامەنووس بەشێوەیەکی سەرەکیی دەبێت بۆ هاوواڵاتیان بێت، دەبێت مانای هەبێت، پێویستە پێوەندییەکی نوێ لە نێوان ڕۆژنامەنووس و هاوواڵاتیان گەشە بکات، ئەوە نوێترین بنەمای ڕۆژنامەوانییە، بنەمایەک، کە هەردەم کاریگەر بووە، بەڵام لە سەتەی نوێدا، خەریکە ڕوونتر و پێویستتر دەبێت. ئەوە ڕۆڵی هاوواڵاتییە.

بەشی یازدەم

ماف و ئەرکەکانی هاوواڵاتیان

لە بەرەبەیانی ٧ی حوزەیرانی ٢٠٠٦دا سێ بۆمب لە میترۆی لەندەندا تەقینەوە، پاش ماوەیەکی کەم تەقینەوەیەکی لە پاسێکی دوو نهۆمی بەدواياندا هات. تەقینەوە خۆکوژییەکان پەنجا و دوو

کەسیان لە هێرشێک بە کوشت دا، کە تەقینەوەکانی شەمەندەفەری مادریدی لە ٢٠٠٤ زیندوو دەکردەوە.

کۆمپانیای بڵاوکردنەوەی بەریتانی، یان بی بی سی، تێ گەیشت، ئەمە هەواڵێکی زۆر گرینگە و کارمەندانی بۆی نارد و هەوڵی دا یەکەم کەس بێت زانیارییەکە وەردەگرێت، وەک ریچارد سەمبروکی بەڕێوەبەری بەشی هەواڵ نووسی، بی بی سی هەوڵی دا "شتەکان بەتەواوی وەربگرێت". لەو ڕۆژەدا بی بی سی یارمەتییەکی بێ وێنەی لە دانیشتووانی لەندەن وەرگرت. شەش سەعات پاش هێرشەکە، دامەزراوەکە ١٠٠٠ وێنە و ٢٠ ڤیدیۆ کلیپ و ٤٠٠٠ کورتە نامە و ٢٠٠٠٠ ئیمێڵی هەبوو- هەر هەموویان لەلایەن هاوواڵاتییانەوە نێردرابوون.

بی بی سی هەمیشە هانی هاوواڵاتیانی داوە بۆ بەشداری لە هەواڵ، بەڵام ئەم ئاستەی بەشداری نوێ بوو، سەمبروک بەبیری دێتەوە "قەبارە و جۆری بەشداریی جەماوەر لە سەروو نوێگەری و ڕووکەشیانە بوون یان سەروو ئاسیبوون بوو و ئەوەش کێشەی سەرەکیی لێ دەکەوێتەوە کە هێشتاش ئێمە کاریان لەسەر دەکەین".

سەرەڕای کاردانەوە چاوەڕواننەکراوەکە، بی بی سی سوودێکی باشی لە کەرەستەکە وەرگرت، تا ئەو ڕادەیەی گەشتێکی هەواڵی بڵاو کردەوە بەو ڤیدیۆ کلیپانەی لە هاوواڵاتیانەوە وەری گرتبوون. سەمبروک گوزارشەکەی هەواڵی لەندەنی بەکارێکی هاوبەشی ناو برد و تێبینیی دا دامەزراوەکەی ئەو تێ گەیشتووە کاتێک ڕووداوێکی سەرەکیی دەقەومێت جەماوەر دەتوانێت زانیاریی نوێی زۆرمان پێ ببەخشێت و ئێمە دەتوانین بڵاوی بکەینەوە".

تەکنۆلۆجیا توانای بەخشیوەتە هاوواڵاتیان بۆئەوەی لەناو هەواڵدا ڕۆڵ بگێڕن و ببنە هاوپشکی میدیای کۆن لە کاتی تەنگژە، بەڵام مۆدێلی بی بی سی بۆ تێکەڵاوی لەگەڵ هاوواڵاتیان دەیسەلمێنێت تەنیا لە ڕووداوە ورووژێنەرەکاندا خەڵک بەکار نایەت یان پێویستە تەنیا ئەو کاتانە بەکار نەیەت.

دەستپێشخەرییەکانی تری بی بی سی بۆ هاوواڵاتیان ئەمانەن:

* پرۆژەی هەواڵبێژیی دیجیتاڵی. لە ٢٠٠١دا دەست پێ کرا و وۆرکشۆپی لۆکاڵ دەگرێتەوە کە تێیاندا شارەزایانی بی بی سی هەر جارەو وانە بە ١٠ کەس دەڵێنەوە لەسەر نووسینی هەواڵ و تۆمارکردنی ڤیدیۆ و نووسیاریکردنی وێنە و ڤیدیۆ.

پتر لە ٥٠٠ کەس تا ئێستە ڕاهێنراون، زۆرێک لە هەواڵەکانی بەرهەمیان هێناون بڵاو کراونەوە.

* پرۆژەیەکی بەشداری لە میدیا بەناوی بڵۆگکردنی دوورگە لەلایەن کاربەدەستانی ناوچەییەوە دەست پێ کرا بۆ دوورگە دوورەکانی لێوارەیی سکۆتلەند بەیارمەتیی بی بی سی سکۆتلەند. دوورگەنشینان کۆمپیوتەری کەسێنی و پێوەندییەکی ئینتەرنێتیی نەرۆباندیان پێ درا، کە بۆ

ناردنی وێنە و ڕووداو و وروژاندنی مشتومڕی لەبارەی بێ ژمار کێشەی کۆمەڵگە بەکاریان هێنا. ئەوان تەنانەت هەواڵیان دەنارد وەک کەوتنی نەهەنگێک لە کەنارەکە دواتر لەلایەن میدیای گشتیی سکۆتلەندەوە بەکار هات.

* تۆڕی کرداری بی بی سی هەوڵێکە بۆ ئاشناکردنەوەی هاوواڵتییان لەگەڵ پرۆسەی سیاسی لە ڕێگەی فەراهەمکردنی کۆڕبەندێک بۆیان بۆ ئەوەی لەسەر بابەتی پێوەست بەخۆیانەوە گفتوگۆ بکەن.

بی بی سی بیرۆکەی تری بۆ داهاتوو هەیە لەوانەش گفتوگۆی جیهانی، کە سەمبروک بە "شۆڕشی جەماوەری جیهانی"ی دەزانێت، کە تێیدا خەڵکانی ووڵاتانی جیاواز دەتوانن، لەگەڵ یەک گفتوگۆ بکەن. ئەم دەستپێشخەرییانە بەهۆی پێشکەوتنەکانی تەکنۆلۆجیاوە کردەنی بووە، کە هاووڵاتیانی بەشێوەیەکی بێوێنە بەهێز کردووە، ڕۆژنامەوانی وا خەریکە، ئەو ڕێگەیانە دەدۆزێتەوە تاوەکو بتوانێت باشتر جەماوەر تێکەڵ بەکێشەکانی ڕۆژ بکات، ئەم هەوڵە کاتی دەوێت و ڕەنگە هەم جەماوەر و هەم ڕۆژنامەنووسان، کە پێویستە لەسەر خاڵی هاوبەش دانوستاندن بکەن، نائومێد بکات.

سەمبروک نووسی "من وەک کەسێک کە پشتیوانی لەم ئاراستە دەکات، پێم وانییە کارمەندانی بی بی سی لە پێناو ڕاست و دروستی و دادوەری و بابەتیانە بوون، دەبێت ئەرکی خۆیان فەرامۆش بکەن. کاتێک ئێمە بەئاراستەی بەشداریی جەماوەر دەکرێینەوە، پێویستە بەشێوەیەک ئەمە بکەین، کە لەگەڵ بەهاکانی نووسیاریماندا بگونجێت. بەڵام باوەڕم وایە حەقیقەت و ڕاست و دروستی و بێلایەنی و جۆرەوجۆرێتی لە بۆچوونداً لە ڕێگەی کرانەوە بەرامبەر بە مەودایەکی بەرفرەوانتری بۆچوون و ڕوانگەوە بەهێزتر دەبن، کە لە ڕێگەی زانیاری و تێگەیشتنی جەماوەرمانەوە بۆمان دێت".

دوو سەتەی خایاند تاوەکو ئاوێتەی ئەو زانیارییەی لەگەڵ داهێنانی دەزگای چاپی میکانیکی دەستی پێ کرد وەرچەرخانی بنەڕەتیی لە کۆمەڵگەی ڕۆئاوایی لێ بکەوێتەوە، ئەم وەرچەرخانە لە ڕێگەی بڵاوبوونەوەی زانیاریی بەهۆی وشەی چاپکراوەوە وەهێز کەوت و ڕێخۆشکەر بوو بۆ خەڵک تا ببنە جەماوەرێک، کە بەڕادەی پێویست بەهۆی زانیارییەوە دەسەڵاتیان وەرگرتبوو، لە پێناو دروستکردنی ڕایەکی گشتی کە ڕەنگە بەشدار بووایە لە سیستمەکانی کۆمەڵایەتی و ئابووری و سیاسیی خودی جەماوەردا، زۆربەی ئەم زانیارییە لە ڕێگەی ئەو شتەی دواتر بەڕۆژنامەوانی ناسرا بەسەر کۆمەڵەی بەرفرەوانی خەڵکەوە دابەش کرا. ئەو زانیارییە بوو کە یارمەتیی دان ببنە هاووڵاتیی بەئاگا و هەر لەو کەشوهەوایەدایە، کە ڕای گشتیی دروست دەبێت. ڕای گشتی لەبەرامبەردا، ڕێگەی بەگەشەسەندنی خۆ بەڕێوەبردن دا.

لەم ڕوانگەیەوە ڕۆژنامەوانی و دیموکراسی بەیەکەوە لەدایک بوون. لە یەکەم قۆناخی گەشەسەندنیدا ڕۆڵی میدیا تەنیا دابینکردنی زانیاری بوو بۆ خەڵک لەبارەی چالاکی و

دامەزراوەکانی دەسەڵات، کە ژیانی ئەوانی کۆنترۆڵ دەکرد، ئەمڕۆکە، کە دنیا نقوومی زانیاری بووە، ڕۆڵی چاپەمەنی جیاوازە. کاتێک زانیاریی هەمیشە و لە هەر شوێنێک فرەوان و بەردەستە، پێوەندییەکی نوێ لە نێوان چاپەمەنی و جەماوەردا پێویستە دروست ببێت، وەک چۆن بەهاکانی ڕۆژنامەوانی لەم کەشوهەوا ڕکابەرە نوێیانەدا زۆر ناگۆڕێن، ئەو ڕۆڵەش ئەوەندە ناگۆڕێت هەرچەندە ڕۆڵەکە سەردەمانێک تەنیا دابینکردنی ئامرازی خۆ بەڕێوەبردن بووە، ئێستە ڕۆڵەکە بووەتە دابینکردنی ئەو ئامرازانەی هاوواڵتیان پێویستییانە بۆ ئەوەی بۆ خۆیان زانیاری وەربگرن لەناو سیلاوێکی چوونیەکی دەنگ و ڕووپاگەندە و گوتەگوت و ڕاستی و ڕاگەیاندن و تۆمەت، کە ئێستە سیستمەکانی پێوەندیی بەرهەمیان دێنن. بەم شێوەیە ڕۆژنامەنووس پێویستە نەک تەنیا لە جیهان تێ بگات، بگرە لە لافاوی زانیارییەکەش تێ بگات کاتێک بەردەدرێتە سەر هاوواڵتیان.

بۆ ئەنجامدانی ئەمە، ڕۆژنامەنووسان پێویستە سەرەتا بانگهێشتنی جەماوەریان بکەن بۆ ناو پرۆسەیەک کە بەهۆیەوە هەواڵ بەرهەم دێنن، وەک لە بەشی چوارەم لەبارەی سەلماندن بەوردەکارییەوە باسمان کرد، پێویستە ڕۆژنامەنووسان ڕەنج بدەن بۆ ئەوەی خۆیان و کارەکەیان بەهەمان ئەو ڕادەیە دیودەر بێت، کە خۆیان لەو خەڵک و دامەزراوانەی دەسەڵات داوایان دەکەن.

ئەم جۆرە ڕێگەیە لە ڕاستیدا دەستپێکی پێوەندییە لە نێوان ڕۆژنامەنووس و هاوواڵتی. ڕێگەیەکە کە بەهۆیەوە تاکەکانی جەماوەر هەلیان بۆ دەڕەخسێت بۆ ئەوەی ئەو بنەمایانە هەڵسەنگێنن کە بەهۆیانەوە ڕۆژنامەنووسان کاری خۆیان دەکەن. ئەوان بەو زانیارییە پڕچەک کراون، کە داوایان لێ دەکات ئەمە لەگەڵ بژاردەکانی بەردەستی تر بەراورد بکەن. لەهەمووی گرینگتر، ئەوە بنەمایەک بە هاوواڵتیان دەبەخشێت بۆ ئەوەی بڕیار بدەن، ئاخۆ ئەمە ئەو جۆرە ڕۆژنامەوانییەیە کە حەز دەکەن هانی بدەن.

لەم ڕوانگەیەوە هاوواڵتیان بەرپرسیارێتییەکیان هەیە. ئەوە بەدەیەم بنەمای ڕۆژنامەوانیی دابنێ، بنەمایەک کە لەگەڵ سەرهەڵدانی تەکنۆلۆجیای نوێی بەهێزکەرەوە گەشەی سەندووە.

لەوەی پێوەندیی بە هەواڵەوە هەبێت هاوواڵتیان مافیان هەیە،

بەڵام ئەرکیشیان هەیە

پێویستە هاوواڵتیان دەمارگیرییەکان بەلاوە بنێن و کاری ڕۆژنامەوانی لەسەر ئەو بنەمایە هەڵبسەنگێنن، کە ئاخۆ بەشی هەیە بە زۆرکردنی توانای ئەوان بۆ وەرگرتنی ڕۆڵێکی بەئاگا لە پێناو دروستکردنی کۆمەڵگەدا. بەڵام ئەو شێوازەی ڕۆژنامەنووسان بۆ کاری خۆیان دەیگرنە بەر لە پێناو تێکەڵکردنی جەماوەر پێویستە نەک تەنیا چوارچێوەی پێویست، بگرە تێگەیشتنێک لە بنەماکانەوە دابین بکات، کە بەهۆیانەوە کارەکە ئەنجام دەدرێت، بەم شێوەیە ڕۆژنامەنووسان بڕیار دەدەن، ئاخۆ جەماوەر دەتوانێت ببێتە هێزێک بۆ ڕۆژنامەوانییەکی باش یان نا.

خواستی بازاڕ بەئاشکرا بەهێزترین فاکتەرە لە دروستکردنی کۆمەڵگە لەمڕۆکەدا. بەئاشکرا وێ دەچێت ئەو فاکتەرە لە بەرژەوەندیی ڕۆژنامەنووسایدایە تاوەکو ئەوەی لە دەستیان دێت بیکەن بۆ دروستکردنی بازاڕێک بۆ ئەو جۆرە ڕۆژنامەوانییەی ئەو کتێبە هەوڵی بۆ دەدات: ڕۆژنامەوانییەک، کە دان بەو بنەمایانە دەنێت، کە ڕێخۆشکەرن بۆ دڵنیابوونەوە لە هەواڵی بەوەخت و هاوسەنگ و گشتگیر و کار بەو بنەمایانەش دەکات، لە پێناو ڕێخۆشکردن بۆ تێگەیشتن لە جیهانی خۆمان و پێگەی ئێمە لەناویدا. یەکەم هەنگاو بەو ئاڕاستەیە پێویستە بڕەودان بە ئامرازێک بێت، کە ڕێگە بدات بەو کەسانەی لە کۆتاییدا ئەو بازاڕە دادەمەزرێنن، ببینن چۆن سۆسێجەکە دروست بووە- چۆن ئێمە کاری خۆمان کردووە و چ شتێک کاریگەر بووە لەسەر بڕیارەکانمان.

ئەمە چ مانایەکی بۆ هاوواڵتیانەوە هەیە؟ بەشێوەیەکی وردتر ئێمە وەک هاوواڵتی پێویستە چ شتێک لە دامەزراوەیەکی هەواڵی چاوەڕوان بکەین؟ پێویستە چی بکەین، ئەگەر پێمان وابێت ئەو شتەمان دەست ناکەوێت؟ ئەم پرسیارانە گرینگن. بنەماکانی ڕۆژنامەوانی بەهەمان ڕادەی، کە هی ڕۆژنامەنووسانن، هی هاوواڵتییانیشن لەبەر ئەو هۆیە سادەیەی، وەک لە سەرەتادا باسمان کرد، کە ئەم بنەمایانە لەو ئەرکەی هەواڵ لەژیانی خەڵکدا دەیگێڕێت هەڵدەقوڵێن نەک لە تایبەتمەندییەکانی پیشەکە.

لەو ڕوانگەیەوە بنەماکانی ڕۆژنامەوانی مافنامەیەکن، بۆ هاوواڵتی بەهەمان ڕادە، کە ئەرکنامەی ڕۆژنامەنووسانن. لەگەڵ ماف سروشتییانە ئەرکیش بۆ هاوواڵتیان دێت- بەڕپرسیارێتیگەلێک، کە لە سەدەی ٢١دا لەگەڵ دەسەلاتی پەرەگرتووی هاوواڵتیان بۆ بەشداری لە هەواڵ گەشە دەسەنێت. بەم شێوەیە باشە ئەوە ڕەچاو بکرێت، کە چۆن ئێمە وەک هاوواڵتی دەتوانین بزانین ئاخۆ بنەماکانی ڕۆژنامەوانی لەو هەواڵانە هەن، کە بەدەستمان دەگات.

جارنامەیەک بۆ ماف و ئەرکەکانی هاوواڵتی

لەبارەی ڕاستگۆییەوە

ئێمە مافی ئەوەمان هەیە چاوەڕوان بین، بەڵگە لەسەر ڕاستگۆیی گوزارشەکە ڕوون و ئاشکرا بێت. ئەمە مانای ئەوەیە پرۆسەی سەلماندن- چۆن و بۆچی هەواڵکاران بڕیارەکانی خۆیان داوە- پێویستە دیوەدەر بێت. پێویستە ئاماژەیەکی ڕوون بۆ لێکۆڵینەوەیەکی مێشککراوانە هەبێت. پێویستە ئێمە بتوانین نرخ و لایەنگریی زانیارییەکە بۆ خۆمان هەڵبسەنگێنین.

بۆ پابەندبوون بەم بەڕپرسیارێتییەش ئەو پارچە گوزارشە، پێویستە کام بنەمایانەی تێدا بێت؟ هەواڵ پێویستە سەرچاوەکانی زانیاری و بنەمای تێگەیشتنەکە ڕوون بکاتەوە. پێوەندیداربوونی هەواڵەکە پێویستە، بەڕوونی دەربڕابێت. پرسیار گرینگە، وەلام نەدراوەکان پێویستە تێبینییان لەسەر درابێت. ئەگەر هەواڵەکە ڕێگەی بەخاڵێکی دژیەکی دا، ئێمە پێویستە چاوەڕێی بەداواچوون بین. هەواڵەکانی تر بە تێپەڕینی کات بەردەوامی دەدەن بە گفتوگۆی جەماوەری بۆیە

پرۆسەی جیاکردنەوە کە ڕێخۆشکەرە بۆ حەقیقەت ڕەنگە ڕوو بدات. هەواڵ بەواتایەکی تر پێویستە نەک تەنیا بەشداریمان پێ بکات، بگرە تەحەدامان بکات و ناچارمان بکات بیر بکەینەوە.

ئەمە لە بەرامبەردا، بەمانای پرۆسەیەکی دووســـــەرە. هاوواڵتـــی بەرپرسیارە لەوەی بەمێشکێکی کراوە لە هەواڵ بچێتە پێش نەک تەنیا حەزکردن لەوەی هەواڵ بۆچوونی بەردەست بەهێز بکات.

لەبارەی دڵسۆزی بۆ هاووڵاتییانەوە

پێویستە ئێمە بەڵگە لەسەر ئەوە ببینین، کە کەرەستەکە لە سەرووی هەموو شتێکەوە بۆ سوودی ئێمە ئامادە کراوە. ئەمە بەو مانایەیە پێویستە هەواڵ وەڵامی پێویستییەکانی ئێمە وەک هاووڵاتی بداتەوە، نەک تەنیا لە پێناو بەرژەوەندیی ڕۆڵگێڕان یان سیستەمی سیاسی یان ئابووریـیەوە بێت. هەروەها بەو مانایە هەوڵێکی ڕوون و ئاشکرا دراوە بۆ تێگەشتن لە هەموو کۆمەڵگە.

ڕەنگە باشترین ڕێگە بۆ هەڵسەنگاندنی ئەمە ڕادەی سەرکەوتنی هەواڵ بێت بۆ ڕێگریکردن لە کێشەکان لەگەڵ تێپەڕینی کاتدا، لە هەواڵدا کێشەکان زۆربەی کات وەسفی کەسایەتییەکان بێت کە لە هەندێک باردا ڕەنگە ڕاست بێت، نەک بۆ حاڵەتێکی تایبەتی گوزارشکراو. هەواڵێک لەبارەی تاوانێک لە ناوچەکەدا، کە دەپرژێتە سەر تەنیا بەشێک لە کۆمەڵگە لە کاتێکدا کە ڕاستییەکان دەری دەخەن، ئەو تاوانە بەگشتیی بەناوتەواوی کۆمەڵگەدا بڵاو بووەتەوە نموونەیەکە. زۆربەی کات، کێشەسازی شکستێکە لە کارکردن، کێشەی لەم جۆرە ڕەنگە هەردەم پێشگیریی لێ بکرێت لە ڕێگەی گـوزارشی زیاتر و وردتر، کـە هـەردووکـیـان پێـویسـتـە لـە هەر هەواڵێکی بەوردی ئەنجامدراودا ببینرێن.

ئێمـە هەروەها پێـویسـتـە چاوەڕوانی دیتنی حـاڵەتی ڕووتی وا بـین، کـە تێـیـاندا دامـەزراوەی هەواڵیی جار بەجار بەرژەوەندیی خۆی دەخاتە مەترسییەوە لە پێناو هێنانی زانیاریی گرینگ بۆ ئێمە، لە ڕێگەی هەواڵ و هەڵسەنگاندنە هونەری و بازرگانی و ڕوومالەکانی لەبارەی کرێار و نرخی تاک. کەسرین گراهام ئەم کارەی کرد کاتێک بڕیاری دا بەڵگەنامەکانی پێنتاگۆن بڵاو بکاتەوە، بەڵام خەڵکانێکی تری بێ ژمار ڕۆژانە ئەم کارە دەکەن، کاتێک هەڵسەنگاندنێکی ڕەخنەگرانە بڵاو دەکەنەوە لەبارەی ریستۆرانتێک، کە هەروەها ریکلامکاریشە یان هەواڵێکی سەرسەختانە لەبارەی پیشەسازییەکی گرینگ لەناوچەکەدا.

دڵسۆزی بۆ هاووڵاتییان هەروەها بە مانای ئاشکراکردنی هەر جۆرە هاوپشکی و پێوەندییەکی هاوبەشانە یان هەر ناکۆکییەکە لە بەرژەوەندیدا، کە پێوەندیی بەهەواڵەوە هەبێت. ئەمەش بەمانای گوزارشکردن لەبارەی هەوڵەکانی لوبیکارانەی خۆیان و ئەو پاڵەپەستۆ ڕێکخراوەیە، کە دەیخەنە سەر حکوومەت لە پێناو بەرژەوەندییەکانی بازرگانیی خۆیان. بە هـەموو هۆیەکەوە ئێمـە پێویستە چاوەڕوان بین ئەوانەی هەواڵ دابین دەکەن، لە چالاکییـەکـانیـاندا بەهەمـان ڕادە، کـە چاوەڕوان دەکەین ئەوان داوای دیوەدەری لە دامەزراوەکانی دەسەڵات بکەن، خۆشیان دیوەدەر بن.

لەبارەی سەربەخۆیی

ئێمە مافدارین چاوەڕێ بین شرۆڤەکار، ستوونووس و ڕۆژنامەنووسانی بۆچوونووس خزمەت بە بەرژەوەندیی گفتوگۆی هاوواڵتییان بکەن، نەک بەرژەوەندییە سنووردارەکانی فراکسیۆنێک یان بەرەنجامێکی لەپێشەوە دیاریکراوە.

سەربەخۆیی لەو شرۆڤانەدا بەدی ناکرێت، کە هاوەهەنگاون لەگەڵ فراکسیۆنەکان یان بەرژەوەندییەکانی دیاریکراوە. ئەمە بەو مانایەیە، کە بۆ نموونە، ئێمە دەتوانین چاوەڕوانی بین کۆماریی‌یەکان هەندێک جار لەلایەن شرۆڤەکارانی کۆنەپارێز و دیموکراتەکان لەلایەن لیبراڵەکانەوە ڕەخنەیان لێ بگیرێت، کاتێک بیر لەوە بکرێتەوە دڵسۆزیی یەکەمی ڕۆژنامەنووس بۆ پێویستییەکانی هاووڵاتییانە، ئەوە هەروەها بەو مانایەیە لە هەمان کاتدا، کە پێویستە ڕۆژنامەنووسان بێلایەن بن، ئێمە دەتوانین چاوەڕوان بین، ئەوان لایەنگریی جیاوازیان هەبێت. ئێمە دەتوانین چاوەڕوان بین ڕۆژنامەنووسان لێدوان نەنووسنەوە یان بەنهێنی لەگەڵ ئەوانەی ڕوومالێیان دەکەن یان بۆچوونیان لەبارەوە دەردەبڕن، ڕاوێژ نەکەن. لەبەرئەوەی ئێمە چاوەڕوانی ئەوەین نووسەرانی بۆچوونی یارمەتیمان بدەن لە جێبەجێکردنەوەی ئەو بابەتە ئاڵۆز و ڕکابەرانەی تووشی هاووڵاتییان دەبنەوە، ئێمە پێویستە لەناو نووسینەکانیان گوزارشتی خۆیان چاوەڕوانی بەدیکردنی ئەو بەڵگەیە بین کە ئەوان بیرۆکەی کەسانی تریان لەبارەی بابەتەکەوە هەڵسەنگاندووە.

لەبارەی چاودێریکردنی دەسەڵاتەوە

ئێمە مافدارین چاوەڕوان بین سەنتەرە هەرە گرینگ و ئاڵۆزەکانی دەسەڵات چاودێری بکرێن. لە کاتێکدا ئەمە حکوومەت لەخۆ دەگرێت، دامەزراوە و کەسانی تریش هەن لەناو کۆمەڵگە، کە دەسەڵاتی ئابووری و زۆرەکییانە و کۆمەڵایەتی و ئەخلاقی و هاندەرانەیان بەقەدەر یان زیاتر لە حکوومەت بەدەستەوەیە.

لەبەرئەوەی بەهۆی ڕۆڵی لێکۆڵەوانییەکەی چاپەمەنی دەسەڵاتێکی بەرچاو بۆ خۆی دەستەبەر دەکات، ئێمە مافدارین چاوەڕێ بین لە بەکارهێنانیدا بایەخ و وردبینییەکی زۆر بەدی بکەین. ئەمە بەو مانایەیە دامەزراوە هەواڵییەکان بەرپرسیارێتییەکیان هەیە، بۆ ئەوەی بەڕێوەی بەرن– ئاشکراکردنی ئەو شتانەی گرینگ و نوێن و نموونەکانی کۆمەڵگە دەگۆڕن. ئێمە مافی ئەوەمان هەیە چاوەڕوان بین ڕۆڵی چاوەدێرانە دەرخەری پابەندیی دامەزراوەی هەواڵیی بێت بۆ بەرژەوەندیی گشتی، ئەمەش بەو مانایەیە ئێمە دەتوانین چاوەڕێی ئەوە بین دەسەڵات لەسەر بابەتی لاوەکی یان نیمچە ڕیسواییەک وەک چینە سەلامەتەکانی بەکتریا لەناو ماستی بەستوو یان ڕێژەی بێ زیانی پیسایی لەناو پێخەفی هۆتێلەکاندا کات بەفیڕۆ نەدات. لە جیاتی ئەوە، دامەزراوە هەواڵییەکان پێویستە کات و سەرچاوەکانیان بپڕژێننە سەر بابەتگەلی سەرەکی و درۆزنانی

چاوەڕوانانەکراو و مەترسییە نوێیەکان وەک چۆن نیوێۆرک تایمز چەند مانگ دواتر گەڕاوە، بۆ هەڵسەنگاندنی ئەوەی ئاخۆ چۆن حزبی کۆماری لە فلۆریدا بەشێوەیەکی ناپەسند دەسکاری ژمارەی دەنگی ئامادەنەبووانی کردبوو لە هەڵبژاردنەکانی سەرۆکایەتی لە ٢٠٠٠دا.

کۆڕبەندێکی جەماوەری

پێویستە ئێمە چاوەڕوان بین ئەو لایەنەی هەواڵمان بۆ دابین دەکات کۆمەڵێک کەناڵ دروست بکات، بۆ ئەوەی لەگەڵی تێکەڵ بین. ئەم کەناڵانە ڕەنگە نامە، ئیمێیڵ، ژمارەی تەلەفۆن، گفتوگۆی ژووری چات، شوێنێک بۆ نووسینی ستوونی بۆچوونی میوانان، دەرفەت بۆ پێشنیازکردنی بابەتی هەواڵ و چاودێریکردن لەخۆ بگرێت. ئەم کەناڵانە هەروەها پێویستە لە ڕێگەی ئەندامانی ستافەوە بەردەوام لەناو جەماوەردا لەناو شوێنی کۆبوونەوە جەماوەرییەکان وەک کۆڕبەند و یانەی شارستانی و کۆمەڵەی دایک و باوکان – مامۆستایان و گفتوگۆی ئەنجوومەنەکان دەربکەوێت، هەروەها لە رادیۆ و تەلەڤزیۆندا پڕۆگرامی تێکەڵکاری هەبێت.

لە کاتێکدا تەکنۆلۆجیای نوێ و ئینتەرنێت دەسەڵات دەدەنە هاوواڵتیان و هەندێک لە کۆتوبەندەکانی میدیای کۆن لە ڕووی بەودواوە کەم دەکەنەوە، پێویستە ئێمە چاوەڕێ بین ڕێگەمان پێ بدرێت، بابەت بەرهەم بێنین یان شتێک بۆسەر گوزارشە هەواڵییەکان زیاد بکەین (وەک لە نموونەکەی بی بی سیدا ڕوون بووەوە).

لە ڕێگەی هەموو ئەو پێوەندییانەوە، ئێمە پێویستە بە تێپەڕینی کات چاوەڕوان بین ڕەنگدانەوەی بۆچوون و بەهاکانی خۆمان نەک تەنیا هی دژی یەکترین کەسەکان لەبارەی بابەتە گرینگەکانەوە لەناو ڕوومالّی هەواڵدا بەدی بکەین. ئەگەر ئایدیاڵی دیموکراسیی سازش دەبێت بەدی بێت، پێویستە چاوەڕێ بین کۆڕبەندی گشتیی میدیا بەئاڕاستەی تێگەیاندنی کۆمەڵگە لەوەی چ جۆرە سازشێک پێویستە دانی پێ بنرێت، بنیات بنرێت.

لەناو ئەم مافانەدا هەروەها ئەرکیش شاراوەیە. ئێمە وەک هاوواڵتیی پێویستە بەمێشکێکی کراوە و بەویستی قبووڵکردنی ڕاستیی نوێ و هەڵسەنگاندنی بۆچوونی نوێ لە کاتی پێشکێشکردنیان لەهەواڵ نزیک ببینەوە. ئێمە وەک هاوواڵتی، هەروەها بەرپرسیارین لەوەی لە کۆڕبەندە جەماوەرییەکان دەربکەوین یان نامە یان ئیمێیڵ بۆ نووسیاران بنێرین. بەکورتی، بنەماکانی ڕۆژنامەوانی ئەو بنەمایانەن، کە لەسەر هاوواڵتیان، هەروەها ئەندامانی هەواڵکار جێبەجێ دەبن، هاوواڵتییان پێویستە ئەرکی خۆیان ڕاپەڕێنن لەپێناو دڕێژەدان بە پێوەندییەکە.

لەبارەی هاوسەنگی و تێکەڵکارییەوە

ئێمە مافدارین چاوەڕێ بین ڕۆژنامەنووسان ئاگەداری تەنگژە بنەڕەتییەکانی ئێمە بن وەک هاوواڵتی: واتە ئێمە پێویستیمان بە زانیاریی قوواڵ و بەوەخت هەیە لەبارەی بابەت و نەریتی

گرینگی ناو کۆمەڵگەمان، بەڵام ئێمە هەم کات و هەمیش ئامرازی دەستەبەرکردنی بەشێکی زۆری ئەم زانیارییە یەکلاکەرەوەمان نییە.

بەئاگاداربوون لەمە، ئێمە مافی ئەوەمان هەیە چاوەڕوان بین ڕۆژنامەنووسان دەستڕەسیی بێ وێنەی خۆیان بە ڕووداوەکان و زانیاریی بەکار بێنن لەپێناو دانانی ئەو کەرەستەیەی وەدەستی دێنن لەناو چوارچێوەیەکدا، کە سەرنجمان ڕابکێشێت و بەتیپەڕینی کات گرینگیی ڕاستەقینەی ئەم نەریت و ڕووداوانە لەناو ژیانی خۆماندا بەدی بکەین، پێویستە ئەو بابەتانەی بایەخێکی کاتییان هەیە بەردەوام بۆمان لێ نەدرێنەوە، لە پێناو مەبەستێکی بازرگانیدا نەشێوێنرێن. ماوەی چەند هەفتەیەک لە ١٩٩٧ چاپەمەنی لۆکاڵ و نەتەوەیی لە سەرانسەری وڵاتدا لەسەر دادگەییکردنی هێرشی ڕاگەیەنەرێکی تۆپی باسکە بەناوی مارف ئاڵبێرت چەقیبوو، کەیسێک، کە زیاتر پڕژابووە سەر نەریتە سێکسییەکان و بارۆکەیەکی خراپ نەک هەر شتێکی پێوەست بەکاریگەریی لەسەر نەتەوە. ڕووماڵکردنی هەواڵیی وەک ئەمە تەنیا بەمەبەستی ڕاکێشانی جەماوەر واتە ئیستیغلالکردنی جەماوەرە نەک خزمەتکردن پێی و بەتێپەڕینی کات زۆربەی جار خەڵکەکە دادەبڕێنێت.

بۆ ئەوەی ئێمە وەک هاوواڵاتی بریاری سەلامەت و دروست لەبارەی زۆر بابەتی پێوەست بە ژیانمانەوە بدەین، ئێمە مافی ئەو هەواڵانەمان هەیە، کە دەرخەری سروشتیی ڕاستەقینەی هەڕەشەکانی وەک تاوانن بۆ سەر کۆمەڵگەکەمان ، هەروەها ئەو هەواڵانەش، کە ئەو ڕەهەندانەی ژیانی کۆمەڵگە پێشان دەدەن، کە بەباشی کارەکەن. سەرکەوتنەکانمان پێویستە بەهەمان ڕادەی شکستەکانمان دیوەدەر بن.

خوێنەرێکی وردبین هەست دەکات، دوو بنەمای ڕۆژنامەوانی کە لەم کتێبەدا باس کراون– سەلماندن و ویژدان– لەم لیستەی مافەکانی هاوواڵتیاندا نین، ئەمە لەبەرئەوەیە، ئەگەر لەو ڕوانگەیەی، کە چۆن هاوواڵتییەک، ئەم مافانە دەناسێتەوە دەست پێ بکەین، هەندێک بنەما بەباشترین شێوە وەک بەشێک لە بنەماکانی تر دەبینین. لەم چوارچێوەیەدا پرۆسەی سەلماندنی ڕۆژنامەنووس دەبێتە نیشانەی پابەندبوونی بەگێڕانەوەیەکی واقیعییانەی هەواڵ و دەچێتە ژێر سەردێری واقعیبوون. بەهەمان شێوە، ویژدان دەبێتە بەشێک لەو تێکەڵاوییەی نێوان هاوواڵتی و هەواڵکاران، کە لە ئەرکی کۆڕبەندی جەماوەریی دامەزراوەیەکی هەواڵیدا دەردەکەوێت و دەکەوێتە ژێر سەردێری کۆڕبەندی جەماوەرییەوە.

ئەگەر ئەم مافانە نەهاتنە دی ئێمە وەک هاوواڵتی پێویستە چی بکەین؟ ئێمە پێویستە یان دەتوانین چ کارێک بکەین ئەگەر، بۆ نموونە، ڕۆژنامەیەک گوزارشی لەبارەی ساختەکارییەکی بازرگانی یان سیاسی دا، بەڵام بەدواداچوونی نەکرد بۆ بابەتە ناکۆکەکانی لێیەوە سەرهەڵدەدەن؟ هەڵبەتە یەکەم شت ئەوەیە ئەو پێوەندییە بەشێوەیەکی بنیاتنەرانە بێت، وەک ئامۆژگاری و زانیاری نەک سەرکۆنەکاری. دووەم شت، ئەگەر ئەوەش پشتگوێ خرا، پێویستە و لەوانەیە بە زیاتر لە ئامرازێک دووبارە پێشکێش بکرێتەوە. بۆ نموونە ئەگەر ئیمێیلێک پشتگوێ خرا، دووبارە

بینێرەوە، دواتر دەست بۆ تەلەفۆن بەرە یان نامەیەک بنووسە و کۆپییەک بۆ سەرنووسیار بنێرە. ئەگەر تۆ دەتەوێت هاوولاتیيانی تر لە سکالای تۆ ئاگەدار ببنەوە تۆماری هەوڵەکانی خۆت بۆ پێوەندیکردن لەگەڵ دامەزراوەکە و کاردانەوەکانی دامەزراوەکە لەسەر بلۆگێک ئاشکرا بکە.

ئێمە چیمان پێ دەکرێت ئەگەر وەک هاوولاتی ئەم هەڵسەنگاندنەمان پێشکێش بەدامەزراوەی هەواڵی کرد، بەڵام بەشداری و بۆچوون یان رەخنەکانی ئێمە پشتگوێ خران؟ ماف تەنیا ئەگەر وەک ماف سەیر بکرێت مانابەخشە، لەو خاڵەدا کاری خۆت بوەستێنە. ئابوونەکەت مەدە. تەماشا مەکە. لە هەمووشی گرینگتر ڕاڤەیەکی ڕوون لەبارەی هۆکاری ئەم کارانەت بنووسە و بینێرە بۆ نووسیار یان ڕەخنەگرانی میدیا یان لەسەر مالپەڕی خۆتدا پۆستی بکە، ئەگەر ئێمەی هاوولاتی خۆبەدەستەوەدەر بین و حەز بکەین بەرگەی بەرهەمێکی لاوازبووە بگرین، بازاڕ شکست دێنێت. پێشتر هیچ جێگرەوەیەک نەبوو، بەڵام ئەمڕۆکە دامەزراوەگەلی میدیاییی کۆن بەشێک لە قەبارەکەیان قۆرخ نەکردووە، ئەگەر ئێمە بە دەنگ و بە بەڵگە کار بکەین، لەوانەیە ئەوان گوێ لە دیالۆگەکە بگرن و لەگەڵی تێکەڵ بن. و ئەگەر ئەو کارە نەکەن، ئەوا ئامانجەکەیان نەپێکاوە.

لە کۆتاییدا ڕەنگە وەک کارۆڵ مەرین دەڵێت "هیچ یاسایەک بۆ هەواڵ نییە". بەڵام وەک لێکۆڵینەوە و گفتوگۆکانمان لەگەڵ ڕۆژنامەنووسان و هاوولاتییان بەئێمەیان گوتووە کۆمەڵێک بیرۆکەی درێژخایەن لەبارەی ڕێژەنی هەواڵ و ڕۆڵی ڕۆژنامەوانیی لە دابینکردنی هەواڵدا هەن، کە دەکرێت پێناسە بکرێن. ئەم بیرۆکانە هەڵکشاون و داکشاون لەلایەن ئەو کەسانەی بەناوی ئەو بیرۆکانەوە کاریان کردووە، بەهەڵە لێک دراونەتەوە و خراپ بەکار هێنراون، بەڵام ئەوانە داهێنانی دەسکرد نین، بنەماکانی ڕۆژنامەوانی دەسکاری کراون و لە سێ سەتەی ئەزموون و تاقیکردنەوەی بازاڕیی فۆرمە ڕکابەرەکانی زانیاریدا هەموار کراون. بنەماکان لەو ئەرکەی کە هەواڵ ڕۆڵێکی گرینگ لە ژیانی خەڵکدا دەبینێت، چەکەرە دەکەن. ئەوانەی ڕۆژنامەوانی بەرهەم دێنن، پێویستە ئەم بنەمایانە بەکار بێنن بۆ بەڕێوەبردنی ئاڕاستەیەکی ئەخلاقی لەناو کارەکانیاندا. کات دەری دەخات ئێمە لە دژی خۆمان لێیان دوور دەکەوینەوە.

ئەو بنەمایانەی ڕۆژنامەوانی کە لێرەدا باسمان کردوون، ئەو تیۆرەی ڕۆژنامەوانی، کە ئێمە وەرمان گرتووە، بنەمای ڕۆژنامەوانی سەتەی نوێ پێک دێنن، ڕۆژنامەوانییەکی بەمانا و دامەزراوە لەسەر لێکدانەوە و سەلماندن و سەربەخۆییەکی سەخت، ئەمانە هەروەها تاکە پەرژینن لەدژی ئەو هێزەی هەڕەشەی لەناوبردنی ڕۆژنامەوانی و لاوازکردنی کۆمەڵگەی دیموکراسی دەکات، ئەم هەڕەشەیە ئەوەیە ڕۆژنامەوانی تێهەڵکێش بەجیهانیی گوتاری بازرگانی یان جیهانی چوونیەکی پێوەندییە بەرفراوانەکان بکرێت. تاکە ڕێگە بۆ پێشگیریکردن لەمە ئەوەیە ڕۆژنامەنووسان تێگەیشتنێکی ڕوونتر و پتەوتریان لەبارەی ئەو بنەمایانەوە هەبێت، کە ڕۆژنامەوانی دەکەنە شتێکی بەنرخ. هەڵمەتێکی دیوەدەرانە، کە خواستی خۆی لە ڕێگەی بانگهێشتنکردنی هاوولاتییان بۆ ناو پرۆسەکە دروست دەکات و پێوەندیی نێوان ڕۆژنامەوانی و هاوولاتی لەناو گفتوگۆیەک، نەک

ژوورێکی وانەگوتنەوە دادەمەزرێنێتەوە، ئەم گۆڕانە تەنیا شتێک نییە، لەژێر کۆنترۆڵی هاوواڵاتییان و ڕۆژنامەنووساندا بێت، شتێکە کە لە پێناویدا هەردوولا هەندێک بەرپرسیارێتی هەڵدەگرن.

مێژوو لە ڕێگەی ئەزموونی خوێناوییەوە فێری کردووین چ شتێک بەسەر کۆمەڵگەیەک دێت، کە هاوواڵاتییانی لەسەر بنەمای زانیاریی خۆپەرستانەدا کار بکەن – جا چ پروپاگەندەی دەوڵەتێکی زۆردار بێت چ یاساکانی چینێکی خۆشگوزەرانی بەکەش و فش، کە سەرگەرمی بە سەربەخۆیی دەگۆڕنەوە.

جەماوەر بەردەوام کێشەی بۆ دروست دەبێت، نیگەرانیی بەرزبووەوە هەیە لەبارەی دەمارگیری و ئەوەش کە ئاخۆ میدیای هەواڵی لەڕاستیدا پارێزگاری لە دیموکراسی دەکات یان نا، بەڵام زێدەڕۆییە ئەگەر بگوترێت وڵات لە تەنگژەدا گەیشتووەتە خاڵێکی نوێ یان تەنانەت متمانەی جەماوەر بە چاپەمەنی بەئاڕاستەی لێژییەکی تیژدا دەڕوات، هەرچەندە ڕای جەماوەر بەرامبەر بە چاپەمەنی لەوەتەی ١٩٨٠کانەوە ڕەتکردنەوەیەکی گشتیی بوو ئەمەش بەهەندێک پێوەر– لەوانەش ئاخۆ چاپەمەنی پیشەییانە و ئەخلاقییە– بەبەراورد لەگەڵ پێش ١١ی ئەیلوولی ٢٠٠١دەوە یان پاش لێکۆڵینەوە لەگەڵ بیلّ کلّینتۆن، بەڵام ئەمەریکاییەکان ئێستە دڵنیاترن.

ژمارەی ئەو ئەمەریکاییانەی بۆچوونێکی "پەسند"یان بەرامبەر بەچاپەمەنی هەبوو بەرز بووە– ئەمانەش ئەمەریکاییەکانی سەر بەهەموو لایەنێکی سیاسین و. بەنێزیکەیی سێ چارەکی ئەمەریکاییەکان بەردەوام باوەڕیان بە بیرۆکەی میدیایەکی هەواڵیی سەربەخۆ و بێلایەن هەیە، هیچ هاوکێشەیەکی سیحراوی لەم ژمارانەدا جێگیر نەکراوە. ئەوەی بە نەگۆڕی و ڕوونتر دێتە بەرچاو ئەوەیە جەماوەر لەو بیرۆکەیە تێ دەگات، کە چاپەمەنی تامەزرۆی کارکردن لە بەرژەوەندی گشتییە و هەوڵ دەدات بەتەواوەتی ئەنجامی بدات و کۆڵنەدەر بێت. ئەوەی خەڵک گومانی ڕژدی لەبارەیەوە هەیە، ئەوەیە ئاخۆ ڕۆژنامەنووسان پابەندن بەو ئایدیاڵانە و ئاخۆ ئەو کۆمپانیایانەی خاوەنی هەواڵن هێشتاش باوەڕیان بەو ئایدیاڵانە هەیە.

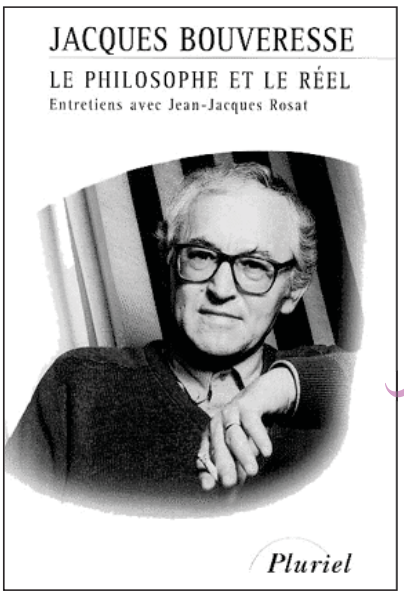
شارستانییەت بیرۆکەیەکی زۆر بەهێزتر لە بیرۆکەکانی تری بەرهەم هێناوە، چمکی ئەوەی خەڵک دەتوانن خۆیان بەڕێوە ببەن. تیۆرێکی یەکجار نەدرکاوەی زانیاریی دامەزراندووە بۆ پارێزگاریکردن لەو بیرۆکەیە کە ناوی ڕۆژنامەوانییە. هەردووکیان بەیەکەوە پەرە دەسەنن و شکست دێنن. ئەم کتێبە هەوڵێکە بۆ گۆکردنی ئەو تیۆرە، هیوای هەرە مەزنمان داهاتوویەک نییە، کە بۆ ڕابردوو بگەڕێتەوە، کە وەک خەڵک بەبیری دێتەوە ئەوەندە شیرین نەبووە. سەربەستیی ئێمە لە سەتەیەکی دیجیتاڵ لەڕاستیدا دەوەستێتە سەر فەرامۆش نەکردنی ئەو ڕابردووە یان ئەو تیۆرەی هەواڵ، کە ئەم ڕابردووە لە کاتی خڕۆشانی متمانە بە لەدایکبوونەوەی تەکنۆلۆجیا و کۆمپانیای هاوبەشی بەرهەمی هێنا، ئێمە دوو شەڕی جیهانیی ناکۆک و شەڕێکی ساردی بەشێوەیەکی سەرەکیی شاراوەمان لە سەتەی ڕابردوو لە دژی ئەم یۆتۆپیا تەکنۆلۆجییەدا کرد، ڕەنگە بەرگەی یەکێکی تر نەگرین.

ئاخۆ فەلسەفە کاڵایە؟

چاوپێکەوتنێک لەگەڵ فەیلەسووفی فرەنسی جاک بوفریس

Jacques Bouveresse

سازدانی: نیکۆلاس تروێنگ

فەیلەسووفی فرەنسی جاک بوفریس بەوە ناسراوە، کە خاوەنی هەڵوێستێکی رەخنەگرانەیە دژ بە چەواشەکاری میدیایی و فەلسەفی. ئەو پێشتر هۆشداریی ئەوەی دا، کە ترسی خەرقبوونمان لەناو ئەو ئەڵە نمایشکارەی کە ئامێرەکانی میدیای مۆدێرن دروستیان کردووە زۆر نزیکە. ئەو یەکێکە لە خوێندکار و هۆگرەکانی فەیلەسووفی ئەڵمانی لودفیگ ڤتگنشتاین، هەروەها لە بواری فەلسەفەی شرۆڤەکاری و فەلسەفەی زمان و مەنتیقدا شارەزایە و کۆمەڵێک کاری لەم بوارەدا هەیە. ئەو پێشتر مامۆستای فەلسەفەی زمان و مەعریفە بووە لە زانکۆی (کۆلیج دو فرانس)، جێگەی گوتنە ئەم زانکۆیە خاوەنی ناوبانگێکی ئێجگار گەورەیە لە جیهاندا.

بەرهەمەکانی نووسەر:

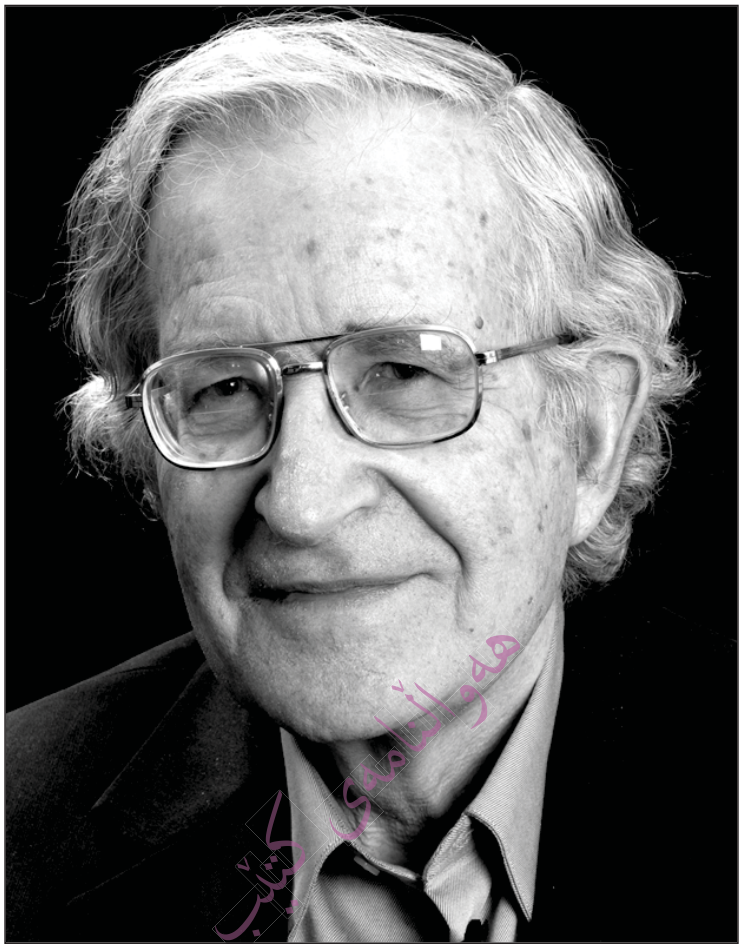
١- الكلام القَلِق: من السيمياء اللغوية إلى النحو الفلسفي , ١٩٧١

٢- فتغنشتاين: الفَصْل والعقل ؛ العلم، الأخلاقيات والجماليّات ١٩٧٣

٣- الفلسفة، الأسطوريّات والعلم الزائف: فتغنشتاين قارئا فرويد ١٩٩١

٤- الإنسان المُحتمَل: روبرت موزيل، المصادفة، المتوسط وسلحفاة التاريخ ١٩٩٣.

وەرگێڕانی لە عەرەبییەوە: ئەردەڵان عەبدوڵڵا

فەیلەسووفی فرەنسی جاک بوفریس

٥- : ماذا تريد الفلسفة وما الذي يمكن أن يُراد منها؟ ١٩٩٦
٦- القول واللغو: اللامنطق والاستحالة واللامعنى ١٩٩٧
٧- اللغة، الإدراك والواقع: الفيزياء، الظاهريات والنحو ٢٠٠٤
٨- معرفة الكاتب: في الأدب والحقيقة والحياة ٢٠٠٨
٩- ما الذي يمكن أن يُفعَل بالدين؟ ٢٠١١

* لە بەرگی پێنچەمی کتێبەکەتاندا کە تایبەتە بە دیکارت و لیبنتز و کانت بوو، باسی قسەیەکی ریتشارد رورتیت کردووە کە دەڵێت، ئێمە پێویستیمان بە جۆرێک خەیاڵی " ئەرستۆیی" هەیە، هەروەها داوای گۆڕینی شێوازی دیدەکانمان دەکەیت. ئاخۆ ئێوە دەتوانن لە ڕێگەی هەڤپەیڤینێکی خەیاڵی و ڕەخنەییەوە، لەگەڵ فەیلەسووفە

گەورەکانی پێش خۆتان قسە بکەن؟. ئاخۆ ئێمە تا چەندە دەتوانین مامەڵە لەگەڵ ئەو فەیلەسووفانەی پێش خۆمان بکەین؟.

– دیارە دوو هەڵوێستی توندڕۆیانە لە مێژووی فەلسەفەدا هەن، کە پێم وایە هەردووکیان پێکەوە شتێکی نامەعقوولّن. لەلایەکەوە هەندێک مێژوونووس لە ڕێگەی خەونەوە دەیانەوێت لە هزری ڕووناکبیرانی پێشوو بگەن، ڕێک وەکو ئەوەی بڵێیت لەگەڵ ئەواندا ژیاون، هەوڵ دەدەن لە ڕێگای شێوازێکی ئیفترازییەوە خوێندنەوە بۆ خەڵکانی سەردەمی دیکارت بکەن، وەکو ئەوەی بڵێیت کەلە سەدەی حەڤدەوە لە بواری هزردا هیچ شتێک نەگۆڕابێت. لەلایەکی تریشەوە نەریتێکی خراپ هەیە، کە وا لە هەندێک دەکات وا مامەڵە لەگەڵ فەیلەسووفەکانی پێشوو بکات، ڕێک وەکو ئەوەی بڵێیت ئێستا دەژین، وەکو ئەوەی بڵێیت کێشەکانی ئەمڕۆمان هیچ جیاوازی لەگەڵ کێشەکانی پێشوودا نییە. لەبەرئەوە من بە دوای ڕێچکەی سێیەمدا دەگەڕێم، کە بتوانێت بمانگەیەنێتە ئەو سنوورەی کە بتوانین لە هزری فەیلەسووفەکان بگەین و پارێزگاری لە زمانە ئەسڵییەکەیان بکەین، بەبێ ئەوەی ئەم ڕێچکەیە هیچ جیاوازییەک لەنێوان تێگەیشتن و هەڵسەنگاندندا بکات. بەهەرحاڵ، هیچ شتێکی چاوەڕانکراو نییە گەر لەبواری خودی فەلسەفیدا پێشکەوتن ڕووی دابێت، هەروەها پێدەچێت ئێمە هەندێک شتمان زانیبێت، کە فەیلەسووفەکانی پێشتر نەیانزا ببێت و جێگەی گرینگی و بایەخی ئەوان نەبووبێت. بۆ نموونە من کاتێک خۆم بە کارەکانی فەیلەسووفێکی وەکو لیبنتز خەریک دەکەم، هیچ دوودڵ نیم لەبەکارهێنانی کتێبەکانی گوتلوب فریج و کورت گۆدل، کە کتێبەکانیان زیاتر یارمەتییان دام لە تێگەیشتنی هزرەکانی لیبنتز و واشیان لێ کردم کە زیاتر بایەخی پێ بدەم. هەروەها دەتوانم زانستی ئامێری عەسەبی بکەمە سەرچاوەیەک و بەکاری بهێنم، بۆ ئەوەی بتوانم لە خوێندنەوە ڕەخنەگرانەکەی دیکارت تێ بگەم... هتد. من ئەم ڕێچکەیە لەکاتی (ئەفسانەی جوانییە: ئەزموون و دەلالەت و زمانی تایبەتی ڤیتگنشتاین) بەکاردەهێنم. من ریسکێکم (موجازەفە) کرد، کاتێک وویستم ڕووبەڕووبوونەوەیەک لەنێوان ڤیتگنشتاین و دیکارت، لەبارەی سروشتی عەقڵەوە بکەم.

زۆرجار هەوادارانی مێژووی فەلسەفە پێیان وایە کە ڕێچکە تەقلیدییەکەی هۆکارە جیاوازەکانی فەلسەفە، کەلە ڕووی زەمەنییەوە لەیەکتری جیاوازن، ناتوانن پێوەندی پێکەوە بکەن. من دژی ئەم دیدە ڕێژەییەم، چونکە من هەمیشە لەو باوەڕەدام، کە دەکرێت نیقاش لەبواری فەلسەفیدا بکەین و بگرە دەتوانم بەکارێکی پێویستیشی بزانم. لەبەرئەوە دەکرێت دیالۆگ لەگەڵ ڕۆحی مردووەکان و زیندووەکان بکرێت.

* ئاخۆ فەلسەفە ڕووکەشییەکەت و شێوازە ڕەخنە گاڵتەئامێزەکانت، ناگەڕێتەوە بۆ ئەو ڕێچکەیەی کە تیۆری فرەنسی (میشێل فۆکۆ، جیل دولوز، جاک دریدا) دژی بوون، ئەوان داوای دیالۆگی عەقڵانییان دەکرد؟

– بۆچی یەکسەر دەستت کرد بە وانەپێدانم!، ئەم نیقاشە جێگای گرینگی و بایەخێکی وا گەورە نەبوو لە جیهانی فەلسەفەدا، بەشی هەرە زۆریان پێیان وابوو، کە هەوڵدانێکی لەو جۆرە کەڵکی نییە، نە فۆکۆ و نە دولوز و نە دریداش. بگرە زۆربەی فەیلەسووفەکانی سالانی ١٩٦٠ –١٩٧٠ کەسیان باوەڕیان بە دروستی و گرینگی لەو جۆرە نیقاشانە نەبوو، بەپێچەوانەی فەیلەسووفە کلاسیکە گەورەکان، کە زۆربەیان پێیان وابوو هەوڵدان بۆ وەڵامدانەوەو دژوەستانەوەی فەلسەفەی پێشوو، کارێکی ئاساییە. بگرە دولوز گەیشتبووە ئەو ڕادەیەی کە دەیگوت: فەیلەسووفی ڕاستەقینە ئەوەیە کە کاتێک گوێی لە دیالۆگ دەبێت، یەکسەر ڕابکات. بەپێی ئەم دیدگا فەلسەفییە بێت، فەیلەسووف دەبێت تەنیا پشت بەخۆی ببەستێت و مەسەلەکەی خۆی پێشکێش بکات و موناقەشەی تێدا بکات پاشان ڕێگەچارەی خۆشی بخاتە ڕوو. تاکە پرەنسیپ لە بەکارهێنانی ئەو ڕێچکە فەلسەفییانەی کە هەیە، نەک بۆ دیالۆگ و نیقاش و هەڵسەنگاندنی دەرەنجامەکان، بگرە بۆ پێشکێشکردنی مەسەلەکانی تر و چارەسەرکردنیان. ئەمەش ئەو ڕێگەیەیە کە دولوز لەگەڵ لیبنتز کردی، بۆ نموونە لە کتێبی "الطي"دا.

دیارە من ناڵێم دەبێت ئێمەش ئەوە بکەین بەڵام من پێم وایە کە دەکرێت پرسیار لە ڕاستیی قسەکانی فەیلەسووفەکانەوە بکرێت، بان بەلایەنی کەمەوە ئەوەی کە دەیڵێن شتێکی قبووڵکراو بێت. بەهەرحاڵ ئەم مەسەلەیە هیچ وەختێک نەبووە جێگای بایەخی ئەوانەی کە خۆیان بە هەڵگری (تیۆری فرەنسی دادەنێن)، بگرە ئەوان پێیان وابوو کە ئەم مەسەلەیە، سەردەمی بەسەرچووە و گرینگییەکی واشی نییە، بۆ نموونە وەکو مەسەلەی ڕاستی، بەشێوەیەکی گشتی هیچ ئاڕەزوویەکی وام بە هزرەکانی پۆست مۆدێرنیزم نییە، ئەمەش بە ڕوونی لە کتێبی (عقلانية و كلبية)، باسم کردووە. گەر لەبارەی ئەم مەسەلەیەوە ئیختیار بەدەست خۆم بێت، ئەوا من پێم باشە تیۆرییەکانی لویس ئالتوسری دۆگمایی و خوێندکارەکانی هەڵبژێرم.

* باسی ئالتوسرتان کرد، ئێوە باوەڕتان بەو بۆچوونەی ئەو هەیە کە دەڵێت: فەلسەفە ئەوەیە "کە چیی تر درۆ لەگەڵ خۆمان نەکەین".

– بەڵێ، پێم وایە کە زۆرجار فەیلەسووفەکان هەوڵ دەدەن بەرگێکی تایبەتی بدەنە فەلسەفە و دەبێت جێگایەکی تایبەتیشی لە بواری ڕۆشنبیری هەبێت، بەڵام لەڕاستیدا ئەرکی فەلسەفە ئەوەیە کە فێرمان بکات کە چۆن بۆچوونێکی وامان نەبێت لە بارەی فەلسەفەوە. دیارە شتێکی ئاساییشە کە من لەم بارەیەوە زۆر کەوتمە ژێر کاریگەریی بۆچوونەکانی ڤتگنشتاینی فەیلەسووفەوە.

ئەو دەڵێت: زۆربەکەمی لە فەلسەفەدا دەتوانین بگەینە ئەو ئاستەی کە بزانین لەبارەی مەسەلەیەکەوە چی بڵێین، بگرە بە پێچەوانەوە، دەتوانین زۆرجار ئەوە بزانین کە هەندێک شتی دیاریکراو، ناکرێت لەبارەیەوە هیچ بوترێت، وە ئەمەش شتێکی زۆر سوودبەخشە. ئەم بەشەی کاری فەلسەفە دووەم لە دیدێکی نێگەتیڤانەی تەواو، وەئەمەش کاری بنەوانی منە.

* پێـدەچێت لێـرەوە بێت کـە هێندە کـاریگەریـی بەرهەمـەکانی لـودفیـگ ڤـتگنشـتـاین بەسـەرتەوە دەرکەوێت، کە بەشێوەیەکی زۆر کاریگەریی لەسـەر ڕێچکەی فەلسـەفی ئێوە داناوە، ئایا ئێوە هیچ تەفسیرێکتان لەم بارەیەوە هـەیە؟.

– کـەمێک لەژێر چەپۆکی ئەودا دەرچـووم ! وەکو مـرۆڤێک ڤـتگنشـتـاین جـێگای شـەیدایی و هـۆگری خەڵکانێکی زۆربوو، هـەروەها ژمارەیەکی زۆریش موریدی خـۆی هـەیە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ئـەمە وای لێ نەکردووم کە مـەودایەک بۆ ڕەخنەگرتن لێی و لێکۆڵینەوە لـەبارەی کارەکانییـەوە نەکـەم. دیارە من زیاتر ژیانی تـایبـەتی و کەسـایەتییـەکـەی جێگای ئـیـعـجـابم بوو هـەتاوەکو فـەلسـەفـەکـەی، بەداخـەوە ئەمـەش هۆکاری ئەوەبوو کە من ئـەو خـاڵە ژ بیر بکـەم، کـە ئـەویش کـائینێک بووە ژیانی خـۆی تەنها تەرخان کردووە بۆ کارێکی تایبەت: ئەویش بڕێتییە لە چارەسـەرکردنی کێشـەکانی فەلسـەفە.

دیارە ڕێچکەی فکری ڤتگنشتاین هیچ پێوەندی بە ڕێچکەی زانکۆیی کلاسـیکییـەوە نەبوو. ئەو سـەرەتا ئەندازیاربوو، کارێکی تری جـیـاواز لە فـەلسـەفـە دەکرد. بۆ نموونە ئەو لە نێـوان سـاڵانی ١٩٢٢تا ١٩٢٨ مامۆستا بووە لە نەمسا. لە هـەمـوو ژیانیشـدا تەنیا کتێبێکی چاپ کردووە بەناوی (پەیامی فـەلسـەفی – منطقي) لەسـاڵی ١٩٢١ چاپی کـردووە. دیارە لەکـاتی چاپکردنی ئەم کتێبـەشدا خۆی دانـی بەخۆیدا نەناوە وەکو فـەیلەسووف. بەڵام گرینگترین کتێبی ئەو (لێکۆڵینەوە فـەلسـەفییـەکان)، کـە لـە پاش مـردنی خـۆی بە دوو سـاڵ ئینجـا بڵاو کرایـەوە، واتە سـاڵی ١٩٥٣. خـۆشبـەختانـە ئەمڕۆ ئێمـە ئەو دەسـتنووسانەمـان وەکو کۆمـەڵێک کتێبی گـەورە دەست دەکـەوێت، بەشێکی زۆری لاپەڕەکانی ئەم کتێبە وەکو کانێکی گەورە وان دەتوانرێت سوودی لێوەربگیرێت.

دیارە لە هـەندێک کاتدا، کاریگەریی ڤتگنشتاین تەنیـا لە جیهانی ئەنگلۆ – سـەکسۆنی بوو، بەڵام پاش مـاوەیەکی کـەم، وردە وردە ئەم کـاریگەرییـە گـەڕایـەوە ئەوروپا، تەنانەت لە شـوێنی لەدایکبـوونیشـی، کە وڵاتی نەمـسـایە. بۆچی بایەخم بە هزری ئەو دا؟. ئـەو وەکو نوێنەری تـیـۆری ئەزموونگەرایی و مەنتیقی بوو، وە لە خەڵکی تریش زیاترو وردتر و زیرەکتر بوو. بەدڵنیـاییـەوە ئەو نووسـەرێک بووە کە بەتایبەتی لەبەر هۆکاری سیاسی ناتوانین لەگەڵیدا بژین.

* چ خـاڵێکی هاوبەش لەنێـوان ڤـتگنشـتـاین و روبیـر مـوزیلدا هـەیە، دیارە ئەم دوو نووسـەرە ڕۆڵێکی کاریگەریان هـەبووە لەسـەر پێگەیاندنی هزری ئێوە؟.

– دیارە کـۆمـەڵێک هۆکـار هـەبوون کـە وایان لێ کـردم شــەیدای ئەم دووانـە بم، وەکـو تـواناو سـەربەخۆییـان و هێزی ڕۆحـی فـراوانیـان کە هـەر ئـەم هێزەش وای لێ کـردن کە بـەرەنگاری ئەو پاڵەپەسـتۆیە زۆرەی سـەردەمـەکەی خۆیان ببنەوە و نەکەونە ژێر کـاریگەریی شـتـە ئـیـغـراکـانەوە. هـەردووکـیـان تەواوی ژیـانی خـۆیان تـەنیـا بۆ کـارێک تەرخـان کـردبوو هـەندێک جـاریش زۆر بە شـێـوەیەکی تراجـیـدی ئامێـز ژیانیـان بەسـەر بردووە، ئەوان پێـیـان وابووە کـە مـەسـەلەی بوونی

دیدێکی تایبەت، بە ئەرکێکی ڕەها (مطلق) و کارێکی گرینگ لە ژیانیان دایان دەنا.

ڕۆبیر موزیل نزیکەی سی ساڵ ژیانی خۆی تەرخان کرد تەنیا بۆ نووسینی ڕۆمانێک بەناوی (پیاوێک کە هیچ کۆالیتێتی نییە)، ئەو هیچ وەختێک دەستی لەم ڕۆمانە بەرنەدا و بچووکترین شتیش سازشی لە پرەنسیپە جەماڵییەکانی خۆی نەکرد، لە کاتێکدا کە ژیانی ئاوارەیی و هەژاری لە سویسرا دەژیا. ئەوەی کە جێگەی بایەخی تایبەتی منە ئەوەیە، کە ئەو جۆرە کەسانە خاوەنی هەستێکی وا تایبەت و دانسقە بوون، کە ئەرکی دانسقەو تایبەتییان لەبەر خۆیان و جیهان بە ئەنجام گەیاندووە و هەر بۆ بە ئەنجامگەیاندنی ئەو ئەرکەش ژیانیان تەرخان کردووە، کەچی ڕۆشنبیرانی ئەمڕۆمان داوای مافی تایبەتی و دانسقەمان لێ دەکەن. بریان ماگینس لە کتێبی بیۆگرافیای ڤگنشتاین باس لە (ئەرکی بلیمەتی) لەلای فەیلەسووفەکان دەکات. بەڵام ئەو وا هەستی دەکرد، کە لەژێر چاودێریی دەسەڵاتێکی ئەخلاقی توندوتۆڵدایە، کە داوای باشترین شت لەو دەکات.

* جارێکیان ڕۆبیر مۆزیل دەنووسێت: (ئەو هۆیە سەخیفە نازانین کە لەجیاتی ئەوەی ڕۆژنامەکان بکاتە تاقیگەیەک و وێزگەیەکی ئەزموونگەری بۆ عەقڵ، کەچی بوونەتە بۆرسە و بازارێکی گەورە)، ئەمەش زۆر لە بۆچوونی ڕووناکبیری نەمساوییەوە "کارل کراوس١٨٧٤– ١٩٣٦" نزیکە، کەویش کتێبێکی تایبەتی لەم بارەیەوە نووسی، تێیدا شەڕێکی گەورەی دژی ئامڕازەکانی ڕاگەیاندن بەرپاکرد. ئاخۆ هەژمونی ڕۆژنامەکان چەندە جێگای بایەخی تۆ بوون؟.

– من لە کۆتایی پەنجاکاندا دەستم بە خوێندنەوەی کراوس کرد، وە هیچ هەستێکی دژی وام لەلا دروست نەبوو، بۆ ئەو شەڕەی کە پێویستە دژ بە ڕۆژنامەکان بکرێت. بەڵکە ڕۆژ نییە هەست بەبوونی ڕەخنەی شایستە نەکەم لە ڕۆژنامەکان، بەتایبەتی چەقبەستن و تەبەعییەتی ڕۆژنامەکان بۆ دەسەڵاتی ئابووریی، ڕۆژ لە دوای ڕۆژیش ڕوو لە زیادبوونە. لەبەر ئەوە هەموو کاتێک پێم وابووە: کە دەسەڵاتی ڕەهای ڕۆژنامەکان شتێکی دوو دڵی و خێراو هیچ و پووچییە، هەربۆیە بەئەرکێکی گرینگم زانیوە کە پێویستە دەسەڵاتێکی تری دژ بە ڕۆژنامەکان دروست بکەین. لەبەر کۆمەڵێک هۆکاری سەرەتایی، ئەم مەسەلەیە جێگای بایەخی من بووە، بەتایبەتی ئەو کاریگەرییەی کە ڕۆژنامەکان و ئامڕازەکانی ڕاگەیاندن لەسەر جیهانی ڕۆشنبیری و فەلسەفی هەیانە. بەڵام لە هەمووی ترسناکتر ئەو دەموچاوانە (ئەستێرە سەپێنراوەکان) بەسەرماندا، دەیانەوێت جێگای نەوەی پێشوو بگرنەوە و ببنە مامۆستامان، کە ئەمەش ڕۆچوون و نەمانی بیرکردنەوەیە لەلایەن ئەوانەی کە دەکرا بتوانن ڕووبەڕووی ڕای گشتی ببنەوە.

پێم وایە حاڵەتەکە خراپتر بوو، لەو کاتەوەی کە لە کۆتاییی حەفتاکاندا فەلسەفەی نوێی تێدا جیاکرایەوەو ئامرازەکانی ڕاگەیاندن توانییان جێگای خوێندنی ئەکادیمی بە خوێندنی ئیعلامی بگۆڕنەوە. وابزانم لەم کارەشیاندا سەرکەوتوو بوون، چونکە جگە لە "فرەنسا" ولاتێکی تر شک

نابەم کە تێیدا، بەشێوەیەکی ڕیشەیی فەلسەفەی ئەکادیمی تەڵاق دراو، وەکو ئامرازەکانی ڕاگەیاندن دەڵێن، فەلسەفەی زیندوو و گرینگ جێگای گرتەوە. سەرکەوتنی فەلسەفەی نوێ و ڕووخانی ئەو فەلسەفانەی کە جاران گرینگ بوون، هەروەها نەبوونی هیچ ڕۆحێکی بەرەنگاریش بەتایبەتی فەلسەفەی مارکسی، بە بۆچوونی من ئەمە کارێکی شەرمئامێزی گەورە بوو.

* ئاخۆ دەکرێت بڵێین فەیلەسووفی ئەخلاق زیاتر بایەخ بە وتاری فەلسەفی و سلووک دەدات؟

– تا ڕادەیەک بەڵێ. ئەمڕۆ ئێمە ڕووبەڕووی کۆمەڵێک مەسەلە دەبینەوە، هەروەک کارل کراوس سەرنجی لەم بارەیەوە داوە و دەڵێت: "خەڵکانی شەریف لە بەرامبەر خەڵکانی بێ ئابڕوو هەست بە شکستێکی ئابڕووبەرانە دەکەن". ئەمە پەرێشانییەکی گەورەیە کە ئەمڕۆ خەڵکانێکی شەریف لەبەر کۆمەڵێک هۆکار تووشی جۆرە هەستێک بوون، کە وابزانن بێ دەسەڵاتن یان ئیهانەکراون و مافیان خوراوە. ئەمڕۆ جۆرە هەستێکی وام لا دروست بووە کە پێم وایە لەمەولا ئەوەی پێڕەوی یاساکان بکات کەسێکی دەبەنگ یان نەفامە. گەر تۆ لە بنەچەیەکی ڕێکوپێک بیت و هەر بەمندالّی وا فێر کرابیت کە پێویستە ڕێز لە یاساو ڕێساکان بگریت، لێ تۆ تووشی شۆک دەبیت، کە دەبینیت ڕۆژانە خەڵکانی شانسدار پێشێلی بەرامبەر بە یاسا و ڕێساکان دەکەن. زۆرجار شتێکی وا خۆش و ئاسانیش نییە کە تووشی حاڵەتێکی وابیت کە لە خۆت بپرسیت، ئاخۆ ئەوانەی کە لە یەکەم جارەوە فێری پڕەنسیب و بەهاکانیان کردیت، خەڵکانی دەبەنگ نەبوون.

من سەرەتا زۆر ساویلکانە لەو قەناعەتەدا بووم کە لە ناوەندی فکریدا، لەبەر کۆمەڵێک هۆکاری تایبەتی، دوورە لە هیچپووچی و بەرتیل، کە ڕۆژانە بەشێوەیەکی گشتی گوێمان لەم دوو مەسەلەیە دەبێت. بەڵام لەڕاستیدا، پاکی و بەڵگەی ڕەسەن هیچ کێشێکی لەبەرامبەر قسەی لووس و قۆڕدا نییە. لێرەشدا وەکو هەموو کەرتەکانی تر، بازاڕ و ژمارەی کتێبە فرۆشراوەکان بڕیاریان بەدەستە. ئەوەی ڕوون و ئاشکرایە، کە ئێمە ناتوانین لە فرۆشتنی دوو کتێب یان سێیان، کە ژمارەی فرۆشیان گەیشتبێتە ١٠٠هەزار یان ٢٠٠ هەزار دانە، دەتوانین باس لە فەلسەفەی نوێ و تازەگەری بکەین، هەروەک ئامرازەکانی ڕاگەیاندن ئیدعای دەکەن. پێدەچێت تازەگەری لە فەلسەفەدا ڕوویدابێت، بەڵام بۆ تێگەیشتن لەم حاڵەتە، پێویستە پشت بە میتۆدی تر ببەستین و پێویستە بایەخ بەو بابەتانە بدەین، کە جێگای بایەخی میدیاکان نین. ئەوەی کە ئەمڕۆ جێگای بایەخی منە، کۆمەڵێک فەیلەسووفی گەنج هەیە، کە کاری زۆر باش و گونجاو لە مەسەلەکانی فەلسەفەدا دەکەن، منیش هەموو توانای خۆم بۆ ئەم کارانە تەرخان کردووە. جێگای گوتنە گەر ئەمان توانیشیان کارەکانیان بڵاو بکەنەوە و بە چاپی بگەیەنن، ئەوا شانسێکی ئێجگار کەمیان هەیە، کە لە ڕۆژنامەکاندا باسیان بکەن.

سەرچاوە: سایتی الأوان.

داخرانی مێژوویی

د. هاشم سالّح

راوبۆچوونێکی باو هەیە (کە رەنگە وەهمیش بێت)، پێی وایە هزر لەگشت شوێن و جێیەک هەیە. لەکوێ خەڵک یان گەل یاخۆ زمان هەبێت، پێ بەپێی ئەمانەش هزر هەیە.. هەرکە زانکۆ و خوێندنی باڵاو بڕوانامەی دوکتۆرا هەبوو، هزرێش بوونی دەبێت. بەڵام لە راستیدا هزر زۆر دەگمەنە و زۆر لەوە کەمترە کە ئێمە پێمان وایە. ئەوەی سروشتییە ئەوەیە هزر کەم و دەگمەن بێت و خەڵک وخوا لێی بێئاگابن و دوور لە هزر ژیان بکەن.

ئەڵبەت ئەگەر مەبەست لە هزر، لانی کەمی بیرکردنەوە و بەڕێکردنی ژیانی رۆژانە و تەنانەت نووسینی نامەی دوکتۆرایەک بێت، ئەوا لەهەموو جێ و شوێنێک هەیە و هەموو کەسێک دەتوانێت کاری رۆژانەی بەڕێ بکات. بەڵام ئەگەر مەبەست لە هزر فۆرمەلاکردنی دیدگایەکی نوێ بێت بۆ شتەکان یان داڕمانی دنیابینیی پێشتر بێت، یاخۆ کۆتاییی قۆناغێک و دەسپێکی قۆناغێکی تر بێت، ئەوا لەم حاڵەتەدا هزر زۆر کەم و دەگمەنە.. بۆئەوەی هزر سەر هەڵبدات و ئەو وەرچەرخانە روو بدات، پێویستە چەند هەلومەرجێک لە باربێت. بەرلە هەموو شتێکیش پێویستە کارەساتێکی راستەقینە روو بدات، بۆ خاتری ئەوەی هزر لە دایک بێت، بۆ ئەوەی هزر لە سەر زەمینێکی بەیاردا سەر دەربێنێت.

هزر رووناکییەکە لە هەناوی تاریکییەوە سەردەردێنێ و لە دژی تاریکیشە، بەڵام تاریکی تا دوا هەناسەی ناڕەوێتەوە و کۆڵ نادات. ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت هزر پرۆسەیەکی دژوارە و بەزەحمەت نەبێت دەسگیر نابێت. واتە هەموو کەسێک ناتوانێت پێ بخاتە ناو کایەی هزر و داخڵ بەو جوگرافیایە بێت. رەنگە کەسانێکی زۆر هەوڵی بێوچانیان دابێت، بۆ ئەوەی ببنە بیرمەندێکی وا کە باس بکرێن و دەستیان بۆ رابکێشرێت، لەم پێناوەشدا هەوڵی زۆریان بەخەرج دابێت و ئەوەی لە

وەرگێڕانی لە عەرەبییەوە: شوان ئەحمەد

دەستیان هاتبێ کردبێتیان و شەونوخونیشیان چەشتبێ، بەڵام دواجار هەرئەوەندەیان دەسگیر بووە کە بوونەتە لێکۆڵیارێکی باش یاخۆ ئەکادیمیستێکی بەسوود. لەلایەکی تردوە رەنگە کەسانێک هەبووبن، بە هەموو شێوەیەک لە هزرو بیرکردنەوە هەڵهاتبن و ویستبێتیان ژیانیان بۆ شتێکی تر تەرخان بکەن (بۆنمونە بۆ حەز و خۆشەویستی و کەیف و سەفا و سەرکەوتن لە ژیاندا)، بەڵام هیچیانیان بۆ دەسگیر نەبووبێت، هەربۆیە بەناچاری رووبان لە کایەی هزر کردووە و بوونەتە هزرڤان. هزر شتێک نییە لە سەرەتاوە مسۆگەر بکرێت، بگرە رسککردنێکی گەورەیە و تەنیا ئەوانە دەوێرن قەرەی بکەون کە کەم تا زۆر هەموو شتێکیان لەدەست چووە و گەشتوونەتە لێواری فەنابوون.

تەنیا ئەوانە دەرەقەتی هزر دێن کە بەقوولّی و لە ناخەوە بریندار بوون، تەنیا ئەوانە دەتوانن لەگەڵ گیروگازەکانی هزردا دەستەویەخەبن و دەست و پەنجەی لەگەڵدا نەرم بکەن. بەڵام بۆچی بەتەنیا ئەمانە دەتوانن ئەو کارە بکەن؟ لەبەرئەوەی ئەمانە لانی کەم، هەموو شتێکیان لە دەست چووە و پێشوەخت باجێکی گەورە و گرانیان داوە.. هەرچەندە برین گەورەبێت، هزر گەورەتر دەبێت.. بێ چەندوچوون دەتوانم بڵێم: (گەر نەخۆشییەکەی نەبوایە، نیچە نەدەبووە هزرڤان. ئەو تەنیا لە شتێکی کەمبوو، تا ببوایەتە هزرڤان.. دەبوو دووچاری دەردێک بهاتایە و وازی لە زانکۆ بهێنایە.. دوای ئەوە تەنیا و وێڵگەردو گۆشەگیر، رێگەی ژیانی بگرتایە. دەبوو باجێکی قورس و گەورە بدات. دەبوو دووچاری شۆک و نائومێدکەلییەک بهاتبایە –کە کێویان لەبن دەهێنا–، دەبوو بگەیشتایەتە خاڵێک کە تەنیا دوو ئەگەری لە بەردەمدا بوایە و ناچار بکرایە بە هەڵبژاردنی یەکێکیان: یان بیربکاتەوە یان خۆی بکوژێت!).

ئەگەر ئەمە بەسەر خەڵک و کەسەکاندا بچەسپێت، بۆچی بۆ گەل و نەتەوەکانیش وا نەبێت؟ نەتەوەکانیش پێویستە لەسەریان باجێکی قورس بدەن، بەرلەوەی دەستیان بەو تیشکانە رابگات کە بەرەو رووناکییان دەبەن. نەتەوەکانیش هەندێ جار هەست دەکەن، بوون و کەینونە و مانەوەیان، لە ژێر هەڕەشەو مەترسیدایە، بۆیە دەبێت مالّوێرانییەکی هەقیقی ببینن، تاوەکو تاکە هزرێکی مانادایان تێدا سەوز دەبێت. دەبێت ئەو کارەساتە روو بدات، تا بتوانن پرسیار لە واقعی داوەشاوی خۆیان بکەن. پرسیارکردن لە واقیع رەنگە زەمین لەرزەیەک و بەدوای خۆیدا بێنێت، بەتایبەت لە واقیعێکدا کە پرسیاری لە هەناوی خۆیدا سەرکوت کردبێت و نوزەی لێ بڕی بێت.

ئەوەی پڕکێشی بکات و زیاد لە پێویست لە پرسیار نزیک بێتەوە، رەنگە دەستەکانی بسوتێن و چاوانی کوێربن، لەبەرئەوەی پرسیار لەو جۆرە جوگرافیایانەدا، بەتەوقی ئاسنین دەوردراوە و دەرگەی لەسەر کلّۆم دراوە. لەوێدا قەدەغەیە لە پرسیارە گەورەکان نزیک بیتەوە و قەدەغەیە سەیری بکەیت و قەرەی بکەویت. لەو هەرێمانەدا زۆردەمێکە، پرسیار پایەمالّ و شاربەدەر کراوە. ئەوەی هەیە لەوێدا تەنیا وەڵامە کۆنکرێتی و یەکجارەکییەکانە. ئەو وەڵامانەی بوونەتە راستییەکی حاشاهەڵنەگرو بەڵگەنەویستێک. هەربۆیە مێژویی بوونیان لەدەست داوە و زەمەن بەرگی

قـەداسـەتی بە بـەردا کـردوون. سـەرەڕای ئـەوەش کـەسـانێکی زۆر تینووی پرسـیـارن و دەوری پرسیاریان داوە. هێزگەلێکی زۆر هەن بە هەموو شێوەیەک ئامادەن، ئامبازی ئەوانەبن کە ڕێگە بە خـۆیان بدەن و بیـانەوێت لە هـەرێمی پرسـیـارو پرسـیـارکـردن نزیک ببنـەوە. ئەمـانە سـوپـایەکی تەواوەتین، لە چاودێران و پاسەوان و فەرمانبەران و خەڵکانی ریشسپی.

نەتەوەی وا هـەیە ڕەوایەتی و قـەوارە و شـوناسی خـۆی، لەسـەر سـڕینـەوە و کـۆت وبەندکـردنی پرسیارو گۆڕینی پرسیار بۆ وەڵام بنیات ناوە. کەواتە کێ دەتوانێت لەژێر دار و پەردووەکاندا، بۆ پرسـیـار بگەڕێت و تۆزوخـۆڵی لەسـەر لابدات؟ کێ دەتوانێت مینـەکانی چواردەوری پـاک بکاتەوە؟ خـاک بەسـەر ئەوەی ڕێ بەخـۆی دەدات، لە سنوور و جـوگرافیـای پرسیـار نزیک بێتـەوە.[1] کەواتە ئەوەی دەتوانێت پرسیـار ببزوێنێ و پەردە لە ڕووی پرسـیـار هەڵمـاڵێ، تەنیـا کارەسـات و زەمـین لەرزەیە.. لێرەوەیە کە هزر لە سەرەتـادا، بەسکاندالێک دەچێت و وەک سکاندالێک سەیر دەکرێت.. هـەر هزرێک تـوانای پشکنین و هەڵمـاڵین و گـۆبەنـنانەوەی نەبێت، هزر نـیـیـە. لەبـەرئـەوە ئـەو هزرەی ڕەنگە بەم زووانە لە کایەی هزری ئیسلامیـدا بێتە ئارا، هزرێکی تەواو سکاندال ئامێز دەبێت. یان ڕەنگە لە ژێر ئـەم تایتـڵـە پانوپۆڕەدا کار بکات: (هەڵگۆڵینی ئارکیۆلۆجی لە قـوواڵییـیـەکاندا). بەڵام ئـاخـــۆ ئـەم حـــەز و ئـارەزووە زۆرە بۆ هـەڵگۆڵـین و ڕوتکردنـەوە و سـکانـدالْ بۆچـی ؟ لـەبـەرئـەوەی سـەرزەمینی ئیسلامی تینووی هـەقیقەتە.

بۆ ئـەوەی ئـەو قـسـانـەم ڕوون بکەمـەوە، هـەندێ نمـوونە لە مـێـژووی ئـەوروپی دێنمـەوە. زۆربـەی مـێـژوونووسـان هاوڕان لەسـەر ئـەوەی، ئـەگـەر مـەسـیـحـیـیـەت لە سـەدەکانی ناوەڕاسـتدا نـەبوایـەتە دۆگمایەک و دووچاری ئـەو شـێـوانە نـەبوایـە، "مـارتن لوتـەر" نـەدەهات و بزووتنـەوەی ریفـۆرمی ئاینی لە سـەرەتاکانی سـەدەی شازدەدا سـەری هـەڵ نـەدەدا. شـایـەنی باسـە ئاینی مـەسیحـی لەو قۆناغـەدا، گـەیشـتبووە بنبـەست و بووبوو بـەتـەوقێک لە گـەردنی مـرۆڤـەکـاندا. بوو بوو بە ئامـرازێک بۆ پارە پـەیداکردن و لـە خشتـەبردنی خـەڵک! قـەشـە و پاپاکانی ڕۆمـا لە خـەمی کـۆکردنـەوەی سـامانی زۆر و دروسـتکردنی کۆشکی ڕازاوەدابوون و بـاجێکی زۆریشـیان لە خـەڵکی وەردەگرت. هـەموو ئـەمـانـەش بـەناوی مـەسیح و ئـینجیل و ئاینی ڕاست و دروسـتـەوە ئـەنجام دەدا! لـەم سـەروبـەندەدا "مـارتن لوتـەر" هـات و شـۆڕشـە گـەورەکـەی بـەرپـاکـرد. کـەواتـە گـەر ئـەو ناهـەمـواری و نـەهـامـەتـییـانـە نـەبوایـە، ریفـۆرم نـەدەبوو. گـەر ئـەو بازرگـانـیـیـە ئـاشـکرایـە بـە ئاینـەوە نـەکرایـە، "مـارتن لوتـەر" نـەدەهات و بـەگـژ ئـەو دۆخـەدا نـەدەچووەوە.[2]

دووەم نموونە کە دەمـەوێت لە مێژووی ئەوروپادا باسی بکەم، مـەسـەلەی شـەڕی نێوان ئاینزاکانە (لەنێوان پرۆتسـتـانت مـەزهـەب و کاتۆلیک مـەزهـەبـەکاندا). ئـەم جـەنگە هێندە سـەخت و دڕێژخایـەن و خـوێناوییـە، بووەتە پـەندێک و بـەنموونە دەهێنرێتـەوە. بۆ نموونە سـەروەختـێک سـیـاســەتمـەدارانی ئـەمـڕۆی فـرەنسـا لەناو خـۆیاندا ناکـۆک دەبن و کـێـشـە دەکـەوێتـە نێـوانـیـان لەسـەر بابـەتێک، گوێبیستیان دەبین دەڵێن: (نامـانـەوێت بیکـەینە جـەنگی ئاینی !). ئـەمـەش ئـەوە دەگـەیـەنێت کە شـەڕی

ئاینی لە مێشکی ئەوروپاییەکاندا چەسپیوە و لەناخود ئاگاییاندا، بووەتە بیرەوەرییەکی تاڵ و ناسرێتەوە.

سەردەمی رۆشنگەری کە هات، پەرچەکردارێک بوو دژی هەموو ئەو تاوانانەی بەناوی مەسیحییەت و ئاین و ئاینزای هەق و راستەقینەوە کرابوو. وەک دەزانرێت هەر ئاینزایە و خۆی بەراست دەزانی و پێیان وابووە خۆیان ڕێگەی ڕاستیان گرتووە و ئەوانەی سەر بە ئاینزاکانی ترن، گومڕا و سەرلێشێواون. مەسیحییەت باجێکی قورس و گرانی ئەم پرۆسەی تەکفیرکردنەی دا. سەرجەم بیریارە ئازدیخوازەکانی ئەوروپا، چوونەوە بەگژیداو خۆیانیان لێ بێبەری کرد. تا وای لێهات پیاوانی ئاینی بوونە مایەی گاڵتەجاڕی و شکۆ و پلەوپایەی خۆیان لە دەست دا، بەهۆی ئەوەی کە سەرکردایەتیی ئەو پرۆسە دزێوەیان دەکرد، یاخۆ پاساوی ئەو شەڕو خوێن ڕشتنە مەزهەبییەیان دەدایەوە.

بەمجۆرە ئاسمانی تیۆلۆژیای سەدەکانی ناوەڕاست، شەقی برد و هەورێکی ڕەش و چڵکن لە ئاسمانی ئەوروپادا ڕەوییەوە. بەمەش لەو دێوەزمەیە ڕزگار بوون کە بەرۆکی گرتبوون و بڕستی لەبەر بڕی بوون و ڕووناکی لێ گرتبوون. یەکێک لە گەورە مێژوونوسە هاوچەرخەکانی فرەنسا "جان دۆلیمۆ" کە مەسیحییەکی باوەڕدارە، پێی وایە وێنەی خوایەکی تۆڵەئەستێن، هۆکارێکی گرینگ بوو لە پاشەکشەکردن و بچووک بوونەوەی مەسیحییەت لە وڵاتانی ئەوروپاییدا و سەرەکیترین هۆکاری شۆڕشەکەی "مارتن لوتەر" بێش بوو. "لوتەر" بۆخۆی ترسی هەبوو لەوڕووە تورەیەی یەزدان و پێی وابوو، هەرچی بکات لە سزای قوتاری نابێت. تەنیا ئەو کاتە گەیشتە دڵنیایی کە ئەم وێنە ترسناکەی سەدەکانی ناوەڕاست لەبارەی یەزدانەوە دروستیان کردبوو، کاڵ بووەوە و گەیشت بە وێنەیەکی تر کە وێنەی یەزدانێکی بە بەزەیی و لێبووردە و پڕ خۆشەویستی بوو.[٣]

بەڵام بۆ گۆڕینی ئەو وێنەیە، چ باجێکی داو چەند شەونخونی کردو چەند تلایەوە! لە پێناو ئەم کارەدا چەندین جار لە مردن نزیک بووەوە و بگرە مردنی بەئاوات خواستووە، ئەوە نییە دەڵێت: (خۆزگە هەرنەبوومایە). لەبەرئەوەی ئازادکردنی ڕۆح و ویژدان لە دەست کۆت و بەندەکانی ڕابردوو، پرۆسەیەکی سەخت و دژوارە. ناوبەناو ڕۆحی تاکەکەسی و ڕۆحی نەتەوە توشی ئەم پەتایە دەبن، پەتای کەوتنەناو چاڵی تاریکی و نەزانی و نغرۆبوون لەناویدا.

هەموو نەتەوەکان توشی ئەم پەتایە هاتوون، موسڵمانانیش لەم حاڵەتە بەدەرنین. هەربۆیە پەیامبەران و بیریاران و گەورە ریفۆرمیستان پەیدا دەبن، تا لەو دۆخە ڕزگاریان کەن. لێرەوەیە کە بزاوتە مێژووییەیە مەزنەکان پەیدادەبن و سەرهەڵدەدەن، وەک بزووتنەوەی ریفۆرمی ئاینی و ڕۆشنگەری و شۆڕشەکان، بەمەبەستی قوتارکردنی نەتەوە لەو دۆخە ناهەمواوە و گواستنەوەی بۆ دۆخێکی گونجاوتر. بەڵام بابزانین بیرمەندی گەورە کێیە؟ ئەو کەسەیە بەرلەوانی دی بەئاگا دێتەوەو شتگەلێک دەبینێت کە ئەوانی تر نایبینن. هەر لەبەرئەمەش سەرەتا ترس دایدەگرێت و

دەپەشۆکێت. دواتر کە لە جۆرو قەوارەی ئەو ئەرکەی دەکەوێتە شەرشانی حاڵی دەبێت، لەرزی لێ دێت و ترسێکی قوواڵ رۆحی دەکرۆژێت.

ئەم کەسە دەتوانێت لە خۆیدا، هەرچی گرێ و ئازارونەخۆشی نەتەوەکەیەتی کۆ بکاتەوە. لە کاتێکدا ئەو بەدوای چارەسەرکردنی کێشە شەخسی و تایبەتییەکانی خۆیدا دەگەڕێت، لەگەڵ ئەو گرێ و ئازارانەدا رووبەڕوو دەبێتەوە و تێدەگات مەحاڵە کێشە تایبەتییەکانی خۆی چارەسەر بکات، ئەگەر کێشەی نەتەوەکەی بەگشتی چارەسەر نەکات. ئەوکات تایبەتی و گشتی لەناو ئەودا، تێکەڵ بەیەک دەبن و وایان لێ دێت لەیەکدا دەتوێنەوە. بەمجۆرە دەگاتە دۆزینەوە و پەیبردن بەو خاڵەی، هەموان بەدوایدا دەگەڕێن و بۆیان نادۆزرێتەوە. واتە ئەوکاتەی ئەو بیریارە بەدوای کردنەوەی گرێکوێرەکانی خۆیدا دەگەڕێت و خەریکی چارەسەرکردنی کێشە تایبەتییەکانی خۆیەتی، دەبینێت گرێی کێشەکانی هەموو نەتەوەکەی کردووەتەوە.

دواجار باببرسین، ئەو کەسە دەگمەن و تایبەتییانە چۆنن؟ سەرەتا کەسایەتییەکی زۆر لاوازن و لەوەدان لەبەردەم کێشە و گرفتەکانیاندا کۆڵ بدەن و ئاڵای سپی هەڵکەن، بەڵام لە چرکەساتێکی دیاریکراودا و هەر لە خۆیانەوە رادەپەڕن و لاوازی دەگۆڕن بۆ هێزو کەوتن دەکەن بەهەستانەوە. ئەم کارەکتەرانە، نەخۆشن بەسەردەمەکەیان و بەسەنگ و قورساییی ئەو ئەرکەی دەکەوێتە سەرشانیان. لەبەرئەوە دەبێت ئەو وێنە رەبەلاح و کاریکاتێرییانە لە مێشکماندا بسڕینەوە کە لەبارەی بیریاران و ریفۆرمیستە گەورەکان هەمانە.

ئێستا کاتی ئەوەیە بپرسین، ئاخۆ گەلانی ئێمە گەیشتوونەتە قۆناغی گەڕان بەدوای وێنە راستەقینەکەدا؟ ئەو کارەساتەی لە یازدەی سێبتەمبەردا رووی دا، ئاماژەیەکی ترسناکە بۆ ئەوەی ئێمە لە زۆنی پرسیارە گەورەکە نزیک بووینەتەوە؟ بەواتایەکی تر: دەبوو کارەسات و مالوێرانییەکی وا گەورە رووی بدایە، ئەوکات جورئەتی ئەوەمان بکردایە پرسیارێکی مانادار لە کەلەپووری ئیسلامی بکەین؟ بێگومان، بەڵام نابێت زۆر پەلەبکەین یاخۆ زیاد لە پێویست گەشبین بین، چونکە ئەو شەڕ و ململانێیە یەکلایی نەبووەتەوە و تازەبەتازە خەریکە دەست پێدەکات.

ئەوەی جێی سەرنجە ئەوەیە کە دوای ئەو هەموو رووداوە قورس و تاقەت پروکێنانە (وەک جەنگی یەکەم و دووەمی کەنداو و یازدەی سێپتەمبەر و جەنگی ئەفغانستان و جەنگی عێراق و تەقینەوەکانی باڵێ و مەدرید و لەندەن و شەرم شێخ...)، هێشتا کەس ناتوانێت قەرەی زۆنی پرسیارە گەورەکە بکەوێت کە تایبەتە بە کەلەپووری ئیسلامی ! بەڵام ئێستا هەرچی هەیە و نییە، چاوی لەسەر ئەو کایەیەیە و ئەمەش بۆخۆی بەرەو پێشچوونێکی گەورەیە. لەمڕۆ بەدواوە ئەوانە چاومان لەسەر لانابەن، تا قایل نەبین بەوەی وەک میللەتانی پێشکەوتوو لەبەر رۆشناییی میتۆدە ئەقڵییەکاندا، چاو بە کەلەپوور و مێژوومانداا بخشێنینەوە و شەن و کەویان بکەین. ئەو کەلەپووری بەناویەوە دزێوترین جۆرەکانی توندوتیژی و تیرۆر ئەنجام دەدرێت، درەنگ یان زوو دەبێت باجەکەی بدات، چونکە چیتر ناتوانێت وەک جاران خۆی لەو پرۆسەی بژارکردن و

تاوتوێکردنە بدزێتەوە.

هەموو شتەکان ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کە موسڵمانان زیاتر و زۆرتر لە پرۆسەی بەخۆداچوونەوە نزیک دەبنەوە و دەخوازن کەلەپووریان، بەشێوەیەکی زانستی تاوتوێ بکەن و رەخنەی توندی ئاراستە بکەن، بەوجۆرەی کە لە ئەوروپای دوای دادگاکانی پشکنین و شەڕی ئاینی و تیرۆرکردنی ئەقڵدا رووی دا. هەرچەندە تا ئێستا داخران هەر بەردەوامە و ئەقڵییەتی کۆن بالادەستە و لە ئامادەباشیدایە، بۆ بەگژداچوونەوەی هەر هەوڵێک بەمەبەستی ئاوەڵاکردنی دۆسێ داخراوەکانی کەلەپوور. سەیرکە چی بەسەر کتێبەکەی خۆرهەڵاتناسی ئەڵمانی "نۆڵدکە"دا هات لە بەیروت، لەبارەی مێژووی قورئان و چۆنچۆنی ڕێگرییان کرد لە بڵاوکردنەوەی و تەنانەت کەوتنە هەڕەشەکردن و تۆقاندنی وەرگێڕەکەی و ئەو دەزگایەی چاپی کردووە و بگرە خوێنەرانیشی.

لەم کتێبەماندا نەسکێکمان بۆ تەرخان کردووە، تا نیشانی بدەین ئێمە لە وڵاتانی عەرەبیدا بەدەست چ داخرانێکی مێژوییەوە دەناڵێنین و ئەم داخرانەش، چۆن بووەتە ڕێگر لەبەردەم هەموو هەوڵێک بۆ پێشکەوتن و بەرەوپێشچوون. ئەمجارە کردنەوەی ئەم داخرانە مێژوییە، بە چارەسەری نیوە ناچڵ و بەترس و دڵەڕاوکێوە ناکرێت، چونکە گەر وامان کرد ئەوا وەک هەموو جارەکانی تر، دەگەڕێینەوە بۆ خاڵی سەرەتا.

ئەمجارەیان ڕێک وڕاست و باجەکەشی هەرچییەک بێت، دەچینە ناو ناوەڕۆکی بابەتەکە و دەست دەخەینە سەر بریندەکان. دەبێت ئەوە بزانین کە داخرانە مێژووییەکان، بەرەنجامی هەژمونی کۆمەڵە قەناعەتێکی دۆگما و ڕەهان، ئەم کۆمەڵە قەناعەتە دۆگمایەش بووەتە بار بەسەر خۆمان و سەردەمەکە و بەسەر تەواوی مرۆڤایەتیشەوە.

ئەم قەناعەتە دۆگمایانەیە، گەیشتووەتە ئاستی موقەدەس و ڕەوایەتیش بەو کردەوە تاوانکاری و تیرۆرستییانە دەدات. سەروەختێک کەسێکی وەک "زەرقاوی" یان ئەوانەی وەک ئەو وان، لەبەردەم کامێرای تیڤییەکاندا ئایەتێکی قورئان دەخوێنن، بەرلەوەی بارمتەکان گۆشاوگۆش سەر ببڕن، تێ دەگەین کە لەمڕۆ بەدواوە ئەو مەسەلەیە هەرتەنیا پێوەندیی بەوەوە نییە، بگرە پێوەندیی بە دەقەکەیان لانی کەم بەو شێوازە هەڵەیەوە هەیە کە دەقەکەی پێ خوێندووەتەوە، تا بەو شێوە وەحشیگەرانەیە بەکاری بهێنێت و کاری پێ بکات.

من لای خۆمەوە گورزی کوشندەم ئاراستەی ئەو قەناعاتە دۆگمایانە کرد، ئەویش لە ڕێی وەرگێڕانی بەرهەمەکانی "محەمەد ئەرکۆن"ەوە. بەو کارانە پەردەم لەسەر رووی زۆر لە شتەکان لادا و مێژوویی بوونیانم ئاشکرا کرد. ئەمەش تاکە ڕێگەیە کە بۆ ئازادکردنی هوشیاری عەرەبی، لەو قەناعاتە دۆگمایانەی لە منداڵییەوە دەکرێت بەمێشکماندا و دەبێتە مایەی هەموو ئەم تاوان و کارەساتانەی دەیانبینین.

ئەمە تەنیا ڕێگەیەکە بۆ کردنەوەی ئەو داخرانە مێژوییە، واتە کردنەوەی کەلێنێک ئەگەرچی

بچووکیش بێت، لەو دیوارە داخراو و کۆنکرێتییەی مێژوودا. کەواتە ئازادکردنی سەرزەمین هیچ مانایەکی نابێت، بەر لە ئازادکردنی ئاسمان. داخرانی مێژوویی کە رێگە نادات عەرەب و تەواوی گەلانی ئیسلامی لە ئێستادا بەرەوپێش بچن، بەرەنجامی چییە و لە چییەوە دروست دەبێت؟ لەو ناکۆکییە قوڵ و رەهایەوە دروست دەبێت کە لە نێوان دەق و واقیعدا هەیە، واتە لە نێوان دەق و تەواوی ئەو گەشە و بەرەوپێشچوونە زانستی و سیاسی و فەلسەفییانەی، سەردەمی مۆدێرن لەگەڵ خۆیدا هێناونی.

پابەندبونی بێ چەندوچون بەڕۆحی دەقەوە، وا لە موسڵمان دەکات تەرێز لە هەرچی دەسکەوتی مۆدێرنەیە بیکات، یاخود رقیان لێ هەڵبگرێت و شەڕ لەگەڵ سەردەمەکەدا رابگەیەنێت، وەک ئەوەی ئێستا "زەواهری " و بن لادن" دەیکەن. ئەگەر موسڵمان ئافەرۆزی دەقیشی کرد، ئەوا دواتر هەست بەگوناە و تاوانێکی گەورە دەکات. بەمجۆرە کەسی موسڵمان دەکەوێتە ناو ناکۆکییەکی دژوارو کوشندەوە. چارەسەری ئەم کێشەیە بەوە دەبێت، نێو لێکدانەوەی مەجازی بۆ دەق بکرێت و دان بەوەدا بنرێت کە دەق بەرهەمی هەلومەرجێکی مێژوویی دیاری کراوە، وەک ئەوەی مەسیحییەکان دوای رۆشنگەری و دروستبوونی تیۆلۆژیای لیبرالی لە سەدەی نۆزدەدا لە ئەوروپا کردیان.

هەموو ئەو شتانەی لە دەقدا هاتوون، لەبارەی دروستبوونی جیهان و مرۆڤ و دیاردە سروشتییەکانی وەک باران و با و هەورەتریشقە و شتەکانی تر، نابێت کتومت وەک خۆیان وەربگیرێن، بگرە پێویستە بەشێوەیەکی مەجازی شرۆڤە بکرێن. بەڵام بۆچی دەبێت ئەمە بکرێت؟

لەبەرئەوەی تەواو لەگەڵ هەقیقەتە زانستی و یاسا فیزیکییەکاندا ناکۆکن، ئەو هەقیقەتە زانستی و یاسا فیزیکییانەی زانستە سروشتییە نوێیەکان پێی گەیشتوون. دەکرێت هەمان شتیش بڵێین بۆ ئەو یاساو رێسایانەی لە قورئاندا هاتوون، لەبارەی دەست وقاچ بڕین و بەردبارانکردن و پێدانی میراتی بە پیاو دوو بەرابەری ژنان. تێکڕا ئەمانە دژبە مافەکانی مرۆڤ و هەموو ئەو یاسایانەن کە بەرهەمی شارستانییەتی مۆدێرنن و لە ئێستادا بوونەتە یاساگەلێکی گەردوونی و تەواوی دنیایان گرتووەتەوە.

ئێمە ناتوانین لە دەست ئەم شتانە قوتارمان بێت، ئەگەر دان بەڕەهەندی مێژوویی دەقدا نەنێین. واتە دەبێت بزانین هەرچی شەریعەت و فیقهی کۆنە، هەرهەمووی لە ئاسمانەوە نەهاتووەتە خوار، بگرە دروستکراوی دەستی مرۆڤ خۆیەتی و پێوەستە بەهەلومەرجی سەردەمی خۆیەوە، وەک ئەوەی ڕۆهەڵاتناسی گەورە "جۆزیف شاخت" و سەرجەم زانا مەزنەکانی دیکە باسی لێ دەکەن.

داننان بە مێژوویی بوونی دەقدا، بەمانای نکوولێکردن نایەت لە تەعالیبوونی، لە رووی بەها رۆحی و ئەخلاقی و میتافیزیکییەکانەوە، بگرە بۆ ئەوەیە جیاوازی بکرێت لە نێوان ئەوەی هەمیشەییە و ئەوەی کاتییە، ئەوەی نەگۆڕە و ئەوەی گۆڕدراوە، ئەوەی مێژوویییە تێیداو ئەوەی بان

مێژوویی. حوکم و بڕیارەکان شتگەلێکی مێژووین و بێ چەندوچون پێوەستن بەسەردەمانی خۆیانەوە، کەواتە ناچار نین پابەندبین پێیانەوە و پێڕەویان بکەین،[٤] بەڵام کێ دەتوانێت دەستبەرداریان بێت و خۆی لێیان قوتار بکات؟

مەسیحییەکانی ئەورووپی زۆریان بەدەست داخرانی مێژوویی چەشت و تەنیا ئەوکاتە توانییان قوتاریان بێت لێی کە رازی بوون بەوەی میتۆدی مێژوویی نوێ، بەسەر ئینجیل و تەوراتدا پراکتیزە بکەن. ئەم پراکتیزەکردنەش سوودگەلێکی گەورەی هەبوو، بەرلە هەرشتێک جیاکردنەوەی دینداریی رووکەشانەبوو لە دینداریی راستەقینە. دواتر ئەمەش بووە مایەی ئاشتبوونەوە و پێکهاتنەوەی مێژوویی لە نێوان مەسیحییەت و مۆدێرنەدا، بەڵام ئەم پرۆسەیە دوای پێکدادان و هەراوزەنایەکی زۆر مەیسەربوو.

ئەوەی لە ئێستاشدا لە ئیسلام روو دەدات و ئەو شەڕ و کێشمەکێشە فیکری و سیاسییەی لەسەر پەرپا بووە، هیچ نییە جگە لە زەمینەخۆشکردن بۆ کردنەوەی ئەو دۆسی کۆنانەی زیاتر لە هەزار ساڵە داخراون. بۆ نموونە وەک دۆسیێ خەڵکردنی قورئان کە دوای سەرکەوتنی حەنبەلییەکان بەسەر موعتەزیلەکاندا، لە سەردەمی "متوەکیل بیلا"وە بەیەکجارەکی داخرا. بەمجۆرە کودەتا بەسەر "مەئموون" و سەرجەم پرۆژەی ئەقلانییەتی ئیسلامیداکرا. ئەو کودەتایەی تا ئەمڕۆش باجەکەی دەدەین.

ئەگەر لەو ململانێیەدا موعتەزیلەکان سەرکەوتوو بوونایە، ئەوا دەمانتوانی زۆر بەئاسانی و سەرلەنوێ لێکدانەوە بۆ قورئان بکەین و هەموو ئەو داخرانە مێژوویییەی ئێستا دووچاری بووین رووی نەدەدا. واتە دەمانتوانی ئاین و ئەقڵ یاخۆ ئیسلام و مۆدێرنە، لەگەڵ یەکدا ئاشت بکەینەوە. بەمەش دەکرا لە ولاتانی ئیسلامیدا گەشە بەیاساکانی ژیان بدەین، بەڵام لە ئێستادا ئەوانە ناکرێت، لەبەرئەوەی دەق ڕێگرە لە بەردەم ئەو پرۆسەیەدا.

ئەمە هەندێک لەو پرس و باسانەیە کە هەوڵم داوە لەم کتێبەدا بەشێوازی جیاجیا بەسەریان بکەمەوە، ئەویش بە بەراورد لە نێوان ئێستا و رابردوو، یاخۆ بە بەراورد لە نێوان مێژووی ئەورووپایی و مێژووی ئیسلامیدا. نازانم ئەگەر وەک پێویست توانیبێتم دەست بخەمە سەر برینەکان، بەڵام هەوڵێکی زۆرم بەخەرج داوە و دەشزانم کێشەی قورس و ئاڵۆزی لەمجۆرە، بەکتێبێک یان بەتەنیا کەسێک چارەسەر ناکرێت، بگرە کارێکی وا پێویستی بەهەوڵ و تەقەللای هەموولایەکمان هەیە، بۆ ئەوەی دەستمان بەسەریدا بشکێت.

دوای ئەو هەموو ماڵوێرانی و رووداوە گەورانە، مافی خۆمانە لە ئێستادا پرسیارەکانمان بکەین و کەسیش بۆی نییە ڕێگریی ئەوەمان لێ بکات. بەتایبەت کە لە ئێستا داڕمانی گوتارە دیماگۆگییە ساختەکان دەبینین، ئەو گوتارانەی لە رابردوودا بالادەست بوون بەسەرمانەوە، بەڵام ئێستا کەوتن و هەقیقەتیان بۆ هەموولایەک دەرکەوت. هەروەک چۆن گەورەترین گوتاری سیاسیی هاوچەرخ

دارِما (گوتاری کۆمۆنستی سۆڤیەتی). کەواتە رووداوگەلێکی گەورەوگران هاتووەتە پێش و هیچ بیرمەندێک ناتوانێت فەرامۆشیان بکات.

ئەوە راستە کە هزری قووڵ، بە دووری لە رووداوە رۆژانە کاتی و تێپەڕەکان و ناکرێت رەنگدانەوەیان پاشکۆی ئەو شتانەبێت، بەڵام ناتوانێت خۆی لەو رووداوە گەورانە بەدوور بگرێت کە بەشێوەیەکی تایبەت و دەگمەن، لە مێژوودا روو دەدەن و مانا و مەغزای زۆر قووڵ لە خۆدەگرن. ئەگەر ئێستا "هیگڵ " لە شوێنی ئێمە دەبوو، ئەوا زۆر دڵخۆش دەبوو بەوەی روو دەدات (دڵخۆشی بەمانا فەلسەفییەکەی)، واتە ئەمەی بە هەلێکی دەگمەن دەزانی بۆ فەلسەفاندن و وەک کەرەستەیەکی گرانبەها تێی دەڕوانی، بۆ تێڕامان و پەندوەرگرتن.

ئێمە ئەوە دەزانین کە "هیگڵ " چەندە گرینگیی بە شۆڕشی فرەنسی داوە، وەک رووداوێکی مێژوویی گەورە و وەک بەڵگەیەک لەسەر بزاوتی مێژوو. ئەوەی لە ساتەوەختی ئێستاشدا روو دەدات، دەکرێت وەک ئاماژەیەک بۆ بزاوتی مێژوو سەیر بکرێت. ئەگەرچی تاڕادەیەکی تراژیدی و دژواریش بێت، چونکە ئەرێنی لە نەرێنی و هەستانەوە لە کەوتن و نوچدانەوە سەردەردێنێ.[٥]

بەهەرحاڵ دەبوو ولاتانی ئێمە، دووچاری دوو شکستی کەمەرشکێن بن لەماوەی کەمتر لە چارەکە سەدەیەکدا (١٩٦٧–١٩٩١) و گەورەترین هاوپەیمانی مێژووییشیان هەرەس بێنێ، ئەوکات لەبەردەم ئەگەرەکانی داهاتوودا هەست بەترس و بیم بکەن. ئەوە بۆ یەکەم جارە ولاتانی ئێمە بەو شێوەیە رادەچڵەکێن و بۆ یەکەم جاریشە هەست بەو لاوازی و هەڵوەشان و بێئیرادەییە دەکەن و هەر بۆ یەکەم جاریشە، خەریکە بەتەواوەتی هەموو دەستپێشخەرییەکی مێژوویی لە دەست دەدەن.

ئاخۆ ئەمە ئەوە دەگەیەنێت هەموو شت کۆتاییی هاتووە و هیچ دەرفەتێک نەماوە؟ پاشان ئاخۆ (کە ئەمەیان گرنگە)، ئێمە گەشتووینەتە ئەوپەڕی کەوتن و بەچۆکداهاتن یاخۆ دەبێت توشی شۆک و راچڵەکینی زۆرترو زیاتربین، تا دەگەینە ئەو ئاستە؟

وەکی دەزانرێت ئەوەی هەموو شت لە دەست دەدات، لانی کەم هەست بە پشوویەک دەکات، پشووی نائومێدییەکی گەورە. بەڵام ئەوەی بە مۆلەقی دمێنێتەوە لە نێوان ئومێدو نائومێدی، لە نێوان ژیان و مردندا، ئازار دەچێژێ و نیگەرانی دەیخوات و پشوو نادات. من پێم وایە ئەم شکستەی دوایی لەگەڵ شکستی ١٩٦٧، بەسە بۆ ئەوەی لە خەونی غەفڵەتزەدەیی بەخەبەر بێین. پێشم وایە هەرەسی ئەو گوتارە ئایدیۆلۆجییانەی پێشتر کە هەژموونی لەسەرمان هەبوو– وەک گوتاری ناسیۆنالستی و مارکسی و تەنانەت گوتاری رۆکەشانەی مۆدێرنەش–، ئێمە لە باریکی قورس رزگار دەکات و وا دەکات بۆ یەکەمین جار هەناسەیەک هەڵبمژین.[٦]

کەواتە با ئەم هەلە بقۆزینەوە و پرسیارگەلێک بوروژێنین کە تا سالانێک پێش ئێستا یاساغ بوون. مالۆێرانی و دارِمانەکە گشتی و سەرەتاسەرییە، کەواتە ئیتر بۆچی تاهەتایە دەممان داخەین و هیچ نەڵێین؟ وەک ئاشکرایە لە دوای شکستی حوزەیرانی ١٩٦٧، دوو گوتاری سەرەکی

هاتنه ئاراو ناوەندەکەیان کۆنترۆڵ کرد. یەکەمیان دەیوت: (ئێمە دەستبەرداری یەزدان بووین، بۆیە یەزدانیش فەرامۆشی کردین و سەرەنجامیش ئەوەبوو شکستمان خوارد). دووەمیشیان بە ناڕاستەوخۆ دەیوت (چونکە نەیدەوێرا راستوڕەوان ئەوە بڵێت) کە ئێمە (وەک پێویست دەستبەرداری یەزدان نەبووین و وەکی پێویستیش نەچووینە ناو مۆدێرنە و دنیای تەکنۆلۆجیاوە، بۆیە دووچاری شکست هاتین).

وەکی دەبینین ئەم دوو گوتارە تەواو پێچەوانە و دژبەیەکن. ئەگەر لێرەدا مەبەست لە خوا ئەو دیدگا تاریک و ئەنگوستە چاوە بێت بۆ جیهان، ئەگەر مەبەست لێی خوای سەدە تاریکەکانی سەدەکانی ناوەڕاست بێت، خوایەکی تووڕە و مڕومۆچ کە بواری کارکردن و ئەفراندنت نادات و ئیفلیجت دەکات، ئەوا بێگومان دەبێت هەرچۆنێک بووە دەستبەرداری بین و لەکۆڵ خۆمانی بکەینەوە، بەڵام ئەگەر مەبەست لێی خوای هەق و دادپەروەری بێت کە بەڕوون و ڕەوانی لە قورئاندا هاتووە و فەیلەسووفان و موعتەزیلەکان زۆر گرینگییان پێی داوە، ئەوا قەت نابێت دەستبەرداری بین، لەبەرئەوەی ئەوە بڕێتییە لە لووتکەی ئەو بەهایانەی جڵەوی گەردوون دەکات و دنیا دەگێڕێت.

هەرچۆنێک بێت، ئەگەرچی گوتاری مارکسیزم سەبوری بووبێت بۆ تووژێکی بەرفرەوانی گەنجان لە دوای شکستی حوزەیرانی ١٩٦٧ و وەهای فریودابن کە چارەسەرو کلیلی هەموو کێشەکانە، ئەوا گوتارەکەی تر کە ململانێی دەکرد و بووە ئەلتەرناتیڤی (واتە گوتاری ئیسلامگەرای ئوسوواڵی)، ئەوکات و تا هەنووکەش هەمان ڕۆڵ دەگێڕێت. ئەم گوتارە ئیسلامگەرایە پاش و پێش جەنگی کەنداو، بووە فریادڕەسی ژمارەیەکی بێشوماری گەنجی سەرگەردان. تاکە جیاوازیی نێوان ئەم دوو گوتارە ئەوەیە کە یەکەمیان گوتارێکی ئامادەیەو هاوردەیەکی بیانییە، لە کاتێکدا دووەمیان کار لەسەر قووڵی و دێرینیی مێژووی عەرەب دەکات.

ئەمەش جیاوازییەکی گەورەیە و ناکرێت بە هێند وەرنەگیرێت. تۆڵەکردنەوەی گوتاری ئیسلامگەرا، توند و کاریگەربوو. دەکرێت بڵێین تۆڵەیەکی ڕەواش بوو، لەبەرئەوەی لەلایەن گوتارەکانی ترەوە (ناسیۆنالستی و مارکسی و مۆدێرنەی ڕووکەشەوە) کەنارگیرکرابوو، سەرەڕای تۆمەتبارکردنی بە کۆنەپەرستی و تاریکخوازی و تابوری پێنجەم. تا ئێستا کەس نەیتوانیوە ڕاستەخۆ، ڕووبەڕووی ئەم گوتارە بێتەوە و لەسەر زەمینی هزری ئیسلامی لەگەڵیدا دەستەویەخە بێت. گەربێتو و نێو- لێکدانەوەیەکی تر بۆ ئیسلام بکرایە، واتە نێولێکدانەوەی میژووییی ڕەخنەییی ڕۆشنگەرانە دژ بەو لێکدانەوە تەقلیدییەی کایەکەی کۆنترۆڵ کردووە، ئەوا شتەکان دەگۆڕان.

دەبێ ئەو ڕاستییەش بزانین کە ڕووبەڕووبوونەوە بە نوکی ڕم و دەمی شمشێر ناکرێت، بەپێچەوانەوە ئەم گوتارە تا سەرکوت بکرێت و تەنیا بەچەکی زەبروزۆر دەستەویەخەبین لەگەڵیدا، گەورەترو بەرفراوانتردەبێت و زیاتر تەشەنە دەکات. تەنیا هەوڵێک من لەم بوارەدا ئاگام لێی بێت، هەوڵەکانی "محەمەد ئەرکۆن "ە، بەڵام ئەم پرۆسەیە لەڕێی زمانی فرەنساییەوە ئەنجام دەدرێت.

لەکاتێکدا پرۆسەی رزگارکردنی ئیسلام کە بەزمانی عەرەبی دابەزی، پرۆسەیەکی یەکلاکەرەوە نابێت، ئەگەر بەزمانی عەرەبی نەبێت (بایەخ و گرینگی وەرگێڕانی بەرهەمەکانی ئەم بیریارەش بۆ سەر زمانی عەرەبی لێرەدایە).

کێشەی ئێمەی عەرەب لەوەدایە، پێمان وایە سەرکوتکردنی کێشەکان و پەردەپۆشکردنیان و دواخستنیان، واتە چارەسەرکردن و تێپەڕاندنیان. ئەمەش سەرەکیترین خاڵی جیاوازی نێوان ئێمەو ئەوروپاییەکانە. لەکاتێکدا هەرچی میتۆدی زانستی و زانیاریی مێژووییی نوێ هەیە، پێچەوانەی ئەمە دەڵێت. لەگەڵ ئەوەشدا ئێمە هەر لەسەر میتۆدی کۆن سورین کە میتۆدی سەرکوتکردن و چەپاندن و بێدەنگ کردنە. باوکێک هەیە راوێژ بە منداڵەکانی بکات، لەو کێشانەی پێوەندیی بەخۆیانەوە هەیە؟ ئەگەر وابکات واتە سازشی کردووە لەسەر پلەوپایەی خۆی و دەستبەرداری ڕێز و شکۆی خۆی بووە و شتێک لە پیاوەتی و ویقارو پیرۆزیی خۆی لە دەست داوە.

هیچ فەرمانڕەوایەک هەیە رازی بێت بەوەی پرسوڕا بە گەلەکەی بکات، لە کێشەیەکی گرینگ و چارەنووسسازی وەهادا کە مان و نەمانی پێیەوە بەستراوێتەوە؟ تەنانەت لەمەسەلەی شەڕ و ئاشتیدا، پرس و ڕای میللەت وەرناگیرێت! هەربۆیە تاکە فەرمانڕەوایەکی ستەمکار دەتوانێت قومار بەتەوای هاوواڵاتییانیەوە بکات، بێ ئەوەی خۆی بشەمرێنێت!... دوای ئەوەش بیریارە مەزنەکانی عەرەب چەپڵەی بۆ دەکوتن و دەڵێن: (ئەوەتا دەرگەی گەورەی مێژوو بەڕوومانداکرایەوە، ئەمە ڕێگەکەیەو ئەمەش چارەسەرە). حاڵەتی فیکری هاوچەرخی عەرەبی وێران و تراجیدییە، چونکە ئەگەر ئەو بیریارە مەزنانە تا ئەو ئاستە کۆیراییان داهاتبێ، ئەی دەبێت ڕۆژنامەنووسە ئاساییەکان و خەڵک و خوا بەگشتی چیبان لێ بێت؟! لێرە بەدواوە هەقمانە گەر چاوەڕێی هەموو شتێک بین.

من لێرەدا ئەو هەلە ناقۆزمەوە تا وانەی دیموکراسی فەرمانڕەوا و هاوواڵاتییان دا بدەم، وەک ئەوەی زۆرێک لە ڕۆشنبیران بەشێوەیەکی ئاسان و هەرزان دەیکەن، بگرە ئەوەی من ترسم لێی هەیە ئەوەیە، چەمکی (دیموکراسی) بەو دەردە بچێت کە پێشتر دووچاری چەمکی (یەکەتی و ئازادی و سۆسیالیزم)بوو.

خراپ زۆر بەکارهێنانی چەمکێک بەهۆ و بێ هۆ، دەبێتە مایەی ئەوەی ئەو چەمکە کاڵ بێتەوە و مانای خۆی لەدەست بدات. بەبڕوای من لە فەرهەنگی سیاسیی عەرەبیدا، زاراوەیەک نەماوە کەڵکی بەکارهێنانی مابێت. هەموو وشە و زاراوەکان کەم تا زۆر ڕاستگۆیی خۆیانیان لەدەست داوە. من دەزانم پرسی دیموکراسی یان شوراو پرس و ڕا، پرسێکی تولانی و دوور و درێژە.[٧] واتە پێویستە چەند فاکتەرێک لە ئارادابن، تا مەیسەربێت و بەدیهاتنی مومکین بێت. بۆ نموونە دیموکراسی بۆ ئەوەی جێی خۆی بگرێت و بەواقیعی هەبێت، پێویستە ڕۆشنبیرییەکی مۆدێرن هەبێت و ئەم ڕۆشنبیرییەش بەزۆربەی زۆری هاوواڵاتییان گەیشتبێت. هاوکات هەلومەرجێکی ئابووری باش و سەقامگیر هەبێت. لەگەڵیدا فشاری دەرەکی نەمێنێ و کولتووری ئوسوواڵی و

ناسیۆنالیزمی دیسپۆتیزمی، پاشەکشەی کردبێت.

ئەمانە کۆمەڵە فاکتەرو هەلومەرجێکن، لە ئێستادا بەردەست نین و بگرە ئەوەی هەیە تەواو پێچەوانەی ئەمانەیە. سەرباری ئەوەش هەڕەشە و مەترسیی هەڵوەشاندن و پارچەپارچە بوون، بەردەوام لە زیادبوونداید. هاوکات تارمایی دەوڵەتی مەزهەبی و خێڵەکی و ئەتنیکی لەهەڵکشاندایە. واتە لەبری هاتنەدیی یەکەتیی سەرتاسەری وڵاتانی عەرەبی، ترسی ئەوەمان هەیە ئەو وڵاتانەی ئێستا پارچەپارچە بن و بگرە وامان لێ هاتووە مانەوەیان بەو شێوەیەی ئێستا، بەسەرکەوتنێکی گەورە بزانین. بۆچی گەیشتینە ئەم ئاستە؟ ئاخۆ نابێت گوتاری ناسیۆنالستی باجی ئەمە بدات؟ نابێت شەن وکەوی بکەین و زۆر بەتوندی لێی بپێچینەوە؟

ئێمە ئەگەر ویستمان بێت قەومییەتی عەرەبی بەشێوەیەکی زۆر و زۆرداریانە لە سەرەوە رابسەپێنین، ئەوا شکستێکی گەورە دەخوات. لەبەرئەوەی ئەم پرۆژەیەش خاڵی بوو لە هەموو فەلسەفەیەکی مرۆڤانە و رێزی بۆ هیچ یەک لەو نەتەوانە تێدا نەبوو کە لە نێومانداا دەژین وەک (کوردو ئەمازیغ و ئەرمەن)، بۆیە شکستی هێنا و راستگۆیی خۆی لەدەست دا. من بڕوام بە نیشتمانی عەرەبی گەورە هەیە، بگرە دوای سی ساڵ مانەوەم لە ئەوروپا، ئیمانم بەو مەسەلەیە زیاتر بوو. من پێم وایە ئەم مەسەلەیە بەشێوەیەکی شێلگیرانە مەیسەر دەبێت و لە خوارەوە چێ دەبێت نەک لەسەرەوە، واتە لەرێی پرۆژە بچووکەکانەوە بەئەنجام دەگات. لەبەرئەوەی بۆ خۆم لەکایەی رۆشنبیریدا کار دەکەم و لە کەسانێ تر زیاتر پێی ئاشنام، ئەوا تەنیا قسە لەسەر ئەو کایە دەکەم و (بواری قسەکردن لەسەر کایەی ئابووری و سیاسی و کۆمەڵایەتی، جێ دەهێڵم بۆ کەسانی تر).

من پێم وایە یەکەتیی کولتووری عەرەبی شتێکی بەجێ و رەوایە و رەنگە هەر ئەمەش زەمینە بۆ یەکبوونی سیاسی خۆش بکات، بەڵام یەکبوونی کولتووری ئەوە ناگەیەنێ کە تایبەتمەندییە رەوا و دەوڵەمەندەکانی ناوچە جیاجیاکانی وڵاتانی عەرەبی لەناوببرێ. یەکبوونی کولتووری عەرەبی، رۆشنبیریی تاکڕەهەند ناگەیەنێت. بەو مانایەش نایەت کە تایبەتمەندییە لۆکاڵییەکان بسڕێتەوە و بەمەترسییان بزانێت لەسەر خۆی. فرەڕەنگی و جۆرەوجۆری سامانێکی گەورەیە و گەر بزانین چۆن پارێزگاریی لێ بکەین، ئەوا کولتووری عەرەبی دەوڵەمەندتر و بەبڕشتتر دەبێت.

لێرەدا یەک شت هەیە دەبێت سازشی لەسەر نەکەین، ئەویش زمانی کولتووری عەرەبییە.. جگەلەوە هەرچی هەیە دەشێ دەسکاری بکرێت و قابیلی ئەوەیە دانوستاندنی لەسەر بکرێت. بەڵام ئاخۆ چیمان بۆ یەکبوونی کولتووری عەرەبی کردووە؟ سەنتەری توێژینەوە و وەرگێڕانی زانستی لەکوێن؟

دەوڵەمەندکردنی زمانی عەرەبی، بە میتۆد و زاراوەی مۆدێرن کوا؟ چ هەماهەنگییەک لە نێوان زانکۆکانی وڵاتانی عەرەبی یان کۆڕی زمانی عەرەبیدا هەیە، لەپێناو یەکخستنی زاراوە زانستی و

پزیشکی و ئەندازەیی و فەلسەفی و زانستە مرۆییەکان؟ ئاخۆ زمانی عەرەبی بەو وەزعەی ئێستایەوە، دەتوانێت بەربە شالاوی زمانە بیانییە نوێیەکان بگرێت، بەتایبەت زمانی ئینگلیزی و فرەنسی ؟ یان دەکرێت بەر بە شالاوی تیۆرییە بیانییەکان بگیرێت، بۆ سەر ولاتانی ڕۆژاوای عەرەبی بەشێوەیەکی تایبەت؟

من لە جێیەکی تردا باسم لە بایەخ و گرینگیی پرۆژەی وەرگێڕان کردبوو، وەک پرۆژەیەکی ژیاری عەرەبی. تا ئێستاش پێمواییە ئەوە پێداویستیەکی گرینگ و هەنووکەییە بۆ ڕابوونی عەرەبی، وەک ئەوەی لە سەردەمی کلاسیکدا (سەردەمی مەئموون و هاروونە ڕەشید)دا روویدا. بەڵام کوا ئەو لایەن و ناوەندە عەرەبییانەی، ئەم شتانە بەجدی دەگرن و بە ئەرکی خۆیانی دەزانن؟ بێگومان هیچ کەس و لایەنێک ئەمە بەکاری خۆی نازانێت.

هەموو دەزانین گەر ئەم پرۆژەیە سەرپێی خۆی نەگرێت و نەکەوێتە کار، ئەوا زمانی عەرەبی دەکەوێتە مەترسییەوە. ئەوەتا خوێندکارانی خوێندنی بالا و توێژەران کەم تا زۆر، واز لە زمانەکەی خۆمان دێنن و ڕوو دەکەنە زمانە بیانییەکان، هۆکارەکەشی کەمی و دەگمەنی ژمارەی سەرچاوە زانستییەکانە بەزمانی عەرەبی (ئەم قسانە بواری زانستە مرۆیی و زانستە سروشتییەکانیش دەگرێتەوە). ئەگەر ئەم بارودۆخە بەم شێوەیە بەردەوام بێت، ئەوا زمانی عەرەبی تەنیا دەبێتە زمانی شیعر و ئەدەب و ڕۆژنامە و دەبێت لەبواری فیکرو زانستەکاندا، پەنا بۆ زمانە بیانییەکان بەرین.

ئەرێ ئێمە ئەم چارەنووسەمان بۆ خۆمان دەوێت؟ ئاخۆ کاتی ئەوە نەهاتووە زەنگی مەترسی لێ بدەین؟ ئاخۆ ئەوە دەزانین کە ئێمە لانیکەم پێویستیی ژۆرمان بەوەرگێڕانی پێنج هەزار کتێب هەیە، لە بواری جیاجیاکانی زانستدا؟ ئاخۆ دەبێت چاوەڕێی سەرهەڵدان و هاتنە ئارای "مەئموون"ێکی نوێ بکەین، تا پاڵپشتیی ئەم پرۆژە گەورەیە بکات؟

دوای ئەم هەموو قسانە ئێستا دەبێت ئەو پرسیارە بکەین و بڵێین: (ئەرێ کاتی ئەوە نییە لە قۆناغی ئایدیۆلۆجییەوە بچین بەرەو قۆناغی ئەبستمۆلۆجی ؟ دوای ئەو هەموو کارەساتە، نابێت میتۆدو بیرکردنەوەمان بگۆڕین، تا بتوانین لەگەڵ جیهانی نوێدا هەڵبکەین؟). لێرە بەدواوە ناتوانین بڕوا بەو گوتارە ئایدیۆلۆجییانە بکەین کە بەدرێژایی ماوەی ڕابردوو بەسەرمانەوە بالادەست بوون، ئیتر (ئیسلامی بێت یان ناسیۆنالیزم یان مارکسیزم یان مۆدێرنەی ڕووکەش). پێویستە هەموو ئەمانە چاویان پێدا بخشێنرێتەوەو بکەوینە شەنوکەوکردنیان. ئەم گوتارە ئایدیۆلۆجییە جیاجیایانە، هەموویان سەر بە هەمان کایەی فیکری و ئەقڵین، سەرەڕای هەموو ئەو جیاوازییە ڕواڵەتییانەی لە نێوانیاندا هەیە.

ئێمە ئەگەر بەشێوەیەکی ئارکیۆلۆجی – واتە بەشێوەیەکی ئەبستمۆلۆژی و قووڵ – سەیری شتەکان بکەین، دەبینین سەرجەمیان لە دوو خەسڵەتی سەرەکیدا هاوبەشن. یەکەمیان کاڵبوونەوە

و نەمانی هەستی مێژوویی، دووەم بەکەم سەیرکردنی چەمکی هەقیقەت. ئەو گوتارە فیکرییەی ئێمە دەخوازین لە کایەی عەرەبی – ئیسلامیدا بێتە ئارا، پێویستە ئەم دوو خەسڵەتەی تێدابێ. ئاستێکی بەرزو نۆرماڵی هۆشیاری مێژوویی، بەهاوسەنگی و کێش و قەوارەی هێزە نێودەوڵەتییەکان، لەگەڵ بەگرینگ گرتنی هەقیقەت و سۆراخکردنی بەهەموو توانایەک. بەڵام بەرلە هەموو ئەمانە پێویستە باس لەم مەسەلەیە بکەین کە تەواوی مەسەلەکانی تر گرێدراوی ئەون، ئەویش ئەوەیە: چۆنچۆنی دەکرێت رۆحی عەرەبی – ئیسلامی لە کۆت و بەندەکانی ئازاد بکەین؟ ئەو رۆحەی زنجیر کراوەتە دەست وپێی، کێ رزگاری دەکات؟ کێ ئەم گرێکوێرەیە دەکاتەوە؟

کەواتە ئازادکردنی رۆحی ناوەکی پێش ئازادکردنی رۆحی دەرەکی دەکەوێت و ئەوە مەرجی یەکەم و پێشوەختی هەموو ئازادییەکە. هەموو جۆرەکانی تری ئازادی (وەک ئازادیی کۆمەڵایەتی و ئابووری و سیاسی)، دەرگیری ئازادی رۆحی و ئازادی ناوەکییە. ئەوەی لە مرۆڤە جێی مەترسییە ئەوەیە، ئەو کەسەی دیل و کۆت کراوە، هەرگیز هەست بەوە ناکات کە لە دۆخێکی وادایە و پێی وایە ئازادە. بگرە سەیریشی پێدێت کە ئێمە چۆن باس لەکێشەیەک دەکەین، بوونی نییە. هۆکارەکەشی ئەوەیە، چەندین سەدەیە ئازادی لە کایەی کولتووری عەرەبی – ئیسلامیدا غایبە.

نەبوونی ئازادی گەشتووەتە ئەو ئاستەی، مرۆڤی عەرەبی و ئیسلامی بیری چووەتەوە. هەربۆیە ئەم مرۆڤە بەگژ هەموو ئەوانەدا دەچێتەوە کە دەیانەوێت لەگەڵ ئازادیدا ئاشتی بکەنەوە و جۆران تۆمەتیان دەداتە پاڵ و وەها وێنایان دەکات وەک ئەوەی ئەوانە پلانی لێ بگێڕن، نەک لەخۆی بەتەنیا بگرە لە ترادسیۆنەکەی و لە کەلەپوورەکەی و لە کۆت وبەندەکانیشی. ئەمەش ئەوجی سەرگەردانی و لە خۆنامۆبوونە.گەورەترین کێشە ئەوەیە هەست بەبوونی کێشەکانی خۆت نەکەیت، بەرزترین ئاستی کۆیلایەتیش ئەوەیە هەست بکەیت ئازادیت لە کاتێکدا کۆت وبەندبیت و لەهەموو لایەکەوە شەتەک درابیت.

کەی بۆیەکەم جار رۆحی عەرەبی – ئیسلامی شەتەک درا؟ کەی دەستی کرد بەچوونەوە ناوخۆی و داخران بەسەر خۆیدا؟ کێ کۆت و بەندی کرد؟ چۆن ئەم رۆحە تێک سشکا، لەکاتێکدا لە هەڵکشاندابوو؟ ئەو هۆکارانە چین بوونە مایەی نشوستییەکانی و رۆحی رسک و سەرکێشیکردنیان تێدا کوشت؟ چۆن تەسلیم بەو واقیعی شکست و نوچدانە بوو؟

ئەمانە هەندێکن لەو پرسیارانەی، لە ئێستادا دەمانەوێت بیانکەین. من کاتێک باس لە ئازادی ناوەکییانەی رۆح دەکەم، مەبەستم شتێکی ئایدیالی و ئەبستراکت و میتافیزیکی نیە، وەک هەندێک پێیان وایە، بگرە مەبەستم شتێکی واقیعی و بەرجەستەیە. مەبەستم ئەوەیە رۆح– رۆحی تاکەکەس یان رۆحی گرووپ–، وەک جەستەی مرۆڤ نەخۆش دەکەوێت و دەردەدار دەبێت. ئەوکات کۆڵ دەدات و پەنا دەگرێت و توانای نابێت بەتەنگ خۆیەوەبێت (واتە هەستێتەوەو لە تاریکییەوە بەرەو رووناکی بڕوات). کە رۆحی تاکەکان گەیشتە ئەم ئاستە، نەتەوەش وای لێ دێت ناتوانێت لەهیچ جەنگ و ململانێیەکدا سەرکەوتووبێت و سەرفرازانە لێی دەرچێت. چ لەجەنگی گەشەپێدان یان

جەنگی سیاسی یاخۆ شەڕی سەربازی، چونکە ئەوەی رۆح و جەوهەری خۆی ون بکات، چۆن دەتوانێت سەرکەوتن بەدەست بێنێت؟

گیروگازی جەنگە فیکرییەکانی داهاتوو، لەسەر ئەم پرسە گەورەیە دەبێت کە پرسی ئازادکردنی رۆحی عەرەبی – ئیسلامییە، لەدەست کۆت و بەندەکانی. بەڵام نابێت خۆشمان فریو بدەین، چونکە ئەم شەڕە شەڕێکی دوور و درێژ و دژوارە و سەرکەوتووش نابێت، ئەگەر لەسەرەتاوە نەتوانین رەگوڕیشەی کێشەکان دەستنیشان بکەین.

پێویستە ئەو هەڵکۆڵینە ئارکیۆلۆجییەی لە هەناوی شتەکانداەیکەین، بگاتە دوورترین شوێن و بگاتە دوورترین تۆژ. بەمەش دەتوانین گرێکوێرەی کێشەکان بکەینەوە و لەژێر داروپەردووی کەڵەکەبووی سەدەکاندا، دەستمان بەهەقیقەت بگات. چونکە هەقیقەت وەک دوور و ئەڵماس وایە و لە قوواڵاییەکاندا ون بووە، جا کێ دەبێت بەیەکەم عاشقی و کێ بۆی رۆ دەچێتە قووڵاییەکان و کێ گیانی خۆی بۆ دەکاتە قوربانی.

پەراوێزەکان:

١. هیچ کەس زاتی ئەوە ناکات لە هەرێمی هەقیقەتە مەزنە پەردەپۆشکراوەکان نزیک بێتەوە، تەنیا بیریارە مەزنەکان نەبن کە لەهەلومەرجە دژوار و قەیراناوییەکاندا دێن و ئەو تەلیسمە دەشکێنن. ئەوکات قۆڵی لێ هەڵدەمالّن و رسک بەژیانی خۆیانەوە دەکەن. زۆر چاک دەشزانن هزر پرسێکی مەترسیدارە. نموونە بۆ ئەمە "کۆپەرنیکۆس" و "گالیلۆ"یە، لەبواری گەردوونناسی و دیدگای گەردوونی بۆ جیهان، یان "جان جاک رۆسۆ" و پەردە لە رووهەڵمالّینی لەسەر سروشتمی ناعەدالەتی لە سەردەمی کۆن و دەستێکەڵکردنی نێوان دەسەلاتی دینی و دەسەلاتی دنیایی. دەتوانین بڵێین "تەها حسێن"یش لە قۆناغێکدا لە زۆنی هەقیقەتە مەزنەکان نزیک بووەوە، بەڵام هەر زوو کشایەوە، لە ترسی ئەوەی نەک پەنجەکانی بەگڕی ئاگرەکەی بسووتێت..

٢. من لێرەداو (لەناو زۆرێک لە سەرچاوەی جۆرەوجۆری تردا)، دەگەڕێمەوە بۆ کتێبەکەی "لوسیان ڤیڤەر" کە بووەتە سەرچاوەیەکی کلاسیکی. لەم کتێبەدا "ڤیڤەر" مێتۆدی دەروونشیکاریی مێژوویی پێڕەو دەکات، لەپێناو ئاشکراکردنی ئەو ژان و ئازارە زۆرەی "مارتن لوتەر" هەستی پێدەکرد، سەروەختێک کە دەیویست بەگژ پەتا ناوەکی و دەرکییەکانی سەردەمەکەیدا بچێتەوە. لەرێی "لوتەر"ە وە بۆمان دەردەکەوێت کارەکتەرە تایبەتییەکان، ئەوانەن کە دەزانن چۆنچۆنی نەخۆشی ناوەکی و دەرەکی یاخۆ ئۆبژێکت و سۆبژێکت یان تایبەت و گشتی، لە چرکەساتێک لە چرکەساتەکانی مێژوودا پێکەوە گرێ دەدەن. بەڵام ئەم کارەکتەرانە بەرلەوەی بتوانن بگەنە ئەم پرۆسەی پێکەوە گرێدانە، ئازارێکی زۆر دەچێژن و چەندان جار لە لێوارەکانی مەرگ نزیک دەبنەوە. بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە:

lucien febvre: undestin:martin luther ,p.u.f. 1968.

e.h.erikson: young man luthey. Astudgin psgchoanalysis and histoyg (newyork1958)

٣–سەبارەت بەم خاڵە زۆرگرنگە (لەروی تیۆلۆژیەوە)، بروانە ئەم دووکتێبەی "جان دۆلیمۆ"

jean delumeau: naissance et affinmation la de refore (p.u.lf 1968).

cas luther (desclee dr brower, 1983).

4. josep schaht: lntr chuction au groit musu lman Maisonneuve et larose Paris, 1999.

٥. بێگومان ئەمە بەو مانایە نییە کە بە یەکچاو سەیری شۆڕشی فرەنسی (وەک رووداوێکی ئازادیخوازانەی گرینگ کە بووە مایەی زەمینە خۆشکردن بۆ سەردەمە نوێیەکان) و هەرەسی ئەو ئایدیۆلۆجیایانە بکەین کە لەم دواییانەدا لە ولاتانی عەرەبیدا بینیمان، بەڵام لە نێوان ئەم دوو رووداوەدا خاڵێکی هاوبەش و لێکچوو هەیە، ئەویش ئەوەیە هەردووکیان رووداوێکی گەورەن و هەریەکەیان بوونە مایەی دارمانی دنیایەک و ڕێگەخۆشکردن بۆ لەدایکبوونی دنیایەکی تر.

٦. سەرەڕای ئەمانەش ئێمە دەزانین، جیاوازییەکی گەورە و ئاشکرا لە نێوان شوراو دیموکراسیدا هەیە. شورا تایبەت بوو بە کەسانێکی زۆر کەم لە گەورە موسڵمانان، لەگەڵ ئەوەشدا ئوسوواڵییەکانی ئەمڕۆ سوورن لەسەر ئەوەی شوراو دیموکراسی وەک یەک سەیر بکەن و تەنانەت هەندێک شانازی بەوەوە دەکەن کە ئێمە بەرلەڕۆئاوا، درکمان بە پرسی دیموکراسی کردووە و مومارەسەمان کردووە! ئەمەش بۆخۆی هەڵەیەکی مێژوویی زەق و زۆپە.. ئەوان گەر بڵێن شورا هەنگاوی یەکەم بووە بەرەو دیموکراسی ئاسایی دەبوو، بەڵام دەیانەوێت ئەنموونێکی مێژوویی بدەنە پاڵ سەرەتاکانی ئیسلام کە وانییە.

دیموکراسی واتە راوەرگرتنی تەواوی میللەت بەژن و پیاوەوە، نەک بەتەنیا دەستەبژێرێک لە موسڵمانان یاخۆ پیاوماقوولەکانیان. لە دیموکراسیدا هەر کورۆکچێک تەمەنیان گەیشتە هەژدە ساڵان بۆیان هەیە دەنگ بدەن، ئیتر سەر بەهەر ئاین و مەزهەب و ئەتنیەک بن. لێرەوە دەردەکەوێت چەمکی دیموکراسی لە چەمکی شورا زۆر بەرفرەوانترەو لە رووی چۆنایەتیشەوە لەیەکتر جیاوازن، لەبەرئەوەی دیموکراسی لە رووی ئەبستمۆلۆجیەوە سەر بەکایەی ئەقڵی مۆدێرنە، لە کاتێکدا شورا سەر بە فەزای ئەقڵی سەدەکانی ناوەڕاستە.

بێگومان دەکرێت بەشێوەیەکی ئیجابی سەیری شورا بکەین، بەمەرجێک بەرفرەوان بکرێت بۆئەوەی تەواوی هاوواڵتییان بگرێتەوە، نەک تایبەت بێت بەدەستەبژێرێکی دیاریکراو. ئەو کات بەلامانەوە گرینگ نییە ناوی چی دەبێت، شورا یان دیموکراسی، بەڵام شورا نابێتە دیموکراسیی فیعلی، ئەگەر لەناوەڕۆکە تیۆلۆجیە کۆنەکەی بەتاڵ نەکرێتەوە. ئەو ناوەڕۆکە تیۆلۆجییەی جیاوازی دەکات لە نێوان موسڵمان وغەیرە موسڵمان، یان لە نێوان ئیماندارێکی تەقلیدی کە سروتە ئاینییەکان جێبەجێ دەکات، لەگەڵ ئیماندارێکی مۆدێرن کە رێوڕەسم و سرووتە ئاینییەکان پەیڕەو ناکات و بەشتێکی زیادەی دەزانێت.

٧. لەسیستمی دیموکراسیدا، تەنانەت خەڵکانی بێباوەڕیش هەموو مافێکی ئینسانیی خۆیانیان هەیەو دەبێت رێزیان لێ بگیرێت و وەک مرۆڤ و هاوواڵتییەک مامەڵەیان لەگەڵدا بکرێت. بەڵام لە کۆمەڵگەی شورای کۆندا ئەو کەسانە سزای کوشتنیان بەسەردا دەدرا، بەو پێیەی تاوانبارن و هەڵگەڕاونەتەوە لە ئاین. دابڕانی گەورەی مۆدێرنەش لێرەدایە.

ڕۆشنبیر لە تەرازوی "ئەخلاق" دا

هیمداد شاهین

سەرەتا دەمەوێت بڵێم ئەم بابەتە وەکو باسێک لە کۆی زنجیرەی"شەش" باس لە ناو کایەی "فەلسەفەی ئەخلاق" پێک هاتووە و وەکو سەرەتاییترین هەوڵی ئێمە بۆ ناساندنی ئەم کایەیە هەم وەکو فەلسەفە و هەم وەکو کایەیەکی گرینگ بۆ مامەڵەکردن لە ناو دنیادا کەڵکی گەورەی لێ وەرئەگرین، ئێمە سەرەتا لە باسێکدا لەسەر"فەلسەفەی ئەخلاق پێش مۆدەرنەتی و دوای مۆدەرنەتی" وەستاین و باسی فەلسەفەی ئەخلاقمان کرد و ڕامانێکی تازەمان هێنایە ناو کایەی مەعریفەی کوردییەوە سەبارەت بەم فەلسەفەیە، ئێستاش بڕیارمان داوە کارێک لەم شوێنگە مەعریفییە چۆڵەی مەعریفەی کوردی بکەین و لە شەش زنجیرە باسدا، هەندێک چەمکی گەردوونی باس لێوە بکەین و دیدگای ئەخلاقییانەی خۆمانی لەسەر دەربڕین لە جیهانی نوێدا، سەرەتای زنجیرە باسەکە دەربارەی ڕۆشنبیر و ئەخلاق و دواتر کار لەسەر: «ئازادی و ئەخلاق، ئیمان و ئەخلاق، سیاسەت و ئەخلاق، شۆڕش و ئەخلاق، پلورالیزم و ئەخلاق» دەکەین.

سەرەتا گرینگترین شتێک لەم باسەدا پێناسەکردنی چەمکی"ڕۆشنبیرە" وەکو کائینێکی عەقڵانی و ئەخلاقی، کائینێک جیاواز لە هەر توێژێکی تری ناو کۆمەڵگە، کائینێک هیچی تر نییە جگە لەوەی بە لۆجیک قسە دەکات و ڕامانی قوواڵ و جەزریی بۆ وجوود هەیە و جیاواز لەوانی تر بیر دەکاتەوە.

لەناو کردەی ڕۆشنبیریشدا چەمکی لۆگۆس یەکێکە لە چەمکە هەرە گرینگەکانی دنیای ڕۆشنبیر و ڕۆشنبیر بەبەردەوامی بۆی ئەگەڕێتەوە، بۆیە گەر بکرێت کەمێک لەسەر دیاردەی لۆگۆس دەوەستین وەکو بەشێکی دانەبڕاوی بۆچوونەکانی ڕۆشنبیر، لەبەرئەوەی لۆگۆس بۆخۆی توێژینەوەیە لە تێگە و ڕەهەندەکانی ڕۆشنبیری، هەروەها توێژینەوەیە لەو توانایەی چ لە ناخی مرۆڤ و چ لە پشتی دیاردەکانی سروشتدا بوونی هەیە، چونکە ڕەهەندەکانی ڕۆشنبیری توانای گەشەکردن و کرانەوەی تەواوی ئەقڵی مرۆڤە، یان ئەو هێزە ئامادە و گشتییەی پشتی دیاردەکانی جەستەی ماتەریە، ئەو هێزەیە لە خودی مرۆڤدا بوونی هەیە، کە بە خودی خۆی یان بەیارمەتی

ئەوانی تر لە رێگەی فێربوو بەرجەستەی دەکات، هەریەک لە"ئاسمان، زەوی، ئەستێرەکان، ئاژەڵەکان" خاوەنی هێزێکی سروشتین، هەروەها هەموو "نەسازیەکان، جیاوازەکان، مرۆڤەکان" ئەو توانا سروشتییەیان لە ناخدا هەیە، ئەو توانا سروشتییە "هزرمەندان و فەیلەسووفان" لە کاروانی مێژوودا بە "ئەزموون و ڕامان" بەرجەستەیان کردووە و کۆمەڵگەیان پێ ئاراستە کردووە، بۆ نموونە (هیراکلیتس. ٥٠٤– ٤٧٥ . پ. ز) سەبارەت بە توانا و هێزی سروشت دەڵێت: ئەو هێزە پێویستە نادیار بێت، ئەو نادیارییە مرۆڤ دەگەیەنێت بە (لۆگۆس) ئەقڵی گشتی.

واتا پێوەندییەکی جەخت و بەردەوام هەیە لە نێوان لۆگۆس و سروشتدا، لۆگۆس ئایدیای یەکەم و سەرچاوەی بوونی هەموو گەردوونە، بەپێی تیۆرەکەی هیراکلیتس هەموو گەردوون لە لۆگۆسەوە هاتووە بە شێوەی لێشاو ئەو هاتنە بەردەوامە، بۆیە سەرجەم شتەکان بەخودی مرۆڤیشەوە لە گۆڕانی بەردەوامدان، لە گوتە بەناوبانگەکەیدا: (ناتوانی دوو جار مەلە لە ئاوی ڕووبارێکدا بکەی یان دوو جار پێت بخەیتە نێو ئاوی یەک ڕووبار)، چونکە شتەکان لە گۆڕانی بەردەوامدان، بەردەوام نوێ جێگەی کۆن دەگرێتەوە، گۆڕانیش ململانێی بەردەوامی نێوان دژەکانە، بەو پێیە ڕۆشنبیری و تێگەیشتنەکانمان گشتییە، هەروەها بەردەوام لە نوێبوونەوە و گۆڕاندایە[1].

بۆ کەمێک وەستان لەسەر بابەتی "لۆگۆس" و ئەگەر زیاتر بڕۆینە ناو فەلسەفەی یۆنانییەوە، ئەوا هەست دەکەین لە ڕوانگەی فەیلەسووفانی یۆنانیدا لۆگۆس بەخودی خۆی بوونی هەیە، واتە هەبوونێکی ئەزەلی و سەرمەدییە، لە ڕوانگەی (ئەرستۆتێلیس. ٣٨٤– ٣٢٢ . پ. ز) لۆگۆس یان خوا سەرچاوەی جووڵەی هەموو گەردوونە، هەموو شتێک دەجووڵێنێت، بەڵام خۆی ناجوسوڵێت (بزوێنەری نەبزۆکە)، جووڵەی جیهان دەگەڕێتەوە بۆ بوونی خوا یان ئەقڵی گشتی، بەڵام (سۆفیستەکان. ٤٨٠ پ. ز) دژی ئەو ڕوانگەی ئەرستۆتێلیس بوون، بە پێچەوانە لەلای سۆفیستەکان شتێک نییە لۆگۆس یان ئەقڵی گشتی یان چاکەی ڕەها بێت، بگرە هەموو ئەو تێگانە دانراوی مرۆڤن، واتە ڕۆشنبیرییش تایبەتمەندی تاکە، سروشتێکی هاوبەش لە نێوان تاکەکان بوونی نییە، واتا ئەم تەسەورە دژەی سۆفیستاییەکان بۆ خۆی لە ناو خۆیدا جۆرێک لە ڕەتکردنەوەی چاکەکاری لەگەڵ خۆیدا دەهێنێت و ئەمەش لە ڕێگەی ڕەتکردنەوەی چاکەکارییە و دواجار ئەگەر هەشبێت ئەوا ڕێژەییە، بەو پێیە ئەوەی لەلای من ڕوون و ئاشکرا و سادەیە بەئاگایی و پێزانینی تایبەتیی منە، دەکرێت لەلای تۆ یان هەرکەسێکی تر ئەو ڕوون و ئاشکراییەی نەبێت، واتە ڕۆشنبیری و پێزانینمان ڕێژەییە و تایبەتمەندیی خودی تاکە نەک گشتی[2]، دواتر ئەگەر ئاوڕێک لە ڕۆشنبیر بدەینەوە وەکو ئینسانێک، ئینسانێک هەندێ جار مەیلی چاکەکاری هەیە، بەڵام ڕۆشنبیریش هەیە مەیەلی خراپەکاری هەیە، واتا هەر کەس ڕۆشنبیری پێ وترا مەرج نییە تەنیا چاکەکار بێت و هیچی تر، بە پێچەوانەوە ئەگەر بگەڕێینەوە بۆ مێژوو، دەزانین کەوا فەیلەسووفی مەزن هەبووە لایەنگری دەسەڵاتی ستەمکاریی کردووە و لە پێناویدا نووسیویەتی، بۆ نموونە لایەنگرییەکی هیگڵ بۆ"ناپلیۆن پوناپارت" ئەم ئەڵمانییە کە لایەنگریی

داگیرکەرێکی فرەنسی دەکات لە قۆناغێکی ژیانی مەعریفی و ڕۆشنبیری خۆیدا، ئەمە بۆخۆی بڕێتییە لە خراپەکاری، یان لایەنگیریی "مارتن هایدگێر" بۆ دەسەڵاتی ستەمکاری ئاڵمانەکان، ئەمانە و چەندین نموونەی زیندووی تریش هەن بۆ سەلماندنی ئەو باوەڕەم کە بەڵێ هەر کەس ڕۆشنبیر بوو چاکەکار نییە و دەشێت خراپەکاریش بێت، بە دەر لەم هاوکێشە مەعریفییە و ئەگەر بتوانین پێناسەیەک بۆ ڕۆشنبیر بکەین، ئەوا کارەکەمان ئاسانتر دەبێت، بەڵام پێش ئەوە پێویستە سەرەتا پێناسە بۆ خودی مرۆڤ بکەین، چونکە ڕۆشنبیریش دواجار مرۆڤێکە، خودی "مرۆڤ"یش بە کۆمەڵێک تایبەتمەندی لە ئاژەڵ جیاوازە، سەبارەت بەو تایبەتمەندییانە هزرمەندان و فەیلەسووفان دەڵێن: مرۆڤ بە سروشتی (ئاژەڵێکی کۆمەڵایەتییە، ئاقڵە و توانای دەربڕینی هەیە)، واتە مرۆڤ ئاژەڵێکی داهێنەرە، هەروەها مرۆڤ بە توانای ئەقڵی لە ئاستی ئاژەڵی بەرز بووەتەوە، بەو توانا ئەقڵییەی پلانی دارشتووە بۆ ئەو شوێنەی تێیدا دەژی، لەلایەکی تر مرۆڤ تاکە بوونەوەرە لە کاتدا دەژی و گۆڕان بە ڕەهەندەکانی دەدات، واتە کات ئاوێتەی بوونی مرۆڤە، وەک ئەوەی هەردەم لە نێو کاتدا بێت، بەو پێیە مرۆڤ هەمیشە ئازاد و سەربەستە لە "ئێستا، ڕابردوو، داهاتوو"دا دەژی، بەو توانستە ئازاد و سەربەستەی، پلان بۆ هەموو شتەکان دادەنێت و بەبێ ئەوەی پابەندی کات و شوێنی هەبێت، واتە مرۆڤ بەپێی بەرژەوەندییە تایبەتییەکانی خۆی گۆڕان بە ڕەهەندەکانی شوێن دەدات[3]، هەڵبەتە مرۆڤ لە نێو ڕەهەندەکانی کات و شوێندا جۆڵە دەکات، جووڵەکردن بەویستی ئازادانە، توانای ئەوەی پێ بەخشیوە بە فۆرمێکی نوێ وێنای دۆخی ژیان بکات، ئەو دۆخە نوێیە بوونی نەبووبێت لە ڕابردوو و ئێستادا، بەردەوام گریمانەی فۆرمی نوێ دەکات و هەوڵی بەرجەستەکردنی دەدات و دەیانهێنێتە بوون، ئەم توانایە تەنیا لە مرۆڤدا هەیە، چونکە تەنیا مرۆڤ دەتوانێت " بۆچوون، ڕوانگە، وێنای" بۆ گۆڕینی ژیان هەبێت، ئەم تواناییە لە تەمەنی منداڵیی مرۆڤدا هەیە و بەردەوام لە باڵابوونداید، مرۆڤ بە ڕەهایی تاکە بوونەوەرە توانای "باڵابوون، داهێنان، ئەفراندنی شارستانی" هەبووە، هەروەها بە داهێنانی "ئەقڵی و ڕۆشنبیری" ژیانی خۆی چاکتر کردووە[4].

واتە مرۆڤ سەبارەت بە نهێنییەکانی گەردوون و بوونی خۆی لە "هزرین، ڕامان، پرسین" ی بەردەوامدا بووە، هەریەک لە تێگەکانی"کەس، کات، شوێن" پڕن لە نەهێنی و پارادایمی شاراوە، ئەو تێگانەی سەرەوە لە خودی خۆیاندا شەوێکی ئەبەدین، مرۆڤ بەچالاکیی هزری هەوڵی سداوە لە نێو ئەو شەوە ئەبەدییەدا، وەڵامی ژیان چییە؟ لە کاروانی سەدان نەوەی جیاوازی "بەختەوەر و شەکەتدا" بداتەوە، وەڵامەکانیش لە ئەنجامی ڕۆشنبیربوونی مرۆڤ سەبارەت بە پرسەکان و کایەکان دێنە ئاراوە[5].

بەو پێیە خودی کردەی ڕۆشنبیری ئاماژەکردنە بە (ئەنترۆپۆلۆجی) مرۆڤناسی، بەڵام دوای ئەوەی مرۆڤ سەبارەت بەخودی خۆی بە ڕوون و ئاشکرایی و ئاگاییی تەواو دەگات، چالاکییە ڕۆشنبیرییەکانی لە ئەترۆپۆلۆجیەوە دەگوازرێتەوە بۆ سۆسیۆلۆجی (کۆمەڵناسی)، واتە کاتێک تاک

دەگات بە رەهەندەکانی خۆی، ئەو بە ئاگایی و روون و ئاشکراییەی بەرجەستەی کردووە لە ژیانی کۆمەڵایەتیدا پراکتیزەی دەکات، لەبەرئەوەی پرەنسیپەکانی رۆشنبیری لەسەر بنەمای کۆمەڵێک پێشنیاز پێش دەخرێت، ئەو پرەنسیپانە بە رەهایی وەڵامن بۆ دیاردە کۆمەڵایەتییەکان، کۆمەڵگە جەخت لەسەر چ پرەنسیپێک بکات، ئەو پرەنسیپانە بەپێی میتۆد لە پرۆسەی پەروەردە و فێرکردندا تیۆریزە دەکرێن، کەسی رۆشنبیر پێویستە رەهەندەکانی بەئاگایی و روون و ئاشکرایی بە فۆرمێکی ئەکادیمییانە دابڕێژێتەوە، بۆ ئەوەی رۆشنبیری بەرجەستەکراو بەڕەهایی وەڵام بۆ پرسەکان بێت، چونکە دەبن بە پرەنسیپی (ئەرک، ماف، ئایدۆلۆجیای) کۆمەڵگە[٦].

بە خوێندنەوە و کردنی پێناسەیەکی مێژوویی ئەوا گوتراوە کە: نووسەرانی سەردەمی پێشهێنانی فیکری شۆڕشی مەشروتەی ئێران لە بەرامبەر دەستەواژەی فەرەنسی ((Sieclodeslumieres)دا چەمکی رووناکی فیکریان(روشنفکر) بەکار دەهێنا. لە ئەدەبیاتی کۆمەڵایەتی و عورفی رۆژنامەگەریشدا پاش سالانی دوایی دەستەواژەی (رووناکی فیکری) جێگەی (رۆشنبیری) شی گرتەوە بەڵام بە پلەبەندی و بە شێوەیەکی دیاریکراو لە بەرامبەر وشەیەکی تری فەرەنسیدا بەکار دەهێنرا ئەویش وشەی (intellectuel elle) هەر بۆیە لەبەرامبەر چەمکی "Siecle des lumieres"دا چەمکی رۆشنگەری بڕەوی پەیدا کرد. هێشتا بەدروستی نەزانراوە کە زاراوەی رۆشنبیر یەکەم جار لە چ کات و لەنێو کامە تێکستدا بەکار هاتووە. لە فەرهەنگی فارسی موعیندا بەم شێوەیە واتای رۆشنبیر هاتووە:

ڕۆشنبیر وەکو سیفەتێکی لێکدراو، بەواتای ئەو کەسە دێت کە خاوەنی هزرێکی روون بێت، هەروەها هاتووە: پێویستە رۆشنبیر لە کاروبارەکانیدا بڕبڕینێکی کراوە و نوێگەرانەوە بڕوانێت، وشەی(lllumine-intellectuel) بەواتای نوێگەر و نوێخوازیش دێت، واتە ئەو کەسەی باوەڕی بە ئاین و بیروباوەڕی نوێ هەیە و بەپێچەوانەشەوە[٧].

بەو واتایەی سەرەوە رۆشنبیر کەسێکە خاوەنی هزرێکی روون بێت هەرچەندە دانەری فەرهەنگەکە (محمد معین) نەنووسیوە مەبەست لە هزری رۆشن چییە و رۆشنبین بوون چییە و یانی چی؟ تاک لەسەر چ بنەما و بە چ پێوەر و لۆجیکێک دیاریی دەکات و هەڵیدەسەنگێنێت، بەڵام بە دڵنیاییەوە دەتوانین بڵێین کە لە روانگەی (معین)ەوە هزری روناک واتە هزری زانستی و رێکوپێک ومۆدێرن. لە هەمان فەرهەنگدا وشەی (تجدد)بەم شێوەیە هاتووە: نوێبوونەوە، هەرچەندە لە پەراوێزدا لە بەرامبەر نوێخوازدا هیچ واتایەکی لاتینی نەهاتووە بەڵام پێدەچێت ئەم دەستەواژەیە لە بەرامبەر (Modernite) هاتبێت، بۆیە دەتوانین بڵێین لە واتای دووەمدا رۆشنبیر واتە مرۆڤی مۆدێرن یان نوێگەر یاخۆ مۆدێرنیست، ئەمەش بە ئاشکرا ئەو واتایە هەڵدەگرێت کە سنووردارە بە بیروباوەڕی بابەتەکە و کاکڵەکەیەوە. لەبەرامبەردا ئەو بیریارانەی کە رەخنەیان لە مۆدێرنە گرتووە بە رۆشنبیر لەقەڵەم نادرێن ئەویش لە ئەنجامی روونکردنەوە و پەراوێزەکانیاندا کەموکوڕییەکانیان دیاری کردووە و ئاماژەیان بە خاڵی لاواز داوە.

لە فەرهەنگی (فارسی –کوردی)شدا رۆشنبیر(Roshanfekr) بەم شێوەیە هاتووە: رۆشنبیر، رووناکبیر، تێگەیشتوو، خاوەن بیر و روانینێکی ئاگایانە و دروست، دور لە مێشکوشکی و ئەفسانەخوازی، زانا بەدانایی سەردەم، تێگەیشتووی پێگەیشتوو، بڕوامەند بە رۆڵ و نرخی زانست و کولتوور لە بەرەوپێشبردنی کۆمەڵگەدا[٨].

هەروەها هاتووە: کە خوێندەواری و زانیاری بە تەنیا نیشاندەری رۆشنبیری نین، بە واتایەکی تر کەسێک خاوەن بڕوانامەی بەرز و زانیاریی زۆر بێت مەرج نییە رۆشنبیر بێت، بە پێچەوانەوە لەوانەیە کەسێک ئاستی زانستی بەرز بێت و بێ بڕوانامەش بێت بەڵام رۆشنبیر بێت.

لە فەرهەنگی (سخن)یشدا بەم شێوەیە واتای رۆشنبیر شی کراوەتەوە: ئەو کەسەی لە کاتی بیرکردنەوە و داوەریکردن و هەڵسەنگاندنی کارەکانیدا عەقڵ دەکاتە سەرپشک و پێوەری و بەهەزری نوێ رازی دەبێت و حەزی لە پێشکەوتن و بەرەوپێشچون و ئازادیخوازییە، دژی دەمارگیری و کۆنەپەرستییە، باوەڕی بە پارێزگاری و ئەفسانەخوازی نییە[٩].

وشەی رۆشنبیر لە زمانی فارسیدا لە سەر بنەمای ئەو باوەڕە هاتووە کە رۆشنبیر مرۆڤێکی مۆدێرنە یان مۆدێرنیست واتە هەمان ئەو کەسەیە کە بەرەنجامەکانی رۆشنبیری کەسی رۆشنبیر لەسەر بنەما بنەڕەتییەکانی ژیانی کۆمەڵایەتی دەرکەوتبن.

لە ئەدەبیاتی مەشروتەدا (فنوالفکر) بەکەسێک ناسرابوو کە لەگەڵ بیروباوەڕی کۆن و ئەفسانە و خورافاتدا رووبەڕوو بکرێتەوە لە هەمان کاتدا لە هەوڵی هێنانی شتی نوێدا بێت ئەویش لەفۆرمی ژیان و کاروباری کۆمەڵایەتی و سیاسیدا.

لە سەدەی ئێستاشماندا لە فەرهەنگی هاوچەرخی فارسیدا لە نووسینی (غلام حسین صدری افشار) کە پێم وایە باشترین و بەسوودترین فەرهەنگی فارسییە زاراوەی رۆشنبیر لەسەر بنەمای هاوڕایی بیرمەندانی سەردەمی رۆشنگەریدا بەدوو واتا هاتووە:

١- رۆشنبیر روانگەیەکی هۆشیار و لۆجیکیی دوور لە خورافە و دەمارگیری هەیە.

٢- باوەڕی بە رۆڵ و بەهای زانست و فەرهەنگ هەیە بۆ پێشکەوتنی کۆمەڵگە و بەختەوەری تێکڕای خەڵکی[١٠].

وەکو زاراوەش ئەگەر بە وردی لەسەر ئەم چەمکە بووەستین و شیی بکەینەوە و پلەبەندی بۆ بکەین:

زاراوەی {Intellectuel(elle)} رۆشنبیر.

{Intellectuel(elle) }زاراوەیەکی فرەنسییە و لە زمانی ئینگلیزیشدا (Intellectuel)ە، بە ئەڵمانیش (intellekuelle)ی پێ دەگوترێت، هەروەها بە ئیسپانیش (Intellectuel) هاتووە، کە هەمووی واتای رۆشنبیر دەدات. هەرچەندە زاراوەیەکی تا رادەیەک نوێیە، بەڵام بە زمانی فەرەنسی بۆ یەکەم جار لە نیوەی دووەمی دەیەی (١٨٨٠)ی زاینیدا لە ئەدەبیاتی سیاسیدا بەکار هات. هەڵبەتە دەستەواژە ئینگلیزییەکەی (Intellectuel) لە نێوان سەدەی (١٩) تا ئەندازەیەک وەکو واتاکەی ئەمڕۆی بەکار

دەهات لەدەیەی (١٨٤٠)ی زاین لە ئینگلتەرادا[١١].

ئەگەر بێین کار لەسەر ناساندنی کردەی ڕۆشنبیریش بکەین، ئەوا گرنگە جارێکی تر پرسین ڕۆشنبیر کێیە یاخۆ چییە؟ ئاخۆ ڕۆشنبیر تەنیا کەسێک یان کۆمەڵە و ڕێکخراوێکە؟ ئاخۆ بۆ نموونە پیشەی ڕۆژنامەنووسی کارێکی جیاواز و ڕۆڵێکی تایبەتی ڕۆشنبیرییە، یاخۆس ڕۆڵێکی دیاریکراو و هەمیشەیی هەیە؟ پرسیاری کەسایەتی و چییەتی ڕۆشنبیر وەکو هەر پرسیارێکی تر مافی خۆیەتی وەڵامی دەست بکەوێت.

بۆ زیاتر ڕوونکردنەوە لەم بارەوە پێویستە ناساندێکی تر بکەین بۆ چەمکی ڕۆشنبیر، لەم بارەشەوە هەوڵم داوە بەدەر لە پێناسەیەکی خۆی کە هاوشێوە واتاکەی خۆینی بەڵام جیاوازیی جەوهەری هەیە لە نێوانیاندا ئەویش لە کاتی ڕاڤە و ڕوونکردنەوە دانامێنێت.

لەنێو چەندان کتێب و وتارو و فەرهەنگی تایبەتمەندی و لەبواری سۆسیۆلۆجیادا هەوڵم داوە سوود لە زمانەکانی ئینگلیزی و فرەنسی و ئەڵمانی وەربگرم.

لێرەدا بەشێوەیەکی گشتی پێناسەکان دەکەین بەسێ دەستەوە:

یەکەم: ڕادەی کار، ئەویش لەسەر بنەمای کار و پیشە و ڕۆڵە جیاوازەکانی تاک لە بواری کۆمەڵایەتیدا.

دووەم: پێناسەکردنی ڕادەی کاری ئەندامی، بەجەخت کردنەوە لەسەر ڕۆڵی فەرهەنگی تاک.

سێیەم: کۆمەڵە پێناسەیەک دەگرێتەوە، ئەویش لە سەر بنەمای ئەو بابەتانەی کە کەسەکە حەزی لێیەتی[١٢].

ڕۆشنبیر کەسێکە کەوا:

١- کاری فیکری ئەنجام دەدات لە بەرامبەر کاری ئەندامیدا.

٢- پیشەیی بوو ئەویش بۆ کارێک کە پێشوەخت کاتی خۆی بۆ تەرخان و تایبەت کردووە بە ئەنجامدانی چالاکیی فیکری و فەرهەنگی تیۆری لەپێناو دەستخستن و ڕوونکردنەوەی یاسا فیکرییە ئەکتیڤەکاندا.

٣- کاتێکی زۆر سەرف دەکات بۆ بیرکردنەوە و ئایدیای ئالۆز، لەم بارەوە لێکۆڵینەوەیان لەسەر دەکات.

٤- کاری ڕۆشنبیر بەرهەمهێنانی ئەندێشەی ڕێکوپێک و وابەستەییە.

٥- هەردوو ئەرکی فێرکردن و زانیاری گەیاندن بە جیا و سەرکەوتووانە ئەنجام دەدات.

٦- خۆی یەکلایی دەکاتەوە بۆ واتا و بەها باڵاکان و هەر بەو ناوەوە لەوێشەوە واقیعی ئێستا دەخاتە ژێرپرسیارەوە و ڕەخنەی لێ دەگرێت.

٧- ڕۆشنبیر کاری گەیاندن و بەرەوپێشبردنی داناییە، لەم بارەیەوە بەهاکانی نێو کۆمەڵگەکەی بەشێوەیەکی ڕێکوپێک و ڕێکخراو و یاسایی ڕوون دەکاتەوە.

هەوڵنامەی کتێب

٨- لەبەڕێوەبردنی بەرهەمهێنانی چەمکی هەڵبژێردراو و گشتیدا رۆڵی خۆی دەگێڕێت.

٩- دەبێت بتوانێ یان لانیکەم هەوڵ بدات ئەرکی خۆی بزانێت کە خەڵک بخاتە سەر کارێکەوە و لە لایەکی تریشەوە بتوانێت بەرهەڵستیکاریان بێت بۆ کارێک.

١٠- رۆڵی خۆ بگێڕێت و جێدەستی دیار بێت بە شێوەدان و شکڵ و وەرگرتنێک بۆ چەمکی دانایی.

١١- پێویستە لەسەری کە لەجیهانی ئامرازەکاندا کار بکات، ئەویش بەشێوەیەکی هۆشیارانەو رێکوپێک، هەروەها لە دروستکردنی کولتووردا رۆڵی هەبێت.

١٢- کارە فیکرییەکانی رەوشتێکی تیۆرییان لەخۆ گرتووە، واتا و رەخنەئامێزیشن پێش هەموو شتێکیش لەخزمەتی درووستکردنی کولتووردان.

١٣- بەشێوەیەکی گشتی زانیاریی پێویستی بەدەست هێنابێت و هێزی فیکری و بیر و هۆشی سەرف کردبێت بۆ ئەنجامدانی کارەکەی بە ئەندازەیەک لە رووی فەرهەنگییەوە لای خۆی و بەرامبەرەکەش مایەی رەزامەندی بێت.

١٤- پێویستە لەسەر کەسی رۆشنبیر کەوا بەرهەمی فەرهەنگی بەدەست بهێنێت، بەجۆرێک شێوەیەکی تایبەت و هزرڤانانەی لەخۆ گرتبێت.

١٥- دەبێت لەنێو دیاردە هێنراوەکانی فەرهەنگدا جێی خۆی بکاتەوە و بتوانێت لەسەر پرسە خێراو بەرووکەش و لەجەوهەردا بێ نرخ چەند کارێک بەدەست بهێنێت، ئەمەش کار دەکاتە مەبەستی خێرا و کردارەکانی، سنووریان فراوانتر دەبێت، لەوێشەوە بەڵێننامە بەدەست بهێنێ سەبارەت بە پێشکەوتن و بەرزبوونەوەی پیشەکەی یان بابەتێکی خوازراوی.

١٦- پەیامی فەرهەنگی رێک بخات بە هاوکاری و ئامرازی جیاوازەوە، ئەویش بە سەرنجدان و پێگەی فەرهەنگی جیاواز و بەرێگەی جیاوازەوە.

١٧- سەرباری ئەویش لەسەر بنەمای پێگە و پەسندکراوی کولتوورەکەی دەبێت رێنوێنیکارێکی باش بۆ کارەکانی خەڵکی بێت.

١٨- پێویستە بابەتی خوازراوی رۆشنبیر پێوەست بێت بە یەکێک لە شێوەیەکانی هۆشیاری هزرڤانانەوە، لەسەر بنەمای هۆشیاری و سەلیقە یا بەهۆی بەڵێنی فەرهەنگەکەی نرخ و بەهایەکی زۆر بۆ هۆشیاری عەقڵ و بیرکردنەوە و شێوازە ئالۆزەکانی دانایی بەتایبەت کارێک خاڵی بێت بۆ بواری هزری و بەپرسە گشتییەکان رازی بێت.

١٩- لە کارە فیکرییەکانیدا سەلیقەی هەبێت و لە ناخیدا پەروەردەی کردبێ.

٢٠- لەگەڕان و بەدواداچووندا بێت بۆ حەقیقەتی کار، یان بۆ حەقیقەتی گشتی و بەجۆرێک تێیدا سەرکەوتوو بێت[١٣].

ئەمە ئەو خاڵانە بوون کە من هێنامنەوە بە نموونەی کارکردنی رۆشنبیر، بە پێویستی دەزانم لە

شێواز و میتۆدی ڕۆشنبیران هەم بدوێم، بە دیوێکدا ڕۆشنبیر خاوەن زمانە، جا ئەم زمانە هەندێ جار زۆر سادەیە بۆ نموونەی ڕیچارد ڕوتی، و لە لای هەندێ ڕۆشنبیری تریش زمانێک ناسادە و ئاڵۆزە بە نموونەی هایدگێر و هەندێک نووسەری تر، هەروەها" یورگن هابرماس"، هابرماس وەکو فرانکفورتییەک خاوەنی زمانێکی زۆر ئاڵۆزە و میتۆدی کارکردنی ئەم پیاوە لە بواری فەلسەفە و تیوری فەلسەفیدا، زمانێکی بێ ئەندازە وشک و ئاڵۆزی هەیە، بۆیە بەشێک لە نووسەرەکانی تری دنیا ئەم شێوازە نووسین و قسەکردنە بەشێوازێکی نا ئەخاتقی دەزانن، چونکە مرۆڤی خوێنەر ئازار دەدات و مێشکی بەشێوەیەکی ناپێویست هیلاک ماندوو دەکات.

هەر بۆیە کاتێک نووسینێکی ئەم پیاوە یان گوێبیستی وتارێکی دەبین، ئەگەر بەباشی ئاگەداری جیهان و ژیانی تایبەتیی ئەم پیاوە نەبیت، بەئاسانی ناتوانیت لەم پیاوە تێ بگەیت، نەک بەتەنیا یورگن هابرماس، بگرە هەموو فرانکفورتییەکان خاوەنی ئەم زمانە ئاڵۆزەن و بەم زمانە ئاڵۆزە دەنووسن، زمانی نووسینی بنیاتنەرانی قوتابخانەی فرانکفۆرت، بەتایبەت زمانی (یۆرگن هابرماس) کە بەیەکێک لە بیریارەکانی ئەم قوتابخانە شوبهە مارکسییە هەژمار دەکرێت. زمانێکی دژوار و ئاڵۆز و تاڕادەیەک نارووتە و سەرنج ڕاکێش نییە، ئەمانە هەموویان قوتابییان و پەیڕەوانی (فریدریچ هێگڵ، ١٧٧٠ – ١٨٣١)ن، ئەم زمانە سوننەت و شێوازێکە کە لە (هێگڵ)ەوە بەجێ ماوە و (مارتین هایدگەر) درێژەی پێ داوە و لە پاش ئەویش بووەتە زمانی زۆربەی ڕۆشنبیرانی ئەڵمانیا و پێدەچێت ببێتە زمانی زۆربەی ڕۆشنبیرانی جیهانیش[١٤].

دواتر دێمە سەر ئەرکی ئەخلاقی و شیکارییانە مامەڵەی لەگەڵدا دەکەم، بەڵام پێشتر ئەمە کارێکی باشە بیکەم، بتوانم قەرارێکی ئەخلاقی بەسەر نووسینی "ئاڵۆزی ناپێویست" و نووسینی "سادەی ناپێویست"دا بدەم.

هەڵبەت نووسین لە شوێنێکدا ئاڵۆزە و لە شوێنێکی تردا سادەیە، ئەو نووسەرەی پێی وابێت هەموو نووسینەکانی سادەن، ئەوا لەناو جۆرێک لە نەفامیدایە، نوسین هیچ کات ئاراستەیەکی جێگیری نییە، هەردەم لە گۆڕاندایە، لە نووسینی نوسەرێکەوە بۆ نووسینی نووسەرێکی تر و لە نووسینێکی نوسەرێکەوە بۆ نووسینێکی تر، هیچ کات بڕوام بەوە نییە دوو وتاری فیکری یان فەلسەفەی نووسەرێک لە ئاست سادەیی یان ئاڵۆزی لەیەک بچن، ئای چ گەمژەییەکە بڕوا بەم تەسەورە منداڵانەیە بێنین و کار بەم جۆرە دید و ڕوانینە بکەین، نووسین بۆخۆی وەکو پێش مەرج، کردەیەکی ئاڵۆزە، بەڵام نووسەر دێت و ئەوەندەی بۆی بکرێت ئەم پێشمەرجە لە کردەییدا سادەی دەکاتەوە، واتا گۆڕینی نووسین لە کردەیەکی ئاڵۆزەوە بۆ کردەیەکی سادە، جا هەندێک نووسەر هەن دەتوانن لە هەندێک بیروبۆچوونی گەردوونیدا سادەبن و بەڵام هیچ کات تەواوی ژیانیان سادە بن، هیچ ئینسانێک سادە نییە تەنانەت"سوهراب" یش سادە نییە، بەڵام ئەگەر بێت و ئێمە دان بە ئاڵۆزی خۆمان دابنێین ئەوا ئەخلاقییە، بەڵام نەک دان بە سادەیی خۆماندا بنێین، ڕاستی ئەوەش لەبەرئەوەی ئینسان بۆخۆی بوونەوەرێکی ئاڵۆزە و ئەم قسەیە غەدرێکی گەورەیە لەم کائینە، وەکو

ئەوە وایە ئەم ئینسانە بیەوێت شاخێک بڕوخێنێت، کەچی یەکێک لەو سەرەوە دێت و پێی دەڵێت هانێ بەم شەقشەقەیە بیڕوخێنە!

ئەوانەی کە بە"هابرماس" دەڵێن نا ئەخلاقی لە نووسین و لە قسەکردندا، هێشتا تێ نەگەیشتوون لەوەی کە "هابرماس" نایەوێت ڕێزی ئاڵۆزیی ئینسان بشکێنێت و بیکاتەوە بە ئاژەڵێکی ئاسایی، چونکە بەندە پێم وایە: ئەوەی ئینسانێک لە ئاژەڵێک جودا دەکاتەوە ئاڵۆزییە.

(هابرماس) خۆی دان بەم کارەدا دەنێت کە نووسینەکانی دژوار و ئاڵۆزن، لەم سۆنگەیەوە تێگەیشتن لە بەرهەمەکانی و دەرککردن و تێگەیشتن لە بیر و بۆچوونەکانی دوو هێندە دژوار و ئاڵۆزە، لەبارەی زمانی ئاڵۆزی (هابرماس)ەوە، چیرۆکێکی سەرنج ڕاکێش لە سەر زمانی خەڵکییە کە بیستنی بێ سوود نابێت: (یەکێک لە قوتابییە پێشووەکانی (هابرماس) دەگێڕێتەوە کە لە ساڵی (١٩٦٦)دا لە تەلارێکدا لە زانکۆی فرانکفۆرت کە پڕ بوو لە خوێندکارانی بەشی فەلسەفە، یەکێک لە خوێندکارەکان قسەکانی پرۆفیسۆر (هابرماس)ی بڕی و داوای لێ کرد کە کەمێک ڕوونتر مەبەستەکەی دەربڕێت، چونکە تێگەیشتن لەوەی کە ئەو باسی دەکات و دەری دەبڕێت دژوارە، نیوەی ئەو خوێندکارانەی کە لە هۆڵەکەدا ئامادە بوون. وەک پشتگیریکردن لە بۆچوونەکەی ئەم خوێندکارە. چەپڵە لێدەدەن، هابرماسیش لە وەڵامدا دەڵێت: ئەوپەڕی هەوڵی خۆی بەکار دەهێنێت تاوەکو لە قسەکانی تێبگەن، بەڵام لە ناکاو نیوەکەی تری خوێندکارەکان. وەک نیشانەی ناڕەزایەتی بۆ وەڵامەکەی هابرماس. دەست دەکەن بە هاتوهاوار، هابرماس ڕوو دەکاتە ڕەخنەگر و ناڕازییەکان و دەڵێت: دەتوانێت لەوە دڵنیایان بکاتەوە کە هەوڵ و کۆششەکەی ئەو بۆ پراکتیزەکردن و جێبەجێکردنی ئەم نییەت و مەبەستە (واتە دەربڕینی قسەکانی بە سادەیی و بە ڕوونی) بێگومان بن کە هیچ ئەنجامێکی نابێت)[١٥].

یەکێک لە ڕەخنەگرە سەرسەخت و ڕکەبەرەکانی ئەم شێوازی نووسین و گوتار و دەربڕینە (کارڵ ریمۆند پۆپەر، ١٩٠٢ –١٩٩٤) فەیلەسووفی بەناوبانگی هاوچەرخ بوو، کە بە درێژایی ژیان سوودی لە هەر هەوڵ و دەرفەتێک وەردەگرت و سەرقاڵ دەبوو بە لۆمەکردن و سەرزەنشتکردنی ئەو ڕۆشنبیرانەی کە بە پەیڕەوی کردن لەم شێوازە، بوونەتە هۆی (ئالوودەکردنی قسە و وشە).

(پۆپەر) لە شوێنێکدا دەڵێت: قسەکردن و لە هەمووی گرینگتر نووسین کارێکی پڕ لە بەرپرسیاریەتیە، کۆڵەکە و بنچینەیە، بەرپرسیارەتی واتە بەشێوەیەک قسە بکەین کە ئەگەر هەڵەیەکیان لە قسەکانماندا بینی، یان ئەگەر لە گوتارماندا نادروستی و ناڕێکییەک هەبوو، بتوانن بە ئاسانی هەستی پێ بکەن و نیشانمان بدەن، بەڵام چ کەسێک دەتوانێت ئەوە بە (هایدگەر) بسەلێنێت کە ئەوەی ئەو دەیڵێت نادروستە؟ (ئارتور شۆپنهاوەر،١٧٨٨تا ١٨٦٠ز) یەکێکی تر لە نەیارەکانی ئەم شێوازە نووسینە و ئەم شێوازەی بەنەخۆشی دەزانی، نەخۆشییەک کە بە پیشەیی بوونی فەلسەفە لە نێوان مامۆستایان و شارەزایانی فەلسەفەدا ڕەواجی پەیدا کرد و تەشەنەی سەند، (شۆپنهاوەر) لەبارەی سەرزەنشتکردنی ئەم شێوازە نووسینەوە دەنووسێت: زۆرێک خەڵک

هەن کە بە مەبەستی شاردنەوەی نەمانی بۆچوون و هزر واقیعیەکان، چەند هۆکارێکی بە شکۆ و هەیبەتی ئاوێتە و لێکئالاوی دوور و درێژ رێک دەخەن، دەربڕین و شێوازی ئاڵۆز و درێژەدادڕی و دەستەواژەی نوێ و نەبینراو و نەبیستراو بەکار دەهێنن، کە هەموویان لە کۆی گشتیدا زمانێکی داخراو و دژوار پێک دەهێنن کە بەئاستێکی باڵای ڕۆشنبیرانە دەکەوێتە بەر گوێی زۆرێک، لەگەڵ هەموو ئەمانەشدا ئەوەی کە بۆ وتن هەیانە بەراستی هیچ نییە[١٦].

(برایان مەگی) لە وتاری (مەفهوم و نامەفهوم)دا دەنووسێت: جارێکیان "کارڵ پۆپەر" پێی وتم کە لە نووسیندا (براتراند راسڵ، ١٨٧٢-١٩٧٠)ی وەک پێشەنگی خۆی هەڵبژاردووە، هەروەک (شۆپنهاوەر) لە سەردەمی خۆیدا شێوازی نووسینی (دەیڤد هیۆم،١٧١١-١٧٧٦)ی کردبووە پێشەنگی خۆی، هەر لەم بارەیەوە (پۆپەر) باس و بابەتێکی پێ وتم کە هەرگیز لەبیری ناکەم: (بابەتی بنەڕەتی و سەرەکی، ڕۆشنی و ڕوون بوون نییە، بگرە پەیڕەویکردنە لە ئەخلاق و ئیتیکی پیشەیی).

پۆپەر بڕوای وابوو کە وشەچنی و بەکارهێنانی قسە و رستەی ئاڵۆز و بێ سەر و بن و زیادەڕەویی ناشیرین، سوننەت و شێوازێکە کە لە (هێگڵ)ەوە بەجێ ماوە و (هایدگەر)یش درێژە و پەرەی پێ داوە، دواتر ئەم شێوازە بوو بەشێوازی دەربڕینی زۆربەی بیریارانی قوتابخانەی فرانکفۆرت و بلاو بوویەوە و پەلی هاوێشت بۆ ناو هەموو گۆشە و کەنارێکی دنیا[١٧]، بۆیە ئەم بەکارهێنانە ناپێویستە ئاڵۆزی لە نووسین لە لای هیگل بە نیسبەت پۆپەرەوە مەیلی نائەخلاقییانەیە.

زۆرجار نووسەران و بیریاران کاتێک مامەڵە لەگەڵ مێژووی سەرهەڵدانی چەمکەکاندا دەکەن دێن مێژووی دەرکەوتنی هەندێک لە چەمکەکان دەبەستنەوە بەمێژووی ناونان و دەرکەوتنیانەوە! واتە وا حساب دەکەن دەرکەوتنی ناوی چەمکێک لەلایەن بیریار و فەیلەسووفێکەوە یەکسانە بە مێژووی سەرهەڵدانی ئەو چەمکەوە، بۆ نموونە وا دابنێین ئەخلاق چەمکێکە سەد ساڵ لەمەو پێش وەک ناو لە لایەن فەیلەسووفێکەوە بەکار هاتووە ئیتر بیریارانی ئەم سەدەیە دێن و دەڵێن "مێژووی ئەخلاق دەگەڕێتەوە بۆ سەد ساڵ لەمەوپێش"! دەی خۆ دەزانین لەوەتەی شتێک دروست بووە بەناوی (مرۆڤ)ەوە ئەخلاقیشی لەگەڵدا بووە، چونکە "هیچ قۆناغێکی مێژوو لە سەرەتایی دروستبوونی مرۆڤەوە، تاوەکو ئێستا نابینیت لە سێ تایبەتمەندی خاڵی بووبێت":

(١) هەستی فزولی

(٢) هەستی خێر ویستی، کە ئەمە دەکاتە ئەخلاق

(٣) جواناسی یان جوان دۆستی

لەگەڵ ئەمەشدا، دەبینین زۆرێک لە چەمکەکان بەم جۆرە دەپێورێن و مامەڵەیان لەگەڵدا دەکرێت. یەکێک لەو چەمکانەی لەم جۆرە مامەڵەیە بەدەر نەبووە بڕێتییە لە چەمکی ڕۆشنبیر. زۆرێک پێیانوایە پرسی ڕۆشنبیری بابەتێکە لە سەدەکانی ناوەڕاست بە دواوە هاتووەتە ئاراوە و لە سەدەی حەڤدە بەدواوە چینێک لە ئەوروپا دروست بووە بە ناوی چینی ڕۆشنبیر، ئەگەر لەمە ورد بینەوە دەردەکەوێت ڕۆشنبیر بەرهەمی سەدەکانی ناوەڕاست بەدواوەیە، بەڵام ئەم مێژووە ئەگەر

بمانەوێت راستی بکەینەوە و رۆژێک بۆ دروستبوون و دەرکەوتنی رۆشنبیر دابنێین ئەوا دەبێت مێژووی رۆشنبیر ببەستینەوە بە مێژووی دروستبووی یەکەم مرۆڤەوە! دیارە ئەم بانگشەیە پێویستی بە سەلماندن هەیە، بۆیە ئێمە دێین لێرەدا بە پشتبەستن و بەستنەوەی ئەم چەمکە بەچەند باسێکەوە هەوڵی روونکردنەوە و تا ئەندازەیەک سەلماندنی دەدەین.

لەگەڵ ئەوەشدا دەبێت ئەوە لە بەرچاو بگیرێت کە سەلماندنی ئەم بابەتە کارێکی هەروا سادە و ئاسان نییە، بگرە پێویستی بە توێژینەوەی تەواو هەیە، چونکە لە ئێستادا رۆشنبیری و رۆشنبیر داینەمۆی گرینگ و ئەساسیی کۆمەڵگەن و ژێرخانی جووڵەپێکردن و بەردەوامیی کۆمەڵگەن، بەڵام ئێمە لەم باسەدا بە ناوونیشانی دەروازەیەک مامەڵە دەکەین، لە درێژەی نووسینەکەشدا ئەوە دەردەکەوێت، کە بەڕاستی ئەرکێکی زۆر قورسە بتوانین چەمکی رۆشنبیر راست بکەینەوە و حەقەکەی خۆی بۆ بگێڕینەوە.

کاتێک مرۆڤ سەردانی کۆتا پەیامی ئاسمانی دەکات، دوای ماوەیەک لە وردبوونەوە و رامان بەوە ئاشنات دەکات، کە هەقیقەتی مرۆڤ بریتییە لە (مادە و مەعنەوییەت)، واتە "من وەک مرۆڤ لە بەشێک لە بینراو کە (جەستە) دەکات، لەگەڵ بەشێک لە نەبینراو کە (رۆح) دەکات پێک هاتووم". بەڵێ! ئا ئەمەیە هەقیقەتی هەموو مرۆڤێک کە شتێکی زۆر روون و ئاشکرایە. جا ئەوەی ئێستا ئەو جێگەی قسە لەسەر کردنەیە ئەوەیە کە ئێمە دەبێت مرۆڤ بەم هەقیقەتەوە بناسین و قبووڵمان بێت، ئەگەر وامان نەکرد چی روو دەدات؟

یەکێک لەو کێشانەی مرۆڤایەتی بە درێژای مێژووی خۆی لەگەڵیدا ژیاوە و بەردەوامیش لەگەڵیدا دەبێت ئەو جەنگەیە کە بە (جەنگی مادی و مەعنەوی) بناوبانگە، ئەگەر روونتر بڵێم ئەو جەنگەیە کە دوو دەستە لە مرۆڤەکان سەرکردایەتیی دەکەن، دەستەیەکیان بەهەموو هێزیانەوە مەعنەوییەت رەت دەکەنەوە و قەناعەتیان بە شتێک نییە ناوی مەعنەوی بێت بەمانە دەڵێن (ماتریالیست) – مادیگەرا–. دەستەی دووەم ئەوانەن حساب بۆ دنیای مادە ناکەن و مادە بە شتێک لە ڕێگە لادەر و سەرقاڵکەر و لە قیامەت غافڵکەر دەزانن و بڕوایان وایە کە مرۆڤ دەبێت خۆی لە هەموو خۆشییەکانی دنیا بگرێتەوە و گوێ بە جستەی نەدات و ژن نەهێنێت، (چونکە ئەوان بەبێ ئەوەی ئاگایان لە خۆیان بێت ژن تەنیا لە جەستەدا کورت دەکەنەوە و ژنهێنان بە پرۆسەیەکی مادی دەزانن) ئا بەمانەش دەڵێن ئایدیالیست[18].

یەکێکی تر لەو باسانەی لە بابەتی رۆشنبیر و رۆشنبیریدا دەوروژێنرێت کۆمەڵێک کەسی پێ مەحکوم دەکەن، بریتییە لەوەی کە کەسی رۆشنبیر ناکرێت بچێتە دەسەڵاتەوە و پلەی دەسەڵات لە شوێنێکدایە شەرمەزاریە و نا ئەخلاقییە رۆشنبیران بچنە ئەو شوێنەوە!

تەنانەت "سارتەر" لە کتێبی "بەرگری لە رۆشنبیر" جۆرێک لەم بۆچوونەی هەیە، کە رۆشنبیری و پلەی دەسەڵات بەیەکەوە نایەنەوە و نا ئەخلاقییانەیە، بەڵام ئەگەر بەپێی ئەو پێوەرە بڕوانییە رۆشنبیری، کە بەرپرسیارێتییە ئەوا هەموو خاوەن دەسەڵاتێک رۆشنبیرە! چونکە هەموویان

بەرپرسن لەو پێگە و دەسەڵاتەی هەیانە بەرامبەر بەو میللەتەی هەڵی بژاردوون، بۆیە ناکرێت ئێمە درێژە بەم بۆچوونە بدەین ژمارەیەک لە کەسی پسپۆڕ و شارەزا و بە ئەخلاق و بە ئەمەک و وردبین، کە هەموویان بەشێکن لە بنیاتی تاکێکی رۆشنبیر لە دەسەڵات دابڕنین و هەر کاتێک بیستمان بەو مانایەی رۆشنبیرە قبوولّمان نەبێت لە دەسەڵاتدا ببینین، بگرە بەڕای ئێمە دەبێت رێگە بدەین رۆشنبیران حوکم بکەن و قسەیان هەبێت و کۆمەڵگەیەک لە رۆشنبیر دروست بکەین و ئیدی ڕۆشنبیرە ئەخلاقییەکانمان ببنە زادەی سیاسەتێکی ئەخلاقی بۆ دەسەڵاتێکی ئەخلاقی، دەروازەیەکی وا بخەینە سەرپشت، ئەگەر بێت و هەر کەسێک تێنەگەیشتبێ لە رۆشنبیری و رۆشنبیر نەبێت، کە بە دیوەکەی تریدا دەکاتە ئەوەی تێنەگەیشت بێت لە بەرپرسیاری و بەرپرسیار نەبێت رێگە نەدەین بە شەقامەکانی نزیک وەزارەتەکانیشدا تێپەڕێت، تاوەکو نەڕوات لە باخی (مەعریفە) گوڵ بچنێت و لە مەیدانی ئەخلاق ئەسپی خۆی تاو بدات، لە سەکۆی (ئازادی) دڵی تووڕەی ئاو بدات. زۆرێکیش پێیان وایە کە هۆکاری رازینەبوون و نەگونجانی ئەوەی کە رۆشنبیر لە دەسەڵاتدا بێت ئەوەیە، کە رۆشنبیر دەبێت رەخنە بگرێت و لە دەرەوە بێت، ئیتر نازانرێت چی دژایەتییەک لە نێوان رۆشنبیر و دەستەڵات و رەخنەگرتندا هەیە؟!

ئەگەر ئێمە بێین رۆشنبیر بەو پێوەرە بخوێنینەوە کە یەکسانە بە بەرپرس و لە هەمان کاتدا بەرپرسیارێتییەکەی پشت ئەستورە بەهێزێکی ناوەکی و ئەخلاقی ئەوکاتە بەدڵنیاییەوە هیچ دژایەتییەک لە نێوان رۆشنبیر و دەسەڵاتگرتنە دەستدا دروست نابێت، چونکە بەرپرس هەر بەرپرسە لە هەر شوێن و مەکانێکدا بێت. دواجار ئەمە دەبێتە گرینگترین پێوەر، بۆ ئەوەی شتێک دروست بێت بەناوی (رۆشنبیری جیهانی). جێگەی ئاماژە بۆکردنە، کە زۆربەی بیریاران لە کاتی قسەکردنیاندا لەبارەی هەردوو چەمکی ماتریالیست و ئایدیالیست دێن ئایدیالیستەوە لەبەرامبەر ماتریالیست دادەنێن، بەڵام بە بۆچوونی بیریاری کوردستانی رۆهەڵات ئەحمەدی موفتی زادە ئەمە هەڵە دەربڕینە و دەبێت راست بکرێتەوە، ئێمەش لێرەدا هاتین بۆچوونەکەیمان گواستەوە بە ئومێدی ئەوەی لێرە بەدواوە لەناو رۆشنبیراندا ئەو هەڵە تێپەڕ بووە چارە بکرێت. ئایدیالیست دەربڕینێکە لە بەرامبەر ریالیزمەوە بەکار دەهێنرێت، واتە ئەمەی کە ئینسان تەوەجوە بە ئەصاڵەتی (زیهن) بکات، یان تەوەجوە بە ئەصاڵەتی واقیع و دەرەوە بکات. ئەم دوانە دەکرێت لە بەرامبەری یەکەوە بەکار بهێنرێت، بەڵام ماتریالیزم، ماتریالیست نە لە بەرامبەری ئایدیالیزم و نە لە بەرامبەری ریالیزمەوە بەکار ناهێنرێت و باس و لایەنی تر[19].

ئەوەندەی بەپێویستیمان زانیبێت لەسەر ئەم چەمکە ڕۆشنبیر و کردەکەی کە ڕۆشنبیری و جستوجۆی مەعریفەتە وەستاین، ئێستا ئەوەی گرینگە بە نیسبەت ئەم باسەوە، قسەکردنە لەسەر ئەخلاق و ڕۆشنبیر، بەڵام وەکو پێشینەیەک گرینگە لەسەر:

چەمکی ئەخلاق بوەستین و هەڵوەستەیەکی لەسەر بکەین، بۆ ئەوەی دواتر ئەنجامێکی مەعریفی بدەین بەدەستەوە.

بۆ ئەوەی بچینە ناو تەوەری دووەمەوە کە ئەخلاق یان بەها ئەخلاقییەکانی ئینسانن و دواتر بەهای ئەخلاقی وەکو بەشێک لە ڕۆشنبیریش، ئەوا سەرەتا گرنگە لەوە تێ بگەین کە هەڵبەتە ئێمە وەکو ئینسانی ئاسایی، ڕۆژانە بە زۆر کار هەڵدەستین و زۆر ئیش ئەنجام دەدەین و پەیڕەوی لە زۆر بەهاش دەکەین کە بەشێک نین لە وەزیفە و کاسبی و ئیشوکارە فەرمییەکانمان و ئەگەر بەو کارانەش هەڵدەستین هیچ لە مووچەکانمان کەم ناکەنەوە و ناکەوێتە بەر نەفرەتی کارگێڕ و لێپرسراوەکانمانەوە و هیچ کەڵکیش ناکەوێتە کاسبی و بژێویمانەوە و ئەنجامدانی ئەو کارانەش هیچ سوودێکی مادیمان پێ ناگەیەنێت، ئێمە ڕۆژانە لەژێر کاریگەریی سیستەمی کۆمەڵایەتی، نەریتیدا پەیڕەوی لە چەندان بەهای کۆمەڵایەتی، ئەخلاقی، نەریتی دەکەین، بەبێ ئەوەی بیریان لێ بکەینەوە، ڕۆژانە لەسەر سکەیەک دەڕۆین کە خۆمان دروستمان نەکردووە و بیریشی لێ ناکەینەوە کە ڕۆشتنمان لەسەر ئەو سکەیە چ مانایەک و چ سوودێکی هەیە، ئێمە ڕێگەیەکی دوور و درێژی کۆمەڵایەتی، نەریتی دەبڕین کە نازانین کەی دەستی پێ کردووە و بۆچی ئاوا هاتووین و ئاواش دەڕۆین. ئێمە ڕۆژ نییە سەردانێک نەکەین ئیدی سەردانی خزمێک، دۆستێک، بێت، بە دروستیش نازانین بۆچی دەبێت ئاوایە کە سەردان بکەین[٢٠].

ئەو تەرزە ئەخلاقییەی کە هەیە و لەڕەوتای فەلسەفە و ئاراستە ماتریالّییەکان پێیان وایە کە ئەخلاق چەکێکی خودی نییە، چونکە تەنیا هەستێکی ئەبستراکە و بەس، مرۆڤ لە ڕێگەی پەروەردە و ژینگەوە وەری دەگرێت بێ ئەوەی پشت ببەستێت بەهیچ شتێک لەسەر ئاستی واقیع، لەم سۆنگەیەوە بەها ئەخلاقییەکان هەمەجۆر دەبن ئەمەش بەپێی جیاوازیی نەتەوە و گەلانی سەر ڕووی زەوی و هەروەها جیاوازیی شوێنکاتەوە، تۆ نەتەوەیەک دەبینیت چالاک و سەر ڕاستن، نەتەوەی دووەمیش دەبینیت خراپەکار و لادەرن، ئەوەی بۆ ئەمڕۆ ڕێپێدراوە بۆ دوێنێ یاساغ و خۆ لێ لادراو بووە.

وەلّام:

بوون (وجود) دوو جۆرە: یەکەم: بوونێکی بینراوی سەربەخۆ لە وجودی خۆیدا وەک هەر دوو ڕووباری نیل و فورات.

دووەمیشیان: بوونێکی واتایی (وجود معنوی) وەستاو لە شتە دەرەکییەکاندا، وەک ستەم لە دۆژمنکاریدا، دادپەروەری لە حوکم و بڕیاردا.

بەها ئەخلاقییەکان بەتەواوی لە جۆری دووەمیانن واتە بوونێکی واتایین نەک مادی و بینراو، و شتە دەرەکییەکانیش بەبەها ئەخلاقییەکان دادەنرێن چونکە بەکردار و بە واقیع لەسەر بەها ئەخلاقییەکان وەستاون، کاتێک دەوترێت: ڕاستگۆیی چاکەیە، درۆکردن خراپەیە، بەڵێن بردنەسەر و پەیمان بەجێهێنان ئەرکە، مانای وایە کە چاکە لە ڕاستگۆییدایە، خراپە لە درۆکردندایە.

ئەو بوونەی کە بە واتاییمان دانا، ئەرستۆ بە یاسای سروشتی داینناوە بەو پێیەی کە لە زەروورییات و پێویستییەکانە و نابێت پشتگوێ بخرێت، ئەرستۆ نموونەی بە هاوکاریی تاکەکانی

کۆمەڵگە هێناوەتەوە لە نێوان خۆیاندا بە جۆرێک تاک لە کۆمەڵگەدا ناتوانێت بەسەربەخۆیی بژی و بێباک بێت لە نانەوا و گۆشتفرۆش و کوتاڵفرۆش و فرۆشیاری کاڵا پێویستییەکانی تر، ئەرستۆ دەڵێت: (هەر کەسێک پێویستی بە خەڵکی تر نەبێت ئەوە یان خوایە یان وەحشی و درندە).[٢١]

ئەو خاڵانەی لێرەدا دەیانخەمە ڕوو، شتانێکی نامۆ نین و تازەن بە مەعریفەی جیهانی تازەن، لەگەڵ ئەوەی بەجیهانی ئێمە نامۆن بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا بە نیازی خستنەڕووی باسێکی تیۆری نیم، تەنیا خستنەڕووی بابەتەکە و بایەخدان بەمەسەلەیەک کە بە گومانی بەندە لێرە و لە ئێستادا پشتگوێ خراوە و ئێمە پێویستە ئاوڕی زیاتری لێ بدەینەوە و تەنانەت لە ڕووی کردەییشەوە بایەخێکی زۆرتری پێ بدەین و ئەوەندەی بۆمان بکرێت لەسەری هەڵوەستەی مەعریفی بکەین، من پێش ئەمەش لەلای کەم و زۆرێک لە دۆستانمدا وتوومە کە دەشێت لە ڕووی ئایدیال و ئامانجی سیاسی و ئاینیەوە هەوڵ بۆ کۆمەڵگەیەکی ئەخلاقی بدەین و چارەنووسی کۆمەڵگەی ئەخلاقی دیاری بکەین.

کۆمەڵگەی مەدەنی، دەستەواژەیەکی هەڵەخەڵەتێنەرە بۆ ئێمە و ڕۆشنبیران یان–بێ ئاگایانە یان– نا ئەخلاقییانە بەبەردەوامی سەرقاڵی دووبارەکردنەوەی ئەم دەستەواژەیەن، بەندە پێم وایە کە"کۆمەڵگەی ئەخلاقی" جوانتر و باشترە لە کۆمەڵگەی مەدەنی، ئەمە بڕوایەکی گەمژانە یان هەرزەکارانە نییە، ئەویش لەبەرئەوەی کە سەرەتا پێویستە بزانین بۆچی ئەخلاق لەناو ئێمەدا پشتگوێ خراو و وازلێهێنراو و ستەم لێ کراوە لە وتارەکان، بەدەر لەو وتار و ئامۆژگاریانەی لەسەر دوانگەکان ئەنجام دەدرێت و لە نێوەندە ڕووناکبیرییەکاندا چ ڕۆشنبیری سکۆلار چ تەنانەت ڕۆشنبیری ئاینی کەمتر ئاماژە بە ئەخلاق و کۆمەڵگەی ئەخلاقی دەکرێت ئێمە لەبارەی ڕۆشنبیرییەوە قسەی زۆر دەکەین، دەنووسین و دەخوێنینەوە، لەمەڕ ئەقڵانییەت، ناکۆکی و سازشی مۆدێرنێتە و سوننەت و نموونەی ئەمانە قسە زۆر دەکرێت مێشکی ئێمە پڕە لەم قسانە، تەنانەت هەندێک جار لە زۆری بیستراو و خوێندراوەکان بێزارین، بەڵام یەکێک لە پارامیترە سەرەکییەکانی سوننەت، مۆدێرنێتە یان ئەقڵانییەت کە مەسەلەی ئەخلاق یا بەهاکانە تاڕادەیەک بە تەواوی فەرامۆش کراوە[٢٢]، ئەمە لە لایەک وەکو غەمێکی قوڵ و لە لایەکی ترەوە مەسەلەی ڕۆشنبیر و ئەخلاق دێتە پێشێ، ڕۆشنبیر وەکو نووسین و ئەخلاق.

بۆ لەسەر پێودانگ و بنەما ئەقڵانییەکان بۆ نموونە کاراکتەری ڕۆشنبیر ناتوانرێت ئەخلاق هەبێت وەک بڵێیت ئەخلاقیات یەکێک لە پایەکانی سوننەت و یەکێک لە پایەکانی مۆدێرنیتە نین، وەک بڵێیت تەنانەت لە داهاتوودا یاخۆ لای ڕۆشنبیرانی ئاینی، ئەم چەمکە یا ئەم مەسەلەیە شوێنێکی بەرجەستەی نییە تەنانەت لەگەڵ ڕەونەق پەیداکردنی باسی سیکۆلاریزم و ئەنگێزەی سیکۆلاریزمی لە نێوان ڕۆشنبیرانی ئێمەدا– بەدەر لە چاکی و خراپییەکەی کە لە شوێنێکی تردا پێویستە باس بکرێت لێرەشدا هەم کەمتر باس لە ئەخلاق دەکرێت، لە کاتێکدا کە بێگومان یەکێک لە گرنگترین بەشەکانی سیکۆلاریزم بەشی ئەخلاقی سکۆلارە، واتە ئەگەر ئێمە بمانەوێت

سیکۆلاریزم چاک بناسین بێگومان گرینگ و پێویستە کە ئەخلاقی سیکۆلار بناسین و هەروا پێویستە ئەم مەسەلەیە بخەینە بەر باس و گفتوگۆ، تەنیا ئاماژە دەکەم کە ئەخلاقی ڕۆشنبیری سیکۆلار لە سوننەت و کولتووری ئاینی ئێمەدا زۆر پڕ لە ئیشکالیەتە و تەنانەت ئەگەر کەسانێک لە ڕووی مەعریفی و تیۆرییەوە دەخوازن ڕوو لەولا بکەن لە جیاتیی ئەوەی بکەونە سۆراخی جیاکردنەوەی ڕۆشنبیری سیکۆلار لە ڕۆشنبیری ئاینی، یاخۆ چەند لایەنێکی تر کاراکتەری ڕۆشنبیر لەبەرچاو بگرن باشتر و ئەقڵانیتر و فەرهەنگیتر و ئاینیترە کە لە سیکۆلاریزە کردنی ئەخلاقەوە یان لە بە ئاینی کردن ئەخلاقی ڕۆشنبیرەوە دەست پێکەن، لەبەرئەوەی سیکۆلاریزمی ئەخلاقی جەوهەری سیکۆلاریزمە و تەنانەت لە مەسەلەی ئاینی ئەخلاقی و ئەخلاقی ئاینی بۆ سیکۆلارستەکان گرینگترە، و جدیتر هەروا بە ئیعتیبارێکی تر لۆکاڵی و خودی ترە، ئێمە ئەگەر پرۆژەیەک یا تایتڵێکمان بە ناوی جیاکردنەوەی ڕۆشنبیر لە ئەخلاق لە کولتووری ڕابردوودا نییە و ئەم مەسەلەیە نەبووەتە مایەی مژوڵکردنی زەینی زانایان و بیریاران و فەیلەسووفان و ڕۆشنبیرانی ئێمە بە قوڵی، بەڵام جیاکردنەوەی ڕۆشنبیر لە ئەخلاقی ئاینی واتە تێکەڵکردنەوەی ڕۆشنبیر لەگەڵ ئەخلاقی سیکۆلار بێگومان یەکێک لە باس و خواستە جدییەکانی فەرهەنگی کەلامی ئێمە بووە پایە و پێشینەیەکی زۆر تۆکمە و فرەوانی لە فەرهەنگی ئێمەدا هەیە، بەڵام بۆچی لەگەڵ ئەم هەموو وەسف و ستایشەدا مەسەلەی ئەخلاق یا بەهاکان بەشێوەیەکی گشتی پشتگوێ خراوە؟ بۆچی ئێمە لە بایەخی ئەوە بێئاگا بووین یان بۆچی ڕۆشنبیری کوردی خێرا کەوتە ژێر کاریگەریی ئەم جۆرە لە ئەخلاقەوە و بوو بە شوێنکەوتەی، بەبۆچوونی من چەند هۆکارێکی تا ڕادەیەک ئاشکرای هەیە:

هۆکاری یەکەم: زاڵبوونی فیکری مارکسیزمی بەسەر کەشی ڕۆشنبیریی کۆمەڵگەی ئێمەدا چ ڕۆشنبیریی لائیک یاخۆ ڕۆشنبیریی ئاینی بووبێت، لە مارکسیزمدا ئەخلاق بە مەسەلەیەکی ڕووکاری دەژمێردرێت، شتێکی توفەیلی، پاشکۆ، فەرعی، پەراوێزی خۆی لەخۆیدا بوونێکی سەربەخۆ، یان بە گووتەی مارکسییەکان خاوەن مێژووی خۆی نییە و تێکڕای بوون و ماهیەتی ئەو بەندە بە چەند توخمێکی ژێرخانیی ترەوە و ئەگەر ئەوان گەشەیەکی تایبەتی پەیدا بکەن، ئەخلاقی تایبەتی خۆشیان دەئافەرینێنن بەم پێیە، کۆمەڵگەی فیوداڵی، سیستەمی فیوداڵی و ئەخلاقی تایبەتیی فیوداڵی هەیە کۆمەڵگەی سەرمایەداری، ئەخلاقی سەرمایەداری و، لەم ڕوانگەیەوە ئەخلاق بنەمایەکی وردی نییە و خۆی لە خۆیدا کارا و کاریگەر نییە تاوەکو ئێمە ئاوڕی لێ بدەینەوە، بەتایبەت ئەگەر ئێمە بگەینە بنیات و هۆکارەکان، ئەوانە ئەخلاقی تایبەت بە خۆیان بەرهەم دەهێنن، بەم جۆرە زاڵبوونی ئەم کەشە بەسەر فەزای ڕۆشنبیری ئێمەدا بەم شێوەیە ئەخلاقی دەرپەڕاند.[٢٣]

بەڵگەی دووەم: بە گومانی من ئەتمۆسفێر و کەشی ئاینی و ڕۆحانی وڵاتی ئێمەیە هەروەک دەزانن لە نێوان ڕۆحانییەکانی ئێمەدا کە لە هەمان کاتدا بە مامۆستای ئەخلاقی کۆمەڵگەش

دەژمێردرێن، ئەخلاق پایەی تۆکمە و بەهێزی زانستیی نییە واتە لە کۆمەڵگەی رۆمانی ئێمەدا بەهیچ شێوەیەک تیۆرییەکانی ئەخلاق و فەلسەفەی ئەخلاق باس وخواسیان لە بارەوە ناکرێت، تەنانەت خودی زانستی ئەخلاق هێندە بایەخی پێ نادرێت، لەبەرئەوەی زانستی ئەخلاق هەرچۆنێک بێت زانستێکە و هەرکەس بیەوێت بچێتە ناویەوە پێویستە لە خستنەڕووی تیۆریا و تیۆرناسی پێویست بەهرەمەند بێت بەهەرحاڵ ئەمە کە فەزیلەت و ڕەزیلەت چییە؟ پێوەری پۆلێنکردنیان کامەیە؟ مانا وردەکانی فەزیلەت و ڕەزیلەتی ئەخلاقی کامانەن؟ یاخۆ بۆ نموونە ئەمەی کە حەقیقەتی تەوەکول چییە و، وا هەست ناکەم هێندە لایان ئاشکرا بێت ئەخلاق لای ڕۆحانییەکانی ئێمە بەگشتی هەر ئەم ئامۆژیاری ئەخلاقییەیە کە لەسەر مینبەرەکان باسی لێوە دەکرێت، خەڵک بانگهێشتن بکەن بۆ کاری چاکە و دووركەوتنەوە لە خراپە، فەرمووەیەک بخوێننەوە، باس لە تەقوا و خواترسان بکەن، لەم جۆرە بابەتانە و تەنانەت زیاتر و وردتریش لەم مەسەلانە لای زۆربەی ڕۆحانییەکانی ئێمە پشتگوێ خراوە، چ بگاتە باسە جدی و تیۆرییەکانی تر کە پێوەستن بەفەلسەفەی ئەخلاقەوە، کە بە هیچ شێوەیەک نیشانەیەک لە بارەیانەوە لای زۆرینەی ڕۆحانییەکانی ئێمە بەدی ناکرێت، وێڕای ئەمە لایەنێکی تریش لێرەدا بوونی هەیە ئەویش بڕێتییە لە زاڵبوونی فیقە، زاڵبوونی فیقە یەکێک لەو زیانانەی لە مەعریفەی دینی ئێمەی داوە کە زیانێکی گرنگە لاواز و سووککردنی زانستی ئەخلاق بووە، چما کە زانستی فیقە دەتوانێت تەواوی لایەنەکانی ڕەفتاری مرۆڤ ڕوون بکاتەوە و شتێک نامێنێتەوە کە زانستی ئەخلاق لە ئەستۆی بگرێت، واتە لای زۆربەی ڕۆحانییەکان و شوێنکەوتەکانیان ڕەفتارەکانی مرۆڤ لەهەر پێنج گوتەزاکەی (حەرام، واجب، موستەحەب، مەکروە، موباح)دا جێگەی دەبێتەوە و دەتوانین لە فیقە کارنامەی فەردی و کۆمەڵایەتی بخوازین، هەربۆیە تەکلیفی ڕەفتاری تاک و کۆ زانراوە و بەم پێیە ئەخلاق دەخزێنرێتە گۆشەیەکەوە وەک مەسەلەیەکی دیکۆری و لوکسی لێدێت تەنانەت لە هەندێک حاڵەتدا لەبارەی نەگونجانی فیقە و ئەخلاقەوە دەوترێت کە فیقە لە ئەخلاق گرنگترە و ئەمەش شتێکی زۆر گرنگە، تەنانەت فەلسەفەیەکی سەیر و هەڵەی گەورە لای فەقیهەکانی ئێمە هەیە کە ئەگەر پێکەوە نەگونجانێک لە نێوان حوکمێکی ئەخلاقی و حوکمێکی فیقهیدا ڕووی دا، حوکمە شەرعییەکە گرنگترە و پێویستە ڕەچاو بکرێت و حوکمە ئەخلاقییەکە دەخرێتە کەنارەوە، دەبێت بزانین ڕەگ و ڕیشەی ئەم تێڕوانینە لە کوێوە سەرچاوە دەگرێت و بۆچی فەراهەم هاتووە، بەڵام هەرچۆنێک بێت هەیە و دەکرێتە پرەنسیپی داوەریکردن لە ڕاستیدا هەموو پرۆژەکەی غەزالی هەرئەمە بوو، ئەو هەستی دەکرد کە ئەخلاق لەژێر پێی فیقهدا پێشێل دەکرێت و هەموو قسەکانی ئەو لە (احیاء علوم الدین)دا ئەمە بوو کە پێویستە ئەم ڕەوتە ئاوەژوو بکەینەوە.[٢٤]

دواتر ئەگەر لە پێوەندیی نێوان بەها ئەخلاقییەکان و ڕۆشنبیر ورد بینەوە، دەبینین لە دنیای ڕۆشنبیریی ئێمەدا پێوەندییەکی لۆجیکی ئەوتۆ لە نێوانیاندا بەدی ناکرێت- هەروەها هەوڵی بە لۆجیکی کردنی ئەم پێوەندیانە نەدراوە و نادرێت- ڕێژەیی بوونی بەها ئەخلاقییەکان نیشانەیەکی

دیاری پێوەندیی نالۆجیکییانەیە، چ لە نووسین و چ لە هەڵوێست و چ لە مەعریفە و چ بە ژیانی تایبەتی خۆیاندا.

ئەمڕۆ ڕۆشنبیرانی ئێمە چ بە ئاینی و چ بە نائاینییەوە شارەزاییەکی زانستیان لەباری ئەخلاقەوە نییە و بێ ئاگان لەوەی لە کوێدا ئەخلاقین و لە کوێدا نائەخلاقین، لە کوێدا ئازادییەکانیان سەری ئەخلاقیان دەخوات و هەروەها لە کوێشدا ئەخلاق سەری ئازادییەکانیان دەخوات وەکو ڕۆشنبیر و قەڵەم بەدەستێک، هەوڵ دەدەین لە باسی داهاتوودا و لە باسی"ئازادی و ئەخلاق"دا لەسەر ئەم تەوەرە بووەستین.

پەراوێزەکان:

(١) ڕەمەزان حەمە ئەمین، فەلسەفەی ڕۆشنبیری/هەژان ژمارە:٢٤/ل١٨٤.

(٢) هـ.س.پ/ل١٨٥.

(٣) د. هاشم يحي الملاح: المفصل في فلسفة التاريخ، دارالكتب العلمية، بيروت – ٢٠٠٧، ص٢٥.

(٤) هـ.س.پ/ ص٢٦.

(٥) پەراوێزی سەرچاوەی ژمارە(١)/ل١٨٦

(٦) بوبر: بحث عن عالم أفضل، هەمان سەرچاوە ، ل ١٠.

(٧) بابەک احمدی/ لە مەڕ ڕۆشنبیر/ و. حسێن ئەدهەم/ هەژان ژمارە:٢٤ / ل٣١١

(٨) هـ.س.پ/هـ.ل.پ

(٩) هـ.س.پ/هـ.ل.پ

(١٠) غ. صدری افشار، ن. حکمی، فرهنگ معاصر فارسی، ویراست جدید، چاپ ٣، تهران ١٣٨١هـ.ش، ص (٦٨٣).

(١١) پەراوێزی سەرچاوەی ژمارە(١)/ل٣١٣

(١٢) هـ.س. پ٣١٤.

(١٣) هـ.س. پ٣١٤.

(١٤) مودریک عەلی/ ڕۆڵ و پێگەی ڕۆشنبیران لە هزری یورگن هابرماسدا/هەژان:٢٤/ل ٢٤٧.

(١٥) هـ. س.پ/هـ.ل. پ

(١٦) هـ. س.پ/ل٢٤٨

(١٧) هـ. س.پ/هـ.ل.پ

(١٨) مێژووی ڕۆشنبیر بە دیوێکی تردا/ سەروەر عەبدوڵڵا/ هەژان:٢٤/ل٢٣٦

(١٩) هـ.س.پ/ل٢٤٤

(٢٠) ئەکرەم عەنەبی/ بوونی بەها ئەخلاقیەکان، پێوەندیە بەها ئەخلاقییەکان/ هەژان: ١٦/ل١٠٣

(٢١) محمد جواد مغنية: فلسفة الاخلاق في الاسلام، دار للملايين، ل (٢٧–٣٣)

(٢٢) عبدالكريم سروش/جامعة ْ مدني و جامعة ْ اخلاقی/ بخشی از سخنرانی

(٢٣) همان منابع/ بخشی از سخنرانی

(٢٤) همان منابع/ بخشی از سخنرانی

هەوڵنامەی کتێب

پێشبینییەکانی نەجیب مەحفووز بۆ وڵاتی میسر ڕاست دەرچوون

سەمیر جەریس

"وڵات تووشی نەخۆشیی تووندڕۆیی بووە، ئەوان دەیانەوێت بۆ چواردە سەتە پێش ئێستا بمانگەڕێننە دواوە."

ئەم ساڵ لە میسر یادی سەتسالەی لەدایکبوونی نەجیب مەحفووز دەکرێتەوە، لە کاتێکدا نیقاشێکی گەورە لەبارەی کارەکانییەوە دەکرێت، کە زۆرێک لە سەلەفییە ئیسلامییەکان، مەحفووزیان بەوە تاوانبار دەکرد، کە بانگەشە بۆ یێ دینی (الالحاد) دەکات و هانی فسق و الرذیلە دەدات. گەر بگەڕێینەوە بۆ کارەکانی مەحفووز دەبینین ئەمڕۆ پێشبینییەکانی ئەو هەموویان بەرجەستە بوون.

"وڵات تووشی نەخۆشیی تووندڕۆیی بووە، ئەوان دەیانەوێت بمانگەڕێننەوە بۆ چواردە سەدە پێش ئێستا دواوە". ئەمە ئەو قسەیە بوو، یان دەتوانم بڵێم ئەو پێشبینییە قووڵە بوو، کە نەجیب مەحفووز لە ڕۆمانی (یوم قتل الزعیم) کردی، کە لە ساڵی ١٩٨٥ چاپ و بڵاو کرایەوە.

لەم ڕۆمانەیدا، عەمیدی ڕۆمانی عەرەبی، جەختی لەسەر ئەو گۆڕانکارییانە کردووەتەوە، کە لە ساڵانی حەفتاوە ڕووبەڕووی کۆمەڵگەی میسری بووەتەوە، لە پێش هەموشیانەوە "بەهێزبوونی ڕەوتی تووندڕۆیی و شێتگیریی ئیسلامی سیاسی لە میسر". لەم ڕۆمانەیدا مەحفووز باسی ڕەوشی ژیانی میسرییەکان دەکات پێش تیرۆرکردنی سەرۆکی پێشووی میسر (انور سادات) لەلایەن گرووپە ئیسلامییەکانەوە، هەرچەندە هەر ئەویش (سادات) بوو، کە ڕێگەی بۆ گرووپە ئیسلامییەکان خۆش کرد بەو شێوەیە بەهێز بن، هەروەک خەڵکانێکی زۆر بەمە تاوانباری دەکەن.

دیارە هۆکاری ئەم سیاسەتەی ساداتیش ئەوە بوو، کە دەیویست لە ڕێگەی ئیسلامییەکانەوە، دژایەتی ئۆپۆزسیۆنی تەقلیدیی میسری بکات، کە خۆی لە ڕەوتە چەپەکاندا دەبینییەوە. ئەم ڕەوشە

وەرگێڕانی لە عەرەبییەوە: ئەردەڵان عەبدوڵڵا

تایبەتییە وای کرد، کە نەجیب مەحفووزیش پەلاماری بدرێ، ساڵی ١٩٩٤ لەلایەن گەنجێکی ئیسلامییەوە بە چەقۆ پەلامار درا، شانی مەحفووزیی بریندار کرد کە هەتاوەکو کۆتاییی ژیان ساڵی ٢٠٠٦، بەدەست ئەم برینەوە دەینالاند. جێگەی گووتنە ئەو گەنجە کاتێک لێکۆڵینەوەی لەگەڵدا کرا، ئیعترافی کردبوو، کە هیچ رۆمانێکی نەجیب مەحفووزی نەخوێندووەتەوە.

١٤ سەدە بۆ دواوە

"هەندێک لە سەلەفییەکان داوای ئەوە دەکەن، کە سیمای پەیکەرە فیرعەونییەکان داپۆشین، ئەوان دەیانەوێت چواردە سەتە بۆ دواوە بمانگەڕێننەوە."

زۆرکەس کاتێک گوێیان لە لێدوانەکانی سەرۆکی ڕەوتی سەلەفی لە میسر دەبێت، ئەو ڕەوتەی کە لە قۆناغی یەکەمی هەڵبژاردنەکانی ئەم دواییەی پەرلەمانی میسریدا، سەرکەوتنێکی بێ ئەندازەو چاوەڕواننەکراوی بەدەست هێنا، یەکسەر ئەم ڕستەیە مەحفووزییەیان بیردەکەوێتەوە. دیارترین ئەم لێدوانانە، ئەوەی سەرۆکی پارتی نوری سەلەفی "عبدالمنعم الشحات" بوو، کە گووتی ئەدەبی مەحفووز (ئەدەبێکە پڕیەتی لە "الرذيلة[1]" و ئەدەبێکە کە زیاتر باسی لەشفرۆش و بلاوکردنەوەی ماددە هۆشبەرەکان) دەکات، هەروەها هەندێک لە ڕۆمانەکانیشی بانگەشە بۆ (فەلسەفەی ئیلحاد و بێباوەڕی و بێ دینی دەکات.) جێگەی گوتنە لە میسر، لە دیسەمبەری ئەم ساڵدا،یادی سەد ساڵەی لەدایکبوونی نەجیب مەحفووز

کرایەوە.

بەم شێوەیە (الشحات) حوکمی موگلەقی خۆی لەبارەی کۆی ئەدەبی نەجیب مەحفووز دا. بەڵام ئاخۆ ئەلشەحات ئەدەبی مەحفووزی خوێندووەتەوە؟. بەڵام جارێک ئەم پرسیارە نەبووەتە پرسی سەرەکی، چونکە کەس سەلەفییەکانی لەبەر ئەوە هەڵنەبژاردووە، هەروەک ڕۆماننووسی میسری (سحر الموجي) دەڵێت:

" ئێـــمـــه ئـەوانمان بـۆ ئـەوه هـەڵنـەبـژاردووه هـەتـاوەکـــو دیدی خـــۆیـانمان لـەبـارەی ئـەدەب و نووسـەرانەوه پێ بڵێین، بگره بۆ ئەوه هـەڵمان بژاردوون هـەتاوەکو میسر له بوارەکانی (پەروەردەو فێرکردن و تەندروستی و بەگژاچوونەوەی هەژاری) پێش بخەن."

بەڵام ئـاخـۆ ئەوان بەرنامـەیـەکی لەو شـێـوەیـەیان هـەیە ؟. ئـەمـە پرسـیـاری گـرینگ و پرسی سـەرەکـییـە. جـێگەی گوتنە هێرشکردنە سـەر ئەدەبی نەجـیب مـەحـفووز شتگەلێکی تازە نییـە، بـەتایبـەتی پاش ئەوەی سـاڵی ١٩٥٩ رۆمـانی (أولاد حارتنا) بڵاو کـرایـەوه، کـەتا مـاوەیـەکی زۆر لە میسر قـەدەغـە کرابوو، ئەویش بـەهۆی ئەو جـەدەلە دینییـەی کە لەبارەی ئـەم رۆمـانەوه بەرپا بوو. هـەروەها کاتێکیش کە سـاڵی ١٩٨٨ مـەحـفووز خـەڵاتی نۆبـڵی وەرگرت، ڕەوتی ئیسـلامی سـیـاسی وایان ئیدعا دەکرد، کە ئەم خـەڵاتە (بەشێکە لە جـەنگی خـاچپەرسـتی نوێ دژ بە گێتیی عـەرەبی.) هـەروەک ڕەخنەگری میسری (جابر عصفور) لە کتێبەکەیدا "زمن الروایه" دەڵێت.

بـەڵگەشییان بۆ ئەم دیدیە ئەوەبوو، ئەم خـەڵاتە تـەنیـا دەدرێت بـەو رۆمـانانەی کە (نووسـەرەکانی لە زۆربـەی کـارەکـانیدا لە عـەقیـدەی ئیـسـلامی دەردەچێت.) ئێـسـتـاش بـەهـەمـان شـێـوە ئـەم جـەدەلە دیسـانەوه لە کـاتی ئـاهـەنگێـڕانی مـیـسـر لە یادی سـەدسـاڵەی لـەدایکبـوونی (عـمـیـد) رۆمـانی عـەرەبییـەوه، دووبـارە بووەتـەوه. جـێگـەی گوتنە نـەجـیب مـەحـفووز تاکە ئەدیبی عـەرەبییە کە خـەڵاتی نۆبـڵی وەرگـرتووە. بـەڵام ئـاخـۆ لە مـیـسـر لە مـاوەی داهـاتوودا، لە پـاش بـەدەسـتـهـێـنانی ڕەوتی ئیسلامی زۆرینـەی دەنگەکانی ناو پەرلەمانی میسری، دەبێتە هۆی بزربوونی بەشێک لە کارەکانی مـەحـفووز؟ یـاخـۆ بەر هـەڵمـەتی چاودێری (ئـەخـلاقی) دەکـەوێت و کـە ئەمـەش وادەکـات هـەندێک لە دیمـەن و یان پەرەگرافی رۆمانەکانی ببڕێت و نەهێڵن بڵاو بکرێتەوه؟

هـەروەک چۆن پێش چـەند سـاڵێک کـاتێک دەزگـایـەکی چاپ و بڵاوکـردنـەوه ویسـتی رۆمـانێکی (احسان عبدالقدوس) چاپ بکاتەوه، دەزگای چاودێری دەسـتی کرد بە "ڕێکوپێککردن!" و لابردنی هـەندێک دیمـەنی ناو رۆمـانەکـە، کە بە دڵی ڕەوتـە کۆنەپارێزەکـان نییـە. یان تۆ بڵـێیت کـار بگاتە ئەوەی کە رۆمانەکانی مەحفووز لە مەیدانێکی گشـتیدا بسووتێنرێت، بەناوی ئەوەی کە ئەم کتێبانە بانگشەی (فسق و الرذیلة) دەدەن؟.

تۆڵەسەندنەوه پاش قۆناغی چەوساندنەوه و پەراوێزخستن

(سعید الکفراوي) کە چیرۆکنووسێکی چەپە و رۆماننووسی میسریش (ابراهیم عبدالمجدي)یش پشتگیری دیدەکانی دەکات. (سـەعید کفراوي) وەڵامی ئەم پرسیارە دەداتەوه و لە لێدوانێکیدا بۆ کەناڵی (دۆیتچە ڤێلە) دەڵێت:

(میسر لەم قۆناغەدا، کە ڕەوتە سـەلەفییـە ئیسـلامییـەکان لە هـەڵبـژاردنەکاندا بە یارمـەرتی و پشتگیریی وڵاتانی نەوتی [٢] زاڵ بوون، ناتوانێت دیدگایەکی وەکو دیدگایەکی مەحفووزی هەبێت، دیدگایەک کە رۆشنگەر بێت و بتوانێت ئەو پرسیارانە بکات، هـەروەک چۆن نەجیب مەحفووز پێش

٤٦ ساڵ کردی.)

هەروەها کفراوی پێی وایە: (ئەمڕۆ ئیسلامییەکان هاتوونەتە سەر کار و ڕۆحێکی تۆڵەسەندنەوەیان هەیە، کە دەیانەوێت تۆڵەی ساڵانی پێشوو بکەنەوە.) ئەو ساڵانەی کە ڕەوتی ئیسلامی کەوتنە بەر هەڵمەتێکی چەوساندنەوە و لەناوبردن و پەراوێزخستن، تەنانەت هەندێک لە ئەندامانیشیان تووشی سزای لەداردان بوونەوە، بۆ نموونەوە وەکو (سید قطب). هەر ئەمەش هۆکاری ئەو لێدوانە نابەجێیانەیە کە ئێستا گوێمان لێیان دەبێت، کە (داوای ئەوە دەکەن کە هەندێک پەیکەر لەناوببرێت و دەست بەسەر ئەو کارانە بگیرێت کە هەڵگری هەناسەیەکی ئازادیی بەخشن)

پاشان کفراوی لە لێدوانەکەیدا بۆ کەناڵی دۆیتچە ڤیلە دەڵێت:

(نەجیب مەحفووز خاوەنی توانایەکی بەهێز بوو، کە دەیتوانی پێشبینیی خۆی بۆ داهاتوو هەبێت. نەجیب مەحفووز یەکێکە لەو نووسەرە گەورانەی کە لە ڕێگەی خوێندنەوەمان بۆ کارە سەرەتاییەکانی، چەند ئاماژەییەکی بنەوانی گرینگی تێدا بەدی بکەین، لەبارەی بەهێزبوون وگەشەسەندنی ڕەوتی ئیسلامی سیاسی لە میسر. بەدڵنیاییەوە ئەو خوا لێی خۆش بێت، یەکێک بوو لەو کەسانەی کە پێشبینی داهاتوویان دەکرد.) بەڵام (ابراهیم عبدالمجید) لە لێدوانێکی بۆ کەناڵی دۆیتچە ڤێلە دەڵێت:

ئەلشەحات "سەرۆکی پارتی نوری سەلەفی" کەسێکە تەنیا شەیدای ئەوەیە خۆی بکاتە ئەستێرەی میدیاکان. من کاتێک ئەو دەبینم پێکەنینم پێی دێت، چونکە من وا هەست دەکەم کە ئەو پیاوێکە لە مێژووی کۆنەوە هاتووە. لەبەر ئەوە پێویستە زۆر بە تووندی بەرپەرچی قسە و نووسین وکارەکانی بدەینەوە. هەربۆیە پێویستە ئاهەنگی ڕۆژی لەدایکبوونی نەجیب مەحفووز، زۆر گەورە و مەزن بێت."

پاشتر (ابراهیم عبدالمجید) پێشنیازێک بۆ ڕێکخراوە ڕۆشنبیری و ئەهلییەکان دەکات، کە فیستیڤاڵێکی هەفتانە ڕێک بخەن، کەتێیدا هەموو فیلمەکانی نەجیب مەحفووزی تێدا نمایش بکرێت. بۆ ئەوەی بەم شێوەیە بەرپەرچی ئەم دەبەنگییە فکرییە بدەنەوە.

پێشبینییەکانی مەحفووز

کاتێک چاوپیاخشانێک بۆ ڕۆمانەکانی مەحفووز دەکەین، یەکسەر بۆمان دەردەکەوێت، کە چەندە مەحفووز لە پێشبینیکردن و خوێندنەوەی داهاتوودا بەتوانابووە. جێگای گووتنە عمیدی ڕۆمانی عەرەبی، لە زۆربەی کارەکانی باسی ڕەوتە دینییەکان بە هەموو جۆرەکانییەوە کردووە، ئەو توانییەتی وەسفی کەسایەتی (ئیخوانیی، توندڕەویی دینی و سیاسی) بکات. لە ڕۆمانی "القاهیرة الجدیدة" کە لە ساڵی ١٩٤٦ نووسیویەتی، بە جوانی وەسفی کەسایەتی ئیخوانی لە ڕێگای "مامون رچوان" کردووە. هەروەها وەسفی کەسایەتی مارکسی لە ڕێگای کەسایەتی "عەلی

تەها" وە کردووە. ئەو دێت هەڵسەنگاندنێک لە نێوان ئەم دووانەدا دەکات و دەڵێت:

"مامۆستا مأمون لەناو ئەفسانە کۆنەکاندا غەرق بووە، عەلی تەهاش لە ناو ئەفسانە تازەکاندا غەرق بووە." . جێگای گوتنە لە زۆربەی بەشەکانی ئەم رۆمانەدا، مەحفووز بە شێوەیەکی باش وەسفی کەسایەتی ئیخوانی کردووە، زۆر سەری سوڕماوە بە ڕاستگۆیی و ئازایەتی مامۆستا مەئمون.

هەروەک جابر عصفور لە لێکۆڵینەوەکەیدا (في مواجهة الارهاب) دەڵێت، لە چاپە ئەڵمانییەکەی رۆمانی "یوم قتل الزعیم"دا و لە رۆمانی (خان الخلیلي) کە لە ساڵی ١٩٤٦ نووسیویەتی، ئەحمەد عاکف (کەسایەتییەکی ناو رۆمانەکەیە.... وەرگێڕ)، کەسێکی نەریتپارێزە و ڕووبەڕووی ئەحمەد راشد دەوەستێتەوە، کە کەسێکی مۆدێرنە و حەز دەکات (عەقڵ لە وشکی و وەستان ئازاد بێت). بەڵام لە ڕۆمانی "السکریه" کە لە ساڵی ١٩٥٧ نووسیویەتی و بەشی سێیەمی سێ رۆمانە مەزنەکەیەتی (قصر الشوق، بین قصرین، السکریة). لەم رۆمانەدا مەحفووز دێت جیاوازی نێوان هەردوو برا عەبدولمونعیم (ئیخوانی) و ئەحمەد شەوکەت (مارکسی) دەکات، کە لە ناوەڕاستی ئەمانیشدا (کمال عبد الجواد) دەوەستێت، کە ئەم کەسایەتییە زیاتر گوزارشت لە بۆچوونی خودی مەحفووز دەکات.

(سید قطب) لە ڕۆمانی "مرایا" ی مەحفووزدا

لە ڕۆمانی "المرایا" کە لە ساڵی ١٩٧٢ دا نووسراوە، مەحفووز باسی کۆمەڵێک کەسایەتی دەکات، کە سەر بە ڕەوتی ئیسلامی سیاسین، لەم کەسایەتییانەدا کەسانی موسڵمانی پاک و بێگەردی تێدایە، هەروەها کەسایەتیی تووندڕۆی تێدایە، کە دیدیان بۆ دین تەنیا وەکو ئەرک و فەرمانێکی خوایی دەبینن، هەروەها تێشیدایە کە بازرگانی بە دینەوە دەکات. دیارترین کەسایەتی ناو ئەم رۆمانە خۆی لە کەسایەتیی (عبد الوهاب اسماعیل) دەبینێتەوە، کە ڕێک گوزارشت لە سەرۆکی ئیخوانی (سید قطب) دەکات، کەلە ساڵی ١٩٦٥ دا لەدار درا.

مەحفووز نکوولی لە سەرسامانی خۆی بە توانای ئیسماعیل لە بواری ڕەخنەی ئەدەبیدا ناشارێتەوە، بەڵام ڕقی لە تووندڕەوییەکەی و تۆمەتبارکردنی تەواوی کۆمەڵگە بە جەهل دەبێتەوە. هەروەها ڕقی لە دیدی ئەوە بۆ شارستانی رۆئاوا کە بە (شتێکی پیسی دادەنێت و بە پێویستی دەزانێت کە خۆمانی لێ دوور بخەینەوە). لەم رۆمانەدا باس لە حاڵەتێک دەکات، کە نووسەرێکی قبتی کتێب بە دیاری دەداتە ئیسماعیل، کتێبەکە بڕێتییە لە کۆمەڵێک وتار، هەرچەندە ئیسماعیل زۆر کتێبەکەی لا باش دەبێت، بەڵام نایەوێت هیچ شتێک لەبارەیەوە بنووسێت چونکە (هیچ باوەڕی بە خەڵکانی سەر بە ئاینەکانی تر نییە، هەروەها نایەدوێت قەڵەمێک بە خەڵکی بناسێنێت، کە بۆ بەیانی بەهەموو شێوەیەک هەوڵی بریندارکردنی توراسی ئیسلامی بدات.)

دامەزرێنەری رۆمانی عەرەبی: نەجیب مەحفووز (١٩١١/٢٠٠٦)، لەم رۆمانەدا باسی

هەلپەرستی کەسایەتی (عبدالوهاب اسماعیل) دەکات، کە وتارێکی نووسیوە وەسفی خاوەنی دەزگای چاپ وبلاوکردنەوەیەک دەکات، چونکە پێشتر ئەم کابرایە لەبەرامبەر بلاوکردنەوەی کتێبی ئەو، پاداشتێکی گەورەی پێ داوە کە پێشتر هیچ نووسەرێک پاداشتی وای وەرنەگرتووە. بەڵام کاتێک ئیسماعیل دەگیرێت و لە زیندان ئەشکەنجە دەدرێت، داخراوتر دەبێت و کاتێک لە زیندان ئازاد دەکرێت، دەست دەکات بە هێرشکردنە سەر زانست و دژی دەوەستێتەوە، چونکە هەروەک خۆی دەڵێت: (ئێمە نەمانتوانی لە بواری زانستدا هیچ داهێنانێک بکەین، ئێمە خاوەنی هیچ جۆرە پەیامێکی زانستی نین تا بیدەین بە جیهان، بەڵام ئێمە پەیامی ئیسلاممان هەیە.)

مەحفووز کەسایەتییەکانی بە ڕەش و سپی وەسف نەکردووە، ئەو نەهاتووە ئیسلامییەک بە باش دابنێت و مارکسییەکیش بە پیس و قێزەون وەسف بکات، بگرە بە پێچەوانەوە. بەڵام ئەم رۆماننووسە بەڕێزە، لە زۆربەی کارەکانیدا لایەنگری مۆدێرنێتە و کاری عەقڵانی و دژی بازرگانیکردنە بە ئایین. جێگەی گوتنە پێشبینییەکانی مەحفووز ڕاست دەرچوون، کاتێک کە پێشبینیی ئەوەی کرد، کە رۆژێک لە رۆژان لە میسردا ڕەوتی ئیسلامی سیاسی بەسەر ڕەوتی عەلمانی زاڵ دەبێت، هەروەک لە زاری ئەحمەد شەوکەت لە رۆمانی "السكرية" باسی دەکات:

"بە تەجروبە بۆم دەرکەوتووە کارێکی زۆر زەحمەت نییە کە قەناعەت بەرۆشنبیرەکان بکەم، کە ئاین مانای خورافاتە، و هەموو شتێکی غەیبی وەکو مادەیەکی هۆشبەر و تاریکی دەگەیەنێت، بەڵام زەحمەتە لە شوێنێکدا بەم زمانە لەگەڵ خەڵکی بدوێیت و باسی ئەم دید و بۆچوونانەیان بۆ بکەیت، گەورەترین تۆمەتیش کە ڕووبەڕووی بزووتنەوەکەمان دەبێتەوە ئەوەیە، کە بە ئیلحاد و کوفر تاوانبار بکرێین."

کاتێک کە دووبارە کارەکانی مەحفووز دەخوێنینەوە، بۆمان دەردەکەوێت کە ئەمڕۆ لە جاران زیاتر پێویستیمان بە کتێبەکانی هەیە، و چەندەش عەمیدی رۆمانی عەرەبی پێشبینییەکانی ڕاست و دروست دەرچوون. زۆر کەس کاتێک کە کتێبەکانی مەحفووز دەخوێننەوە، وا هەست دەکەن کە باسی میسری ٢٠١١ دەکات، چونکە ئەمڕۆ هەوادارانی عەلمانییەت و دەوڵەتی مەدەنی، بە کافر و ئیلحاد تۆمەتبار دەکرێن.

سەرچاوە: سایتی دۆیتچە ڤیلە

پەراوێزەکان:

١. الرذيلة، تۆمەتێکی ئاینییە، کە زیاتر مانای هیچ وپووچی و بلاوکردنەوەی بەدڕەوشتی و بێ ئەخلاقی دەگەیەنێت. ئەم دەستەواژەیەش زیاتر ئیسلامییەکان لە دژی هێزە لیبڕاڵ و عەلمانییەکان بەکاری دەهێنن.

٢. لێرەدا مەبەستی لە ولاتانی کەنداوە بەتایبەتی عەرەبستانی سعوودیە، کە پشتگیری ڕەوتە سەلەفی و ئیسلامییەکانیان دەکرد و دژی هێزە لیبڕاڵ و دیموکراتەکان بوون.

فایلی شێوەکاری

ناز عەلی.. ڕەنگی شین زەمانێکە خۆی ئاشنا کردووە بە ڕەنگی غەم و ژان و بێهیوایی

هەواڵنامەی کۆچ

ئامادەکردنی: ڕۆستەم ئاغاله

یەکەم جارە ئاستی نیگارکێشانی شێوەکارێکی گەنج سەرنجم ڕاکێشێ و کاتێکی زۆر بمێنمەوە بەرامبەر بەکارەکانی، ئەوەش کاری پەپوولەبارانی نازە خانە بوو لە شاری کۆیە.

ئەو ڕۆژەی لەگەڵ هاوسەرەکەم بۆ پیرۆزبایی چووینە ماڵە تازە بووک و زاوایێ لە کۆیە ئەویش هاوڕێم (ڕێبین و نازەی هاوسەری بوو) کتوپڕ چەند دەرزەنێ تابلۆی ڕەنگی چەور کەوتە بەرچاوانمان. پەپوولەی شین، پەپوولەی باڵڕەنگین. کارەکانی وەک فۆرم و ڕەنگ و ناوەڕۆک، سەرکەوتوو و بەمانا و قوواڵ خۆیان دەنواند، لەناو هونەرمەندانی هەرێمەکە نەناسراوە و تا ئێستا ئەو پێشکێشی نەکردووە. ئەزموونی ئەو کیژە لە هونەر کەمە و خوێندنی ئەندازیاریی کۆمپیوتەری تەواو کردووە، نەک هونەرە جوانەکان و لە خێزانەکەشیاندا شێوەکار نەبووە هەرچەندە هاوسەرەکەی شێوەکارە و مامۆستای هونەرە (ڕێبین چالاک)، بەاڵم نازە بەر لە ناسینی ئەو نیگاری کێشاوە. زۆر بەقووڵی بە عیشقی ڕەنگ و فڵچە خۆی نوقمی نیگارکێشان کردووە. بەراستی ئەو توانایانە خۆڕسک و خۆپەروەردەکردنیان ناوە. خۆت و خۆت، خۆت و توانا بیر و ئەزموون وەرگرتن لە مامۆستایەتیی خۆت، سەرسامیی من لەوەدایە، ئەو خوێندکارانەی چوار پێنج ساڵ ڕەنگ و هێڵ دەخوێنن زۆریان نازانن ڕەنگی چەور لە بازاڕ بکڕن وە لەپاش دەرچوونیاندا بە ڕێککەوت ناکەونە بەردەم نیگارکێشان. هەڵبژاردنی توخمێکی وەک پەپوولە لەلای نازە پرسیار و ئەندێشەی خۆی هەیە. پەپوولە وا ناسراوە پێچەوانەی درندەییە، پەپوولە نازدار و خۆشەویستە،

پەپوولە پڕە لە ڕەنگ و جوواڵەی بەهەشتی و چواندنی بە گیان و ناوی فریشتە و ڕۆحی بەهەشتی و ڕۆحی شەهید و وەسپی جوانی ژنانە، پەپوولە بیری ئازادی و سەربەخۆبوونت لا دروست دەکات.

لای هەموومان کاتێ پەپوولەی سەر گەڵا و گوڵ و نیگار و وێنە جووڵاوەکان دەبینین خۆزگە بەبوون بە پەپوولە و مردن لە پێناو بوونە پەپوولە دەخوازین... تەنیا ئەو مرۆڤانە بەپێچەوانەی ئەو بیرۆکەن کە لەو کاتە پەلاماری پەپوولەکان دەدەن. بێگومان نازە خۆی بەشێکە لە خو و بیر و ئەندێشەی پەپوولە.... ئەو تێکەڵبوون و خۆدۆزینەوەش بووەتە توانای داهێنان و سەرکەوتنی لە کێشانی تابلۆی پەپوولەکان. لێرە سەرنج و خستنە ڕووم تەنیا بۆ پەپوولەکانیەتی.

هارمۆنی ڕەنگی شین شەپۆلێکی لە ڕەنگی شین دروست کردووە، بەبۆچوونی خۆم دەبوو (ڕەنگی شین هێمای ژن بوایە نەک سووری ئاڵ) ئەوڕۆکە ڕەنگی سوور کە بووەتە هێما بۆ ژن لە هێزی ڕاکێشانی سێکسییەوە هاتووە نەک هێزی لەشولار و کار و کردارەوە. دیارە هێزی سەرنج راکێشانی ڕەنگی سوور لەلای گیاندارانیش کاریگەری خۆی هەیە بۆ راکێشان و بوونە بەداوی عیشقی هەوەسبازانەی مێیینە.

دیارە ئەو هێمایەش پیاو هەڵی بژاردووە بە جیهانی کردووە پیاو شین و ژن سوور. ژن گەرم پیاو سارد، ژن ڕەنگ و پیاو هێڵ، بەڵام ڕەگەزی فسیۆلۆجیی دروستبوونی کۆرپەلە، لەپاش لەدایکبوونیشەوە هەر مێیینەیە نەک نێرینە. لە سەرەتادا بە ڕەنگی سارد و بە ڕەگەزی نێگەتیڤ پێناسە دەکرێ. بۆیە من ڕەنگی سارد بە ڕەسەنی توخمی ژن دەبینم، ئەگەر لێرەدا دەربڕینم جیاواز بێ لە خەڵاکانیش ئەوە بۆچوونی خۆمە. بۆیە بەپوولەکانی ئەو خاتوونە بە گوزارشتی مێیینە دەبینم و خودی خۆی نیگار کێشاوە هێما ڕەسەنەکەی خۆی دۆزیوەتەوە. ڕەنگی شاپەڕی باڵ پانتاییی کاری نازە یەکپارچە شینە. ڕەنگی شین دەبێ لای نازە چی بێ؟ ئەو پرسیارە سادە و گێژانەیەم لە خۆی نەکردووە، بەڵام وەڵامەکەی ها لە تابلۆکانی دەخوێنمەوە. ڕەنگی شین زەمانێکە خۆی ئاشنا کردووە بە ڕەنگی غەم و ژان و بێهیوایی. لە کوردەواری ڕەنگی شین بە مانای شین و شەپۆر دێ، شینی بۆ دەکەم. شین دەگێڕێ و خۆم لە قوڕەشین هەڵدەکێشم. لەشی شین و مۆر بووەتەوە لە ترسان. لێرە مانای ڕەنگی شین لە کوردەواری جوان دەربڕینی بۆ کراوە.

بیکاسۆ لە ساڵی ١٩٠١ تا ١٩٠٤ بۆ ئەو قۆناغی خۆساغکردنەوەی بوو بۆ دۆزینەوەی شێوازێ کە بە (قۆناغی شین) ناسراوە. کە لای ئەو شین هێمای ڕەشبگیری و غەم و پەژارە و ڕووخان بووە، لەوانەشە زیاتر ڕەخنەگرەکان زۆریان پێوە نابێ و بیکاسۆ کەمتر لەو پەنایەوە بۆی چووبێ، خۆشم چوونم وایە کە زیادەڕۆیی نەکەم لەسەر نازە و زۆر شتی لە خۆی زیاتر نەڵێم. چونکە هونەرمەند زۆر شت لەخۆوە دەکات و لە پاشان دارشتن و بۆچوونی بۆ دەکرێ لەوانەیە نازە ئەو پەپوولانەی نە ڕاو کردبێ نە عاشقی ژیانیان بێ. بگرە هونەرمەند وەک بابەت و ڕەگەزی کار وەری دەگرێت و کاری لەسەر دەکات. لە پاشان لەوانەیە بێتە ناو دنیای زانیاریی بوونەوەرەکە یا فۆرمەکە.

گری عشقی پەپولە باران - 2011

هذه التامة كتاب

هدیه از تالار کتاب

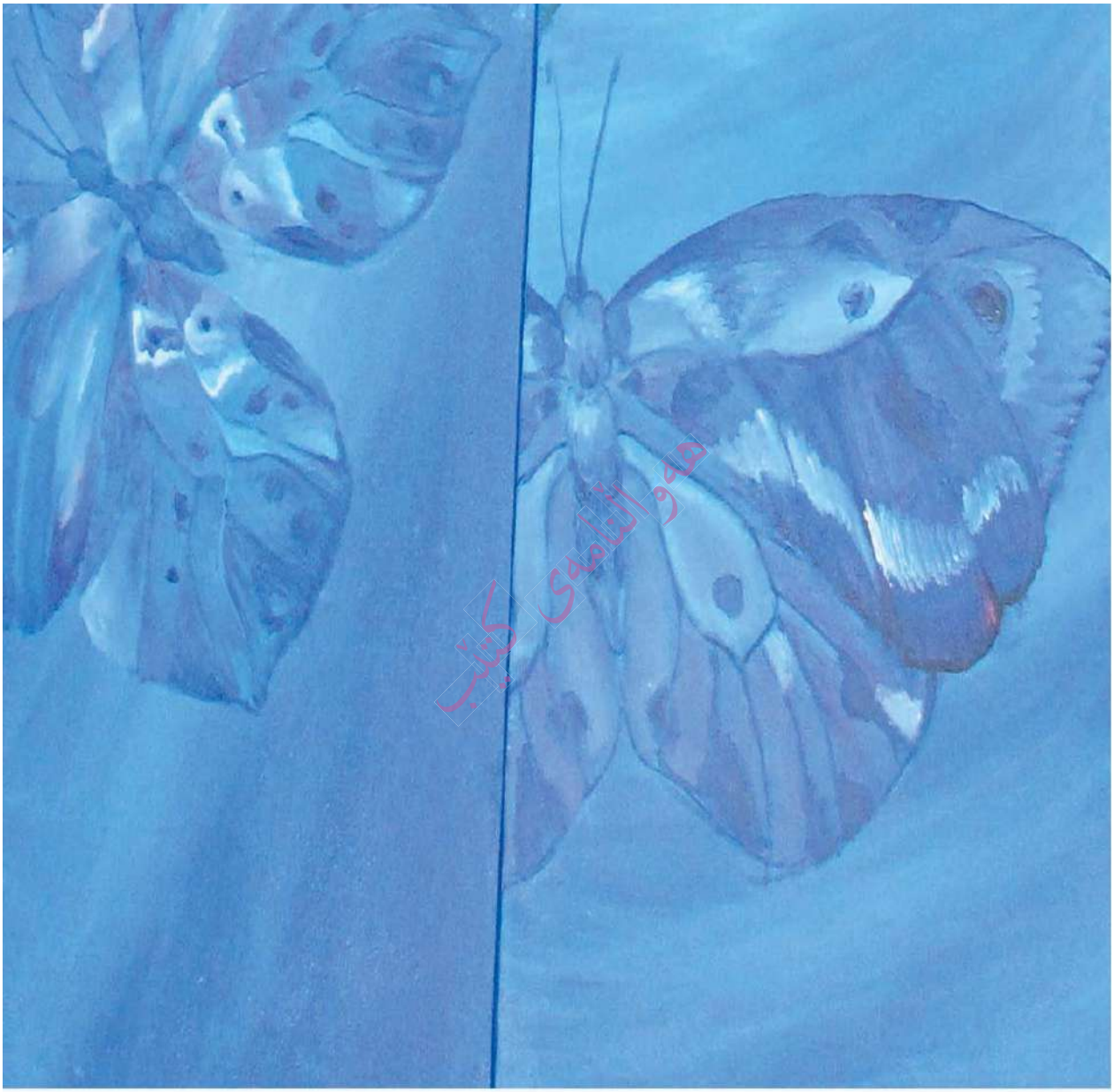
1 00 x50 ڕەنگی چەور- 2011

هەواڵنامەی کتێب

هدیه التلامیذ کتاب

پولەی شەوان - 200 x250 cm 2011

بەشێك لە تلبلۆی پەپولەی شەوان

35x50 ڕەنگی چەور- 2010

بەشێك لە تابلۆی پەپولەكانی شەو

سم بەشێك لە پەپولەی شەوان - 2011 80x 60

پەپولەیەك لە بەیاندا - 2011- رەنگی چەور 70x 50 سم

یەپوولەکانی شەو ڕەنگی جەور 2011

ئەوانەی گەڕانەوە ئاسمان

ئەنیس مەنسوور

پێشەکیی وەرگێڕی کوردی

لەبارەی نووسەر ئەنیس مەنسوور

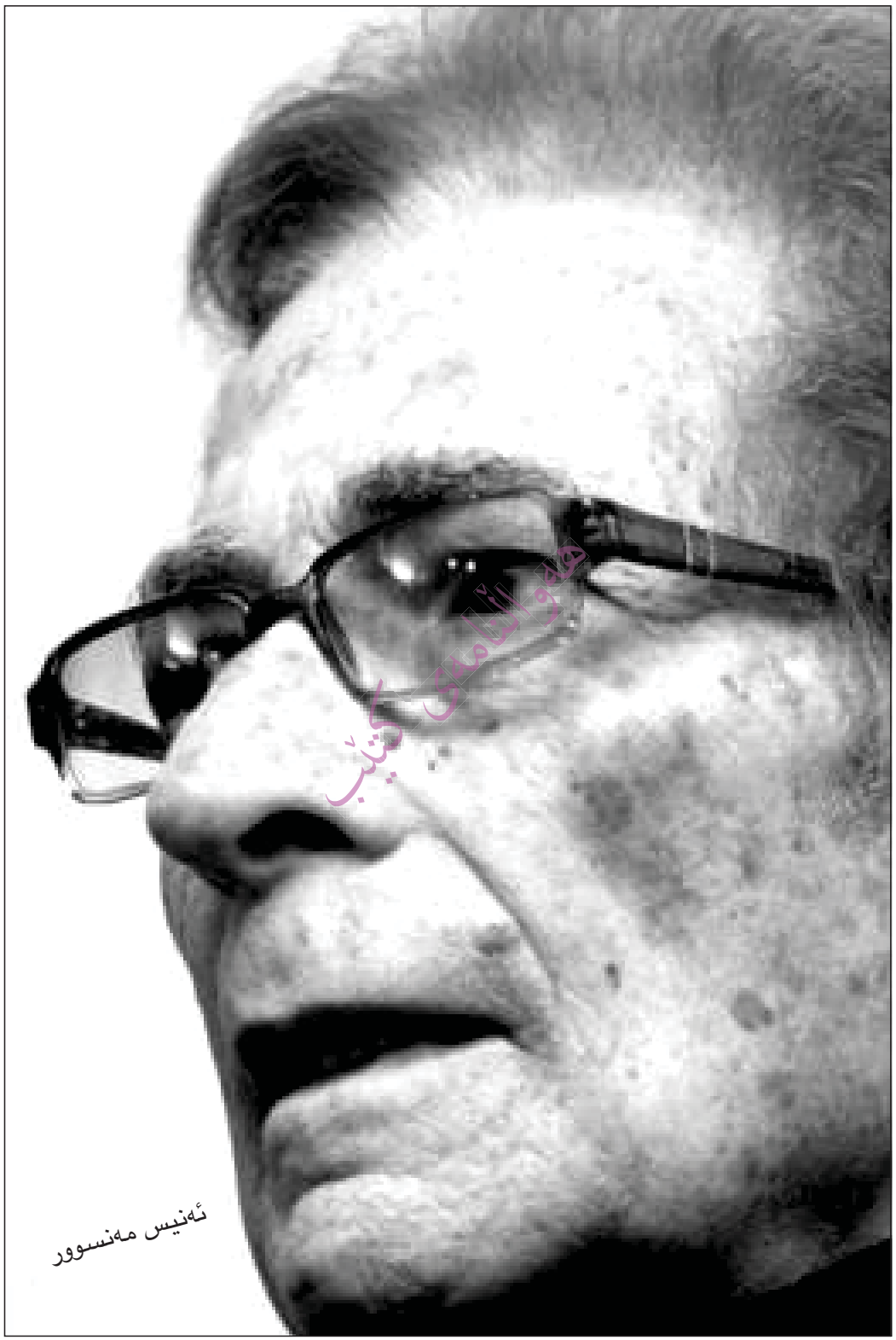
ئەنیس مەنسوور–ی نووسەری ئەدەبی و فەلسەفەئامێز و ڕۆژنامەنووسی ناسراوی میسری، ١٨ ی ئۆغستسی ١٩٢٤ لە گوندێکی سەر بە شاری ئەلمەنسوورەدا لەدایک بووە، ئامادەیی بە یەکەمی، بەسەر هەموو قوتابیانی میسری ئەو ساڵە بووە. ١٩٤٧ بەڵگەنامەی لیسانسی بەسەرکەوتوویی لە فەلسەفە بەدەست هێناوە. خۆی بۆ نووسین و ڕۆژنامەنووسی تەرخان کردووە. لە سەردەمی جەمال عەبدولناسردا ژیاوە و دۆستایەتیی لەگەڵدا بووە و هەروەها دۆستی ئەنوەر ئەلسادات بووە. چەند زمانێکی وەک ئینگلیزی و ئەڵمانی و ئیتاڵی و لاتینی و فەرەنسی و ڕووسی فێر بووە، بەمەش توانیویەتی شارەزایی لە ڕۆشنبیری و کەلەپووری گەلێک لە گەلان پەیدا بکا. گەلێک کتێبی بیرمەندان و شانۆنامەی وەرگێڕاوە و بە زۆر شوێنی جیهانیشدا گەڕاوە و کتێبی گەشتیاریی داناوە. چەندین پاداشتی بەدەست خستووە و لە شاری مەنسوورەدا پەیکەری بۆ دروست کراوە. سەرنووسیاریی چەندین کۆوار و ڕۆژنامەی کردووە.

سەرلەبەیانیی ٢١ ی ئۆکتۆبەری ٢٠١١ لە تەمەنی ٨٧ ساڵیدا کۆچی دواییی کردووە.

وەک ئەوەی کتێبی وەرگێڕاوی زۆرن، کتێبی دانراوی جۆرەوجۆریشی زۆرن. چەند کتێبێک لەمانە لەبارەی ئەو سەیروسەمەرانەوەیە کە پرسیارگەلێک دەوروژێنن و تا ئێستا ئەو زانستە پێشکەوتووەی لە ئارادایە نەیتوانیوە وەڵامیان بداتەوە. ئەو کتێبانەی وەک: نەفرەتی فیرعەونەکان، ئەوانەی لە ئاسمانەوە دابەزین، مێژووی کەڵبە و نینۆکە و ئەوانەی گەڕانەوە ئاسمان، کە ئەمەی دواییان ئەمەیە کە دەیخەینە بەردەستتان.

.....

وەرگێڕانی لە عەرەبییەوە: ئەحمەد تاقانە

ئەنیس مەنسوور

لەبارەی ئەم نووسینەوە

ئەمە یەک لەو کتێبانەی ئەنیس مەنسووری نووسەری میسرییە، وەک لە هەندێک لە کتێبەکانی تریدا کردوویەتی، لە هەڵێنجانی ئەو زانیارییانەیدا کە لە کتێبەکەدا بەکاری هێناون، پشتی بە چەند سەرچاوەیەکی زانستی و ئارکیۆلۆجی و مێژوویی و فەلسەفی و هی تر بەستووە و تێکەڵ بەبۆچوونی هەندێک نووسەری تری جیهانی و هی خۆیی کردووە و ئەو پرسیارە بێ ئەنجامانەی هەندێکیان زانستی پێشکەوتووی ئێستاش نەگەیشتوونەتە ئەوەی وەڵامیان بدرێتەوە لە ڕەوتێکی بیرمەندانەی تایبەتدا ڕێک خستووە و گەیاندوویانیەتە ئەنجامێک کە لەو بڕوایەدایە بوونەوەران، یان مرۆگەلی لەمانەی سەر زەویی ئێستامان ژیرتر و پێشکەوتووتر، یان لە سەرەتاوە لەسەر زەوی بوونە، یانیش لە ئەستێرەکانی تری گەردوونەوە هاتوون و دواتر بە هەر هۆیەکەوە بێ گەڕاونەتەوە ئاسمان.

بێگومان کە نووسەر ئەمە دەکا، بەبێ مەبەست نایکا، بگرە وەک گوتمان بیر و بۆچوونی خۆشی تێکەڵ بە ڕەوتەکە دەکات و بەوەی کە ئەو ڕووداوانە دەبێ شی بکرێنەوە، شییان دەکاتەوە و لێکدانەوەیەکیان بۆ دەکا، کە بەلای خۆیەوە ڕاستن. دیارە نووسەرە جیهانییەکانی تریش هەرکەسە و مەبەست و بیر و بۆچوونی خۆیان هەر بە نووسینەکانیاندا دەئاخنن.

ئیدی بەڵام چ وەک زانست یان نیمچە زانست یان وەک چیرۆککەلێکی ئەفسانەئامێز بخوێنرێنەوە لە سوود و چێژ خاڵی نین.

حەزیشم کرد ئەوە بڵێم، ئەم وەرگێڕانەم لە چاپی پازدەمی ساڵی ٢٠٠٣ وە ئەنجام دراوە، کە لە " دار الشروق " ی قاهیرەدا بڵاو کراوەتەوە.

وەرگێڕی کوردی

*

پێشەکیی نووسەر

لەسەر هەوردا بووین، لە ڕێگەماندا بەرەو هیوستن کە کەشتیە ئاسمانییە ئەمریکاییەکانی لێ بەرز دەبنەوە...لە فڕۆکەدا، بیابانێکی سوور و ڕووتەنمان لە ژێردا بوو.. تەواوێک وەک زەویی مەریخ.. جاروباڕێکیش شتێکی بچووکی بریقەدارمان دەبینی ڕادەکا... ئەوە یەک لە ئۆتۆمۆبێلەکانە... یەک لە ملیۆنەها ئۆتۆمۆبێل و... هیچ شتێکی لەمانەش لەسەر ڕووی مەریخدا یان لەسەر هەر ئەستێرەیەکدا لەوانەی دەیانناسین نییە... ئینجا درەختەیلی سەوز... کێڵگە و دارستان و... لە هاوسێکەمم پرسی کە زانایەکی ئاسمانیی میسری، د. فاروق ئەلباز بوو: پێم بڵێ:

گوتی: چی؟..

– دەڵێی چی تەنیا من قسە بکەم و تۆ هەر گوێ بگری؟

– لاریم نییە. بە خوا ئەمرۆ لە ئاخاوتن ماندوو بووم...

– من تەنیا دەمەوێ زانیارییەکانم دەربخەم و تۆ دەبێ قسەکانم ڕاست بکەیتەوە... ڕەوتەکەم ڕاست بکەیتەوە، هەر وەک لەگەڵ کەشتییە ئاسمانییەکان دەیکەن، کە بەرەو مانگ، یان هەر ئەستێرەیەکی تریان دەنێرن..

– تەواوێک ئامادەم..

وەک هەموو خوێندکارێکی بەردەمی بەڕێوەبەر خۆم ڕاست کردەوە، دەڵێم: کتێبێکم بەناوی " ئەوانەی لە ئاسمانەوە دابەزین " هوە دەرچوو. ئەمەش یەکەم کتێبە بەزمانی عەرەبی بابەتێکی بەبایەخ باس بکا، ئەوەش ئەوەیە کە دانیشتوانی ئەستێرەکانی تر هاتوونەتە سەر زەوی و شوێنەواریان لێرە جێ هێشتووە و.. ئێمەش دوای دەیان هەزار ساڵ هاتین و ئەم ڕاستییەمان دۆزییەوە.

– تەواوە.

– تا نەشچووینە ناو سەردەمی ئاسمانەوە، نەمانتوانی ئەم ڕاستییە بزانین.. واتە کە مانگۆکە دەستکردەکانمان هەڵدا و.. لە دەوری زەویمان دانان بسووڕێنەوە و.. وێنەی زەویمان لە سەرەوەڕا گرت و.. وێنەی هەسارەکانی تر و خۆر و ئەستێرانیشمان لە سەرەوەڕا گرت.. ئەوجا مانگۆکە دەستکردەکانمان کردە ئێستگەی ئاسمانی و لێیانەوە کەشتیگەلی ترمان بەرەو مانگ هەڵدا و لە بانیدا دامانگرتن.. ئەوجا کەشتیی ترمان کردە بنکە بۆ هەڵدانی کەشتیگەلی تری بەرەو زەوی و بەمجۆرە مانگ ڕۆژێک لە ڕۆژان وەک ئەم بنکەی هیوستنەی لێ دێ.

– ڕاستە..

– هەروەها چووینەوە سەر هەموو ئەو کتێبە کۆنانەی باسی شتگەلی سەمەرەیان دەکرد و تێیان نەدەگەیشتین.. ئینجا کتێبەیلی ئەفسانە کۆنەکانمان سەرلەنوێ خوێندەوە و ڕوانیمان واتەی نوێمان بۆ دۆزیونەتەوە..

– ڕاستە..

– بۆ نموونە کتێبی " تەورات " و بەتایبەتی کتێبی[1] حزقیال.. ئەو پێغەمبەرە جووەی پەسنی کەشتییەکی ئاسمانی کردووە، هەزاران ساڵ بەر لەوەی بە کەشتییە ئاسمانییەکان بزانین، نزیک بەغدا لە بەردەمیدا هاتووەتە خوارێ.. کە زانایان ئەمەیان لێکدایەوە حزقیال دیبووی.. گوتیان پێشبینییە.. واتە ئەوەی دیویەتی دواتر دێتە دی.. بەڵام کە چووینە ناو سەردەمی ئاسمانییەوە درکمان بەوە کرد ئەوەی بینیویەتی بە ڕاستی ڕووی داوە و.. کەشتییەک لە بەردەمیدا هاتووەتە

خوارەوە و پێشەنگانێکی ئاسمانییان لێ دابەزیون بە خووده و جلکە بریقەدارەکانیانەوە و ئەو پەسنێکی زۆر وردی کردوون.

– ڕاستە.. تا ئێرە قسەکانت ڕێکن...

– خۆ ئەگەر بشچینەوە سەر ئەو داستانە بابلییەی بەناوی " گلگامش " بەناوبانگە، دەبینین کە سواری یەک لە کەشتییە ئاسمانییەکان بووە و ئەگەر خوێندنەوەی کتێبی ئەخنووخ ـ ی پێغەمبەرمان دووبارە کردەوە دەبینین سواری یەک لە کەشتییە ئاسمانییەکان بووە و لە هەسارەیەکەوە چووە بۆ هەسارەیەکی تر.. بۆ حەوت هەسارە و.. هەروەها کتێبە هیندییە کۆنەکانیش باسی کەشتیگەلی ئاسمانیی (ئەستوونیفڕ) کردووە.. ئەوانەی وەک هەلیکۆپتەر بە بزوێنە فیشکەدار(نەففاسە Jet –) ەکانیان بەرز دەبنەوە و.. ئەگەر لە کتێبە کۆنەکانیشدا لەبارەی تۆفانمان خوێندەوە و.. ئەگەر گەڕاینەوە بۆ لێکدانەوەی ئەو تەقینەوانەی ناوە ناوە و ڕێکوپێکانەی دوو شاری سەددووم و عەمووڕەیە، دەزانین کە تەقینەوەیەک لەسەر زەویدا بووە و.. ئەم تەقینەوەیەی کۆکراوە ئەتۆمییەکان ئۆقیانووسەکانی ووووژاندووە و لافاو زەویی داگرتووە و.. تەنێکی ئاسمانی لە زەوی نزیک بووەتەوە و ئاوەکەی هەڵکێشاوە و گۆی زەویی خنکاندووە و.. ئەگەر بچینەوە سەر هەموو ئەفسانە گریکی و فیرعەونییەکان.. دەبینین لە گەردووندا نهێنیگەلێک هەن (پەی) مان پێیان نەبردووە.. ئەوجا خەڵکانێک هەن قووچەکەکان " هەرەمەکان " دەپەرستن، وەک کۆگایەکی نهێنیی گەردوون و چڕکراوەی زیری " حیکمەت " ی ئاسمانی و.. قووچەک بەخۆی ئێستاشی لەگەڵدا بێ، هەر پەرجووی هەموو سەردەمانە و.. ئەوەی هیرۆدۆت گوتوونی و ئەو گۆئاگرینانەی لە میسر و لە ئاسمانی میسردا دیونی بەرز بوونەتەوە و نزم بوونەتەوە و ئەوەی زێوانەکان توانیویانە " ناوچەی نەمانی سەنگ " بزانن و توانیویانە تەنیا بە ڕوانینی ڕووتی لە دوورەوە شتەکان بجووڵێننەوە، یان بە جووڵاندنەوەی پەنجەکانیان لە دوورەوە.. هەموو ئەو شتانە جەخت لەسەر ئەوە دەکەن فیرعەونەکان گەلێکیان زانیوە و گەلێکیشیان لە مرۆڤایەتی شاردووەتەوە...

– لەم سالانەی دواییدا زانایانی ئاسمان هەموو ئەمانەیان گوتووە.

– لەمەش پتر ئەوەی زانایانی سۆڤیەت تەنانەت سالێ ڕابوردوو پێی گەیشتوون. پەنجا سال لەمەوبەر تەقینەوەیەک لە سیبیریا بووە، دارستانی سووتاندووە و مالانی ڕووخاندووە و چەند ڕۆژێک ئاسمانی ئەوروپای ڕووناک کردووەتەوە و.. زانایان ئەوەیان وا لێکدایەوە کە " نەیزەک " یێک لە زەوی نزیک بووەتەوە. بەڵام تەنیا لە سالێ ١٩٧٦دا زانا سۆڤیەتییەکان گەیشتنە ڕاستییەکی جەخت لەسەر کراو.. کە ئەوەی ڕووی داوە ئەوە بووە کەشتییەکی ئاسمانی کە بە وزەی ئەتۆم دەخرێتە کار ناڕێکییەکی تێ کەوتووە، هاتووەتە ناو بەرگی گازیی زەوییەوە و بەبێ ئەوەی بەر زەوی بکەوێ سووتاوە، بەڵگەش بۆ ئەوە ئەوەیە هیچ شوێنەوارێکی لەسەر زەویدا جێ نەهێشتووە، مەگەر ئەو پیت و فەڕە زۆرەی لە زەویی ئەو ناوچەیەی ڕاستەوخۆ بەری کەوتووە...

– ڕاستە، زانیارییەکانت بەجەختن...

– هەروەها شۆڕشەواریکی گەلێک زۆر کە زانایانی ئاسمانیی ئەمریکایی و ڕووس پێیان گەیشتوون، هەموو جەخت لەسەر ئەوە دەکەن کە زەوی بە تەنیا نییە کە بوونەوەری ژیریان لەسەردا دەژی.. بۆیە دەبێ ملیۆنان هەسارەی تر هەبن سیستمگەلێکی گەردوونیی تر پڕۆ دەکەن بوونەوەرانی ژیریان لەسەردا دەژی و.. مەرجیش نییە شێوە و پێکهاتەی مرۆیان هەبێ... بۆ نموونە: شێوەکانی ڕووەک کۆتاییان بۆ نییە، هەروەها شێوەکانی گیاندارانیش ، بەمجۆرە شێوەکانی بوونەوەرە ژیرەکانیش کۆتاییان نییە...

– ڕاستە.. تا ئێستا هەرچی دەڵێی ڕاستن..

– هەروەها لە ئەمەریکا و ئەمەریکای باشوور و لەسەر سنووری لیبیا و لە تەنزانیا و لە نزیکی قیەننا و.. لە پیرۆ و.. لە دوورگەکانی (ئەلفوسح)[٢] و.. لە دوورگەکانی کەناری و.. لە دوورگەکانی ئۆقیانووسی ئارامدا و؟؟ لە قووچەکی گەوردا و لەژێر قووچەکی گەورەدا و " نەفرەتی فیرعەونەکان " بەخۆی مەتەڵێکە لە مەتەڵەکانی ژیانی ڕۆئاوایی و ئەو نهێنییە سەیرانەی پڕ بە شۆڕشەواڕە کۆنەکانن و.. لەگەڵ واتەی گشتیدا ڕێکە..

– مەبەستت لە واتەی گشتی چییە؟

مەبەستم، من لەم کتێبەمدا و لە کتێبی" ئەوانەی لە ئاسمانەوە دابەزین" مدا لەدووی یەک واتەدام، خەریکی کردووم، ئەویش ئەوەیە ئێمە لەم گەردوونەدا بە تەنیا نین و... لە هەمان کاتدا میوانەیلێک بەبێ بانگکردن لەسەر زەویماندا هاتوونەتە خوارێ.. بگرە ئێمە ئەمڕۆ هەوڵی بانگکردنیان دەدەین، لەوانەیە لە زۆریی تەقینەوە ئەتۆمییەکانەوە بە بوونی سەرزەویمانیان زانیبێ... هەروەها هەوڵی ئەوەشمان دا کە تابلۆمان بۆ هەسارەکانی تر نارد، وێنەی مرۆڤیان لەسەرە، نێر و مێ و... وێنەگەلێکی کۆمەڵەی خۆریش... هەروەها وێنەیەکی تیۆری فیتاگۆرس بۆ ئەوەی جەختی ئەوەیان بۆ بکەین ماتماتیک دەزانین و... هەندێک لە زانایان جەخت لەسەر ئەوە دەکەن ئەوان دەیانەوێ پێوەندیمان پێوە بکەن، لەبەرئەوە شەپۆلگەلی دەنگی دەنێرن، ڕوانگە گەردوونییەکان تۆماریان کردوون.. شەپۆلەیلێکی زۆر دەربڕ و زۆر ڕێکوپێک.. واتە ئیستگەگەلێک بۆ بەهێزکردنیان هەیە و ملیۆنان ساڵی تیشکیمان لێ دوورن... ئەوان لەوێندەرێن و .. نائومێدی هەندێک لە زانایان تا ڕادەیەک دەبەن، کە وای دەبینن ئێمە زیادەڕەوی لە بایەخی خۆمان دەکەین.. ئەوان بە دووری نازانن ئەم زەوییە مۆڵگەیەکی پەروەردەکردنی ئاوەزەکان و وەچە مرۆییە جیاجیاکان و... ئێمە گیانلەبەرانێک بین لە کارگەیەکدا، بۆ بەرژەوەندیی هەندێک بوونەوەری بەئاوەزتر و ژیرتر دەژین..

هەشن دەڵێن هەندێک بوونەوەری بەئاوەز لە نێوسماندا ژیاون و ئێستاش بەشێوەی جوداجودا دەژین. کۆمەڵانێکی زانستی و ئاینیش هەن هەر ئەوە دەبینن.. بگرە هەندێکیان بە کتێبە کۆنەکاندا

دەچنەوە و دەبینن نووح سلاوی لێ بێ، پێی سەیر بوو لەناو منداڵەکانیدا کوڕێکی موزەرد ببینێ کە ناینا‌سێ و.. شەڕێک لە نێوان خۆی و هاوسەریدا قەوماوە، بەڵام تەورات دەرکەوتنی بوونەوەرێکی سەمەرەی جوایەز لە ئەندامانی خێزانەکە تاوتوێ ناکات و.. ئەم چیرۆکەش لە ئەفسانەکانی هیندستان و تبت و حەبەشەدا دووبارە دەبێتەوە و هەروەها لە بابل و ئاشوور و هەروەها لە ئەفسانەکانی گریکیشدا...

... لە دڵی خۆمدا گێڕانەوەی ڕووداوەکانم تەواو کرد، کە فرۆکەکە لە شاری هیوستن دابەزی، کە د. فاروق ئەلباز لەتەک سەرۆک سادات و شاندە هاوڵەکەی دەبێ لە سەردانە فەرمییەکەیدا بۆ ئەمریکا.

من هەر خەریک بووم و بۆ کتێبخانەکانی ئەمەریکام دەپشکنی، تا پێشەنگە ئاسمانییە ئەمەریکاییەکان هاتنە میسر و د. فاروق ئەلباز _ یشیان لەگەڵدا بوو و سەرمان لە مۆزەخانەی میسری دا و لەبەردەمی فرۆکەیەکی دووبالّیدا سەرسام بووین.. فرۆکەیەکی کۆنی فیرعەونی، تەمەنی سێ هەزار ساڵە!

فرۆکەیە، گومان لەوەدا نییە... چۆن؟ ئەمە مەتەڵێکە هێشتا لێکدانەوەیەکمان بۆ نەدۆزیوەتەوە!

من بوومە میوانی کۆمپانیای " کێبڵ‌ئەنویرلیس " و کۆمپانیای " هوکرۆ سیدڵی "ی بەریتانی، کە هەردووکیشیان ئەو مانگۆکە دەستکردانەیان دروست دەکرد کە جیهان لە گەیاندنە بێتەلەکاندا... لە تەلیفۆنەکان و تەلەڤیزیۆنەکانیشدا بە کاری دەهێنێ و...لەبەردەمی یەک لە کەشتییەکانی ئاسماندا دانیشتین و لە یەک لە ئەندازیارەکانم پرسی: ئاخۆ ڕاستە دەستەیەکی زانستی هەیە ئێوە بەشداریی تێدا دەکەن و ئەرکیان وەرگرتنەوەی ئەو دەنگانەیە کە لە ئاسمانی دەرەوەوە دێن؟

گوتی: بەڵێ...

گوتم: کەواتە ئەمە ڕاستییەکی جەخت لەسەر کراوە.

گوتی: گومان لەوەدا نییە.

گوتم: پێشبینیی چی دەکەی؟

گوتی: پێشبینیی چی دەکەم؟. هیچ نازانم. ئێمە دەنگگەلی سەمەرە دەبیەین. تەبەقەکانی ڕادارمان بەرەو سەرچاوەی دەنگەکە وەرگێڕا تا ڕوونتر بووەوە و زاناکانیش لە گوزارەی ئەم دەنگە و واتاکەیدا ناکۆکن.. ئاخۆ سەرچاوەگەلێکی زۆر گەورەی تیشکی گەردوونین؟ یانیش ئاخۆ نامەگەلێکن لە شارستانیگەلێک کە دوورن لە ئێمە؟ بەڵام ئەوەی گومانی تێدا نییە ئەوەیە، شتێکی عاقڵی زۆر دوور هەیە لە ئێمە... گومانی تێدا نییە...

ئەم کتێبەش جگە لە تەواوکاریی کوتانی دەرگەی نەناس، چیی تر نییە.

من جگە لە کوتانی پەنجەکانم هیچی کە نابیەم و گوێم لەسەر دەرگا دادەنێم، دەبیەم و وا دەزانم

من بیستیشم و بینیشم.. ئینجا به تامەزرۆییەکی کراوەوە بۆ زانینی پتر، دەچمەوە سەر کتێبە زۆر کۆنەکان و زۆر نوێیەکان.. کە زانیاری کۆتاییی نییە و تینوێتیی بۆ زانینیشم کۆتاییی نییە _ ئەمەش بەخشێکە لە بەخششەکانی خوا. سوپاسی ئەمەی دەکەم و بۆ منیش و تۆش داوای ڕووناکیی پتری لێ دەکەم و زانیارییەکی کەمیش نەبێ بە ئێمە نەدراوە.. زۆر کەم!

ئەنیس مەنسوور

*

وێنەیەکی قووچەک "هەرەم" لە ئاسمانەوە
تەمەنی سێ هەزار ساڵە

وشەی کۆتایی لە هەر شتێکدا بێت هێشتا کەس نەیگوتووە، بۆیە شتگەلی سەیر دەبینی و دەبیەی لە بارەی شوێنەوارەکانی میسرەوە.. جیاوازییەکی زۆریش هەیە لە نێوانی ئەوەی " تێی بڕوانی " و ئەوەی " ببینی "..

ئێمە هەر ساڵە و جارێک یان هەر ڕۆژە و جارێک سەیری هەرەمەکان دەکەین، ئەم شتە سەرسوڕمێنانە نابینین کە زانایان لە مەزنیی ئەوانەدا دەیبینن کە هەرەمەکانیان بنیات ناوە..

کتێبێک و نامەیەکم لە فاروق ئەلباز _ ی زانای ئاسمانیی میسرییەوە پێ گەیی، لە نامەکەیدا دەڵێ: کە وانەم بە پێشەنگانی ئەپۆڵۆ ٧ دەگوتەوە، پێیانم گوت فیرعەونەکان دەبێ هەرەمەکانیان، لە تاکە یەک کاری بیناسازیی ئەندازەییی گەردوونیی بایندا، بۆ یەکخستنی ڕۆڵەکانی باشوور و باکوری میسر بنیات نابێ. ئەوە بۆنەیەکی مەزنە بۆ تاوانئەوەی چینەکان و بڕەکان لە ناو یەک شتدا.

ئەمەش ڕێک ئەو کارەیە کۆمپانیاکان و دەزگاکان و ڕێکخراو (هیئە) ئەمەریکاییەکان دەیکەن، کاتێک کەشتیگەل دروست دەکەن و بۆ بۆشاییی دەرەوەیان هەڵدەدەن. تا وای لێ هات لەوە دەرچوو پرۆژەیەکی تەنیا ئەمەریکی بێ، بگرە خەونێکی مرۆڤانە بوو لەبەردەمی هەمووواندا و بۆ هەمووان هاتە دی.

د. فاروق ئەلباز هەروەها دەڵێ: ئەم تیۆرییەم لە کتێبێکەوە وەرگرتووە کە بۆتی دەنێرم، کتێبەکە ناوی " مەتەڵەکانی ئەهرامەکان " ە، لە دانانی کۆرت نیکلسون _ ە و.. کتێبەکەم خوێندەوە کە د. ئەلباز بۆی ناردووم، دانەرەکەی دەڵێ: من ژیانم قەرداری هەرەمەکانی میسرە، بەڵەوەی بیانبینم، ئەوسا کە بۆ خوێندن کۆچم بۆ بەریتانیا کرد بۆ خوێندنی فیزیک لە زانکۆدا پارە نەبوو بۆ ئەوەی لە خوێندکارێکی وەک منی خەرج بکەن..

لە کۆتاییدا پارەیەکیان دیتەوە زانکۆ بۆ هاندانی هەڵکۆڵین لە دەوروبەری هەرەمی گەورەدا

بکرێ، خـۆم بۆ لێکۆڵینەوە لە بارەی ئەو هـەرەمـەوە بەخت کـرد کـە نەمدیبـوو و هاتمە مـیسـر و.. لەسەر کیسەی هەرەمی گەورە فڕێ بووم (خوێندم).

هەرەمم بینی و درکم کرد کاتم لە شتێکدا بە فیڕۆ نەداوە، بگرە ئەگەر تەمەنێکی تریشم هەبایە لە زانینی نهێنیی ئەم شتـە زۆر گـەورە مـەزنەدا بەسـەرم دەبرد. خـوێندمـەوە و لێم کـۆڵیـیـەوە و هەندێک شتم وەدەست هێنا بەر لەمن کەس پەیی پێ نەبردبوو.

کە ئەلبرتۆ مۆراڤیای ئەدیبی ئیتاڵی سەفەری بۆ چین کرد، کتێبێکی خۆشی دەرکرد تێیدا دەڵێ: لە چین یەک واتە لەبەردەمی خۆتدا دەبینی ئەویش ئەوەیە کە: مرۆی دەوڵەمەند و مرۆی هەژار نییە.

هەژار و دەوڵەمەند لە پێشماندا وا دەبینرێن کە پیاوی دەوڵەمەند و پیاوی هەژار دەبینن. بەڵام لە چین، خـەڵک هەمـوو یەکسـانن.. بگرە نە واتەی وشـەی دەوڵەمـەند دەزانن نە واتـەی وشـەی هەژار. مرۆ ئەوە دەبینێ خۆشیدەوێ و ئەوەی خۆش دەوێ کە دەیبینێ..

مـۆراڤیـا هەروەها دەڵێ: لە بـنەڕەتدا مرۆ ڕووت دەبێ، دوای ئـەوە دەستڕۆ، یان دەوڵەمـەند دەبێ، وا دیارە مـرۆ مـەبەسـتـیـەتی، هەروەها گـەلانیش مـەبەسـتـیـانـە لە بارودۆخی ئاسـاییـاندا بن لە هەژاریدا. بۆیـە دەبینین پیـاوی دەوڵەمـەند سـامـانی خـۆی بەبا دەدا و گـەمـەی پێ دەکـا، یـانیش لە پرۆژە گـەورەکـان... ئەنجـامـیش هەردەم وای لێ دێ کە دەوڵەمـەندەیلێک دەبینین یەک فلسـیـان لە گیرفـاندا نییە، یان توانستی تەندروستییان نییە وەک خەڵکی تر بخۆن و بخۆنەوە... بگرە دەبینین توانسـتـی خـواردن و نووسـتن و جـووڵەی تەواویان نـیـیـە، هەر وەک هەژارانێک کـە خـۆراک و دەرمانیان دەست ناکەوێ.

مـۆراڤیـا ئەوجـا باز دەدا بـۆ ئەو واتایەی دەیەوێ: سـەیری مـیـسـری فـیـرعـەونی بکە.. سـەیری ئەمـەریکای ئەمرۆ بکە.. فیرعـەونەکان هەرەمەکانیان بنیات نـاوە، هەشتـا هەرەم یان پتر، بۆچی؟ چونکە دەبێ پارە و مـاندووبوون بۆ شتێک خـەرج بکەن.. ئەم شتە بەسـامە وزە و داهاتەکان پەرت دەکا..

ئەمەریکاش هەر ئەو شتە دەکا لە بنیاتنانی شـارە ئاسمانییەکان و کەشتییە ئاسـمانییەکان و گەشتەکانـی بۆ سەر مـانگ.. هەزاران ملیۆنی بۆ ئەم بازرگـانییە زانستییە سـەرسـوڕمێنە خـەرج کردووە، لەکاتێکدا لە ئەمەریکا دەیان ملیۆن برسـی و نەخۆش هەن...

بۆچی؟ چونکە لە گەلانیش و لە تاکەکانیشدا ئارەزوویەکی نزیکبوون لە سروشتی مرۆیانە هەیە: مرۆڤ هەژار و بێ دەرەتان بێ.. ئاسایی بێ.

مـۆرافیـا دەڵێ: تـا هەرەمەکانی جیزە و شـوورەی مەزنی چینم نەبینی بوو ئەم واتایە لە سەرمدا ڕوون نەبوو..

ئەگـەر ئەو کتـێبـانەی لە سـاڵی ٧٣ وە تا ئێسـتـا لە بارەی " نهـێنییـەکـانی هەرەمـەکـان " هەو

دەرچووە، دەبینین نەوەت کتێبن. من شەستیانم لەلایە. ئەمانە سەرلەنوێ خۆیان لەم شتە سەیر و سەمەرەیە دەدەن کە هەرەمی هەرە گەورەیە، بۆ نموونە کتێبێک هەیە لەبارەی " لێکدانەوەیەکی نوێ بۆ کتێبێکی کۆن " هەیە. کتێبە کۆنەکە ئەو" مێژوو " هیە کە هیرۆدۆت _ ی مێژوونووسی کۆنی گریک داینناوە، کە هاتووەتە میسر پیاوە ئاینییەکان " کاهین " هکان نهێنیی ژیان و مردن و گەردوونیان بۆ ڕوون کردووەتەوە. بردوویانەتە ناو پەرستگەکان و ڕێیان داوە بەچاوی خۆی فڕینی گۆیەکی ئاگرین ببینێ بێ ئەوەی گەرماییان هەبێ.. دەڕۆن و دێنەوە کە کاهینەکان ئاماژەیان بۆ دەکەن.. هەروەها داردەستی لە ئاسنی دیوە لەسەر ڕووی زەوییەوە بەرز دەبنەوە و بە هەڵواسراوی لە ئاسماندا دەمێننەوە..

دەڵێن: پارزەوینێک هەبووە کەوتووەتە ژێر ئاو و.. گەلێک لە زانایان و کاهینەکان لەوێوە هاتوون و.. دەڵێن باش نییە گەل لەم هەموو نهێنییانە شارەزا بکەین، بۆ ئەوەی مێشک و ویژدانی تێک نەدا.

بۆیە دەبێ کاهینەکان نهێنیی گەردوون لای خۆیان بشارنەوە و تەنیا شای لێ شارەزا بکەن.. بەڵام خەڵکە باشەکان، ئاوەزیان هێزی بە خۆوە گرتنی ئەم زانیارییە ئاڵۆزانەی نییە، ڕێک هەر وەک کەسێک کە ناتوانێ بە پەنجەکانی دەست لە ئاگر بدا یان چاوی بەرامبەر گۆی خۆر بکاتەوە.

هیرۆدۆت پابەندی بەڵێنەکەی خۆی بووە گەلێکی لەو نهێنییانەی ئاشکرا نەکردووە کە پیشانیان داوە، بە تایبەتی: ئەم هەرەمە چییە؟ و چیی لەناودایە؟.. کاهینەکان بەڵگە مێژووییەکانیان لە چ لایەکیدا شاردووەتەوە؟

ئەلبێرت ئشتیگەر _ ی دانەری کتێبی " لێکدانەوەیەکی نوێ بۆ کتێبێکی کۆن " دەڵێ: ئەوەی هیرۆدۆت باسی کردووە شتێکی کەمە، نموونەیەکی لەو نموونانەی بۆی هێناوینەتەوە، بەسە بۆ ئەوەی سالانێکی درێژ زانایانی سەر زەویی پێ گێژ بکا... ئەوەندە بەسە پێکەوە لەوە بکۆڵینەوە ئاسن چۆن لە زەوی بەرز دەبێتەوە، هەر وەک بڵێی زەوی هێزی ڕاکێشانی نەبێ؟ چۆن دەکرێ ڕاکێشان لە نزیک زەوییەوە نەهێڵرێ؟ ئێمە لە سەردەمی نوێدا تەنیا لە بەرزاییی سەدان میل و لە کەشتییە ئاسمانییەکاندا نەبێ، بە نەمانی هێزی ڕاکێشانی زەویمان نەزانیوە!.

" تور هایردال " ی گەڕیدەی نەرویجی کە سواری بەلەمی " ڕەع _ ی دووەم " هکەی بوو بۆ پەڕینەوە لە ئۆقیانووس لە نێوان دوو شاری سافی _ ی مەغریب و نیویۆرکدا قسەکەی هیرۆدۆتی بیر کەوتووەتەوە. شەوێکیان ئەم گۆیە گچکە بریقەدارانەی لە نزیک بەلەمەکەوەی بینی. هەر ئەو گۆیە گچکانە بوون کە پێشەنگە ئاسمانییەکان بینیبوویان بە دوای کەشتییەکەیانەوە بوون و.. لێکدانەوەیەکی زانستییانەیان بۆ نەدیتەوە.. بگرە هایردالّ گوێی لە دەنگێکی ڕوونی بە هێز بوو لە ئامێرەکانی پێشوازیکردن (وەرگرەکانی دەنگ) و ئەو دەنگە بە هیچ یەکێکی ئەو بیست زمانە تازانە نەبووە کە خۆی و تاقمی بەلەمی " ڕەعی دووەم " دەیانزانی!

هایردال دەڵێ: شتێک هەیە فیرعەونەکان نایانەوێ کەس لێیانەوەی بزانێ.. بۆیە ئەوانەی هێرش دەبەنە سەر نهێنییەکانی هەرەم و ژیانی فیرعەونییانە، دڵیان پڕ دەبێ لە ترس و.. من ترسم نەزانی لەوساکەوە نەبێ کە دارەکانی (بەردی) م بۆ ئەمەریکا کۆ دەکردنەوە، بگرە پێوەندیی هەرەمەکانی جیزە و هەرەمەکانی مەکسیک بزانم. هەرچەند تەواوێک لێک جیاوازن و ماوەی نێوانی هەرەمەکانی میسر و هەرەمەکانی مەکسیک پترە لە ٢٥ سەدە...

کاتێکیش ئەلفاریز– ی زانای گەورەی وەرگری پاداشتی نۆبڵ چووە سەردانی هەرەمەکانی مەکسیک، گوتی: ئەم هەرەمانە زۆرم ناهەژێنن، بەڵام ئەوەی لەسەر سنووری بیاباندایە لە جیزە، ئەوەیان گرفتە!

ئەلفاریز هات بۆ میسر، ئامێری تۆمارکردنی تیشکی گەردوونیی لەگەڵ بوو، بۆ ئەوەی ڕەوتی لەناو ئامرازە وردەکاندا تۆمار بکا کە لە ژێر هەرەمی دانابوون. پیاوەکە چووە ئەمەریکا. کە لە تەلەڤزیۆنی ئەمەریکیدا پرسیاری لێ کرا: ڕات چییە؟ گوتی: ڕا و بۆچوون هی ئەوانە، بەڵام من هیچم پێ نییە بیڵێم.

که پرسیاری لێ کرا: کێن ئەوانەی باسیان لێوە دەکەی؟ گوتی: ئەم فیرعەونانە.. ئەوەی دەیبینم سەرسامی کردووم! ئەلفاریز لەو سەرساماییە بەولاوە هیچ لێکدانەوەیەکی تری نەبوو.

بەڵام زانایەکی مێسری کە ناوی د. جوهەید _ ە ئەم دەستەواژەیەی ڕوون کردووەتەوە، سەرسامیی خەڵکی و ڕامانی زانایانی پتر کرد... لە نێو ئەم نەوەت کتێبانەدا کتێبێک نییە ئەم دەستەواژەیەی ئەم زانا میسرییەی تێدا نەبێ. د. جوهەید _ ی زانای میسری گوتوویەتی: ئەوەی لەسەر ئامێرەکانی ژێر هەرەمدا بینیومانە شتێکە لەگەڵ زانستی نوێدا ناکۆکە .. دژی زانستە: یان دەبێ هەموو ئەو یاسایانەی تێشک هەڵە بن کە فێریان بووین، یانیش دەبێ لە بەردەمی مەتەڵێکدا بین لێکدانەوەی بۆ نییە.. ئەوەی بینیم لە هەموو پێشبینییەکی زانستییانە جیاوازە، ڕەوتی تێشکی گەردوونی لە بەردەکانی هەرەمدا جارێک بۆ لای ڕاست و جارێک بۆ لای چەپ لاردەبێتەوە.. ئەمەش نالۆجیکییە و نازانستی. لە هەرەمدا مەتەڵێک هەیە مەیدانخوازی لەگەڵ زانست و زانایاندا دەکا!

کاتێک د. ئەندرۆ تۆماس چووە شاری کوتشین _ ی باشووری هیندستان سەیری کرد خەڵکەکە لەوێ جلی فیرعەونییان لەبەرە، بەڵام سەرنجێکی سەرپێیی بوو، دوور نییە هۆیەکەی ئەوە بووبێ کە لە میسرەوە هاتبوو. ئینجا سەیری کرد وشەگەلێکی فیرعەونی بەسەر زمانی خەڵکەوەیە. بەڵام ئەوەی بەڕاستی سەیر بوو ئەوەبوو کە پارچە زێڕێکی لە یەک لە مۆزەخانەکاندا دیتبوو. ئەم پارچە زێڕانە وێنەی قالۆنچە (جعران) ی فیرعەونییان لەسەردابە. کاتێ کە داوای نزیکبوونەوە لەم پارچە زێڕانە کرد پتر سەری سوڕما. کە داوای گەڕاندنەوەی بۆ ئەمەریکا کرد سەرسڕمانە هەرە گەورەکە بوو، ئەم پارچە زێڕانە تەواوێک فیرعەونی بوون. بەڵام چۆن گەیشتوونەتە هیندستان؟ زەحمەت نییە بەهەر شێوەیەک بێت، بەدەستی دزێک یان بەبازرگانێکەوە هاتبێ. بەڵام سەیرە زانستییەکە ئەوەیە کە ئەم زێڕەمان بەم ڕوونییە لە سروشتدا دەست ناکەوێ!. بەڵکو هەر دەبێ لە پلەگەلێکی گەرمیی زۆر بەرزی دابنێین کە دەگاتە سەتان پلە. ئیدی چۆن فیرعەونییەکان بەر لە سێ هەزار ساڵ ئەوەیان لە توانادا بوو؟!

کاتێک ئەم د. تۆماس _ ە چووە شاری ترافنکوری هیندستانیش نەقشێکی لەسەر پەرستگەیەکی کۆندا بینی. نەقشەکە وێنەیەکی ناوچەی هەرەمەکانی جیزە بوو، لە ئاسمانەوە گیرا بوو _ یان وەک بڵێی وابوو _ ... پەرستگاکەش بەر لە سێ هەزار ساڵ لەم شوێنەیدا دروست کراوە. کە خاتوو جیزێل مەندلباوم _ یش ئامادەی چالاکییەکی ئاینی دەبێ کە کۆمەڵەی " خاچی پەمبەیی " ی ناسراو گێڕابووی، سەیری کرد " ئەخناتوون " دەپەرستن _ کە تاکخوایی، یان پەرستنی یەک خوای ڕاگەیاند، کە گوێ خۆرە _ و " ئەخناتوون " یش واتە خوا لێ ڕازیبوو.

کە لە هۆی پەرستنی ئەخناتوون و ئینجا سەفەری میسری لێ پرسیون، کە لە ناو هەرەمی هەرە

گەورەدا و ڕێک لە ناو ژووری شا بەخۆیدا (خواپەرستی) ئەنجام دەدەن، لە وەڵامدا گوتوویانە: ئەمەمان لە پەرستگایەکی دوورگەیەکی ئۆقیانووسی ئارامدا بە نەقشکراوی بینیوە. کە داوای بینینی ئەو نەقشەی کردووە، سەیری کردووە نامەیەک لەسەر بەردەکە نووسراوە تەمەنی بیست و حەوت سەدەیە، دەڵێ: پێویستە ئەوانەی خۆریان لێ هەڵدێ و ئاوا دەبێتەوە و ئەوانەی لەسەر باراناو و گەرمیی ئاسمان دەژین، ڕوو بکەنە ئەو کانگەی ڕووناکییەی لە لای (نیل) دایە.. پەرجۆکان لەوێ بەرز و سەرکەش بنیات نراون.. ئەوێندەرێ نوێژ و مردن و ژیانی لێیە.

جیزیل لە کتێبی "لەم گەردوونەدا بەتەنیا نین" یدا دەڵێ: لە ئەمەریکا و ئەڵمانیا و فرەنسا بە دوای ئەم کۆمەڵەیەدا چووم، ئەم کۆمەڵانە یەکتری ناناسن و زاناگەلێکی گەورەشیان تێدایە. هەندێکیان پاداشتی نۆبڵیان لە نۆشداری و فیزیکدا بە دەست هێناوە و سوێندم بۆیان خوارد نهێنییەکانیان نەدرکێنم. بەڵام هەموویان هەرەمی هەرە گەورە بە گەنجینەی زانستە گەردوونییەکان دادەنێن و فیرعەونەکان نهێنیی شێوەی گەردوونی و سەرەتای جیهان و کۆتاییان لەم هەرەمە داناوە.

لە ساڵی ١٩٧٣ شدا ڕۆمانێکی ئەڵمانیی نووسەرێکی جوولەکە دەرچوو ناوی میکائیل حاییم ـ ە، تێیدا دەڵێ: میسر بەر لەوەی ئەنوەر ئەلسادات توانای ئەنجامدانی شتێکی ببێ دەبێ بکەوێتە ژێر ئاو!

ئەمە پێشبینیی دانەر بوو. کە ساڵی ١٩٧٣ ئەنوەر ئەلسادات توانی " شتێک" بکا کە میسر و نەتەوەی عەرەب لە نێو گەلاندا بەرز بکاتەوە.

لەم ڕۆمانەدا دانەر وێنەی ئەوە دەکێشێ کە چۆن جوولەکە "بەندەوی بەرز"[٣] دەتەقێننەوە و هەموو میسر لە ناو ئاودا دەخنکێ. فرۆکەکان خۆیانی لێ لادەدەن بۆ ولاتەیلی تر. لێرەدا پێکەنینی دانەری شادمان بەرز دەبێتەوە. کە دڵی بە کۆستی میسرییان ئاو سدەخواتەوە کە بە جووەکانیان دەگوت: لەناو دەریادا دەتانێژین.. بەڵام ئێستا جووەکان بە دەریاوە بۆیان هاتن و ئەمانیان لەناویدا ناشت. هەروەها دەڵێ: تەنیا لێرە جوولەکە دووبارە کەشتیی نووح دروست دەکەنەوە و... هەموو جیهان دەخنکێن و نەوەی ئیسرائیل ڕزگار دەبن...

هەروەک کەشتیی نووح لەسەر چیای ئاراراتدا لە ئەرمینیا نیشتەوە، کەشتییە تازەکەی نووح لەسەر لووتکەی ئەو هەرەمەدا دەنیشێتەوە کە فیرعەونەکان بنیاتیان ناوە، چونکە پێشەکی دەیانزانی لافاوێک بەسەر ئەم ناوچەیەدا دێ.. نهێنییەکانیان بە هەرەم سپارد و.. ئەم نهێنییانەش چاوەڕوانی نەوە نوێیەکانی نووحن، بۆ ئەوەی جارێکی تر مرۆڤایەتی ڕزگار بکەن.. چونکە جوو، خوا هەڵیبژاردوون، بۆ ڕزگارکردنی مرۆ!

لە کتێبێکیشدا کە ناونیشانی " پێشبینییەکانی هەرەمەکان " ە ، ڕۆدۆلفۆ بنافیدس–ی نووسەری ئیسپانی، کتێبەکە باسی گەورەیی ئەوانە دەکا هەرەمەکانیان دروست کردووە، دەڵێ:

بە ڕووبی و ڕاستییەکی تەواوەوە، یەک تاکە بەردێک لە هەرەمدا نییە واتەی نەبێ. هەزار بەڵگەشم بۆ ئەمە لەلایە.. ماوەی نێوانی ژووری شا و ژووری شاژن ڕێک ئەو ڕۆژ و سەعات و ساڵە دەستنیشان دەکا کە لویسی شازدەم و هاوسەرەکەی تێدا کوژراون..

ماوەی نێوانی دەرگەی هەرەم و سەرەتای هۆڵی سەرەکیش ئەوەیە وای لێ کردم بەڕێکی ئەو ڕۆژانەی ناپلیۆنی پێ بژمێرم کە لە دوورگەی سانت هێلانەدا بەسەری بردووە..

کە حەوت بەردی یەکەمیشم ژمارد و درێژیم بە پانیی لێک دایەوە و ئەنجامەکەم دابەش کردە سەر ئەو ساڵەی ناپلیۆنی تێدا بە ژاراوی زەرنیخ مرد و.. ئەوەشم زانی هەر ڕۆژە و چەندیان بۆ لەناو خواردنیدا کردووە..

هەروەها بنافیدس دەڵێ دوای حەفت ساڵی لە هەرەمی هەرە گەورە وردبوونەوەم کە تا ئێستاش نەمدیوە، ئەوەی سەرم لێی سوڕماوە ئەوەیە کە چۆن و بۆچی فیرعەونەکان گەلە ئینگلیزەکانیان هەڵبژاردووە بۆ ئەوەی جۆرە نامەگەلێکی تایبەتیان ئاراستە بکەن... ئینجا بۆچی ئەم لێکچوونە تەواوەی نێوانی پێودانگ و کێشانە و پێوانە فیرعەونییەکان و هی لای ئینگلیزەکان؟!

لەو ڕاپۆرتەشدا کە ئەمەریکا لەبارەی " دەوریی فرۆکەکان " ەوەی دەرکردووە، جەخت لەسەر ئەم دیاردەیە دەکات و ڕاستیشە. بەڵام ئەو شتەی، سەری لە توێژەرەوان و زانایان شێواندووە ئەوەیە کە هەموو ئەم دەوریی فرۆکانە لە هێڵێ ستوونیی سەر هەرەمەکانی جیزەوە هەڵدەدرێن.

ڤۆن دینکن ـ ی توێژەرەوەی ئەڵمان کە چەند کێبێکی نایابی لەبارەی سەرنشینانی هەسارەکانی ترەوە بڵاو کردووەتەوە کە دابەزیونەتە سەر زەوی و ئینجا گەڕاونەتەوە ئاسمان، دەڵێ: دەبێ بچینەوە سەر ئەوانەی هیرۆدۆت نووسیونی و.. بگەڕێینەوە سەر خوێندنەوەی هەموو ئەفسانە یۆنانییە کۆنەکان و.. سەر تەورات.. ئینجا هەزار و یەک شەوە.. هەموویان تێیاندا هەیە جەخت لەسەر ئەو تیۆرییە دەکا کە توێژەرەوانی جگە لەمن جارێبان بۆ داوە: ئەستێرە گەڕۆکی تر هەن پڕن لە خەڵکی ژیرتر و داناتر.... هاتوون و گەڕاونەتەوە و... فیرعەونەکان پێوەندییان بە هەسارەکانی ترەوە بووە و... فیرعەونەکان توانیویانە، بە هۆگەلێک کە بە ڕووبی نایانزانین، بەرگری لە هێرشی هەسارەکانی تر بکەن و.. جەخت لە سەر بلیمەتییەکی هەڵکەوتوو دەکەن لەو سەردەمە دێرینانەدا و... ڤۆن دینکن هەروەها دەڵێ: ئەگەر تەمەنی نووحم هەبایە یا تەنانەت تەمەنی تۆلستۆییش، لە هەرەمەکانی جیزە دادەنیشتم تا لەوانەوە کە لەم شوێنەدا و بەم شێوەیە بنیاتیان ناون ببیەم، بۆچی ئەوەیان کرد؟ ئینجا پێوەندییان بە هەسارەکانی تر و دەوریی فرۆکەکان چییە؟... ئینجا بۆچی بێدەنگن و گاڵتەیان بە هەموو ئەوەی زانایان بە بەردەکان و کاغەزەکان و ئامرازەکانی تیشکە گەردوونییەکانی ژێر هەرەمیان کردووە..

داستانێکی ئاینیی ئەفسانەیی مێژوویی زانستییە لە پێنج کیشوەرەکەدا دەنگیان داوەتەوە.

دانەری کتێبەکە دەڵێ کە د. فاروق ئەلباز پێشکێشی کردووم: پڕۆژەی بنیاتنانی هەرەم تواندنەوەی چینەکانی ئەنجام داوە.. ڕۆڵە جووتیارەکان و عەشیرەتە دەشتەکییەکان و خەڵکی شار هەموو لە یەک کاری نیشتیمانیدا بەشداریان کردووە.

لەوانەیە ئەمە یەکەم جاریان بووبێ بیر لەوە بکەنەوە کە بەڕاستی میسرین. لەگەڵ ئەم یەکەتییە نیشتیمانییەدا لە بنیاتنانی هەرەمدا لە سەردەمی سنغرۆ، زۆر بایەخی نییە شا لەکوێ بنێژرێ.. ئەمەش ئەوەیە کە سەردەمێکی زۆر زانا میسرییەکان سەریان لێ سوڕماوە، ئەوان بە تەواوی نازانن شا لە کام لەم سێ هەرەمەدا نێژراوە.. هەروەها دەڵێ: ئەگەر ئەوەمان زانی کە هۆی ڕاستەقینەی بنیاتنانی هەرەمەکان یەکخستنی هێزەکانی گەلی میسرییە و سیاسەتی بنیاتنانی کۆمەڵگەیەکی نوێیە، واتا ئایینییەکەی پاشەکشێ دەکا.. کە ئەم هەرەمانە بۆنەیەکی نیشتیمانی بووە بۆ بنیاتنانی گەلێکی نوێ و دەوڵەتێکی نوێ، سەروەریی خۆی تا دوای ئەوە بە پێنج هەزار ساڵ پاراستووە.

سەردەمی بنیاتنانی هەرەمەکان دوای ئەوە بەردەوام بوو.. گەر مردنی تەماویی شا خۆفۆ نەبوایە شتێکی زۆرمان دەزانی، بەڵام شتی بەجەخت ئەم واتا سیاسییە کۆمەڵایەتییەیە: یەکخستنی هێزەکانی گەلی کارگەر لە میسردا لەم بنیاتە مەزنەدا. هەروەها دەڵێ: ئەمە بۆچوونی خۆمە، بەڵام زاناگەلی تر کە لە کیمیک و فیزیک و گەردوون و بۆشاییی ئاسمان لێکدانەوەی تری وروژێنیان هەیە سێبەر و تیشکیان بە سەر هەموو لایەکدا خستووە.. هەروەک لە بەشەکانی لەمەو پاشدا دەبینین.

بەبێ هەرەمگەلی تر ئاشتی لە جیهاندا نییە

ئەوانەی سەریان لە هەرەمەکانی جیزە داوە، سەیریان کردووە و سەریان بەرز کردووەتەوە بۆ سەرەوە و دەستیان پێوە گرتووە و گوتوویانە: ئۆۆ! ئەمەش دەبێتە وشەی سەرسڕمان و خاڵی کۆتاییی ڕستە، تا مرۆ ڕوو لە شتێکی تر بکا. بەوەش سەردانەکە بۆ هەموو سەردەمەکان کۆتاییی دێت، بەڵام وا دیارە فیرعەونەکان بەم پەرجۆ بیناسازی و گەردوونییانە ڕوویان لە گەلانی تری سەر زەوی کردووە، یان لە هەسارەکانی تردا... کە هێشتا شتێلێکی زۆر زۆر ماون بە خامەی زانایان و پزیشکان و ئەدیباندا بە دوای یەکتریدا بێن...

بۆیە هەر دەبێ بگەڕێمەوە بۆ تازەترین کتێبێک کە دەرچووبێ ئەویش کتێبی " مەتەڵی هەرەمەکان " ی کۆرت مەندلسن ـ ی زانای فیزیایە، کە د. فاروق ئەلباز بۆی ناردووم بەڵکو شتی وای تێدا ببینمەوە بمووروژێنێ. ئەوەشم دۆزییەوە کە هەژاندمی و دەستی بە دەیان کتێبی تر پڕ کردم..

کۆرت مندلسن بە دوای ئەو کارانەی هەڵکۆڵین و پشکنینانەدا چووە کە لە میسردا کراون. هات

و گەڕایەوە ئینگلتەرا. بەڵام لەپڕ وەستا تا سەرلەنوێ بگەڕێتەوە بۆ میسر، کە لە سەردانێکی خزمانی بوو لە ولاتی وێڵز لە ئینگلتەرا. کە کانێکی غەڵووز بەسەر کرێکاراندا دارما و کە لە ئۆکتۆبەری ساڵی ١٩٦٦ دا زەوی ڕۆچوو و قوتابخانەیەکی داکێشا ١١٦ منداڵی تێدا بوو.. ئینجا باران باری و کانەکان بوونە گۆڕستانێکی ڕەش بۆ ئەم ژمارە زۆرە لە بێتاوانان... تەنیا لێرەدا کۆرت مندلسن هەستی بە بایەخی ئەوەی زەکەریا غونێم ـ ی زانای میسری لە ساڵی ١٩٥١ دا دۆزیبوویەوە!

زەکەریا غونێم شووڕەی دەڕەوەی هەڕەمێکی پلەداری لە میدیۆمی نزیکی سەقارە دۆزیبووەوە، بەڵام بایەخی ئەم دۆزینەوەیە گەلێک زۆرتر بوو لەوەی بەمێشکی خەڵکدا بچێ، زەکەریا غونێم سەلماندی کە ئەم شووڕەیە هەڕەمێکی تێدایە، ئەم هەڕەمە پلەدارەش دارماوە و گۆڕستانەکانی نزیک هەڕەمەکەش بەتاڵ بوون، خاوەنەکانی نەیانویستووە تێیدا بنێژن، چونکە بۆ هەموو ناوچەکە شووم بووە.

ئەم هەڕەمی میدۆم ـ ە بە ترسناکترینی ئەو شوێنەوارە بیناسازییانە دادەنرێ کە لە مێژوودا ڕووخاون... ترسناکترە لە ڕووخانی کەلووی بابل کە دەڵێن بۆ ئەوە بنیات نراوە خاوەنەکانی بۆ ئاسمان بەرز بکاتەوە، بۆیە خوا لێیان تووڕە بوو و پەیڤ و زمانیان لێک جیا بووەوە و کەسیان نەیتوانی وەل کەسی دیکەدا لێک تێ بگەن.. ئەوجا کەلووەکەی ڕماند بە سەریاندا... واتە خوا بەر لەوەی نێوانیان تێک بدا تێکیانی بەردا و ئینجا کەلووەکەی ڕمان بەبانیاندا. هەروەها لەبەردەمی سوپای بابلییاندا ڕووخانی هەڕەمی میدۆم لە ڕووخانی هەیکەلی سولەیمان لە ساڵی ٥٦٨ی پێش زاین ترسناکترە، لە کەلووی شاری بیزاش ترسناکترەکە لە سەدەی دوازدەمدا بنیات نراوە و دوای ئەوە وردە وردە دەستی بە لار بوونەوە کرد و نە ڕما...

هەڕەمی میدۆم جەختمان بۆ دەکا کە هەڵەیەکی ئەندازیاری بووە ئەندازیارە بچووکەکان تێی کەوتوون کە بنیاتنانەکەیان جێبەجێ کردووە و ئەندازیاری گەورەی نەخشەکێشی هەرەم هەوڵی ڕاستکردنەوەی گۆشەی بەرزایی بکا بەڵام سەر نەکەوتووە و وازی لێ هاوردووە. لە هەمان کاتیشدا هەڕەمێکی تر هەبوو لە دەهشوور هەر بەو شێوەیە تەواو کراوە... ئەم هەڕەمە نوێیە گۆشەکانی لاری و بەرزیی تێدا ڕاست کراونەتەوە...

لەو وێنانەشەوە کە لە بۆشاییی ئاسمانەوە گیرابوون دەزانرا هەڕەمێکی ڕماو هەیە و ئەم هەڕەمە لە ناو شووڕەیەکدایە. بەڵام کەس بە ڕێکی نەیزانیوە چۆن و بۆچی ڕماوە.

هەموو ئەوانەی سەریان لە ناوچەی دەهشوور و سەقارە داوە، ئەم کۆمەڵە بەرد و خۆڵە سەرنجیانی ڕاکێشاوە.. لەوانەیە فەرید ڕش ـ ی گەڕیدەی دانیمارکی یەکەم کەس بووبێ درکی بەوانە کردبێ ، کە لەو کتێبەیدا کە لەبارەی گەشتەکەیەوە بۆ میسر و سوودانداساڵی ١٧٣٧، باسی ئەوەی کرد کە ئەم هەڕەمە بچووکە ڕووخاوەم دۆزییەوە و هەوڵی ئەوەی داوە بەسەر

پاشماوەی ئەم هەرەمەدا سەربکەوێ بەڵام وازی لەمە هێناوە...

یەک لە ڕۆهەڵاتناسان ناوی " هەرەمی درۆزنە "ی لە پاشماوەکانی هەرەمی میدۆم ناوە و.. هەروەها زانای میسرناسی ئەم هەرەمەی بینیوە و سەرنجی ڕووکەشی ڕاکێشاوە و گوتوویەتی: ئەم هەرەمە لەسەر گردێکی بەردینی سروشتی بنیات نەنراوە.

ئەندامانی ئەو شاندی زانستییەش کە لەگەڵ ناپلیۆن هاتوون وێنەی گرتووە و یەکێکیان کە ناوی " دونوون " ە هەوڵی داوە تا لووتکەی پێیدا سەربکەوێ.

عەبدوللەتیفی مێژوونووسی میسری کە لە سەدەی سێزدەمدا ژیاوە پێمان دەڵێ شا عەزیز عوسمان" الملك العزیز عثمان " بڕیاری ڕووخاندنی هەرەمەکانی داوە، بۆ ئەوەی بەردەکانی بۆ بنیاتنانی مزگەوت و شوورەکانی قاهیرە بگوێزێتەوە و جاروبارێکیش هەوڵی داوە، بەڵام ئەوە کارێکی کردەنی نەبووە بە گوێدرێژەکانی شا عەزیز ئەنجام بدرێ، جا ژمارەیان هەرچەند بێ ملیۆنان تەن لە بەردیان پێ بگوێزرێتەوە.. بەڵام هەندێک لە بەردەکانی دیدۆمی گواستەوە و بەوەندەکە وازی هێنا و بەو شێوەیە چووە ناو مێژووەوە کە یەکێک بووە لەوانەی سەیری هەرەمەکانیان کرد و لێیان تێ نەگەیشتن و لەم چیا گەورەیە و بەو مەزنییەی دڵتەنگ بوو.

مندلسن دەڵێ بایەخدانی بە هەرەمەکان لەکاتی قوتابێتییەوە لە زانکۆی بەرلیندا دەستی پێ کردووە. کە ڕۆمانی " جەنگی هەرەم خۆفۆ " ی خوێندووەتەوە.. ڕۆمانەکە لە دانانی ماکس ئایت _ ە. ئەم نووسەرە ساڵی ١٨٦٠ چووەتە میسرو هەوڵی داوە هەندێک هەوجارێ هەڵمی بە خدێوی بفرۆشێ.

نەشیتوانی قایلی بکا، ڕووی کردە سووڕانەوە بەدەوری هەرەمەکاندا. ڕۆمانەکەشی لەسەر ململانێی دوو برا بنیات نراوە، یەکێکیان دەیەوێ بەردەکانی هەرەمەکان لە بنیاتنانی بەنداو و پردگەلێک لەسەر نیلدا بەکار بهێنێ و ئەوی تر دەیەوێ دووبارە هەرەمەکان نۆژەن بکاتەوە و لەدەرەوە وەک ئەوەی بووە پۆشتەی بکاتەوە بۆ ئەوەی تیشکی خۆر لە دۆڵەکە بداتەوە و لە هەورەکان بۆ ئەوەی باران ببارێ.. لە هەمان کاتیشدا ببێتە سەرچاوەیەکی باوەڕ بە هێزێکی مەزنتر و دوو براکە ڕێک نەکەوتوون.

مندلسن لە گەردوونناسێکی ئینگلیزیی سەردەمی بیستووە کە هاتووەتە میسر و هەرەمی پێواوە و دڵنیا بوو کە پێوانەکانی هەرەم پێوانەگەلێکن لە ئاسمانەوە هاتوونەتە خوارەوە... لەبەرئەوە دەبێ گەلی ئینگلیز دەست بە ئینج و پێ و یاردەدا بگرێ، چونکە بە ڕەسەن فیرعەونین، ئەم پیاوە بیانسی سمیت _ ی گەردوونناسی لاوە. باوکی میرالای بووە لە هێزی دەریایی بەریتانیا. ئەم لاوەش بەرپرسە لەوەی ئینگلتەرا سەتان ساڵ دوور ماوەتەوە لە پێوانەکانی مەتری و دەییەکان. هۆیەکەشی ئەوە بوو کە شێتی ئەو ئەندازیارانەیە کە هەرەمەکانیان بنیات ناوە!

دواتر ئەوکـتێبـەی دۆزییـەوە کە ئەم سـمیت_ ە بە ناونیـشانی " کەلەپوورمـان لـە هـەرەمـە هـەرە گـەورەکـەوەیە "... ئەم گـەردوونناسـە بلیمـەتە بـەشـێوەیەکی سـەیر مـردووە، کـە دۆزییـانەوە لەسـەر چارپایەکەیدا پاڵ کەوتبوو و بە کاڵایەکی سپییـەوە پێچراوەتەوە وێنەی هـەرەمـەکانی جیزەی لەسـەر کێشـراوە و نامـەیەکی لەسـەر سینگی دانراوە تەواو نەبووە و بەم دەسـتەواژەیە دەستی پێ کردووە:" بۆ خوای خۆشەویستی توانا و میهرەبان دەمەوێ ئەم داوای لێ بوورنەی ئاراستە بکەم "...

لەوەش ئاسـانتر نییە ئەم دەسـتەواژەیە بنووسـرێت و بڵێین: فیرعەونەکان هـەرەمـەکانیان بنیـات نا..

وەرە لەگـەڵمـدا بیـانژمـێـرین: چۆن ئەم ملیـۆنان تەنانـەیان مـاوەی پتـر لە بیـست کـیلۆمـەتر گواسـتوەتەوە؟.. و بەچ هۆیەک؟.. لەسـەر شـانیـان؟ بە گوێدرێژان؟ لە بەلەمگەلی ناو نیل؟ ئینـجا چۆنیان لەسـەر لمی ناڕێکدا جوولاندیانەوە؟ داخۆ لەسـەر قەدی دارانیان غلۆر کردووەتەوە؟

چەند دار لە هـەمـوو مـیـسـردا هـەیە کـە تەواوێک لە دارسـتـان خـاڵیـیـە؟ ئاخـۆ بە گـوریسـیـان بەسـتوونەتەوە؟ نە گوریس و نە تەل لەو سـەردەمـانەدا نەزانراون! چەند کرێکار؟ سـەت هـەزار؟ کێ خواردن و خواردنەوەیان دەداتێ؟ کێ سـەرپەرشـتیی کاری گواستنەوە و پاڵپێوەنان و پێکەوەنان و ڕێکخستنی بەردەکان دەکا؟ چەند هـەزار سـەرکار؟ چەند ئەندازیار؟

هـەندێک گـەڵای بەردیمان دیتـووەتەوە کـە بەڕاڵە بنیـاتنانی هـەرەم بە کرێکاران دەگـەیی... لە هـەر بەردییـەکدا ژمارەی ئەو کرێکارانەی دەبێ ئەرکێکی دەسـتنیـشـانکراو جێبـەجێ بکەن... ئینجا لە گەڵای تردا ناوی سـەرۆکەکانی کرێکاران و لە کاتێکی دیاریکراودا دەبێ چی بکەن...

ئینجا ئەگەر زانیمان کە فیرعەونەکان سـاڵی تەنیا سـێ مانگ کاریان کردووە، کە ڕۆژانی لافاوە، کـە مـیـسـرییـەکان پێویسـتـیـان بە کرێکارانی ئاودێری یان کرێکارانی ناو کێڵگەکان نییـە، ئەدی لەکۆتاییی ئەم ماوەیەدا ئەم کرێکارانە چی دەکەن؟

هـەندێک لە زانـایان جـەخت لەسـەر ئەوە دەکـەن کـە دانیـشـتوانی مـیـسـر لەسـەردەمی بنیـاتنانی هـەرەمـەکاندا گەیشتووەتە بیست ملیۆن و ژمارەی کرێکارانیش هـەر دەبێ ملیۆنێک بێ.

وەرە پێکەوە پرسـیـار بـکـەین: بەرەبوویان لەکـوێ دادەنرا؟ لە کـوێیـان هـەڵدەگـرت؟ ژمـارەی ئەو کرێکارانە چەند بوون کە خزمەتی ئەم کرێکارانەیان کردووە؟

ئایا سەرکارەکان قەمچییان بەکار هێناوە؟

تاکـە یەک بەڵگە بەدەسـتەوە نییـە کە تووندوتیژی و سـەرکوتکردن و کۆیلەکردن پاڵیان بە گـەلەوە نابێ هـەرەم بنیـات بنێ. بەکـۆیلەکـردن تـەنیـا بۆ دیلەکـانی جـەنگ بووە. مـیـسـریش لە ڕۆژگـاری بنیـاتنەرانی هـەرەمـە پلەپلەکاندا لە خـۆشگوزەرانیدا دەژیا. تەنانەت مـیـسـرییـەکان لەگەڵ دیلەکانی جەنگدا لەوپەڕی نەرمی و بەزەییدا بوون.

یەکێک لە زانایانی ماتماتیک ئەو کاتەی بە ٦٤٠ ساڵ لێک داوەتەوە کە هەرەمی هەرە گەورە دەیەوێ بە کرێکاران ئەنجام بدرێ.

ئەوە بەسە کە بزانین بەرد دەبێ تا بیست کیلۆمەتر بگوێزرێنەوە یان بجووڵێنرێنەوە و تاکە کرێکارێک لە ڕۆژێکدا بۆ ماوەی سێ مانگ بەرد بگوێزێتەوە... دوای ئەوەش دەبێ دابتاشرێت و بەرز بکرێتەوە و بەبێ ڕووشاندن لە شوێنی گونجاو دابنرێ.. لەگەڵ بە بەرچاوگرتنی گرتنی ڕێسا ئەندازەیی و گەردوونییەکان و.. تاکە یەک هەڵەش تەنانەت لەهەزاردا یەکیش لە هەموو لایەکاندا نەکراوە.. چۆن؟ ئەو ئامێرە ئەندازەیی و گەردوونییانە چین فیرعەونەکان بەکاریان هێناوە؟ و بۆ کوێ چوو؟

ئەمە ئەو سەرەتا ئەفسووناوییەی ئەم دااڵنە درێژە بەرینەیە کە ناوی: بلیمەتیی میسری فیرعەونی–ە.

یەک لەو بلیمەتانەی میسر، یان بلیمەتی گشت سەردەمەکان ئەم پیاوەیە: ئیمحووتەب.

ئەمە لیۆناردۆ داڤنشی–ی سەردەمی کۆنە.. کە نۆژدار و ئەندازیار و نووسەر.. بوو. ئەو نەخۆشانی چاک دەکردەوە و پەرجۆکەڵی بەدی دەهێنا و.. ئەویش بوو هەرەمەکانی بنیات نا و ئەو میسرییانی فێرە نووسین کرد و.. هەر ئەویش بوو لە هیسی چرا و لە پەلکی داران مەرەکەبی ڕەشی بۆ داهێنان و... گەلی میسریش هەزاران بەیکەری بۆ دروست کرد _ لە مۆزەخانەی لۆڤەردا پەنجا پەیکەری هەیە... ئەوجا لە میسر پەرستیاری هەرچەندێک کەس تابووتێکی نەدۆزییەوە، نە لە هیچ هەرەمێکدا نە لە نزیکیاندا... ون بوو، یانیش خۆی خۆی شاردەوە بۆ ئەوەی وەک مەتەڵێکی هەموو سەردەمەکان بمێنێتەوە. هەروەها گریک و ڕۆمانەکانیش پەرستوویانە و.. نەخۆشەکان لە خەونیاندا دەیانبینی بە کەلپەلە سپییەکەی و ڕیش و ئەو کتێبەی بەدەستیەوە بوو سەری لێ دەدان..

هیرۆدۆت دوو هەزار ساڵ دوای بنیاتنانی هەرەمی هەرە مەزن کە سەری لە میسر داوە، لە کاهینەکانی بیستووە خواوەندەکان لە نێو خەڵکدا ژیاون و چیی تر ئەوە ناکەن و.. ٣٤١ پەیکەریان پیشان داوە و هەر یەکەیان لە یەکەم دروستبوونەوە وەچەیەک دەنوێنێ... ئاخۆ ئەمە بەڵگەی ئەوە نییە کە مرۆ یازدە هەزار ساڵ پێش ئەوە ژیاوە؟ ئاخۆ هەڵەیەک لە لێکدانەوەی بنیاتنانی ئەو هەرەمەدا هەیە کە مەسعوودیی مێژوونووسی میسریی بە ڕەسەن عێراقی لەبارەیەوە دەڵێ: بەر لە تۆفانی نووح بنیات نراوە و ئەوانەی بنیاتیان ناوە بە تۆفانیان زانیوە و هەموو نهێنییەکانی گەردوونیان لە ناو هەرەم داناوە..؟

هیرۆدۆتی مێژوونووسی گریکی و هەروەها مانیتۆن _ ی مێژوونووس، هەردووکیان بەرپرسیارن لە گەلێکی ئەو مەتەڵانەی سەریان لە زانایانی هەموو سەردەمەکان شێواندووە..

هیرۆدۆت کاهینەکانی بینیوە تەنیا بە ئاماژە بۆکردن شمەکیان لە زەوییەوە بەرز کردووەتەوە. داخۆ فیرعەونەکان لە کاتی بنیاتنانی هەرەمدا ئەوەیان کردووە؟ کاهینەکان تەنگەلی نامۆیان بینیوە لە زەوی نزیک دەکەوێتەوە و دەفڕێ... داخۆ ئەم تەنە سەیرانە یارمەتیی بەرزکردنەوەی ملیۆنان تەنیان لە بەرد داوە؟

کاهینێکی میسری کە ناوی هارووني سکەندەری بووە و لە ئیسکەندەرییەی سەدەی یەکەمی زایندا ژیاوە کوتوپڕ خولّکی ڕووبەڕووی بارانی بۆندار دەکرد لە ژێر میچی ماڵەوە... هەروەها بەرد و شمەکی ناوماڵی هەر بە ئاماژە بۆکردن بەرز کردووەتەوە.. هەر ئەویش بووە گوتوویەتی ئەوەی من دەیکەم گەمە و ڕابواردن نەبێ هیچی تر نییە، ئەگەر لەگەڵ ئەوەی گەورەکانی ئەفسوونی فیرعەونیدا بەراورد بکرێن کە لە کاتی بنیاتنانی هەرەمەکاندا کردوویانە. ئەم ئیمحووتەب–ە دانا پزیشکە فەیلەسووفە ئەندازیارە پەرستراوە، پەرجۆی هەرە گەورەی میسرە و هەر تەنیا خۆی دەتوانێ پێمان نیشان بدا ئەوەی بوو چۆن بوو و چۆن بنیات نرا و ئەم هەموو هەرەمانە بۆ چییە؟ بگرە ئەم پیاوەی هەموو نەخۆشییە زەحمەتەکانی چاک دەکردەوە و بەتەنیا ئەو دەتوانێ بۆمان لێک بداتەوە چۆن فیرعەونەکان توانییان ئەم مەزنیەتییە لە هەموو زانستەکاندا بەدی بهێنن.

ئەو نووسینە بەردییانەی بە ناوی " بەردیی ڕەکانی ئەدوین سمیت " ناسراون کە درێژییان ١٥ پێیە ٤٨ باری سەیری نەخۆشانی گرتووەتە خۆ و چۆن پزیشک توانیویەتی هەموویان چارەسەر بکا... ئەم بەردییە ٧٠٠ دەرمانی تێدایە. هەموویان لە ڕووەک یان لە دەوەن وەرگیراون یانیش لە کاکلّەی ڕووەکی. ئێستاش زانستی نوێ بە پلەی یەکەم پشتیان پێ دەبەستێ، هونەرەکەش بۆ ئەم ئیمحەوتیبە دەگەڕێتەوە. لە کۆتاییشدا و لە پاش توێژینەوەیەک کە ٣٠٠ لاپەڕەی خایاند کۆرت مندلسن _ ی زانای فیزیایی گەیشتە ئەم بۆچوونەی کەس پێش ئەو پێی نەگەیشتووە و بەم ئەنجامە کامەرانە، تا کاری توێژینەوەی تر پەیدا دەبێ.

دەڵێ: هەرەم بەخۆی لای فیرعەونەکان بایەخیان نەبووە، بگرە " بنیاتنانی هەرەم " یان بەلاوە بایەخدار بووە، چونکە بنیاتنانی هەرەم بنیاتنانی گەلی میسریشی لەگەڵدا بووە. بنیاتنان: کۆکردنەوە و ڕێکخستن و تواندنەوە و ئەندازە و موبوستێکی بەرزە. ئەوەی فیرعەونەکان کردوویانە ئەوەیە کە دەبێ ئێمە لەم سەردەمەدا بیکەین – هەر بەخۆی دەڵێ: ئامانجی مرۆی نوێ ئەوەیە، یان پێویستە ببێ: دەبێ پێکەوە بنیات بنێین و یەکتری بناسین و خۆمان لە پێناوی مەبەستێکی بەبایەختر و بالاتر لە ببر بکەین... دەبێ هەرەمێکی نوێ لەسەر هەموو خاکێک و لەهەموو دڵێکدا بنیات بنێین...

بۆ نموونە: پێکەوە کاربکەین بۆ ئەوەی ڕێ لە پیسبوون بگرین.. پیسبوونی ئاو و هەوا.. دەبێ

چارەسەرێک بۆ گازدەردەرەکانی ئۆتۆمۆبێل و فڕۆکە و کەشتی و کارگەکان بکەین.. چارەیەک بۆ ئەو موورووکوژانە بدۆزینەوە کە موورووییان پێ دەکوژین، کە مەل و خۆشمانی پێ دەکوژین.

ئەوەشمان بۆ دەگێڕێتەوە کە لەگەڵ هەندێک لە لاوان چووەتە سەر ڕۆخی گڕکانێک لە ڕۆئاوای ئەفریقیا، لە خراپترین بارودۆخی تەندروستیدا لە لاڕۆخدا عەشیرەتێکی دە هەزار کەسیی لێ ژیاوە. هەمـــوو دەوروبەریان ژاری بە ژار بووە، بۆیە منداڵان هەر لەو ســـاتەدا لە دایک دەبن و دەمرن، ئەگەر ئەم مرۆڤە سەرەتاییانەمان چارەسەر بکردبا، یان دوورمان خستنایە لە پیسبوون دەژیان و دووچەندان دەبوون. ئەمەش ڕێک ئەوەیە کە هەمووماڵان بەدەستیەوە دەناڵێنین، ئێمە لەڕۆخی دەریاچەیەکی گڕکانی ژاراویدا دەژیین...

لە جیهاندا هەرەمی زۆر هەن، لە سوودان و حەبەشە و مەکسیک و پیرۆدا، بەڵام بۆ ئامانجی تر بنیات نراون. بەڵام ئەو ئامانجەی لە هەموو بارەکاندا بەدی هاتووە: ئەوەیە کە خەڵک پێکەوە بوون و پێکەوە ژیان و پێکەوە مردن.

کاتێک مندلسن وتارێکی لە کۆواڕێکی سویسریدا لەبارەی " یەکەتیی هێزەکانی گەلی کارگەر لە میسر " لە بنیاتنانی هەرەمدای بڵاو کردەوە، برادەرانی لە زانایانی ئەتۆم تووڕە بوون، وایان زانی گاڵتە بەوان دەکا. کە پتر لە بیست ملیۆن دۆلاریان خەرج کردووە کە لە جووڵەیەکی نامۆی وردیلەک " جزیئە " ی دەوری ناوکەی ئەتۆمی کۆباڵت دەتۆژییەوە. ئەوەی تووڕەی کردن ئەوەبوو کە گوتبووی: کارەیلی گەلێک مەزن هەن بۆ ئامانجگەلی هیچ و پووچ!

کاری گەورەش ئەوەیە خەڵک پێکەوە کار بکەن، ئامانجی هیچ و پووچیش کە ئەوە بەهۆی جووڵەیەکی هەڵاتووی هەندێک ناوکەوە بێت.

بەڵام ئەو گەڕایەوە ئەو دەستەواژەیەی ڕاست کردەوە کە گوتی: مەبەستم ئەوە بوو بڵێم زانایانی ئەتۆم یەکیان گرتووە لە پێناوی بنیاتنانی هەرەمێکی گچکە،بەڵام یەکیان گرتووەتەوە!

لە ڕۆژی لەسەر مانگدا هاتنەخوارێی مرۆدا، هەموو جیهان حەپەسا، کرێکار و مووچەخۆر داواکاریی ئەوەیان لەبیرچووەوە سێ ڕۆژ پشوویان هەبێ لە حەفتەیەکدا.. بگرە بەوەوە خەریک بوون و ئەو هەڵمەتە بەناوبانگەیان لە بیرچووەوە کە داوای ڕزگارکردنی تووتییە جوانەکان دەکا لە پۆرتۆریکۆ، تا لەناو نەچن و.. هەروەها کەرکەدەن " خرتیت " یش لە کینیا لەناو نەچێ..

لە کۆتاییی توێژینەوە نایابەکەدا د. کۆرت مندلسن لە کتێبی " مەتەڵی هەرەمەکان " یدا دەڵێ: کاتی ئەوە هاتووە لە فیرعەونەکانی دانایانی سەردەمە کۆنەکانەوە فێر بین، پێکەوە هەرەمێک لە بۆشاییی ئاسماندا بنیات بنێین... لە پێناوی بەدیهاتنی ئاشتیی جیهانیدا.. کە ئاشتی لەسەر زەویدا نایەتەدی ئەگەر مرۆ یەک شتی گەردن کەش بە ئاسماندا بەرز نەکاتەوە.!

هەردەم ئەوە دەمێنێتەوە ئەوە چۆن ڕووی دا!

فۆن دینکن ـ ی نووسەری ئەڵمانی لە تازەترین کتێبێکیدا بەناونیشانی " وشەگەلێک و وێنەگەلێ " ٣٦٥ وێنەی شۆڕەواری کۆنمان دەخاتە بەرچاو، وایان دەبینێ کە لە مەتەڵە هەرە گەورەکانن لە گێتیدا..

لە پێشەوەی ئەم مەتەڵانەشدا: هەرەمە هەرە مەزنەکەیە.

هەروەها پێمان دەڵێ: زانایەک ناوی ماک لوهان ـ ە ڕایگەیاندووە کە لەناو هەرەمدا جۆرە شەپۆلێکی سەیر هەیە ئامێرە نوێکان تێک دەدا، هەروەها کایەگەلێکی موگناتیسیی سەیر و ورد هەن. ماک لۆهان دەڵێ: لە ناو هەرەمدا هێزەیلێکی نادیار هەن وازیمان پێ دەکەن و نازانین چین..

بەڵام ئەریک نۆرمانی توێژەرەوەی گەردوونیش دەڵێ: فیرعەونەکان دەبێ شەپۆلەیلی سەرووی دەنگیان لە بەرزکردنەوە و خاوێنکردنەوەی بەردەکانیشدا بەکار هێنابێ...

هەروەها دەڵێ دەبێ ئەوەیان زانیبێ، ئەگەر چووینەوە سەر نووسینەکانیان و... ئەوەی دەتوانین بیکەین ئەگەر لە جێی ئەواندا بین، دەبینین کە هەرگیز بە هۆگەلە مادییەکان ناتوانن تاکە یەک هەرەم بنیات بنێن..

دیسان دەگەڕێتەوە سەر ئەوەی کاهینەکان گوتوویانە و.. بۆ ئەوانەی لە سەردەمی بنیاتنەرانی هەرەمدا هەبووە لە توانستی نائاسایی بۆ جوولاندنی بەرد و ئاسن، دەشڵێ: ناچارین بگەڕێینەوە سەر خوێندنەوەی کتێبان. هەموو کتێبە کۆنەکان لە بەر ڕووناکیی سەردەمی ئەتۆم و ئەلەکترۆنییەکان و ئەندازەر بۆشایی ئاسمان...

هەروەها دەڵێ: ئەمێستا شوێنەوارناسی نوێترینی زانستەکانە.. زانستی داهاتووە.. ئەو زانستەیە کە بۆ هەموومان جەخت لەسەر پێوەندیی نێوانی فیرعەونەکان و دانیشتوانی هەسارەکانی تر دەکا.. پەیکەری ڕەمسیسی دووەم کە گۆیەکی لەسەر سەریدا ڕاگرتووە و لە تەنیشتەکانیدا دوو " باکێش " هەن، بێگومان هێمای ئەوەن کە دانیشتوانی میسر پێوەندییان بە گەلانێکی ترەوە بووە لە شوێنگەلێکی تری گەردوون...

بۆ نموونە: لە کتێبە کۆنەکان و ئەفسانە ڕۆهەلاتییەکاندا دەستەواژەی: " بیکەرەوە سمسم .. " دەبینین، کە ئەم دەستەواژەیە ئەگەر بگوترایە دەرگاگەلێک دەکرانەوە و چیاگەلێکیش دەجووڵانەوە بەو شێوەیەی لە "هەزار و یەک شەو"ەوە دەیزانین. ئەم دەستەواژەیە ڕاستەقینەیە. جەخت لەسەر ئەوەش دەکاتەوە کە دەنگی مرۆ کە دەڵێ بیکەرەوە سمسم دەشێ گەورە بکرێتەوە تاکو شەپۆلەکانی سەرووی دەنگ توانستی شکاندن و بڕینەوە و هەڵگرتنی ببێ...

فیرعەونەکانیش ئەمەیان کردووە، ئەمەش گومانی تێدا نییە!

ساجان–ی زانای ماتماتیکی گەردوونی دەڵێ: بوونەوەرانی تر هەن لە هەسارەکانی تردا، ئەمە ڕلستییە. بەڵام ئەوەی فیرعەونەکان بەشێوەیەک پێوەندییان پێیانەوە بووە، ئەمەیان بەڵگەیەکی سەلێنەرمان بەدەستەوە نییە.. ئەگەرچی بە دووری نازانم ئەم بوونەوەرانەی تر لە ماوەی جیا جیای مێژووی مرۆدا پێوەندییەکیان بە زەوی و دانیشتوانییەوە هەبێ. یان لە مێژووی زەویدا بەر لەوەی مرۆڤی لەسەر بێ.

لە ڕووداوە سەیرەکانیش ئەوەیە کە یەک لە پزیشکە فرەنسییەکان و ناویشی بوفیس _ ە کە چووەتە ناو هەرەمی، پاشماوەیەکی زۆری ئەوانەی بینیوە کە سەریان لەوێ داوە، سەرنجی ئەوەی داوە کە ئەم پاشماوانە بۆنی پیسیان نییە.. هەروەها چەند پشیلەیەکیشی بینیوە لە ناو هەرەمدا تۆپیون. لێشیان نزیک بووەتەوە و بۆنیان لێ نەهاتووە. پشیلەیەکی لەمانە بردووەتە دەرەوەی هەرەم، ئینجا نەشتەرگەریی بۆ کردووە. سەیری کردووە پشیلەکە نە شی بووەتەوە و نە بۆگەنیشی کردووە وەک مۆمیا کرابێ وابووە.. کە ئەم هەواڵە لە ڕۆژنامەکاندا بڵاو بووەوە، ئەندازیارێکی چیکی کە ناوی کاریل دریال بووە.. هەواڵەکەی قۆزتەوە و لە ماڵەکەیدا هەرەمێکی بچووکی دروست کرد و پارچەیەک گۆشتی خستە ناو هەرەمەکە و بیست ڕۆژ لەوێی هێشتەوە.. بۆگەن نەبوو. ئینجا بیست هێلکەی بۆ ماوەی چل ڕۆژ لە ژێر ئەم شێوە هەرەمییەدا هێشتەوە، پیس نەبوون.. ئینجا " گوێزانی ڕیشتاشینی " بیست ڕۆژ هێشتەوە سەیری کرد ئەم" گوێزانانە تیژییەکەیان پاراستووە وەک بڵێی کەس بەکاری نەهێناون.. هەروەها سەربازان لە جەنگی دووەمی جیهانیدا تیغەکانی ڕیشتاشینیان لە ژێر شێوەیەلێکی هەرەمی دادەنا و دەیانخستە بەر ڕووناکی.. تیشکی خۆر بێ یان مانگەشەو، تیژییان زووتر پتر دەبوو.

کەوابێ شێوەی هەرەمی چی لە شمەک و خەڵک و لاشەی مردووان دەکا، هەروەها لەو ڕووناکییەدا کە بەسەر هەرەمەکەوە بەخۆی تیشک دەداتەوە؟

چاریش نییە هەر دەبێ بگەڕێینەوە سەر ئەو لێدوانەی د. عەمر جوهەید _ ی زانای میسری لە زانکۆی "عەین شەمس"دا، من لێرەدا لە کتێبی " خوداوەندەیل و ئەهریمەنگەل گالیسکە ئاسمانییەکان " ی دانانی ئەریک نووما. لەو وتارەوە دەگوێزێتەوە کە ڕۆژنامەی " تایمس " ی ئینگلیزی ڕۆژی ١٤ ی یۆلیۆی ١٩٦٩ بڵاوی کردووەتەوە، دەڵێ:

ئەو زانایانەی تیشکی سینی بەکار دەهێنن _ لە ڕاستیدا تیشکی گەردوونی بەکار دەهێنن _ لە خوێندنەوەی هەرەمی خەفرەع _ ی نزیکی جیزە، ئەو شتانەی لەسەر ئامێرەکانی بەردەمیاندا بینییان سەرسامی کردن.. کە کاریگەریی لەسەر ڕەوتی تیشکی گەردوونی لە ئامێرە تازەکاندا کە پشتیان پێ دەبەستن ئێجگار سەیربوو. ئەمان تا ماوەی ساڵێک هەموو ڕۆژێک ٢٤ سەعات کاریان دەکرد، بە ئومێدی ئەوەی ژووڕە نهێنییەکانی ناو ئەو هەرەمە بدۆزنەوە کە کێشەکەی شەش ملیۆن

تەن بەردە. ئەمان کە ڕەوتی تیشکی گەردوونییان لەسەر شریتی موگناتیسی تۆمار دەکرد، بیرۆکەکەش ئەوە بوو کە تیشکی گەردوونی ئەگەر لە گشت لایەکەوە کەوتە سەر هەرەم و ئەگەر هەرەم لە ناوەوە پتەو بێت ژووری لە ناودا نەبێ، ڕەوتەکەی یەک دەبێ. بەڵام ئەگەر بۆشایی لە ناو هەرەمەکەدا هەبێ ئەوە دەبێتە هۆی کەوتنەوەی تیشکی زۆرتر.بەسەر ئامێرەکانی دۆزینەوەی تیشکی گەردوونی. بەوەش دەزانین کە ژوورگەلێک لە شوێنێک لە شوێناندا هەیە. پتر لە یەک ملیۆن دۆلاریش بۆ ئەم پرۆژەیە خەرج کرا.

لە زانکۆی عەین شەمسدا د. عەمر جوهەید هەزاران تۆماری پیشان دام. ئینجا ماوەیەک دوودڵ بوو لەوەی پێم بڵێ لە تەنگژەدام. ئینجا دەستی بۆ یەک لە شریتە کانزاییە تۆمارکراوەکان درێژ کرد و گوتی: ئەمە مەیدانخوازی لە هەموو قانوونە زانراوەکانی زانست و ئەلەکترۆنییەکان دەکا. یەک لەم شریتانە لە ئاوەزی ئەلەکترۆنی دانرا و سەیری کرد جموجۆڵەکەی ناباو و نا ئاساییە. ئەمەش هەرگیز بەلای زانستەوە نابێ.

لە بارەی ئەم هەموو ڕەنجەی دراوە و بەهۆی هێزێکی نادیاری ناو هەرەمەکەوە، بە فیرۆ چووە کە ئەمڕۆ ئاوەز ناتوانێ بیزانێ، پرسیارم لە د. جوهەید کرد, د. عەمر دوودڵ بوو ئینجا گوتی: یان دەبێ ئەندازەی هەرەمەکان هەڵەیەکی بنچینەییان هەبێ، کار لە ڕەوتی تیشکی گەردوونی دەکا، یانیش نهێنییەکی لە سەرووی توانستی ئاوەزی مرۆیانەوە هەبێ ناتوانێ بیزانێ... ئەم نهێنییە چیی ناو دەنێی بنێ: ئەفسوونی فیرعەونی یان هێزی شاراوە (نادیار) یان نەفرەتی فیرعەونان.. لەناو هەرەمدا هێزێک هەیە مەیدانخوازی لە قانوونەکانی هەموو زانستەکان دەکا. ئەم هێزەی کە لەناو هەرەمدایە هێشتا لەتوانستیدا هەیە کار لە نوێترین ئامێرێک بکا کە مرۆ دایهێنابێ.

هەروەها فیرعەونەکان یەکەم کەس بوون ئاماژەیان بۆ بوونی پارزەوینێک کردووە کە ژێر ئاو کەوتووە، ئەم پارزەوینەش لەلای ڕۆئاواوەیە و دانیشتوانی ئەم پارزەوینە خنکاوە بالابەرز و ژیر بوون و لە شوێنانی ترەوە هاتوون و گەڕاونەتەوە ئەوێ.

ئەم پارزەوینە ژێرئاوکەوتووە ئەوەیە کە دواتر بە ناوی کیشوەری " ئەتلانتس " دەوە ناسرا، لەو شوێنەدا بووە کە ئۆقیانووسی ئەتلانتیک دایدەپۆشێ و.. تەنیا دوورگەکانی کەناریا نەبێ هیچی کە لەم پارزەوینە نەماوە، کە دەکەوێتە سەر هێڵێکی ڕاستە لەگەڵ هەرەمەکانی جیزە _ وەک لەمەو پاش دەبینین!

چاوپێکەوتنێک لەگەڵ
نووسەری گەورەی بەرازیلی پاولۆ کۆیلۆ

سازدانی: ماکسیمیلیان پرۆبست، کیلیان ترۆتەر

ئەو خۆشحاڵە بە فۆتۆکۆپیکردنی کتێبەکانی بەدزییەوە، ئینتەرنێت بۆ ئەو گوندێکی جیهانییە. ناسراوترین نووسەری بەرازیلی Paulo Coelho پاولۆ کۆیلۆ لە چاوپێکەوتنێکیدا لەسەر تۆڕی سکیاب Skype، خۆشحاڵیی خۆی دەربڕی بۆ شۆڕشی دیجیتاڵی، هەرچەندە ئەم شۆڕشە کاریگەریی خراپی بۆ سەر بازاڕی کتێب هەیە.

* بەڕێز کۆیلۆ، کتێب فرۆشەکان چ مانایەکی لای ئێوە هەیە؟

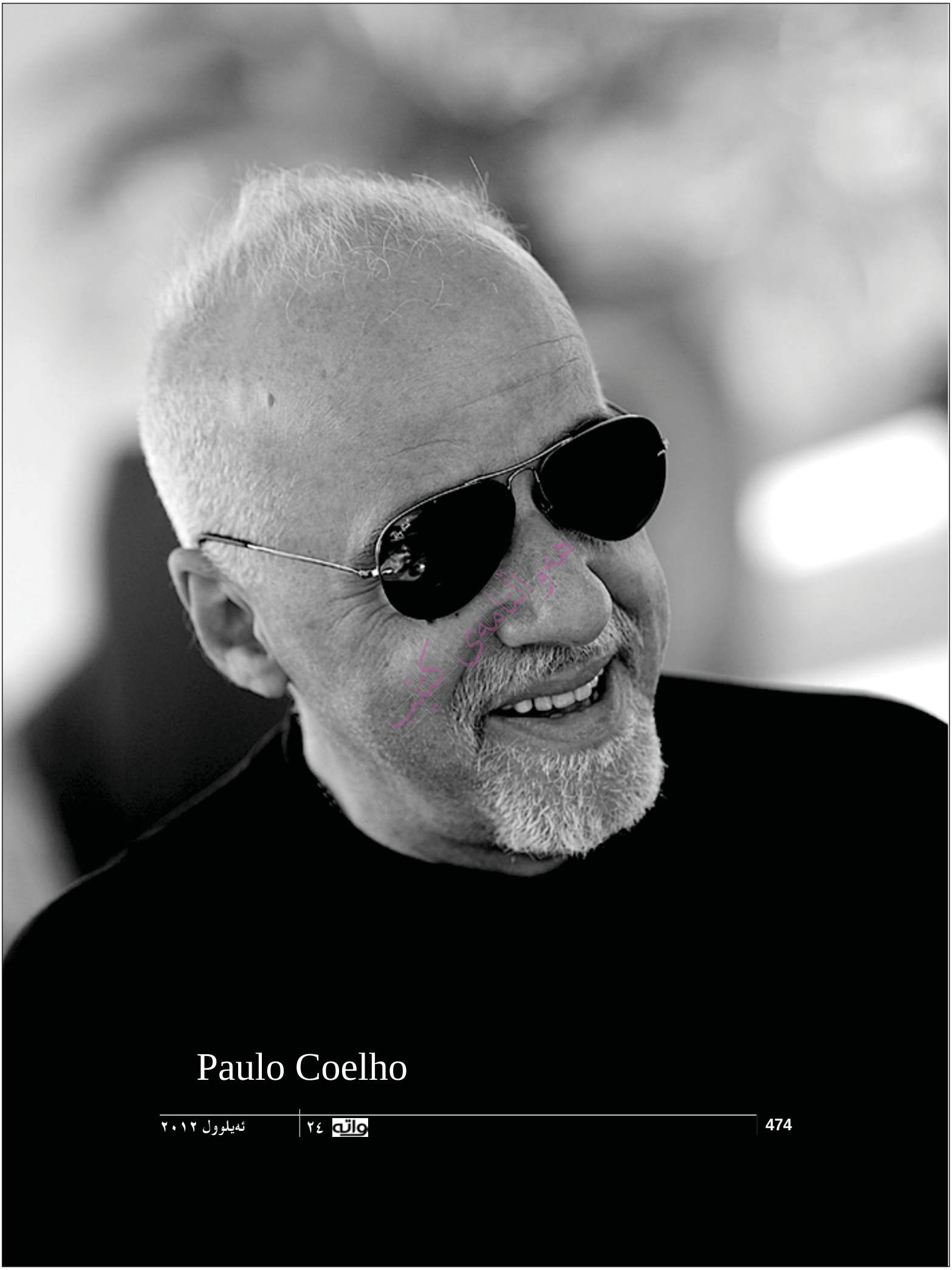
– کتێب فرۆشەکان وەکو پەرستگایەک وان بۆ من. تۆ لەوێندەر کتێب دەبینیت، تۆ دەتوانیت لەگەڵ کتێب فرۆشەکان قسە بکەیت ئەمەش شتێکی زۆر خۆشە.

* ئێوە هیچ ترستان نییە، کە ئەم پەرستگایانە بەرەو داخستن بڕۆن، لەکاتێکدا کە نووسەرە باشەکان بۆ نموونە وەکو بەڕێزتان، کتێبەکانی بە شێوەی E-Books بە کەمترین نرخ بۆ نموونە بە ٩٩ سەنت بفرۆشرێت؟

– تۆ جارێک وازبێنە با من شتێکتان پێ بڵێم: کاتێک Gutenberg گوتنبێرگ ئامێری چاپکردنی داهێنا، قەشەکان یەکسەر گوتیان باشترە ئێمە لەم جیهانە بکشێینەوە، چونکە ئەم ئامێرە جیهانی زۆر خێرا کردووە، جاران ئێمە دەهاتین پیتمان دەچنی، کتێبەکانی ئێمە هونەرێکی مەزن بوو، بەڵام ئێستا ئەم ئامێری چاپکردنە هەرزانەی گوتنبێرگە دروست بووە و جێگەی گرتووەتەوە.

هەر شۆڕشێکی تەکنەلۆجی توانیویەتی پلاتفۆرمێکی نوێ بۆ شۆڕشێکی کولتووری دروست بکات. لەبەرئەوە من بەهیچ شێوەیەک باوەڕناکەم کە ئەم پەرستگایە (کتێب فرۆشەکان) نەمێنێت.

وەرگێڕانی لە ئەڵمانییەوە: ئەردەڵان عەبدوڵڵا

Paulo Coelho

هەولێر ئاماده‌ی کتێبە

گەر سەیر بکەیت، کاتێک فیلم دروست بوو، کۆتایی بە (شانۆ) نەهێنا.

* ئاخۆ ئەم شۆڕشەی کە ئێوە باسی لێوە دەکەن، تا چەندە کاریگەری دەبێت بەسەر دەزگاکانی چاپ و بڵاوکردنەوەی کتێبەوە؟

– من ئێستا نزیکەی ٨ ملیۆن هەوادارم لەسەر تۆڕی Facebook فەیسبوک هەیە، سایتەکەم مانگانە نزیکەی دوو ملیۆن کەس سەردانی دەکەن و شتەکانم دەخوێننەوە. دەزگاکانی چاپ و بڵاوکردنەوە لەوە تێناگەن و نازانن چەند ئەمە شتێکی گرینگە. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا بەشێوەیەکی تەقلیدی فرۆشی کتێبەکانی چاپخانەکان و کتێب فرۆشەکان، شتێکی گرینگ و پێویستە. بەڵام ئەم شتە تەنیا ئێمەی نووسەر ناتوانین بڕیاری لەسەر بدەین و تەنیا پێوەندی بە ئێمەی نووسەرەوە نییە.

* زۆرێک لە نووسەرەکان حەزیان بە تۆڕە کۆمەڵایەتییەکان نییە، ئەوان ئەم تۆڕانە تەنیا بە کات کوشتن دادەنێن، ئەوان زیاتر پێویستییان بە کاتە بۆ نووسینی کتێب. هەربۆیە دەڵێن پێویستە خۆیانەرانیش چیتر واز لە دەمەتەقێی ناو ئینتەرنێت بهێنن و بچن کتێب بخوێننەوە.

– من ئەم بۆچوونەم زۆر بەلاوە سەیرە. من هەموو کاتێک کاتی ئەوەم هەیە بۆ ئەوەی بچم کتێب بنووسم، یان بچم کاربکەم، هەروەها کەمێک کاتیشم هەیە بۆ ئەوەی بچم سپۆرت (وەرزش) بکەم. لەبەرئەوە من پێم وایە: یەکێک لە خاڵە گرینگەکان بۆ زیاتر نووسەر ئەوەیە، کەبە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ پێوەندی لەگەڵ خوێنەرانی خۆی هەبێت، چونکە بەم شێوەیە نووسەر زیاتر لە ڕاستییەکان تێدەگات. دیارە ئەمە نەک تەنیا وەکو نووسەر، بگرە وەکو مرۆڤێکیش لە ژیان یارمەتیم دەدات. دوێنێ من لەگەڵ هاوڕێیەکم لە ئینتەرنێت قسەم کرد، کە خەڵکی مۆنتێنێگرۆیە، ئەو باسی سەربورده (حکایەتە) نایابەکانی مۆنتێنێگرۆی بۆ دەکردم. پاش ئەویش یەکسەر لەگەڵ هاوڕێیەکی چینیم کەوتینە چاتکردن (قسەکردن لەسەر ئینتەرنێت). ئەمانە هاوڕێی من، هەرچەندە من بەشێوەیەکی فیزیکی ئەوانم نەدیوە، بەڵام ئەوان دەتوانن لەگەڵ من گفتوگۆ بکەن، من بەشێوەیەکی ئیکستریم (توند) زیاتر شت فێردەبم و خۆشحاڵیی زیاتریشم پێ دەبەخشێت. ئەمە ڕێک وەکو ئەوە وایە تۆ بچیت بۆ باڕێک. دیارە نووسەرەکانیش دەبێت بەبەردەوامی سەردانی بارەکان بکەن.

* بەڵام بۆچی زۆربەی نووسەرەکان ناچن بۆ باری دیگیتاڵی؟.

– ئەوان ترسیان هەیە، کە بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆیانە پێوەندی لەگەڵ خەڵکیدا بکەن، ئەمەش تەواو هەستێکی مرۆڤانەیەو پێوەندی بە سروشتی مرۆڤەوە هەیە. کاتێک تۆ بۆ یەکەم جار شتێکی

بێگانە دەبینیت، سەرەتا سڵی لێ دەکەیتەوە.

* داخۆ دەبێت ئێمە لە Amazon* ئەمازۆن بترسین؟ یان لەو لۆجیکەی ئینتەرنێت کە دەڵێت: The winnertakesit all?**

– ئەوە لۆجیکی ئینتەرنێت نییە، بەڵکە ئەمە لۆجیکی " منطق" ی جیهانی ئەمرۆمانە. ئێستا حاڵی حازر یارییەکانی جامی پاڵەوانێتی تۆپی پێی ئوروپایە. ئاخۆ خەڵکی هیچ بەلایانەوە گرینگە کێ دووەم یان سێهەم دەبێت؟. نەخێر، بەڵکە تەنیا ئەوەی گرینگە، کێ یەکەم دەبێت و دەیباتەوە. هەرچەندە من دڵنیام کە ئەڵمانیا دەیباتەوە***. لەبەرئەوە جیهانی ئەمرۆشمان رێک ئاوایە، جا کەسمان نازانین کێ براوە دەبێت، ئەمازۆن یان کێی تر براوە دەبێت. بەڵم: بەیانی مونافیسەکانی شتێکی نوێتر دادەهێنن، بەم شێوەیەش هەلومەرجەکە بە تەواوەتی دەگۆڕێت. ئێمە ناتوانین ڕەوڕەوەی پێشکەوتن ڕابگرین، بەڵکە ئێمە دەبێت خۆمانی لەگەڵدا بگونجێنین، لێ پێشکەوتن دەبێت بەردەوام بێت. وازبێنن با سوود لە هەموو تەکنەلۆجیایەکی نوێ وەربگرین.

* بەڵام ئاخۆ ئێوە چۆن دەتوانن بەو شێوەیە بکەن؟

– پێش چەند هەفتەیەک پرسیارم لەو دەزگای چاپخانەیەی کە کتێبەکانمی لێ چاپ دەکەم کرد، ئاخۆ دەتوانم هەموو کتێبەکانم بەشێوەی E-Books بە نرخی ٩٩ سەنت بڵاوبکەمەوە، دیارە بێجگە لە رۆمانی "کیمیاگەر". ئەویش ڕازی بوو. بۆماوەی سێ هەفتە کتێبەکانمی بەم شێوەیە بڵاوکردەوە، کاتێک ئەو بە شێوەی E-Books کتێبەکانم بڵاودەکاتەوە، ئەو هیچ پارە نادات بە چاپکردن و بڵاوکردنەوەی کتێبەکانم. چی ڕووی دا؟. ئەو کتێبانەی کە بەشێوەی E-Books بە نرخی ٩٩ سەنت بڵاوی کردبوویەوە، توانییان پێشی رۆمانی " کیمیاگەر" یش بدەنەوە. رۆژنامەی نیۆرک تایمزی ئەمەریکی بڵاوی کردەوە، کە کتێبەکانم لە پلەی ٣٩ وە بەرزبوونەتەوە بۆ پلەی ٧. ئەمەش شتێکی نوێی فێری من کرد.:

گەر تۆ کەسێکی پیسکە نەبیت، ئەوا سەرمایەکەت زیاتر دەکات و دەیبەیتەوە.

* بەڵام ئەم حاڵەتە تەنیا نووسەرە گەورەکان دەگرێتەوە. بەڵام ئەی نووسەرە نەناسراو و بچووکەکان چی بکەن، کە دێن باشترین کتێب دەنووسن، بەڵام تەنیا ژمارەیەکی زۆر کەم خوێنەریان هەیە؟.ئەوان چۆن دەتوانن لەم جیهانە نوێیەدا بژین؟.

– گەر تۆ دەستت بە نووسین یان بە سەماکردن کرد، تۆ ئەم کارە بە قەناعەتەوە دەیکەیت، تۆ بۆیە ئەو کارە دەکەیت، چونکە دەبێت ئەو کارە بکەیت. من بەرازیلیم، من هیچ وەختێک لەو باوەڕەدا نەبووم، کە لە ڕێگەی کتێبەکانمەوە رۆژێک لە رۆژان دەوڵەمەند ببم. بەڵکە بە پێچەوانەوە، هەموو کەسێک ئەوکاتە پێی دەگوتم کە ئەمە هیچ کاتێک ڕوونادات، پارە پەیداکردن تەنیا لە ڕێگەی

کارکردنەوە دەبێت. گەر تۆ بتەوێت پارەت لە ڕێگەی کتێبەوە دەست بکەوێت، ئەوا هەموو دڵت و ڕۆحت لەسەر کارەکەت دادەنێیت و بە جددیەوە کاردەکەیت. هەروەها گەر تۆ پارەشت دەست نەکەوێت، بۆ نموونە من خۆم ماوەی چەندین ساڵ بەم شێوەیە بووم، بەڵام لە کارکردن بەردەوام دەبیت.

* بەڵام لەم سیستەمەی بەڕێزتاندا کێشەیەک هەیە: گەر خوێنەرێک ئەو کتێبانەی بەشێوەی E- Books بە نرخی ٩٩ سەنت دەست بکەوێت، ئەوا ژمارەیەکی ئێجگار کەم ئامادەن ٣٠ دۆلار بە کتێبێکی کاغەز بدەن. کاتێک خوێنەرێک کتێبێک بە ٣٠ دۆلار دەکڕێت، دەزگاکانی چاپ و بڵاوکردنەوە، دەتوانن یارمەتی دارایی هەندێک نووسەری گرینگی تر بدەن، کە لە ڕووی داراییەوە هێندە وەزعیان باش نییە.

– ئەوە قسەی دەزگاکانی چاپ و بڵاوکردنەوەیە، بەڵام نووسەرەکان چی دەڵێن؟!.

* ئەوانیش هەمان شت دەڵێن.

– بەڕاستیتە؟!. کاتێک پرسیار لە خوار یان پێنج نووسەر دەکەیت، دەڵێن: ئەو نووسەرانەی کە بەناوبانگن و کتێبەکانیان دەفرۆشرێن، ترسناکن. یان دەڵێن کڤالێتەی کتێبەکانیان باش نییە، یان زۆر دەبەنگن... هتد. گەر نووسەرە بەناوبانگەکان یارمەتی نووسەرە ئاساییەکان بدەن، گەر ئەوانە ئازابن و بێن بڵێن: نووسەرە بەناوبانگەکان زۆر باشن، چونکە من بە پارەی ئەوان دەتوانم کتێبەکانم چاپ بکەم، گەر ئەوان بێن ئەمە بڵێن، ئەوا نووسەرە بەناوبانگەکان باشن، چونکە ئەوان دڵی زۆر خەڵک بۆلای خۆیان دەکێشن، بەم شێوەیەش حاڵەتێکی تر دروست دەبێت. بەڵام من بیر و بۆچوونی ئێوە لەبارەی نووسەری بەناوبانگەوە دەزانم، هەربۆیە پێتان دەڵێم: کاتی ئێوە تەواو بووە، ها، ها.

* کەواتە ئێوە هیچ هەستێکتان بەرامبەر بەم نووسەرانە نییە؟

– نەخێر. ئەمانە بۆچوونێکی ئەرستۆتالیستییان بەرامبەر بە نووسەرە بەناوبانگەکان هەیە. کامۆ نووسەرێکی بەناوبانگ بوو کتێبەکانی زۆر دەفرۆشران، بۆدلێریش بەهەمان شێوە بەناوبانگ بوو کتێبەکانی زۆر دەفرۆشران، هێنری میلەر و شکسپیریش بەهەمان شێوە. کەواتە گەر نووسەرە بەدبەختەکان بیانەوێت بەیارمەتی نووسەرە بەناوبانگەکان کتێبەکانیان چاپ و بڵاو بکەنەوە، پێویستە سەرەتا بیرو بۆچوونیان لەبارەی نووسەرە بەناوبانگەکان باش بکەن.

* ئێوە بۆچوونتان چۆنە لەبارەی پیراتەکانەوە" چەتەکان، دزەکان"؟. بەزۆریی کتێبی نووسەرە بەناوبانگەکان بە ساختە کۆپی دەکرێت و بڵاودەکرێتەوە. زۆر کەس

دەترسن: گەر خەڵکی فێری ئەم حاڵەتە ببن، ئەوا چیتر کەس نامێنێت کتێبێک بکڕێت.

– بەڵێ، ئەمە ڕیزیکۆیە " موجازەفە". بەڵام کاتێک من کتێبەکانم بە نرخی ٩٩ سەنت بفرۆشم، ئەو کاتە هیچ چەتەیەکی کتێب چاپکردن نامێنێت. بەڵام: من بەهیچ شێوەیەک ناڵێم کە چەتەی کتێب چاپکردن شتێکی خراپە !، بەرزترین و گرینگترین ئامانجی من ئەوەیە، کە کتێبەکانم لەلایەن خەڵکییەوە بخوێنرێتەوە. گەر چەتەش هەبێت، ئەوا هەردەبێت هەبن، لەبەرئەوە هیچ پێویست ناکات ترسمان هەبێت. من بە ڕاشکاوانە پێت دەڵێم: گەر کەسێک ببێتە قوربانی چەتەیەکی کتێب کۆپیکردن، ئەوا وەکو ئەوە وایە ئەو نووسەرە خەڵات کرابێت، ئەوە میدالییەکی گەورەیە !. چونکە چەتەکان تەنیا ئەو کتێبانە کۆپی دەکەن، کە قاچاخن، ئەوانەی کە زیاتر خەڵکی حەزیان لێیە بیانخوێنێتەوە. گەر من کاتێک بە شەقامێکی هیندستاندا بڕۆم، لەوێندەر لە کتێبخانەیەکی بچووکدا ببینم، منداڵێک تەنیا دە کتێبی هەیە، دووان لەو کتێبانەش هی منن کە بە قاچاخی کۆپی کراون، ئەوا ئەو کاتە من زۆر خۆشحاڵ دەبم و ئەمە جێگای شانازی دەبێت بۆ من.! من زۆر شانازی دەکەم، چونکە ئەمە مانای ئەوە دەگەیەنێت، کە هەموو خەڵکی حەز دەکەن کتێبەکانی من بخوێننەوە. جارێکیان سەردانی ئیمام کرد، لەوێندەر سەیرم کرد لە یەکێک لە چاپخانەکاندا، هەموو کتێبەکانی منیان بە قاچاخی چاپ کردووە. من زۆر خۆشحاڵ بووم، دەمویست لەگەڵ ئەو گەنجەدا قسە بکەم کە ئەم کتێبانەی منی دەفرۆشت. لێ کاتێک من پێم گوت کە من خاوەنی ئەم کتێبانەم، ئەو یەکسەر ڕایکرد. ئەو وای دەزانی کە ئێستا من دەچم شکاتی لێ دەکەم، بۆیە ترسا و ڕایکرد. بەڵام من نەمدەویست شکاتی لێ بکەم، بەڵکە دەمویست سوپاسی بکەم.

* باشە گەر ئێوە دزینی کتێب و چەتەی کۆپیکردنی کتێب بەلاتانەوە شتێکی خراپ نەبێت، کەواتە بۆچوونتان چۆنە سەبارەت بە مافی چاپکردنی کتێب؟.

– دیارە مافی چاپکردنی کتێب، داهێنانێکی جیهانی بازرگانییە نەک هی نووسەران. ئەمەش پارێزگاریی لە بازرگانی دەکات، نەک لە خاوەنی کتێبەکە. بۆچوونی من لەم بارەیەوە " دابەشکردنە". ئوستاد ئێکهارت، کە سۆفییەکی ئەڵمانیی بووە، دەڵێت: دابەشکردن پێوەندیی بە ڕۆحی مرۆڤەوە هەیە.

گەر تۆ لەگەڵ خەڵکی تردا کارەکەت دابەش نەکەیت، ئەوا هیچ بوونێکت نابێت. بائێمە لێرەدا ئەم قسەوباسەمان بەسەر Skype**** دابەش بکەین. من ئێوە دەبینم، ئێوەش من دەبینن. ئەمەش هیچی تێ ناچێت بۆ ئێوە، وە هیچیشی تێ ناچێت بۆ من. ئاخۆ ئەمە شتێکی خۆش نییە؟.

* قازانجەکانی بەرنامەی سکایپ ئەوەیە، کە ئێمە دەتوانین ژووری کارکردنەکەی ئێوە ببینین. ئەرێ ئەو تابلۆیە کێیە کە بەسەر دیوارەکەوە هەڵتانواسیوە؟.

– ئەوە کاتێدرالی Santiago de Compostela، ئەمەش بابەتی یەکەمین کتێبی من بوو. ئەم تابلۆیە

ژنەکەم کێشاویەتی، ئێستاش لەناو بیرۆکەمدا هەڵمواسیوە. لە ڕاستیدا دەبوایە من کتێبخانەیەکی گەورەم هەبێت، کە زۆر سەرنجڕاکێش بێت، وەکو ئینتەلێکتوێلە (ڕۆشنبیر) کۆنەکان، بۆ ئەوەی خۆم وا پیشانی خەڵکی بدەم، کە من چەندە کەسێکی گرینگ و بەهرەدارم. من لە ڕاستیدا زۆر بەهرەدارم، لێ نابێت ئەمە پیشانی خەڵکی تر بدەم، یان خۆم وانیشان بدسەم. ڕاستیی مەسەلەکە بەم شێوەیە: ئینتەرنێت شتێکی ئاسایی و سادەو ساکارە. لەبەرئەوە من لەو باوەڕەدام، کە مۆدێلی ئینتەلێکتوێلە کۆنەکان نەماوەو بەسەرچووە. ئێستا سەردەمی Internetuelle.

* ئاخۆ ئەم ڤیگورە نێوییە چ ڕۆڵێک دەگێڕێ؟.

– Internetuelle. دەتوانێت ستیلی نووسین بگۆڕێت. نووسین زۆر ڕاستگۆیانەتر دەبێت و، هیچ ئاڵۆز و ناخۆش نابێت. نووسین زۆر دیرێکت" ڕاستەوخۆ" تر دەبێت، لە هەمان کاتیشدا شتێکی ڕووکەشیش نابێت. نووسەر دەبێت زۆر بەکورتی چیرۆکەکانی بگێڕێتەوە و دیرێکت "ڕاستەوخۆش" بچێتە ناو کرۆکی بابەتەکەوە. ئەمەش حەزو چێژی خوێنەران زیاتر بۆ لای خۆی ڕادەکێشێت. ئەمڕۆ ئەو شۆڕشەی کە باسی لێوە دەکەم بڕێتییە لە: ئەمڕۆ تۆ وەکو نووسەر چەندین ڕێگات لەبەر دەمدایە، بۆ ئەوەی بەرهەمەکانت چاپ بکەیت. تۆ دەتوانیت لە ڕێگەی تایپکردنی ١٤٠ پیتەوە لەسەر تۆڕی ئینتەرنێتی Twitter نوێترەوە بنووسیت، یان تەنیا بە پێنچ دێر لەسەر Blog بلۆگەکەی خۆت شت بڵاو بکەیتەوە، یان دەتوانیت کتێبێکیش بنووسیت و بڵاوی بکەیتەوە. من لەو باوەڕەدام کە لە داهاتوودا چیتر ناوی (نووسەر) وەکو تەنیا یەدەگێکی خەڵکی نامێنێت بۆ ئەوەی کتێبیان بۆ بنووسێت، ئێمە ئەمڕۆ کۆمەڵێک هەلی هەمەجۆرمان لە بەردەستدایە.

* ئاخۆ ئێوە ئەو شتانەی کەلە Blog بلۆگەکەدا دەینووسن، ئەمە بە کارێکی ئەدەبی دادەنێن یان بە کارێکی هونەری؟.

– بەدڵنیاییەوە ! تەنانەت ئەوەشی کە لەسەر Tweets دەینووسم بەهونەری دادەنێم.

سەرچاوە: ڕۆژنامەی تسایتی ئەڵمانی.

.Paulo Coelho .Twittern ist Kunst. www. Zeitonline. de.28.06.2012.

پەراوێزەکان:

* Amazon ئەمازۆن سایتێکی گەورەی ئینتەرنێتییە، کە تێیدا کتێبی کۆن و نوێ دەفرۆشرێت.

** براوە دەبێتە خاوەنی هەموو شتێک، دروشمێکی ناو ئینتەرنێتە.

*** جێگای گوتنە جامی پاڵەوانێتی تۆپی پێی ئوروپا ئیسپانیا بردییەوە، ئەڵمانیا یەکەم نەبوو.

* Skype سکایپ بەرنامەیەکی ئینتەرنێتییە، کە خەڵکی لەڕێگەی کۆمپیوتەرە دەتوانن بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ پێوەندی بکەن و یەکتری ببینن و قسە لەگەڵ یەکتریدا بکەن.

٣٦ ملیۆن کەس بوونە قوربانیی سیاسەتەکانی ماوتسیتوونگ

میشائیل هۆلمس

"هەڵە بچووکەکان، بەرەنجامی گەورەیان لێ دەکەوێتەوە"

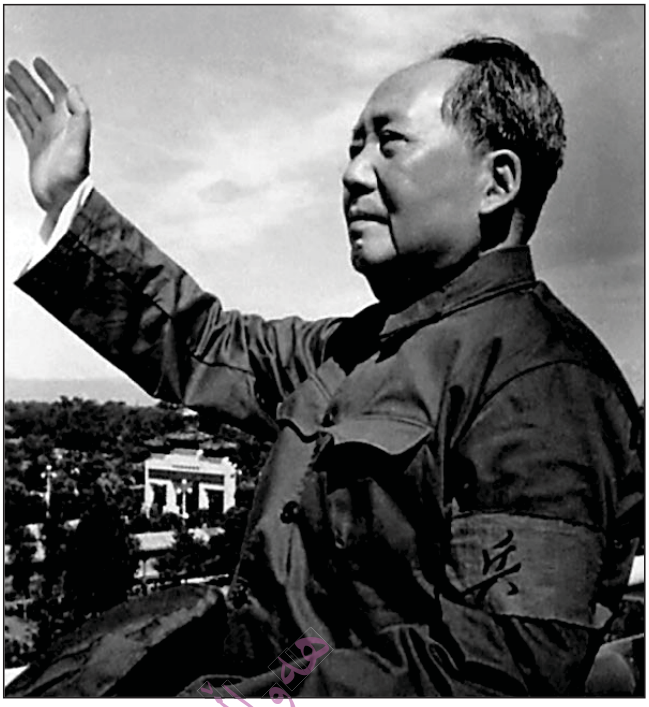
لە نێوان ساڵانی ١٩٥٨ تا ١٩٦٢ لە چین لەکاتی پێرەوکردنی سیاسەتی " بەسۆسیالیستکردنی پیشەشازی و ئابووریی ولات"، دایک و باوکەکان بۆ ئەوەی بژین، ناچار بوون منداڵەکانیان بخۆن. یەکێک لە شاهیەتحاڵەتەکان، کە لەو کارەساتە ڕزگاری بووە، باسی گەورەترین برسێتی دەکات، کە لە مێژوودا ڕوویداوە.

لە قەبرستانە مێژوویییەکەدا، لەناو دەروونماندا هەر قەبرێک ئاماژەیە بۆ چەندین مردوو. لە ڕێگەی سەرەکی چوونە ژوورەوەدا، هەموو ئەم قەبرانەی، بەشێوەیەکی ڕێکوپێک دانراون، بە بەردەوامی خزمەت دەکرێن، لەبەردەم ئەم قەبرانەشدا خەڵکانێکی زۆر ڕاوەستاون، هەموویان سەریان داخستووە و دەگرین. لێرەدا ڕۆژنامەنووسی ناوداری چینی یانگ ژیسینگ Yang Jisheng بۆ ماوەی بیست ساڵ بە بەردەوامی و بێ دواکەوتن، ڕۆژانە لەبەردەم یەکێک لەم قەبرانە کاری دەکرد.

"من بەم کتێبەم دەتوانم بەردێک بخەمە سەر قەبرەکەی باوکم و ٣٦ ملیۆن چینیی تر، کە لە برساندا مردن، بۆ سیستمێک، کە بووە بەهۆی مردنی ئەوان و لەوانە بێت خۆشم.". بەم شێوەیە یانگ ژیسینگ Yang Jisheng کتێبەکەی بەناوی سیاسەتیی گەورەترین بازدانی ماو تسیتوونگ و برسێتی لە نێوان ساڵانی ١٩٥٨ تا ١٩٦٢ دەست پێ دەکات.

دیارە پێشتر خەڵکی بەردی قەبرەکانییان بۆ دروستکردنی خانووبەرە بەکاردەهێنا. ئەم قەبرانەش، هێمنی و ئارامییەک بە ڕۆحی مردووەکان دەبەخشن و سەبوورییەکیش بەزیندووەکان دەدەن. کاتێک یانگ باوکی لە برساندا مردووە، ئەو لە قوتابخانەدا یەکێک بووە لە کۆمۆنیستە

وەرگێڕانی لەئەڵمانییەوە: ئەردەڵان عەبدوڵڵا

ماوتسیتوونگ

حەماسییەکانی ناو پۆل. لەگەڵ ئەوەشدا ئەو هێشتا باوەڕێکی تەواوی بە ماو و پارتی کۆمۆنیست هەبووە. لە نێوان ساڵانی ١٩٦٦ تا ٢٠٠١ ئەو وەکو ڕۆژنامەنووسێک کاری بۆ ئاژانسی هەواڵی حکومی Xinhua. خینوا کردووە. تاوەکو ڕوودانی کۆمەڵکوژییەکەی تیانمان*، ئینجا چاوی دەکرێتەوە.

خەڵکی یەکترییان دەخوارد

ئەمڕۆ لە تەواوی وڵاتدا کۆمەڵێک دیکۆمێنتی گرینگ دەرکەوتوون، کە بەشێکی زۆری ئەم دیکۆمێنتانە لە بەڵگەنامەکانی حزبی کۆمۆنیستدا دەرکەوتوون. ئەم بەڵگانە باسی سەردەمی برسێتی دەکەن، هەروەها لەناو بەڵگەکانیشدا چەند شاهیەتحاڵێک هەن، کە باسی کارەساتەکە دەکەن، لەپاش ئەم لێکۆڵینەوانە کە لەم بارەیەوە کراون، ئەو ڕاستییە دەردەخەن، کە ئەم کارەساتە، گەورەترین تاوان بووە کە لەمێژوودا دژ بەمرۆڤایەتی کرابێ.

زۆرکەس هێشتە بە گومانەوە دەڕوانن ژمارەی ڕاستەقینەی قوربانیانی ئەم برسێتییە گەورەیە. یانگ هەرچی بەڵگە و فایل هەیە لە ناوچەکەدا کۆی کردووەتەوەو لەگەڵ ئەو لێکۆڵینەوانەی کە لەسەر ئەم کارەساتە کراون، پێکەوە هەڵیاندەسەنگێنێت. بەپێی دواین خەملاندنی یانگ، کە پاش لێکۆڵینەوەیەکی وورد گەیشتووەتە ئەم بەرەنجامە، ژمارەی قوربانیانی ئەم کارەساتە دەگاتە نێزیکەی ٣٦ ملیۆن کەس. ئەمەش گەورەترین ژمارەی قوربانییە لە مێژوودا، کە هێندە کەس ببنە

قوربانی ئەزموونێکی سیاسیی سەقەت. یانگ رێگە دەدات، کە ئەو کەسانەی کە لەم کارەساتە رزگاریان بووە، باس لە (چیرۆکە خوێناوییەکان)، لەپشتی (ژمارە وشکە بێ رۆحەکانی مردووەکانەوە) بکەن.

خەڵکە برسییەکان بۆ ئەوەی بەردەوامی بەژیانیان بدەن و خۆیان لەم کارەساتە رزگار بکەن، شتی زۆر پیس و قێزەون و پاشماوەی خراپیان خواردووە، ئەوان لەو کاتەدا پەلاماری، کرمی زەوی، جرج و مشک، هەموو جۆرە مێرووێەک و گیانلەبەرێکیان دەدا و دەیان خوارد. هەندێک کەس برسێتیی وای لێ کردووە کە پەلاماری گۆشتی دایک و باوکی بدات، یان منداڵەکانی، یان خوشک و براکانی خۆی بخوات. زۆرجار هەموو گوندەکە لەناو دەچوو، قوربانییەکانیش لەناو قەبری بەکۆمەڵدا دەشارانەوە.

دۆزەخێک لە ترس

هەزاران کەس تەنیا لەبەر بیر و بۆچوونێکی بچووک، هەستێک، تەنانەت خەیاڵێکیش، وەکو دوژمنی گەل وەسف کران و سزا دران. لەو سالانەدا بێ کۆتا خەڵکی کۆ دەکرانەوە وەکو هەموو جارێک هاوار دەکرا " دوژمنانی شۆڕش "، ئەو کەسانەیان سزا دەدا، جنێو و سووکایەتییان پێ دەکرا، لێیان دەدرا و ئەشکەنجە دەدران. یانگ لەم بارەیەوە جوانتر حاڵەتەکەی باس کردووە، چۆن دۆزەخێک لە برسێتیدا دروست بووە، ترس لەئازارکێشان و ئەشکەنجەدان، کە هەموو هەموو کەسێکی گرتەوە، کە ئەمەش وای کردبوو هیچ خوندەیەک لە ئاسمانەوە نەگاتە ئەرز**.

دیارە زۆرجار، گومانێکی زۆر لەبارەی هۆکارەکانی دروستبوونی ئەم برسێتییە گەورەیە دەکرێت. یانگ گەیشتووەتە ئەو قەناعەتەی کە:

"ئەم برسێتییە لە ساڵانێکی زۆر ئاساییدا ڕووی داوە، کە بەروبوومی کشتووکاڵی باش بووە، هیچ شەڕێک ڕووی نەداوە، یان هیچ نەخۆشییەک و دەردێکی گران لە وڵاتدا بڵاو نەبووەتەوە. بگرە ئەمە ئەو ڕاستییەمان بۆ دەردەخات، کە تا چەندە ئەو ڕێژیمە تۆتالیتارییە شموولییە، درێندە بووە، کە وای کردووە ژیانی هەموو کەسێک بکاتە دۆزەخێک و هەموویان بکاتە دیل و ژیانی هەموو کەسێک لەناو ببات."

تیرۆر لە هەموو شوێنێکدا ئامادە بوو

کاتێک برسێتییە گەورەکە دەستی پێ کرد، سیستمی شۆڕشگێڕانە گەیشتە هەموو شوێنێک، "تەنانەت دوورترین گوندی وڵاتیش". پەلاماری هەموو " عەقڵ و خۆشەویستییەکی" کەسێکی دەدا. دەسەڵات گەیشتە دوا ترۆپکی خۆی و هیچ سنوورێکی نەهێشتەوە. جووتیارەکان پێکەوە کاریان دەکرد، هەر پێکەوەش نانیان دەخوارد و دەنوستن، هەموویان لەناو کۆمۆنی جەماوەریدا کۆ کرابوونەوە دەژیان***.

دروشمە گەورەکان، گۆرانییەکان و ئالا سوورەکان، لەگەڵ تیرۆردا لەهەموو شوێنێک ئامادە بوون. توێژێکی کەم حوکمی ئیمپراتۆریەتی خۆرییان دەکرد، دەسەڵاتیان بەسەر هەموو خێر و سامانی ئەو وڵاتە گەورەیەدا هەبوو، هەر ئەوانیش بڕیاریان دەدا، کە "چی، چۆن، کەی" شتەکان ڕوو بدات. هەربۆیە سەرکردە مارکسییەکانی پارتی کۆمۆنیست بەترسەوە دەڕوانن ئەوەی، کە کێ بەرپرسە لەو برسێتی و تۆندوتیژییەی، کە لەو سالانەدا ڕووی داوە.

"خێرابکەن، بۆ پێشەوە، چاکتر"، بەم شێوە ماوتسیتوونگ فەرمانی دەردەکرد، ئەو " گەورترین سەرۆک "بووە لە مێژووی چیندا، کە وەکو سەربازێکی ئازاو قارەمان خۆی پیشان دەدا، کە خاوەنی توانایەکی ئەفسوونماوی و بێ سنوورە. هەڵمەتی دەستبەسەراگرتنی موڵک ومااڵ، ڕادیکاڵتر و تۆندڕۆتر دەبوو، پاکتاوکردن درندانەتر بوو، هەروەها پلانەکانی ئاوەدانکردنەوە شەڕانیتر و ملهوڕانەتر دەبوو. خەملاندنی ڕێژەی پلانە ستراتیجییەکان بۆ کەرتی " کشتووکاڵی – ئابووری"، بەشێوەیەکی خەیاڵی بەرز دەکرایەوە.

سۆلجینیتزینی**** چین

حکوومەت داوای دانەوێڵەی دەکرد، لەکاتێکدا جووتیارەکان بەهیچ شێوەیەک ئامادە نەبوون، دانەوێڵەکەی خۆیان بدەن بە حکوومەت. لەهەمانکاتیشدا ملیۆنان کەسیان بە زۆرەملێ برد بۆ دروستکردنی بەندەاویی ئاو و ئاوەدانکردنەوە و ماندنی زەویی کشتوکاڵی، هەروەها بێ شووماری لە هەموو شوێنێکدا کورەی ئاسن توانەوەیان دروست کردبوو، بۆ ئەوەی بەرهەمی ئاسن لە وڵاتدا زیاد بکرێت، لەلایەکی ترەوە لەناوبردنی مافی موڵکداری وای کرد کە بواری کارکردن بۆ جووتیارەکان نەهێڵێتەوە. هەربۆیە ئەمەش وای کرد کە کادیرەکانی حزب، جووتیاران ببەن بۆ کێڵگە کشتوکاڵییەکان یاخۆ کارگەکان و لە خراپترین ڕەوشدا، کاری زۆرەملێ و تاقەپڕووکێنیان پێ بکەن.

یانگ لەو قەناعەتەیە، کە (ڕێژیمە شمووللییە تاقانەکەی جیهان)، بەرپرسی سەرەکییە لەم کارەساتە گەورەییە و برسێتییەس، کە تووشی چین بوو. بە پێی لێکۆڵینەوەکانی یانگ، ئەو ڕاستییەیان دەرخستووە، کە چۆن لە سیستمێکدا، کە دیموکراتی نەبێت و مافی ئازادی ڕادەربرین نەبێت، " هەڵە بچووکەکان، بەرەنجامی گەورەیان لێ دەکەوێتەوە." هەر بۆیە ئەو هەموو کاتێک وەکو (سۆلجینیزیەنی چینی ' دێتە ژمارەن) و لەهەمان کاتیشدا خۆشحاڵە، کە وای پێ دەڵێن.

کارەکانی ئەو ڕێک وەکو ڕۆمانەکەی سۆلجینیتزین" ئەرخەبیلی کۆلاگ" وان، هەر بۆیە کارەکانی ئەو وەکو ترسێک بۆ دەسەڵاتی چینی دێتە ژمارەن و هەر بۆیە بڵاوکردنەوەی کتێبەکەی قەدەغەکراوە، تەنانەت کتێبەکانی یانگ، لای ئەو پارتە چەپە ماویانەی جیهانیش قەدەغەکراوە، کە پشتگیری تەواویان لە شۆڕشەکەی ماو دەکرد.

تێبینی:

ناونیشانی ئەم وتارە جۆرێکی تر بوو، بەڵام ئێمە ئەم ناونیشانەمان بۆ دانا، چونکە باشتر لەگەڵ ناوەرۆکەکەیدا دێتەوە.

سەرچاوە: ڕۆژنامەی ڤێلتی ئەڵمانی.

Michael ..Menschheitsexperiment mit 36 Millionen Toten .www.welt.de. 16.juni.2012 Holmes.

پەراوێزەکان:

* کۆمەڵکوژییەکەی تیانمان، لە سێ و چواری یونیۆ ساڵی ١٩٨٩ دا لەبەردەم مەیدانی تیانمان، خۆپێشاندانێکی گەورە لە دژی ڕێژیمی کۆمۆنیستی چینی ڕووی دا. ئەم مەیدانە، کە گەورەترین مەیدانی پەکینی پایەتەختە، کە وەکو مەیدانی تەحریر لە میسر و بەردەرکی سەرای سلێمانی وایە. لەم مەیدانەدا، هێزە چەکدارەکانی چین، تەقەیان لە خۆپیشاندەران کرد، خەڵکێکی زۆریان کوشت. بەپێی ئامارەکانی ڕێکخراوی خاچی سووری چینی، نێزیکەی ٢٦٠٠ کەس کوژراون و ٧٠٠٠ کەسیش بریندار بوون. هەرچەند سەرچاوە ڕۆژاوایییەکان ژمارەی قوربانییەکان زۆر لەمە زیاتر دەخەمڵێنن. هەژی گووتنە لەو کاتەوە ئەم ڕووداوە بە کۆمەڵکوژییەکەی تیانمان بەناوبانگە.

** لێرەدا زیاتر نووسەر بەم دێرە دەیەوێت باس لە بێ هیوایی گەلی چین بکات لەو کاتەدا.

*** ئەمە زیاتر وەکو ئۆردوگایەکی کۆمەڵی بوو، لەو کاتەدا یەکێک لەئامانجەکانی شۆڕشی کولتووری ماوتسیتوونگ ئەوەبوو، کە پرسی مولکداریی تایبەتی، لەناو مێشک و دەروونی خەڵکیدا نەهێڵێت، هەربۆیە دروستکردنی ئۆردوگای کۆمەڵی، بەمەبەستی نەهێشتنی مالّ و ژیانی تایبەتی خەڵکی بوو. کادیرەکانی پارتی کۆمۆنیست دەسەڵاتیان بەسەر: تابووری، ژیانی ئاسایی خەڵکی، کولتووریدا سەپاندبووە. هەژموونیان بەسەر تەواوی ژیاندا هەبوو.

**** Alexander Issajewitsch Solschenizyn ئەلێکسەندەر سۆلجینیتزین ڕۆماننووس و مێژوونوسێکی گەورەی ڕووسیایە لە ١١ دیسەمبەری ١٩١٨ لەدایک بووە، لە ٣ ئۆگووستی ٢٠٠٨ لە مۆسکۆ کۆچی دوایی کردووە. ئەم نووسەرە یەکێک بوو لەو نووسەرە دەگمەنانەی ڕووسیا، کە دژی ڕێژیمی سۆڤیەتی بوو. لەکارەکانیدا زۆر بەتوندی هێرشی کردووەتە سەر سیاسەتەکانی ستالین، بەتایبەتی ئوردوگە زۆرەملێکانی (کۆلۆخۆز). بەتایبەتی لە ڕۆمانی " ئەرخەبیلی کۆلۆخ". ساڵی ١٩٧٠ خەڵاتی نۆبڵی وەرگرت، لە ساڵی ١٩٧٤ ناچار ڕووسیای بەجێ هێشت. سەرەتا لە سویسرا، پاشان لە ئەمەریکا دەژیا، هەتا ڕووخانی سۆڤیەت دژی ڕێژیمی ڕووسیا بوو، ساڵی ١٩٩٤ لەپاش ڕووخانی یەکەتی سۆڤیەت دەگەڕێتەوە ڕووسیا. لێ پاشان زیاتر بوو بە کەسێکی ناسیۆنالیست و یەکێک بوو لە هەوادارانی سەرۆکیی ڕووسی ڤلادیمێر پوتین.

بەڕێوەبردنی دامەزراوە میدیاییەکان

جبران حەدیسی

ئەگەر لە پشت هەر دەسکەوتێکی شارستانییەوە کۆمەڵە زانایەک هەبن ژیانی خۆیان تەرخان کرد بێ لە پێناو داهێناندا، ئەوا لە پشتی داهێنان و کارئاسانی ئەرکی زانایانیشەوە هەموو کات ئیدارە یان بەڕێوەبردنێکی سەرکەوتوو هەیە کە لێهاتوویی زانستی و توانا ڕەخساوەکان بەباشترین شێواز و کەمترین تێچوونەوە دەخاتەگەڕ لەپێناو بەرژەوەندیی کۆمەڵگە و کۆنترۆڵکردنی باش بەڕێوەچوونی کاروبارەکان و ئەدای باشتردا.

بایەخی بەڕێوەبردن لە سەرخستنی کاری هەر ڕێکخراوێکدا جیاوازییەکی ئەوتۆی نییە، ئیتر کۆمپانیا بێت یان قوتابخانە یان نەخۆشخانە یاخود کێڵگەیەک. بەڵام جیاوازی چالاکی ئەم ڕێکخراوانە ڕەنگە ڕەنگدانەوەی هەبێت لەسەر شێوازی بەڕێوەبردن نەک جەوهەری، ئینجا هەر چالاکییەکیش پێویستیی بە بەڕێوەبردن (ئیدارەیەک)ی سەرکەوتووە، کە لەگەڵ سروشتی ئەو چالاکییەدا یەک بگرێتەوە.

دامەزراوە میدیاییەکان بۆ ئەم لقانەی خوارەوە پۆلێن دەکرێن:

١- دامەزراوە ڕۆژنامەییەکان

٢- ڕادیۆکان

٣- تەلەڤزیۆنەکان

٤- کەناڵە ئاسمانییەکان

٥- ئاژانسەکانی هەواڵ

٦- خانەکانی بڵاوکردنەوە

٧- کۆمپانیاکانی ڕیکلام

وەرگێڕانی لە عەرەبییەوە: فاروق جەمیل کەریم

بەڵام ئەمانە وەک هەموو ڕێکخراو و دامەزراوەیەکی ترن و هەمان شێوازی چالاکیی دامەزراوە و ڕێکخراوە بازرگانییەکانی تریان هەیە وەک بەرهەمهێنان (Production)، کڕین و فرۆشتن (Purchasing)، بەبازاڕخستن (Marketing)، تاکەکان، بزنسی مەکتەبی (Business office)، (Funding)، هەرچەندە سروشتی ئەم چالاکییانە جیاواز بێ بەهۆی جیاوازیی کاروباری دامەزراوەکانەوە.

سروشتی میدیا بەشێوەیەکی گشتی پێوەندییەکی تایبەت لە نێوان دامەزراوەکانی میدیا و حکوومەتەکاندا دەسەپێنێت، ئەوەش بەدوای خۆیدا ڕەنگدانەوەی دەبێت لەسەر شێوازی بەڕێوەبردنی ئەم دامەزراوانە و دیاریکردنی ئامانج و ئامرازەکانی بەدیهێنانیان.

بە لە بەرچاوگرتنی سروشتی کاری میدیایی ئەم ئامانجانە لە جوولّە و گۆڕاندان، پاشان دامەزراوە میدیاییەکان پێویستیان بە بەهرە زیاتر و لێهاتوویی، بۆ نموونە خۆڕچەککردن بە زانستی بەڕێوەبردن (Management science) بە تەنیا ناتوانێ کێشەکانی دامەزراوەی ڕۆژنامەوانی چارەسەر بکات، دامەزراوە پێویستی بە مرونەت هەیە لە دەرکردنی بڕیار و خێراییی جێبەجێکردن و توانای چارەسەرکردنی کێشە خێرا و یەک لەدوای یەک و تێک ئاڵاوەکان لە نێوان بەشەکانی بەڕێوەبردن و تەکنیک و نووسین لە هەر دامەزراوەیەکی ڕۆژنامەوانیدا.

هەروەها ئەو کێشە و گرفتانەی ڕووبەڕووی بەڕێوەبەری (ڕادیۆ یان تەلەڤزیۆن) دەبنەوە وەک ئەو کێشانە نین، کە ڕووبەڕووی بەڕێوەبەری کارگەیەک یان کێڵگەیەک دەبنەوە، ئەوانە کێشەگەلێکن لە جۆری تایبەت. چارەسەرکردنی ئەم کێشانە پێویستیان بە مرونەت و خێرایی هەیە لەلایەن بەڕێوەبەری دامەزراوەی میدیاییەوە.

پرۆسەی بەڕێوەبردن لە دامەزراوە میدیاییەکاندا تەنیا بڕیتی نییە لە خۆڕچەککردن بە بنەماکانی زانستی بەڕێوەبردن، بگرە سەرباری ئەوەش پێویستی بە بەهرەی تایبەت هەیە لە درککردن بە سروشتی پەیامە میدیاییەکە و بڵاوکردنەوە و وەبازاڕ خستنیدا.

لە ڕاستیدا هەر دامەزراوەیەک ئامانجی بەدیهێنانی کۆمەڵە ئامانجێکی دیاریکراوە. هەرچەندە سروشتی دامەزراوەکەش جیاواز بێ دەبێ هەوڵ بدات بۆ بەدیهێنانی ئامانجێک کە لەگەڵ ئەم سروشتەیدا بگونجێت. دامەزراوەی میدیایی ئامانجی هەواڵ و ئاراستەکردن و بابەتی تەرفیهی و.... هتد، ئەمەش جیاوازە لە دامەزراوەیەکی تر کە ئامانجی فێرکردنە وەک زانکۆ یان بەرهەمهێنانی سەوزە لەلایەن کێڵگەیەکەوە.

لەڕاستیدا هەر یەکێک لەم دامەزراوانەش دەکرێت وەک دامەزراوەیەکی خاوەن سروشتێکی دیارکراو لە قەڵەم بدرێ کە شێوازی بەڕێوەبردنی جیاوازە بە لە بەرچاوگرتنی جیاوازیی سروشتەکەی.

لەگەڵ هەموو ئەو پێدراوانەی سەرەوەدا، هەرچەندە شێوازی دامەزراوە و ڕێکخراوەکان جیاواز

بێ ئەوا لەم رەگەزە بنچینەییانەی خوارەوەدا هەموویان هاوبەشن: ئامانجەکانی دامەزراوەکە

١- کادیرانی دامەزراوەکە بە فەرمانبەر و کارمەندەوە

٢- سەرمایە، بارەگا و پێویستییەکانی لە کەرەستە و کەلوپەل

٣- چالاکیی دامەزراوەکە

٤- پێوەندی

٥- بەڕێوەبردن

یەکەم: ئامانجەکان

مەبەست لە ئامانجەکان ئەو ئەنجامانەیە کە دامەزراوە هەوڵی بەدیهێنانیان دەدات ئەویش لە ڕێی کۆششی کادیرانی و ئەو توانایانەی لە بەردەستیاندایە، بۆ نموونە کەناڵێکی ڕادیۆیی لە وڵاتێکی دواکەوتوودا حکوومەت کە کۆنترۆڵی کردووە و ئاراستەی دەکات بە ئامانجی ئەوەی ڕادیۆکە وابەستە بکات بە گەشەپێدانێکی گشتگیری کۆمەڵگەوە، ئەم کارەی حکوومەت دەشێت کۆمەڵە ئامانجێکی دیاریکراوی لەپشتەوە بێت، لەوانە:

١- هاندانی جەماوەر بەئاراستەی یەکەیەکی نیشتمانی. یان بۆ وروژاندنی جەماوەر دژی دوژمنکارییەکی دەرەکی، یاخۆ بۆ هاندانی کۆمەڵێک لەپێناو چالاکییەکی پەرەپێدانی خودیدا.

٢- بۆ ڕێنوێنیکردنی جەماوەر لەبارەی خزمەتگوزارییە ڕەخسێنراوە کۆمەڵایەتییەکانەوە، یان ئاگادارکردنەوەی جەماوەر لە ڕووداوی گرینگی ئەوتۆ کە جێی بایەخیان بێ.

٣- بۆ فێرکردنی جەماوەر، بەو پێیەی لە توانایدایە پرۆگرامی فێرکاری ناڕەسمی پێشکێش بکات بەتایبەتی ئەوانەی پێوەندییان هەیە بە بوارەکانی بەهرەی زانین و کارکردنەوە.

٤- بۆ گۆڕینی ئاکار بەتایبەت بۆ خەڵکانی دانیشتووی گوند و ناوچە دوورەدەست و دابڕاوەکان.

٥- بۆ خۆشی و کات بەسەربردن (Entertainment).

ئەو پێنج ئامانجەی سەرەوە دەکرێت ڕادیۆ وەک دامەزراوەیەکی میدیایی لە پێناو بەرژەوەندیی کۆمەڵگەدا کار بۆ بەدیهێنانیان بکات.

هەر ئەم ئامانجانەش دەکرێت دابەش بکرێن بۆ سەر دوو بەش: ئامانجە ستراتیجییەکان (Stra-tegic goals) و ئامانجە تەکتیکییەکان (Tactical goals).

هەوڵنامەی کتێب

ئامانجە ستراتیجییەکان (درێژخایەنەکان)

ئەو ئامانجانە دەگرێتەوە کە بەدیهێنانیان بەشێوەیەکی خێرا کارێکی هەروا ئاسان نییە، بۆ نموونە ئامانجی گۆڕینی ئاکار یان ئامانجی فێرکاری لە ڕێی پەخشکردنی بەرنامەیەکی ڕادیۆیی یان تەلەڤزیۆنی یاخۆ بڵاوکردنەوەی ئەڵقەیەک و دوانی ڕۆژنامەیەکەوە نایەتە دی. ئەوە ئامانجێکی ستراتیجییە چونکە لە ئامانجە درێژخایەنەکانی میدیایە کە لەگەڵ کەڵەکەبوونی پەیامە میدیاییەکان و دووبارەکردنەوەیان دێتە دی.

ئامانجە تەکتیکییەکان (کورتخایەنەکان)

وا باوە بۆ بەدیهێنانی ئامانجە ستراتیجییەکان پلان دادەنرێت، ئەویش لە ڕێی ئامانجی کورت خایەنەوە کە بەدوای یەکداو بەبەردەوامی کاریان لەسەر دەکرێت و بەو هۆیەشەوە ئامانجی ستراتیجی دێتە دی.

بۆ نموونە لە بواری ڕادیۆ و تەلەڤزیۆندا دەکرێت هەندێک ئامانجی هەنووکەیی کورت بهێنرێنە دی لە ڕێی پرۆگرامی گۆڕانی هەمەڕەنگەوە، ئامانجەکە لێرەدا تەرفیهییە.

دەشێت پرۆگرامی وەک نەشرەی هەواڵەکان کۆمەڵە ئامانجێکی میدیایی هەنووکەیی بهێنێتە دی، بەڵام ئامانجی ستراتیژی وەک گۆڕینی ئاکار یان فێرکردن پێویستیی زیاتری هەیە بە پلانی کورتی یەک لەدوای یەک و تەواوکار کە بەرەنجامە کۆتاییەکەی برێتییە لە بەدیهێنانی ئەو ئامانجە ستراتیجییەی کە ئەو دامەزراوە میدیاییە هەوڵی بۆ دەدات.

دووەم: کادیرانی دامەزراوەکە

هەر دامەزراوەیەک لەسەر بنەمای کۆششی مرۆیی و وەبەرهێنانی ئەو کۆششە دادەمەزرێت، ئەویش لە ڕێی دانانی کەسی شیاو بۆ شوێنی شیاو، هەروەها شادەماری هەر دامەزراوەیەک برێتیە لە کادیرەکانی کە ئەوانیش بەگوێرەی سروشتی دامەزراوە و ئامانجەکانی جیاوازن. کادیرەکان برێتین لە فەرمانبەر و کارمەندانی بەهرەمەند و کارمەندانی ئاسایی کە هەریەک لەمانە ڕۆڵی تایبەتی خۆی دەگێڕێت لە پێناو بەدیهێنانی ئامانجەکانی دامەزراوەکەدا.

دامەزراوەی ڕۆژنامەیی (بۆ نموونە) بەبێ دەزگایەکی گەورەی مرۆیی نابێت کە بەرپرسیارێتی و لێهاتوویی جیاوازیان هەیە. نووسەر و ڕۆژنامەنووس و دەرهێنەر و ژمێریار و ئیداری و تایپێست و هونەری و کاریکاتێریست و فەرمانبەری مەکتەبی و سکرتێر و...هتد، هەموو ئەمانە ئەرکی تەواوکاریان هەیە بۆ ئەوەی لە کۆتاییدا بەرهەمی کارێکی دەستەجەمعی پێشکێش بکەن کە ئەویش ڕۆژنامەیەکی ڕۆژانە یان کۆواریکی هەفتانەیە، بەبێ ئەم تیمە تەواوکارەیش هیچ ئیشێکی تەواو سەرکەوتوو بەرهەم نایەت.

سێیەم: سەرمایە

سەرمایە بەشی بنچینەیی و تەواوکاری چالاکی مرۆییە لە هەر دامەزراوەیەکدا. لە دامەزراوە ئابووریەکاندا بێت یان پیشەسازی یاخۆ کشتوکاڵی، بنەمایە بۆ دەستپێکردنی هەر چالاکییەک چونکە چالاکی بە سروشتی خۆی دەگۆڕدرێت بۆ فیگەر. بەهۆی سەرمایەوە سەرکەوتن و شکست دیاریی دەکرێت، سەرمایە پێش هەموو شتێک بنەوای وەگەڕخستنی کادیرە بۆ چاوەدێریکردنی ئامانجەکانی دامەزراوە، هەروەها بنچینەی کڕینی پێداویستییەکانی دامەزراوەیە لە کەرەستە و کەلوپەل و ئامێر، جگە لە کڕین یان بەکرێگرتنی بارەگا.

سروشتی دامەزراوەکە هەرچۆنێک بێت سەرمایە یان بودجەکەی بنەمایە بۆ ئەنجامدانی چالاکییەکانی.

بەشێوەیەکی گشتی لە وڵاتانی عەرەبیدا چەند نموونەیەکی جیاواز هەن لەسەر تەمویلی دامەزراوە میدیاییەکان، لەوانە:

١- زۆربەی ڕادیۆ و تەلەڤزیۆنەکان بە تەواوەتی لەلایەن حکوومەتەوە پارەیان دەدرێتێ، هەندێکیشیان بۆ پڕکردنەوەی بەشێک لە خەرجییەکانیان پشت دەبەستن بە ریکلام و وەبازاڕخستنی هەندێک لە بابەتە میدیاییەکان.

٢- دامەزراوە ڕۆژنامەییەکان و خانە تایبەتەکانی بڵاوکردنەوە کە لە بنەڕەتدا خاوەن ئامانجی بازرگانین دەتوانن خەرجی خۆیان لە ڕێی ڕووماڵکردنی ڕیکلامەکان و بە کۆمەکی ڕاستەوخۆ و ناڕاستەوخۆ لەلایەن حکوومەتەوە پڕ بکەنەوە وەک هەندێک لە وڵاتانی کەنداو.

٣- دامەزراوە ڕۆژنامەییە نیمچە تایبەتەکان ئەوانەن کە مۆرکێکی حکوومییان هەیە بەڵام سەربەخۆییەکی ئیداری و داراییان هەیە و دەتوانن خەرجی خۆیان لە ڕێی چالاکی بازرگانی پەیدا بکەن وەک دامەزراوەی (الاهرام) و (اخبار الیوم)ی میسری.

٤- دامەزراوە ڕۆژنامەییەکان و خانە حکومییەکانی بڵاوکردنەوە کە ڕۆژنامە و کۆڤارەکانیانە لەلایەن ئەو دەزگەیانەوە بڵاو دەکەنەوە پێوەندی ڕاستەوخۆیان هەیە بە وەزارەتی ڕاگەیاندنەوە. وەزارەت هەر کورتهێنانێکی بودجەیان بۆ پڕ دەکاتەوە.

چوارەم/ بارەگا و پێداویستییەکانی لە ئامێر و کەلوپەل

بەبێ بوونی بارەگا ناکرێت وێنای دامەزراوە یان ڕێکخراوێک بێنیتە پێش چاو، ئەویش ئەو شوێنەیە کە کادیرانی دامەزراوە چالاکییەکانی خۆیانی تێدا ئەنجام دەدەن لە پێناو بەدیهێنانی ئامانجەکانیاندا.

بارەگا دەبێت لەگەڵ سروشتی کاری دامەزراوە و چالاکییەکانیدا گونجاو بێ و هەموو ئەو ئامێر

و کەرەستە و کەلوپەلانە لە خۆ بگرێت کە بۆ ئەنجامدانی چالاکییەکانی دامەزراوەکە پێویستن.

ڕادیۆ (بۆ نموونە) پێویستی بە بارەگایەکە کە ستۆدیۆ و ئامێری پەخش و ریکۆردەر و ئەرشیف و ئۆفیسی کارمەندانی هەبێت. ڕۆژنامەیش پێویستی بە بارەگایەکە کە جێی نووسەران و پرسگە و بروسکە و ئاژانسەکان و تۆڕی پێوەندی تەلەفۆنی و ئینتەرنێت و ئامێرەکانی چاپ و کامێرا و پێویستییەکانی وێنەگرتنی وەک شوشتنەوە و لە بەرگرتنەوەی تێدا بێت.

پێنجەم/ چالاکییەکانی دامەزراوەکە

چالاکی هەر دامەزراوەیەک بەری کۆششی مرۆیی کارمەندەکانێتی ئیتر ئەو بەرهەمە عەقڵی بێ یان جەستەیی. چالاکی هەر دامەزراوەیەک بەستراوە بە ئامانجەکانیەوە، لەبەر ئەوە بەری چالاکی چاوەڕوانکراو دەبێت بەدیهێنانی هەمان ئەو ئامانجانە بێت کە دامەزراوەکە بەئاشکرا کاریان بۆ دەکات.

لە بواری میدیادا چالاکی دامەزراوەی میدیایی بەپێی جیاوازی کەناڵ دەگۆڕێت هەرچەندە ئامانجەکان وەک یەک بن، چونکە سروشتی تەکنیکی هەموو ئامرازێکی میدیا شێوازێکی جیاواز لەوانی تر دەسەپێنێت.

سروشتی ڕۆژنامەی ڕۆژانە جیاوازە لە سروشتی کۆوار یان کتێب... پاشان ئەم ئامرازانەی میدیا لەنێو خۆیشیاندا لەیەکتر جیاوازن بەهەمان ئامانجیشیان هەبێ، هەروەها پەیامە چاپکراوەکان جیاوازن لە پرۆگرامە ڕادیۆیی و تەلەڤزیۆنییەکان هەرچەندە لە ئامانجەکانیشیاندا یەک بگرنەوە.

چالاکی لە هەر دامەزراوەیەکدا تەنیا یەک شێوازی کارکردنی نییە بەو پێیەی هەر فەرمانبەرێک ئەرکی تایبەتی سەرشانی خۆی بەجێ دەهێنێت ئیتر بە چاوی بایەخ و ڕێزگرتنەوە سەیری ئەرکەکەی بکات یان نا. سەیرکردنی چالاکی دامەزراوە بەجۆرێک کە تەواوکەری ئەرکی یەکترە دەبێتە مایەی ڕەخساندنی کەشێکی ئەوتۆ کە هەموو کادیرێک بە لێهاتوویی و هەستکردن بە بەرپرسیارێتی و ڕێزەوە کارەکانی خۆی بکات.

شەشەم/ پێوەندی

لێرەدا مەبەست شێوازە جۆربەجۆرەکانی پێوەندیکردنە لە نێوان هەموو ئاستەکانی نێو دامەزراوەکەدا چ لە نێوان لێپرسراوانی باڵای دامەزراوەکەدا بێ یان کەسانی ناوەند یاخۆ فەرمانبەرانی ئاساییدا.

پێوەندی لێرەدا واتە ئاڵوگۆڕی زانیاری و بۆچوون و سۆز و بەهرەکان و... هتد لە ڕێی بەکارهێنانی سونبولەکانی وەک وشە و وێنە و شێوە و نیگار و... هتد.

لە ڕێی پێوەندی لەم جۆرەوە دەکرێت بەڕێوەبەران ڕێنوێنی بدەنە فەرمانبەرانیان چ بەشێوەی نووسراو بێ یان زارەکی ڕووبەڕوو یان بە تەلەفۆن یاخۆ لە ڕێی بەڕێوەبەرە پلە نزمەکانەوە.

پێوەندی ئەو پرۆسە زیندووەیە کە لە ڕێیەوە هەر چالاکییەکی مرۆیی ئەنجام دەدرێت، بەبێ پێوەندیش هیچ کارێک نایەتە ئەنجامدان.

پێوەندی لە هەر دامەزراوەیەکدا دوو بواری هەیە:

١- پێوەندی ناوەخۆیی: لە ڕێی ئەم پێوەندییەوە شێوازی بەڕێوچوونی کارەکان لەناو خودی دامەزراوەکەدا دەزانرێت، ئەمەش بەهۆی کەناڵەکانی پێوەندیی نێوان بەرپرسان و تەواوی کادیرانی دامەزراوەکەوە.

٢- پێوەندی دەرەکی: مەبەست پێوەندیکردنی دامەزراوەکەیە بە دەرەوەی خۆی چ دامەزراوەکانی تر بێ یان کڕیار (وەرگرەکان).

سەبارەت بە دامەزراوە میدیاییەکان چالاکیی بنەڕەتییان برێتییە لە پێوەندیکردن (Com-munication)، لەبەر ئەوە پێوەندیکردنی دەرەکی بە بناغەی کارەکانی دادەنرێت و ئامرازەکانیشی کە ئامرازی میدیای پێوەندیکارن لە بنەڕەتدا ئاراستەی جەماوەرەکەیان دەکرێن.

توانای ئیدارەدانی ناوەخۆیی بەشێوەیەکی سەرکەوتوو لە دامەزراوەدا یەکەم هەنگاوی سەرکەوتنی بەڕێوەبردنی دامەزراوەی میدیایە لە پێوەندییە دەرەکییەکانیدا.

حەوتەم/ بەڕێوەبردن

لە ڕێی بەڕێوەبردن (ئیدارە)وە دەکرێت کۆنترۆڵی هەموو لایەنەکانی چالاکی دامەزراوەکە بکرێت، بە ئاراستەکردنی کادیرەکانی بۆ بەجێهێنانی ئەرکەکانیان بەجۆرێک زامنی بەدیهێنانی ئامانجەکانی دامەزراوەکە بێت بەباشترین ڕێگا و بە کەمترین تێچوون.

لەوە گرینگتر ئەوەیە ئیدارە بەرپرسیاریەتی ڕاستەوخۆی هەر شەش ڕەگەزەکەی پێشووی لە ئەستۆدایە. ئیدارە بەرپرسە لە دانانی ئامانجەکانی دامەزراوەدا، بەرپرسە لە دەستنیشانکردنی کادیرەکانیدا بەجۆرێک پێی وا بێت شیاو و لێهاتوون بۆ بەجێهێنانی ئەو ئەرکەی لە ئەستۆیاندایە. هەروەها بەرپرسە لە تەرخانکردنی پارە و داهاتی دامەزراوەکەو پاراستنی پەرەپێدانی. هەر ئیدارەیە شێوازەکانی پێوەندی ناوەخۆیی و دەرەکی دامەزراوەکە دیاری دەکات و هەڵدەسێت بە ڕێکخستنی، هەماهەنگی نێوان کادیرانی دامەزراوەکە ڕێک دەخات بەجۆرێک زامنی باش بەڕێوەچوونی کارەکانی بکات.

ئیدارەی لەم شێوەیە شادەمار و ڕێکخەری دامەزراوەیە کە کاروبارەکانی ڕێک دەخات و چاودێری و سەرپەرشتی و هەماهەنگی لەئەستۆدایە.

کاری ئیدارە (بەڕێوەبردن) ئەمانەی خوارەوە دەگرێتەوە:

(هونەری سەرکردایەتیکردن، پلاندانان، چاودێریکردن، ڕێکخستن، بەگەڕخستن، بەکارخستن، پێوەندی، دروستکردنی بڕیار، هونەری مامەڵەکردن لەگەڵ ئەوانی تر)

ئەگەر هەموو ئەو خاڵانەی سەرەوە بەسەرکەوتوویی ئەنجام دران ئەوا ئیدارەیەکی سەرکەوتوویان لێ دێتە بەرهەم.

ئیدارەی سەرکەوتووی دامەزراوەی میدیایی ناتوانێت ئامانجەکانی بێنێتە دی ئەگەر خۆی بدزێتەوە لە کاریگەرییەکانی ژینگەی سیاسی، ئابووری، کۆمەڵایەتی، یاسایی.

ئەو فاکتەرانە کاریگەریی ئیجابی یان سەلبی لەسەر پرۆسەی بەڕێوەبردن دروست دەکەن بەرادەیەک کە ئیدارەی سەرکەوتوو دەتوانێت درک بە رەهەندەکانی ئەو فاکتەرانە بکات و لە بەرژەوەندیی دامەزراوەکەدا مامەڵەیان لەگەڵدا بکات و بۆ بەدیهێنانی ئامانجەکانی کەشێکی لەباریان لەگەڵدا دروست بکات.

لە ڕاستیدا سروشتی بەڕێوەبردنی دامەزراوە میدیاییەکان هەڵقوڵاوی سروشتی تایبەتی بەڕێوەبردنی ئەو دامەزراوانەیە کە لەیەکتر جیاوازن و وەک ئیدارەی کۆمپانیا و کارگەکان نییە بەتایبەت لەم بارانەی خوارەوەدا:

١- (مادە) مەتریاڵە بەرهەمهێنراوەکان (پەیامە میدیاییەکان) سروشتێکی جیاوازیان هەیە و خاوەن کاریگەری جۆرەوجۆرن لەسەر ئاستی تاک و کۆ و کۆمەڵگە، ئەمەش وا دەکات کاریگەرییەکانی ژینگە لەسەر دامەزراوە میدیاییەکان بایەخی تایبەتی خۆی هەبێت.

٢- سروشتی مەتریاڵە میدیاییەکان بەپێی کات جیاوازن لە سروشتی مەتریاڵی بوارەکانی تر چونکە لە ڕووی ڕوومالکردنەوە دەبێت هاوشانی ڕووداوەکان و خێرایی ڕووداوەکان مامەڵەیان لەگەڵدا بکرێت، ئەمەش کار دەکاتە سەر سروشتی کاری بەڕێوەبردن و خێرایی بڕیاردان لە دامەزراوەکەدا.

٣- یاسا و ڕێسا خۆپارێزییەکان کە کۆمەڵگە و لایەنەکان بۆ کۆنترۆڵکردن و زاڵبوون بەسەر پیشەی میدیاکاریدا دەیسەپێنن جۆرەوجۆر و فرە مۆدێلن، ئەمانە وا لە ئیدارە دەکەن پێویستی بە زیاتر لە تێڕوانینێک بێت بۆ پرۆسەی بەڕێوەبردن.

٤- سروشتی کێبڕکێ لە نێوان دامەزراوە میدیاییەکاندا تەنیا پێوەست نییە بە شێوازی نمایشکردنی پەیامە میدیاییەکان (وەک بابەت) بگرە پێوەستیشە بە ناوەڕۆکی ئەم پەیامە میدیاییانە (وەک زانیاری و فیکر). دوای ئەوە کێبرکێکردن لە دەستخستنی باشترین توانا و لێهاتوویییدایە کە بتوانێت باشترین پەیامی میدیایی پێشکێشی جەماوەر بکات لە ڕووی فۆرم و ناوەڕۆکەوە. ئەمەش بەزۆری لەسەر ئیدارەیە کە هانی کادیرەکان بدات بۆ پێشکێشکردنی

باشترین و دەگمەنترین لێهاتوویی و شارەزایی لە بەجێهێنانی کارەکانیاندا.

٥- بەڕێوەبردنی دامەزراوەی میدیایی دەبێت هوشیارییەکی تەواوی هەبێت لەسەر بایەخی مرۆڤ و ئامێر و کات و شوێن لە چوارچێوەی پلاندانان و جێبەجێکردندا، بەو پێیەی هەموو ئەمانە پێکەوە باشترین ئەدایان دەبێت لە بەدیهێنانی ئامانجەکاندا.

٦- سروشتی کاری میدیایی بەجۆرێکە هەر تاکێک ڕۆڵێکی بنەڕەتی دەگێڕێت هەرچەندە پێگە وەزیفییەکەی لاوازیش بێت، ئەم درککردنە بە بایەخی تاکەکان درککردنێکی گشتگیرتر دێنێتە ئاراوە کە ئەویش سروشتی پێوەندیی نێوان گرووپەکانی کارکردن و ئاکار و شێوازی پێوەندی و سەرکردایەتیکردنە تێیدا.

کاریگەری لەسەر بەڕێوەبردنی دامەزراوە میدیاییەکان

بەڕێوەبردنی دامەزراوە میدیاییەکان دوو بواری تەواوکاری یەکتری پرۆسەی بەڕێوەبردن دەگرێتەوە:

یەکەم/ بەڕێوەبردنی بواری نووسین (ادارة التحریر) کە بایەخ دەدات بە بواری ئامادەکردنی پەیامە میدیاییەکان و بڵاوکردنەوەیان.

دووەم/ بەڕێوەبردنی دامەزراوەکە بەو پێیەی ڕێکخستنێکی شێوە چالاکی مرۆیی و ئابووریە و دەکرێت ناوی بنێین بەڕێوەبردنی کارەکان (ادارة الاعمال).

لای خەڵک بەزۆری بواری دووەم بەسەر چەمکی بەڕێوەبردندا دەسەپێنرێت، بواری یەکەم بەو شێوەیە نەبووەتە تێگەیشتنێکی باو، ئەمە سەرباری ئەوەی چالاکی بنەڕەتی بەڕێوەبردنی دامەزراوە میدیاییەکان بڕێتیە لە بڵاوکردنەوەی پەیامی میدیایی نووسراو یان بینراو و بیستراو و... هتد.

وەک چۆن دامەزراوە پیشەسازییەکان چالاکی خۆیان دڕێژە پێ دەدەن بۆ بەرهەمهێنانی کاڵای تایبەت بەخۆیان بە هەمان شێوە کاڵا و بەرهەمی سەرەکی دامەزراوە میدیاییەکانیش بڕێتیە لە پەیامی میدیایی.

بەم شێوەیە (لە زۆر باردا) دامەزراوە میدیاییەکان دەکەونە ژێر کۆت و بەند و پاڵەپەستۆی دامەزراوە سیاسییەکانی وەک دەوڵەت، دامەزراوە کۆمەڵایەتییەکانی وەک کۆمەڵگە و دامەزراوەی ئابووری وەک کۆمپانیاکان. لایەنەکانی گوشار بۆیە ئەو کۆت و بەندانە دەخەنە سەر بەڕێوەبردنی دامەزراوە میدیاییەکان چونکە درک بە ڕۆڵی کەناڵەکانی میدیا و کاریگەرییە ترسناکەکانی دەکەن لەسەر کۆمەڵگە.

هەولێر کتێب

لەبەر ئەوە هەموو کات هەوڵەکان بەردەوامن بۆ کۆنترۆڵکردنی زانیارییەکان و بڵاوکردنەوەیان لە کۆمەڵگەدا. دەشێت رادە و شێواز و ڕێگەکانی ئەم کۆنترۆڵکردنە جیاواز بن بەڵام هەموویان لەوەدا یەک دەگرنەوە کە پێیان وایە دەبێت کۆت و بەند و پاڵەپەستۆ بخرێتە سەر دامەزراوە میدیاییەکان.

هەندێک وڵات لەم ڕووەوە یاسای چاپەمەنی و ڕێکار و بنەمای دیاریکراو دادەنێن بۆ کاری میدیا، یاسای لەم جۆرەیش کاری ڕاستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ دەکاتە سەر بەڕێوەبردنی دامەزراوەکان، لێرەشەوە کار دەکاتە سەر سروشتی پەیامە میدیاییەکە و هەروەها پرۆسەی بڵاوکردنەوە و بڕیاردان و تەنانەت بەکارخستنیش.

لێرەدا دیارترین شێوازەکانی کۆنترۆڵکردن و پاڵەپەستۆ ڕوون دەکەینەوە کە بەسەر دامەزراوە میدیاییەکاندا پەیڕەو دەکرێن و کار دەکەنە سەر بڕیاردان (کە بە پلەی یەکەم پرۆسەیەکی ئیدارییە) ئیتر ئەو بڕیارە بڕیارێکی ئیداری پەتی بێت یان نووسین (تحریری) پێوەست بە پەیامە میدیاییەکە بێت.

بەشێوەیەکی گشتی دیارترین شێوازی کۆنترۆڵکردنی دامەزراوە میدیاییەکان جۆرەوجۆرن، لەو کۆت و بەندە یاساییانەوە کە بەسەر دامەزراوەکاندا سەپێنراون تا پاڵەپەستۆ سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتییەکان و تا ئەو پاڵەپەستۆیە ناوەخۆییانەی پێوەستن بە سروشتی خودی دامەزراوەکە لە ڕووی بنیاتی ڕێکخراوەیی و کادیرەکانییەوە، ئەم شێوازانەش بەم جۆرەی خوارەوە ڕوون دەکرێنەوە:

یەکەم: مافی دەوڵەت لە پێدانی مۆڵەت و کێشانەوەی و سەرپەرشتیکردنی ڕاستەوخۆ:

لە تەواوی وڵاتانی عەرەبیدا دەوڵەت ئەو مافەی بەخۆی داوە مۆڵەت بداتە دامەزراوە میدیاییەکان و لێی وەربگرێتەوە، بۆ دەرکردنی ڕۆژنامەیەک یان دامەزراندنی کەناڵێکی ئاسمانی یان دامەزراوەیەکی میدیاییش مەرجی دیاریکراو هەیە.

بۆ نموونە لە میسر هەردوو مادەی ١٤و ١٥ی یاسای ژمارە ١٤٨ی ساڵی ١٩٨٠ لەبارەی دەسەڵاتی ڕۆژنامەوانییەوە جەخت دەکات لەسەر پێویستی مۆڵەت وەرگرتن بۆ دەرکردنی ڕۆژنامە لەلایەن ئەنجوومەنی باڵای ڕۆژنامەوانییەوە.

لە ڕاستیدا کاریگەری خاوەن مافی پێدانی مۆڵەت لەسەر بەڕێوەبردنی دامەزراوەی میدیایی لەو پاڵەپەستۆدایە کە بۆی هەیە لە هەر کاتێکدا بیەوێت دەیسەپێنێت و مۆڵەتەکە دەکێشێتەوە. پاشان زۆربەی ئەو بڕیارانەی ئیدارەی دامەزراوە میدیاییەکان دەری دەکەن بەتایبەت بڕیارەکانی پێوەست بە بڵاوکردنەوە هەموو کات ترسی لێسەندنەوەی مۆڵەتەکەیان لە بەرچاوە کە دەشێت ئەمە هەڕەشەیەکی گەورە بێت لەسەر دامەزراوەکە.

رووپەکی تری کاریگەری دەوڵەت سەرپەرشتی راستەوخۆ و خاوەندارێتی ئامرازەکانی بڵاوکردنەوە و میدیایە.

ئێستا زۆربەی وڵاتانی عەرەبی خاوەنداری ڕادیۆ و تەلەڤزیۆن و ئاژانسەکانی هەواڵی ناوەخۆیان دەکەن، هەندێک دەوڵەتیش خاوەنداری ڕۆژنامە و خانەکانی بڵاوکردنەوە و ریکلام و دابەشکردن دەکەن، خاوەنداری لەم جۆرە کاریگەریی راستەوخۆی خۆی ناشارێتەوە لەسەر بەڕێوەبردنی دامەزراوەکان، لێرەدا دەوڵەت هەڵدەسێت بە دانانی سیاسەتە میدیاییەکان و هەر ئەویش بودجە دیاری دەکات، دەوڵەت کاریگەری لەسەر بەڕێوەبردن دروست دەکات لە ڕێی پاڵەپەستۆ خستنە سەر کارمەندان و توانای بەردەوامبوونیان لەسەر کار و ئەرکەکانیان و.... تاد.

دووەم: کۆنترۆڵکردنی ئابووری لە ڕێی ریکلام و خاوەنداری ئامرازەکانی میدیاوە:

ئەوانەی خاوەنداری ئامرازەکانی میدیا دەکەن چ خاوەندارییەکە حکومی بێ یان کەرتی تایبەت کاریگەریی خۆیان هەیە لەسەر ئەوەی کە خەڵک دەیخوێنێتەوە یان دەیبیستێت یاخۆ دەیبینێت. جگە لە کۆنترۆڵکردنی ناوەرۆکی ئامرازە میدیاییەکان ئەم کاریگەرییە ڕەنگدانەوەی دەبێت لەسەر دامەزراوەی میدیا و بەڕێوەبردنی بەهۆی چەند شێوازێکەوە، کە ئەمانە گرینگترینیانن:

١- خاوەنی دامەزراوە میدیاییەکە سیاسەت و ئامانجەکان دادەڕێژێت و هەڵدەستێت بە ئاراستەکردنیان ئیتر ئەو خاوەنە بەڕێوەبەری دامەزراوەکە بێت یان کەسی تر.

٢- خاوەنی دامەزراوەکە خۆی سەرپەرشتیی دامەزراندنی کارمەندان و دیاریکردنی لێپرسراوێتییان دەکات بە لە بەرچاوگرتنی لێهاتوویییان بۆ لە ئەستۆگرتنی بەرپرسیارێتی و پێوەرەکانی کارکردن کە زۆرتر پێوەرەکە لایەنگیرییە نەک لێهاتوویی.

٣- خاوەنی دامەزراوە (تەنانەت ئەگەر بەڕێوەبەری جێبەجێکاریش نەبێت) دەست دەخاتە نێو دەرکردنی ئەو بڕیارانەی کە ڕەنگە لەگەڵ بڕیارەکانی بەڕێوەبەری جێبەجێکاری دامەزراوە میدیاییەکەشدا یەک نەگرێتەوە.

٤- خاوەنی دامەزراوە میدیاییەکە بودجە دیاری دەکات بەجۆرێک کاریگەریی دەبێت لەسەر چالاکی و کارایی بەڕێوەبردن بە هەردوو بواری نووسین و بەڕێوەبردنەوە.

بودجە و فاکتەرەکانی تر لە چەند ڕووپەکەوە کاری ڕاستەوخۆ دەکەنە سەر دامەزراوەی میدیایی، لەوانە: بچووکی قەوارەی بودجە کاریگەری چۆنایەتی دەکاتە سەر هەڵبژاردنی کادیری لێهاتوو لە نێوان ئەو کادیرانەدا کە زۆر لێهاتوو نین بۆ سەرکردایەتیکردنی دامەزراوە چونکە پلەیان کەمترە، هەروەها کار دەکاتە سەر چۆنیەتی و ناوەرۆکی باش و خراپی بابەتی ڕۆژنامەوانی و کەمکردنەوەی سەعاتەکانی پەخش لە ڕادیۆ و تەلەڤزیۆن، بۆ ڕۆژنامە و کۆوارەکانیش کار دەکەنە سەر کەمکردنەوەی ژمارەی لاپەڕەکان.

ریکلامیش بۆ خۆی ڕۆڵی هەیە لەسەر پرۆسەی بەڕێوەبردنی دامەزراوەی ڕۆژنامەوانی و ئاراستەکردنی بواری نووسین و ئیداری و بڵاوکردنەوە لە کەناڵە بینراو و بیستراوەکاندا. بەشێوەیەکی گشتی لە وڵاتانی عەرەبیدا ریکلام بڕێکی کەمی سەرچاوەی دارایی دامەزراوەی ڕادیۆیی پێک دەهێنێت، کاریگەرییەکەشی ئەوەندە نییە شایانی باسکردن بێت، بەڵام ئەگەر بچینە سەر باسی ڕۆژنامە ئەوا ریکلام بەشێکی بنچینەیی داهاتی ڕۆژنامە پێک دەهێنێت کە دەشێت کاریگەریی ڕاستەوخۆی هەبێت لەسەر بەڕێوەبردنی کاروباری نووسین و بودجەی ڕۆژنامەکە کە ئەمەش بۆ خۆی ڕۆڵی دەبێت لە بەڕێوەبردندا.

سێیەم: یاسا و ڕێسا ریکخراوەکان بۆ میدیا

شێوازی ئەو یاسا و ڕێسایانەی بۆ کاری میدیا ڕێکخراون لە وڵاتێکەوە بۆ وڵاتێکی تر جیاوازە. خەریکە وڵاتانی عەرەبی یەک دەگرنەوە لە دانانی یاساگەلی تایبەت بە ڕۆژنامەوانی کە زۆر جار ڕادیۆ و تەلەڤزیۆن و هەموو شێوازەکانی بڵاوکردنەوەی بیستراو و چاپ کراو دەگرێتەوە، کەچی ئەم ڕێسایانە بەسەر ڕادیۆ و تەلەڤزیۆن و ئاژانسەکانی هەواڵی ناوەخۆییدا ناچەسپێت بەهۆی کۆنترۆڵی ڕاستەوخۆیان لەلایەن حکومەتەوە.

ئەو یاسایانەی بۆ میدیا ڕێکخراون بەتایبەت یاساکانی ڕۆژنامەوانی و چاپەمەنی لە چەند ڕوویەکەوە کاریگەریی ڕاستەوخۆ دروست دەکەن لەسەر پرۆسەی بەڕێوەبردن لە دامەزراوە میدیاییەکاندا، ئەو یاسایانەش چەند مۆدێلێکی هەڵسوراندنی ئیداری پێشکێش دەکەن لە ڕێی:

١- دانانی مەرجی دیاری کراو بۆ ئەوانەی پێوەستن بە خاوەندارێتی ڕۆژنامە یان کەناڵی ئاسمانی و مەرجی تایبەت بە سەرنووسەر یان بەڕێوەبەری جێبەجێکاری کەناڵەکە یان مەرجەکانی مۆڵەتپێدانی نووسەر یان ڕۆژنامەوان لە ڕۆژنامەدا.

٢- دەستنیشانکردنی ئەو شتانەی کە بڵاوکردنەوەیان قەدەغەیە و دەبێت ڕۆژنامە و ڕۆژنامەوانان خۆیان دوور بگرن لێیان، ئەگەر نا ئەمە سزادانی بەدواوە دەبێت.

٣- دیاریکردنی هەندێک شێوازی ڕێکخستنی ئیداری لە دامەزراوە میدیاییەکاندا سەبارەت بە دەسەڵاتی ڕۆژنامەوانی و ڕێساکانی جێبەجێکردن و پەیکەری ڕێکخراوەیی و ئیداری کۆمەڵە گشتییەکان و ئەنجوومەنەکانی بەڕێوەبردن و ئەنجوومەنەکانی نووسین.

هەروەها چەند شێوازێکی تری یاساکان هەیە کە سەندیکاکانی ڕۆژنامەوانان و میساقەکانی شەرەف ڕێکی دەخەن، کە ئەمە مەرجەکانی مومارەسەکردنی پیشەی ڕۆژنامەوانی و ئیتیک و قەدەغەکراوەکانی ڕێک دەخات.

چوارەم: پاڵەپەستۆ کۆمەڵایەتییەکان

لە ڕاستیدا فاکتەرە کۆمەڵایەتییەکانی ئەم پرۆسەیە کاریگەرترین فاکتەرن لەسەر بەڕێوەبردنێکی هەڵسوڕاو لە نێوان ئەو بەها کۆمەڵایەتییانەی لەنێو زەینی میدیاکارانداین‌ەو پابەندن پێوەی تەنانەت ئەگەر باوەڕیشیان پێی نەبێ، ئەمە دەبێتە یەکێک لە گوشارە کۆمەڵایەتییە راستەوخۆکانی پێوەست بە سروستی هەمان سیستم بۆ نموونە پەسەندی لۆجیکی موجامەلە و مەحسوبیەت دەکات لەسەر حسابی کارکردن، نموونەی لەم جۆرە ئاشکرا دیارە لە پرۆسەکانی بەکارخستن (دامەزراندن) و هەروەها لە پرۆسەی بڵاوکردنەوەیشدا.

یەکێک لە چەسپاوە کۆمەڵایەتییەکانی تر ئەوەیە کە دەکرێت ناوی بنێین چێژی کۆمەڵایەتی کە دەبێت ڕۆژنامەوان پابەندی بێت.. هەروەها شتێکی تر ئەوەیە کە دەکرێت پێی بوترێت چێژوەرگرتنی کۆمەڵایەتی لە پەیامە میدیاییەکان. بەشێکی زۆری جەماوەر چێژ لە هەندێک پەیامی میدیایی وەردەگرن (بەبێ ڕەچاوکردنی بەهاکەی). چێژوەرگرتنی کۆمەڵایەتیش بەشێکە لە (کیان)ی کۆمەڵایەتی کەناڵەکان کە ناودەبرێت بە ڕۆشنبیری جەماوەری، میدیاکار دووچاری پاڵەپەستۆ دەبێتەوە لەلایەن چێژی ئەم جۆرەوە.

لەلایەکی تریشەوە شێوازی پەیامی میدیایی ئەوتۆ هەیە کە دەشێت لە ژینگەیەکی کۆمەڵایەتیدا بایەخی خۆی هەبێت، بەڵام لە ژینگەیەکی تردا بەو شێوەیە نەبێت.

پێنجەم: پاڵەپەستۆ سیاسییە دەرەکییەکان

سەرباری ئەو پاڵەپەستۆ سیاسییانەی لە ناوەخۆی وڵاتدا دەخرێنە سەر دامەزراوەی میدیا، دەشێت پاڵەپەستۆی سیاسی جۆرەوجۆر لەلایەن وڵاتانی بیانیشەوە بکرێن. لە زۆر باردا ئەم پاڵەپەستۆیانە ناڕاستەوخۆن و لە ڕێی وەزارەتی دەرەوەو بە دەربڕینی نارەزاییی ڕەسمی یان بە ئاراستەکردنی نامە بۆ سەرنووسەر یاخۆ بەڕێوەبەری جێبەجێکاری کەناڵەکە گوزارشتیان لێ دەکرێت. پاڵەپەستۆکان یان بڕێتین لە ئاگەدارکردنەوە یان هەندێک جار دەگەنە ڕادەی ڕاگرتنی ڕۆژنامە یان کەناڵەکە یاخۆ داخستنیان لەلایەن وڵاتەکەی خۆیانەوە.

شەشەم: گرووپە ناوەخۆییەکانی پاڵەپەستۆ

گرووپە ناوەخۆییەکانی پاڵەپەستۆ چەند شێوازێکی جیاجیا لەخۆ دەگرن، لەوانە:

١- یانە فیکرییەکان.

٢- ڕێکخراوە سیاسییەکان.

٣- گرووپە ئاینییەکان.

هەموو ئەمانە پاڵپەستۆی خۆیان لە ڕێی چەند کەناڵێکەوە دروست دەکەن، یەکێک لەوانە کەناڵە ڕکابەرەکانی میدیایە ئەویش یان لە ڕێی خستنەڕووی تێڕوانینەکانی خۆیانەوە یان لە ڕێی خاوەندارێکردنی ئەو کەناڵەوە.

زۆرجاریش لە ڕێی ڕۆژنامەکانەوە (پۆستەی خوێنەران و لاپەڕە ئاوەڵاکان بۆ بیروڕای خوێنەران) یان لە کەناڵە ئاسمانییەکاندا لە ڕێی (پرۆگرامی ڕاستەوخۆ پەخش دەکرێت یان لە ڕێی کاسێتی تۆمارکراوەوە) یان پەیوەندیکردن بە لایەنە بەرپرسەکانی دامەزراوە میدیاییەکە و گەیاندنی سکاڵاکان بۆ بەرچاوی لێپرسراوان یاخۆ خاوەنی دامەزراوە میدیاییەکان و سەرنووسەران یان بەڕێوەبەرانی جێبەجێکاری کەناڵە ئاسمانییەکان.

ئەگەر گرووپە ناوەخۆییەکانی فشار هێزێکی ئابووری ئەوتۆیان هەبێت کە توانای بانگەشەکردنێکی گەورەی هەبێت ئەوا بۆی هەیە پاڵپەستۆ فیکری و سیاسییەکانیان لە ڕێی ئەو بانگەشەیەوە بگەیەنن.

حەوتەم: پاڵپەستۆکانی ناو خودی دامەزراوەکە

ئەو پاڵپەستۆیانە دەگرێتەوە کە لەخزێنە سەر پرۆسەی بەڕێوەبردن و کاریگەرییان دەبێت لەسەر سروشتی ئەدای کارکردن و چۆنێتی پەیامە میدیاییەکان لە ڕێی دوو ڕەگەزی سەرەکییەوە کە ئەمانەن:

١- بنیاتی دامەزراوەکە

پێکهاتەی ڕێکخراوەکە لە ڕووی: چۆنایەتی تواناو لێهاتوویی مرۆییەکانی، تەبایی و ناتەبایی کارمەندەکانی، ئاراستەی سیاسی و هەروەها شێوازی ڕێکخستنی خودی دامەزراوەکە و سروشتی ئەو پێوەندییەی کاری تاکەکان بەڕێوە دەبات و پێوەندی نێوان بەرپرس و کارمەندەکان ڕێک دەخات.

بۆ نموونە ململانێ لەنێو خودی دامەزراوەکەدا کاریگەریی راستەوخۆ دەکاتە سەر تواناکان و ئیدارەدانیدا. کێشەی لەم جۆرە دەبێتە عەیب بەسەر ئیدارەوە، بەپێچەوانەشەوە لێهاتوویی کادیر تەکانێکی باش دەداتە ئیدارە لە بەجێهێنانی بەرپرسیاریەتییەکانی سەر شانیدا.

شێوازی ڕێکخستن و دەستنیشانکردنی بەرپرسیاریەتییەکان کار دەکەنە سەر ڕێتمی بەڕێوەبردن لە دامەزراوەی میدیاییدا. چەندی بەرپرسیاریەتییەکان دیاریکراو بن بە ڕەچاوکردنی کەس و شوێنی شیاو ئەوەندەش ئەنجامەکانی بەڕێوەبردن باشتر دەبن.

٢- سروشتی کاری میدیا

لێرەشدا دەکرێت قسە لەسەر دوو ڕەگەزی گرینگ بکەین کە ئەمانەن:

دەرگاوان (بەڕێوەبەری نووسین):

دەرگاوان دەستەواژەیەکی میدیاییە و بەو کەسە دەوترێت کە زانیارییەکان لەژێر دەستیەوە دەڕۆن و بڕیار دەدات لەسەر ئەوەی کە چی پێویستە بلاو بکرێتەوە و چی پێویستە ڕابگیرێت. ئەم دوو ئەرکەی دەرگاوان کاریگەری گەورە دەکەنە سەر سروشتی پەیامە میدیاییەکان. ڕۆڵی دەرگاوان لەوەدایە کە کاریگەریی هەیە لەسەر بڕیاردان لە ڕۆژنامە و بەشەکانی هەواڵ لە ڕادیۆ و تەلەڤزیۆن و کەناڵە ئاسمانییەکاندا.

بۆ نموونە سەرۆک بەشەکان لە ڕۆژنامەدا ڕۆڵی دەرگاوان دەگێڕن بەو پێیەی ئەوان بڕیاردەرن لەسەر ئەوەی کە بلاو دەکرێتەوە یان نا. ئەوە سەرۆک بەشەکانن کە مەتریاڵە شیاوەکان بۆ بلاوکردنەوە دەخەنە بەردەستی سەرنووسەر دوای ئەوەی لەژێر تەلسکۆبە تایبەتەکەی خۆیانەوە دەردەچێت. ئالێرەدا ڕۆڵی گرینگی دەرگاوان دەردەکەوێت کە کاریگەریی هەیە لەسەر بڕیارەکانی ئیدارەی نووسین لەبارەی ئەو پەیامە میدیاییانەی کە ئاراستەی جەماوەر دەکرێن.

دەکرێت ئەم کاریگەرییە زیاتر بێت ئەگەر دەرگاوان خاوەن بیرکردنەوەی سیاسی یان ئایدۆلۆجی دیاریکراو بێت چونکە هەرشتێک پێچەوانەی ئاراستەکەی خۆی بێت پشتگوێی دەخات یان لانیکەم هەوڵ دەدات بۆ سووککردنی بابەتەکە ئەویش بە بلاوکردنەوەی چەند دێڕێکی کەمی لە سوچێکی پشتگوێخراوی نێو لاپەڕەکانی ناوەوەدا!

پێودانگە پیشەییەکان:

لە کاری میدیادا چەند پێودانگێکی پیشەیی هەن کار دەکەنە سەر بڕیاردانە ئیدارییەکان لە دوو ڕووەوە (بەڕێوەبردن و نووسین). پێودانگەکانیش لەمانەدا خۆیان دەبینەوە:

١- پانتایی - ڕووبەر: لە کاری میدیاییدا مانای بۆشایی تەرخانکراوە بۆ بلاوکردنەوەی پەیامێک بە لە بەرچاوگرتنی قەوارەی ئەو پەیامە و بایەخەکەی. ئەمەش زۆرجار وا دەخوازێت کە گرینگترینی هەڵبژێردرێت و ئەوەشی بایەخێکی ئەوتۆی نیە پشتگوێ بخرێت، هەندێک جاریش وا پێویست دەکات پەیامەکە کورت و پوخت بکرێتەوە بۆ ئەوەی لەگەڵ پانتایی تەرخانکراودا بگونجێت. ئەمە لایەنی نووسینە لە بەڕێوەبردندا... هەرچی لایەنی بەڕێوەبردنیشە پێوەستە بە بڕیاری ئیداری لەبارەی زیادکردنی ژمارەی لاپەڕە یان سەعاتەکانی پەخش ئەگەر پەیامەکە کاریگەرییەکی دارایی یان مەعنەویی لەسەر دامەزراوە میدیاییەکە هەبێت.

٢- کاتی گونجاو: لێرەدا مەبەست بلاوکردنەوەی پەیامەکەیە لە کاتی گونجاو و شیاودا، ئیدارەی نووسین بڕیاری خۆی دەدات و دەزانێت کامە کات گونجاوە بۆ گەیاندنی پەیامەکە چ نووسراو بێت یان بیستراو یاخۆ بینراو.

هەواڵنامەی کتێب

٣- ماوە: واتە (ماوە - کات)ی تەرخانکراو بۆ پەخشکردنی پەیامە میدیاییەکە. وەک چۆن لە رۆژنامەدا پانتایی هەیە بۆ بابەتێک بە هەمان شێوە لە رادیۆ و تەلەڤزیۆنیشدا (کات)ی دیاریکراو هەیە بۆ پەخشکردنی پرۆگرام. ئەمەش دیسان پشت دەبەستێت بە بڕیارەکانی ئیدارەی دامەزراوە بەگوێرەی بایەخ و قەوارەی پەیامەکە.

لەلایەکی ترەوە ئەو گرینگییە ڕەنگە کار بکاتە سەر بڕیاردانی ئیداری پێشوەخت لەبارەی پرۆگرامێکی دیاریکراوی جێگیر لەسەر نەخشەی کارکردندا.

٤- خزمەتگوزاری ئاژانسەکانی هەواڵ: خزمەتگوزاری ئاژانسەکانی هەواڵ جۆراوجۆرن (خزمەتگوزاری هەواڵ، وێنە، ڤیدیۆ و... تاد). دەشێت لە ڕێی ئەو پەیامە میدیاییانەوە پاڵپەستۆ بخرێتە سەر ئیدارەی میدیا کە دامەزراوەکە وەریان دەگرێت، چونکە دواجار ئەم خزمەتگوزارییانە بڕیاردەرن لە هەڵبژاردنی ئەوەی لە بەردەستی ئیدارەی دەزگاکەدایە سەبارەت بە هەواڵ و وێنە و... تاد. تارادەیەک ئیدارە و بڕیارە ئیدارییەکان دەستنیشانی دەکەن کە چی بڵاو دەکرێتەوە و چی بڵاو ناکرێتەوە، بێگومان ئەویش لە ڕێی بڕیارە بەراییەکانی وەک دەرگاوان لەبارەی ئەو بابەتانەی ئاراستەی بەشداربووانی ئاژانسەکە دەکرێت.

ئەرکەکانی (ئیدارە)ی لە دامەزراوەی میدیادا

ئەرکەکانی بەڕێوەبەر لە دامەزراوەی میدیادا جۆرەوجۆرن کە هەندێک جار بەرپرسیاریەتی نووسین و ئیداریش دەگرێتەوە. بۆیە هەمەجۆری و سروشتی جێبرای ئەرکەکان پێویستی بە جووڵەو هەڵسوڕاندنی پوخت و بەپەلەیە. هەروەها پێوەندی زارەکی لەنێو کاری میدیادا بەوە ناسراوە کە تایبەتمەندیی خۆی هەیە لە خێرایی و دەنگدانەوەدا. ئەوەش باشترین ئامرازی پێوەندیکردنە لە دامەزراوەکانی میدیادا.

قسەکردن لەسەر ئەو ئەرکانەی کە بەهۆی ڕەگەزەکانی سەرکردایەتیکردنەوە لە بەڕێوەبردنی دامەزراوە میدیاییەکاندا بەرجەستە دەکرێن وێنەیەکی ڕوونترمان دەداتێ لەسەر سروشتی کاری بەڕێوەبەران لەم دامەزراوانەدا.

لەبەر ئەوە سەرکەوتنی دامەزراوەی میدیا پشت دەبەستێت بە باش ڕێکخستنی ئیدارەکەی و وردی ئەو ڕێکخستنە و دابەشکردنی دەسەڵات لە نێوان بەشە ئیداری و هونەرییەکانیدا بەشێوەیەک کە یارمەتیدەر بێت لە تەکاندان بە پرۆسەی بەرهەمهێنان لە دامەزراوەکەدا بە باشترین شێواز. ئەم دەسەڵاتانەش لە دامەزراوەیەکەوە بۆ یەکێکی تر جیاوازن بەگوێرەی توانای دارایی و تەکنیکی و ئەو سیستمەی کە دامەزراوەکە لە چوارچێوەیدا کار دەکات.

ئێستا وای لێ هاتووە کە دامەزراوەی میدیایی چەند چالاکییەکی جۆرەوجۆر دەکات، لەوانە:

چالاکیی رۆژنامەوانی: نووسەر و رۆژنامەوان و پەیامنێر و کاریکاتێریستەکان ئەم چالاکییانە ئەنجام دەدەن.

چالاکیی پیشەسازی: بریتییە لە بەگەڕخستنی ئامێرەکانی چاپ و کۆکردنەوە و ئامێرەکانی وێنەگرتن و لە بەرگگرتن کە لە ئەستۆی ئەندازیار و تەکنیککار و کرێکارانداید.

چالاکیی مارکێتینگ: مەبەست لە بەکرێدانی ڕووبەرە ریکلامییەکان و دابەشکردنی ڕۆژنامە و کۆوارەکانە کە شارەزایانی بواری مارکێتینگ و پێوەندییە گشتییەکان پێی هەڵدەستن.

چالاکیی دارایی و ئیداری: ژمێریار و کارمەندانی ئیداری ئەم چالاکییانە دەگرنە ئەستۆ.

بەم جۆرە دەبینین چالاکیی دامەزراوەی میدیایی هەمەجۆر بووەو وای لێ هاتووە کە پێویستە بەشێوەیەک ڕێک بخرێن لە پێناو بەدیهێنانی تەواوی ئەرکەکاندا بێت.

هەروەها دامەزراوەی میدیایی و لەوانەش بەتایبەت ڕۆژنامە لە کارکردنیدا پشت دەبەستێت بەچەند لقێکی بەڕێوەبردن (ئیداری) کە ئەمانەن: بەڕێوەبردنی نووسین (ادراة التحریر)

١- بەڕێوەبردنی ریکلام

٢- بەڕێوەبردنی چاپخانەکان

٣- بەڕێوەبردنی دابەشکردن

هەوالنامەی کتێب

بەرپرسیاریەتییەکانی سەرۆکی ئەنجوومەنی بەڕێوەبردن

ئەنجوومەنەکانی بەڕێوەبردن لە دامەزراوە میدیاییەکاندا سەرپەرشتی لایەنی ئیداری و ڕێکخستن و دانانی سیاسەت و ڕاییکردنی کاروبار و چالاکییەکانی دەکەن. سەرۆکی ئەنجوومەنی بەڕێوەبردنی دامەزراوەی میدیایی ئەمانەی خوارەوە دەکات:

١- دەسەڵاتی سەرپەرشتیکردنی هەموو بوارەکانی چالاکی هەیە کە دامەزراوەکە ئەنجامیان دەدات.

٢- مافی ئەوەی هەیە بەناوی دامەزراوەکەوە دانووستاندن بکات و سەرپشکە لەوەی کەسێک بکاتە بریکاری خۆی بۆ بەرزکردنەوەی داوا و ئامادەبوون لە بەردەم لایەنە دادوەرییەکان یان هەر لایەنێکی تردا.

٣- ئەو کارە خێرایانەی لە ئەستۆدایە کە سەرنووسەر یان ئەنجوومەنی نووسین بۆی بەرز دەکەنەوە. دەسەڵاتی دەرکردنی تەواوی ئەو بڕیار و ڕێکخستنانەی هەیە کە پێی وایە پێویستن بۆ باش بەڕێوەچوونی کارەکان.

٤- سەرۆکی ئەنجوومەنی بەڕێوەبردن مافی هەیە کە چەند راوێژکارێک دابمەزرێنێت بۆ

هاوکاریکردنی و دەستنیشانکردنی ئەو پرسانەی کە بەپێویستی دەزانێت ڕای ڕاوێژکارەکانی لەسەر وەربگرێت.

٥- سەرۆکی ئەنجوومەن بۆی هەیە کەسانێک بانگ بکاتە نێو کۆبوونەوەکانەوە بەمەبەستی پشتبەستن بە زانیاری و شارەزاییان بەبێ ئەوەی مافی دەنگدانیان هەبێت.

٦- بۆی هەیە هەر کاتێک بە پێویستی بزانێت بانگی ئەنجوومەنی ئیدارەی هەر کۆمپانیایەکی سەربە دامەزراوەکە یان ئەنجوومەنی نووسینی هەر ڕۆژنامەیەکی سەربە دامەزراوەکە بکات بەمەبەستی کۆبوونەوە، هەروەها بۆی هەیە هەر بابەتێک بخاتە نێو ئەجێندای کۆبوونەوەکەوە.

٧- ئامادەکردنی ڕاپۆرتی ساڵانە لەبارەی چالاکی و کاروباری دامەزراوەکە و یەکە و کۆمپانیاکانی سەربە دامەزراوەکە هاوپێچ لەگەڵ ڕاپۆرتی چاودێری ژمێریاری.

بەرپرسیاریەتییەکانی سەرنووسەر

لە سەرووی هەرەمی دەزگای بەڕێوەبردنی نووسیندایە و سەرکردایەتی ڕۆژنامە دەکات لە ڕێی ڕێنمایی و ئاراستەکردنی ڕۆژانەی کارمەندانی سەرجەم لقەکانی کارکردن و بەرهەمهێنان بەتایبەت ئەوانەی سەرکەوتنی کارەکانیان پێوەستە بە بەرجەستەکردنی گیانی پێکەوە کارکردن، بەمەش ڕۆژنامە لە کاتی دیاریکراوی خۆیدا دەگاتە بەردەستی خوێنەر بەجۆرێک دڵی خوێنەر ڕازی دەکات و پێداویستی و چاوەڕوانییەکانی پڕ دەکاتەوە، بەدوای ئەمەشدا ڕۆژنامە دەکەوێتە نێو بازنەیەکی کێبڕکێ و سەرخستنی پرۆسەی کاری مەیدانیی کە لە جیهانی ئەمڕۆدا یەکێکە لە دیارترین کۆڵەکەکانی ڕۆژنامەوانی چاپکراو.

سەرنووسەر بەو داینەمۆیە دادەنرێت کە کاری ڕۆژنامەوان لە ڕۆژنامەدا هەڵدەسووڕێنێت، شان بەشانی ئەوەش بەرپرسە لە تەواوی ئەو بابەتانەی کە ڕۆژنامەکە بڵاویان دەکاتەوە چ هەواڵ بێت یان کۆمێنت یاخۆ بابەتی فیکری یان بەدواداچوون. زۆرجار سەرنووسەر نوێنەرایەتی خاوەنی ڕۆژنامەکە دەکات بۆ لە ئەستۆگرتنی بەرپرسیارێتی و لێکەوتە تایبەتەکانی.

سەرنووسەر بیرۆکە دەداتە یاریدەدەرەکانی بۆ جێبەجێکردن، هەروەها دیاریکردنی سیاسەتی ڕۆژنامەکەیشی لە ئەستۆدایە دوای ئەوەی کە لەگەڵ ئەندامانی ئەنجوومەنی بەڕێوەبردن یان ئەو لێژنەیەی تایبەتمەندە بەو بوارە گفتوگۆ و مشتومڕی لەسەر دەکات.

پێویستە لەسەر سەرنووسەر هێڵ و پرەنسیپەکانی سیاسەتی ڕۆژنامەکە بۆ یاریدەدەرەکانی ڕوون بکاتەوە بەجۆرێک هەموویان لێی تێبگەن و بتوانن پێڕەوی بکەن.

هەروەها ئەرکێکی تری سەرنووسەر پێکەوە بەستنی بەشەکانی دەزگای نووسینە بەو پێیەی عەقڵی ورد و ڕاییکەری ئەم دەزگا ڕۆژنامەوانییە مەزنەیە.

بەرپرسیارێتییەکانی بەڕێوەبەری نووسین:

لە ڕۆژنامەی ڕۆژانەدا بەڕێوەبەری نووسین بە بەڕێوەبەری جێبەجێکار دادەنرێت کە سەرپەرشتی جێبەجێکردنی ڕێنوێنییەکانی سەرنووسەر دەکات. جگە لەوە چاودێری و بەدواداچوونی بەردەوامی هەیە لەسەر بەڕێوەچوونی کاروبارەکانی مەتبەخی ڕۆژنامەوانی (دیسک)، واتە ئەو شوێنەی بەرهەمی کاری هەموو نووسەرانی تێدا کۆ دەکرێتەوە و دوای چاوپێداخشاندنەوە بەشێوەیەکی گونجاو ئامادە دەکرێت بۆ بڵاوکردنەوە.

لێرەدا بەرپرسیاریەتی بەڕێوەبەری نووسین بڕیاردانە لەسەر پرۆسەی بڵاوکردنەوە بەگوێرەی سیاسەتەکانی ڕۆژنامەو ڕێنوێنییەکانی سەرنووسەر.

یەکێکی تر لە بەرپرسیاریەتییەکانی بەڕێوەبەری نووسین بریتییە لە ڕێکخستنی هەماهەنگی نێوان دەزگاکانی نووسین و سکرتارییەتی نووسین و چاپخانە، هەروەها بەڕێوەبەری نووسین بە بڕیاردانی خێرا و بەپەلە چاودێری هەموو ئەم کارانە دەکات بۆ ئەوەی کارەکان نەوەستن.

کۆتایی

لە پێدراوەکانی نێو ئەم باسەوە بۆمان ڕوون دەبێتەوە کە بەڕێوەبردنی دامەزراوەی میدیایی بەڕێوەبردنێکی زانستییە، ئەویش بەهۆی بابەخەکەیەوە وەک ئامرازێکی ئاراستەکردن و کۆنترۆڵکردنی باش بەڕێوەچوونی کاروبارەکان و بەرجەستەکردنی تواناکان بە کەمترین تێچوون و باشترین ڕێگە بەجۆرێک ئامانجەکان بپێکێت.

ئێستا ئەگەر دامەزراوەیەکی میدیایی بیەوێت ئامانجەکانی خۆی بەشێوەیەکی باش بپێکێت، دەبێت میدیاکار درک بە سەرجەم کێشە بنەڕەتییەکانی بواری بەڕێوەبردنەکەی بکات و چارەسەریان بکات. هەروەک پێویستە کەسانی ئیداری کە لە بواری پەتییەکانی بەڕێوەبردندا کار دەکەن هەموو کات ئاگەداری بواری بەڕێوەبردنی نووسین و پرۆگرامەکان بن.

نکۆڵی ناکرێت لەوەی کە کەرتی میدیا زۆر لەژێر کاریگەریی بڕیارەکانی دامەزراوەی میدیاییدایە، لەبەر ئەوە پێویستە ڕاهێنان بەوانە بکرێت کە لەوانەیە ئەرکی سەرکردایەتیکردن و کاروباری بەڕێوەبردنی پەتی و تەکنیکی و ئەندازیاریان پێ بسپێردرێت، هەروەها بۆ ئەوانەشی کە دەشێت ڕۆژێک لەڕۆژان ئەرکی سەرکردایەتیکردنی بواری نووسین و پرۆگرامەکانیان پێ بسپێردرێت پێویستە مەشقی پراکتیکییان پێ بکرێت لەسەر ئەو کاروبارە ڕۆژنامەوانییانەی کە پێوەستن بە پەیامی میدیاییەوە.

هەر لەبەر ئەوەشە دەبێت هەردوولا درک بەوە بکەن کە فێربوون و زانینی کاری یەکتر بەشێوەیەکی باش بەشێکی پێویستە لە ڕۆشنبیریی پیشەییان.

پێڕست

عەلائوددین سەججادی.. زانایەکی کلاسیک، پرۆژەیەکی فەرهەنگی. فەرهاد شاکەلی 3
نەبینراوکردنی زمانی کوردی. جیۆفری هەیگ. لە ئینگلیزییەوە: عەوف عەبدورەحمان 44
پرسی کورد.. کێشەگەلی کەمینە نەتەوەییەکان. دوکتۆر شوکری محەمەد سەگبان 78
شۆڕشی شێخ سەعیدی پیران. ئەڵقەی نۆیەم. لە فرەنسییەوە: د. نەجاتی عەبدوڵڵا 98
لە عەممانەوە بۆ ئامێدی یان گەشتێک لە کوردستانی باشووردا . عەلی سیدۆ گەورانی وەرگێڕانی 108
ڕێگە پێڕەوکراوەکانی سنووردارکردنی زاوزێ لە وان. میکی سوزوکی هیم و ئایشە گوندوز 125
مێژوویەکی ئافرەتان. ن: فردیک ئەنگلس. لە ئەڵمانییەوە: کەریم مەلا ڕەشید 151
ڕۆمەڵاتناسی بەتێڕوانینێکی ڕۆمەڵاتیکەوە. د. موحسین محەمەد. لە عەرەبییەوە: عەبدورەزاق عەلی 181
مارتن لۆتەر کینگ بزووتنەوەی مافەکانی ڕەڵک. کۆمەڵێ نووسەر. لە عەرەبییەوە: ئەحمەد تاقانە 194
ڕیشەکێشکردن و دیکتاتۆریی تاکباوەڕی لە عێراقدا. باقڕ یاسین. لە عەرەبییەوە: سەباح ئیسماعیل 214
چەمکی کۆمەڵگەی مەدەنیی چییە. ئەردەڵان عەبدوڵڵا 248
شێوەکانی دەستوەردانی ڕاستەوخۆ. بەشی دووەم. جین شارپ. لە عەرەبییەوە: عومەر عەلی غەفوور 269
کارەکانی ناڕەزایی و قایلکردن. بەشی دووەم. جین شارپ. لە عەرەبییەوە: عومەر عەلی غەفوور 304
بنەواکانی ڕۆژنامەوانی. بەشی کۆتایی. بیلّ کۆڤاچ و تۆم ڕۆزێنستیلّ. لە ئینگلیزییەوە: لەیلا حەمید 342
ئاخۆ فەلسەفە کالایە؟ لەگەڵ فەیلەسووفی فرەنسی جاک بوفریس. سازدانی: نیکۆلاس ترۆنگ 387
داخرانی مێژوویی د. هاشم سالّح. لە عەرەبییەوە: شوان ئەحمەد 394
ڕۆشنبیر لە تەرازوی "ئەخلاق" دا هیمداد شاهین 410
پێشبینییەکانی نەجیب مەحفووز بۆ ولاّتی میسر ڕاست دەرچوون. سەمیر جەریس 427
فایلی شێوەکاری.. ناز عەلی. ئامادەکردنی: ڕۆستەم ئاغالە 433
ئەوانەی گەڕانەوە ئاسمان ئەنیس مەنسوور. لە عەرەبییەوە: ئەحمەد تاقانە 449
لەگەڵ نووسەری گەورەی بەرازیلی پاولۆ کۆیلۆ. سازدانی: ماکسیمیلیان پرۆبست، کیلیان ترۆتەر 473
٣٦ ملیۆن کەس بوونە قوربانیی سیاسەتەکانی ماوتسیتوونگ. میشائیل هۆلس 480
بەڕێوەبردنی دامەزراوە میدیاییەکان جبران حەدیسی. لە عەرەبییەوە: فاروق جەمیل کەریم 485

هەولێر کتێبخانەی گشتی